

ISSN 1303-5290
E-ISSN 2667-7768

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Ankara University Institute of Turkish Revolution History

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Bahar / Spring 2023

Sayı / Issue **72**

ATATÜRK YOLU DERGİSİ
JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi
Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü

Ankara University
Institute of Turkish Revolution History

E-ISSN: 2667-7768

ISSN: 1303-5290

Bahar / Spring 2023

Sayı / Issue: 72

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından Bahar (Mayıs) ve Güz (Kasım) dönemlerinde olmak üzere yılda iki kez yayımlanan uluslararası, hakemli, bilimsel bir dergidir. Yaygın süreli bir yayındır. Yayın dili Türkçe ve İngilizcedir.

Dergi, TR-Dizin (ULAKBİM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS, INDEX COPERNICUS ve SOBIAD Sosyal Bilimler Atıf Dizini tarafından dizinlenmektedir. Dergiye gönderilen yazı ve fotoğraflar yazara iade edilmez. Yayımlanan yazılardaki bilimsel içerik ve fikirler yazarlara aittir. Dergiye gönderilen yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlenir.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

The Journal of Atatürk Yolu is an international, peer-reviewed and scholarly journal, published biannually (Spring/May and Autumn/November) by the Institute of Turkish Revolution History, Ankara University. The publication language of the journal is Turkish and English.

The journal is indexed by TR-Index (ULAKBIM), EBSCO Historical Abstracts with Full Text, ERIH PLUS, INDEX COPERNICUS and SOBIAD. The manuscripts and pictures sent to the journal can not be given back. The scientific content and ideas within an article belong to its author. Manuscripts sent to the journal are checked by iThenticate programme against plagiarism.

Teknik Sekreter/Technical Secretary: Sevinç AKTAŞ
Mizanpaj/Layout: Ankara Üniversitesi Basımevi
Yönetim Yeri/ Place of Administration: Ankara Üniversitesi
Yazışma Adresi/ Correspondence Address: Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü
Gümüşdere Yerleşkesi, Gümüşdere Mah. Yavuz Sultan Selim Bulvarı No: 8/6 Keçiören-Ankara

SAHİBİ ve GENEL YAYIN YÖNETMENİ/ OWNER AND EXECUTIVE EDITOR

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü adına
Mesut ÇAPA

EDİTÖR/EDITOR

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

TÜRKÇE DİL EDİTÖRÜ/TURKISH LANGUAGE EDITOR

Meryem ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH LANGUAGE EDITOR

Bahar İZMİR (Ankara Üniversitesi)

YAYIN KURULU/EDITORIAL BOARD

Tülay ALİM BARAN (Yeditepe Üniversitesi)

Necdet AYSAL (Ankara Üniversitesi)

Recep BOZTEMUR (Orta Doğu Teknik Üniversitesi)

Sedef BULUT (Ankara Üniversitesi)

Mesut ÇAPA (Ankara Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Ahmet Şamil GÜRER (Ankara Üniversitesi)

Necdet HAYTA (Gazi Üniversitesi)

Çiğdem KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)

Zafer KOYLU (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi)

Ayten SEZER ARIĞ (Hacettepe Üniversitesi)

Çağla Derya TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)

Esmâ TORUN ÇELİK (Kocaeli Üniversitesi)

Kadri UNAT (Ankara Üniversitesi)

Hakan UZUN (Ankara Üniversitesi)

DANIŞMA KURULU/ADVISORY BOARD

Roza ABDYKULOVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Kırgızistan)

Osman AKANDERE (Necmettin Erbakan Üniversitesi)

Sevinç ALİYEVA (Azerbaycan Milli İlimler Akademisi, Azerbaycan)

Süleyman BEYOĞLU (Marmara Üniversitesi)

Nihada DELIBEGOVIC DZANIC (Tuzla Üniversitesi, Bosna-Hersek)

Cezmi ERASLAN (İstanbul Üniversitesi)

Temuçin Faik ERTAN (Ankara Üniversitesi)

Nejla GÜNAY (Gazi Üniversitesi)

Süleyman İNAN (Pamukkale Üniversitesi)

Barış METİN (Uşak Üniversitesi)

Neşe ÖZDEN (Ankara Üniversitesi)

Olçay ÖZKAYA (Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi)

Musa QASIMLI (Bakü Devlet Üniversitesi, Azerbaycan)

Esra SARIKOYUNCU DEĞERLİ (Kütahya Dumlupınar Üniversitesi)

Serdar SARISIR (Ankara Üniversitesi)

Haluk SELVİ (Sakarya Üniversitesi)

Recep ŞKRIYEL (Novi Pazar Devlet Üniversitesi, Sırbistan)

Taşansu TÜRKER (Ankara Üniversitesi)

Rafal WITKOWSKI (Adam Mickiewicz Üniversitesi, Polonya)

Mustafa YILMAZ (Hacettepe Üniversitesi)

YAYIN POLİTİKASI

Amaç ve Kapsamı

1988'den bu yana, yılda iki sayı olarak yayımlanan Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Milli Mücadele ve Cumhuriyet dönemi Türkiye'sinin toplumsal, kültürel, siyasi ve iktisadi alanlarında yapılmış özgün tarih araştırmalarını, başta akademik çevreler olmak üzere topluma ulaştırmayı amaçlar. Dergide, arşiv çalışmalarına, Cumhuriyet tarihi yazımına yeni yorumlar kazandırabilecek incelemelere, alana teorik ve metodolojik katkı sunabilecek eleştirel analizlere, Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk modernleşmesine dair araştırmalara, alanla ilgili kitap tanıtımlarına ve makale çevirilerine yer verilir.

Etik İlkeler

1- Atatürk Yolu Dergisi, etik ilke ve değerlere ilişkin COPE (Committee of Publication Ethics) tarafından belirlenen ölçütleri ve YÖK Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesi'nde belirlenen esasları dikkate alır.

2- Etik kurul izni gerektiren araştırmalar için etik kurul onayı alınmış olmalı, bu onay makalede belirtilmeli ve belgelendirilmelidir.

3- Dergiye gönderilen, ancak değerlendirme sürecinde araştırma ve yayın etiği kurallarına aykırı oldukları tespit edilen yazılar reddedilir. Söz konusu aykırılık, yayın süreci tamamlandıktan sonra tespit edilirse yazı yayından kaldırılır.

4- Tezden üretilen makaleler, çift yazarlı (danışman-öğrenci) değilse, tez danışmanından feragat yazısı alınmış olmalıdır.

5- Yazarların Sorumluluğu: Yazar, dergiye gönderdiği yazının, derginin benimsediği etik kurallara, yayın ilkelerine ve yazım kurallarına uygun olup olmadığını kontrol ve taahhüt eder.

6- Hakemlerin Sorumluluğu: Hakem, kendisine gönderilen yazıyı COPE tarafından belirlenen esasları dikkate alarak değerlendirir ve yazıyla ilgili görüşlerini içeren raporu, tanınan süre içerisinde editör kuruluna iletir.

7- Editörlerin Sorumluluğu: Editör;

- din, dil, ırk, cinsiyet, milliyet, kıdem veya kurumsal ilişki gözetmeksizin dergiye gönderilen yazıların değerlendirme sürecini tarafsız bir şekilde yürütür,
- hakem değerlendirme sürecini gizli tutarak üçüncü kişilerle paylaşmaz,
- değerlendirme sürecinin etik standartlara uygunluğu açısından COPE rehberini dikkate alır,
- değerlendirme sürecinin öngörülen sürede tamamlanması için gerekli işbirliği ve eşgüdümü sağlar,
- Yayın Kurulu ile değerlendirme ve yayın süreçleriyle ilgili bilgi paylaşımını COPE standartları çerçevesinde uygular,
- dergiye yayımlanmak üzere gönderilen veya önceki sayılarda yayımlanmış olan bir yazıya ilişkin mükerrer yayın, dilimleme, intihal, uydurma veri, çıkar çatışması ve haksız yazarlık şüphesi oluştuğunda, COPE tarafından belirlenen standartlara riayet eder.

Yayın İlkeleri

1- Atatürk Yolu Dergisi (AYOD), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü tarafından elektronik ortamda yılda iki kez (Bahar ve Güz) yayımlanır.

2- AYOD, açık erişim politikasını benimser.

3- Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizcedir. Diğer dillerde yazılan ve dergiye gönderilen yazılar, Yayın Kurulu'nun onayı ile değerlendirmeye alınır.

4- Dergiye yazı gönderen yazarlardan herhangi bir ücret talep edilmez ve yazarlara telif ücreti ödenmez.

5- Yazarların dergiye yazı göndermeleri, AYOD'un yayın ilkelerini kabul ettikleri anlamına gelir.

6- Dergiye gönderilen yazılar, daha önce başka yerde yayımlanmamış veya yayımlanmak üzere başka bir yere gönderilmemiş olmalıdır. Yazılar bilimsel araştırma kriterlerine ve yayın etiğine uygun olarak hazırlanmalıdır. Yazılar kabul edildiği andan itibaren, tüm yayın haklarına AYOD sahiptir.

7- Dergiye gönderilen yazılar, yazım kurallarına uygun olmaları koşuluyla değerlendirmeye alınır. Yazıların değerlendirilme süresi ortalama üç aydır. Yazılar, iThenticate İntihal Programı ile denetlendikten sonra Yayın Kurulu tarafından değerlendirilerek hakemlere gönderilir ve hakemlerden gelecek raporlar doğrultusunda yazıların basılmasına/düzeltilme istenmesine/geri çevrilmesine karar verilir.

8- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için genişletilmiş İngilizce özet (extended abstract) talep edilir.

9- Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan yazılar, Yayın Kurulu'nun en az sekiz üyesinin kabulüyle yayımlanır.

PUBLICATION POLICY

Aim and Scope

Being published biannually since 1988, the Journal of Atatürk Yolu aims to convey original historical researches on social, cultural, political and economic fields of Turkey during the National War of Independence and the Republic Period, to the society, especially to the academic circles. The journal includes archival studies, researches which can bring new interpretations to the Modern Turkish historiography, critical analyzes that can contribute theoretically and methodologically to the field, studies on Turkish modernization process from the Ottoman Empire to the Republic Period, book reviews and article translations on the field.

Ethical Principles

1- Regarding ethical principles values, the Journal of Atatürk Yolu takes into account the criteria determined by the COPE (Committee of Publication Ethics) and the principles determined in the YÖK (Council of Higher Education) Scientific Research and Publication Ethics Directive.

2- For researches requiring ethics committee permit, approval of ethics committee is obligatory. This approval should be stated and documented in the article.

3- Manuscripts sent to the journal, yet detected as against the rules of research and publication ethics during the evaluation process will be rejected. If any contradiction is found out after the publication process, the article will be removed from the publication.

4- If the manuscript derived from a thesis is not two-authored (supervisor-student), a statement of renounce must be received from the thesis supervisor.

5- Authors' Responsibility: The author ensures that the manuscript submitted to the journal is in accordance with the ethical rules, publication principles and writing rules adopted by the journal.

6- Referees' Responsibility: The referee evaluates the manuscript by taking into account the principles determined by COPE and submits the report containing his/her opinions about the manuscript to the editorial board within the given time.

7- Editors' Responsibility: Editor;

- conducts the evaluation process of manuscripts submitted to the journal in a fair manner without any regard to religion, language, race, gender, nationality, seniority or institutional relationship,
- does not share the referee evaluation process with third parties by keeping it confidential,
- takes into account the COPE guidelines in terms of compliance of the evaluation process with ethical standards,
- provides the necessary cooperation and coordination to complete the evaluation process within the given time,
- applies the sharing of information with the Editorial Board regarding the evaluation and publication processes within the framework of COPE guidelines,
- complies with the standards set by COPE when duplicate publication, slicing, plagiarism, fictitious data, conflict of interest and suspicion of unfair authorship arise regarding a manuscript submitted to the journal for publication or published in previous issues.

Publication Principles

1- The Journal of Atatürk Yolu (JOAY) is published biannually in Spring (May) and Autumn (November) by Ankara University, Institute of Turkish Revolution History.

2- The JOAY adopts the open access policy.

3- The language of the journal is Turkish and English. Manuscripts written in other languages and sent to the journal are evaluated with the approval of the Editorial Board.

4- No payment is requested from the authors who submit manuscripts to the journal and no royalties are paid to the authors.

5- If the authors submit their manuscripts to the journal, it means that they accept the JOAY's publication principles.

6- Manuscripts submitted to the journal must not have been published elsewhere or sent elsewhere for publication. Manuscripts should be prepared in accordance with scientific research criteria and publication ethics. The JOAY owns all publication rights from the moment the manuscripts are accepted.

7- Manuscripts sent to the journal are evaluated on condition that they comply with the spelling rules. The evaluation period of the manuscripts is three months on average. After the manuscripts are checked with the iThenticate Plagiarism Program, they are evaluated by the Editorial Board and sent to the referees, and in line with the reports from the referees, it is decided to print / request / reject the manuscripts.

8- An extended abstract in English is requested for articles in Turkish after evaluation process is approved.

9- After approval process, the manuscripts are published with the acceptance of at least eight members of the Editorial Board.

BU SAYININ HAKEMLERİ/REFEREES OF THIS ISSUE

- Prof. Dr. FİGEN ATABEY (Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi)
Prof. Dr. NECDET AYSAL (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. FİLİZ ÇOLAK (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. AYŞE ELİF EMRE KAYA (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. İBRAHİM ERDAL (Yozgat Bozok Üniversitesi)
Prof. Dr. DİLŞEN İNCE ERDOĞAN (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. MURAT KARATAŞ (Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi)
Prof. Dr. BÜNYAMİN KOCAOĞLU (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. BARIŞ METİN (Uşak Üniversitesi)
Prof. Dr. CELAL METİN (Manisa Celal Bayar Üniversitesi)
Prof. Dr. HÜSNÜ ÖZLÜ (Milli Savunma Üniversitesi)
Prof. Dr. CENK REYHAN (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. SERDAR SARISIR (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. FATİH TUĞLUOĞLU (Aksaray Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKAN UZUN (Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. HAKKI UYAR (Ege Üniversitesi)
Doç. Dr. YAŞAR BAYTAL (Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇAĞATAY BENHÜR (Selçuk Üniversitesi)
Doç. Dr. FEVZİ ÇAKMAK (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Doç. Dr. AHMET ŞAMİL GÜRER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. YALÇIN KAYALI (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. FAHRİ KILIÇ (Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi)
Doç. Dr. HALİL ÖZCAN (Başkent Üniversitesi)
Doç. Dr. EMRE SARAL (Hacettepe Üniversitesi)
Doç. Dr. ÇAĞLA D. TAĞMAT (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. RAMAZAN TİYEK (Kırklareli Üniversitesi)
Doç. Dr. SEVAL YİNİLMEZ AKAGÜNDÜZ (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi ÇİĞDEM KILIÇOĞLU CİHANGİR (Ankara Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi YAŞAR ÖZKANDAŞ (Bingöl Üniversitesi)
Dr. LEMİ ATALAY (Ankara Üniversitesi)
Dr. HASAN DİNÇER (Ankara Üniversitesi)
Dr. MERYEM ORAKÇI (Ankara Üniversitesi)
Dr. MURAT SOYSAL (Uşak Üniversitesi)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makaleleri / Research Articles

BARIŞ CELEP

1970'LER TÜRKİYE'SİNDE İSLAMCI HAREKETİN SENDİKALAŞMA VE GREVE YÖNELİK YAKLAŞIMI
THE APPROACH OF THE ISLAMIST MOVEMENT TO UNIONIZATION AND STRIKE IN 1970s TURKEY

1

SEVCAN BAŞBOĞA ÖZEN

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SÜRELİ ÇOCUK YAYINLARINDA İDEALİZE EDİLEN AHLAKİ ERDEMLER:
DAYANIŞMA-YARDIMLAŞMA, TUTUMLU VE TASARRUFLU OLMAK
*ETHICAL VIRTUES IDEALIZED IN CHILDREN'S PUBLICATIONS IN EARLY REPUBLICION PERIOD:
SOLIDARITY-HELPING, THRIFTY AND SAVING*

18

DERYA ÇAKICI

6-7 EYLÜL OLAYLARININ GERÇEKLEŞMESİNDE KIBRIS TÜRK TÜR CEMİYETİNE YÖNELTİLEN SUÇLAMALAR
VE CEMİYETİN ÖNDE GELEN SİMLERİNİN SAVUNMALARI
*THE ACCUSATIONS AGAINST ASSOCIATION OF TURKISH CYPRUS DUE TO THE EVENTS OF SEPTEMBER 6-7 AND
THE DEFENSES OF THE LEADING FIGURES OF THE COMMUNITY*

46

HATİCE SEVİNÇ ÇAM

27 MAYISIN GÖLGESİNDE BİR ALBAY: AĞASI ŞEN (1923-12 ŞUBAT 1981)
A COLONEL IN THE SHADE OF MAY 27: AĞASI ŞEN (1923-12 FEBRUARY 1981)

68

SAİME SELENGA GÖKGÖZ

TÜRK TARİH TEZİ'NİN POLİTİK KÜLTÜREL GÖSTERGESİ HİTİT=ETİ ADI
POLITICAL CULTURAL SIGN OF TURKISH HISTORICAL THESIS: THE NAME HITTITE = HETHEEN (=ETİ)

89

AHMET GÜLEN

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE SİYASAL ŞİDDET
POLITICAL VIOLENCE IN THE PERIOD OF DEMOCRATIC PARTY

126

MURAT GÜNDOĞDU

ÇARLIK RUSYA'SINA ALMAN GÖÇÜ VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE ÜLKEDE YAŞAYAN ALMANLARIN NÜFUS SAYIMLARINA GÖRE DURUMU

GERMAN IMMIGRATION TO TSARIST RUSSIA AND THE STATUS OF GERMANS LIVING IN THE COUNTRY DURING THE SOVIET UNION ACCORDING TO CENSUSES

150

AHMET ŞAMİL GÜRER

İŞGAL İSTANBUL'UNDA ANTİ-BOLŞEVİK BİR UKRAYİN ÖRGÜTÜ: UKRAYNA'NIN KURTULUŞU KOMİTESİ

AN ANTI-BOLSHEVIK UKRAINIAN ORGANISATION IN OCCUPIED İSTANBUL:

THE COMMITTEE OF SALVATION OF UKRAINE

169

BAHAR İZMİR

BÖLÜNMENİN GÖLGESİNDE BİR ZAFER:

TÜRKİYE'NİN HİNDİSTAN-PAKİSTAN AYRILIĞINA VE PAKİSTAN'IN KURULMASINA YÖNELİK TUTUMU

A VICTORY IN THE SHADOW OF DISUNITY:

TURKEY'S REACTION TO THE PARTITION OF INDIA AND THE EMERGENCE OF PAKISTAN

185

SERDAR KARA

CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİR TURİSTİK MEKÂN PROJESİ: ABANT GÖLÜ (1923-1950)

A PROJECT OF SIGHTSEEING DURING THE REPUBLICAN ERA: THE ABANT LAKE (1923-1950)

200

ASİL KAYA

15-16 HAZİRAN (1970) İŞÇİ EYLEMİ VE İZMİR'DE UYANDIRDIĞI YANKILAR

15-16 JUNE (1970) WORKERS' UPRISING AND ITS ECHOES IN İZMİR

224

SEZAI KÜRŞAT ÖKTE

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE BASINLA İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE "RESMİ İLAN VE REKLAM" UYGULAMALARI (1950-1960)

"OFFICIAL ADS AND ADVERTISEMENTS" PRACTICES WITHIN THE FRAMEWORK OF RELATIONS

WITH THE PRESS DURING THE PERIOD OF THE DEMOCRATIC PARTY (1950-1960)

240

MURAT SOYSAL

ATATÜRK VE ULUSLARARASI MARK TWAIN CEMİYETİ MADALYASI: "KEMAL ATATÜRK MODERN ROMULUS"
ATATÜRK AND THE INTERNATIONAL MARK TWAIN SOCIETY MEDAL: "KEMAL ATATÜRK MODERN ROMULUS"

278

SERAP TAŞTEKİN

SOLİDARİST KORPORATİST DÜŞÜNCE BAĞLAMINDA İKTİSADİYAT MECMUASI'NDA MADENCİLİK YAKLAŞIMLARI
MINING APPROACHES IN THE İKTİSADİYAT MAGAZINE IN THE CONTEXT OF SOLIDARIST CORPORATIST THOUGHT

291

SAİME YÜCEER

AĞRI'NİN JEOPOLİTİK KONUMUNUN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE YANSIMASI
THE REFLECTION OF THE GEOPOLITICAL POSITION OF AĞRI INTO THE TURKISH-IRANIAN RELATIONS

308

Kitap İncelemesi / Book Review

EMEL AKBAŞ

YUNAN BASININDA İZMİR'İN İŞGALİ VE BOZGUN

Çeviren: F. Şemseddin Benlioğlu / Yayına Hazırlayan: Engin Berber

324

YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

1970'LER TÜRKİYE'SİNDE İSLAMCI HAREKETİN SENDİKALAŞMA VE GREVE YÖNELİK YAKLAŞIMI

THE APPROACH OF THE ISLAMIST MOVEMENT TO UNIONIZATION AND STRIKE IN 1970s TURKEY

BARIŞ CELEP*

ÖZ

1970'ler Türkiye'de sendikal mücadelenin zirve yaptığı bir dönemi temsil etmektedir. Bu süreçte sadece sendikal hareket gelişmemiş aynı zamanda farklı politik hareketler de kitleselleşmeye başlamıştır. 70'lerde serpilerek politik hareketlerden biri olan İslamcılığın da sendikal mücadeleye bakışında ciddi bir dönüşüm yaşanmıştır. Daha önceleri sendikalara karşı mesafeli bir tutum takınan İslamcı hareket, 70'lerin ikinci yarısında sendikal hareketi muteber bir faaliyet olarak adlandırmıştır. Bu dönüşümde iki temel etken belirleyici olmuştur. Bunlardan biri İslamcı hareketin sendikaları, sayıları giderek artan işçiler arasında yürütecekleri dini-politik propagandanın taşıyıcısı olarak görmesidir. Bir diğer gerekçe ise sendikalar kurarak veya mevcut sendikaların yönetimlerini ele geçirecek, işçi sınıfı içerisinde yükselen sol temayüle bir ket vurma isteğidir. Bu bakış açısı, İslamcı hareketin kendi sendikaları olan HAK-İŞ kurulana kadar mevcut sendikalara (DİSK, TÜRK-İŞ, MİSK) karşı yaklaşımını da belirlemiştir. Bu açıdan sendika konusunda bir dönüşüm yaşayan İslamcı hareket, sendikaların ellerindeki en önemli hak arama aracı olan grev konusuna ise mesafeli yaklaşmaya devam etmiştir. İslamcılar açısından grev, dini açıdan hak yemek olarak adlandırılmış ve kriminal bir faaliyet olarak takdim edilmiştir. Bu çalışma, 1970'lerde İslamcı hareketin sendika ve grev konularına yaklaşımını ortaya koymayı ve bu yaklaşımlardaki dönüşümü açıklamayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Emek, Grev, İslam, İşçi, Sendika.

ABSTRACT

The 1970s represent a period when the struggle by trade unions peaked in Turkey. In this period not only trade union movement developed but also different political movements started to gain popularity. Islamism, one of the popular political movements in 1970s, experienced a serious transformation in its view of trade union movement. The Islamist movement, which used to distrust trade unions, started to support the struggle by labour unions in the second half of the 1970s. Two main factors have been effective in this transformation, one of which is that Islamists see labour unions as a tool for religious and political propaganda among the growing number of workers. The other one is the desire to curb the rising socialist views in the working class by establishing labour unions or taking over the management of existing ones. This point of view has also been a decisive factor in the approach of Islamist movement towards existing labour unions (DISK, TURK-IS and MISK) until they established their own union, HAK-IS. Although there was a transformation regarding trade unions in Islamist movement, it kept on to take anti-strike stance. The Islamists disapproved strike regarding religious concerns and considered it as a criminal activity. This study aims to reveal the approach of the Islamist movement to trade unions and strikes in 1970s and explain the transformations in those approaches.

Keywords: Islam, Labor, Strike, Trade Union, Worker.

* Dr. Öğr. Üyesi, Giresun Üniversitesi, bariscelep@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-6865-9678.

Extended Abstract

In Turkey the obstacles that prevented workers from forming trade unions were removed by legal regulations in 1946. Although many trade unions were formed in the second half of the 1940s the unions could not be active in the struggle between labor and capital until 1960s because strike was regarded illegal. The trade unions became more active in Turkey in 1960s because of either the 1961 Constitution that recognized the right to strike or activities of Confederation of Progressive Trade Unions of Turkey (DISK), a socialist worker union founded in 1967. As the union movement in Turkey grew in power and number in 1970s, the Islamist movement embarked on placing emphasis on unionization to either be organized in workers through labor unions or minimize the influence of socialists among workers. The main reason of why unionization was not a priority for Islamist movement until 1970s was that Islam viewed state as welfare state, so it was not necessary to establish organizations like labor unions for demanding improved rights for workers. Also, before 1970s the Islamist groups associated trade unions with communism or socialism and so they considered unions as an enemy against not only the state but also the nation. Most of the people who voted for Islamist political parties such as National Order Party (MNP) or National Salvation Party (MSP) were conservative petit bourgeois, and that was a reason for Islamist movement to stand against trade unions.

In 1970s DISK was regarded as the most dangerous union by Islamists as it defended not only class-struggle unionism but also socialism. So, through 1970s the Islamist press demonstrated DISK as an illegal organization and demanded its closure. To stand against DISK and its ideology, socialism, the Islamist movement collaborated with existing labor unions, one of which was Confederation of Turkish Trade Unions (TURK-IS). Islamist groups saw TURK-IS which maintained good relations with the governments as a bulwark against DISK or communism. However, when Halil Tunc was chairman of TURK-IS in 1974 the Islamist press embarked on criticizing the union due to Tunc's Kemalist character, his Alevi identity and the union's collaboration with Republican Peoples Party (CHP) in his period. The Confederation of Nationalist Workers' Unions (MISK) that was associated with the Nationalist Movement Party (MHP) was another trade union with which Islamists cooperated against rising socialist movement in Turkey in 1970s. That cooperation between MISK and Islamist movement continued until Islamists founded their own trade union, HAK-IS Trade Union Confederation (HAK-IS), in 1976 and Islamist press started to allege that some of directors in MISK abused their authority and power. HAK-IS was founded by Islamists and encouraged by National Salvation Party to make party propaganda in workers. When MSP was coalition partner in National Front coalition governments HAK-IS was able to organize easily in state enterprises such as Tumosan, Temsan or Gerkonsan. Also, HAK-IS, opponent of class-struggle unionism, requested religious accommodations such as prayer breaks in collective bargaining agreements.

In Turkey the right to strike was recognized by 1961 Constitution and the number of strikes increased steadily in 1960s and especially in 1970s. The Islamist movement opposed right to strike in all 1970s although it founded its own trade union in 1976. For the Islamist movement, the state was sole authority to settle disputes between workers and employers, so workers were not required to go on strike. Thus, Islamist groups identified strike as an illegal activity and claimed various reasons to support its own anti-strike stance. The Islamists thought that Turkey's economy was worsening due to increasing number of strikes as strikes caused to serious problems such as lost workdays, high inflation, unemployment, or black marketing. This anti-strike stance led to Islamist movement to criticize socialist DISK that went on strike in many private sector enterprises. The Islamist press also accused non-Muslim capital owners in Turkey such as Ishak Alaton and Uzeyir Garip of sabotaging national economy by having supported strikes in Turkish companies. Due to anti-strike stance the labor unions under the roof of HAK-IS did not go on strike in all 1970s and Islamist press advocated employers who fired the workers on the strike.

Giriş

Her ne kadar işçi ve işveren arasında yaşanan hak arama mücadeleleri diğer coğrafyalarda olduğu gibi Türkiye'de de karşımıza çıkan önemli başlıklardan biri olmasına karşın, bu mücadelelerin örgütlü bir yapı kisvesine bürünmesi yani sendikalaşmanın ortaya çıkması Türkiye açısından çok da eskilere götürülemeyecek bir süreçtir. Osmanlı İmparatorluğu'nda 1845 tarihli Polis Nizamnamesi'nde işini terk eden işçilere ve işçi cemiyetlerine karşı sert tedbirlerin alınacağı belirtilmiş olması bir anlamda 19. yüzyılın ilk yarısında işçi teşkilatlarının kurulmuş olduğu ve iş bırakmaların yaşanmış olduğunu kanıtlamaktadır.¹ Buna karşın imparatorluk içindeki işçi hareketinin asıl sahneye çıkmış olduğu dönem II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 23 Temmuz 1908'den sonra yaşanmış ve Meşrutiyet'in ilanını takip eden iki ay içerisinde on binlerce işçi 138 grev gerçekleştirmiştir.² Meşrutiyet'in ilanı sonrası çalışma hayatı ile ilgili yapılan yasal düzenlemeler, siyasi alanda gerçekleşen gelişmeler, öncesinde I. Dünya Savaşı sonrasında ise ulusal kurtuluş mücadelesinin yaşanması nedeniyle işçi hareketi kesif bir sessizliğe bürünürken, bu sessizlik yeni rejimin inşa sürecinde de devam etmiştir. Zira Cumhuriyet Türkiye'sinin tek parti dönemine damgasını vuran halkçılık ilkesiyle kendini gösteren imtiyazsız ve sınıfsız bir toplum inşa etme isteği, bu açıdan "sınıf"ı çağrıştıran sendikaların iktidar tarafından istenmeyen örgütler olarak görülmesine yol açmıştır. Bu bakış açısının hukuki bir çerçeveye büründürülmesi ise 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu'nun yürürlüğe girmesi ile gerçekleşmiştir. 1938 tarihli Cemiyetler Kanunu, sınıf esasına veya adına dayanan cemiyet kurma yasağıyla tek-parti döneminde zaten fiilen mevcut olmayan sendikal örgütlenme özgürlüğünü hukuken de ortadan kaldırmıştır.³

1945 yılında çok-partili siyasal hayata geçilmesiyle birlikte siyaset sahnesinde esen özgürlük rüzgarlarının sendikal hareketi de etkilediği görülmüş ve 5 Haziran 1946 tarihinde Cemiyetler Kanunu'nda değişiklik yapılarak, sınıf esasına dayalı cemiyet kurma yasağı yürürlükten kaldırılmıştır. Sendika kurmanın önündeki engellerin kaldırılmasıyla beraber 1946 yazından 1946'nın sonuna kadar geçen kısa sürede Türkiye'de yüze yakın sendika kurulmuştur.⁴ 1946 Sendikacılığı adı verilen bu dönemde kurulan sendikaların büyük bir kısmı Türkiye Sosyalist Partisi (TSP) ve Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi (TSKEP) tarafından kurulmuşlardır. İki sosyalist parti tarafından örgütlenen, devletten, Cumhuriyet Halk Partisi'nden (CHP) ve işverenden bağımsız olan, sınıf esasını benimseyen ve enternasyonalist eğilimleri olan 1946 sendikacılığı⁵ devlet ricalini rahatsız etmiş, iktidar 20 Şubat 1947 tarihinde kabul edilen 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun ile sendikal alana müdahale etmiştir.⁶ Bu kanun sendikalara siyaset yasağı getirerek, işçi olmayanlara sendika üyeliğini yasaklayarak, sendikaların uluslararası kuruluşlara üye olabilmesi için Bakanlar Kurulu kararını zorunlu tutarak ve halihazırda sürmekte olan grev yasağını devam ettirerek işçi sendikalarını devletin vesayeti altında tutacak hukuksal çerçeveyi oluşturmuştur.⁷

Hem devletin vesayeti altında olmaları hem de hak arama sürecinde ellerindeki en önemli silah olan grev hakkından mahrum olmaları nedeniyle 1960'ların başına kadar sendikaların emek-sermaye mücadelesinde ön plana çıkamadıkları görülmüştür. 1960'lı yıllar ise Türkiye'deki sendikacılık hareketi açısından oldukça önemli bir eşiktir. Gerek 1961 Anayasasında işçilere grev hakkının tanınmış olması gerekse 1967'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulmasıyla birlikte sendikal hareket hem daha görünür hale gelmiş hem de politik açıdan devletin çizmiş olduğu çerçevenin dışına çıkmaya başlamıştır. Bu ivme sonraki on yılda da devam etmiş, 70'li yıllar Türkiye'de sadece sendikal hareketin en büyük yükselişini yaşadığı dönem olmamış aynı zamanda Türkiye'de sosyalist solun işçi sınıfı ve sendika hareketi üzerinde en etkili olduğu sürece de ev sahipliği yapmıştır.⁸ 1970'lerde sendikal hareketin bu hızlı yükselişi İslamcıların da sendika konusuna eğilmelerine yol açmıştır. Hem işçiler üzerinde artan sosyalist solun etkisini kırmak hem de nicel olarak artan işçi sınıfı içerisinde sendikalar üzerinden örgütlenebilmek amacıyla sendikalaşma İslamcılar arasında da önemli bir tartışma konusu olmuştur.

¹ D. Şişmanof, *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*, Sofya: Narodna Prosveta Devlet Yayınevi, 1965, 13.

² Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1", *Praksis*, 5 (2002), 138-139.

³ Ahmet Makal, *Ameleden İşçiye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 216.

⁴ Faruk Pekin, *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar*, İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985, 247.

⁵ Aziz Çelik, *Vesayetten Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 88.

⁶ Yapılan müdahale sadece hukuki bir düzenlemeyle sınırlı kalmamış, TSP ve TSKEP ile bu partilere yakın sendikalar da İstanbul Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından 16 Aralık 1946 günü kapatılmıştır. Ahmet Makal, *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*, Ankara: İmge Kitabevi, 2002, 222.

⁷ Çelik, *Vesayetten Siyasete...*, 157.

⁸ Can Şafak, "12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de Sendikalar", *Toplum ve Bilim*, 127 (2013), 121-124.

1970'lerin İlk Yarısında İslamcılar Açısından Sendikalaşma

Türkiye'de sağ eşitsizliği kaçınılmaz bulup, sosyo-ekonomik sorunları sınıf kavramı üzerinden ele alma yönelimine sahip olmamıştır.⁹ Bu yaklaşım sağın sınıf kavramı ile ilişkilendirilen sendikalara mesafeli yaklaşımının temel nedenlerinden biridir. Tanıl Bora'nın ifadesiyle Türk sağının sıvı hali olan İslamcılıkta da benzer bir yaklaşımdan söz edilebilir. İslami cenahın içinden gelen Ahmet Özcan, 1990'ların başında yazdığı ve geçmiş dönemlere ait muhasebe içeren yazısında Türkiye'deki İslamcı akımı, 1950'lere kadar resmi devlet büyüklerinden, 50'lerden sonra da sağcı sermayeden beslenen dergilerin, derneklerin, vakıfların ve önemli kişilerin oluşturduğu bir akım olarak değerlendirmiştir.¹⁰ Bu açıdan "düzenin karnında büyüyen İslamcılık", sendika gibi hem devlet erki hem de sermaye açısından netameli bir konuya mesafeli yaklaşmıştır. 1970'lerde de benzer bir görüşün varlığından söz edilebilir. Özellikle İslamcı aydınlar İslam devletinde sendika kurulmasına gerek olmadığını defalarca dile getirmişlerdir. Bu isimler arasında yer alan Hayrettin Karaman, İslam'da devletin tam anlamıyla sosyal bir devlet olduğunu ve tüm kaynaklarını kullanarak çalışanların geçim şartlarını sağladığını belirtmektedir. Bundan dolayı da İslam devletinde hak aramak, adalet sağlamak için teşekkül kurmaya gerek yoktur.¹¹

İslami kesimin sendikal hareket ile arasına mesafe koymasının bir diğer nedeni ise kapitalizm-işçi sınıfı-grev-sendikacılık gibi meselelerde, Türkiye solunun kurmuş olduğu entelektüel ve siyasal-toplumsal hegemonyadır ki bu hegemonya dolayısıyla sendika/sendikalaşma İslami kesimler arasında komünistliği çağrıştırmış ve sosyalistlerin meselesi olarak kodlanmıştır.¹² Komünizm veya sosyalizmle ilişkilendirilen sendika, gayri-millî bir yapılanma olarak değerlendirilirken aynı zamanda batılılaşma kaynaklı olduğu da vurgulanmıştır. İslami dergilere göre sınıflı batı toplumunun doğal gelişiminin bir sonucu olan sendikal yapının, hiçbir zaman sınıflı bir yapı göstermemiş olan Türk toplumu içinde inşa edilmek istenmesi "acı" sonuçlar vermektense öteye gitmemektedir.¹³ İslamcıların sendikalaşma karşısında sunmuş oldukları Türkiye'de sınıflı bir yapı olmadığı yönündeki argüman, kendilerini eleştirdikleri tek-parti döneminin sosyal politikalarıyla aynı yerde konumlandıklarına yol açmıştır. Zira İslami kesimin takındığı tavır, tek-partili dönemde CHP'nin ülkede farklı sınıfların olmadığı veya bu sınıfların çıkarlarının birbiriyle çelişmediği ilkesini temel alan solidarist anlayışı akıllara getirmektedir. Tam da bu noktadan hareketle İslami basın sınıfı çağrıştıran sendika yerine iş ve meslek grupları etrafında organize olmayı tavsiye etmiştir.¹⁴

1970'lerde İslamcılığın siyasal temsilini iki parti üstlenmiştir. Bunlardan ilki 1970'in başında kurulup 12 Mart 1971'deki muhtıradan kısa bir süre sonra kapatılan Milli Nizam Partisi (MNP); bir diğeri ise MNP'nin devamı niteliğinde olan Milli Selamet Partisi'dir (MSP). Millî Görüş geleneğini temsil eden birbirinin devamı niteliğindeki bu iki partinin tabanını ve sınıfsal dayanağını Anadolu'nun muhafazakâr küçük burjuva sermayesinin temsil etmiş olmasının, İslamcıların sendikal hareketle aralarına mesafe koymalarının bir diğer nedeni olduğu ileri sürülebilir.¹⁵ Partilerin parti programları da bu görüşü kanıtlar niteliktedir. MNP'ne ait parti program ve tüzüğünde "siyasi tesirlerden uzak bir sendikacılık faaliyetinin teessüsü için gereken tedbirler alınacaktır" ibaresi bulunmuş olsa da açıklamanın devamında İslam'da "emek ve sermaye birbirinin iki ayrılmaz dostudurlar"¹⁶ anlayışı içerisinde işçiler ve işverenler arasında sevgi, saygı ve vicdana dayalı bir ahengin teminine çalışılacağı da ayrıca vurgulanmıştır.¹⁷ Parti programındaki vurgular, Millî Görüş'ün sendikalaşmaya izin vermiş olsa bile sınıf sendikacılığı yapan ve politik talepler dile getiren sendikalara tamamen kapıları kapatmış olduğu yönündedir.

⁹ Şennur Özdemir, *İslam ve Sınıf: Alternatif Mücadele Pratikleri*, Ankara: Nika Yayınevi, 2014, 238.

¹⁰ Ahmet Özcan, "Muhasebe İhtiyacı", *Yeryüzü*, 23 (15 Ekim 1992), 29.

¹¹ Hayreddin Karaman, "Soru-Cevap-Tartışma", *Nesil*, 5 (1 Şubat 1977), 34.

¹² Mustafa Ammar Kılıç, "İslamcılığın Emek Söylemi: İslamcı Dergilerde Kapitalizm ve Sosyal Adalet Tartışmaları (1984-97)", *Bir Başka Hayat Karşı 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, C. 2: Tarih, Siyaset, İktisat*, Ed. Lütfi Sunar, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019, 640-641.

¹³ "Çalışma Hayatında Anarşi Büyüyor", *Yeniden Millî Mücadele*, 290 (19-26 Ağustos 1975), 8.

¹⁴ "İşçilerimiz, Sendikalar ve Türkiye", *Yeniden Millî Mücadele*, 174 (29 Mayıs-5 Haziran 1973), 3.

¹⁵ Kılıç, "İslamcılığın Emek Söylemi...", 640.

¹⁶ İslam inancında sermaye ile emek birbirinin iki ayrılmaz dostu olarak nitelendirilmiştir. Bu dostluğun bozulması toplum huzurunun ortadan kalkmasına yol açar. Bu dostlukta hem sermaye hem de emek tarafına düşen görev ve fedakârlıklar vardır. Celâl Yeniçeri, "İslâm'da Emek ve Karşılığı", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986, 302.

¹⁷ *Millî Nizam Partisi: Program ve Tüzük*, Ankara: As Matbaası, 26-27. Aynı açıklamalar MSP'nin 1973 tarihli seçim beyannamesinde de yer almaktadır. *Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi*, İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973, 59.

Mustafa Ammar Kılıç, İslamcılığın Batı'nın kapitalist sömürsünden nasibini almasına karşın meseleyi ekonomi-politik bir bakış açısından ziyade Batılılaşma, modernleşme, laiklik ve ahlaki yozlaşma çerçevesinde tartıştığını belirtmektedir. Soğuk Savaş'la birlikte yükselen anti-komünist söylemin benimsenmesiyle de beraber İslamcılık, gerçek anlamda bir kapitalizm eleştirisini ortaya koymayı en azından 70'lerin ikinci yarısına kadar başaramamıştır.¹⁸ Dolayısıyla kapitalizmi ve emperyalizmi yeterince idrak edemeyen ya da bu akımlara en fazla kültürel boyutuyla batı düşmanlığı temelinde karşı olan bu yaklaşım, İslamcılarının kapitalizm ve emperyalizmin yarattığı sömürü düzeninde ezilen işçi sınıfının yanında bulunmasını engellemiştir.¹⁹ 70'lerin ikinci yarısında ise bu durumun yavaş yavaş kırıldığı ve İslamcılarının kapitalizmi ve kapitalizmin yarattığı çelişkileri gündemine almaya başladığı görülecektir. Kapitalizmin yaratmış olduğu bu çelişkilerden etkilenen en baştaki sınıflardan birisinin işçiler olduğu düşünülürken, işçileri bu "çürümüş sistemden" koruyacak en etkili mekanizmanın da sendikalar olduğu anlaşılmıştır. Bu yüzden İslamcı basında yozlaşmış bir işveren zulmüne karşı en sağlam emek teminatının sendikalizm içerisinde mevcut olduğu belirtilmiş ve bütün çalışanlar için sendikal haklar tanınmalı çağrısında bulunulmuştur.²⁰ Çalışanların sendikalara üye olmalarını teşvik etmek için de sendikalı işçilerin elde ettikleri kazanımlar sıkça vurgulanmıştır. Türkiye'de pahalılığın hızlı bir şekilde arttığı hatırlatılmış, sendikalı işçilerin ise toplu iş sözleşmeleriyle yaşanan iktisadi sıkıntılardan çok fazla etkilenmedikleri belirtilmiştir. Bu açıdan sendikalı işçilerin sendikasız işçilerden ve hatta memurlardan bile iktisadi açıdan daha iyi durumda olduklarının altı özellikle çizilmiştir.²¹ İslamcı basın tarafından sendikalaşmaya yönelik yapılan çağrı sadece işçilerle sınırlı kalmamıştır. İşyerlerinde sendikalara izin vermeyen Müslüman işverenlere de seslenilmiş, çalıştırdıkları işçilerin sendikalara üye olmalarını engellememeleri, sendikalardan korkmamaları istenmiştir.²²

1970'lerin ikinci yarısından itibaren İslamcı kesimin sendikalaşma fikrini ön plana çıkarmalarındaki tek neden, eleştirmeye başladıkları kapitalizmin neden olduğu tahribattan işçileri sendikalar vasıtasıyla koruma arzusu değildir. 1960'lı yıllarda özel sektör öncülüğündeki sanayileşme programı nedeniyle Türkiye'de işçi sayısı hızlı bir şekilde artmaya başlamıştır. 1960 yılında 938.122 olan sanayi işçisi sayısı 1980 yılında 2.300.468'e yükselirken, aynı dönemde hizmet sektöründe çalışan işçi sayısının da 1.977.936'dan 5.041.261'e çıktığı görülmüştür.²³ İslamcı kesimler nicel olarak büyüyen ve özellikle şehirlerde daha görünür hale gelen işçi sınıfına dini-politik mesajların taşınmasında en önemli araç olarak sendikaları görmüşlerdir. Vesika dergisinde yapılan değerlendirme bu amacı oldukça sarıh bir şekilde ortaya koymaktadır: "İslami anlamda sendikalara olan ihtiyaç büyüktür. Hızla sanayileşen ülkemizde işçiler de hızla teşkilatlanmaktadırlar. Büyük bir işçi kitlesinin İslam davası etrafında birleşmesi isteniyorsa sendikalaşma mutlaka gereklidir."²⁴ Sabahattin Zaim de benzer yaklaşımı hem zamanın gereklerine uyma düsturu hem de anti-komünist bir retorik içerisinde savunmuştur. Zaim'e göre içerisinde bulunulan cemiyetin bir zorunluluğu olan sendikaları komünist bir teşkilat olarak adlandırıp, bunlara cephe almak kendi bindiğimiz dalı kesmek anlamına gelmektedir. Mademki Türk işçisi komünizme düşman ve İslami inancı kuvvetlidir, o zaman Türk-İslam mefkuresine sahip olan işçilerin yapması gereken sadece sendikalara üye olmak değil aynı zamanda sendikaların yönetimlerini ele almaktır.²⁵

İslamcı kesimlerin önce önemsemedikleri sendikal harekete yönelik artan ilgilerinin bir diğer nedeni ise işçi sınıfı ile ilgili meselelerde Türkiye solunun oynadığı öncü rolü kırma isteğidir. Bahsedildiği üzere sanayileşmeye paralel olarak büyüyen işçi sınıfının sola teslim edilmemesi gerektiği yönündeki görüş, İslamcı kesimleri 1970'lerin ikinci yarısında harekete geçirmiştir. Aslında 1960'ların sonları itibarıyla İslam'ın ekonomik-sosyal meselelerle yakından ilgilenmesi gerektiğine dair uyarılara rastlanmıştır. Bu tip uyarılarda solun ekonomik dertlere parmak basıp "istismarını" yaparken, İslami kesimin ise ekonomik dertleri benimsememiş pozisyonuna düştüğü belirtilmiştir. Bu yüzden de mevcut kapitalist ekonomik düzenin savunulmaması çağrısında bulunulmuş, ekonomik dertlerin kaynağı olarak görülen kapitalizmin savunulması da "ya gafillik ya da ihanet" olarak adlandırılmıştır.²⁶ İslamcılar açısından Türkiye solunun işçi sınıfı ile ilgili meselelerdeki öncü rolünü kırma isteği 70'lerde solun kiteselleşmesi ve bu kiteselleşmenin işçiler arasında DİSK öncülüğünde yaşanması nedeniyle bir

¹⁸ Kılıç, "İslamcılığın Emek Söylemi...", 625.

¹⁹ Ahmet Özcan, "Türkiye Müslümanları ve İşçi Sınıfından Kopukluk", *Yeryüzü*, 4 (15 Mart 1991), 24.

²⁰ İkbâl Abdülhamid, "İşçi-Sendika Üzerine", *Gölge*, 3 (Ocak 1976), 13.

²¹ Akif İnan, "Pahalılık Üzerinde Bir Çeşitleme", *Mavera*, 11 (Ekim 1977), 54.

²² Fahri Kazankaya, "Dindarlar ve Sendikalar", *Sur*, 1 (Ocak 1976), 12.

²³ Yüksel Akkaya, "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II", *Praksis*, 6 (2002), 65.

²⁴ Zeki Ceyhan, "Emeğin Hakkı İslam'dadır", *Vesika*, 11 (1 Mayıs 1976), 7.

²⁵ Sabahattin Zaim, *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı: Toplum / İktisat / Siyaset III*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007, 571-572.

²⁶ Mehmet Akdoğan, "Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım", *Fedai*, 52 (Aralık 1969), 14.

zorunluluk halini almıştır. Başka bir ifadeyle giderek yükselen sol dalgaya ket vurma isteği İslamcılarını işçiler arasında örgütlenmeye mecbur kılmıştır. Öz-Metal İş Sendikası Başkanı olan Zübeyir Yetik'in ifadeleri, biraz uzun olsa da sendikal alanda neden bir İslami örgütlenme yaratılması gerektiğini şu şekilde açıklamaktadır:

“İşveren işçisini eziyorsa işçi sendikalaşacaktır. Sendikalaşan işçi, sendikanın boynuna geçirdiği ipe razı olacaktır. Yani sendikanın çektiği yöne gidecektir. Günümüzde sendikalar ‘sol’ olduğuna göre, işçi, hakkını koparmak için ‘sol’a yaslanacak ve haliyle ‘sol’u besleyecektir. Müslüman bu ezilen işçinin hakkını savunmak isterse, ister istemez, sendikalaşma yoluna başvuracaktır. Çünkü mevcut düzen içinde işçinin hakkını korumanın bir başka yolu yoktur. Bunu yapmakla, hem bir haksızlığı düzeltme imkanını bulacak, hem de işçinin istemeksizin yaptığı bir iş olan ‘sol’a ayak uydurmak, ‘sol’a destek olma ve hatta ‘sol’u besleme gibi durumlara set çekecektir. İşçinin ‘sol’a temin etmiş bulunduğu imkân, böylece, millet ve memleket yararına bir kanala aktarılmış olacaktır.”²⁷

Hakların savunulabilmesi, emeğin istismarının önlenmesi ve daha da önemlisi Müslümanların birtakım “çarpık” ideolojilerden korunması amacıyla sendikalaşmak bir zaruret olarak görülmüştür.²⁸ Bu yüzden 1970’lerin ikinci yarısında İslami basın işçi meselelerine soğukluk duyan ve onlara bir türlü yaklaşmayan düşünceyi “revizyonist” düşünce olarak adlandırmıştır.²⁹ Tabii işçi meselelerine ve dolayısıyla sendikalara artan bu ilgi, aynı zamanda mevcut sendikalardan hangisi veya hangilerinin makbul olup-olmadığıyla ilgili bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir.

Muteber Sendika Arayışı: TÜRK-İŞ, DİSK, MİSK ve HAK-İŞ

22 Ekim 1976’da Hak İşçi Sendikaları Konfederasyonu’nun (HAK-İŞ) kurulmasına kadar İslami kesim Türkiye’de mevcut sendikalar içerisinde bir arayış içerisinde olmuştur. Bu arayışta ön plana çıkan sendika ise 1952’de kurulmuş olan Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu’dur (TÜRK-İŞ). TÜRK-İŞ’in yürüttüğü partiler üstü politika en azından 70’lerin ilk yarısında İslamcıların TÜRK-İŞ’i komünizme karşı bir kale olarak görmelerine yol açmıştır. İslamcı dergilere göre de işçilerin TÜRK-İŞ çatısı altında toplanmalarının tek nedeni bu sendikanın sola karşı bir koruyucu olarak görülmesidir.³⁰ TÜRK-İŞ’e bağlı Sağlık İşçileri Sendikası Başkanı Mustafa Başoğlu ile yapılan bir röportajda da sendika başkanının “*sendika olarak biz daima komünizme karşıyız ve ona karşı birinci derecede bir kuvvet kaynağıyız*” sözleri İslamcı basında özellikle vurgulanmıştır.³¹ Sabahattin Zaim de komünizme karşı takınmış olduğu tavır dolayısıyla TÜRK-İŞ’ten sitayişle söz etmiştir. 1971’de Büyük Türkiye mecmuasında yayınlanan yazısında, Marksistler tarafından ele geçirilemeyen TÜRK-İŞ’in vatansever sendikacıların elinde olduğunu ifade etmiş ve Türk sendikacılarının büyük çoğunluğunun milli ve İslami mefkureye bağlı insanlardan oluştuğunun altını çizmiştir.³²

14 Ocak 1974’te Seyfi Demirsoy’un vefatı üzerine TÜRK-İŞ’teki başkanlık koltuğuna 1979 Nisanına kadar Halil Tunç oturmuştur. TÜRK-İŞ’teki bu yönetim değişikliği İslami kesimlerin TÜRK-İŞ ile aralarına mesafe koymalarına yol açmıştır. Bunun temel gerekçesi ise yeni başkan Tunç’un görev süresi boyunca CHP ve genel başkanı Bülent Ecevit’e yakın bir duruş sergilemiş olmasıdır.³³ CHP’ye, dolayısıyla sola yakınlık İslamcılar için TÜRK-İŞ’i ama özellikle de Halil Tunç’u hedef tahtasına koymalarına neden olmuştur. İslami kesim CHP’yi destekleme görevinin halihazırda DİSK tarafından ziyadesiyle yerine getirildiğini ama TÜRK-İŞ’in görevinin bu olmadığını dile getirmiştir. Bu yüzden “Türk işçisinin soldan, komünizmden nefretinin neticesi olarak” varlığına devam edebilen TÜRK-İŞ’i CHP’nin “kuyruğuna bağlama” teşebbüsü, Türk işçisine ihanet olarak adlandırılmıştır.³⁴ Hatta CHP’yi açıkça destekleme ve onunla iş birliği yapma kararı alması durumunda zaten zayıflayan TÜRK-İŞ’in tamamen ortadan kalkacağı uyarısında dahi bulunulmuştur.³⁵

²⁷ Zübeyir Yetik, “Sendika Üzerine”, *Gölge*, 9 (Ağustos 1976), 21.

²⁸ Zübeyir Yetik, “Sendikacılık”, *Millî Gazete*, 17 Mart 1977, 3.

²⁹ Toros Koran, “Bu Benim İşçim”, *Gölge*, 2 (Aralık 1975), 24.

³⁰ “Halil Tunç, Sol Görüşleriyle Türk İşçisini Temsil Etmemektedir”, *Yeniden Millî Mücadele*, 211 (12-19 Şubat 1974), 11.

³¹ Celal Kırca, “Mustafa Başoğlu ile Bir Konuşma”, *Tohum*, 59 (Şubat-Mart 1971), 22-23.

³² Zaim, *Türkiye’nin Yirminci Yüzyılı...*, 571.

³³ Şafak, “12 Mart’tan 12 Eylül’e...”, 130. Halil Tunç’un Bülent Ecevit ve sosyal demokratlar ile ilişkisi 12 Eylül 1980’deki askeri darbeden sonra da devam etmiştir. İsmi Demokratik Sol Parti’nin (DSP) kurulması aşamasında da geçen Halil Tunç daha sonradan DSP’nin kuruluş çalışmalarından çekildiğini açıklamıştır. “Halil Tunç Yeni Parti İşinden Çekildi”, *Cumhuriyet*, 07.01.1984, 1. Halil Tunç 18 Ocak 1988 tarihinde ise Sosyal Demokrat Halkçı Parti’nin (SHP) Ankara il başkanlığı görevine atanmıştır. “Halil Tunç SHP Ankara İl Başkanı”, *Cumhuriyet*, 19.01.1988, 7.

³⁴ “Türk-İş Yöneticileri Nerede?”, *Yeniden Millî Mücadele*, 296 (30 Eylül-7 Ekim 1975), 7.

³⁵ İsmail Hatipoğlu, “Türk-İş ve CHP”, *Vesika*, 17 (1 Ağustos 1976), 7.

İslamcı kesimin TÜRK-İŞ ile bağıını zayıflatan bir diğer neden sendikanın bir numaralı ismi olan Halil Tunç'un Kemalist kimliği olmuştur. Tunç 70'li yıllarda sadece sendikacılık yapmamış aynı zamanda 1972'de Cumhurbaşkanı tarafından Cumhuriyet Senatosu kontenjan senatörlüğüne atanmış ve bu görevi 1980'e kadar sürdürmüştür. Bu açıdan politik bir kimlik taşıyan Tunç'un özellikle Atatürk devrimleri ile ilgili söylemleri İslamcı kesimde rahatsızlık yaratmıştır. TÜRK-İŞ'in Eskişehir'de düzenlediği işçi kurultayında konuşan Tunç katılımcılara şu şekilde seslenmiştir: “*Türk işçi hareketinden bir isteğim var. Bugün okulda, cami ya da kahvede Atatürk'e dil uzatanlar var. Nerede olursa olsun, Atatürk'e dil uzatanların dillerini koparın, susturun onları.*”³⁶ Tunç Senato'da yapmış olduğu konuşmalarda ise MSP, Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) ve Adalet Partisi'nin temel bileşenler olarak oluşturduğu Milliyetçi Cephe (MC) hükümetlerini hedef almış ve Atatürk devrimlerinin Cumhuriyetin hiçbir döneminde MC hükümetleri dönemindeki kadar tahrip edilmediğini ifade etmiştir. Tunç her ne kadar MC hükümetlerini bir bütün olarak hedef almış olsa da asıl hedefinde siyasal İslam'ın temsilcisi durumundaki MSP vardır. Zira Tunç konuşmalarında, özellikle MSP yönetimindeki bakanlıkların ülkeyi çağdışı bir yöntemle yönettiğini ve devleti ele geçirmek istediğini iddia ederken, MSP'li Şevket Kazan'ın başında bulunduğu Çalışma Bakanlığı'nı ise Atatürk düşmanlığı ve gericiğin palazlandığı temel kuruluşlardan birisi olarak göstermiştir.³⁷

TÜRK-İŞ ve Halil Tunç'un MC hükümetlerine ve özellikle de MSP'ye yönelik çıkışları sadece söylemde kalmamış aynı zamanda eylemlerle de kendini göstermiştir. Örneğin MC Hükümetinin kamu işyerlerinde uyguladığı partizanca politikalar nedeniyle 1976'nın ağustos ayında Karayolları Konya Bölge Müdürlüğü'nde TÜRK-İŞ'e bağlı Yol-İş Sendikası greve gitmiş ve 42 gün sonunda grev başarıyla sonuçlanmıştır.³⁸ Tabii Tunç ve yönetimindeki TÜRK-İŞ yönetiminin söylem ve eylemleri İslamcı kesimler ile TÜRK-İŞ arasındaki çok da kuvvetli olmayan bağların kopmasına yol açmıştır. İslami basında TÜRK-İŞ için “sermayenin elinde”, “Mason ve vurguncularla iş birliği halinde”, “kapitalist ve sömürücü düzenin bir parçası” tanımlamaları yapılmıştır.³⁹ Tunç için de benzer tanımlamalar olmasına karşın⁴⁰ asıl dikkat çekici nokta, Tunç'un Alevi kimliğinin özellikle vurgulanmasıdır. Türk sağ özellikle 1960'lar ve 70'lerde Aleviliği İslami heterodoksi ile siyasi solculuğun keşiştiği yerde konumlandırmış, bundan dolayı da Aleviler Türk sağ için hem kültürel hem de politik olarak “öteki”yi ifade etmiştir.⁴¹ Alevi kimliğini bir ötekileştirme aracı olarak kullanan İslamcı kesimler de Tunç'un alevi kimliğinin altını çizmek için kendisiyle ilgili yaptıkları olumsuz değerlendirmelerde “dede” tabirini sıkça kullanmışlardır.⁴²

1970'li yıllarda İslamcı cenahın sendikal hareket söz konusu olduğunda hedefindeki asıl sendika ise DİSK olmuştur. DİSK'in İslamcılar açısından hedef tahtasına oturtulmasının temel nedeni, DİSK'in diğer büyük sendikaların aksine sınıf sendikacılığı yapması ve İslamcılar açısından muteber olmayan bir siyasi sistemi sosyalizmi savunmuş olmasıdır. İslamcıların sosyalizm fikriyle sadece 1970'ler değil tüm bir Soğuk Savaş dönemi boyunca sıcak ilişkiler kurduğu söylenemez. Ertuğrul Meşe'ye göre bu durumun temel nedeni, İslamcıların sosyalizmi antikomünizm ve Şii olan Ali Şeriatî üzerinden okumuş olmalarıdır. Dolayısıyla hem İran Şiiliğini reddeden Sünni gelenek hem de sahip olunan antikomünist ruh hali İslamcılarda sosyalizme dair olumlu bir algının oluşmasını engellemiştir.⁴³ Sosyalizme yönelik bu olumsuz algı, 1975 Genel Kurulu'nda kendisini açıkça sosyalist bir örgüt olarak tanımlayan DİSK'i⁴⁴ İslamcılar açısından mücadele edilmesi gereken en önemli hedef

³⁶ “Tunç, Tahrikleri Bırakıp Bilderberg Toplantısının Hesabını Vermelidir”, *Yeniden Milli Mücadele*, 281 (7-24 Haziran 1975), 5.

³⁷ Halil Tunç'un Senato'daki konuşmaları için bkz. *Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi*, 09.02.1977, Birleşim: 34, Oturum: 3, 472-479.

³⁸ Partizanlığa Karşı Kamu Kesiminde Yaygın Greve Gidilecek”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1976, 1; “Yol-İş'in Konya Grevi Sona Erdi”, *Cumhuriyet*, 23 Eylül 1976, 9.

³⁹ “Sendikalar, İşçiler ve Hak-İş”, *Şura*, 6 (23 Şubat 1978), 11.; “Tabansız Türk-İş”, *Sebil*, 36 (3 Eylül 1976), 3.; Mehmet Fahri, “Haksızlığın Ta Kendisi”, *Vesika*, 19 (1 Eylül 1976), 5.

⁴⁰ İsmail Bayram tarafından kaleme alınan bir dörtlükte isim verilmeden Halil Tunç şu ifadelerle tanımlanmıştır: “Şu işçiyi sömüren, söndüren ocağını / Sanırsın ki yaşıyor derebeylik çağını / Bu tunç devri yaratık yine sallıyor kuyruk / Beynelmilel güçlerin yalıyor çanağını.” İsmail Bayram, “Tunç Kafa”, *Sebil*, 127 (2 Haziran 1978), 11.

⁴¹ Mehmet Ertan, “Türk Sağının Kızılbaş Algısı”, *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*, Der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 215.

⁴² “Türk-İş Kaynıyor”, *Vesika*, 9 (1-15 Nisan 1976), 8.; “Tabansız Türk-İş”, *Sebil*, 36 (3 Eylül 1976), 3.; “Yeyin Birbirinizi”, *Sebil*, 40 (1 Ekim 1976), 3.

⁴³ Ertuğrul Meşe, “Soğuk Savaş Biterken İslamcı Dergilerde Sosyalizm/Sol İmgesi”, *Bir Başka Hayata Karşı 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, C. 1: İslamcılığı Konumlandırmak*, Ed. Lütfi Sunar, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019, 355.

⁴⁴ Aziz Çelik, “Türkiye'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK): Yetmişli Yıllarda Sınıf Sendikacılığının Yükselen Örgütü”, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 551.

haline getirmiştir. İslamcı gruplara göre DİSK'in alt edilmesini gerektiren bir diğer neden ise işçiler arasında hızla yaygınlaşarak, bu kitleselliği bir baskı gücüne dönüştürme başarısı olmuştur. Zira DİSK 1970'lerde hükümetlere etki eden, baskı oluşturabilen yegâne sosyalist güç durumundadır.⁴⁵ Tam da bu noktada İslami kalemler sınıf sendikacılığı yapan, sosyalizmi savunan ve yakalamış olduğu kitleselliği baskı unsuru olarak kullanabilen DİSK'in izlemiş olduğu sendikal çizginin makbul olmadığı yönünde değerlendirmelerde bulunmuşlardır. Hayreddin Karaman her ne kadar İslam devletinde sendika kurulmasına gerek yoktur dese de devletin vazifesini yapmaması durumunda sendikaların kurulabileceğini belirtmiş ama kurulan bu teşekküllerin politikayla uğraşmamaları gerektiğini vurgulamıştır. Karaman devamında ihtilalci sendikalizm ile hak ve menfaat koruyucusu sendikalizmin birbirinden ayrılmasının gerekliliği üzerinde de durmuştur.⁴⁶

1970'lerdeki siyasal atmosfere rengini veren anti-komünizm, İslamcı kalemlerin DİSK'i tanımlamak için yararlandıkları temel saha olmuştur. İslamcı basında DİSK sınıf çatışmasını körükleyerek komünist stratejinin tatbikine uğraşan, işçinin ıstırabını komünizmin gelişmesinde gıda olarak kullanan maskeli komünist bir teşkilat olarak tanımlanmıştır.⁴⁷ DİSK'i tanımlamak için kullanılan anti-komünist söylemin pejoratif bir dil ile birlikte kullanımı da sıkça karşılaşılan bir durumdur. Bu yüzden "beynelmilel komünizm yordakçısı", "devlet, millet ve ordu düşmanı komünist militanların karargâhı" ve "fesat ocağı" gibi tabirler DİSK ile ilgili yapılan değerlendirmelerde kendine sıklıkla yer bulmuştur.⁴⁸ İslamcı basının DİSK'e yönelik eleştirileri DİSK öncülüğünde gerçekleşen toplumsal olaylar sonrası daha kesif bir hal almıştır. 15-16 Haziran 1970 tarihleri arasındaki işçi eylemleri, bu açıdan 1970'lerin henüz başında İslamcı grupların DİSK'e karşı nasıl bir yaklaşım sergilediğinin anlaşılması açısından turnusol görevi görmüştür. Sendikalar Kanunu'ndaki DİSK'i tasfiye etmeye yönelik düzenlemeyi protesto etmek amacıyla DİSK'in çağrısı sonrası İstanbul ve Kocaeli'nde sokağa çıkan işçiler Türkiye emek tarihindeki en geniş kapsamlı eylemlerden birine imza atmışlardır. Eylemler neticesinde 5 kişi hayatını kaybetmiştir. İslamcı kesim 15-16 Haziran'daki işçi olaylarını ihtilal provası olarak değerlendirmiş⁴⁹ ve olayların temel faillerinin Türkiye İşçi Partisi (TİP), Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu (DEV-GENÇ) ve DİSK olduğu ifade edilmiştir. İslamcı basının DİSK'i toplumsal olayları bahane ederek kriminalize etme çabası, 1976'dan sonra meydanlarda kutlanmaya başlanan 1 Mayıs'da da kendini göstermiştir. Halihazırda "komünist bayramı" olarak nitelendirilen 1 Mayıs'ın⁵⁰ işçilerin kitlesel katılımıyla kutlanıyor olması, DİSK'i yeniden İslamcı grupların hedefi haline getirmiştir. Bu yüzden 34 işçinin hayatını kaybetmesiyle sonuçlanan 1 Mayıs 1977'de Taksim Meydanı'nda yaşananlar, İslamcılar tarafından komünist ihtilal provası olarak lanse edilmiş ve bu provada yaşanan facianın sorumlusu olarak DİSK gösterilmiştir.⁵¹ Organize bir şekilde yürütülen kriminalize etme çabalarının tek gayesi, kamuoyu nezdindeki DİSK algısına zarar vermek değildir. Zira bu tip değerlendirmeler sonrası İslamcı basının sütunlarındaki dikkat çeken temel vurgu DİSK'in kapatılması gerekliliği olmuştur.⁵²

İslamcıların DİSK'i kriminal hale getirip kapatılmasını talep etmelerindeki bir diğer neden, DİSK'in içerisinde MSP'nin de yer aldığı MC Hükümetlerine karşı örgütlü bir muhalefet sergilemiş olmasıdır. DİSK Devlet Güvenlik Mahkemelerinin (DGM) kurulmasına karşı 16-20 Eylül 1976 tarihleri arası "genel yas" ilan etmiş ve alınan karar sonrası belirtilen tarihler arasında DİSK üyesi işçiler iş bırakmıştır. DİSK'in bu eylemdeki temel amacı I. MC Hükümetini demokratik yollardan düşürmek olmuş ve bu yüzden eylemin sloganı da "Demokrasi Düşmanı MC'ye ve DGM'ye Hayır" şeklinde belirlenmiştir.⁵³ Bir siyasi genel grev olan bu eylem, Türkiye işçi sınıfının siyasal

⁴⁵ Vehbi Ersan, *1970'lerde Türkiye Solu*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 304.

⁴⁶ Karaman, "Soru-Cevap-Tartışma", 34.

⁴⁷ "Sendikalar ve İşçimizin Bitmeyen Çilesi", *Yeniden Millî Mücadele*, 16 (19 Mayıs 1970), 5.

⁴⁸ "Yeni Sendika Kanunu ve Sendikaların İç Yüzü", *Yeniden Millî Mücadele*, 21 (23 Haziran 1970), 9.; "Devlet Düşmanları Cezalandırılmalıdır", *Yeniden Millî Mücadele*, 349 (12 Ekim 1976), 9.; "Hak İsteme mi İhtilal Denemesi mi", *Yeniden Millî Mücadele*, 21 (23 Haziran 1970), 14.

⁴⁹ "Hadiselerin Ardından", *Hilâl*, 105 (Temmuz 1970), 17.

⁵⁰ Selahaddin Eş, "Kanlı 1 Mayıs'ın Ardındaki Gerçek", *Sebil*, 72 (13 Mayıs 1977), 13. Hak İş'e göre de 1 Mayıs Yahudilik tarafından 1890 tarihinden itibaren bütün dünyaya empoze edilen bir "komünist, Yahudi ve müşrik" bayramıdır. *Hak-İş (Türkiye Hak İşçi Sendikaları) Konfederasyonu 2. Genel Kurula Sunulan Faaliyet Raporu*, Ankara: 20 Mayıs 1979, 33. HAK-İŞ 1 Mayıs'ı ilk defa 1991 yılında kutlamıştır. Yüksel Işık, *Siyasal İslam ve Sendikalar*, Ankara: Öteki Yayınevi, 1996, 224.

⁵¹ Remzi Uydum, "Kanlı Miting", *Hilâl*, 172 (1977), 29-30.

⁵² "Asıl Suçlular Yakalanmamıştır", *Yeniden Millî Mücadele*, 29 (18 Ağustos 1970), 14.; "1 Mayıs Bayramı Kanlı Geçti", *Çatı*, 23 (30 Nisan 1977), 6.

⁵³ Aziz Çelik, Can Şafak, "DGM Direnişi ve Genel Yas Eylemi", *Disk Tarihi: Dayanışma, Direniş, Umut, 2. Cilt 1975-1980*, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: Disk Yayınları, 2022, 142.

nitelikli en yaygın eylemi olarak değerlendirilmiştir.⁵⁴ İslamcılar DİSK'i hem politikayla ilgilendiği hem de İslamcı grupların iktidardaki tek partisi konumundaki MSP'nin yer aldığı I. MC'ye karşı açıktan bir muhalefet yürüttüğü için "genel yas" eylemi üzerinden de eleştirmişlerdir. DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler, genel yas eylemindeki genel grevin ekonomide yarattığı zarar gerekçe gösterilerek dış güçlerin "ajanı" olmakla suçlanırken,⁵⁵ DİSK için de siyasi maksatlarla grev yaptığı için kapatılması gerektiği çağrısında bulunulmuştur.⁵⁶

İslamcı kesimler tarafından komünizmle ilişkilendirilerek ve düzenlediği eylemler gerekçe gösterilerek kriminal hale getirilen DİSK aynı zamanda kamuoyu nezdinde dini ve milli gerekçelerle ötekileştirilmeye ve dolayısıyla itibarsızlaştırılmaya da çalışılmıştır. Bu yüzden ki Afyon Işıklar Kasabası'nda öğretmenlik yapan Süleyman Köse'nin DİSK'in beynelmilel Yahudi ve Hristiyan gruplar tarafından kurulduğu yönündeki açıklamaları, İslamcı basında kolaylıkla kendisine yer bulmuştur.⁵⁷ Kıbrıs da DİSK'i itibarsızlaştırmak amacıyla kullanılan milli bir mesele olarak ön plana çıkartılmış, DİSK'in Kıbrıs'ta Rumlarla iş birliği yaptığı iddia edilmiştir.⁵⁸ Her ne kadar DİSK bu iddiaları yalanlasa da yayınlamış olduğu tekzipler yayınlanmamıştır.⁵⁹ Kıbrıs meselesi İslamcı kalemlerin DİSK'i itibarsızlaştırma çabasında, tarafsız yayıncılık ilkelerine uyulmadığını göstermesi açısından da önemlidir. Benzer bir yaklaşım 22 Ağustos 1970'te Yapı İşçileri Sendikası Başkanı (YİS) Necmettin Giritlioğlu'nun Aliğa rafinerisindeki grev sırasında bir grev kırıcı tarafından öldürülmesi sonrasında da yaşanmıştır. Bugün gazetesi devrimci kimliği ile tanınan Giritlioğlu'nu "sağcı sendika başkanı" şeklinde okuyucularına duyururken, Giritlioğlu'nu vuran grev kırıcıyı "solcu" olarak tanımlamış ve olayın da bir "sol tertip" olduğu belirtilerek isim verilmeden süreçten DİSK sorumlu tutulmuştur.⁶⁰ DİSK'e yönelik yürütülen kara propagandanın arkasındaki itici güç, işçilerin DİSK'e yönelimini engelleyip mevcut işçilerin de sendikadan ayrılmalarını sağlamaktır. Hatta süreç içerisinde İslamcı basında DİSK'e bağlı binlerce işçinin sendikadan ayrıldığı ve DİSK'in dağılmakta olduğuna dair değerlendirmeler mevcuttur.⁶¹ Fakat rakamlar DİSK'in 70'lerde İslamcı basının iddia ettiğinin aksine büyüdüğünü ortaya koyacaktır.⁶²

70'lerdeki bir diğer sendika 23 Haziran 1970'te işçilerin sorunlarının MHP programı doğrultusunda çözümlenebileceğini ileri süren Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu (MİSK) olmuştur.⁶³ İslamcı kalemler MHP ile organik bağı olan MİSK'e TÜRK-İŞ ve DİSK'e yönelttikleri eleştirel yaklaşımda bulunmamayı tercih etmişlerdir. Bunda komünizme dolayısıyla sola karşı Türk sağının oluşturmuş olduğu birlikteliğin etkisi olduğu ileri sürülebilir. Bu açıdan İslamcı ve milliyetçi partiler nasıl MC hükümetleri içinde hemhal olmuşsa, emek alanında da bu bütünlüğe zarar verebilecek yaklaşımlardan uzak durulmuştur. MİSK'in eleştirel bir yaklaşımdan muaf tutulmasının bir diğer nedeni ise İslamcı kesimin sendikal harekette temsilcisinin bulunmaması dolayısıyla MİSK'in mevcut TÜRK-İŞ ve de DİSK karşısında "ehven-i şer" olarak addedilmesidir. Tabii bu yaklaşım 22 Ekim 1976'da HAK-İŞ'in kurulmasından sonra kısmen değişecektir. Örneğin HAK-İŞ Genel Sekreteri Mustafa Taşçı MİSK'in fikri anlamda tutarsızlığına vurgu yaparak, MİSK'in zaman zaman solcuların (DİSK'in) zaman zaman ise TÜRK-İŞ'in fikriyatı arasında gidip-geldiğini beyan ederken,⁶⁴ MSP'nin yayın organı konumundaki Millî Gazete ise MİSK'i mevcut batıcı düzenin koruyucusu olarak adlandırmıştır.⁶⁵ Daha da ilginç MİSK yöneticilerine yöneltilen usulsüzlük suçlaması olmuştur. MİSK Genel Sekreteri Mete Beşen'in bildirdiği mal beyanında gelir ve giderinin olmadığı yönündeki beyanı, İslamcı basın tarafından inandırıcı bulunmamış ve Beşen'e yönelik "Bu adam ne yer ne içer?" sorusu sorulmuştur. MİSK Genel Başkanı Ömer Faruk Akıncı ve Mali Sekreter İ. Mesut Kahratlı'nın da mal beyanları bu açıdan pek inandırıcı bulunmamış ve sendika üzerinden kazanç sağlamakla suçlanmışlardır.⁶⁶

70'lerde İslamcı hareketin sendikal mücadeledeki muteber örgüt arayışı 1976'da kurulan HAK-İŞ ile son bulmuştur. Bu yüzden ki HAK-İŞ'in ikinci genel kuruluna sunulan faaliyet raporunda, HAK-İŞ kurulana kadar

⁵⁴ Çelik, Şafak, "DGM Direnişi", 142.

⁵⁵ "K. Türkler Kimin Ajanı?", *Yeniden Millî Mücadele*, 348 (26 Eylül 1976), 8.

⁵⁶ "DİSK Kapatılmalıdır", *Yeniden Millî Mücadele*, 348 (26 Eylül 1976), 9.

⁵⁷ Süleyman Köse, "Ajanlara İhtar! Moskova'ya Bilet Alın!", *Yeniden Millî Mücadele*, 58 (9 Mart 1971), 2.

⁵⁸ "DİSK ve Kıbrıs Rumları İş Birliği Halinde", *Vesika*, 21 (1 Ekim 1976), 5.

⁵⁹ "DİSK'in Tekzipleri Yayınlanmıyor-2", *DİSK*, 28 (Ekim 1976), 24.

⁶⁰ "Sağcı Sendika Başkanını Öldüren Şoför Aşırı Solcu", *Bugün*, 24 Ağustos 1970, 1,7.

⁶¹ "Uyanan Türk İşçisi DİSK'i Terk Ediyor", *Yeniden Millî Mücadele*, 355 (23 Kasım 1976), 5.

⁶² 1967'de 30 bin üye ile kurulan DİSK 1980 yılının sonunda 420.000 civarında üyeye ulaşmıştır. Aziz Çelik, "DİSK'te Örgütsel Gelişmeler (1978-1980)", *Disk Tarihi: Dayanışma, Direniş, Umut*, 2. Cilt 1975-1980, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: Disk Yayınları, 2022, 408.

⁶³ Yıldırım Koç, "Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu: MİSK", *Kebikeç*, 5 (1997), 207.

⁶⁴ "Sendikalar, İşçiler ve Hak-İş", *Şura*, 6 (23 Şubat 1978), 11.

⁶⁵ S. Adil Şener, "İşçi Kesimindeki Sürtüşme", *Millî Gazete*, 19 Eylül 1977, 2.

⁶⁶ "Bu adam Ne Yer Ne İçer?", *Sebil*, 70 (29 Nisan 1977), 8-9.

Türkiye'deki işçi hareketlerinin Masonların ve Siyonistlerin dümen suyunda hareket ettiği ifade edilmiştir.⁶⁷ Bu yaklaşım sadece HAK-İŞ'ten önceki sendikal mücadelenin değersizleştirilmesi anlamını taşımamakta aynı zamanda yeni bir sendikal anlayışın inşa edildiğini ortaya koymaktadır. HAK-İŞ Başkanlar Kurulu bu yeni sendikacılık anlayışını şu şekilde açıklamıştır: “HAK-İŞ sendikal mücadelenin işçi ücretlerinin arttırılması için işveren üzerinde sadece bir tazyik unsuru olarak kullanılması gibi basit bir sendikacılık telakkisini reddetmektedir. Sendikacılık, hak nizamın tesisi için bir silahtır. HAK-İŞ'in benimsediği sendikacılık telakkisi, hak nizamın tesisi uğrunda milli ve inkılapçı sendikacılıktır.”⁶⁸

Yeni sendikacılık anlayışını detaylandıran HAK-İŞ Genel Başkanı Mustafa Taşçı, sendika olarak sadece “işçinin midesini” düşünmediklerini aynı zamanda manevi taleplerini de dikkate aldıklarını ifade etmiştir.⁶⁹ Taşçı bu yüzden çalıştıkları tesislerde işçinin ibadethanesi olmasını istediklerini, Türk işçisi de Müslüman olduğuna göre çalıştığı tesislere cami yapılmasını talep edeceklerini belirtmiştir.⁷⁰ Bu yüzden HAK-İŞ toplu sözleşmelerde namaz izni, cuma namazı tatili, her işyerinde bir mescit yapılması ve hacca gidenlerin izinli sayılması gibi taleplerde de bulunmuştur.⁷¹ Zaten 70'lerde İslam'daki işçi ve işveren ilişkilerini konu edinen çalışmalarda da benzer taleplere rastlanmaktadır. “Çalışma da ibadettir ama asıl ibadetlerimizi yerine getirmek şartıyla” ifadesini kullanan Cemaleddin Kaplan, Cuma namazının camide ve cemaatle kılınmasının zorunluluğunu ileri sürerek, fabrikalarda mescit için yer ayrılmasını, mahalli müftülükten de izin alınıp ayrılan yerlerde cuma namazının kılınmasını dile getirmiştir.⁷²

HAK-İŞ İslam'da herkes eşittir ilkesinden yola çıkarak sınıf sendikacılığı yapmayacağını beyan etmiş, Türkiye'de 70'lere damgasını vuran emek-sermaye, işçi-işveren çatışmalarını, sınıf kavgalarını suni bulduğunu dile getirmiştir. HAK-İŞ'e göre hak nizamın tesis edileceği Milli Nizam'da, emek-sermaye veya işçi-işveren çatışmak yerine birbirini tamamlayan unsurlara dönüşeceklerdir.⁷³ HAK-İŞ her ne kadar sınıf sendikacılığı yapmayacağını deklare etmiş olsa da sendika-siyaset ilişkisine dair geliştirdiği söylem ve hayata geçirdiği pratik arasında tutarlılığı sağlayamamıştır. Daha önce de bahsedildiği üzere İslamcı cenahın önemli isimlerinden Hayreddin Karaman, sendikaların siyasetle uğraşmamaları gerektiğini ifade etmiştir. Aslında HAK-İŞ'in en tepesinde bulunan Mustafa Taşçı da iktidarı oluşturanların ve muhalefettekilerin sendikaları kitleleri şartlandırmakta araç olarak kullandıklarını söylerken, bu durumun emeğin istismarına yol açtığını açıklamıştır.⁷⁴ Bu ifade bir anlamda sendika-siyaset ilişkisinden duyulan rahatsızlığı ifade etmiş olsa da HAK-İŞ'in MSP ile organik bağı hem parti hem de sendika temsilcileri tarafından teyit edilmiştir. MSP'nin Çalışma Bakanı olan Ahmet Tevfik Paksu, HAK-İŞ'in kurulmasından önce yaptığı açıklamada, Milli Selamet zihniyetindeki işçi sendikalarını bünyesinde barındıran bir konfederasyon kurulması için ön çalışmalara başladığını duyurmuştur.⁷⁵ 1981-1995 yılları arasında HAK-İŞ genel başkanlık koltuğuna oturan Necati Çelik de konfederasyonun kuruluşundaki MSP etkisini şu sözlerle açıklamıştır: “Hangi toplumsal şartlar MSP'yi ortaya çıkarmışsa HAK-İŞ'i de o şartlar var etmiştir.”⁷⁶

MSP'nin yayın organı durumundaki Millî Gazete de HAK-İŞ'i Türk işçisinin yegâne temsilcisi olmaya layık tek sendika olarak tanımlamıştır.⁷⁷ Ayrıca “her alanda teşkilatlanmalıyız” çağrısında bulunan gazete, siyasi

⁶⁷ Hak-İş (Türkiye Hak İşçi Sendikaları) Konfederasyonu 7.

⁶⁸ “Hak-İş Siyonizmi Lanetledi”, *Şura*, 12 (6 Nisan 1978), 5.

⁶⁹ “Hak-İş Çığ Gibi Büyüyor”, *Vesika*, 30 (15 Şubat 1977), 8.

⁷⁰ “Hak-İş Konfederasyonu Kuruldu”, *Vesika*, 27 (1 Ocak 1977), 15.

⁷¹ Yıldırım Koç, “Şeriatçılar, İşçi Hakları ve Hak-İş”, <http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1321049584b.pdf>. Erişim 27-09.2022; “İşçinin İradesini Toplu Sözleşmelere Yansıtıyoruz”, *İslâm*, 45 (Mayıs 1987), 42.

⁷² Cemaleddin Kaplan, *İslam'da İşçi ve İşveren Münasebetleri*, Ankara: Elif Matbaacılık, 1971, 29-31. Ahmet Şahin de iş yerlerine mabet yapıp işçilerin dini ihtiyaçlarını karşılamının işverenin görevleri arasında olduğunu belirtmiştir. Ahmet Şahin, *İslam'da İşçi ve İşveren Hakları*, İstanbul: Yaylacılık Matbaası, 1972, 72.

⁷³ “Hak-İş Siyonizmi Lanetledi”, *Şura*, 12 (6 Nisan 1978), 5.

⁷⁴ “Sendikalar, İşçiler ve Hak-İş”, *Şura*, 6 (23 Şubat 1978), 11.

⁷⁵ “Çalışma Bakanı Paksu, ‘Milli Selamet Zihniyetindeki İşçi Sendikalarını Bünyesinde Barındıran Bir Konfederasyon İçin Ön Çalışmalara Başlandı’ Dedi” *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1976, 1.

⁷⁶ Aziz Çelik, “Yetmişli Yıllarda Emek Hareketi: 15-16 Haziran'dan 12 Eylül'e Yükseliş ve Düşüş”, *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020, 531. 1995-2011 yılları arasında HAK-İŞ'in genel başkanlık koltuğuna oturan Salim Uslu da “1976 yılı, her kesimin kendi ideolojik ya da siyasi aidiyetine göre örgütlendiği bir zaman dilimi içindedir...Doğal olarak Türk siyasal hayatında her farklı bir söylem her hareket kendine bu ortamda bir yer edinme kavgası vermiş 'bizim de bir sendikamız' olsun istemiştir.” diyerek MSP ile HAK-İŞ arasındaki organik bağı üstü kapalı bir şekilde ortaya koymuştur. Kemal Temel, *Türkiye'de İslamcı Toplumsal Hareket ve Sendikacılık: Hak-İş ve Alternatif Mücadele Pratikleri*, Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015, 95.

⁷⁷ Abidin Sönmez, “Hak-İş Konfederasyonu”, *Millî Gazete*, 11 Mayıs 1977, 2.

teşkilatlanmanın merkezi olarak MSP'yi işaret ederken, işçilerin teşkilatlanması için ise HAK-İŞ'i adres olarak göstermiştir.⁷⁸ Benzer bir yaklaşım HAK-İŞ Konfederasyonu 2. Genel Kurulu'na sunulan faaliyet raporunda göze çarpmaktadır. Raporda milletin anarşiyi palazlandıran, anarşiyeye yataklık eden AP'ye, CHP'ye ve MHP'ye teveccüh göstermemesi çağrısında bulunulmuş ve çatısı altında toplanılacak adres olarak ise zımnen MSP işaret edilmiştir.⁷⁹ HAK-İŞ ve MSP arasındaki birlikteliğin söylemden çıkıp sahada hayata geçtiğini gösteren örnekler de mevcuttur. DİSK'e bağlı Maden-İş sendikasına üye işçilerin grev gerekçe gösterilerek işten çıkarılmaları sonrasında, Ugurgül Televizyon Montaj Fabrikasında HAK-İŞ'in kurucuları arasında yer alacak olan Öz-Metal-İş sendikası örgütlenmeye girişmiştir. Sendika fabrikada çalışacak işçi bulmak için MSP ilçe teşkilatlarından yardım istemiş ve parti teşkilatından gelen kişiler fabrikada işbaşı yapmışlardır.⁸⁰ Parti ve sendika arasındaki iş birliği özel sektöre ait işletmelerle sınırlı kalmamıştır. MC Hükümetleri döneminde MSP'ye ait bakanlıklara bağlı kamu işletmelerinde de benzer bir iş birliğinin örnekleri görülmüştür. 1976'da kurulmuş olan ve MSP'nin etkin olduğu Tümosan, Taksan, Temsan, Testaş ve Gerkonsan isimli kamu kuruluşlarında çalışan işçiler HAK-İŞ'e bağlı Özdemir-İş tarafından baskı altına alınmış ve sendika değiştirmeye çalışan işçilerin işlerine son verilmiştir.⁸¹

Grev Meselesinde İslamcı Yaklaşım

Türkiye'de sendikaların kurulmasının önündeki engeller 1946'da kaldırılmış olsa da sendikaların ellerindeki güçlü silahla yani grevle teçhiz edilmeleri için 1961 Anayasasını beklemeleri gerekmiştir. 1961 Anayasası grev hakkını güvence altına alırken, 15 Temmuz 1963'te kabul edilen 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi Grev Lokavt Kanunu ile grev yasal bir hak olarak tanınmıştır. 1961 Anayasasının yarattığı özgürlük ortamında, 60'lar grev hakkının işçiler tarafından yoğun olarak başvurulduğu bir süreç olmasına karşın, 70'ler bu açıdan 60'ları da geri bırakmıştır. 1963-1969 arasında 411 kez greve gidilmiş, bu grevlere toplamda 53550 işçi katılmıştır. 1970-1979 aralığında ise grev sayısı 809'a yükselirken, grevlere katılan işçi sayısı da 152172'ye çıkmıştır.⁸² Grevler sadece işçilerin çalışma şartlarından duydukları rahatsızlığı açığa vurmamakta aynı zamanda kaybolan işgünü sayısı nedeniyle ekonomi için de sıkıntılı bir süreç yaratmaktadır. Daha da önemlisi çalışma hayatındaki problemler ve dolayısıyla işçiler, fabrikalardaki üretimin durması ve işyerleri önünde kurulan grev çadırları nedeniyle gündelik yaşamda daha görünür hale gelmişlerdir.

Bu açıdan gündelik yaşamın da bir parçası haline gelen grev ile ilgili İslamcıların 70'lerdeki tavrı merak konusudur. İslamcı cenah her ne kadar sendika konusunda, özellikle 70'lerin ortalarından sonra bir dönüşüm yaşamış ve sendikanın kurulması gerektiği anlayışına yaklaşmış olsa da, grev ile ilgili yaşanan tartışmalarda böyle bir dönüşüm söz konusu olmamıştır. Genel olarak 70'lerin tamamında İslamcı grupların grev konusuna mesafeli bir yaklaşım sergilediği görülmektedir. Bunun temel nedenlerinden biri İslami bir düzende insana atfedilen rolle ilintilidir. Sabahattin Zaim 1976'da kaleme aldığı yazısında, insanın maddi güdülerle davranışlarını düzenleyen bir homo-economicus olmadığını, yaşayışını ve davranışını İslami esaslara göre düzenlediğini ifade etmiştir.⁸³ Zaim bu insanı "Müslüman-insan" olarak adlandırırken, işçi olarak "Müslüman insan"ın nasıl davranması gerektiğini de sıralamıştır. Buna göre Müslüman işçi aldığı ücretten dolayı Allah'a şükreder, başkalarının kazancına göz dikmez ve işverene kinle bakmaz. Bir işçi olarak Müslüman insanın yapabileceği tek şey mihnete sabretmek, nimete ise şükretmektir.⁸⁴ Bu İslami yaklaşımın, işçilerin en önemli hak arama aracı olan greve mesafeli yaklaşmasına yol açtığını söylemek mümkündür. Greve yönelik olumsuz bakış açısının bir diğer nedeni, İslami bir devlette işçilerle-ışverenler arasındaki meselelerin çözümünün devlete havale edilmiş olmasıdır. Bu açıdan kapitalist düzenin bir hak arama aracı olarak değerlendirilen grevin İslam'a yabancı bir muamele olduğu, İslam düzeninde işverene karşı işçiyi, işçiye karşı işvereni korumanın ve iki grup arasında adaleti sağlamanın İslam devletinin temel vazifesi olduğu ifade edilmiştir.⁸⁵ İslam hukukuna göre yeni haklar edinebilmenin tek

⁷⁸ "Teşkilatlanma", *Millî Gazete*, 14 Temmuz 1977, 3.

⁷⁹ *Hak-İş (Türkiye Hak İşçi Sendikaları) Konfederasyonu*, 9.

⁸⁰ Zübeyir Yetik, *Geçmişten Notlar*, İstanbul: Beyan Yayınları, 2008, 285-286. Grev nedeniyle işten çıkartılan işçilerin yerine yeni alınan işçiler bir din adamı tarafından sınava tabii tutulduktan sonra çalışmaya başlamışlardır. "Baskılar Bizi Hiçbir Zaman Yıldırma", *Kadınların Sesi*, 13 (Ağustos 1976), 2.

⁸¹ "Bazı Kuruluşlar, Bazı Garip İşler", *Cumhuriyet*, 4 Mart 1979, 12. Kamuda çalışan işçilerin Hak-İş'e üye olması yolunda yapılan baskılarla ilgili haberler için bkz. "Kamu Kesiminde Çalışan İşçilerin Misk'e ve Hak-İş'e Geçmesi Yönündeki Baskılar Yoğunlaştı", *Cumhuriyet*, 24 Ağustos 1977, 7; "İş Bilenin Kılıç Kuşananıdır", *Cumhuriyet*, 24 Aralık 1978, 10.

⁸² Çalışma Genel Müdürlüğü, *Çalışma Hayatı İstatistikleri (Yayın No: 18)*, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Kasım 1995, 51.

⁸³ Sabahaddin Zaim, "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları", *İş Hayatında İslâm İnsanı (Homo Islamicus)*, Haz. Hüner Şencan, İstanbul: MÜSİAD Yayınları, 1994, 101.

⁸⁴ Zaim, "Ekonomik Hayatta...", 104.

⁸⁵ Ali Rıza Demircan, "İslam Zaviyesinden İş, İşçi, İşveren", *Sebil*, 145 (6 Ekim 1978), 11.

yolunun yapılacak iş akitleri olduğu belirtilirken⁸⁶, grevin de içerisinde yer aldığı baskı yoluyla akdin İslam'ın karşılıklı rıza prensibine aykırı olduğu iddia edilmiştir.⁸⁷ Bu yüzden toplum servetini atıl bırakan-yok eden, tüketiciyi ezen, işsizliğe sebebiyet veren, zaman ve değer kaybını ortaya çıkaran, sınıf çatışmalarını hazırlayan grev ve lokavt ile bunları gerçekleştiren organizasyonlara İslam inancında yer olmadığı açıklanmıştır.⁸⁸

İslam inancında yeri olmayan greve katılımın nasıl değerlendirildiğini görmek için Ali Rıza Demircan'ın sözlerine yer vermek faydalı olacaktır. Süleymaniye Cami imam hatibi Demircan, büyük çoğunluğunu işçi ve işverenlerin teşkil ettiği cami cemaati için hazırlamış olduğu ve üç hutbe halinde takdim ettiği görüşlerinde, grev yoluyla hak talebinde bulunulamayacağını söyledikten sonra grev kapsamına giren davranışların İslam açısından nasıl görüleceğini şu şekilde dile getirmiştir: “*Örfe, kanuna veya anlaşmaya göre iş günlerinde belirli saatlerde çalışması gereken işçi, bu saatlerini çalışma ile değerlendirmek mecburiyetindedir. İşçi çalışma saatlerinde pasif direnişe geçer, vazifeden kaytarır veya herhangi bir yolla işini yapmazsa hainlik etmiş olur. İşverenin hakkını zimmetine geçirmiş, haram yemiş olur. Allah hainleri ve hakkı tecavüz edenleri sevmez.*”⁸⁹ Greve katılım ile ilgili yapılan olumsuz değerlendirme grevin tanımlanmasında da kendisini göstermiştir. Sönmez dergisinde yapılan grev tanımında grev adam öldürenlerin, polise saldıranların, kökü dışarıda olanların ve memleketi acıklı badirelere sürüklemek isteyenlerin marifeti olarak sunulmuştur.⁹⁰ Benzer bir yaklaşım greve katılan işçilerin betimlenmesinde de söz konusudur. Celal Demir grev çadırlarındaki kadın-erkek birlikteliğinden duyduğu rahatsızlığı da vurgulayarak, greve katılanlarla ilgili şu değerlendirmede bulunmuştur:

“Grev yapılan yerlerden geçerken görmüşüzdür. Özel veya resmi teşekküllerin önlerinde yığılı kadınlı-erkekli gruplar görünür. Görülen manzara çok acıklıdır. En iptidai, en ahlaksızca söz ve hareketleri görmek mümkündür. Bu hal insanda tiksinti uyandırıyor; bakan kimseyi derinden düşündürüyor. Üzerinde ‘grev sözcüsü’ yazılı bezi göğsünde taşıyan kadın işçi, bir anda ne yaptığını bilmeyenin şuursuzluğu içinde türlü hayasızlıklar yapıyor.

Grev yerlerinde kurulan çadırlarda saz mı dersiniz... Bantlar-plaklar mı dersiniz... Kolkola oyunlar mı dersiniz...Veya bayağı davranışlar mı dersiniz... Düşünce ve ardan uzaklaşmanın sarhoşluğu içinde her çeşit çılgınlığa tevessül edilir. En yüzsüz tarafı da şudur. Sokaktan, caddeden geçenlerin hayret ve taaccüple bakakaldıkları kakhahalar ki, adileşen bir neslin manen yıkılışını sergileyen manzaraların en acıklısıdır.”⁹¹

Grev ve greve katılım sadece dini açıdan reddedilmemiş aynı zamanda kiriminal bir faaliyet olarak lanse edilmiştir. Grevin “dış güçlerle” ilişkilendirilmesi veya devlet/millet karşıtı bir eylem olarak gösterilmesinin temel nedeni, grevin bir hak arama aracı olmadığı aksine toplum zararına bir faaliyet olduğu yönünde bir algı oluşturmaktır. Bu yüzden ki grevlerle ilgili değerlendirmelerde vurgu hep grevlerin yol açtığı “sosyal-iktisadi yıkımlar” üzerinde yoğunlaşmıştır. Servet Armağan tarafından kaleme alınan Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır isimli broşürde, grevler nedeniyle yaşanan kayıplar şu şekilde sıralanmıştır: iş gününün kaybolması, üretimin azalması, istihsalin düşmesi nedeniyle vatandaşların ihtiyaçlarını karşılayamaması ve huzurun bozulması.⁹²

İslamcı grupların grevi olumsuzlamak için başvurduğu temel araç, grevlerin yol açmış olduğu iktisadi sonuçlar üzerinden bir propaganda yürütmek olmuştur. Bu yüzden grevlerin yol açtığı iş günü kaybı özellikle vurgulanmıştır. Hilal dergisi Tercüman gazetesinden alıntıladığı bir habere istinaden, Türkiye’de her ay iki fabrikanın kapandığını ve Türkiye’nin işgünü kaybı bakımından dünyada üçüncü sırayı aldığını belirtmiştir. Aynı

⁸⁶ Demircan, “İslam Zaviyesinden...”, 11.

⁸⁷ Karaman, “Soru-Cevap-Tartışma”, 34. Hüseyin Atay da işçi ve işveren arasında yapılan anlaşmada maddi ve manevi bir baskı ve zora sokulma durumunun olmaması gerektiğinin altını çizmiştir. Atay’a göre daha yüksek ücret için işlerin birleşip işi terk etmeleri İslam dini açısından doğru değildir. Hüseyin Atay, *İslam’da İşçi-İşveren İlişkileri*, Ankara: Kismet Matbaası, 1979, 44.

⁸⁸ Erdem Murat, “DİSK Meselesi”, *Şura*, 1 (5 Ocak 1978), 12.

⁸⁹ Demircan, “İslam Zaviyesinden...”, 11.

⁹⁰ Sönmez, “Örfi İdare”, *Sönmez*, 59-60 (Haziran-Temmuz 1970), 32.

⁹¹ Celal Demir, “Grev Çalışma Şevkini Kırar”, *Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır*, Haz. Servet Armağan, İstanbul: Yeni Asya Yayınevi, 1979, 13. Grevlerdeki özellikle kadın işçilerin varlığı sadece İslamcı kalemler için değil İslami sermaye için de istenilmeyen bir durumdur. 20 Eylül 1974’de Topkapı’daki Ülker Fabrikası’nda işçilerin direnişe başlaması esnasında işyeri yönetimi özellikle kadın işçilerin “Ne çalışıyorsunuz, siz erkek değil misiniz!” diye bağrdıklarını ve böylece erkek işçiler üzerinde baskı oluşturarak erkek işçilerin iş bırakmalarına yol açtıkları iddiasında bulunmuştur. Bu tablo karşısında fabrikanın patronu Sabri Ülker fabrikaya bir daha kadın işçi almamıştır. Hulûsi Turgut, *Sabri Ülker’in Hayat Hikayesi: Akşama Babacığım Unutma Ülker Getir*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014, 371.

⁹² Servet Armağan, “Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır”, *Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır*, Haz. Servet Armağan, İstanbul: Yeni Asya Yayınevi, 1979, 10.

yazıda grevlerin tüm sorumluluğu sendikalar üzerine yıkılarak, sendikaların grev vasıtasıyla binlerce işçiyi barındıran bir fabrikanın milyarlarca lira zarara girmesine ve hatta o fabrikanın kapanmasına göz yumabildiği ifade edilmiştir.⁹³ İşgünü kaybı nedeniyle ortaya çıkan maddi zarar da grevlerin olduğu fabrikalar ön plana çıkartılarak vurgulanmıştır. Örneğin DİSK'e bağlı Maden-İş'in Karadeniz Bakır İşletmeleri Çakmakkaya Tesisleri'nde sürdürdüğü grevin devleti günlük 7 milyon lira zarara uğrattığı iddia edilirken⁹⁴, yine DİSK tarafından aynı işletmenin Samsun Bakır İzabe Tesisleri'nde yürüttüğü grevin de fabrikayı her gün üç milyon lira zarara uğrattığı ve toplam zararın da 100 milyon lira civarında olduğu bildirilmiştir.⁹⁵

Grev karşıtı tutumdaki tek söylem grevler nedeniyle işgününün azalması ve bunun üretimi durdurarak ağır bir faturaya yol açması değildir. Grevler neticesinde işçilerin ücretlerine zam yapmak zorunda kalan işletmelerin ürettikleri mal veya verdikleri hizmete zam yaptığı, bunun da toplumdaki tüm kesimleri iktisadi açıdan olumsuz etkilediği bir diğer grev karşıtı söylemi teşkil etmiştir. 1971 Ağustos'unda Devlet Demir Yolları'na (DDY) bağlı işçilerin grevi sonrası işçi ücretlerinin arttırılması ve hemen akabinde DDD'nin yolcu ve yük biletlerine zam yapmayı kararlaştırması, İslamcı basında "Ücrete Zam Hizmet Zam" başlığıyla verilmiştir.⁹⁶ Grev aynı zamanda lokavta yol açtığı için de eleştirilerin nedeni olmuştur. Zira İslami basına göre işveren işçisinin yüksek ücret istemesine karşı lokavt silahına başvurmakta ve lokavt da fabrikanın kapanmasına, üretimin düşmesine, piyasada mal kıtlığının başlamasına ve son olarak da işsizliğe yol açmaktadır.⁹⁷

İslami bakış açısı işgünü kaybına ve üretimin azalmasına neden olarak yol açtığı hayat pahalılığı, karaborsa ve işsizlik üzerinden grevlerin hem işçi hem de toplumun diğer kesimleri açısından kullanışsız bir araç olduğu fikrindedir. Yeniden Millî Mücadele dergisinde bu durum şu ifadelerle dile getirilmiştir:

"Bu yazımızdan mevcut sistem içerisinde greve karşı olduğumuz manası çıkarılmamalıdır. Anlatmak istediğimiz bu gayri milli ekonomik sistemin, vurguncuları zengin edeceği, işçiye bir şey vermeyeceğidir. Ve işçi saat başı yüzde 50 zam olsa, meydana gelen hayat pahalılığı daha doğrusu hâkim ekonomik güçlerin getirdiği suni pahalılık, ücretlere yapılan zammı hiç mesabesine indirecektir. Pahalılığı kendi yüksek kar marjlarının değil de işçi ücretlerinin yükselmesinin meydana getirdiğini iddia edenlerin yapacağı ve beklenen budur."⁹⁸

İslamcı kesimlerin 1970'lerdeki grev karşıtı söylemleri grevlerin yol açtığı düşünülen iktisadi ve sosyal problemleri gündeme taşımakla sınırlı kalmamıştır. İslami kalemler aynı zamanda grevlerin milli sanayinin baltalanması amacıyla bilinçli bir şekilde düzenlendiğini ileri sürmüşlerdir.⁹⁹ Milli sanayiye yönelik bu sabotaj girişiminin sorumlularının ise Türkiye'deki sanayi tesislerinin %70'i ve ithalat-ihracat faaliyetlerinin büyük bir kısmını elinde bulunduran azınlıklar olduğu iddia edilmiştir.¹⁰⁰ Milli sanayiye zarara uğratan grevlerin temel sorumluluğu bir anlamda azınlıkların, özellikle de Yahudilerin, üstlerine yıkılmıştır. Yahudilere ait fabrikalardaki grevlerin birkaç günde sonlandığı ifade edilirken, milli sermayeye ait tesislerdeki grevlerin ise özellikle sürüncemede bırakıldığı iddia edilmiştir.¹⁰¹ Grev üzerinden gayri-müslim sermaye sahiplerine karşı yürütülen bu kampanyada DİSK de unutulmamıştır. DİSK'in yerli sermaye kuruluşlarında grev yaptığı, buna karşın yabancı sermayeye ait tesislerde grev yapmadığı veya yaptığı grevlerin de kısa sürdüğü iddia edilirken, ortaya çıkan durumun da yerli teşebbüsleri baltaladığı ve Yahudi şirketleri de alanlarında rakipsiz bıraktığı vurgulanmıştır. DİSK'in Sungurlar Isı ve Kazan Sanayi fabrikalarında yürüttüğü grev gündeme getirilmiş ve bu milli fabrikadaki grev nedeniyle aynı iş kolunda faaliyet gösteren, İshak Alaton ve Üzeyir Garih'in sahibi bulunduğu Alarko firmasının işlerinde artış olduğu belirtilmiştir.¹⁰² Sadece azınlıklar değil komünistler de grevlerin temel müsebbipleri olarak gösterilmiştir. DİSK'in bir sendika değil siyasi bir teşekkül olduğu hatırlatılmış, dolayısıyla grevlerinin de siyasi ve ideolojik olduğunun altı çizilmiştir. DİSK'e bağlı Maden-İş'in Madeni Eşya Sanayicileri

⁹³ "Sendika Ağaları ve Boşa Geçen Günler...", *Hilal*, 159 (Mart 1976), 24.

⁹⁴ "DİSK Grevlerinin Hedefi", *Yeniden Millî Mücadele*, 335 (29 Haziran - 6 Temmuz 1976), 6.

⁹⁵ "DİSK'in Samsun Harekâtı Ekonomimize Kaça Mal Oldu?", *Yeniden Millî Mücadele*, 291 (26 Ağustos-2 Eylül 1975), 5.

⁹⁶ "Ücrete Zam Hizmet Zam", *Yeniden Millî Mücadele*, 81 (17 Ağustos 1971), 7. Grevlerin fiyat artışına yol açtığına dönük benzer değerlendirmeler için bkz. "Sendikalar ve İşçimizin Bitmeyen Çilesi", *Yeniden Millî Mücadele*, 16 (19 Mayıs 1970), 5; "Beyanname 1398: Efendiler, Hakimiyet Allah'ındır!", *Şura*, 1 (5 Ocak 1978), 9; S. Adil Şener, "İşçi Hareketinin Doğuşu", *Millî Gazete*, 24 Mart 1977, 2.

⁹⁷ Yılmaz Şener, "Grevler ve Biz", *Sur*, 10 (15 Aralık 1976), 17-18.

⁹⁸ "Grev-Lokavt", *Yeniden Millî Mücadele*, 185 (14-21 Ağustos 1973), 5.

⁹⁹ "Sendikalar ve İşçimizin Bitmeyen Çilesi", *Yeniden Millî Mücadele*, 16 (19 Mayıs 1970), 4.

¹⁰⁰ Yeniden Millî Mücadele dergisine göre "Türkiye'de fabrikatör Salamondur. Türkiye'de tüccar Mıgırdıçtır. Türkiye'de büyük yatırım yapabilecek olanlar Davitler, Gomeller, Kohenlerdir." "Almanya'da Dert Var, İzdırap Var, İstismar Var, İhanet Var", *Yeniden Millî Mücadele*, Almanya Özel Sayısı (1 Ağustos 1971), 4.

¹⁰¹ "Sendikalar ve İşçimizin Bitmeyen Çilesi", *Yeniden Millî Mücadele*, 16 (19 Mayıs 1970), 5.

¹⁰² "DİSK Grevleri ve Kirli Hesaplar", *Yeniden Millî Mücadele*, 296 (30 Eylül-7 Ekim 1975), 4-5.

Sendikasına (MESS) ait işyerlerinde Mayıs 1977-Şubat 1978 aralığında binlerce işçinin katılımıyla yürüttüğü greve değinilerek, sosyalist bir teşekkül olan ve politik saiklerle hareket eden DİSK'in organize ettiği grevlerle ekonomiye zarar verdiği, ülkeyi sosyal çalkantılar içine ittiği ve böylece Türkiye'de komünizmin inşasını hedeflediği belirtilmiştir.¹⁰³

İslamcıların greve karşı olumsuz yaklaşımları sadece söylemde kendisini gösteren bir durum değildir. 70'lerdeki grev karşıtı tavır bizzat pratiğe de dökülmüş, HAK-İŞ'e bağlı sendikalar kuruluşundan 70'lerin sonuna dek greve hiç başvurmamışlardır.¹⁰⁴ İslamcı sendikalar greve başvurmazken, İslamcı basının da greve çıkan işçilere yönelik sert önlemleri olumlayan değerlendirmeleri dikkat çekicidir. 1976'da Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO) Genel Müdürlüğü görevine getirilen, görevde olduğu süreçte de TPAO'ya bağlı tesislerde greve çıkan veya direnişe geçen işçilerin işine son veren Mehmet Gölhan'ın grevler karşısında takınmış olduğu tavır "örnek tutum" olarak okuyuculara sunulmuştur.¹⁰⁵

Sonuç

Sendika ve grev meselesi 1970'lere kadar İslamcı hareketin gündemini meşgul eden konular arasına girmeyi başaramamıştır. Sendika konusunda İslamcı kalemler İslam devletinin halihazırda sosyal bir devlet olduğunu ve bundan dolayı da hak aramak için sendika gibi bir teşekküle gerek olmadığı görüşünü savunmuşlardır. Sendikalara lüzum olmadığı yönündeki bu yaklaşım, özellikle 70'lerin ikinci yarısından itibaren kırılmış ve sendikal örgütlenmenin bir zorunluluk olduğu noktasına gelinmiştir. Türkiye'de İslamcı gruplar arasında kapitalizme yönelik yeni yeni filizlenmeye başlayan eleştirel tutum, sendikaların işçileri bu sistemden koruyabilecek yegâne teşekküller olarak görülmesine kapı aralamıştır. Tabii bu yaklaşımı İslamcı cenahın sendikal örgütlenmeye yönelik tavrındaki dönüşümün temel sebebi olarak okumak hatalı bir değerlendirme olacaktır. Zira 70'li yıllarda Türkiye'de toplumsal hareketlerin zirve yaptığı ve bu hareketlere de solun önderlik ettiği düşünüldüğünde, işçiler arasında teşkilatlanmak ve böylece işçi sınıfı içinde yükselen sol harekete bir ket vurma isteği sendikal örgütlenmeyi İslamcılar açısından asıl zorunlu kılan gerekçeyi oluşturmuştur. Bu yüzdendir ki sendikal harekette sosyalist solu temsil eden DİSK, tüm 70'li yıllar boyunca İslamcı kesimler tarafından ötekileştirilmiş ve kriminal bir örgüt olarak takdim edilmiştir. Buna karşın 1976'da HAK-İŞ'in kurulmasıyla birlikte İslamcılar emek sahasında gerçek örgütsel yapılarına kavuşmuş ve böylece nicel olarak büyüyen işçi sınıfı içinde de teşkilatlanmaya başlayarak, işçileri hem dini hem politik amaçlar etrafında seferber edecek temel enstrümana sahip olmuşlardır.

İslamcıların 70'lerde grev konusunda takınmış oldukları tavır ise sendika konusundaki tutumlarıyla kıyaslandığında daha tutarlıdır. Her ne kadar Türkiye'deki İslamcı hareket 70'lerin ortalarından itibaren sendikal örgütlenmeye yönelik önyarguları bir kenara bırakmış olsa da bahsi geçen tüm dönem boyunca greve yönelik olumsuz yaklaşımlarında bir değişiklik olmamıştır. İslami bir düzende devletin merkezi konumuna atıfta bulunularak, işçi-işveren arasındaki meselelerin devlet tarafından çözüleceği ve grev gibi baskı yoluyla akdin İslam inancıyla bağdaşmadığı vurgulanmıştır. Grevin İslami açıdan hak yemek veya haram yemek ile özdeşleştirilmesi greve yönelik reddiyedeki tek argüman olmamıştır. Grevlerin yol açtığı düşünülen işgünü kayıpları, fiyat artışları, karaborsa ve işsizlik özellikle vurgulanarak, grevlerin sadece işçiler açısından kullanışsız bir araç olmadığı aynı zamanda toplumun geri kalanını da olumsuz etkilediği özellikle vurgulanmıştır. Grevlerin, özellikle de özel sektördeki grevlerin, çoğunlukla DİSK tarafından organize edilmiş olması DİSK'in İslamcı gruplar nezdindeki algısıyla birleştiğinde, grevlerin komünistlerin faaliyeti olduğu yönünde bir söylemin inşasına tanıklık edilmiştir. İslamcıların grev karşıtı tutumu kalkınma konusundaki söylemlerine destek amacıyla da kullanılmış, grevlerin milli ekonomiyi baltaladığı belirtilerek, sabotaj olarak adlandırılan bu girişimin arkasında gayri-müslim sermaye sahiplerinin olduğu iddia edilmiştir.

¹⁰³ "DİSK Grevleri Ekonomik Hayatı Sarsıyor", *Yeniden Millî Mücadele*, 395 (23-30 Ağustos 1977), 5.

¹⁰⁴ Yıldırım Koç, "Şeriatçılar, İşçi Hakları ve Hak-İş", <http://www.yildirimkoc.com.tr/usrfile/1321049584b.pdf>. Erişim 27-09.2022. 1964-1980 yılları arasında Türk-İŞ'e bağlı sendikalar 517, DİSK'e bağlı sendikalar 500 grev yaparken, MİSK'e bağlı sendikalar ise 1978 ve 1979 yıllarında toplam 10 kez greve gitmişlerdir. Sayım Yorgun, Meltem Delen, Hakan Bektaş, "1963-1994 Yılları Arasında Türkiye'de Gerçekleşen Grevleri Etkileyen Faktörlere İlişkin Ekonometrik Bir Model Önerisi", *Çalışma ve Toplum*, 59 (2018/4), 1908.

¹⁰⁵ "Mehmet Gölhan'ın Örnek Tutumu", *Vesika*, 21 (1 Ekim 1976), 31. Mehmet Gölhan sadece grev karşıtı tavrı dolayısıyla değil babasının hatip olması ve aldığı dini terbiye nedeniyle de İslamcı kalemler tarafından örnek gösterilmiştir. "TPAO Genel Müdürü Mehmet Gölhan", *Vesika*, 30 (15 Şubat 1977), 17.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Cumhuriyet Senatosu Tutanak Dergisi

Telif Eserler

Abdülhamid, İkbâl. "İşçi-Sendika Üzerine", *Gölge*. 3 (Ocak 1976): 13-14.

Akdoğan, Mehmet. "Millî Ekonomimizi Soygunculardan Kurtaralım", *Fedai*. 52 (Aralık 1969): 14.

Akkaya, Yüksel. "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-1", *Praksis*, 5 (2002), 131-176.

Akkaya, Yüksel. "Türkiye'de İşçi Sınıfı ve Sendikacılık-II", *Praksis*. 6 (2002): 63-101.

Armağan, Servet. "Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır", *Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır*, Haz. Servet Armağan. İstanbul: Yeni Asya Yayınevi, 1979: 2-12.

Atay, Hüseyin. *İslam'da İşçi-İşveren İlişkileri*. Ankara: Kısmet Matbaası, 1979.

Bayram, İsmail. "Tunc Kafa", *Sebil*. 127 (2 Haziran 1978): 11.

Ceyhan, Zeki. "Emeğin Hakkı İslam'dadır", *Vesika*. 11 (1 Mayıs 1976): 7.

Çalışma Genel Müdürlüğü, *Çalışma Hayatı İstatistikleri (Yayın No: 18)*, Ankara: Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı, Kasım 1995.

Çelik, Aziz. "DİSK'te Örgütsel Gelişmeler (1978-1980)", *Disk Tarihi: Dayanışma, Direniş, Umut*, 2. Cilt 1975-1980, Ed. Aziz Çelik. İstanbul: Disk Yayınları, 2022: 397-424.

Çelik, Aziz. "Türkiye'de Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu (DİSK): Yetmişli Yıllarda Sınıf Sendikacılığının Yükselen Örgütü", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020: 547-562.

Çelik, Aziz. "Yetmişli Yıllarda Emek Hareketi: 15-16 Haziran'dan 12 Eylül'e Yükseliş ve Düşüş", *Türkiye'nin 1970'li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020: 515-546.

Çelik, Aziz. *Vesayetden Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

Çelik, Aziz, Can Şafak. "DGM Direnişi ve Genel Yas Eylemi", *Disk Tarihi: Dayanışma, Direniş, Umut*, 2. Cilt 1975-1980. Ed. Aziz Çelik, İstanbul: Disk Yayınları, 2022: 141-193.

Demir, Celal. "Grev Çalışma Şevkini Kırar", *Grev Hakkı Kötüye Kullanılmamalıdır*, Haz. Servet Armağan. İstanbul: Yeni Asya Yayınevi, 1979: 13-16.

Demircan, Ali Rıza. "İslam Zaviyesinden İş, İşçi, İşveren", *Sebil*. 145 (6 Ekim 1978): 11.

Ersan, Vehbi. *1970'lerde Türkiye Solu*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2020.

Ertan, Mehmet. "Türk Sağının Kızılbaş Algısı", *Türk Sağı: Mitler, Fetişler, Düşman İmgeleri*. Der. İnci Özkan Kerestecioğlu ve Güven Gürkan Öztan, İstanbul: İletişim Yayınları, 2020: 203-241.

Eş, Selahaddin. "Kanlı 1 Mayıs'ın Ardındaki Gerçek", *Sebil*. 72 (13 Mayıs 1977): 13.

Fahri, Mehmet. "Haksızlığın Ta Kendisi", *Vesika*. 19 (1 Eylül 1976): 5.

Hak-İş (Türkiye Hak İşçi Sendikaları) Konfederasyonu 2. Genel Kurula Sunulan Faaliyet Raporu, Ankara: 20 Mayıs 1979.

Hatipoğlu, İsmail. "Türk-İş ve CHP", *Vesika*. 17 (1 Ağustos 1976): 7.

Işık, Yüksel. *Siyasal İslam ve Sendikalar*. Ankara: Öteki Yayınevi, 1996.

İnan, Akif. "Pahalılık Üzerinde Bir Çeşitleme", *Mavera*. 11 (Ekim 1977): 53-57.

Kaplan, Cemaleddin. *İslam'da İşçi ve İşveren Münasebetleri*. Ankara: Elif Matbaacılık, 1971.

Karaman, Hayreddin. "Soru-Cevap-Tartışma", *Nesil*. 5 (1 Şubat 1977): 31-36.

Kazankaya, Fahri. "Dindarlar ve Sendikalar", *Sur*. 1 (Ocak 1976): 11-12.

Kılıç, Mustafa Ammar. "İslamcılığın Emek Söylemi: İslamcı Dergilerde Kapitalizm ve Sosyal Adalet Tartışmaları (1984-97)", *"Bir Başka Hayat Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, C. 1: Tarih, Siyaset, İktisat*. Ed. Lütfi Sunar. Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019: 609-687.

Kırca, Celal. "Mustafa Başoğlu ile Bir Konuşma", *Tohum*. 59 (Şubat-Mart 1971): 22-24.

Koç, Yıldırım. "Milliyetçi İşçi Sendikaları Konfederasyonu: MİSK", *Kebikeç*. 5 (1997): 207-219.

Koç, Yıldırım. "Şeriatçılar, İşçi Hakları ve Hak-İş". <http://www.yildirirkoc.com.tr/usrfile/1321049584b.pdf>. Erişim 27-09.2022

Koran, Toros. "Bu Benim İşçim", *Gölge*. 2 (Aralık 1975): 23-24.

Köse, Süleyman. "Ajanlara İhtar! Moskova'ya Bilet Alın!", *Yeniden Millî Mücadele*. 58 (9 Mart 1971): 2.

Makal, Ahmet. *Ameleden İşçiyeye: Erken Cumhuriyet Dönemi Emek Tarihi Çalışmaları*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

Makal, Ahmet. *Türkiye'de Çok Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1946-1963*. Ankara: İmge Kitabevi, 2002.

Meşe, Ertuğrul. "Soğuk Savaş Biterken İslamcı Dergilerde Sosyalizm/Sol İmgesi", *"Bir Başka Hayata Karşı" 1980 Sonrası İslamcı Dergilerde Meseleler, Kavramlar ve İsimler, C. 1: İslamcılığı Konumlandırmak*, Ed. Lütfi Sunar, Konya: Konya Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, 2019: 347-374.

Millî Nizam Partisi: Program ve Tüzük. Ankara: As Matbaası.

Millî Selamet Partisi 1973 Seçim Beyannamesi. İstanbul: Fatih Yayınevi, 1973.

Murat, Erdem. "DİSK Meselesi", *Şura*. 1 (5 Ocak 1978): 12.

Özcan, Ahmet. "Muhasebe İhtiyacı", *Yeryüzü*. 23 (15 Ekim 1992): 28-29.

Özcan, Ahmet. "Türkiye Müslümanları ve İşçi Sınıfından Kopukluk", *Yeryüzü*. 4 (15 Mart 1991): 24-25.

Özdemir, Şennur. *İslam ve Sınıf: Alternatif Mücadele Pratikleri*. Ankara: Nika Yayınevi, 2014.

Pekin, Faruk. *Demokrasi, Sendika Özgürlüğü ve Sosyal Haklar*. İstanbul: Alan Yayıncılık, 1985.

Sönmez. "Örfi İdare", *Sönmez*. 59-60 (Haziran-Temmuz 1970): 32-33.

Sönmez, Abidin. "Hak-İş Konfederasyonu", *Millî Gazete*. 11 Mayıs 1977.

Şafak, Can. "12 Mart'tan 12 Eylül'e Türkiye'de Sendikalar", *Toplum ve Bilim*. 127 (2013): 121-143.

Şahin, Ahmet. *İslam'da İşçi ve İşveren Hakları*. İstanbul: Yaylacılık Matbaası, 1972.

Şener, S. Adil. "İşçi Hareketinin Doğuşu", *Millî Gazete*. 24 Mart 1977.

Şener, S. Adil. "İşçi Kesimindeki Sürtüşme", *Millî Gazete*. 19 Eylül 1977.

Şener, Yılmaz. "Grevler ve Biz", *Sur*, 10 (15 Aralık 1976): 17-18.

Şişmanof, D. *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketi*. Sofya: Narodna Prosveta Devlet Yayınevi, 1965.

Temel, Kemal. *Türkiye'de İslamcı Toplumsal Hareket ve Sendikacılık: Hak-İş ve Alternatif Mücadele Pratikleri*. Yüksek Lisans Tezi, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2015.

Turgut, Hulûsi. *Sabri Ülker'in Hayat Hikayesi: Akşama Babacığım Unutma Ülker Getir*, İstanbul: Doğan Kitap, 2014.

Uydum, Remzi. "Kanlı Miting", *Hilâl*. 172 (1977): 28-30.

Yeniçeri, Celâl. "İslâm'da Emek ve Karşılığı", *İslâm'da Emek ve İşçi-İşveren Münasebetleri*, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1986: 265-318.

Yetik, Zübeyir. *Geçmişten Notlar*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.

Yetik, Zübeyir. "Sendika Üzerine", *Gölge*. 9 (Ağustos 1976): 20-21.

Yetik, Zübeyir. "Sendikacılık", *Millî Gazete*. 17 Mart 1977.

Yorgun, Sayım, Meltem Delen, Hakan Bektaş. "1963-1994 Yılları Arasında Türkiye'de Gerçekleşen Grevleri Etkileyen Faktörlere İlişkin Ekonometrik Bir Model Önerisi", *Çalışma ve Toplum*. 59 (2018/4): 1903-1920.

Zaim, Sabahaddin. "Ekonomik Hayatta Müslüman İnsanın Tutum ve Davranışları", *İş Hayatında İslâm İnsanı (Homo Islamicus)*, Haz. Hüner Şencan, İstanbul: MÜSİAD Yayınları, 1994: 101-112.

Zaim, Sabahaddin. *Türkiye'nin Yirminci Yüzyılı: Toplum / İktisat / Siyaset III*, İstanbul: İşaret Yayınları, 2007.

Sürelî Yayınlar

Bugün

Cumhuriyet

Çatı

DİSK

Fedai

Gölge

Hilal

İslâm

Kadınların Sesi

Mavera

Millî Gazete

Nesil

Sebil

Sönmez

Sur

Şura

Tohum

Vesika

Yeniden Millî Mücadele

Yeryüzü

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 18-45.

Geliş/Received: 15.12.2022

Kabul/Accepted: 26.02.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1219735

(Araştırma Makalesi/Research Article)

ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ SÜRELİ ÇOCUK YAYINLARINDA İDEALİZE EDİLEN AHLAKİ ERDEMLER: DAYANIŞMA-YARDIMLAŞMA, TUTUMLU VE TASARRUFLU OLMAK

ETHICAL VIRTUES IDEALIZED IN CHILDREN'S PUBLICATIONS IN EARLY REPUBLICION PERIOD: SOLIDARITY-HELPING, THRIFTY AND SAVING

SEVCAN BAŞBOĞA ÖZEN*

ÖZ

Erken Cumhuriyet döneminde devletin ve rejimin teminatı olarak görülen çocukların ve genç nesillerin Cumhuriyetin ilkeleri, idealleri ve ahlaki erdemleri çerçevesinde inşa edilmeleri esas alınmıştır. Erken Cumhuriyet dönemi aynı zamanda iki savaş arası dönemin zorlu siyasal, sosyal ve ekonomik konjonktürünü de içermektedir. Bahsi geçen zorlu koşullarda Cumhuriyet çocuğunun sahip olması beklenen ahlaki erdemlerin başında dayanışma yardımlaşma, tutumlu ve tasarruflu olma alışkanlığı gelmekteydi. Bu çalışmada Cumhuriyet çocuklarının, bahsi geçen ahlaki erdemlerle inşası, dönemin süreli çocuk yayınlarına odaklanılarak ve analitik bir perspektifle ele alınmıştır. Bu çalışmada "içtimai, milli ahlak" olarak adlandırılan bu ahlak anlayışının kaynağının ne olduğu, hangi argümanlarla kimler tarafından nasıl tartışıldığı anlaşılmasına çalışılmıştır. Bu çalışma ile dayanışma, yardımlaşma, tutumlu ve tasarruflu olma erdemlerinin içerisinde bulunan konjonktür ile olan bağı, metinde bahsedilen ahlaki erdemlerin çocuklara kazandırılmasının önemi, bu ahlaki erdemlerin süreli çocuk yayınlarında hangi söylemlerle nasıl ele alındığı, bu konuda aile ve okulun üstleneceği rollerin neler olduğu, çocuklara ahlaki erdemlerin hangi yöntemlerle nasıl öğretilbileceği ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte tüm bu çabaların aileye, topluma ve devlete olan katkılarının neler olduğu sorunsallaştırılmıştır.

Sonuçta bu çalışmada çocuklara öğretilmesi amaçlanan ahlaki erdemlerden dayanışma yardımlaşma, tutumlu ve tasarruflu olma alışkanlığı, devletin ve toplumun kolektif çıkarlarının korunmasını amaçlamıştır. Bu durum hem toplumsal bağlılığın ve ekonomik kalkınmanın hem de devlete, topluma ve rejime olan bağlılığın sembolü olarak görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Ahlak, Dayanışma-Yardımlaşma, İçtimai, Süreli Çocuk Yayınları, Tutum ve Tasarruf, Ulus-Devlet.

ABSTRACT

It was based on the foundation of children and young generations, who were seen as the guarantee of the state and the regime in the early Republican period, within the framework of the principles, ideals and moral virtues of the Republic. The Early Republican period also includes the difficult political, social and economic conjuncture of the interwar period. At the beginning of the moral virtues expected from children of the Republic in the aforementioned difficult conditions, solidarity, cooperation, and the habit of being thrifty and thrifty. The study discusses, the construction of the children of the Republic with the aforementioned moral virtues is discussed with an analytical perspective, focusing on the children's periodicals of the period. The study is a trial to understand what the source of this moral understanding called "social, national morality" is, and how it is discussed by whom with which arguments. In this study, the connection of the virtues of solidarity, cooperation, thrift and thrift with the current conjuncture, the importance of bringing the moral virtues mentioned in the text to children, how these moral virtues are discussed in periodicals for children, what roles the family and school will undertake in this regard, It has been tried to reveal how moral virtues can be taught with which methods. However, the contribution of all these efforts to the family, society and the state has been problematized.

As a result, the moral virtues aimed to be taught to children in this study, solidarity, cooperation, the habit of being thrifty and thrifty, aimed to protect the collective interests of the state and society. This situation has been seen as a symbol of both social commitment and economic development as well as commitment to the state, society and regime.

Keywords: Attitude and Saving, Children's Periodicals, Nation-State, Social Ethics, Solidarity.

* Dr. Öğr. Gör. İstanbul Arel Üniversitesi, sevcanbasboga@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5988-3392.

Extended Abstract

The Early Republican Period in Turkey is a process in which the nation-state was built with various aspects. This process also refers to a process in which the nation-state constructs not only the national identity, but also the moral virtues that will reinforce the national identity. In this article, the process of building a new human being with moral virtues, which the Republican administration wanted to build, in the Early Republic period, is discussed in the context of childhood, which the Republican administration puts emphasis on. Because the cadre who founded the Republic believed that children and young generations would keep the republic alive and ensure its continuity in its founding principles. For this reason, the founders of the Republic shaped the process of building the new society by putting childhood and youth at the center of political construction. The new human or new society that the republic wanted to build had to have a "national identity" to be shaped around the values of the nation state and the republican regime, as in other nation-state experiences, and to have moral virtues that complement it.

The main problem of the article is to discuss why and how children should be taught the habit of solidarity, cooperation, thrifty and thrifty living, which is one of the important virtues of the moral understanding called "social-national" morality in the Early Republican Period, by focusing on the periodical children's publications of the period and with an analytical perspective.

Other problematics of this article include; what the source of the moral understanding called "social, national morality" in the Early Republic period is, and how it was defended by whom with which arguments. What is the connection between the virtues of solidarity, cooperation, thrift and thrift with the current political, social and economic conjuncture, in which discourses, activities and campaigns the mentioned moral virtues are supported in children's periodicals, discussed in the Early Republic period. In children's periodicals, it has been tried to reveal why it is very important to bring the aforementioned moral virtues to children, what the roles of the family and the school will be in this regard, what methods and practices and discourses should be used to teach children the habits of solidarity, cooperation, and thrifty living. Finally, the contribution of all these efforts included in this study to the family, society and ultimately the state has been problematized.

The Early Republican period in Turkey also encompasses the difficult conditions of the interwar period. In these difficult conditions, in order to protect the common interests of the society, "national duties" were seen as the basis of this moral understanding called "national, social, moral". Among these duties; It was to have attitudes and behaviors that would ensure the common economic interests of the society, contribute to the development of the state and achieve economic prosperity, and ensure social solidarity, cooperation and cohesion. For this reason, the most important moral virtues expected of the members of the society to be built within the framework of the principles and virtues of the republic were solidarity and cooperation and the habits of thrifty and thrifty living. The most important role in gaining these moral virtues to children is given to the school and school teachers. It is aimed to explain to children the meaning and importance of social solidarity and cooperation, being thrifty and using domestic goods in the school education process and to make them a habit. It has been argued that the family and society should set an example in helping children acquire the habits of solidarity, cooperation and saving.

In the children's periodicals discussed in this study, social solidarity, cooperation, and thrifty living habits are glorified as the most important moral virtues. The opposite of this is described as "selfishness", "egoism" "extravagance" "waste", and wasteful resource consumption "immorality". Because the individual of the idealized society should regard the interests of the homeland and society before himself, and see the interests of the society above his own interests.

In conclusion; In the periodical children's publications discussed in this study, moral virtues such as social commitment, solidarity, cooperation and being thrifty were tried to be taught to children. Children's learning to use domestic goods and to live economically has been seen as an important factor in the establishment of the national economy and the development of the country. Ultimately, it aimed to protect the collective interests of the state and society with the habit of solidarity, cooperation, and thrift among the moral virtues that are desired to be taught to children. This situation has been seen as a symbol of both social commitment and economic development as well as commitment to the state, society and regime.

Giriş

Uzun Türkiye tarihinde Millî Mücadele Dönemi ve sonrasındaki Erken Cumhuriyet Dönemi pek çok yanıyla önemli kırılmaların değişim ve dönüşümün gerçekleştiği bir zaman dilimini ifade eder. Bu dönem, kurtuluşun ardından kuruluşun yani devletin ve cumhuriyet rejiminin çeşitli veçheleriyle inşa edildiği bir dönemdir.¹ Bahsi geçen dönem bir yandan devletin ve rejimin inşa edildiği bir süreci ifade ederken diğer yanıyla da yeni bir toplumun dolayısıyla yeni insanın inşa edildiği bir sürece denk gelmekteydi.

Bu çalışmada, Erken Cumhuriyet Döneminde yeni insanın inşası, Cumhuriyet yönetiminin de üzerinde önemle durduğu, çocukluk bağlamıyla ele alınmıştır. Zira Cumhuriyeti yaşatacak ve kuruluş ilkelerindeki devamlılığını sağlayacak olan çocuklar ve genç nesillerdir. Bu nedenle Cumhuriyeti kuran kadrolar, yeni toplumun inşası sürecini çocukluğu ve gençliği politik inşanın merkezine alarak biçimlendirmişlerdir. Bu süreç bir taraftan ulus devletin ve cumhuriyet rejiminin temel söylem ve ilkeleri çerçevesinde oluşturulmaya çabalanan milli kimlik inşasının gerçekleştiği bir dönemi ifade etmiş, diğer taraftan da cumhuriyetin idealize ettiği yeni insanın ahlaki erdem ve değerleriyle inşa edilmesine uğraşılan bir süreci kapsamıştır.

Bahsi geçen dönemde, çocukların ve genç nesillerin, ulus devletin oluşturmak istediği milli kimlik ve bu kimliğin tamamlayıcısı olarak düşünebileceğimiz ahlaki erdemlerinin hangi araçlar kullanılarak, ne şekilde, hangi söylemler ekseninde oluşturulmaya çabalandığını dönemin süreli çocuk yayınları takip edilerek anlaşılmaya çalışılmıştır. Zira yukarıda da ifade edildiği gibi Cumhuriyeti kuran kadro, yeni rejimin ve inşasına uğraşılan yeni toplumun temel taşıyıcısının çocuklar ve genç nesiller olacağına inanmıştır.² Cumhuriyet rejimi bu yanıyla çocuklarla özdeşleştirilmiş tıpkı çocukluk gibi cumhuriyetin de yeni ve genç olduğu kabul edilmiştir. Genç cumhuriyetin inşası ancak cumhuriyet rejiminin ilke ve erdemleriyle yetiştirilecek yeni nesiller aracılığıyla mümkün görülmüş bu nedenle cumhuriyet çocuklarının okul eğitimlerini destekleyecek popüler çocuk yayınlarının devletçe de desteklenmesi önemsenmiştir. Bu çalışma, tam da bu perspektiften hareket ederek süreli çocuk yayınlarının cumhuriyetin inşa etmek istediği çocukluğun, dahası yeni insanın inşasındaki rolüne odaklanarak bunu, ele alınan konu bağlamında açıklama gayreti içerisinde olacaktır.

Ele alınan dönemin süreli çocuk yayınlarında cumhuriyetin inşa etmek istediği çocukluğun bir başka deyişle yeni insanın sahip olması beklenen ahlaki erdemlerinin başında dayanışma-yardımlaşma, tutumlu olma ve tasarruflu yaşama değerleri bulunmaktadır. Bu bağlamda yeni bir toplumun kuracağı yeni bir ahlak anlayışı konusunda hem II. Meşrutiyet, hem de Cumhuriyet dönemlerinde ortaya koyduğu fikirlerle konuya belli bir perspektif kazandıran ve bu yanıyla yeni ahlak anlayışının inşasında önemli katkılar sağlayan isimlerin başında Ziya Gökalp gelmektedir.

Gökalp'in hem ahlak ve terbiye hem de gelecek toplumun nüvelerini oluşturacak olan çocukların eğitimi konusundaki düşüncelerinin kaynağı, büyük oranda Emile Durkheim'e ve onun eğitim sosyolojisine dayanmaktadır.³

Durkheim'in ortaya koyduğu düşüncelerin şekillendiği siyasal ve sosyal konjonktür ile içerisinde yaşadığı Fransız toplumuna bakıldığında onun önerdiği "yeni ahlak" anlayışının nasıl bir siyasal, ekonomik ve toplumsal ortamda ortaya çıktığı görülecektir.⁴ Zira Durkheim'in yeni ahlak anlayışı Fransa'da doğmakta olan toplumbilim, sanayileşmenin hızla ve travmatik bir şekilde dönüştürdüğü toplumsal dokunun parçalanması karşısında temelleri ortaya çıkmıştır. Bahsi geçen yeni ahlak anlayışı, organik dayanışma, kolektif bilinç, bütünleşme ve yükselen anomi ortamının olumlu yönde dönüştürülmesi için önerilen bir çözüm olarak görülmüştür.⁵ Erken

¹ Bülent Tanör, *Kurtuluş, Kuruluş*, 5. bs. İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2003, 243.

² Cumhuriyetin kurucusu ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün veciz sözünde yer aldığı gibi "Yükselen yeni nesil, istikbal sizsiniz. Cumhuriyeti biz kurduk, onu yükseltecek ve yaşatacak olan sizlersiniz!" söylemi ile yine Mustafa Kemal Atatürk'ün "Gençliğe Hitabesi" Cumhuriyeti kuran kadronun, Cumhuriyetin teminatı olarak görülen gençlere verdiği önemin birer işaretidir. Bu konuda ayrıca bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara: 1997. Berna Türkoğlan, "Atatürk'ün Türk Gençliği Hakkında Düşünceleri" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV s. 44, (1999): 683-692. Utkan Kocatürk, "Atatürk'te "Gençlik" Kavramı ve Atatürkçü Gençliğin Nitelikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.II s. 4, (1985): 21-26. Sevcen Başboğa Özen, *Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni, Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Doktora Programı, 2018.

³ Ali Ergur, "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*, c. 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 931, 932.

⁴ Bu konuda daha ayrıntılı bilgi için bkz. Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi (1902-1903)*, çev. Oğuz Adanır. İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004.

⁵ Ergur, "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi", 927-944.

Cumhuriyet Dönemi yeni ahlak anlayışının temel belirleyenleri, tarihsel dinamikleri, özel koşulları, sanayileşme ve kapitalizmle ilişkisi epeyce farklı olsa da parçalanmakta olan Osmanlı toplumunun yeniden düzenlenmesi için gereksinim duyulan fikirler bu aşamada Durkheim'in ortaya koyduklarıyla uyuşmaktaydı.

Durkheim'in yeni bir toplumsal ahlakın inşası çerçevesinde ortaya koyduğu düşünceler Avrupa'da değişen ve dönüşen sosyal ve ekonomik yapı ekseninde yeni tartışmalara kapı aralamıştır. Bu çerçevede Kazım Nami (Duru), özellikle I. Dünya savaşı sonrası dönemde ahlakın nerdeyse tüm dünyanın medeni memleketlerinde yeniden ele alınarak, dikkatle izlendiği ve bunda ekonomik süreçlerin de oldukça etkili olduğunu ortaya koyar. Bunun temel nedeni ise özellikle savaş sonrası dönemde insanların yaşadıkları buhran ve buhranın, ülkelerin ve genç nesillerin eğitimleri açısından yarattığı gerekliliktir.⁶

Gökalp, Osmanlı devletinde Meşrutiyet döneminden itibaren süregelen ve Cumhuriyet döneminde de devam eden ahlak tartışmasının, temelde modernleşen devlet yapılarında görülen bir ahlak tartışması olduğunu, bunun da kökeninde dinin, toplum ve birey üzerindeki etkisinin zayıflaması olduğu tespitini yapar. Ancak yaşanan bu tartışmanın çözümünün, okullarda din eğitimi vermek olmadığı, zira ahlakını, dinin emir ve yasaklarına dayandıran toplumun ahlakının, züht (ibadetçilik) ahlakı olduğu, böyle bir ahlakın, bütün ahlaki değerlerini dinden alan bir toplum var oldukça olumlu bir rol oynayabileceğini ortaya koyar. Ona göre, çağımızda ahlak değerlerinin kaynağı artık din değildir.⁷ O, bu durumu şu şekilde gerekçelendirir;

"... Hala dine dayanan ahlakı kurmaya çalışanlar bilmeyerek ahlaqsızlık cereyanına kuvvet veriyorlar. Bugün müspet olmayan bir harekete, ilmi olmayan bir kaideye kimse ehemmiyet vermez. Ahlaki kaidelere uyabilmemiz için bu kaidelerin sosyal gelişme sürecinde ne şekilde meydana geldiklerini, sonra da bunların fonksiyon ve faydalarının nelerden ibaret olduğunu bilmemiz gerekir. Bunları araştırıp ortaya koyacak pozitif bir ilme ve bu ilmin mekteplerimizde öğretilmesine ihtiyaç vardır. Bu ilim sosyolojidir ve ahlak buhranının tedavisini ancak sosyolojiden bekleyebiliriz."⁸

Gökalp, yukarıda ifade edilen cümlelerde Durkheim'in sosyal iş bölümü ve meslek ahlakının derin etkisi altındadır. Zira modernleşen ve sosyal hayatında iş bölümünü gerçekleştiren toplumlarda "züht ahlakını" hâkim kılmak mümkün değildir. Bu nedenle Türkiye modernleşmesinin yeni evresini ifade eden ve Cumhuriyet toplumu ile beraber değişen ve dönüşen toplumsal yapı, hızla gelişen ekonomik yaşam ve iş bölümü "züht ahlakının" toplumsal yapıya olan hâkimiyetini zayıflatmıştır.⁹ Gökalp'e göre, Türk toplumu, bir ümmet toplumu olmaktan, ulus toplumu olmaya geçiş aşamasındadır, buna göre, "... Eski ahlak değerlerinin dinsel temeli, artık eskiden yaptığı görevi yapamıyor. Bu yüzden bugün ahlak değerlerini dine dayandırmak isteyenler, bilmeden ahlaki çöküşe katkıda bulunuyorlar" şeklindeki değerlendirmesiyle yeni sürecin, yeni bir ahlak anlayışını dayattığını vurgulamıştır.¹⁰ Gökalp, konu üzerine yürütülen tartışmada "... o halde modern çağdaş ahlakın temeli ne olacaktır? Okulların bunu yaratmada rolü olacak mıdır¹¹" sorularını ortaya atar.

Gökalp'in sorularını Durkheim'in yazdıkları üzerinden anlamlandırmaya çalıştığımızda O, ahlakın her şeyden önce toplumsal bir olgu olduğunu, modern toplumda tanrı-mümin ilişkisi, yerini birey-toplum ilişkisine bırakmalıdır. Ona göre, modern-laik toplumlar, birey-toplum ilişkisinin önemini kavramış ve bu bağlamda büyük bir dönüşüm ve sıçrama gerçekleştirmişlerdir. O, modern toplumun yeni ahlak anlayışında, ahlakın kişisel bir şey olamayacağını, ahlaklı olmak için özverili, kendini bir şeylere adayabilecek bir varlık olunması gerektiğini savunmuştur. Zira O, ahlaki eylemi, kişisel ya da belli bir topluluğun çıkarına hizmet etmeyen, bunun dışında bireyler üstü ve toplumun çıkarlarını hedeflemesi gerektiğini, ancak bu şekilde toplumsal, kolektif çıkarlara, amaçlara uygun olarak ahlaklı davranmanın mümkün olacağını belirtir.¹² Gökalp ise Durkheim'in üzerinde durduğu, yeni toplum yapısının ahlak anlayışı olarak tanımladığı toplumsal ahlakı, "içtimai ahlak" olarak kavramsallaştırmıştır. Buna göre Gökalp, modern devlet sisteminin ortaya çıkması ile değişen ve dönüşen siyasal, sosyal ve ekonomik yapı ile geleneksel toplum yapısından kaynaklanan gerilimler dolayısıyla ortaya çıkan ahlak

⁶ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1925, 4.

⁷ Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 7. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004, 456.

⁸ Osman Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, İstanbul: Vadi, 2016, 284. Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, Yay. Haz. Mustafa Görgen, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1975, 34-35.

⁹ Kafadar, *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*, 284.

¹⁰ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 455.

¹¹ Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, 456.

¹² Emile Durkheim, *Ahlak Eğitimi (1902-1903)*, çev. Oğuz Adanır, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004, 13.

konusundaki sorunların çözümü için “içtimai ahlakı” önermiştir.¹³ Gökalp, içerisinde yaşanılan siyasal ve sosyal konjonktürün dayattığı içtimai ahlakın, toplum için ne derece yararlı ve gerekli olduğunu şöyle gerekçelendirir; “Bir millet ahlaklı olduğu nispette dinine ve kanunlarına hürmet eder. Lakin bir milletin manevi bir inkılâp geçirdiği bu devirde, ahlak ihtiyacı ne kadar büyük olursa olsun ihtiyaca cevap vermeyen, eski bir ahlakı tekrar idameye çalışmak da o kadar tehlikelidir.”¹⁴

Gökalp, yürütülen tartışmada, yeni toplumun değişen ve dönüşen yapısı ile yeni dinamikleri çerçevesinde ortaya konması gerekenin “yeni ahlak” yani “içtimai ahlak” olduğunu, zira toplumun dayattığı ihtiyaçlar ile içerisinde bulunulan siyasal ve sosyal konjonktürün yeni bir toplumsal normu ve bu norma uygun ahlak kurallarını gerektirdiğini ortaya koyar. Bahsi geçen yeni ahlak anlayışının, ne geleneksel toplumun “züht” (ibadetçilik) anlayışı olduğu, ne de bireysel çıkarların ve “egoizmin” ön planda olduğu başka bir anlayış olamayacağını vurgularken, içtimai ahlakı ve onun toplum için gerekliliklerini şöyle nitelemiştir;

“... Şüphesiz bugün makul olmayan yahut makuliyeti ilmi tetkikler neticesinde ortaya konulmayan kaidelere kimse itibar göstermez. Bu asır ilim asrı, tarassut (gözlem) ve tecrübeye müstenit akıl asrıdır. Bugün müspet olmayan bir hakikate ilmi olmayan bir kaideye kimse ehemmiyet vermez. Ahlaki kaidelere riayet edebilmemiz için bu kaidelerin evvel emirde, içtimai tekâmül esnasında ne suretle vücuda geldiklerini sonrada bunların içtimai hizmet ve faydalarının nelerden ibaret olduğunu bilmemiz lazımdır. Mamafih bu bilgi iskolastik bir bilgi ya da edebi bir bilgi suretinde olamaz. Mutlaka müspet ilimlerin usulü dâhilinde olmalıdır. Çünkü bugün ahlakı kaidelere hücum edenler, münhasıran müspet ilimlere istinat ediyorlar. Ahlak da hakikaten müspet ilim suretinde tesis edilmelidir ki ahlakı kaidelerin bu hücumlara karşı devamlı ve kat’i mukavemeti mümkün olabilsin.”¹⁵

Gökalp’ın “yeni ahlak” olarak nitelediği “içtimai ahlak” tam da onun düşünce evreninin geliştiği ve kaynaklarını Tanzimat modernleşmesinden alan ve içerisinde yaşadığı Meşrutiyet dönemi siyasal ve kültürel ikliminde pekişen, Cumhuriyetle beraber uygulanma alanı bulan bir doğrultuya sahiptir. Bahsi geçen yeni ahlak ya da içtimai ahlakın en temel özelliği, içerisinde yaşanılan zamanın ihtiyaçları ve gereklerine cevap verebilecek nitelikte ve mutlak olarak ilmi bir temele dayalı, pozitivist bir yaklaşımın bir ürünü olmasıdır.

Kazım Nami’de Gökalp gibi çocukların ahlakı doğrularının ve alışkanlıklarının oluşturulmasında dini ahlakın referanslarından ziyade içerisinde yaşanılan toplumun ve zamanın ihtiyaçlarını esas alarak, onlara evrensel insanlık değerlerinin kazandırılmasının gerekliliğini şöyle açıklamıştır;

“Tek başına yaşayan bir fert mevcut olsaydı onun için ahlak tasvirine dahi ihtiyaç olmazdı. Ahlak, ancak cemiyet hayatının mevcududur. Cemiyet içinde, cemiyet için mevzua bahsi olabilir. Binaen aleyh ahlakın, bu içtimai olan esasını göz önüne getirmek, ferdi cemiyet için hayırlı kılacak bir şekilde yetiştirmek din, mezhep, tarikat, sınıf, mevki farklarının tevellüd ettirmeden, çocuklarımızın taze yüreklerini korumak, oraya insani ahlakın itiyatlarını yerleştirmek lazım gelir.”¹⁶

Dolayısıyla Nami de, Durkheim ve Gökalp gibi ahlak konusunda, yeni modern devletin doğası ile sosyal ve ekonomik süreçlerin, yeni üretim ilişkilerinin göz ardı edilemeyeceği gerçeğinden hareket ederek, ahlakın toplumsal bir olgu olduğunu ve ancak toplumsal ilişkiler içerisinde var olabileceğinin altını çizmiştir. Gökalp, toplumu sınıf çatışmalarından uzak, farklı mesleki zümrelerin, meslek örgütlerinin dayanışma içerisinde olduğu korporatist bir anlayışla kavramıştır. Gökalp’ın bahsi geçen sınıf ve sınıf çatışmalarının olmadığı, mesleki örgütlerin dayanışmasına dayalı olan anlayışı siyasal politika düzeyinde korporatist, toplum felsefesi düzeyinde ise solidarizm (dayanışa-tesanüt) ile açıklanabilir.¹⁷ Onun solidarist ahlak anlayışında birey, toplum içerisinde anlam kazanır.¹⁸ Buna göre, uyumlu bir toplumun ve uzlaşmaya dayalı bir siyasetin harcı toplumsal birlik ve dayanışmadır. Dayanışmanın temelinde ise “ortak vicdan” ve “ahlaki mefkûreler” bulunmaktadır. Ona göre bu

¹³ Ziya Gökalp, *Türk Ahlakı*, Yay. Haz. Mustafa Görgeç, İstanbul: Türk Kültür Yayıncısı, 1975, 36-38.

¹⁴ Gökalp, *Türk Ahlakı*, 34-36.

¹⁵ Gökalp, *Türk Ahlakı*, 35.

¹⁶ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, 9. Muallim Ahmet Nihat, *İstikbalde Halk ve Ahlak*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1930, 115.

¹⁷ Selahattin Hilav, “Düşünce Tarihi 1908-1980”, *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, c. 4, Yay. Yön. Sina Akşin, 4. Bs. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995, 368. Konu hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009, 6. Baskı. 135-156.

¹⁸ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009, 6. Basım, 143.

mefkûrelerin en önemlisi “vatani ahlakıdır.” (Gökalp’in vatani ahlakının temel referansı coğrafya değil kültürdür.) Dolayısıyla vatani olan “ulusal ahlakın” yüksek olması “milli tesanütün” temelidir. O “milli” “vatani ahlakın” temelinde milli vazifeleri görmüştür.¹⁹ Ele alınan dönem içerisinde hem çocuk eğitimi ve terbiyesi üzerine hem de kadın sorunu üzerine yazdıklarıyla bilinen Sabiha Zekeriya Sertel ise bu konuda çocuk ahlak ve terbiyesinin içtimai-toplumsal yönünü vurgulayarak, çocuğa içerisinde yaşadığı topluma muhite göre istikamet ve inkişaf yollarının çizilmesi gerektiğini belirtir. Ona göre, çocukların ahlaki erdemleri öğrenmesi ve bu yöndeki terbiyesi içtimai müesseseler ve içtimai muhit tarafından çocuğa telkin edilmeli, bu telkin süreci çocuğun içtimai muhite tevfiği şeklinde olmalıdır. Bu yanı sıra yukarıda ifade edilen içtimai-toplumsal ahlakın belirleyici rolüne vurgu yapılarak Cumhuriyet çocuklarının, Cumhuriyetin ve Cumhuriyet toplumunun ihtiyaçları ekseninde bir anlayışa yetiştirilmeleri gerektiği savunulur.²⁰ Bununla beraber çocuklara kazandırılacak olan ahlaki erdemlerin temel amaçları arasında çocuğu içerisinde yetiştirdiği toplumun amaçları ve hayat için hazırlamasının yanında aynı zamanda medeni bir devletin üyesi olarak onu işe yarar kılmak amacı da taşınması gerektiğini belirtilir.²¹ Ahlaki erdemlerin üzerinde durulması gereken bir diğer özelliğinin de çocuğa millet, aile ve toplumsal hayatta düzenin sağlanması yönündeki kanunların önemini vurgulanmasıdır.²² Nihayetinde çocuklara öğretilen ahlaki erdemlerin ve bu yöndeki terbiyenin en temel amacı; çocuğu faziletli bir insan yapmak, “cemiyet-i insaniyeye karşı müfit, meslek ve maharet sahibi insan olmanın yanı sıra kuvve-i bedeniye ile kabiliyet-i fikriye ve ahlakiyenin tekâmülünü sağlamak” olmalıdır.²³ Baltacıoğlu ise bir toplumun gelişmesi ve ilerleyebilmesi ancak bu ortak şuur “içtimaiyatçılık” sayesinde ve ortak bir “mefkûreye” bağlılıkla mümkün olabilirdi.²⁴ Bu bağlamda Cumhuriyet toplumunda, Cumhuriyetin ilke ve idealleri ekseninde inşa edilecek olan çocukların ve genç nesillerin sahip olmaları gereken ahlaki erdemler öncelikle toplumu ve toplum yararını amaçlamalıdır. İçtimai-toplumsal ahlak olarak adlandırılan bu ahlak anlayışı toplum yararını hedeflediği gibi aynı zamanda, toplumun ilerlemesi, “medeni” bir devletin bireyinin inşa edilmesi, toplumun yararı doğrultusunda ortak bir şuur, ortak amaçlar, ortak toplumsal kolektif değerlere, ahlaki normlara sahip bir toplum inşa etmeyi amaçlamıştır. Yukarıda yer verilen tüm görüşler Cumhuriyet döneminde millet ve halk tasavvurunun da biçimlenmesinde etkili olmuştur. Zira Cumhuriyetle beraber egemenliğin kaynağının millete ve halka dayandığı, bu haliyle milletin ve halkın tek ve bölünmez olduğu, içerisinde tezatların, sınıf farklılıklarının en aza indirildiği bir halk ve millet tasavvur edilmiştir. Bu tasavvur doğrultusunda solidarist halkçı söylemler, cumhuriyetin ilanı ve sonrası süreçte özellikle önemsenmiş ve politik söylemin vazgeçilmez retoriği haline gelmiş, bu haliyle de cumhuriyetin farklı siyasal ve sosyal konjonktürlerinde farklı bağlamlarda vurgu kazanmıştır.

Literatürde solidarist olarak kavramsallaştırılan ve ele aldığımız dönemin metinlerinde tesanüt-dayanışma olarak adlandırılan toplum anlayışında çatışma değil ahenk ve uyum esastır. Gökalp gibi Osmanlı aydınlarını derinden etkilemiş olan dayanışmacı, tesanütçü toplum anlayışı, Cumhuriyet aydınlarının da önem verdikleri bir düşünce sistemi olmuş, bu haliyle de halkçı düşüncenin toplum tasavvurunu biçimlendirmiştir.²⁵

Bu bağlamda solidarist ve dayanışmacı ahlakın egemen olduğu bir toplumda eğitimin temel amacının, geleceğin bireyleri olan çocukları toplumsallaştırarak, onlarda dayanışma ruhu, ulusal-kolektif değerler yaratarak, ahlaksal ve kültürel normlar eşliğinde onları yetiştirmek ve tüm bu norm ve değerlerin onlar tarafından içselleştirmelerinin sağlanması gerektiğini ortaya konulmuştur.²⁶

Ele alınan dönemde inşa edilmek istenen yeni toplumun ahlaki erdemlerinin temelinde ulusal-kolektif değerler yaratarak bu değerlerin toplumu biçimlendirmesi, genç nesillerin bu değerlerle yetiştirilmeleri amaçlanmıştır. Erken Cumhuriyet Döneminde bahsi geçen ulusal kolektif ahlaki erdemler içerisinde yer alan ve üzerinde önemle durulan değerlerden biri de tutumlu olmak ve tasarruflu yaşamaktır.

Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi aynı zamanda iki savaş arası dönemi ifade etmektedir. Yukarıda da belirtildiği gibi Cumhuriyetin kurulduğu ilk yıllar, Osmanlı Devleti’nin son döneminden itibaren süren uzun savaş

¹⁹ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 133-134.

²⁰ Sabiha Zekeriya, “Yatı Mektebinin Gayesi”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, s. 45 (Haziran 1930): 16, 17.

²¹ Zeki Mesud, “Maarif Vekâleti Müfettişliği Tetkik ve Düşünceleri: Talim ve Terbiyenin Ferdi ve İçtimai Hayattaki Ehemmiyeti”, *Maarif Vekâleti Mecmuası*, s. 7 (1 Mayıs 1926): 74-96.

²² Abdülfeyyaz Tefvik, “Terbiye ve İlmi Terbiye”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, s. 3 (Kânunuevvel 1926): 24.

²³ Burhaneddin, “Terbiye ve Ehemmiyeti”, *Osmanlı Genç Dernekleri*, 15 (1 Ağustos 1919): 12, 13.

²⁴ Duygu Köksal, “İsmail Hakkı Baltacıoğlu İnkılâp ve Terbiye: Ulusun ‘Çocukluğu’”, *Toplumsal Tarih*, s. 40 (Nisan 1997): 9.

²⁵ M. Asım Karaömerlioğlu, “Tek Parti Döneminde Halkçılık”, *Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, 2. bs. c. 2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002), 276, 282.

²⁶ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 116.

yılları ile Kurtuluş Savaşı süreci sonrası dönemin zorlu ekonomik koşulları içerisinde geçmiştir.²⁷ Cumhuriyet hükümetlerinin uygulamaya koydukları ekonomik programlar, hem bahsi geçen dönemin zorlukları, hem 1929 Dünya Ekonomik Krizi, hem de özellikle 40'lı yılların ikinci yarısında gittikçe keskinleşen II. Dünya Savaşı'nın dayattığı zorlayıcı koşullar içerisinde uygulanmaya çalışılmıştır. Zira 1929'da yaşanan Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye'yi de görece etkilemiş, krizin olası olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi amacıyla öncelikle tasarruf tedbirlerine başvurulmuştur. Böyle bir ortamda her bir yurttaşın yapacağı tasarrufun, "Cumhuriyetin milli serveti" olacağı, yarının yetişkinleri olacak olan çocukların, hem tasarruf-arttırma, hem de yerli malı kullanımı konusundaki terbiyesinin ülke ekonomisi açısından oldukça önemli olduğu savunulmuştur.²⁸

Yukarıda ifade edildiği gibi "milli" "vatani ahlakın" temelinde milli vazifeler görülmüştür, bu vazifelerden biri de toplumun ortak ekonomik çıkarlarını temin edecek toplumun, devletin ve milletin kalkınmasına, ekonomik refaha erişmesine katkıda bulunulacak tutum ve davranışlara sahip olmaktır. Bu yanı sıra ele alınan dönem içerisinde bahsi geçen zorlu ekonomik koşullarda çocuklara tutumlu olma ve tasarruf terbiyesinin öğretilmesi ve bunun çocukların, genç nesillerin hayatında hem ahlaki bir erdem hem de özellikle okul terbiyesinin bir parçası olarak görülmesi için çaba sarf edilmiştir. Bu yolla hem çocuklarda hem de toplumun genelinde milli ekonomi anlayışına uygun olarak tasarruf ve yerli malı tüketme alışkanlığı kazandırılmaya uğraşmıştır.²⁹ Hafta dolayısıyla okul çocuklarına tutumlu olmanın, yerli malı kullanmanın, israftan kaçınmanın, bolca ve gereksiz tüketme alışkanlığı yerine ihtiyaç olduğunda tüketmenin, az ve yerli yerinde tüketmenin ahlaki bir erdem olarak benimsenmesi telkin edilmiştir.

Bu bağlamda, dönemin ahlak temalı yazılarında ahlakın temel belirleyeni, toplumsal ortaklıklar, toplumsal ve milli çıkarlardır. Buradan hareketle ifade edilecek olunursa ele alınan dönemin genel ahlaki kabulleri bağlamında, toplum ahlakının dışladığı ve "ahlaksız" olarak nitelendiği en kusurlu davranışlar, bireylerin kendi çıkarlarını, toplumun genel çıkarlarından üstün tutmaları halidir. Bu durum ele alınan dönem içerisinde ortaya konan ahlak temalı bir yazıda şöyle ifade edilmiştir;

"Ferdî menfaati için topluma zarar verenler birer cani gibi teşhir edilmeli ve bunun en büyük ahlaki suç ve günah olduğu sarsılmaz bir inanç haline getirilmelidir. Sosyal faydayı kendi özel faydasına feda edenlerin, bir toplumda yaşama hakkına sahip olması ve hele bu suçundan dolayı toplumun nefret ve tepkisine uğramaması egoizmi teşvik eder. Bu tipler yalnız cemiyete zarar vermekle kalmazlar, aynı zamanda ahlaksızlığı, ahlak haline getirirler. Böyle insanları eğer cemiyetin baskı ve müeyyidesi yola getirmese hiçbir din yola getiremez. Sosyal faydaya ahlakın ön planında sarsılmaz bir kutsallık verildiği o cemiyet, her türlü manevî sarsıntı ve buhrandan kendisini kurtarır."³⁰

Toplumun çıkarlarının, bireylerin çıkarlarının üzerinde olması gerektiği anlayışı, Erken Cumhuriyet Dönemi ahlak ve terbiyesinin de temel belirleyenlerindedir. Zira daha çocukluk yaşlarından itibaren her bireye verilecek olan terbiyenin ve ahlaki erdemlerin özünde her şeyden önce çocuğun içerisinde yaşadığı cemiyeti, vatani ve milletin çıkarlarını düşünmesi gerektiği telkin edilmeliydi. Öyle ki bu durum çocuğun "secciyesinin" (karakterinin) bir parçası haline getirilmeliydi. Toplumsal ahlak ilkelerini gündelik hayatlarında başarıyla

²⁷ Osmanlı devletinin son dönemlerinden başlayarak devam eden ve Kurtuluş Savaşı sürecinde de önemli kayıplara uğrayan Anadolu toplumunun "beşerî sermaye" açısından hayli yoksul olduğu söylenebilir. Kurtuluş Savaşı sonrasında yaklaşık 10 yıllık savaş süreci geride kalmış, ülkede, nüfusun üretken olan önemli bir kısmı kaybedilmiş, yoksullaşmış, bitap düşmüş, büyük çaplı göç ve ölümlerin yaşandığı bir tablo ortaya çıkmıştır. Anadolu'daki yüksek ölüm oranı, sadece savaşlar ve savaş süreci içerisinde yaşanan göç ve diğer etmenlerden dolayı değil, aynı zamanda savaş süreci içerisinde yeterince önem verilemeyen sağlık ve hijyen gibi etmenler de salgın hastalıklara bilhassa da verem, kolera, sıtma ve tifoya sebebiyet vermiştir. Diğer taraftan Özellikle Rum ve Ermeni göçü ile beraber sanayi ve ticarete yeri kısa zamanda doldurulamayacak ustalık ve bilgi birikimi de gitmişti. Temelde sanayinin zayıf olduğu bu toplum yapısında, köylülük ve tarımsal üretim, ekonominin önemli belirleyeniydi. Ancak Osmanlı son döneminden itibaren başlayan sürekli savaş süreci, beraberinde ciddi bir nüfus kaybını da oluşturmuştu. Bu durum, tarımsal iş gücü eksikliğini oluşturmuştur. Öyle ki 1923 yılına gelindiğinde yeni devletin sınırları içerisindeki nüfus %20 azalmıştı. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Yahya Sezai Tezel, *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, Ankara: YurtYayınevi, 1982, 88-131. Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner, 24. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009, 43-45.

²⁸ "Bugün Tasarruf Haftasının Birinci Günüdür", Çocuk Sesi, c.3. 154 (12 Kânunuevvel 1932): 3. "Amcanız Konuşuyor: Arttırma ve Yerli Mallar Haftası", *Doğan Kardeş*, c. 1, 9(1 Aralık 1945): 3. "Harp İçinde Çocuk", *Çocuk*, c. 4, 163 (13 Senteşrin 1939): 1.

²⁹ *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940): 12-14.

³⁰ Cahit Tanyol, *Sosyal Ahlak Laik Ahlak Giriş I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960, 203.

sürdüren ve bu konuda idealize edilen Batı toplumlarının, bu meseleye büyük önem verdikleri ve çocukların ahlaki terbiyelerinde toplumsal ahlak ilklerinin belirleyici bir rol üstlendiği vurgulanmıştır.³¹

Kısacası erken Cumhuriyet dönemi ahlak anlayışının temeli, Tanzimat ile başlayan ve II. Meşrutiyetle beraber gittikçe güçlenen ve kaynağını Batı modernleşmesinden alan laik-seküler, pozitivist, ilerlemeci bir anlayışa dayanmaktadır. Bu yanı sıra özellikle II. Meşrutiyet döneminde ilk nüveleri ortaya çıkan laik-seküler toplumcu ahlak anlayışı ile Cumhuriyetin inşa etmeye çalıştığı ahlak anlayışı görece düşünsel bir sürekliliğe sahiptir.

Ortaya konulan tüm bu söylemlerden de anlaşılacağı üzere ele alınan dönemin ahlak anlayışı, temelde Batı modernleşmesinde olduğu gibi siyasal, sosyal ve ekonomik süreçlerin değişimiyle beraber, hızla değişen ve dönüşen toplumsal yapıyı karşılayacak yeni bir ahlak anlayışını inşa etmeye dönüktür. İctimai (Toplumsal) ahlak anlayışı olarak kavramsallaştırılan bu ahlak anlayışına göre; toplumun ortak ideallere bağlılığı çerçevesinde oluşturduğu toplumsal dayanışma ve iş birliği o toplumun, toplumsal bağlarının ve toplumsal yapısının aynı zamanda geleceğini daha güçlü kuracağını önemli bir işareti olarak görülmüştür.

Erken Cumhuriyet Dönemi Metinlerinde Dayanışma Yardımlaşma

Avrupa'da 18 ve 19. yüzyıllarda yaşanan devrimler, siyasal, sosyal ve ekonomik yapıyı köklü bir değişime uğratmıştır. Sanayi Devrimi sonrasında keskinleşen sınıf kavramı ve sınıf çatışmaları, bu sınıflara ait farklı dünya tasavvurlarını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda 19. Yüzyılda şekillenmeye başlayan kapitalizm ve sosyalizm dışında korporatizm, bir "üçüncü yol" projesi olarak ortaya konmuştur. Korporatizm gerek ekonomide ve siyasette gerekse toplumsal ilişkilerde insanların bireyselleşmelerinin önüne geçmek amacıyla onları, yaşadıkları cemaatlere zorunlu olarak katılmaları gereken kurumlar içinde tutmayı hedefleyen bir toplum projesi olarak şekillenir.³² Bir toplum ve ekonomi modeli olarak korporatizm, toplumu, birbirine karşılıklı olarak bağımlı ve işlevsel bakımdan birbirini tamamlayan parçalardan oluşan organik ve kendi içinde uyumlu bir bütün olarak tasavvur etmiştir.³³ Bu süreçte Fransa'da ise korportizmin daha ılımlı bir yaklaşımı olarak görülen dayanışmacılık (Solidarizm) yaygınlık kazanırken, I. Dünya Savaşı öncesi ve sonrası süreçte ülkenin, resmi politikası olarak uygulanır.³⁴ Liberal ve sosyalist düşüncede varlığı doğal kabul edilen sınıf ve sınıfların çıkar çatışmasını temelden reddeden solidarizme göre, güçlü bir toplum yapısı kurmanın ve ideal toplumsal yaşamın ancak toplumsal gruplar arasında uzlaşma ve dayanışmanın ön plana çıkarılması ile mümkün olacağı savunulmuştur.³⁵

Türkiye tarihine bakıldığında solidarist olarak nitelenen ancak dönemin terminolojisinde halkçılık olarak anılan pratikler, farklı konjonktürlerde farklı anlamlar kazanmıştır. Halkçılık söylemi, tesanütçülük adı verilen Fransız Üçüncü Cumhuriyeti'nin Solidarizminin (dayanışmacılık) de önemli etkilerini taşır.³⁶ Osmanlı geçmişinde, Jön Türkler arasında halk ve halkçılık kavramının gündeme geldiği, sonrasında İttihat ve Terakki Partisi, bunu farklı bağlamlarda politik bir yaklaşım olarak benimsemiştir.³⁷ Bahsi geçen halkçılık kavramını da içerisine alan korporatist ve solidarist düşünceler, Türkiye'de Emil Durkheim'ın sosyolojik yöntemi ve toplum modelinden etkilenen Ziya Gökalp öncülüğünde, I. Dünya Savaşı sonlarında özellikle Milli Mücadele yıllarından itibaren "milli birlik, beraberlik ile milli egemenlik" kavramları etrafında tartışılmıştır.³⁸ Milli Mücadele sürecinde halkçılık kavramının önem ve değer kazanmasında, bu süreçte farklı toplum kesimlerini ortak bir mücadele etrafında mobilize etmenin amaçlanmış olması bulunmaktadır. Bununla beraber Millî Mücadele yıllarında, Sovyetlerle kurulan iyi ilişkiler ve bu ilişkilerin geliştirilmesi notasında halkçılık belirgin bir şekilde ön plana çıkarılmış ve vurgulanmıştır.³⁹

Solidarist halkçı söylemler, Cumhuriyetin ilanı ve sonrası süreçte özellikle önemsenmiş ve politik söylemin vazgeçilmez retoriği haline gelmiş, bu haliyle de Cumhuriyetin farklı siyasal ve sosyal konjonktürlerinde farklı bağlamlarda vurgu kazanmıştır. Zira halkçılık daha 1921'de yapılan Anayasanın içeriğinde

³¹ Dr. Lapira, "Ahlaki Seciye", Çev. F. Fikret, *Terbiye Mecmuası*, 5, (14 Teşrinisani 1334): 182-184.

³² Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2. Basım, 254.

³³ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 105.

³⁴ Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", 254.

³⁵ Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", 258. Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 135-140.

³⁶ M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*, c. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, 2. Basım, 281.

³⁷ Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", 272-274.

³⁸ Aykut Kansu, "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", 258-261. Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 97.

³⁹ M. Asım Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", 272-275.

gözlemlenebilmekteydi.⁴⁰ Yine Nisan 1923'te kabul edilen Dokuz Umde'de ve CHP'nin 1927'deki İkinci Kurultayında, halkçılık düşüncesinin izlerini görmek mümkündür. Nihayetinde CHP'nin 1931'deki Üçüncü ve 1935'teki Dördüncü Kurultaylarında halkçılık, diğer ilkelerin yanında partinin temel ilkelerinden biri olarak kabul edilmiştir.⁴¹ Erken cumhuriyet döneminde halkçılık anlayışının en belirgin özelliği, "hâkimiyet-i milliye" kavramında somutlaşmış ve bu kavram, cumhuriyetçilik ilkesinin altyapısını oluşturmuştur. Bu haliyle Cumhuriyetin halkçılık anlayışı, cumhuriyetçilikle olduğu kadar milliyetçilikle de örtüşmüştür.⁴²

Cumhuriyetle beraber egemenliğin kaynağının millete ve halka dayandığı, bu haliyle milletin ve halkın tek ve bölünmez olduğu, içerisinde tezatların, sınıf farklılıklarının en aza indirildiği bir halk ve millet tasavvur edilmiştir. Böylece Cumhuriyetle gündeme gelen "sınıfsız kaynaşmış bir kitleyiz" söylemi tarihsel bağlama oturtulduğunda burada "sınıfsız ve kaynaşmış bir kitle" tasavvuru sosyalist ya da komünist hareketlerden çok Osmanlı'nın toplumsal ve siyasal yapısına karşı öne çıkarılmış, milliyetçi bir söylemin unsurlarından biri haline gelmiştir.⁴³ Zira uygarlığın bireyciliğini temsil eden, liberal ve Batılı toplum modeline karşı, solidarist model, ulusun birlik ve dayanışmasını ifade etmiştir.⁴⁴

Durkheim'e göre; çocukların ahlak eğitimi konusunda üzerinde durulması gereken önemli hususların başında, çocukların içerisinde yaşadıkları sosyal gruplara olan bağlılıkları gelmelidir. Buna göre, iradi açıdan bağlı olduğumuz tek psikolojik ve ahlaki varlık toplumdur. Öyleyse ahlaki eylem toplumu amaçlamalıdır.⁴⁵ O, ahlakın, "toplumsal yaşamın başladığı yerde başladığını" bu yanıyla çocukların ahlaki eğitimlerinde üzerinde durulması gereken hususun, insanların daha çocukluk yıllarından itibaren, ahlaki bir varlık olabilmesi için kendi dışında, çevresinde bulunan varlıklara bağlanması ve düzeyi ne kadar basit olursa olsun bu toplumla dayanışma içinde olması gerektiğidir. Bu nedendir ki ahlaki eğitimin ilk görevi, çocuğu en yakınında bulunan grup olan aileden başlayarak, içinde yaşadığı topluluğa bağlamaktır. Böylece, insanlar, içine doğdukları toplum ve bağlı olduğu çeşitli toplumsal gruplarla dayanışma içinde olduğu sürece "iyi ahlaklı" olduğunu göstermiş olacaktırlar.⁴⁶ Bununla beraber bağlı bulunduğu toplumun çıkarlarına uygun davranmayan, yalnızca kendi çıkarları doğrultusunda hareket eden ve toplumun genel dayanışmasının dışında kalan kişiler "egosit" olarak nitelenmiştir. Onun yaklaşımında, toplumla insan arasında akla gelebilecek en sıkı ve yakın ilişkiler kurulabilmiş olunmasının temel nedeni; toplumun, insanın tözünün bir parçası olması, bir anlamda insandaki en iyi yanları yansıtır olmasıdır. Bu yanıyla "egoist" bir yaşantı insan doğasına aykırıdır. Durkheim'a göre, egoist insan, kendi varlık nedenini kendinde bulabilen ve kendine yetebilen biri gibi yaşamaktadır. Oysaki toplumsal bir varlık olan insan için bu mümkün değildir.⁴⁷

Erken Cumhuriyet döneminde, toplumsal bağlılık ve dayanışma konusu, dönemin ahlak anlayışının temel kavramları arasında yer almıştır.⁴⁸ Afet İnan, Medeni Bilgiler kitabında "bağlılık" (solidarite) kavramını ele almış

⁴⁰ Bu konuda Afet İnan'ın Vatandaş İçin Medeni Bilgiler, kitabının "Müsavat", ve "İş Bölümü", kısımlarına bakılabilir. Afet İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, I. Kitap, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933, 95-100. Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", 275.

⁴¹ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Parla, *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*, Cilt. 3, İstanbul: Deniz Yayınları, 3. Basım, 2008.

⁴² Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", 275.

⁴³ Karaömerlioğlu, "Tek Parti Döneminde Halkçılık", 276, 277.

⁴⁴ Taha Parla, Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Yay. Haz. Fusun Üstel, Sabir Yücesoy, İstanbul: Deniz Yayınları, 6. Basım, 2009, 77.

⁴⁵ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, 71, 72.

⁴⁶ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, 80-83.

⁴⁷ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, 76-83.

⁴⁸ Bu çalışmada konu edilen Erken Cumhuriyet dönemi ahlak anlayışına, diğer modern toplumlarda olduğu gibi toplumsal bir olgu olarak bakılmış, bu bağlamda ahlakın ve ahlaki erdemlerin ulus devletin ve toplumun genel çıkarlarını ve yararını gözetken, toplumun genel normlarının biçimlendirdiği bir alan olduğu kabul edilmiştir. Bu çalışmada ele alınan dönemde "İçtimai, vatani ya da milli ahlak" olarak nitelenen bu ahlak anlayışının kaynağı; literatürde solidarist, dayanışmacı toplum ve bu toplumsal yapının ahlak anlayışıdır. Batı'da kaynağı Fransa olan bu toplum anlayışı Türkiye'de II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerinde Durkheim'ın düşüncelerinden etkilenen Ziya Gökalp tarafından ortaya konulmuş ve savunulmuştur. Gökalp'e göre, solidarist ve dayanışmacı ahlakın egemen olduğu toplumda eğitimin amacı, işlevi, geleceğin bireyleri olan çocukları toplumsallaştırarak onlarda, dayanışma ruhu ve ulusal-kolektif değerler yaratarak, ahlaksal ve kültürel normlar eşliğinde onları yetiştirmek ve onların tüm bu norm ve değerleri içselleştirmelerini sağlamak olmalıdır. Gökalp'in bu yöndeki tüm düşünceleri bu çalışmanın sınırlarını oldukça açacağı düşüncesiyle kısaca ifade etmek gerekirse bu çalışmada, ele alınan Erken Cumhuriyet dönemi toplumunda çocukların sahip olması beklenen bu yanıyla idealize edilen en önemli ahlaki erdemlerden biri de dayanışma ve yardımlaşmadır. Ele aldığımız dönemde Türkiye'de Solidarist toplum ve içtimai ahlak konularında yazdıkları ve ortaya koyduklarıyla bu konuda belirleyici bir etkiye sahip olan Gökalp'in düşünceleri bu yanıyla bu çalışmanın da ilgili kısmında kendisine haklı bir yer bulmuştur. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Taha Parla, Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*, Yay. Haz. Fusun Üstel, Sabir Yücesoy, İstanbul: Deniz Yayınları, 6. Basım, 2009, 131-148.

ve toplumsal bağlılık kavramını, güçlü bir devlet ve toplum yapısı oluşturmanın anahtar kavramı olduğunu vurgulamış, bu kavramın içerisinde barındırdığı içtimai ve iktisadi yanları üzerinde durmuştur.⁴⁹ Ona göre, ahlakın temelinde kişisel sorumluluk duygusu bulunmaktadır. Bağlılık yaklaşımının ise bireyin sorumluluk bilincini zayıflatabileceği ve bu yanıyla da ahlaka çok sağlam bir temel teşkil etmeyeceği düşüncesine karşın sorumluluğun, pratik yaşamda bireylere şunları öğrettiği üzerinde durulur. “Başkasının iyiliğinin, bizim iyiliğimiz olduğu, başkasının kötülüğünün ise bizim kötülüğümüz olacağı, bu nedenle iyiliği sevmek, kötülükten kaçınmak gerektiği...” vurgulanır.⁵⁰ Toplumsal bağlılık, sorumluluk ve toplumsal iş bölümünün, insanları hem gündelik yaşamlarında hem de bilincinde birbirlerine ihtiyaç duyan ve toplumsal “borç” kavramı ekseninde birbirlerine bağlılıklarını pekiştiren bir unsurdur. İnsanların içine doğdukları topluma “borçlu” oldukları varsayılarak bireye, vatandaşa düşen en önemli ahlaki görevlerden biride de bu borcu ödemesidir. Bahsi geçen “borcun” neden ve ne şekilde ödenmesi gerektiği hususunda, insanların sahip oldukları oranda, devlete ve topluma katkıda bulunmaları gerektiği belirtilirken, devlete vergi ödenmesi, yardım kurumlarına, okullara, yaşlı ve hastalara, ihtiyaç sahiplerine yardım edilmesi gibi çabaların, toplumsal borcun ödenmesinin ve toplumsal bağlılığın sağlanmasının önemli araçları olduğu hatırlatılır. Bu haliyle toplumsal bağlılığın, “herkes kendi için” yerine “herkes herkes için” anlayışını getireceğini, bu düşünüşün ise toplumu içtimai, milli ve insani kılacağı savunulmuştur.⁵¹

Ziya Gökalp ise toplumsal bağlılığı vurgulamak adına “fert yok, cemiyet var” düsturundan hareket etmiştir.⁵² Ancak bu sözün bireyi toplum karşısında hiçleştirmek “eritmek” anlamı taşımadığı burada kast edilen şeyin; bireyin kendi kişisel çıkar ve beklentileri karşısında toplum için “fedakârlık yapan, tesanüt ihtiyacıyla hareket eden” kendisiyle beraber içerisinde yaşadığı toplumu düşünen, sosyal yardım bilinciyle çalışan bir birey olduğundan bahsedilmiştir. Bahsi geçen ve toplumsallık bağlamıyla, toplum içerisinde değer kazanan bireyin, sahip olması beklenen temel özelliklerinden biri de aynı zamanda hiçbir yardım almadan kendi başına iş yapma becerisine sahip olmasıdır. Bu durum şu şekilde ifade edilmiştir;

“... Hulasa, Türk cemiyetinde fert içtimai bir nizam içinde vakur bir şahsiyettir. O, ne hudutsuz ve hudutsuz olduğu için lüzumsuz bir merhamet sahibidir; ne de merhamet hissinden uzak, iptidai bir hodkâmlık içinde sert ve haşın bir tabiata maliktir. Ferden romantik bir hassasiyet değil, realiteye uygun ölçülü bir hassasiyet aranır. Şahsi liyakat her zaman takdir edilir ve istenir. Buna mukabil fert de saadetini cemiyetin menfaatinde arar ve memleket kaygusunu her endişenin üstünde tutar.”⁵³

Erken Cumhuriyet dönemi ahlak anlayışını biçimlendiren bu söylemlerden de anlaşılacağı üzere ahlakın temel belirleyenlerinden olan tesanütçülük, toplumsal bağlılık ve toplumsal dayanışma konusunda bireyin, belli bir ölçüye kadar topluma ve onun çıkarlarına hizmet etmesi gerektiğini vurgulanmıştır. Bununla beraber bireyin toplumsal çıkarlar için de olsa, özellikle kendi başına iş yapabilme yeteneğini geliştirmesi ve bir ölçüde bağımsız bir iradeye ve toplumsal özerkliğe sahip olması gerektiği savunulmuştur.

Erken Cumhuriyet Dönemi Sürelî Çocuk Yayınlarında Dayanışma ve Yardımlaşma

Cumhuriyetin gelecek toplum tahayyülünde dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin önemini vazgeçilmez olduğu vurgusunun odağında çocuklar ve onlara bu yönde verilecek olan ahlaki terbiye bulunmaktadır. Bu terbiye sürecinde dikkat edilmesi gereken hususların başında çocuğun bencil “egosantrik” hislerle yetişmesinin önüne geçmektir. Zira çocuğun terbiyesinde “milli esaslara müstenit, kolektif ve tesanütçü bir terbiye vermek ile mükellefiz. Mektep yaşından evvel çocuk bahçelerinde toplu yaşayış, müşterek oyunlarla çocuktaki diğerkâmlık duygularını arttırmak ve ‘birimiz hepimiz için hepimiz birimiz için’ prensibini aşlamak vazifemizdir.”⁵⁴ Denilerek çocuk terbiyesi konusunda da daha en başından itibaren bu durumun gözetilmesi ve çocuğun terbiyesinin bu söylem doğrultusunda şekillendirilmesi gerektiğinin altı çizilir. Bu anlayış, beraberinde ahlaki bir alan yaratmakta, bunun da toplumsal yaşam açısından belli ahlaki yükümlülükler doğuracağı, bu yükümlülüklerin ise toplumda bir “ideal” oluşturup, bunu toplumu oluşturan bireylere dayatacağı kabul edilir. Zira Durkheim’e göre ancak bu şekilde toplumu oluşturan bireyler değişik düzeylerde aynı idealin temel

⁴⁹ İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, 101.

⁵⁰ İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, 104.

⁵¹ İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, 101-104.

⁵² Ağah Sırrı Levend, *Maarifimiz ve Milli Terbiyemiz*, İstanbul: Eminönü Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi Neşriyatından XVI, 1940, 88.

⁵³ Levend, *Maarifimiz ve Milli Terbiyemiz*, 90.

⁵⁴ Fahreddin Kerim Gökay, “Çocuk Terbiyesinde Düşünülecek Noktalar”, *Çocuk Haftası*, 7. Kitap (23 Nisan 1935), 40-42.

amaçlarına sahip olabilirlerse ayakta kalabilirler ki ona göre, bunun adı “kolektif idealden başka bir şey olamaz.”⁵⁵ Durkheim’in “kolektif ideal”, Gökalp’ın “milli mefkûre (ideal)” “vatani ahlak”⁵⁶ olarak adlandırdığı, İnan’da ise “milli his” “milli ahlak” olarak adlandırılan⁵⁷ anlayışın, toplumda var olabilmesi için bunun daha çocukluk yaşlarından itibaren öğretilmesi gerektiği vurgulanır. Çocukların bu yöndeki sosyal ve milli terbiyesinin okuldan önce ailede başlaması gerektiği, bu konuda aileye önemli görevler düştüğü, zira ailenin ancak çocukta sosyal ve milli ruhu var edebildiği ölçüde toplum hayatına olumlu katkıda bulunabileceği üzerinde durulur. Çocuğun aile içerisinde kazandığı sosyal bilincin dayanışma, iş birliği ve yardımlaşma gibi toplumsal değerlerin “milli değerler” olduğu, bu değerlerle yetiştirilmeyen çocukların okul sürecindeki eğitimlerinin de zorlaşacağı hatırlatılır.⁵⁸ Bu bağlamda milletin büyük bir aile olduğu metaforundan hareketle; “Millet büyük bir aile gibidir. Ailede herkes birbirini sever, birbirine yardım etmeği tabi görür. Ailede, bir ferdin hasta olması bütün aile uzuvlarını müteessir eder, birinin sevinmesi bütün aileyi neşelendirir. Ailede iş birliği ve iş bölümü küçük fakat ideal bir şekilde mevcuttur. Her fert ailenin refahı için çalışır ve her fert kendine düşen vazifeyi severek yapar”⁵⁹ denilerek aile içerisinde çocuğun kazanacağı bağlılık duygusu, yardımlaşma ve dayanışmanın gelecekte toplum yaşamı içerisinde olacak olan bireyin toplumsal eğitimi ve ahlaki erdemlerinin şekillenmesindeki rolü vurgulanır.

Dönemin Süreli Çocuk Yayınlarında Dayanışma ve Yardımlaşma Konusunun Çocuklara Öğretilmesi

Çocuklara sosyal bilinci aşılamanın zor olduğu, ancak “yardımlaşma, iş bölümü, iş birliği, fedakârlık, vazife ve umumi menfaatin, şahsi menfaate, üstünlüğü, vb. gibi meselelerin ancak gençlerin ve olgun yaştaki kimselerin anlayabileceği kavramlar olduğu hatırlatılır. Bu nedenle bu kavramların çocuklara teorik olarak anlatılmasının, kavratılmasının ve teorik olarak anlatılan bu kavramların, çocuklar tarafından öğrenilmesinin güçlüğüne dikkat çekilir. Böyle bir durumda çocuklara sosyal bilinç yaşatılarak, “tecrübe ettirilerek” tatbik edilerek, telkin edilerek öğretilmelidir.⁶⁰ Zira yeni terbiye anlayışı çerçevesinde eğitim yapılan okullarda, çocuklara sosyal bilinç, dayanışma ve yardımlaşma konuları teorik bir şekilde anlatmaktan ziyade “vazife, fedakârlık, dayanışma” gibi konular çerçevesinde uygulamalı olarak “yaptırılarak, yaşatılarak” kazandırılmaya çalışılmıştır. Bu konuda, çocuğun aile hayatı içerisinde “anasına, babasına, dedesine ve kardeşlerine bol bol yardım etmesi için her vesileden yararlanması lazımdır.” Böylece toplumsal bağlılığın önemli kavramları olan dayanışma, yardımlaşma, fedakârlık ve iş birliğinin ancak çocuğun gündelik hayatında aile ve çevresinde yaşayan insanların bu yöndeki pratikleri ile öğrenebileceği vurgulanmıştır. Aile hayatında böyle bir ahlak ve terbiye anlayışıyla yetiştirilen çocuğun, gelecek toplum hayatında da diğer insanlarla dayanışma, yardımlaşma ve iş birliği çerçevesinde ailede edindiği anlayışı gündelik pratiklerine yansıtacağı kabul edilmiştir.⁶¹

Baltacıoğlu, yeni toplumu kuracak olan anlayışın böyle bir ahlak anlayışı üzerinden şekilleneceği ve yeni toplumun ahlakının “tesanüt ahlakı” olduğunu vurgular. Ona göre, “Bize zümrevi hayatın bütün icaplarını tanıyan ve yaşayan vatandaşın hayatı lazımdır.” denilerek, “ukala ve sathi adamın” oluşturulmak istenen “yeni adam tipinin tamıyla zıddı olduğunu” ortaya koyar. Baltacıoğlu, yeni cemiyetin ahlakının tesanüt ahlakı olduğunu, bu ahlaka sahip yeni vatandaşın yaratacak olan kurumun okul olduğunu şöyle vurgulamıştır;

“Yeni cemiyetin ahlakı tesanüt ahlakıdır. Bu yeni tipin hamurunu yoğuracak olan muhit, mekteptir, aile değil... Aile vasıtasıyla mektebi ıslah etmek fikri sakattır.! Aile muktedir ise kendi kendini ıslah etsin.! Bugünkü çocuğun, aile hayatı dar ve mahduttur. Mektep hayatı ise geniş, devamlı ve feyizlidir. Mektep bu yaratıcı tesirini yapabilmek için her şeyden evvel ve her şeyden ziyade şu hakikate dikkat etmelidir. Tesanütçü bir ahlakın ve istihsalci bir irfanın hakikati ona dışarıdan başka bir yerden gelmeyecektir. Kendisinden çıkacaktır. Öyle ise mektep her şeyden evvel tesanütçü bir hayata mazhar olmalıdır. Talebe ve muallimler denilen zümreler, müstait oldukları zümrevi hayatı azami derecede yaşamalıdır. Mektep canlı bir mevcuttur. Kendi kendini ıslah edemeyen bir mevcut başkalarını ıslah edemez. Cumhuriyeti yaratan irade mekteplerin binalarında teveccüh etmelidir.”⁶²

⁵⁵ Durkheim, *Ahlak Eğitimi*, 88.

⁵⁶ Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm*, 125-134.

⁵⁷ İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*, 11.

⁵⁸ Halil Fikret Kanad, *Ailede Çocuk Terbiyesi*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969, 163.

⁵⁹ H. Fikret Kanat, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Ankara: Çankaya Matbaası, 1942, 142.

⁶⁰ Kanad, *Ailede Çocuk Terbiyesi*, 166. İnan, *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler* 10.

⁶¹ Kanad, *Ailede Çocuk Terbiyesi*, 165-167. H. Fikret Kanat, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*, Ankara: Çankaya Matbaası, 1942, 143.

⁶² İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), “Cumhuriyetin Adam Numunesi”, *Mürebberlere*, İstanbul: Sühulet Kütüphanesi: Semih Lütfü, 1932, 107, 108.

Ona göre, oluşturulmak istenen yeni toplumun “yeni bir ahlak” ve irade ile inşa edilmesi gerekmektedir. Bahsi geçen yeni ahlakı inşa edecek olan irade, topluma yön verecek yenilik ve dinamikleri bünyesinde barındıracak olan okul ve öğretmenlerdir. Bu yanıyla Baltacıoğlu, bu konuda, Gökalp ve Kanad’ın aksine başta tesanüt ahlakı olmak üzere inşa edilmek istenen toplumun, sahip olması beklenen ahlaki erdemlerinin, eski toplumun, geleneksel ahlak anlayışının sürdürücüsü olarak görülen aileden beklemenin yanlış olduğunu ortaya koyar. Dolayısıyla ona göre, yeni toplumun, yeni ahlakını ve bu yönde yeni bireyi inşa edecek olan irade, okul ve okul öğretmenleridir.

“Yeni toplumu inşa edecek olan yeni nesillerin, aile tarafından değil, okul tarafından yetiştirilmesi gerektiği” ayrıca şu şekilde savunulmuştur; “Dünya tarihinde eşsiz bir devrim yapmış ünlü ulusumuz, bugünün değerlerini yarına anlatacak tanıtacak sevgili cumhuriyeti daima en büyük bir zafer aylası gibi taşıyacak yarının büyükleri olan küçüklerdir. Çocuklarımızı terbiye ederken onların sadece bünyelerini değil, ruhlarını kafalarını karakter ve enerjilerini de yaratacağız. Çocuklarımızı büyütürken onlara sendelemeyen, yılmayan bir azim vereceğiz.”⁶³

Okul bu yanıyla çocuğun, “yeni insanın” “yeni toplumun”⁶⁴ değer ve anlayışı çerçevesindeki sosyalizasyonunda önemli bir rol üstlenmiştir. Böylece çocuk ancak cemiyet içinde kendinden başkalarını düşünerek, fedakârlığa alışarak, hodkâm tabiatını yenerek, toplumun ahlaki erdemleri çerçevesinde üzerine düşen ödevleri ona bildiren bir vicdana sahip olacaktır.⁶⁵

Geçmiş toplum yapısının tesanüt konusunda oldukça yetersiz olduğu ve toplumun içtimai yapısında bulunan tesanütün ise bozulmağa yüz tuttuğu belirtilerek, geçmiş toplum yapısının bu şekilde belirmesinde siyasi iradelerin sorumlu olduğu tespiti yapılmıştır. ⁶⁶ Zira “... Çözümlü cemiyetlerde herkes herkes için değil, yalnız kendisi için çalışır ve gariptir ki bu zamanlarda genç neslin terbiyesi ailelerde ve okullarda ya tamamen ihmal edilir veya onlara da her vesile ile fani ve Zahiri kıymetler telkin edilir. Bu sebeple çözümlü umumi ve devamlı bir hal almış olur.”⁶⁷ “Mutlakiyet ve Meşrutiyet” dönemlerinde toplumun farklı pek çok noktada ayrıştırıldığı ve ferdiyetçiliğin yükseldiği böyle bir ortamdan, milletin bir araya geldiği ve kurtuluşunu sağlamak adına yeniden birlik olduğu dönemde, vahdet mefhumu yeniden söz konusu olmuştur. ⁶⁸ Zira “Anadolu’daki milli hareket ve içtimai faaliyet halka doğru gitmek, köylüye doğru itmek suretiyle manevi ve içtimai tesanütü yeniden canlandırmış ve “milli ahlak” bu hareketle beraber doğarak istikbale uzanmıştır. Söz konusu olan içtimai ve siyasi hareket yeni ahlakın da istikbalini çizmiştir. Millî mücadele sürecinde halk arasında yaygınlaşan tesanüt şu şekilde tarif edilmiştir:

“... Mademki bugünkü tesanüt ahlakı ibresi şahsiyet ve hürriyete doğru dönmüş veya onlara daha fazla yaklaşmıştır. Kıymet mefhumu da orada ve hürriyet içindedir. O halde bugünkü tesanüt mevcut olmakla beraber bu tesanüt düne nazaran daha kıymetli ve daha samimidir.” ⁶⁹ Zira Anadolu halkının bin bir zorluk ve yoklukla kazandığı mücadelenin değerinin bilindiği, bu büyük zaferin arakasında halkın tesanütünün yattığı ve bunun kıymetinin anlaşıldığı hatırlatılır.⁷⁰ Millî Mücadele’nin başlamasıyla halk kitlesinde şuursuz bir şekilde var olan tesanüt, dayanışma ve iş birliğinin harekete geçerek sağladığı fayda düşünüldüğünde bunun öneminin anlaşılması

⁶³ Özmen (İstanbul Sayı 1), “Çocuk”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 102 (Haziran 1935), 9, 10.

⁶⁴ Bu konuda yakın zamanda yapılmış önemli çalışmalardan biri de Seval Yınılmez Akagündüz’ün “Ahlaki Yurttaş: Cumhuriyet’in İlk Yıllarından Günümüze Ders Kitaplarında Ahlak Eğitimi” adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada Yınılmez Akagündüz, Cumhuriyet’in kuruluşundan günümüze ahlak eğitiminin tarihsel gelişimini, Millî Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda okutulan ahlak, yurt bilgisi, yurttaşlık bilgisi, din kültürü ve ahlak bilgisi gibi ders kitaplarından hareketle ele almıştır. Çalışmada, Cumhuriyetin ortaya koyduğu ilkeler, değerler ve ahlaki erdemlerle inşa etmek istediği “yeni insan, “yeni yurttaş” ve nihayetinde “yeni toplum” yurt bilgisi, yurttaşlık bilgisi ve din kültürü ve ahlak bilgisi kitaplarına odaklanarak ele alınmıştır. Çalışma içerisinde yer verilen ders kitapları, Cumhuriyetin ahlak eğitimi ve bu bağlamdaki ortak temalar eşliğinde değerlendirilmesini amaçlamış, ayrıca bu çalışmada bahsi geçen ders kitapları ve bu kitaplarda ele alınan ahlak eğitimi eksenli temalar, uzun bir tarihsel döneme yayılarak, Cumhuriyetin, içerisine girdiği farklı siyasal, sosyal ve ekonomik konjonktürde nasıl bir değişim geçirdiği de ortaya konmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Seval Yınılmez Akagündüz, *Ahlaki Yurttaş*, Yeni İnsan Yaynevi: 2017.

⁶⁵ Türkan Baştuğ “Çocuk ve Eğitim”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 102 (Haziran 1935), 3-8.

⁶⁶ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, (İstanbul: Kanaat Kütüphanesi 1925), 91.

⁶⁷ Kanat, *Milliyet İdeali ve Topyekûn Millî Terbiye*, 6.

⁶⁸ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, 91, 92.

⁶⁹ M. Cesim, “İçtimaiyat 1: Ahlakçılık Ahlaksızlık”, *Yeni Nesil*, Sene 2, 5 (9 Ağustos 1922), 2.

⁷⁰ Nedim Tuğrul, “Anadolu’nun Yaralarını Saralım”, *Yeni Yol*, 2 (15 Mayıs 1339), 38.

gerektiği ortaya konur. Bu bağlamda toplumda, “içtimai bir ahlakı bize vahdetin esaslarını mektepte kurmak icap eder.”⁷¹

Bu aşamada yeni okulun, gelecek toplumu kuracak olan çocukların ahlaki eğitimindeki yeri ve onlara kazandırması beklenen ahlaki erdemlerinin neler olması gerektiği konusunda Nami, okullarda ahlakın esaslarını nazari bir şekilde gösterecek pek çok faydalı ders olabileceğini ancak bundan daha önemli olanın, “tatbikat” yani uygulamanın olması gerektiği üzerinde durur. Zira ona göre, “Ameli neticelerden çıkarılan nazariyelerin kıymeti şüphesiz daha büyüktür. Amelden mahrum olan bilgi unutulmaya mahkûmdur.” Denilerek ahlak terbiyesinde teoriden ziyade pratiğin önemine vurgu yapılır.⁷² Buna göre çocuğun okul hayatında her gün, her dakika gelişen gerek ferdi gerek içtimai olaylar karşısında ahlak esaslarını canlı bir hale getirerek, iyilik umdelerini çocukların vicdanlarına yerleştirmek için yol gösterici olunmalıdır. Bu konuda Nami yazdığı kitabın son bölümünde “Ders Numuneleri” olarak adlandırdığı metinlerde çocuklara öğretilmesi, kazandırılması beklenen ahlaki esaslar ve erdemlerin neler olabileceğini çeşitli olaylar, hikâyeler ve anekdotlar eşliğinde açıklamıştır.⁷³ Bununla beraber okullarda çocuklara ahlaki esas ve erdemler öğretilirken bunun pratiğin en canlı olacağı yer “mektep cemiyetleridir.” Okullarda bu cemiyetlerin en yaygın olanları spor cemiyetleri olsa da çeşitli adlarla kurulan yardım cemiyetlerinin de çalışmaları ile okul ortamında ve çocuklar arasında yardımlaşma, dayanışma ve iş birliğini arttırdığının altı çizilmiştir.⁷⁴

Sürelî Çocuk Yayınlarında Kimlerle, Nasıl Bir Dayanışma ve Yardımlaşma İçerisinde Olunmalıydı

Erken Cumhuriyet dönemi yayınlarında toplumsal dayanışma temelinde üzerinde en fazla durulan konuların başında toplumun yoksulları, yardıma ihtiyacı olan aileler ile yetim, öksüz, bakımsız, hasta ya da himaye edilmeye muhtaç olan çocuklar gelmektedir. Milli Mücadele’nin kazanılması sonrası, “yüzyıllarca bakımsız, aç, sefil ve yoksulluk, bin bir salgın hastalık içerisinde yaşayan Anadolu’nun..” yaralarının sarılması konusunda yalnızca devletin değil halkın kendi arasındaki dayanışmasının tüm bu zorlu süreci atlama konusunda önemli olduğu ifade edilir.⁷⁵ Cumhuriyetin gelecek yeni toplumunu kuracak olan çocukların, bu süreçte ayrıca önemsenmesi ve onların sağlıklı koşullarda yetişmeleri için herkesin üzerine düşen görevleri yerine getirmesi gerektiği, bunun için varlıklı olunması gerektiği, örneğin kurban derilerinin çocukların yararına faaliyette bulunan kurumlara bağışlanmasının, bayramlarda yapılacak olan yardımlarla çocukların sevindirilmesinin önemi hatırlatılır. Böylece idealize edilen “millî mefkûreleri tahkik ve temin edecek vasıtaları uzaklarda aramaya lüzum olmadığı”, asıl olanın, şimdi acil olanın vatan, millet ve vatanın değerleri olan çocuklar için gereken fedakârlıkların toplumca yapılması olduğudur.⁷⁶

Bahsi geçen yardımlaşma, toplumsal dayanışma konusunda yalnızca millî devletin, millî idealleri doğrultusunda büyük ve güçlü bir toplum kurmak şeklindeki söylemlerden hareket edilmemiş, bu meselenin insani erdemler ve dini faziletler açısından da son derece önemli olduğu hatırlatılmıştır. Zira insanların, sahip olduklarının bir kısmını ihtiyaç sahipleriyle paylaştıkları oranda büyüyecekleri, insanlıklarını güçlendirdikleri, iyilik yapmanın erdemi ve huzurunu yaşayarak hem toplumsal görevlerini yapmış hem de ahlaki yönden kendilerini yüceltmış olacaklardı. Bu durum Zeki Tunaboşlu’nun şiirinde şöyle ifade edilmiştir;

⁷¹ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli* 91, 92.

⁷² Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, 89.

⁷³ Kazım Nami (Duru), *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*, 105-117.

⁷⁴ M.B. “Çocuklara Öğütlerim: Birbirinize Yardım Ediniz”, *Çocuk*, no. 134 (14.4.1939), 2, 3. Kaklice 39’uncu Mektep Müdürü Tevfik “Tehlikede Olanlara Yardım Ediniz”, *Yeni yol*, 102 (18 Mart 1926), 1278.

⁷⁵ Nedim Tuğrul, “Anadolu’nun Yaralarını Saralım”, *Yeni Yol*, 2 (15 Mayıs 1339), 38. Nedim Tuğrul, “Kardeşlerimize Yardım Edelim”, *Yeni Yol*, 39 (31 Mayıs 1340/1924), 231. Selim Sırrı, “Ruh Terbiyesi: Dostluk, Dostlarla Rabitamız- Dostlara Neden Muhtacız? - Dostlardan Ne Bekleriz”, *Osmanlı Genç Dernekleri*, Sene, 1 12 (1 Ağustos 1334), 1, 2. “Sokaklardaki Küçük Serseriler Nasıl Yaşıyor Düşündünüz mü?”, *Sevimli Mecmua*, 1 (Kanunusani 1341/1925), 1, 2. Oktay Akbal, “Hayattan Görüşler: Yoksulluk!”, *Çocuk Duygusu*, c. 2, 43 (21 Temmuz 1938), 1.

⁷⁶ “Çocuk ve Terbiye: Çocuğun İçtimai Himayesi”, *Türk Çocuğu*, 2 (Teşrinisani 1926), 18-19. M. B. “Gelecek Pazartesi Bayram”, *Çocuk Sesi*, no, 108 (1 Şubat 1932): 2. Hikmet Şevki “Çocuklara Öğütlerim: Kurban Bayramı Geliyor Vazifenizi Unutmayınız”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 123 (27.1.1939), 3. Selim Sırrı, “Ruh Terbiyesi: Dostluk, Dostlarla Rabitamız- Dostlara Neden Muhtacız?- Dostlardan Ne Bekleriz”, *Osmanlı Genç Dernekleri*, sene, 1, 12 (1 Ağustos 1334), 1, 2. “Bizim Mecmua”, dergisinin ana sayfasında Ramazan ayı dolayısıyla çocuklara yapılan çağrıda “Çocuklar her biriniz bir kelle şeker bir küçük mendil veya bir tatlı sözle bir yetimi bir fakiri sevindireceksiniz”, şeklinde öğütte bulunulmuştur. *Bizim Mecmua*, 8 (20 Mayıs 1922), 113. k.s.

“İyilik

Yalnız kendin için yaşarsan eğer,
Olamaz manası böyle bir ömrün,
İnsan yüzündeki gamlı çizgiler,
İyilik edersen elbet gülümser.
Göklerde ışıklar söndüğü zaman,
Herkesler evine döndüğü zaman,
O gün sildiye bir damla gözyaşı,
Bahtiyarlık duyar gönlünde insan.”⁷⁷

Ele alınan dönem içerisinde toplumsal yardımlaşmanın önemi vurgulanırken zaman zaman dini söylemler de kullanılmıştır. Zira Cumhuriyet yönetiminin ahlaki alanı inşası yalnızca Cumhuriyetin değerleri, ilkeleri ve bu ekseninde ortaya koyduğu ahlaki erdemlerle örülmemiş, Cumhuriyet laik bir devlet ve toplum modelini benimseyerek en temelde devletin tüm inanç ve inanca dayalı anlayışlar karşısında eşit mesafede tarafsız olacağı ilkesinden hareket etmeyi amaçlamıştır. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet dönemi toplumunda inşa edilmek istenen yeni insan ve yeni toplumun ahlaki erdemleri kimi zaman ulus devletin milli çıkarları ve kutsalları ekseninde örülürken, kimi zamanda toplumun dinsel-geleneksel hafızası ile bağ kurularak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu konuda İslam dininin farzlarından olan zekât vermek ile bunun yanı sıra fitre ve sadakanın hem toplumsal yardımlaşma ve kaynaşmayı sağladığı, hem de dini bir vecibe olduğu hatırlatılarak konunun önemine dikkat çekilmiştir. Bununla beraber İslam dininin peygamberi Hz. Muhammed ile İslam tarihinin önemli kişileri konu edilerek, onların hayatlarından örneklerle toplumsal yardımlaşmanın yalnızca milli değerler açısından değil, dini ritüel ve akideler açısından da önemi ortaya konmuştur.⁷⁸ Aşağıda yer alan dizelerde olduğu gibi muhtaç durumda olanlara yardımın hem insani hem de dini yönden insanı yücelten yanı şöyle vurgulanmıştır;

Fukarayı i'bad addetmek,
Kimsesiz bir yetimi şad etmek,
Namuradı bermurat etmek,
Hem bir icab-ı ademiyeettir.
Hem büyük, pek büyük ibadettir.⁷⁹

Çocuklara yapılacak olan yardım ve bağışların yalnızca dini bayram ve günlerle ve yalnızca para ve yiyecek, giyecek şeklinde sınırlandırılmaması gerektiği, herkesin bütçesi ve olanakları oranında farklı şekillerde de yardımların yapılabileceği hatırlatılır. Zira *Çocuk Haftası*'nın da çocukları hatırlamak, düşünmek ve onları sevindirmek adına önemli günlerde,⁸⁰ çocukların hayatında yapılan bu tür yardımların küçükte olsa onların hayatlarında önemli değişikliklere kapı aralayabileceği ortaya konmuştur.⁸¹

Bu konuda *Çocuk Sesi* dergisi çocuklara şöyle seslenir; “... Onu en küçük bir muavenetinizle sevindirmiş iseniz siz dünyada en büyük ve en âlicenap bir harekette bulunmuşsunuz demektir. Arkadaşlarınızı düşününüz, fakir kardeşlerinize yardıma koşunuz. Hiçbir yardımda bulunmak kudretine sahip değilseniz bile ona bayram hediyesi olarak okuduğunuz şu '*Çocuk Sesi*'ni de verebilirsiniz.”⁸² Bunun gibi *Doğan Kardeş* dergisi de varlıklı bir okuyucusunun, on yoksul çocuğu *Doğan Kardeş* abonesi yaparak onları sevindirmiş olduğundan bahseder.⁸³

⁷⁷ Zeki Tunaboşlu “İyilik”, *Çocuk*, c.5, 246 (16 Ağustos 1941), 4.

⁷⁸ Kazım Nami, “Sadaka”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 38 (Teşrinisani 1929), 7-8. *Yeni Yol*, “Ramazan Tebriki”, 102 (18 Mart 1926), k.s.

⁷⁹ Faik Ali, “Hemcinsine İmdat ile İnsan Olur İnsan”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 42 (Mart 1930), 4.

⁸⁰ “Yedi Günde Bir Baş Başa: Çocuk haftası Yaklaşıyor”, *Afacan Çocuk Gazetesi*, 71 (26 Mart 1936), 2.

⁸¹ M. Hülâgü, “Yardım”, *Çocuk Haftası*, 13 (27 Mart 1945): 11. “Çocuklar İçin: Küçük Bir Yardım Hissi Büyük Bir Eser Yaratabilir”, (Almancadan çeviri), *Gürbüz Türk Çocuğu*, 75 (İkincikanun 1933), 14, 15.

⁸² M. B, “Gelecek pazartesi Bayram”, *Çocuk Sesi*, 108 (1 Şubat 1932), 2.

⁸³ “Fakir Arkadaşlarınızı Düşünün!”, *Doğan Kardeş*, c. 4, s. 122 (27 Ocak 1949), 12.

Gürbüz Türk Çocuğu Dergisinde Kazım Nami, modern toplumlarda toplumsal dayanışma ve yardımlaşma konusunda önemli mesafe kat edildiğini, çeşitli yardım kurumlarının, yardıma muhtaç insanlarla, muhtaçlara yardımda bulunmak isteyenler arasında köprü kurarak, toplumsal dayanışmayı sistematik ve kurumsal bir hale getirdiği ortaya koymuştur. Zira “medeni” devlet ve toplumlarda, devletin gücü ve kudreti yalnızca güçlü ordular ve donanmalara sahip olmasıyla değil, aynı zamanda bu toplumlarda yaşayan güçsüz, biçare, yardıma ve desteğe muhtaç olan insanları hangi kurumlar ve mekanizmalar aracılığıyla destekleyip koruyup kollamaları ile ortaya konulduğunu belirterek, toplumumuzda da ancak bu yardımlar sistematik bir şekilde kurumsal bir yapı haline gelebilirse toplumun önemli bir sorununun çözüme kavuşabileceği üzerinde durulmuştur.⁸⁴

Ülkemizde de hayırsever insanların, muhtaç durumda olanlara yardımlarını sadaka şeklinde değil de modern ülkelerde olduğu gibi yardımın sistematik bir şekilde ve bu konuda hizmetleriyle bilinen Himaye-i Etfal, Hilali Ahmer ve Darüşşafaka, Darülaceze gibi kurumlar aracılığıyla gerçekleştirmelerinin önemine işaret edilir.⁸⁵

Himaye-i Etfal kurumunun, yardıma muhtaç yetim ve öksüz çocukların yardımı için canla başla çalıştığını ancak bu kurumun bakacağı sınırlı sayıdaki çocuk dışında özellikle okullarda yardıma ve bakıma ihtiyacı olan çocukların muaveneti konusunda hem topluma, hem de okul yönetimleri ve öğretmenlere önemli görevler düştüğü belirtilir.⁸⁶ Bu çerçevede okullardaki yoksul ve yardıma muhtaç çocuklara yardımlarıyla bilinen Paşabahçe'nin “Yoksul Çocukları Koruma Birliği” adı altında okullara yaptıkları yardımlar özellikle çocukların iâşe sorunu konusundaki çabaları, *Çocuk Duygusu* dergisindeki fotoğraflarla da ortaya konmuştur.⁸⁷

Hilal-i Ahmer Cemiyeti'de cuma ve bayramlarda, hayır hasenat sahibi insanların, yoksul ve yardıma muhtaç olanlara yardımı için girişimlerde bulunmuş ve onları yardıma çağırmıştır. Hayır sahibi olan kişilerin, yardımlarını, muavenet edecekleri kişilere doğrudan ulaştırabileceklerine dikkat çekilmiştir. Hâlihazırda Avrupa ve Amerika'nın kimi şehirlerinde ikamet etmekte olan Türk ve İslam cemaatlerinin camileri olamasa da cumaları ve bayram günlerinde bir araya geldikleri, bu cemaatlerin bu zamana kadar Hilal-i Ahmer aracılığıyla Türkiye'deki ihtiyaç sahiplerine gönderdikleri yardımların önemine dikkat çekilir.⁸⁸

Kızılay, Çocukları Koruma Cemiyetleri, Düşkünler Evi gibi yardım cemiyetlerinin, ülkede yaşayan ve yalnızca gözle görülür büyük yoksulluk içinde olan ve tamamen yardıma muhtaç olan insanların himayesi ve onlara dönük yardımları amaçlayabilmişlerdir. Oysaki toplumda bu kadar büyük bir yoksulluk içerisinde olunmasa da yardıma ihtiyacı olan fazlaca insan, aile ve çocuk olduğu tespiti yapılır. Söz konusu kişilere de yardımlar yapıldığı, bu yardımların, içerisinde yaşanan toprakların bir geleneği olduğu, zira bir mahallede, sokakta yaşayan insanların, akrabaların kendi aralarında, komşular arasında oldukça yaygın olan bir yardımlaşma ve dayanışma ruhu olduğu ifade edilir. Toplumun kendi içindeki dayanışması, yardımlaşması ile toplumun büyük bir bağlılık ve birlik duygusu da geliştirmiş olacağı vurgulanır. Ancak yardıma muhtaç olanlara yapılacak yardımlar konusunda dikkat edilmesi gereken en önemli hususun, bu yardımların usulünce ve kimselere bildirmeden, yardım edilen bir aile ise ailenin, çocuklarına bunun sezdirilmeden yapılması gerektiği ifade edilir.⁸⁹

Ülkemizde yaşanan savaşlar, kuraklıklar ve iktisadi buhran dolayısıyla on binlerce çocuğun maddi ve manevi olarak korunmaya muhtaç olduğu, bu çocukların korunması ve desteklenmesi konusunda devletin yanında, ülkede yaşayan her vatandaşın bu meseleyi kendi meselesi olarak sahiplenip elinden gelen çabayı sarf etmesi beklenmiştir.⁹⁰ Zira böyle bir konuda fedakârca çalışan ailelerin “milli ahlak” sahibi oldukları,⁹¹ asil ahlaki değer ve erdemlerin, toplumun dayanıştığı böyle bir konuda olması gerektiği, konu çerçevesindeki dayanışmayı devlet katında çıkarılacak olan “çocuk vergisi” kanunu ile de desteklenebileceği önerisi ortaya konur.⁹²

Diğer taraftan, tüm bu yardım amaçlı söylem ve çabalara bir de eleştiri vardır. Zira ülkedeki tüm yardım müesseselerinin, yardımlarını ve yardım amaçlı çalışmalarının, genellikle şehirlerde yaşayan ve himayeye

⁸⁴ Kazım Nami, “Sadaka”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 38 (Teşrinisani 1929), 7, 8.

⁸⁵ Nami, “Sadaka”, 8.

⁸⁶ “Mekteplerde Fakir Küçük Çocukların İâşesi”, *Çocuk Salnamesi* (1927), 131. Kazım Nami, “Çocuk ve Terbiye”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 58 (Temmuz 1931), 1-2. Hikmet Şevki “Çocuklara Öğütlerim: Kurban Bayramı Geliyor Vazifenizi Unutmayınız”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 123 (27.1.1939), 3.

⁸⁷ “Yoksul Çocukları Koruyalım”, *Çocuk Duygusu*, 19 (3 Şubat 1938), 2.

⁸⁸ “Hilal-i Ahmer'den: Cuma ve Bayram Günleri”, *Genç Anadolu*, 7 (Nisan 1338), 1.

⁸⁹ Arkadaş, “Küçük Yardımlar”, *Arkadaş*, 8 (28 Şubat 1941), 143.

⁹⁰ Kazım Nami, “Çocuk ve Terbiye”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 58 (Temmuz 1931), 1, 2.

⁹¹ “Çocuk ve Terbiye: Çocuğun İctimai Himayesi”, *Türk Çocuğu*, 2 (Teşrinisani 1926), 18, 19.

⁹² “Mekteplerde Fakir Küçük Çocukların İâşesi”, *Çocuk Salnamesi*, (1927), 131.

muhtaç kimseler, fakir yoksul, yaşlı ve melüller ya da eytamı kapsadığı ortaya konur. Oysaki köylerde yaşayan insanların da savaşlarda hayatını kaybeden şehitleri, gazileri, yetim, öksüz ve yoksul yardıma muhtaç insanları olduğu belirtilerek onlara da gerekli “muavenetin” yapılması ve bu kahramanlar için köylerde kütüphaneler kurulması ve anlaşılır bir dille eserler yazılması gerektiği belirtilmiştir.⁹³

Buna karşın *Cumhuriyet Çocuğu* dergisi, toplumsal dayanışmanın erken cumhuriyet dönemindeki en kritik konularından olan çocuklara yardım meselesini şu şekilde değerlendirmiştir; “Genç Cumhuriyetimiz devletin geleceğini sağlamlaştırmak ve milletin sonsuz ömrünü düzenlemek için durmadan çalışıyor. Bunun için de en çok çocuğa önem veriyor. Milletin geleceği demek olan çocuklar için hükümet adamları ile bütün yetişkin yurttaşları el ele vermiş çalışıyor.” Bununla beraber Cumhuriyetin, devletin ve rejimin teminatı olacak olan çocukları, nasıl himaye etmeye çabaladığı 1938 yılına ait olan şu istatistikî bilgiyle ortaya konur;

“Bir yandan bütün Türk çocukları okulların çatısı altında toplanırken diğer yandan da bu toplanan yüz binlerce çocuktan yoksul ve bakımsız olanları da bir ana ve bir baba sevgisi ile sarılıyor. Bu büyük insanlık duygusu, bu eşsiz milli birlik hareketi Türkiye okulları çerçevesinde güzel bir görünüm meydana getiriyor. Yalnız İstanbul şehrinde 1938 yılında yoksul çocuklara yardım örgütlerinin topladığı para (43365) liradır. Buna resmi bütçelerden de yapılan (10.000) liralık yardımla beraber (50.000) liralık yardım kuvveti (10869) çocuğun dertlerine yetmiştir. Bu miktar çocuk İstanbul’da yardıma muhtaç olan çocukların % 80’idir. Gerçi alınan sonuç tam değildir. Fakat az da sayılmaz. Çünkü bu değerler daha bir yıl kadar önce ancak bunun yarısı kadardı.”⁹⁴

Ancak İstanbul’daki yardımlar bununla sınırlı kalmamış, şehrin birçok semtlerinde “Barındırma Odaları” kurulmuştur. Adı “Oda” olan bu yurtların temelde “koca koca binalar olduğu” ve oldukça da teşkilatlı oldukları anlatılmıştır.⁹⁵ Yine okullarında başarılı olan çocukların, Maarif müdürlükleri, okul idareleri ve öğretmenleri tarafından çeşitli şekillerde ödüllendirildikleri etkinlikler düzenlenmiştir. Bu etkinliklerden birinde konuşan dönemin önemli bürokrat ve hekimlerinden olan Doktor Besim Ömer Bey, çocukların bir ülke için ne derece önemli olduğunu, “...Çocukları sağlıklı ve güçlü olmayan ulusların yıkılmaya mahkûm olacağını” belirterek ortaya koymuştur. Bu nedenle çocukların korunması ve himayesi konusunda devlet kurumları ve cemiyetler ve vatandaşların iş birliği, dayanışma ve yardımlaşma içerisinde olmaları gerektiği savunulmuştur.⁹⁶

Erken Cumhuriyet Dönemi Süreli Çocuk Yayınlarında Tutumlu Olma ve Tasarruflu Yaşama

Giriş kısmında da üzerinde durulduğu gibi Türkiye’de Erken Cumhuriyet Dönemi aynı zamanda iki savaş arası döneminin zorlu siyasal ve ekonomik koşullarını içeren bir zamanı kapsamaktaydı. Kurtuluş Savaşı sonrası Anadolu topraklarında kurulan ulus-devlet bir taraftan I. Dünya Savaşı ve sonrasındaki Kurtuluş Savaşının yaralarını sarmaya çalışmış diğer yandan da ülkenin bir an önce üretim kaynaklarını harekete geçirip kısa zamanda gelişip güçlenmesi ve kalkınması yönünde önemli adımlar atmıştır. Bununla beraber Cumhuriyet hükümetlerinin uygulamaya koydukları ekonomik programlar, bir taraftan 1929 Dünya Ekonomik Krizi, ardından da 40’lı yılların ikinci yarısında gittikçe keskinleşen II. Dünya Savaşı’nın dayattığı zorlayıcı koşullar içerisinde uygulanmaya çalışılmıştır. Zira 1929’da yaşanan Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye’yi de görece etkilemiş, krizin olası olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi amacıyla öncelikle tasarruf tedbirlerine başvurulmuştur. Böyle bir ortamda her bir yurttaşın yapacağı tasarrufun, “Cumhuriyetin milli serveti” olacağı, yarının yetişkinleri olacak olan çocukların, hem tasarruf-arttırma, hem de yerli malı kullanımı konusundaki terbiyesinin ülke ekonomisi açısından oldukça önemli olduğu savunulmuştur.⁹⁷

Ele alınan dönemin çocuklara dönük yayınlarında, ekonomi konusu, farklı boyutlarıyla çocukların da gündelik yaşamlarının bir parçası olarak düşünülmüş, çocuklar bu konuda, sıklıkla bilgilendirilmiş ve uyarılmışlardır. Bu yayınlarda genellikle çocukların, ülkenin içerisinde bulunduğu zorlu ekonomik koşulları dikkate alarak, gündelik

⁹³ Emine Münir, “Köylere Muavenet Farzdır”, *Asar-ı Nisvan*, 14 (Teşrinievvel 1925), 2, 3.

⁹⁴ “Cumhuriyet Çocuklarını Korumak Yetiştirmek için Bugünün Büyükleri Nasıl Çalışıyorlar?”, *Cumhuriyet Çocuğu*, 12 (19 Sonkanun 1939), 132.

⁹⁵ “Cumhuriyet Çocuklarını Korumak Yetiştirmek için Bugünün Büyükleri Nasıl Çalışıyorlar?”, *Cumhuriyet Çocuğu*, 132.

⁹⁶ “Çocukların Birbirine Yardımı ve Yetimler Arasında Ziyafet”, *Çocuk Salnamesi*, (1927): 158, 159. Aynı yönde bilgi için bkz. İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), *Mürebtilere*, İstanbul: Sühulet Kütüphanesi: Semih Lütfü, 1932, 67-69.

⁹⁷ “Bugün Tasarruf Haftasının Birinci Günüdür”, *Çocuk Sesi*, 3.

154 (12 Kânunuevvel 1932): 3. “Amcanız Konuşuyor: Arttırma ve Yerli Mallar Haftası”, *Doğan Kardeş*, c.1, 9 (1 Aralık 1945): 3. “Harp İçinde Çocuk”, *Çocuk*, c. 4, 163 (13 Sontesrin 1939): 1.

yaşamlarında nasıl davranmaları, neye dikkat etmeleri gerektiği üzerinde durulmuş, böylece çocukta gündelik hayatın ekonomisine dair bir bilinç oluşturulmaya çalışılmıştır. Çocuklara, daha ilk çocukluk yaşlarından itibaren kazandırılmaya çalışılan ekonomik bilinç ve alışkanlıkların, onların hayatında aynı zamanda ahlaki terbiyelerinin temel bir unsuru olarak kabul edilmesi, yerleşmesi bunun bir yaşam alışkanlığına dönüşmesi amaçlanmıştır.⁹⁸

Bu bağlamda henüz Kurtuluş Savaşı'nın devam ettiği yıllarda yayımlanan çocuklara yönelik dergilerde, I. Dünya Savaşı ve öncesi dönemden itibaren sürmüş uzun savaş yıllarında verilen kayıplarla, ekonomik alanda içerisinde bulunulan zorlu koşullar konu edilerek, bu alanda yalnızca düşmanla değil aynı zamanda zorlu ekonomik koşullarla da mücadele edilmesi gerektiği ortaya konmuştur. Zira "hayat bir mücadeledir" denilerek, tüm bu zorlu koşulların ancak her alanda verilecek mücadele ile aşılabileceği ifade edilmiştir.⁹⁹ Bu konuda Yusuf Akçura'nın 1922'de Bursa Türk Ocağında verdiği bir konferansta, Kurtuluş Savaşı'nda verilen büyük muharebeleri hatırlatarak, iktisadi alanda da verilen muharebenin en az silahlı muharebe kadar önemli olduğuna şöyle dikkat çekmiştir; "Bu büyük meydan muharebesinin silahları orak, tırpan, mala, örs, çekiç, mancınık, tezgâh, buhar ve makinelerdir. İşte Türk milleti, asıl bu iktisat meydan muharebesini kazandığı zamandır ki hür, müstakil, müreffeh milletler arasına girmiş olacaktır." Akçura'nın yazıyı kaleme aldığı 1930 yılına kadar ülkede aynı zamanda bir "iktisadi harp" verildiğini ve iktisadi harplerin, kısa süreli ya da gelip geçici olmadığı, bilakis milletlerin hayatı boyunca devam eden bir süreç olduğunun altı çizilmiştir. Akçura'ya göre, iktisadi harpte yenilmemek adına sürekli olarak bir seferberlik haline olunmalı, iktisadi seferberliğe ise millet efradının ilk terbiyesinden başlanmalıdır.¹⁰⁰

Cumhuriyetin ilanını takip eden süreçte ülkenin yeniden yapılanması, hem insan kaynağının nitelikli hale getirilmesi, sağlık, gıda, beslenme koşullarının iyileştirilmesi, hem de ülkenin her alanda ilerleyebilmesi, kalkınması, ekonominin bağımsızlığı ile mümkün görülmüştür.¹⁰¹ Ankara'da kurulan milli hükümetin siyasal alanda olduğu gibi, daha ilk günlerden itibaren ekonomide de bağımsızlığı esas aldığı, bu yönde Lozan Antlaşması'nın büyük bir kazanım olduğu, kapitülasyonların kaldırılması, ekonomik alanda bağımsızlığın sağlanması ile milli ekonominin kurulmasına uğraş verilmiştir. Ekonomi alanında verilen mücadele ile bu alanda çok önemli başarılar kazanıldığı, ülkenin kısa bir zamanda dünya devletlerini de şaşırtacak şekilde ilerlemesi şöyle ifade edilmiştir. "O günden bu yana birçok fabrikalar kurduk, yurdun her tarafını demir ağlarla ördük, paramızın değerini yükselttik, milli bankalardaki paraları çoğalttık, köyü canlandırdık; ziraatta, ticaretle, maliyede, gümrükte, kültürde, teknikte ve her işimizde sayısız başarı kazandık."¹⁰²

Ekonomik Alanda Seferberlik: Süreli Çocuk Yayınlarında Yerli Malları Kullanma Bilinci ve Alışkanlığının Oluşturulması

Cumhuriyet döneminde ekonomi alanındaki mücadelenin kazanılması, devletin ve halkın yoksulluğunun sonlandırılması, ekonominin canlandırılması ve kalkınmanın sağlanması yönündeki çabaların odağında, yerli malı kullanımının teşvik edilmesi ve artırılması çabaları bulunmaktaydı. I. Dünya Savaşı ve sonrası süreçte Kurtuluş Savaşı yıllarından itibaren milli ekonomi ilkesi çerçevesinde tüm ülkede milli bir ekonominin kurulması amaçlanmış ve bunun için olağanüstü bir çaba sarf edilmiştir.¹⁰³

Ele alınan dönemin yayınlarında milli ekonominin kurulabilmesi için tüm vatandaşların özellikle geleceğin vatandaşı olacak olan çocukların yerli malı kullanmayı ve yabancı malları, yabancı markalı ürünleri almamaları

⁹⁸ Muallim İbrahim Memduh, "Milli İktisad", *Yeni Nesil*, sene 1, s. 4 (19 Mayıs 1337/1921):1-2. Akçura Yusuf, "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175-176. İsmail Hüsrev, "Çocuklar Paramızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 29 (Şubat 1929), 17. M. Faruk, "İktisada Riayet Edelim", *Çocuk Sesi*, c. 4, s. 183 (16 Teşrinisani 1931), 1. Akçura Yusuf, "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175-176. Latif Öktem, "Yerli Mallar Savaşı", *Cumhuriyet Çocuğu*, 7 (14 1. Kanun 1938), 104. İsmail Hüsrev, "Çocuklar Paramızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 29 (Şubat 1929), 17. "İktisat Haftası", *Ateş*, 3 (13 Birincikanun 1937), 2.

⁹⁹ Manyazade Derfi? "Terbiye-i İktisadiye: İktisadiyat Yarına Doğru 1", *Yeni Nesil*, sene 2, 2 (14 Mart 1337), 7-9. Muallim İbrahim Memduh, "Milli İktisad", *Yeni Nesil*, sene 1, 4 (19 Mayıs 1337),1-2. Kadriye Abdülaziz, "Hayat-ı İktisadi", *Asar-ı Nisvan*, 1 (26 Kânunusani 1925), 12-13.

¹⁰⁰ Akçura Yusuf, "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175, 176. (Yazı, Yusuf Akçura'nın Bursa Türk Ocağında 5 Kânunuevvel 1338'de verdiği konferanstan derlenmiştir.)

¹⁰¹ "Ekonomi Haftası", *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14. İsmail Hüsrev, "Çocuklar Paramızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 29 (Şubat 1929), 17.

¹⁰² "Ekonomi Haftası", *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14.

¹⁰³ Muallim İbrahim Memduh, "Milli İktisad", *Yeni Nesil*, sene 1, 4 (19 Mayıs 1337), 1, 2. Akçura Yusuf, "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175, 176. (Yazı, Yusuf Akçura'nın Bursa Türk Ocağında 5 Kânunuevvel 1338'de verdiği konferanstan derlenmiştir.)

ve "...memleketin servetinin, memleketten dışarı çıkarmamak" şeklinde bir tutumun benimsenmesi gerektiğinin altı çizilmiştir.¹⁰⁴ Yusuf Akçura, kendisinin çocukluk ve ilk gençlik yıllarında, Meşrutiyet döneminde, azınlıklara ve gayrimüslimlere uygulanan boykotu hatırlatarak, bunların hatırlanmasının çocuklarda bir bilinç oluşturabileceği üzerinde durmuştur.¹⁰⁵

İlk çocukluk yıllarından itibaren çocuklara verilecek olan iktisadi ve ahlaki terbiye ile bu yöndeki tüketim alışkanlıklarının gelecek süreçte ülke ekonomisinin kalkınması yönünde atılacak en önemli adımlardan biri olacağı vurgulanmıştır.¹⁰⁶ Çocuk dergilerinde, çocuklarda yerli malı tüketim bilincini oluşturmak ve onlara bu yönde alışkanlıklar kazandırmak amacıyla sıklıkla yayınlar yapılmış, özellikle çocukların anlayabileceği şarkılar¹⁰⁷, yazılar, fotoğraflar, retorik sözler, şiirler, piyesler aracılığıyla inşa edilmeye çalışılan bilinç, bu yolla canlı tutulmaya çalışılmıştır.¹⁰⁸ Bununla beraber hem çocukların, hem de tüm vatandaşların neden yerli malı tercih etmeleri gerektiği şu şekilde ifade edilmiştir; "Yurdun her yerinde sergilenen yerli mallar ile tam bir şölen ve şenlik yaşanıyor. Her sözüne ve işine güvenilen biricik alışverişçi olan Türk tüccarının dürüst hareketi, Türk malını her yerde aranan çok kıymetli bir mal haline getirmiştir. Çünkü Türk malı, her bakımdan üstün, her zaman tükenmez bir kaynaktır." Denilerek ülkede yerli malı tüketme bilinci ve alışkanlığına sahip olan herkesin, "yerli malı aradığını, çarşılarında satılan her şeyin en sağlamı, en güzeli, en iyisi ve en ucuzunun yerli malı olduğuna artık her yurttaş inanmıştır. Herkes yerli malı alıyor, her Türk, Türk malı kullanıyor." Yerli malı kullanmanın aynı zamanda bir yurttaşlık görevi olduğu, ülkesini seven, "yurdunu şenlendirmek ve yurttaşın güzünü güldürmek" isteyen herkesin yerli malı kullanması gerektiği telkin edilir.¹⁰⁹ Söz konusu çocuk dergilerinin asıl okuyucuları çocuklar olduğu için onlara verilmek istenen mesajlar, kimi zaman son derece etkileyici bir biçimde yazılmış bir şiirin dizelerinde de yer bulmuştur.¹¹⁰

Ancak yerli malı fiyatlarının yüksek olması ve buna karşın "yabancı malların" fiyatlarının daha düşük olmasına kanılmaması gerektiği, bu konuda yerli malın, her halükârda yerli malı alan kimseye, ülkeye, ülke insanına kazandıracığı avantajlar düşünülmemeliydi. Zira "Pahalı da olsa yerli malın" alınması gerektiği, Türk mallarının kaliteli, sağlam olduğu, yabancı malların ise kalitesiz olduğu hatırlatılarak, ülkeye kaçak yollarla giren bu mallarla mücadelenin en pratik yolunun "birkaç kuruş pahalı da olsa Türk malı alınarak paramızın yabancı keselere gitmesinin" engellenmesi gerektiği vurgulanmıştır.¹¹¹ Yerli malı kullanmanın, bir vatanperverlik ve yurttaşlık görevi olduğu kadar toplumsal dayanışmanın da önemli bir göstergesi olduğu kabul edilmiştir. Zira ülkedeki tüm vatandaşların yaşadıkları sokaklar, mahalleler, köyler ve kentlerin yerli malı satan pazarları ve dükkânlarından yapacakları her alışverişin komşularını, hemşerilerini, yurttaşlarını dolayısıyla da vatani ve milleti güçlendireceği şu sözlerle ortaya konmuştur; "Milli servetimiz yerli malı almakla yükselir. Çocuklar her lazım olan şeyi alırken Türk malı olmasına dikkat ediniz." "On paralık bir şey alırken bile yerli malını tercih et." "Yerli malı kullanmak bir inkılâp borcudur."¹¹² Denilerek yerli malı tüketmek ile vatanperverlik, dayanışma ve inkılâplara olan bağlılık arasında bağ kurularak, yerli malı almanın yalnızca basit ekonomik bir tutum olmadığı, bunun içerisinde yaşanan devlete, topluma ve rejime olan bağlılığı ifade ettiği vurgulanmıştır.

¹⁰⁴ İ. H, "Yerli Malı Kullanalım", *Çocuk Sesi*, c. 4, 84 (20 Ağustos 1931), 2.

¹⁰⁵ Akçura Yusuf, "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175, 176. Latif Öktem, "Yerli Mallar Savaşı", *Cumhuriyet Çocuğu*, 7 (14. 1. Kanun 1938): 104.

¹⁰⁶ M. Faruk, "İktisada Riayet Edelim", *Çocuk Sesi*, c. 4, 183 (16 Teşrinisani 1931), 1. Latif Öktem, "Yerli Mallar Savaşı", 104.

¹⁰⁷ N. Nafiz, "Yerli Malı", *Çocuk Sesi*, 207 (11 Kânunuevvel 1933), 13.

¹⁰⁸ "Ulusal Ekonomi Haftası Kapanırken", *Çocuk*, c. 4, 168 (18 İlkkanun 1939), 1. İ. H, "Yerli Malı Kullanalım", *Çocuk Sesi*, c. 4, 84, (20 Ağustos 1931), 2. "Yerli Malı ve Arttırma Haftasındaki Vazifelerimiz", *Çocuk*, c. 5, 211 (14 Birincikanun 1940), 1. "Yerli Mallar Revüsü", (piyes), *Çocuk Sesi*, 207 (11 Kanunuevvel 1933), 3. "Türk Malı", *Çocuk Sesi*, 207 (11 Kanunuevvel 1933), 3 M. Faruk, "İktisada Riayet Edelim", *Çocuk Sesi*, c. 4, 183 (16 Teşrinisani 1931), 1. "Yerli Mallarımız Dilleniyo", (piyes), *Çocuk Sesi*, 311 (9 Birinciteşrin 1935), 3. H. Refet Tanışık, "Ekonomi Haftası Hazırlığı", *Çocuk*, 209 (İkinciteşrin 1940), 8.

¹⁰⁹ "Bir Hafta Süren Şenlik: Ekonomi Bayramı", *Çocuk*, c. 4, s. 166 (4 İlkkanun 1939): 14.

¹¹⁰ "Yerli Mallar Savaşı

Türk çocuğu yaban malı giyemez.

Parasını yabancıya vermez.

Yurt işinde hiç şakaya gelmez.

Andımız var iş başına

Yerli mallar savaşına

Bu savaşla ulusumuz onanacak.

Yerli malı almak yükümüzdür.", Latif Öktem, "Yerli Mallar Savaşı", *Cumhuriyet Çocuğu*, 7 (14. 1. Kanun 1938), 104.

¹¹¹ "Bir Hafta Süren Şenlik: Ekonomi Bayramı", *Çocuk*, c. 4, 166 (4 İlkkanun 1939), 14.

¹¹² "Yerli Malı ve Arttırma Haftasındaki Vazifelerimiz", *Çocuk*, c. 5, s. 211 (14 Birincikanun 1940), 1.

Erken Cumhuriyet toplumunda, nüfusun çok önemli bir kısmının köylerde yaşadığı ve köylerde yaşayan insanların en önemli gelir kaynaklarının başında tarımın geldiği düşünülürse, ülkenin tarımsal üretiminin, iç pazarda tüketimi özellikle yerli malı tüketimi çerçevesinde sıklıkla gündeme getirilmiştir. Ülke nüfusunun, sağlık sorunlarıyla cebelleştiği böyle bir dönemde, çarşı ve pazarlara ulaştırılan yerli meyve ve sebzelerin tüketiminin aynı zamanda sağlıklı yaşamının da bir gereği olarak tüketilmesi gerektiği sıklıkla hatırlanmıştır.¹¹³

Sürelî Çocuk Yayınlarında Çocuklara Tutumlu Olma ve Tasarruflu Yaşama Terbiyesinin Kazandırılması

Girişte de ifade edildiği gibi hem iki savaş arası dönemin zorlu ekonomik koşulları hem de 1929'da yaşanan Dünya Ekonomik Krizi, Türkiye'yi etkilemiş, krizin olası olumsuz etkilerinin en aza indirilmesi amacıyla öncelikle tasarruf tedbirlerine başvurulmuştur. Böyle bir ortamda her bir yurttaşın yapacağı tasarrufun, "Cumhuriyetin milli serveti" olacağı, yarının yetişkinleri olacak olan çocukların, hem tasarruf-arttırma, hem de yerli malı kullanımı konusundaki terbiyesinin ülke ekonomisi açısından oldukça önemli olduğu ifade edilmiştir.¹¹⁴

Çocukların, tasarruf-biriktirme konusunda atacakları ilk önemli adımın bir kumbara sahibi olmak olduğu, sahip olunan kumbara aracılığıyla elde edilecek olan tüm harçlıkların, bu kumbarada birikmesi ile hem kendilerinin hem de ülkenin milli servetini arttıracaklardı.¹¹⁵ Zira çocuklara bu yönde şu telkinlerde bulunulmuştur; "Paranızı fazla sarf etmeyerek, ecnebi oyuncakları malları almayarak arttırınız. Tasarrufa bugünden itibaren başlayınız." Böylece çocukların hem kumbara aracılığıyla edinecekleri tasarruf terbiyesi, hem de yerli malı edinme, tüketme alışkanlığı ile ülkesi ve milletine olan bağlılığı geliştirilmiş olacaktır.¹¹⁶

Ele alınan dönemin sürelî çocuk yayınları II. Dünya Savaşı'nın başladığı süreçte çocuklara içerisinde buldukları zorlu ekonomik koşullarla nasıl baş etmeleri gerektiği konusunda çeşitli çözüm yolları önermiş ve bu konuda çocukları bilinçlendirmek amacıyla ögütlerde bulunulmuştur. Bu konuda *Çocuk* dergisi çocuklara şu ögütlerde bulunmuştur;

"Asıl iş harbe girmeden tedbirli davranmak değerlidir? O halde bizim de ödevimiz var: Hava korunması için öğretmenlerimizin söylediklerini iyice öğreneceğiz. Bu Ögütlerin önemli yerlerini yazacağız. Bunları bilmeyenlere anlatacağız. Kâğıdımızı, kalemimizi, defterimizi, kitabımızı daha temiz ve daha sakınarak kullanacağız. Gündeliklerimizden daha az harcayacağız. Elbisemizi, ayakkabımızı, çantamızı, kasketimizi kirletmemeye, yırtmamaya daha çok dikkat edeceğiz. Daima daha tutumlu daima daha dikkatli olalım çocuklar."¹¹⁷

Ele alınan dönem içerisinde bahsi geçen zorlu ekonomik koşullarda çocuklara tasarruf terbiyesinin öğretilmesi ve bunun çocukların hayatında hem ahlaki bir erdem hem de özellikle okul terbiyesinin bir parçası olarak görülmesi için çaba sarf edilmiştir. Okullarda, çocuk ahlak ve terbiyesinin önemli bir bileşeni olarak görülen tasarruf terbiyesinin çocuklara öğretilmesi "en mühim vazife-i milliye" olarak adlandırılmış ve okul öğretmenleri bu vazife ile görevlendirilmişlerdir. Okulların, eğitim kurumlarının, çocuklara kazandıracakları ahlaki ve terbiyevi alışkanlıkların oldukça önemli olduğu vurgulanmış, okul terbiyesi çerçevesinde vatanını ve milletini sevmeyi öğrenmeyen, bunun gerektirdiği terbiyeyi almayan bir çocuğun gelecekte memur ya da iyi silah kullanan biri olmasının, ülke açısından bir kazanç olmayacağı savunulmuştur. Okulun asıl işlevinin, çocuklara başta vatan ve milleti sevmek olmak üzere, bunun gerektirdiği ahlaki ve terbiyevi alışkanlıkları kazandırmak olduğunun altı çizilmiştir.¹¹⁸ Okullarda çocuklara kazandırılması beklenen tasarruf terbiyesi ve alışkanlığının aynı zamanda okul pratiği içerisindeki etkinliklerle pekiştirilmesi amacıyla çeşitli faaliyetler yapılması önerilmiştir. Bu faaliyetlerin

¹¹³ H. Sıddık, "Yerli Malı", *Çocuk Sesi*, c. 3, 66 (16 Nisan 1931), 2. İ. H., "Yerli Malı Kullanalım", *Çocuk Sesi*, c. 4, 84 (20 Ağustos 1931), 2. N. Nafiz, "Yerli Malı", *Çocuk Sesi*, no. 207 (11 Kânunuevvel 1933), 13. Türk Malı, *Çocuk Sesi*, 207 (11 Kânunuevvel 1933), 3. "Ulusal Ekonomi Haftası Kapanırken", *Çocuk*, c. 4, 168 (18 İlkkanun 1939), 1. "Fındık Üzüm İncir", *Çocuk Sesi*, 207 (11 Kânunuevvel 1933), 12. S. Urgan "Ulusal Endüstri", *Cumhuriyet Çocuğu*, 8 (21 İlkkanun 1938), 129.

¹¹⁴ "Bugün Tasarruf Haftasının Birinci Günüdür", *Çocuk Sesi*, 154 (12 Kânunuevvel 1932), 3.

154 (12 Kânunuevvel 1932), 3. "Amcanız Konuşuyor: Arttırma ve Yerli Mallar Haftası", *Doğan Kardeş*, c.1, 9 (1 Aralık 1945), 3. "Harp İçinde Çocuk", *Çocuk*, c. 4, 163 (13 Sontesrin 1939), 1.

¹¹⁵ "Tasarruf ve İktisad Hakkında Ahval-ı Hâkime", *Çocuk Salnamesi*, (1927), 57-58. "Tasarruf Haftası", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 50 (İkinciteşrin 1930), 33. "Mektepli Tasarrufu, Çocuk Tasarrufu", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 200, 201.

¹¹⁶ "Bugün Tasarruf Haftasının Birinci Günüdür", *Çocuk Sesi*, 154 (12 Kânunuevvel 1932), 3.

¹¹⁷ "Harp İçinde Çocuk", *Çocuk*, c. 4, 163 (13 Sontesrin 1939), 1. Emin Şükrü, "Çocuk Ruhunda Teşebbüssü Şahsi", *Türk Çocuğu*, 16 (Kânunusani1928), 6, 7.

¹¹⁸ Akçura Yusuf, "Çocuklarımızı İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 175, 176. Muallim İbrahim Memduh, "Milli İktisad", *Yeni Nesil*, sene 1, 4 (19 Mayıs 1337), 1, 2. "Amcanız Konuşuyor: Arttırma ve Yerli Mallar Haftası", *Doğan Kardeş*, c.1, 9 (1 Aralık 1945), 3. "Yardımcı Sayfamız İyi Yurddaşlık Bilgileri: Vergileri", *Doğan Kardeş*, c. 4, 112 (18 Kasım 1948), 7.

en bildik olanını, 1930 yılında kurulan Ulusal Ekonomi Kurulu¹¹⁹ ya da “Yeni ve Çok Kıymetli Bir Teşekkülümüz” olarak tanıtılan Milli Tasarruf ve İktisat Cemiyeti’dir.¹²⁰ Cemiyet, okullarda her 12 Aralık günü ile başlayan “Tasarruf-Tutum-Arttırma-Biriktirme-İktisat-Yerli Mallar Haftası” gibi isimlerle anılan bu haftayı daha bilindik adıyla Tasarruf ve Yerli Mallar haftası olarak ilan etmiştir.¹²¹

“Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası” *Çocuk Sesi*’nde şu şekilde resmedilmiştir; “Bu hafta ekonomik erkinliğimizi gerçekleştiren büyük iktisat davamızın bayramıdır. Bu hafta içinde memleket baştanbaşa canlı ve manalı gösterilerle şenlik yapar. Önce başvekilliğimiz Cumhuriyet hükümetinin başarılı elinde ekonomik kalkınmamızın gelişimini anlatan ve radyo ile neşredilen değerli bir nutukla haftayı açar. Sonra büyüklerimiz günün önemi dolayısıyla konferanslar verirler.”¹²²

Yine Tasarruf ve Yerli Malı Haftası içerisinde, gazete ve dergiler özlü yazılar, resimler ve grafiklerle o güne kadar başarılı olmuş işlerin kıymet ve önemini anlatmaya çalışmış, okullarda öğretmenler ve öğrenciler söylevler vermiş, okul müsamere kolu temsillerde bulunmuş ve okullarda okul gazetesinde konuya dair yazılar, şiirler ve resimler yayımlanmıştır.¹²³

Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası içerisinde yalnızca okullarda değil, tüm ülkede bir seferberlik halinde çeşitli etkinlikler yapılmıştır. Okullarda, sokaklarda, mağazaların vitrinleri yerli mallarla süslenmiş, caddelere sokaklara asılan afişler, levhaların yanı sıra yapılan okul müsamereleri, şenlikler, eğlenceler ve tasarruf haftası dolayısıyla gösterilen filmler, tiyatrolar, gazeteler, dergiler,¹²⁴ radyo programları, konferanslar ile bu haftanın anlamı, önemi anlatılmaya çalışılmıştır. Bu yolla hem çocuklarda hem de toplumun genelinde milli ekonomi anlayışına uygun olarak tasarruf ve yerli malı tüketme alışkanlığı kazandırılmaya uğraşmıştır.¹²⁵ Hafta dolayısıyla okul çocuklarına tutumlu olmanın, yerli malı kullanmanın, israftan kaçınmanın, bolca ve gereksiz tüketme alışkanlığı yerine ihtiyaç olduğunda tüketmenin, az ve yerli yerinde tüketmenin ahlaki bir erdem olarak benimsenmesi telkin edilmiştir.

Özellikle II. Dünya Savaşı’nın dayattığı oldukça zorlu ekonomik koşullarda devletin ve toplumun tüm bu zorlukları daha az zararlarla atlatabilmesi amacıyla dönem içerisindeki çocuk yayınlarında sıklıkla tasarruf temalı yazılar yazılmış ve bu yönde söylemler geliştirilmiştir. Zira bu metinlerde “harp ekonomisi” olarak anılan kavramın ne olduğu, bu süreçte ekonomik alanda nelere niçin dikkat edilmesi gerektiği sorularından hareket edilerek, “ekonominin, tutumlu olmak” olduğu, ekonomik yaşamın ise “çok çalışmak, çok kazanmak ve hesaplı yaşamasını bilmek” olduğu telkin edilmiştir.¹²⁶

Ülke ekonomisi ve sermaye birikimi açısından önemli araçlardan biri olarak görülen tasarrufun, halkın muhtelif kesimlerinden katılımlarla “köylü tasarrufu, şehirli, amale, müstahdem ve mektepli çocuk tasarrufu” olmak üzere çeşitli şekillerde adlandırılmıştır. Bunlar arasında özellikle “mektepli çocuk tasarrufu” olarak anılan tasarruf bilincinin, “milli tasarruf faaliyetinin en kuvvetli ve en emin cephesi” olduğu, çocuklarda sürekli bir tasarruf bilincinin oluşması ve gündelik hayatta da bunun uygulanabilmesi için bu konunun çocuk terbiyesinin önemli bir bileşeni olması gerektiği vurgulanmıştır.¹²⁷

Ailede Çocuklara Tutumlu Olma ve Tasarruflu Yaşama Terbiyesinin Kazandırılması

Tutumlu olma tasarruflu yaşama konusunda çocukların terbiye edilmesinde ve bunun ahlaki bir erdem olarak kabul edilmesinde yalnızca okul sorumlu tutulmamış, bunun yanı sıra ailelerin de çocuğun ilk yaşlarından

¹¹⁹ “Ekonomi Haftası”, *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14.

¹²⁰ “Tasarruf Haftası”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 50 (İkinciteşrin 1930), 33.

¹²¹ “Tasarruf Haftası”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 50 (İkinciteşrin 1930), 33. “İktisat Haftası”, *Ateş*, 3 (13 Birincikanun 1937), 2. H. Refet Tanışık, “Ekonomi Haftası Hazırlığı”, *Çocuk*, 209, (İkinciteşrin 1940), 8. “Amcanız Konuşuyor: Arttırma ve Yerli Mallar Haftası”, *Doğan Kardeş*, c.1, 9 (1 Aralık 1945), 3. “Tutum Haftası”, *Doğan Kardeş*, c. 2, 33 (1 Aralık 1946), 14, 15. “Biz Tutumlu Çocuklarız”, *Doğan Kardeş*, c. 6, 219 (7 Aralık 1950), 6.

¹²² “Ekonomi Haftası”, *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14.

¹²³ “Ekonomi Haftası”, *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14.

¹²⁴ H. Refet Tanışık, “Ekonomi Haftası Hazırlığı”, *Çocuk*, 209, (İkinciteşrin 1940), 8.

¹²⁵ *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 12-14.

¹²⁶ “Ekonomi Haftası”, *Çocuk Sesi*, 209 (İkinciteşrin 1940), 13. “İktisat Haftası”, *Ateş*, 3 (13 Birincikanun 1937), 2. Okuyucularımızın Güzel Yazıları: Ercan Tarhan, “Tutum Haftası”, *Çocuk*, 353 (6 Birincikanun 1943), 2.

¹²⁷ Avni (İktisat Vekâleti Ticareti Hariciye Müdürü), “Mektepli Tasarrufu, Çocuk Tasarrufu”, *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 200, 201.

itibaren onun, tasarrufa alıştırılması ve bu yöndeki terbiyesinden sorumlu tutulmuşlardır.¹²⁸ Zira çocukların, tüketim alışkanlıklarının oluşmasında, tasarruflu ve tutumlu bir yaşam sürebilmelerinde aile üyelerinin özellikle ebeveynlerin gündelik pratiklerinin çok önemli olduğu üzerinde durulmuştur. Çocuğun, ilk önemli alışkanlıkları edindiği, aile efradının tutumlu, tasarruflu ve rasyonel harcama yapan kimseler olması çocuğun, gelecek yaşamı açısından nasıl olumlu bir rol model ortaya koyuyorsa, aynı şekilde çocuğun, israf ve savurganlık içerisinde olan bir ailede yetişmesinin de bu konuda bir o kadar olumsuz etkileri olacağı savunulmuştur.¹²⁹

Ailelerin, yetişkinlerin, tasarrufu tüm incelikleriyle öğrenmeleri ve bunu gündelik yaşamlarında uygulayabilmeleri için Batı'da gittikçe yaygınlaşan "penseignement Pour la vie" adı verilen "Hayat Mekteplerinin" en küçük kasabalara varıncaya kadar kurulmuş olduğu belirtilir. "Ameli Hayat Mektepleri" olarak da anılan bu okullar, özellikle Fransa'da bir hayli talep görmüştür. Fransa'da aileler, bir süre sonra özellikle kız çocuklarını yalnızca bu okullara göndererek, iktisadi hayatı, ev idaresi, idare-i bütçe, tasarruf ve tutumun nasıl, neye göre yapılması gerektiği gibi tüm konuları bu okulda öğrenebilmişlerdir. "Ameli Hayat Mektebinin" ülkemizde de okulların bünyesinde açılacak dersler ve kurslar aracılığıyla uygulanmasının yararlı olacağı belirtilmiştir.¹³⁰

Ailelerin ve okulun, çocuğa, tasarruf terbiyesi vermesi ve bu konuda hem aile içerisinde ebeveynlerin çocuğa dönük telkinleri, hem okulun bu yöndeki terbiye kazandırma çabalarının, mutlaka gündelik pratiklerle desteklenmesi ve çocuğa öğretilen tasarruf terbiyesinin, onda bir yaşam alışkanlığına dönüşmesi vurgulanmıştır. Ele alınan dönemin çocuk dergilerinde, çocukların gündelik hayatlarındaki en görünür tasarruf pratiği, dönemin oldukça popüler bir nesnesi olan kumbaralardır. Çocuklarını tasarrufa alıştırmak isteyen ailelerin, çocuklara mutlaka bir kumbara hediye etmeleri gerektiği, böylece çocuk edindiği harçlıkları, kumbarada biriktirme alışkanlığına sahip olacağı.¹³¹ Zira kumbara usulünün, mektepli çocukların tasarruf bilinci ve motivasyonunu arttırdığı tespit edilmiştir.¹³² Çocuklara ve ailelerine, gelecek yaşamlarında rahat etmeleri ve hatta "zengin olmanın yolunun" tasarruftan, birikim, tutumluluktan geçtiği telkin edilerek, tasarrufun faydaları ve getirisi, milyonlarca lirayı kontrol eden ünlü zenginlerin hayatı üzerinden anlatılır.¹³³ Bununla beraber Paranın, insanların gelecek kaygısını azalttığı, insanların hayatlarına saygınlık ve itibar getirdiği çeşitli hikâye, anekdot ve retorik sözlerle süslenerek anlatılmıştır.¹³⁴

Dönemin çocuk dergilerinde, tasarruf yoluyla çocuklarda "milli ekonomik şuur ile iktisadi terbiyenin oluşmasına" önemli katkı sunan kurumların başında İş Bankası gelmektedir. İş Bankasının, çocuklarda tasarruf alışkanlığını başlatması ve sürdürmesi amacıyla "çok ameli bir vasıta" olan İş Bankası Tasarruf Kumbaralarını yapması yurdun, milletin ve ailelerin bütçelerine katkı yaparak, milli servetin artmasını desteklemesini sağlamıştır.¹³⁵ Çocukların gündelik yaşamlarında tasarruf yapmalarının tek yolunun, kumbara ve para biriktirmek olmadığı, bilakis bunun dışında tasarruf yapabilmelerinin pek çok yolu olduğu, bu konuda asıl olanın, tasarruf bilinci ve terbiyesine sahip olmak olduğu üzerinde durulmuştur.¹³⁶ Tasarrufun yalnızca para biriktirmek ile olmadığı, kişilerin sahip oldukları eşyaları özenle kullanmalarının, gereksiz yere sarf edilen kaynakların (elektrik lambalarının kullanılmadığı halde açık bırakılması, muslukların açık bırakılması, unutulması ya da sürekli

¹²⁸ Muallim İbrahim Memduh, "Milli İktisad", *Yeni Nesil*, sene 1, 4 (19 Mayıs 1337), 1, 2. "Ailenin Tasarruf ve Terbiyedeki Ehemmiyeti", *Türk Çocuğu*, 13 (Teşrinievvel 1927), 18.

¹²⁹ "Ailenin Tasarruf ve Terbiyedeki Ehemmiyeti", *Türk Çocuğu*, 13 (Teşrinievvel 1927), 18. "Tasarruf ve İktisad Hakkında Ahval-ı Hâkime", *Çocuk Salnamesi* (1927), 57, 58. Avni (İktisat Vekâleti Ticareti Hariciye Müdürü), "Mektepli Tasarrufu, Çocuk Tasarrufu", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 200, 201. "Tasarruf Haftası", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 50 (İkinciteşrin 1930), 33. Emin Şükrü, "Çocuk Ruhunda Teşebbüssü Şahsi", *Türk Çocuğu*, 16 (Kânunusani 1928), 6-7. "Bol Paranın Tehlikesi", *Doğan Kardeş*, c. 2, 37 (Şubat 1947), 5.

¹³⁰ Kadriye Abdülaziz, "Hayat-ı İktisadi", *Asar-ı Nisvan*, 1 (26 Kânunusani 1925), 12, 13.

¹³¹ Safi Necip, "Selman'ın Kumbarası", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 28 (Kânunusani 1929), 18. *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 200, 201. Hikmet Şevki, "İlk Adım: Bugün Arttıran Yarın Rahat Eder", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 35 (Ağustos 1929), 23. Hikmet Şevki, "Çocuklar Para Biriktirin", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 27 (Kânunuevvel 1928), 22. İsmail Hüsrev, "Çocuklar Paranızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 29 (Şubat 1929), 17. "Canlı Kumbara", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 30 (Mart 1929), 24. Hikmet Turhan Dalioğlu, "Biriktirme", *Çocuk*, 168 (18 İlkanun 1939), 12.

¹³² Avni (İktisat Vekâleti Ticareti Hariciye Müdürü), "Mektepli Tasarrufu, Çocuk Tasarrufu", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 200, 201.

¹³³ "Zengin Olmanın Bir Tek Yolu Kumbara, Kumbara, Kumbara, Kumbara...", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 41 (Şubat 1930), 20.

¹³⁴ Hikmet Şevki, "Çocuklar Para Biriktirin", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 27 (Kânunuevvel 1928), 22. Safi Necip, "Selman'ın Kumbarası", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 28 (Kânunusani 1929), 18.

¹³⁵ İsmail Hüsrev, "Çocuklar Paranızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 29 (Şubat 1929), 17. "Zengin Olmanın Bir Tek Yolu Kumbara, Kumbara, Kumbara, Kumbara...", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 41 (Şubat 1930), 20. Hikmet Şevki, "İlk Adım: Bugün Arttıran Yarın Rahat Eder", *Gürbüz Türk Çocuğu*, 35 (Ağustos 1929), 23.

¹³⁶ "Çocukta İktisat Fikri", *Çocuk Haftası*, c. 2 (23 Nisan 1930), 65.

damlaması gibi) tasarruf edilmesinin de çok önemli olduğunun altı çizilir.¹³⁷ Yine yapılacak olan tüm lüzumlu harcamaların bir “masraf defterine” kaydedilmesi gerektiği, böylece lüzumsuz olabilecek şeylerin alınmasının önüne geçilerek, israftan kaçınılabilecekti.¹³⁸ Zira okullarda, devletlerin iktisadi olarak ayakta durabilmeleri, toplanan vergiler ve bunların en makul şekilde nasıl harcandığının çocuklara öğretilerek, çocukların bütçe yapmayı öğrenmesinin mümkün olacağı savunulur.¹³⁹ Bu tür bir bütçe yapabilme becerisi, gelecekte işçi, çiftçi, memur olacak olan çocukların hayata hazırlanmasını sağlayacaktı.¹⁴⁰

Çocukların gündelik hayatlarında tasarruf yapabilecekleri asıl konuların, onların sahip oldukları eşyaları dikkatli kullanmaları, bu konuda özenli ve tedbirli olmaları olduğu şöyle ifade edilmiştir; “İktisada riayet etmeye mecburuz. Milletimizi kurtaracak olan yegâne yol iktisattır. Boş yere koparılan defter yaprakları, boşa harcanan tebeşirler, elbiseleri eskitmemek, ayakkabıları dikkatli kullanmanın birer iktisat olduğu” ortaya konur.¹⁴¹ Yine çocukların sofrası terbiyesi çerçevesinde yiyebilecekleri kadar yemek almaları, gıdaları israf etmemeleri gerektiği, özellikle ekmeğin en fazla israf edilen yiyecek olduğu, ekmeğin tüketimine önem verilmesi, bayatlamış ekmeklerin dahi farklı usullerle değerlendirilmesi gerektiği üzerinde durulmuştur.¹⁴² Bununla beraber okullarda okuyan iki milyona yakın çocuğun her yıl giysi, okul araç-gereçleri vb. üzerinde alışverişlerde yapılacak tasarrufun önemli bir yekûn tuttuğu ve tüm eşyaların yerli malları tercih edilerek alınmasının (iki milyon çocuğun bir yıllık tüketimi düşünüldüğünde) yüz milyon liralık bir kazanç sağlayacağı hesaplanmıştır.¹⁴³

Çocukların tasarruf yapmaları, tutumlu olmalarının onlara yalnızca maddi kazanımlar sağlamayacağı, bunun, onları aynı zamanda Cumhuriyetin idealize ettiği terbiyeye, ahlaki erdemlere sahip birer insan ve ideal birer vatandaş haline getirecekti. Bu durum şöyle ifade edilir; “Tutumlu ol. Tutumluluk insanı iyiliğe ve zenginliğe götürür. Lüzumsuz hiçbir şeyi harcama, eline geçen her şeyin değerini bil. Eşyana iyi bak, onu iyi kullan, onu hor kullanma. Yabancı malı alma, her zaman yerli malı al ve kullan. Böylelikle yabancılara değil, yurttaşlarına kazandırmış olursun.”¹⁴⁴

İdealize edilen Cumhuriyet çocuğu yalnızca kendi eşyaları ve sahip oldukları konusunda tutumlu tasarruflu olan bir çocuk değildir. O, aynı zamanda eğitim gördüğü okulu, içinde büyüdüğü mahalleyi, sokakları, temiz tutan, korunmasına özen gösteren, içerisinde yaşadığı doğanın diğer canlılarına saygı duyan, ağaçlara, hayvanlara sevgiyle yaklaşan ve onları her dem koruma bilincine sahip biri olarak tasavvur edilmiştir.¹⁴⁵

Erken Cumhuriyet dönemi toplumunda, tasarruf, biriktirme, arttırma ve tutumlu olmanın, çocuklara kazandırılması gereken önemli bir terbiye alışkanlığı ve ahlaki bir erdem olarak kabul edilmesine karşın, israf etmenin ve müsrifliğin de bir o kadar gayri ahlaki olduğu savunulmuştur. Zira müsrif olan, ihtiyacından fazlasını tüketen, israf edenin, devletin milletin kaynaklarını yok yere heba ettiği, bu kişilerin kaynakları yalnızca israf etmedikleri aynı zamanda “gasp” ettikleri belirtilerek bunun hem cumhuriyetin ahlaki erdemleri hem de toplumsal değerler açısından kabul edilemezliğinin altı çizilmiştir.¹⁴⁶

¹³⁷ Tutum ve Ekonomi Haftası”, *Ateş*, 7 (14 Birincikanun 1938), 104, 105.

¹³⁸ “Tasarruf ve İktisad Hakkında Ahval-ı Hâkime”, *Çocuk Salnamesi* (1927), 57, 58.

¹³⁹ “Yardımcı Sayfamız: İyi Vatandaşlık Bilgileri Bütçe Nedir?”, *Doğan Kardeş*, c. 4, 9 (28 Ekim 1948), 5.

¹⁴⁰ “Bir Monolog”, *Doğan Kardeş*, c. 5, 168 (15 Aralık 1949), 4.

¹⁴¹ M. Faruk, “İktisada Riayet Edelim”, *Çocuk Sesi*, c. 4, 183 (16 Teşrinisani 1931), 1

¹⁴² “Ekmeğin Kıymetini Biliniz”, *Çocuk Salnamesi*, (1927), 42.

¹⁴³ “Tutum Haftası”, *Doğan Kardeş*, c. 2, s. 33 (1 Aralık 1946), 14, 15.

¹⁴⁴ “Tasarruf ve Yerli Mallar Haftası”, *Türk Çocuğu*, 1 (16 Birincikanun 1944), 2.

¹⁴⁵ “Biz üstümüzü başımızı temiz tutarız.

Pabuçlarımızı hor kullanmayız.

Defterlerimizi kalemlerimizi çarçur etmeyiz.

Kitaplarımıza iyi bakarız.

Okulumuzu kirletmeyiz

Sokaklara tükürmeyiz çöp atmamız.

Ağaçları yolmayız.

Hayvanlara eziyet etmeyiz.

Sağlığımızı koruruz.

Elimize geçen paradan daima bir parçasını biriktiririz.” “Biz Tutumlu Çocuklarız”, *Doğan Kardeş*, c. 6, 219 (7 Aralık 1950), 6.

¹⁴⁶ “Tasarruf ve İktisad Hakkında Ahval-ı Hâkime”, *Çocuk Salnamesi* (1927), 57, 58. “Bol Paranın Tehlikesi”, *Doğan kardeş*, c. 2, 37 (Şubat 1947), 5. “Tutum ve Ekonomi Haftası”, *Ateş*, 7 (14 Birincikanun 1938), 104, 105. “Yerli Malı ve Arttırma Haftasındaki Vazifelerimiz”, *Çocuk*, c. 5, 211 (14 Birincikanun 1940), 1. “Tasarruf ve Hayat”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 63 (Birincikanun 1931), 1.

Bununla beraber tasarruf ve tutumun hiçbir zaman cimrilik, hasislik olmadığı ve bununla karıştırılmaması gerektiği belirtilir. Hasis insanların, sırf para biriktirmek adına yaşam için gerekli sarfiyatı yapmadıkları, çocuklarının gıdasından ve sağlık harcamalarından kısıntıya giderek parayı başlı başına bir amaç olarak düşündükleri “âdete paranın esiri” oldukları tespiti yapılır.¹⁴⁷ Tasarrufun asıl amacının, gereksiz sarfiyatın önüne geçerek, planlı ve tutumlu hareket etmek olduğu, bunun ise yalnızca parayı tasarruf etmek ve paranın harcanmasında tutumlu olmak demek olmadığı hatırlatılır. Yalnızca parayı değil, “zamanı, enerjisi, zevk ve eğlenceyi” hatta “heyecanın” da tasarruf edilip, sağlığın ve mutluluğun da çok önemli olduğunun unutulmaması gerektiği vurgulanır.¹⁴⁸ Özellikle sağlık, mutluluk ve hayatın neşesini kaçırmadan, bunların yaşamdaki anlam ve önemini fark ederek hareket edilmesi gerektiği, varlıklı olup da her şeyden yoksun bir hayat sürmenin bir kazanç olmadığına da hatırlatılır.¹⁴⁹ *Doğan Kardeş* ‘dergisinde yayımlanan bir şiirde bu durum şöyle ifade edilir;

“Tutum Haftasından Öğrendiklerim
Sağlığın en büyük servet olduğu
Daima temiz olacağım
Daima güler yüzlü olacağım
Her şeyin kıymetini bileceğim
Kitaplarımı defterlerimi kalemlerimi iyi ve temiz tutmam gerektiği.”¹⁵⁰

Tüm bu anlatılarda tasarruf ve tutumun yalnızca para biriktirmek demek olmadığı, bu metinler aracılığıyla Cumhuriyetin sahip olmak istediği çocuklara öncelikle kendilerini ve çevresindeki insanları sevmeyi, içinde yaşadıkları ülkeye ve topluma, doğaya duydukları sevgi ve bağlılığın ancak var olan kaynakların israf edilmeden, doğru ve rasyonel kullanımı olduğu anlatılmaya çalışılmıştır.

Sonuç

Batı’da Sanayi Devrimi, kentleşme süreçleri, ulus devletlerin kurulması kısacası modernleşme süreci ile beraber beraber dini geleneksel temele dayalı olan ahlaki alan, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel yapının hızlı bir şekilde değişim ve dönüşümüyle beraber görece bir değişim sürecine girmiş ve bu durum toplumları farklı düzeylerde etkilemiştir.

Osmanlı devletinde 19. Yüzyılda güçlenmeye başlayan modern devlet yapısı Cumhuriyetle beraber önemli bir ivme kazanmış, nihayetinde bu süreç ulus devletin kurumsallaşmasıyla yeni bir evreye ulaşmıştır. Osmanlı’dan Cumhuriyete süregelen bu modernleşme sürecinde hızla değişen dönüşen, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel alan beraberinde ahlaki alana dair tartışmaları da başlatmıştır. Meşrutiyet döneminde daha çok Durkheim’in görüşlerinden etkilenen Ziya Gökalp’in metinleri üzerinden takip ettiğimiz bu tartışmada, tartışmanın kaynağı modernleşen devlet yapısı içerisinde dinin devleti ve toplumu biçimlendiren etkisinin zayıflaması ya da ortadan kalkmasıdır. Bu aşamada modern devletlerin vatandaşlık hukuku bu alanın yeniden biçimlendirilmesinde etkili olmuştur. Gökalp bu süreçte ahlaki alanın yeniden inşa edilmesinde çözümün, okullarda din eğitimi vermek olmadığı, zira ahlakını, dinin emir ve yasaklarına dayandıran toplumun ahlakının, züht (ibadetçilik) ahlakı olduğu böyle bir ahlakın, bütün ahlaki değerlerini dinden alan bir toplum var oldukça olumlu bir rol oynayabileceğini ortaya koyar. Ona göre, çağımızda ahlak değerlerinin kaynağı artık din değildir.¹⁵¹ Zira modernleşen ve sosyal hayatında iş bölümünü gerçekleştiren toplumlarda “züht ahlakını” hâkim kılmak mümkün değildir. Zira modern toplumlarda ahlakın toplumsal bir olgu olarak kabul edildiği ve en nihayetinde ahlaki alanın devlet ve toplumun genel normları çerçevesinde biçimlendirileceği ortaya konmuştur. Toplumsal ahlak ya da içtimai ahlak olarak

¹⁴⁷ “Tutum ve Ekonomi Haftası”, *Ateş*, 7 (14 Birincikanun 1938), 104-105. “Bir Hafta Süren Şenlik: Ekonomi Bayramı”, *Çocuk* c. 4, 166 (4 İlkkanun 1939), 14. “İşten mi Artar Dişten mi Artar?”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 36 (Yaz Nüshası), 29.

¹⁴⁸ “Zevk ve Eğlencenizi Tasarruf Ediniz”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 63 (Birincikanun 1931), 13. “Heyecanınızı Tasarruf Ediniz”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 63 (Birincikanun 1931), 11.

“Çocuk Halet-i Ruhiesi ve Terbiyesi: Para Nasıl Kullanılabilir”, *Türk Çocuğu*, 11 (Ağustos 1927), 21. “Tutum ve Ekonomi Haftası”, *Ateş*, 7 (14 Birincikanun 1938), 104, 105. “Tutum Haftası”, *Doğan Kardeş*, c. 4, 114 (Aralık 1948), 3.

¹⁴⁹ “İşten mi Artar Dişten mi Artar?”, *Gürbüz Türk Çocuğu*, 36 (Yaz Nüshası), 29. Toksözlü, “Düşmanın Baktığı Yerden”, *Ateş*, 17 (21 Mart 1938), 2. “Tutum Haftasına Girerken”, *Doğan Kardeş*, c. 4, 115 (Aralık 1948), 3. Aziz Nesin, “Monolog: Arttırma Haftası”, *Şen Çocuk*, 6 (18 Aralık 1946), 5, 6.

¹⁵⁰ “Tutum Haftasından Öğrendiklerim”, *Doğan Kardeş*, c. 2, 33 (1 Aralık 1946), 14.

¹⁵¹ Berkes, *Türkiye’de Çağdaşlaşma*, 456.

kavramsallaştırılan bu anlayışa göre; ahlaki olanın temel belirleyeni devletin ve toplumun kolektif çıkarlarını korumayı amaç edinmesidir.

Bu çalışmada Erken Cumhuriyet dönemi süreli çocuk yayınları üzerinden ele aldığımız toplumsal dayanışma ve yardımlaşma kavramı yukarıda bahsi geçen “toplumsal ahlak” ya da “içtimai ahlak” bağlamıyla ele alınmıştır. Bu anlayış, Erken Cumhuriyet Döneminde Durkheim’ın sosyolojik yöntemi ve toplum modelinden etkilenen Ziya Gökalp öncülüğünde, I. Dünya Savaşı sonlarında, özellikle Millî Mücadele yıllarından itibaren toplumu ortak bir amaç etrafında birleştirmek amacıyla “milli birlik, beraberlik” “milli egemenlik” kavramları etrafında ortaya konmuştur. Bu süreçte ortaya konulan dayanışmacı (solidarist) toplum modeli daha çok halkçılık düşüncesi etrafında örülen bir dizi söylemle ifade edilmiştir.

Erken Cumhuriyet dönemi ahlak anlayışının temel belirleyenlerinden olan dayanışma, yardımlaşma kavramları dönemin yayınlarında genellikle “bağlılık, dayanışma ve tesanüt ahlakı” olarak adlandırılmıştır. Bahsi geçen “tesanüt ahlakı” ya da dayanışmacı söylemin odağında; uzun süren savaşlar sonrasında önemli kayıplar vermiş, ciddi yaralar almış, zayıf, güvensiz olan toplumun yeniden ayağa kalkması, yaralarını sarması, kayıplarını telafi etmesini sağlayacak yeni bir ahlaki anlayışın topluma telkin edilmesi bulunmaktaydı. Bununla beraber oluşturulmak istenen yeni toplumun, geçmişin geleneksel ve köhnemiş toplumundan farklı olarak, ulusun ve içerisinde yaşanan toplumun çıkarlarını kendi çıkarlarının üstünde tutan, yeni bir birey inşa etmeyi tasavvur etmiştir. Dolayısıyla Erken Cumhuriyet Dönemi hem ahlak anlayışının hem de politik yaklaşımının, topluma dönük temel belirleyenlerinden olan bağlılık, dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin tam da içerisinde yaşanan imparatorluktan, ulus devlete geçiş süreci ile güçlendirilmeye çalışılan milli kimlik anlayışı ile dönemin ekonomik koşullarının belirleyiciliği içerisinde şekillenmiştir.

Bahsi geçen koşullar dâhilinde Cumhuriyet toplumunda egemenliğin kaynağının millete, halka dayandığı, bu haliyle milletin bir bütün olduğu, içerisinde tezatların, sınıf farklılıklarının en aza indirildiği, toplumsal olarak kaynaşmış bir halk tasavvur edilmiştir. Bu tasavvur dâhilinde toplumda yaşayan her ferdin, topluma borçlu olduğu, toplumsal dayanışma, sorumluluk ve bağlılık duygusuna sahip olması beklenen tüm fertlerin en önemli ahlaki görevlerinin başında topluma olan borcun ödenmesi bulunmaktaydı.

Solidarist-dayanışmacı ahlakın egemen olduğu erken Cumhuriyet toplumunda çocuklara verilecek ahlak eğitiminin amacı, geleceğin vatandaşları olacak olan çocukları toplumsallaştırarak onlarda, bağlılık, dayanışma ruhu, ulusal-kolektif değerler yaratarak, ahlaki ve kültürel normlar eşliğinde, onların tüm bu norm ve değerleri içselleştirmelerini sağlamaktır.

Erken Cumhuriyet toplumunda ahlakın temel belirleyici unsurlarından biri olarak yardımlaşma ve dayanışmanın ön plana çıkarıldığı oranda, bunun karşıtı olarak “ahlaksızlığın” ise bencillik, egoizm ve bununla ilintili olan tutum ve davranışlar çerçevesinde tanımlandığı görülmüştür. Zira idealize edilen toplumun bireyi, kendisinden önce vatanın ve toplumun çıkarlarını düşünüp, toplumun çıkarlarını, kendi çıkarlarının üzerinde görmeliydi. Kendi çıkarlarını toplumun çıkarlarından üstün tutmanın hem vatani ve milli değerlere hem de ortaya konulan dayanışmacı tesanüt ahlakına aykırı olduğu kesin bir dille ifade edilerek ahlaksızlığın sınırı ve tanımı da ortaya konmuştur.

Cumhuriyetin gelecek toplum tahayyülünde dayanışma, yardımlaşma ve iş birliğinin öneminin vazgeçilmez olduğu vurgusunun odağında çocuklar ve onlara bu yönde verilecek olan ahlaki terbiye bulunmaktadır. Dönemin kavramsallaştırmasında “milli mefkûre (ideal)” “vatani ahlak” “milli ahlak” olarak adlandırılan ahlaki ideallerin, toplumda var olabilmesi için çocukların okul yaşamından önce bunu ailede öğrenmeleri gerektiği savunulmuştur. Ancak dönemin eğitimcilerinin bir kısmı, çocuğun ahlak eğitiminin de aileden ziyade okul tarafından verilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Zira cumhuriyet çocuğuna kazandırılması beklenen sosyal ve milli ahlakın, içerisinde yaşadığı zamanın gereklerini esas alan, toplumsal ihtiyaçları farkında olan, topluma yön verecek yenilik ve dinamikleri bünyesinde barındıran ve cumhuriyet erdemlerine sahip bir kurum olarak tanımlanan okul tarafından verilmeliydi. Dolayısıyla inşa edilmek istenen yeni toplumun ahlak anlayışı, toplumun gerisinde olduğu düşünülen aile tarafından değil, yeni toplumun, yeni ahlakının ve bu yönde yeni bireyi inşa edecek olan iradeye sahip olan okul ve okul öğretmenleri tarafından verilmeliydi. Okul bu yanıyla yeni ahlaki erdem ve alışkanlıklarla inşa edilmek istenen yeni toplumun ve yeni bireyin sosyalizasyonunda önemli bir rol üstlenmiştir.

Cumhuriyet okulunun, yeni ahlaki değerlerle inşa etmeyi amaçladığı çocukların, ahlak eğitimlerinin en önemli özelliği, ahlakın yalnızca teorik ve anlatıya dayalı olmadığı, bilakis teoriden ziyade pratiğin ve uygulamalı etkinliklerin işin içerisinde olduğu bir anlayış üzerine kurulmuş olmasıdır. Buna göre okuldaki ahlak eğitimi

çerçevesinde çocuklardan sahip olmaları beklenen, “vazife, fedakârlık, dayanışma” gibi ahlaki erdem ve alışkanlıklar, çocuklara, okul eğitimlerinin bir parçası olarak gösterilerek, “yaptırılarak, yaşatılarak” ve alışkanlık kazandırılarak öğretilmeliydi. Bu bağlamda Erken Cumhuriyet dönemi süreli çocuk yayınlarında, toplumsal dayanışma temelinde üzerinde en fazla durulan konuların başında; toplumun yoksulları, yardıma ihtiyacı olan aileler, yetim, öksüz, bakımsız, hasta ve himaye edilmeye muhtaç olan çocuklar gelmekteydi.

Ana hatlarıyla ifade etmek gerekirse Cumhuriyet dönemi ahlak anlayışının odağında toplum bulunmaktadır ve bu yanı sıra ahlaki eylem toplumu amaçlamıştır. Ahlakın, “toplumsal yaşamın başladığı yerde başladığı” kabulünden hareket edilerek, çocukların kazandırılması beklenen toplumsal dayanışma yardımlaşma ve iş birliği, bu kabul üzerinden biçimlenmiştir.

Cumhuriyetin idealize ettiği vatandaşın sahip olmasını beklediği ahlaki erdemlerden bir diğeri de gündelik hayatında tutumlu olan ve tasarruflu yaşayan bireydir. Cumhuriyet’in kurucu kadroları, Erken Cumhuriyet dönemi bir başka deyişle iki savaş arası dönemde bahsi geçen zorlu siyasal ve ekonomik konjonktür içerisinde bir taraftan uzun savaş yıllarının her anlamda yıprattığı, tükettiği insan kaynağını sağlıklı ve nitelikli hale getirmeye uğraşmış, diğer taraftan da ülke kaynaklarını yeniden işler hale gelebilmesini sağlamaya çalışmışlardır. Bununla beraber, ülkenin kalkınması, güçlenmesi ve ilerlemesi, ekonominin bağımsızlığı ile mümkün görülmüş, ekonomik alanda bağımsızlığın sağlanması ile milli ekonominin kurulmasına uğraş verilmiştir.

Bu bağlamda ele alınan dönemin çocuk dergileri, tam da bahsi geçen siyasal, sosyal ve ekonomik konjonktürün bir yansıması olan söylem ve içeriğe sahiptir. Dönemin çocuk dergileri aracılığıyla, çocukların içerisinde yaşadıkları zorlu ekonomik ve sosyal sorunlarla nasıl baş etmeleri gerektiği, neye, nasıl dikkat etmeleri gerektiği konusunda pek çok tavsiye ve telkinde bulunulmuştur. Zira bahsi geçen zorlu ekonomik koşullarda, çocuklara hem ev hem de okul yaşamlarında tasarruf terbiyesinin öğretilmesi ve bunun çocukların hayatında ahlaki bir erdem ve özellikle de okul terbiyesinin bir parçası olarak görülmesi için çaba sarf edilmiştir.

Dönemin çocuk dergilerinde yer alan gündelik yazılar, edebi metinler, görsel malzeme ve retorik söylemlerin odağındaki temel mesaj, ilk çocukluk yıllarından itibaren çocuklara verilecek olan iktisadi ve ahlaki terbiye ile bu yöndeki tüketim alışkanlıklarının gelecek süreçte ülke ekonomisinin kalkınması ve refaha erişmesi yönünde atılacak en önemli adımlardan biri olacaktır. Öyle ki okullarda, çocuk ahlak ve terbiyesinin önemli bir bileşeni olarak görülen tasarruf terbiyesinin çocuklara öğretilmesi “en mühim vazife-i milliye” olarak adlandırılmış ve okul öğretmenleri bu vazife ile görevlendirilmişlerdir. Dolayısıyla geleceğin vatandaşları olarak görülen çocuklardan iktisadi terbiye ve aynı zamanda ahlaki birer erdem olarak edinmeleri beklenen iki temel tutum yerli malı tüketimi ile tutumlu, tasarruflu olunmasıdır. Yerli malı tüketimi ile tutum-tasarruf alışkanlığının çocuklarda yer etmesi, bu konuda yeterince bir bilinç oluşturulması, bununla kalınmayıp çocukların gündelik pratiklerinde yerli malı tüketimi ile tasarruf alışkanlığını pekiştirecek uygulamalar geliştirilmiş bu yolla çocuklarda inşa edilmeye çalışılan iktisadi terbiye canlı tutulmaya çalışılmıştır. Bu yolla hem çocuklarda hem de toplumun genelinde milli ekonomi anlayışına uygun olarak tasarruf ve yerli malı tüketme alışkanlığı toplumsal bir kampanyaya dönüştürülürken, yabancı mallar ve markaların tüketimiyle de mücadeleye tutuşulmuştur.

Böylece erken cumhuriyet döneminde ülkede milli ekonominin kurulması, milli sermayenin arttırılması, bu yolla kalkınmanın sağlanması amaçlanmış, bu amaç çerçevesinde ele alınan dönemin çocuk dergileri başta olmak üzere dönemin iktisadi politikalarının ve söylemlerinin odağında, çocuklara, genç nesillere ve aslında tüm vatandaşlara yerli malı tüketimi ile tutum tasarruf alışkanlığının kazandırılmaya çalışılmıştır. Öyle ki bu durum çocuk ahlak ve terbiyesinin en önemli bileşenlerinden biri olarak kabul edilmiştir. Dönemin çocuk temalı dergilerinde tutum, tasarruf ve yerli malı kullanımının iktisadi ve ahlaki terbiyenin bir gereği olarak kabul edilmesinin yanında, bunun aynı zamanda “vatanperverlik, dayanışma ve inkılaplara olan bağlılığı” ifade ettiği sıklıkla vurgulanmış, böylece yerli malı tüketimi, tutumlu ve tasarruflu olmanın, Cumhuriyetin idealize ettiği çocuğun yalnızca ahlaki ve terbiyevi bir tutumu olmadığı, bunun aynı zamanda içerisinde yaşanan devlete, topluma ve rejime olan bağlılığın bir sembolü olduğu vurgulanmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Beyazıt Devlet Kütüphanesi Süreli Yayınlar Arşivi Hakkı Tarık Us Kataloğu

Atatürk Kitaplığı Süreli Yayın Koleksiyonu

IRCICA Kütüphanesi Süreli Yayınlar Koleksiyonu

İsam Kütüphanesi Arşiv ve Dökümantasyon VT

Telif Eserler

Abdülfeyyaz Tevfik. "Terbiye ve İlmi Terbiye", *Gürbüz Türk Çocuğu*. s. 3 (Kânunuevvel 1926): 24.

Afet İnan. *Vatandaş İçin Medeni Bilgiler*. I. Kitap, İstanbul: Devlet Matbaası, 1933.

Akbal, Oktay. "Hayattan Görüşler: Yoksulluk!", *Çocuk Duygusu*. c. 2, 43 (21 Temmuz 1938): 1.

Akçura, Yusuf. "Çocuklarımıza İktisat Terbiyesi", *Çocuk Haftası*. c. 2 (23 Nisan 1930): 175-176.

Arkadaş, "Küçük Yardımlar", *Arkadaş*. 8 (28 Şubat 1941): 143.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri I-III, Atatürk Araştırma Merkezi Yay. Ankara: 1997.

Avni (İktisat Vekâleti Ticareti Hariciye Müdürü). "Mektepli Tasarrufu, Çocuk Tasarrufu", *Çocuk Haftası*. c. 2 (23 Nisan 1930): 200-201.

Başboğa Özen, Sevcan. *Erken Cumhuriyet Dönemi Çocuk Dergilerinde Bedeni, Ahlaki ve Terbiyevi Özellikleriyle İnşa Edilen Çocuk*, Doktora Tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Doktora Programı, 2018.

Baştuğ, Türkan. "Çocuk ve Eğitim", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 102 (Haziran 1935): 3-8.

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. Yay. Haz. Ahmet Kuyaş, 7. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.

Burhaneddin. "Terbiye ve Ehemmiyeti", *Osmanlı Genç Dernekleri*. 15 (1 Ağustos 1919): 12, 13.

Bizim Mecmua, 8 (20 Mayıs 1922): 113. k.s.

Dalıoğlu, Hikmet Turhan. "Biriktirme", *Çocuk*. 168 (18 İlkkanun 1939): 12.

Dr. Lapira. "Ahlaki Seciye", çev. F. Fikret, *Terbiye Mecmuası*. 5, (14 Teşrinisani 1334): 182-184.

Durkheim, Emile. *Ahlak Eğitimi (1902-1903)*. çev. Oğuz Adanır, İzmir: Dokuz Eylül Yayınları, 2004.

Emin Şükrü. "Çocuk Ruhunda Teşebbüssü Şahsi", *Türk Çocuğu*. 16 (Kânunusani1928): 6-7.

Emine Münir. "Köylere Muavenet Farzdır", *Asar-ı Nisvan*. 14 (Teşrinievvel 1925): 2-3.

Ergur, Ali. "Türkiye'de Siyasi Düşüncenin Gelişmesinde Fransız Etkisi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Dönemler ve Zihniyetler*. Cilt 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 2009: 927-944.

Faik Ali. "Hemcinsine İmdat ile İnsan Olur İnsan", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 42 (Mart 1930): 4.

Gökalp, Ziya. *Türk Ahlakı*. Yay. Haz. Mustafa Görgen, İstanbul: Türk Kültür Yayını, 1975.

Gökay, Fahreddin Kerim. "Çocuk Terbiyesinde Düşünülecek Noktalar", *Çocuk Haftası*. 7. Kitap (23 Nisan 1935): 40-42.

H. Sıddık, "Yerli Malı", *Çocuk Sesi*. c. 3, 66 (16 Nisan 1931): 2.

Hilav, Selahattin. "Düşünce Tarihi 1908-1980", *Türkiye Tarihi Çağdaş Türkiye 1908-1980*, c. 4, Yay. Yön. Sina Akşin, 4. Bs. İstanbul: Cem Yayınevi, 1995.

Hülagü. M. "Yardım", *Çocuk Haftası*. 13 (27 Mart 1945): 11.

İ. H. "Yerli Malı Kullanalım", *Çocuk Sesi*. c. 4, 84 (20 Ağustos 1931): 2.

- İsmail Hakkı. *Mürebberlere*. İstanbul: Sühulet Kütüphanesi: Semih Lütfü, 1932.
- İsmail Hüsrev. "Çocuklar Paranızı Biriktiriniz", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 29 (Şubat 1929): 17.
- Kadriye, Abdülaziz. "Hayat-ı İktisadi", *Asar-ı Nisvan*. 1 (26 Kânunusani 1925): 12-13.
- Kafadar, Osman. *Türk Eğitim Düşüncesinde Batılılaşma*. İstanbul: Vadi, 2016.
- Kaklice 39'uncu Mektep Müdürü Tevfik "Tehlikede Olanlara Yardım Ediniz", *Yeni yol*. 102 (18 Mart 1926): 1278.
- Kanad, Halil Fikret. *Ailede Çocuk Terbiyesi*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1969.
- Kanat, H. Fikret. *Milliyet İdeali ve Topyekûn Milli Terbiye*. Ankara: Çankaya Matbaası, 1942.
- Kansu, Aykut. "Türkiye'de Korporatist Düşünce ve Korporatizm Uygulamaları", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*. Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- Karaömerlioğlu, M. Asım. "Tek Parti Döneminde Halkçılık", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Kemalizm*. 2. bs. c. 2, (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002): 276-282.
- Kazım Nami. "Sadaka", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 38 (Teşrinisani 1929): 7-8.
- Kazım Nami. *Mekteplerde Ahlakı Nasıl Telkin Etmeli*. İstanbul: Kanaat Kütüphanesi, 1925.
- Kazım Nami. "Çocuk ve Terbiye", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 58 (Temmuz 1931): 1-2.
- Kocatürk, Utkan. "Atatürk'te "Gençlik" Kavramı ve Atatürkçü Gençliğin Nitelikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.II s. 4, (1985): 21-26.
- Köksal Duygu. "İsmail Hakkı Baltacıoğlu İnkılâp ve Terbiye: Ulusun 'Çocukluğu'", *Toplumsal Tarih*. s. 40 (Nisan 1997): 9.
- Levend, Ağah Sırrı. *Maarifimiz ve Milli Terbiyemiz*. İstanbul: Eminönü Halkevi Dil ve Edebiyat Şubesi Neşriyatından XVI, 1940, 88.
- M. B. "Gelecek pazartesi Bayram", *Çocuk Sesi*. 108 (1 Şubat 1932): 2.
- M. Cesim. "İçtimaiyat 1: Ahlakçılık Ahlaksızlık", *Yeni Nesil*. Sene 2, 5 (9 Ağustos 1922): 2.
- M. Faruk. "İktisada Riayet Edelim", *Çocuk Sesi*, c. 4, 183 (16 Teşrinisani 1931): 1.
- M.B. "Çocuklara Öğütlerim: Birbirinize Yardım Ediniz", *Çocuk*. 134 (14.4.1939): 2-3.
- M.B. "Gelecek pazartesi Bayram", *Çocuk Sesi*. 108 (1 Şubat 1932): 2.
- Manyaszade Derfi?. "Terbiye-i İktisadiye: İktisadiyat Yarına Doğru 1", *Yeni Nesil*. Sene 2, 2 (14 Mart 1337): 7-9.
- Muallim Ahmet Nihat. *İstikbalde Halk ve Ahlak*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1930.
- Muallim İbrahim Memduh. "Milli İktisad", *Yeni Nesil*. Sene 1, 4 (19 Mayıs 1337): 1, 2.
- N. Nafiz. "Yerli Malı", *Çocuk Sesi*. 207 (11 Kânunuevvel 1933): 13.
- Nedim Tuğrul. "Anadolu'nun Yaralarını Saralım", *Yeni Yol*. 2 (15 Mayıs 1339): 38.
- Nedim Tuğrul. "Kardeşlerimize Yardım Edelim", *Yeni Yol*. 39 (31 Mayıs 1340/1924): 231.
- Selim Sırrı. "Ruh Terbiyesi: Dostluk, Dostlarla Rabitamız- Dostlara Neden Muhtacız? - Dostlardan Ne Bekleriz", *Osmanlı Genç Dernekleri*. Sene, 1, 12 (1 Ağustos 1334): 1-2.
- Nesin, Aziz. "Monolog: Arttırma Haftası", *Şen Çocuk*. 6 (18 Aralık 1946): 5-6.
- Öktem, Latif. "Yerli Mallar Savaşı", *Cumhuriyet Çocuğu*. 7 (14. 1. Kanun 1938): 104.
- Özmen (İstanbul Saylavı). "Çocuk", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 102 (Haziran 1935): 9-10.
- Parla, Taha. *Türkiye'de Siyasal Kültürün Resmi Kaynakları Kemalist Tek-Parti İdeolojisi ve CHP'nin Altı Oku*. Cilt. 3, İstanbul: Deniz Yayınları, 2008.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. Yay. Haz. Füsun Üstel, Sabir Yücesoy, İstanbul: Deniz Yayınları, 2009.
- S. Ungan. "Ulusal Endüstri", *Cumhuriyet Çocuğu*. 8 (21 İlkkanun 1938): 129.
- Sabiha Zekeriya. "Yatı Mektebinin Gayesi", *Gürbüz Türk Çocuğu*. s. 45 (Haziran 1930): 16, 17.
- Safi Necip. "Selman'ın Kumbarası", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 28 (Kânunusani 1929): 18.

Selim Sırrı. "Ruh Terbiyesi: Dostluk, Dostlarla Rabıtamız- Dostlara Neden Muhtacı? - Dostlardan Ne Bekleriz", *Osmanlı Genç Dernekleri*. Sene, 1, 12 (1 Ağustos 1334): 1-2.

Şevki, Hikmet. "Çocuklar Para Biriktirin", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 27 (Kânunuevvel 1928): 22.

Şevki, Hikmet. "Çocuklara Öğütlerim: Kurban Bayramı Geliyor Vazifenizi Unutmayınız", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 123 (27.1.1939): 3.

Şevki, Hikmet. "İlk Adım: Bugün Arttıran Yarın Rahat Eder", *Gürbüz Türk Çocuğu*. 35 (Ağustos 1929): 23.

Tanişık, H. Refet. "Ekonomi Haftası Hazırlığı", *Çocuk*. 209, (İkinciteşrin 1940): 8.

Tanyol, Cahit. *Sosyal Ahlak Laik Ahlaka Giriş. I*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960.

Tarhan, Ercan. "Okuyucularımızın Güzel Yazıları: Tutum Haftası", *Çocuk*. 353 (6 Birincikanun 1943): 2.

Tezel, Yahya Sezai. *Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi 1923-1950*, Ankara: Yurt Yayınevi, 1982.

Toksözlü. "Düşmanın Baktığı Yerden", *Ateş*. 17 (21 Mart 1938): 2.

Tunaboşlu, Zeki. "İyilik", *Çocuk*. c. 5, 246 (16 Ağustos 1941): 4.

Türkdoğan, Berna. "Atatürk'ün Türk Gençliği Hakkında Düşünceleri" *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. XV s. 44, (1999): 683-692.

Yinilmez Akagündüz, Seval. *Ahlaklı Yurttaş, Yeni İnsan* Yayınevi: 2017.

Zeki Mesud. "Maarif Vekâleti Müfettişliği Tetkik ve Düşünceleri: Talim ve Terbiyenin Ferdi ve İctimai Hayattaki Ehemmiyeti", *Maarif Vekâleti Mecmuası*. s. 7 (1 Mayıs 1926): 74-96.

Zürcher, Erik Jan. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, çev. Yasemin Saner, 24. Bs. İstanbul: İletişim Yayınları, 2009.

Sürelî Yayınlar

Afacan Çocuk Gazetesi

Arkadaş

Asar-ı Nisvan

Ateş

Bizim Mecmua

Cumhuriyet Çocuğu

Çocuk

Çocuk Duygusu

Çocuk Haftası

Çocuk Salnamesi

Çocuk Sesi

Doğan Kardeş

Genç Anadolu

Gürbüz Türk Çocuğu

Maarif Vekâleti Mecmuası

Osmanlı Genç Dernekleri

Sevimli Mecmua

Şen Çocuk

Terbiye Mecmuası

Türk Çocuğu

Yeni Nesil

Yeni Yol

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 46-67.

Geliş/Received: 16.12.2022

Kabul/Accepted: 21.02.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1220007

(Araştırma Makalesi/Research Article)

6-7 EYLÜL OLAYLARININ GERÇEKLEŞMESİNDE KIBRIS TÜRK TÜR CEMİYETİNE YÖNELTİLEN SUÇLAMALAR VE CEMİYETİN ÖNDE GELEN SİMLERİNİN SAVUNMALARI

THE ACCUSATIONS AGAINST ASSOCIATION OF TURKISH CYPRUS DUE TO THE EVENTS OF SEPTEMBER 6-7 AND THE DEFENSES OF THE LEADING FIGURES OF THE COMMUNITY

DERYA ÇAKICI*

ÖZ

Cumhuriyet tarihinde önemli bir yer tutan 6-7 Eylül 1955 olayları, Türkiye'nin yakın tarihinde yaşanmış ve ülke sınırları içerisinde yaşayan başta Rumlar olmak üzere diğer etnik unsurları da derinden etkilemiş bir olaydır. Olaylar, Mustafa Kemal Paşa'nın Selanik'te doğduğu eve ve Türk Konsolosluğu'na bomba atıldığı haberinin duyulmasının ardından başlamıştır. Büyük halk kitlelerinin ayaklanma sebebi olarak Kıbrıs sorunu gösterilmiştir. Ardından olayların sorumluları arasında görülen Kıbrıs Türktür Cemiyeti bütün faaliyetlerinden men edilmiş, cemiyetin önde gelen isimleri tutuklanmış ve mal varlığına el konulmuştur. Uzun süren yargılamalar sonucunda cemiyet üyeleri hakkında tahliye kararı verilmiştir. Söz konusu çalışma; konuyla ilgili yapılan çalışmalar ve ortaya çıkan yeni bilgi ve belgelerin analiz edilmesiyle oluşturulmuştur. Bu açıdan bakıldığında, çalışmanın 6-7 Eylül olaylarının gerçekleşmesinde öne çıkan etkenlerin belirlenmesi açısından önem taşıdığı ifade etmek gerekmektedir. Bu bağlamda 6-7 Eylül olaylarının sadece Atatürk'ün evine bomba atılmasıyla başladığı savının, olayların görünen yüzü olduğunu belirtmekte fayda vardır. Yaşanan gelişmeler, 6-7 Eylül olaylarının daha önceden planlanmış olabileceğine işaret etmektedir. Çalışmada, Kıbrıs Türktür Cemiyetinin 6-7 Eylül olaylarına giden süreç içerisinde faaliyetleri ve cemiyet üyelerinin olayların çıkış sürecinde etkisi olup olmadığı, arşiv belgeleri ve dönemin basın-yayın organları temel alınarak ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Kıbrıs Türktür Cemiyeti, Kıbrıs, Türkiye, 6-7 Eylül 1955.

ABSTRACT

The Events of 6-7 September 1955, which have an important place in the history of the Republic, stand as an important incident that took place in the recent history of Turkey and deeply affected the other ethnic constituents specially the Greeks, living within the borders of the country. The Cyprus problem was presented as the reason for the uprising of the large masses of the people. Afterwards, the Association of Turkish Cyprus, which was seen as one of the responsible figure for the events, was banned from all its activities, the leading figures of the Community were arrested and their properties were confiscated. The study in question; It was created by the studies on the subject and the analysis of the new information and documents that emerged. From this point of view, it should be stated that the study is important in terms of determining the prominent factors in the realization of the events of 6-7 September. In this context, it is worth noting that the view that the events of 6-7 September only started with the bombing of Atatürk's house is the appearing reason of the events. The developments indicate that the events of 6-7 September may have been planned in advance. The study aims to reveal, the activities of the Association of Turkish Cyprus in the process leading up to the events of 6-7 September and whether the members of the society had an impact on the emergence of the events were tried to be revealed on the basis of archival documents and the media of the period.

Keywords: Adnan Menderes, Association of Turkish Cyprus, Cyprus, Turkey, 6-7 September 1955.

* Dr, deryatatlidilid61@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-8251-4931.

Extended Abstract

The events of 6-7 September are developments that emerged at a time when Turkey and the world focused on the Cyprus issue. The news of a bomb exploding in the garden of the house where Mustafa Kemal Atatürk was born in Thessaloniki on September 6, 1955 was first announced to the public on the radio. On the same day, Istanbul Ekspres newspaper announced the event to the public with its second edition, and approximately 300 thousand copies of the newspaper were distributed to the public in the streets of Istanbul. The tense atmosphere due to the Cyprus events suddenly turned into an action targeting the Greeks in the country. Protest rallies and marches were held in many cities, especially in Istanbul. However, the events suddenly changed dimensions and turned into attacks, looting and plunder against minorities, especially the Greeks. The houses, workplaces, places of worship and even cemeteries of the Greeks were destroyed.

The Association of Turkish Cyprus, which was established in Istanbul in August 1954 to defend the rights of the Turkish Cypriots and opened branches in different cities of Turkey also had an influence on the adoption of the Cyprus issue as a national cause. The branches of the Association of Turkish Cyprus increased in a short time and received great support both in Turkey and abroad. The Association of Turkish Cyprus General Assembly, which held an extraordinary meeting on the day of the incident, issued a statement, emphasizing that Cyprus will always remain Turkish and those who committed these incidents would definitely be punished. The statement, which was written in a very harsh language, put the responsibility of the incident entirely on Greece. In addition to the Association of Turkish Cyprus, the Turkish National Youth Organization (TNYO) and TNYO each published a declaration on the same day. In the declarations, it was stated that the bomb that was thrown caused violent reactions in the whole Turkish nation and Turkish youth, that Greece drew the hatred of the Turkish nation, and that those who caused the events would definitely be punished.

Various student unions within the Association of Turkish Cyprus went to Taksim Square on September 6 and held a protest rally. Following the events, the Istanbul Governor's Office claimed that the Association of Turkish Cyprus before the events, provoked the public and especially the youth, and caused the September 6 events. In addition, the headquarters of the society was sealed and its documents were seized. An investigation was also launched against the Chairman of the Association, Hikmet Bil, and its members. The prominent figures of the society, including President Hikmet Bil, were arrested on the morning of September 8 and sent to a military prison. Members of the association claimed in their first statements that they had nothing to do with the events that took place. As a result of long trials, the members of the society were released.

The aim of the study is to reveal the reasons that led to the events mentioned and to discuss whether the Association of Turkish Cyprus, which was established in Istanbul in 1954, played a role in the initiation of the events of 6-7 September. In addition, the accusations made against the prominent figures of the society and the defenses of the members of the society were also investigated in the scope of the study.

In accordance with the document analysis method, written materials related to the subject were evaluated with the descriptive technique. Within the framework of this method, the archival documents collected on the subject, the newspapers of the period, memoirs and other printed works were examined and valid and reliable information was collected. In line with the idea that accumulation and continuity in knowledge can be achieved with documents, firstly, archive documents were tried to be determined. In order to reach the right results, every data collected has been subjected to a critical filter in terms of validity and importance.

As a result of the study, it can be said that the Association of Turkish Cyprus was supported by both the government and different segments of the society. It is seen that the association has been accused of organizing the first rallies that started the events and provoking the public and especially the youth. Although the members of the society whose statements were taken were released, it was claimed that some names in the society played an encouraging role in the outbreak of the events.

The individuals or organizations responsible for the events of 6-7 September 1955 have not yet been found. This situation is due to the lack of documentation in the researches conducted.

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Birleşmiş Milletler (BM) beyannamesinde "kutsal bir hak" olarak ele alınan ve BM Anayasası'nın 1. bölümünün 2. maddesinde yer alan; "Uluslararası, halklar için tanınan hak eşitliği ve kendi geleceklerini kendilerinin belirlemesi (*self determination*) ilkesine saygı göstermek, birbirleriyle dostça ilişkiler geliştirmek ve dünya barışını güçlendirmek için diğer önlemler almak"¹ cümlesi, aynı ülkede birlikte yaşayan farklı toplumların, aynı haklara sahip olacağını ve "kendi geleceklerini kendilerinin belirleyeceğini" açıklamaktaydı. Bu bağlamda İngiliz Hükümeti İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra BM Anayasası'nda yer alan "self determination" ilkesi gereğince sömürgeleri Hindistan, Filistin ve Burma'ya bağımsızlıklarını vermişti.² Sömürgelerini kaybetmeye başlayan İngiliz Hükümeti, Orta Doğu'da hâkimiyetini devam ettirebilmek için Kıbrıs'ın hâkimiyetinin kaybedilmemesi gerektiğinin farkındaydı. Diğer yandan savaş sonrası dönemde genişleme politikasına hız veren Sovyet Rusya'nın, Orta Doğu'da etkisini arttırmaya başlaması ve özellikle bu bölgede milliyetçilik akımlarının da yaygınlaşması İngiltere için önemli bir tehdit oluşturmaktaydı. Kıbrıs adasının tamamen elden çıkarılması, adanın Sovyet Rusya'nın eline geçmesini kolaylaştırabilir ve bu durumda İngiliz çıkarları tehlikeye düşebilirdi.

Savaş sonrası dönemde İngiltere'nin otoritesini ve prestijini kaybettiğini düşünen Kıbrıslı Rum liderler, BM Anayasası'nın 2. maddesine dayanarak İngiltere'den adanın Yunanistan'a bırakılması talebinde bulundular. Nitekim Rum liderlerin BM Anayasası'nın belirtilen maddesinden anladığı, aynı ülkede yaşayan iki halktan sayıca fazla olanın azınlık olana hükmedebileceği ve çoğunluğun politik isteklerini, azınlığın kabul etmek zorunda olduğuydu. Bu doğrultuda Yunanistan tarafından destek gören Rumlar, BM Anayasası'nda kabul edilen "self determination" ilkesini temel alarak bütün dünyaya bir Kıbrıs sorunu olduğunu kabul ettirmek ve İngiltere üzerinde baskı kurarak "Enosis" isteklerini gerçekleştirmek için harekete geçtiler.³ Ancak Rumların düzenledikleri mitingler ve İngiliz Hükümetine verdikleri muhtıralar adada kendilerine herhangi bir olumlu gelişme oluşturmamıştır. Bunun yanı sıra Yunanistan'ın Kıbrıs meselesi için 1954 yılında başvurduğu BM'den istediği sonucu alamaması, Rumları daha farklı bir yol aramaya yöneltmiştir. Yunan desteği ile organize edilen EOKA,⁴ 1 Nisan 1955 tarihinden itibaren İngiliz idaresine karşı silahlı mücadeleye başlamıştır. Ancak bir süre sonra EOKA terör örgütünün İngilizlere olduğu gibi Türklere karşı da silahlı eylemlere başlaması, hem Kıbrıs Türklerini hem de Türkiye Hükümetini endişeye düşürmüştür.⁵

Şiddet eylemlerinin önüne geçemeyen İngiliz Hükümeti, Kıbrıs sorununa çözüm bulabilmek için 1955 yılında Türk ve Yunan Hükümetlerini Londra Konferansı'na davet etmiştir. İngiliz Hükümetine göre resmi adı "Kıbrıs Dâhili Akdeniz'le İlgili Stratejik ve Politik Meseleler Konferansı" olan üçlü Konferans, 29 Ağustos 1955 tarihinde Londra'da Lancaster House'ta başlamıştır.⁶ Ancak konferansa katılan devletlerin kendi savdukları tezlerden vazgeçmemesi ve hiçbir şekilde anlaşmaya yanaşmaması konferanstan bir sonuç alınamamasına neden olmuştur.⁷ Konferansın devam ettiği sırada Türkiye'de ortaya çıkan 6-7 Eylül olaylarının duyulması üzerine Yunan temsilci konferanstan ayrılmış ve böylece konferans dağılmıştır.

6-7 Eylül olayları Türkiye'nin ve hatta bütün dünyanın Kıbrıs meselesi üzerinde yoğunlaştığı bir dönemde ortaya çıkan gelişmelerdir. Selanik'te Mustafa Kemal Paşa'nın doğduğu evin bahçesinde patlayan bir bomba haberinin duyulmasının ardından başlayan olaylar, öncelikle İstanbul'un Beyoğlu semtinde bir protesto gösterisi şeklinde ortaya çıkmıştır. Hemen ardından olayların boyut değiştirdiği, Rumların ev ve dükkânlarının yağmalandığı büyük bir kaos ortamının oluştuğu görülmüştür. Yağma, talan ve saldırıların ön planda olduğu gösterilerde, ölüm vakalarının az olması ve özellikle Rumlara ait malların yağma ve talan edilmesi olayların önceden tertip edilmiş olabileceğini de ön plana çıkarmıştır.⁸

¹ Charter of The United Nations And Statute of The International Court of The Justice, San Francisco, 1945, 3; United Nations Documents 1941-1945, London: Royal Institute of International Affairs Oxford University Press, 1947, 17.

² D. George Boyce, *Decolonization and the British Empire (1775-1997)*, New York: Macmillian Press, 1999, 131-150.

³ Ahmet Cafer Gazioğlu, *Kıbrıs Sorunu ve Bağımsızlık*, Lefkoşa: Cyrep Yayınları, 1986, 32.

⁴ Yunanca açılımı; "Εθνική Οργάνωσις Κυπρίων Αγωνιστών", *Ethniki Organosis Kyprion Agoniston*; Kıbrıslıların Milli Mücadele Örgütü.

⁵ Basından haberler için bkz. "Kıbrıs'ta Bombalar Patlıyor", *Cumhuriyet*, 21 Haziran 1955, 1, 7; "Kıbrıs'ta Gece Resmi Binalara Bombalar Yağdı", *Akşam*, 21 Haziran 1955, 1, 2; "Kıbrıs'ta Rumlar 20 Türkü Yaraladılar", *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1955, 1, 7; "Kıbrıs'ta Türklere Tecavüz Başladı", *Milliyet*, 23 Haziran 1955, 1; "Rumlar Türklere Taarruz Ediyorlar", *Tercüman*, 23 Haziran 1955, 1, 7.

⁶ "Kıbrıs Konferansı Dün Başladı", *Hürriyet*, 30 Ağustos 1955, 1, 7.

⁷ "Londra Konferansı Dün Üçlü Bir Anlaşmaya Varamadan Dağıldı", *Hürriyet*, 8 Ağustos 1955, 3.

⁸ Resul Babaoğlu, "Türkiye Rum Cemaati ve 6/7 Eylül 1955 Olayları", *History Studies*, 4/4 (2012), 22.

Kıbrıs Türklerinin haklarını savunmak amacıyla Ağustos 1954'te kurulan ve Türkiye'nin farklı şehirlerinde şubeler açan Kıbrıs Türktür Cemiyeti (KTC), Kıbrıs meselesinin milli bir dava olarak benimsenmesinde ve bu bağlamda bir kamuoyu oluşturulmasında etkili olan bir kuruluştur. Kısa zamanda şube sayısını artıran ve gerek Türkiye'de gerekse Türkiye dışında oldukça büyük destek gören KTC, 6-7 Eylül olaylarının ardından, hükümet tarafından halkı kışkırtmakla suçlanmıştır. Nitekim Başbakan Adnan Menderes 12 Eylül günü yapılan meclis toplantısında, olayların bir grup gencin önderliğinde başladığını, ancak daha sonra KTC üyeleri olduğu belirlenen bazı kişilerin de kalabalığa karıştığını iddia etmiştir.⁹

Dönemin İstanbul Valisi Fahrettin Kerim Gökay 7 Eylül günü İstanbul Başsavcılığı'na bir yazı göndererek KTC'nin olayların hemen öncesinde "Kıbrıs Türktür" dövizlerini yoğun bir şekilde dağıttığını, halkı ve bilhassa gençliği kışkırttığını ve 6 Eylül olaylarına sebep olduğunu, bu yüzden de cemiyetin faaliyetlerinin bir an önce yasaklanmasını ve mal varlığının da muhafaza altına alınmasını talep etmiştir.¹⁰ Bunun üzerine, 7 Eylül'de cemiyetin faaliyetleri yasaklanmış, bütün mal varlığına el konulmuş,¹¹ genel merkezi mühürlenmiştir. Ayrıca cemiyetin genel başkanı ve üyeleri hakkında da soruşturma başlatılmış, cemiyet bünyesindeki 97 kişi tutuklanmıştır.¹² İfadeleri alınan cemiyet üyelerinden 80 kişi serbest bırakılırken, sadece 17 kişi hakkında tutuklama kararı verilmiştir. Ancak 24 Ocak 1957 tarihinde bu 17 kişi de yeterli delil bulunmadığı ve kasten suç işlemeye yönelmemiş olmaları gerekçesiyle tahliye edilmiştir.¹³

6-7 Eylül olaylarının gerçekleşmesi ya da gerçekleştirilmesinde herhangi bir kişi, grup ya da cemiyetin etkisi olup olmadığı halen aydınlatılamamıştır. Çalışmada; bahsi geçen olayların yaşanmasına neden olan gelişmeler ve 1954 yılında İstanbul'da kurulan KTC'nin 6-7 Eylül olaylarının başlamasında bir rolü olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Bunun yanı sıra cemiyetin önde gelen isimlerine yöneltilen suçlamalar ve cemiyet üyelerinin savunmaları da çalışma kapsamına dâhil edilmiştir. Çalışma, KTC'nin kapatılmasıyla sonlandırılmıştır.

Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin Kuruluşu ve Cemiyetin Başbakan Adnan Menderes İle İlişkileri

İstanbul'da Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) tarafından 24 Ağustos 1954'te Kıbrıs meselesi ile ilgili yapılması gerekenleri görüşmek için Ahmet Emin Yalman, Selim Ragıp Emeç, Ali Naci Karacan, Hürriyet gazetesi sahiplerinden Haldun Simavi, bütün gazetelerin ya yazı işleri müdürleri ya da birer temsilcisi, Gençlik ve Öğrenci Kuruluşları, Hür Fikirler Cemiyeti, Millî Tesanüt Birliği ve Kıbrıs Kültür Derneği temsilcilerinin katılımıyla büyük bir toplantı düzenlenmiştir.¹⁴ TMTF Genel Sekreteri Gürcan Kete toplantının resmi bir nitelikte olmadığını belirttiği sonradan, Kıbrıs meselesinin bütün Türkler için milli bir hassasiyet haline geldiğini, Türkiye Hükümetinin de Kıbrıs politikasını artık belirlemesini ve bütün dünyaya duyurması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁵

TMTF başkanı Ali İhsan Çelikkan da "Yunanlılar sistemli olarak iki şekilde çalışmaktadırlar. Biri millî, diğeri milletlerarası. Hâlbuki Türkiye'de Kıbrıs meselesi milli bir politika olmamıştır. Talebe teşekkülleri, siyasi partiler, dini cemaat temsilcileri, işçi birlikleri arasında bir koordinasyon kuralım ve sistemli olarak çalışalım" ifadeleri ile yeni bir teşekkülün kurulması gerektiğini vurgulamıştır.¹⁶ Toplantıya katılan basın temsilcileri de Yunan radyosunun kendi devlet adamlarının nutuklarını sürekli yayınladığını, "Kıbrıs! Kurtuluş saatin yaklaştı" parolasıyla, Kıbrıs'ın bir Yunan meselesi olduğunu bütün dünyaya kabul ettirmeye çalıştıklarını, buna karşın BM'de Kıbrıs meselesi görüşülürken Türk tezinin de savunulması gerektiğini belirtmişlerdi.¹⁷ Toplantının sonunda da Kıbrıs meselesini milli bir dava haline getirmek, Kıbrıs Türklerinin haklarını BM'de ve diğer uluslararası bütün alanlarda savunmak için Hikmet Bil, Hüsamettin Canöztürk, Orhan Birgit, Hasan Nevzat Karagil, Ahmet Emin Yalman,¹⁸ Kamil Önal ve Ziya Sonar'ın katılımıyla 7 kişilik bir "Kıbrıs Komitesi" teşkil edilmiştir.¹⁹ 25 Ağustos'ta ilk toplantısını yapan Kıbrıs Komitesi, toplantı sonunda adını "Kıbrıs Türktür Komitesi"

⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre 10, İçtima 1, 12 Eylül 1955, 688-690.

¹⁰ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 010-09-00-107-332-3, (07.09.1955).

¹¹ BCA, 010-09-00-107-332-3, (07.09.1955).

¹² Uğur Üçüncü, Hikmet Öksüz, *6-7 Eylül 1955 Olayları Yakın Dönem Türkiye Tarihinin Sis Perdesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022, 24.

¹³ Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, 70.

¹⁴ Orhan Birgit, "Kıbrıs Türktür Cemiyeti Nasıl Kuruldu?", *Akis*, 4/92 (1956), 12-13; "Kıbrıs Meselesinde Türk Gençliğinin Sesi", *Son Telgraf*, 24 Ağustos 1954, 1.

¹⁵ "Kıbrıs Meselesinde Türk Gençliği Harekete Geçti", *Son Telgraf*, 25 Ağustos 1954, 1, 5.

¹⁶ Birgit, "Kıbrıs Türktür Cemiyeti", 12.

¹⁷ Birgit, "Kıbrıs Türktür Cemiyeti", 12.

¹⁸ Ahmet Emin Yalman, "Kıbrıs'a dair alakanın ve hassasiyetin derinliğini ve umumiliğini görünce yanlış gelişmeleri önlemek maksadıyla Kıbrıs Türktür Komitesi'ne dâhil olduğunu açıklamıştır. Bkz. BCA, 30-01-00-0-131-847-2, (26.08.1954).

¹⁹ "Kıbrıs Meselesi Milli Bir Dava Olarak Ele Alınıyor", *Akşam*, 25 Ağustos 1954, 1, 2.

olarak değiştirmiştir.²⁰ Kıbrıs Türktür Komitesi, kamuoyuna hitaben yayımladığı bir bildiriye şu ifadelere yer vermiştir:

“Türk Kıbrıs’ın siyasi bir hayâ oyunu içinde kendilerine verileceğine inanan Yunan efkârına karşı, Türk vicdanının vakur ve sert hükümlerini hayatlarının başlıca kuvveti ve kararı olarak kabul eden Türk gençlik ve basını ezeli bir Türk davası içinde yer almış bulunan Kıbrıs meselesini, dünya önünde kendi dili ile konuşmak üzere, bir fikir toplantısı yapmış ve bu toplantıda şu esasları kabul etmiştir: Kıbrıs Türk hayat ve şerefi dışında hiçbir hüküm ve iradenin keyfi kararlarına mevzu olacak müstakil bir dava değil, bizzat Türk meselesidir. Onun kaderi üzerinde ancak Türk varlığının, varlık ve iradesi hükmünü yürütebilir. Bu ahlakın şerefli varisi olan Türk gençliği ve basını şuna emindir ki, Türk Kıbrıs meselesi ancak Türk varlığı noktasından düşünülebilir. Bunun dışında hiçbir hal yolu, Türk vicdanını kendine müsait ve yumuşak bulmayacaktır.”²¹

Kıbrıs Türktür Komitesi 27 Ağustos 1954’te Hasan Nevzat Karagil başkanlığında, Ahmet Emin Yalman, Ziya Somar, Orhan Birgit, Hikmet Bil ve Hüsamettin Canöztürk’ün katılımıyla Başbakan Menderes ile İstanbul Valiliği’nde yaklaşık bir saat süren bir görüşme yapmıştır.²² Bu görüşme hakkında Orhan Birgit şöyle demektedir:

“Ahmet Emin Yalman’ın Menderes’le konuştuğu, kuruluşu memnurlukla karşılayan Başbakanın bizi kabul edeceği haber verildi. Doğrusu istenirse kuruluşun memnurlukla karşılanmasını elbette bekliyor fakat bize bir kabul vakti ayrılacağını tahmin etmiyordum. 27 Ağustos Cumartesi günüydü. Toplandık ve Sayın Menderes’in kabulüne icabetten vilayet binasına gittik. Bekletilmedik. Başbakandan başka, Köprülü, Fatih Rüştü Zorlu ve Dr. Sarol ile Vali Gökay da oradaydılar. Menderes’in iltifatları bir ara o kadar çoğaldı ki, aynı kanepede yanında oturan benim omuzuma elini atarak; “Kıbrıs mevzuunda muvafık, muhalif nasıl tek bir noktada toplandığımızı Yunanlılar görmeli” dedi. Toplantıda konuşulanların çoğu birer vatansız olarak bize hükümetin dış politikası hakkında emanet edilen sırlardı. Bunları, Köprülü’nün söylememesi için Sayın Menderes’e başı ile işaret etmesine rağmen Başbakan, “Bizim bu çocuklardan gizlimiz yoktur” sözü ile anlattı. Bu sırlar bizim için, o gün olduğu kadar bugün de, yarın da mukaddestir ve saklı kalması lazımdır. Onun içindir ki, unutulmuştur. Çok zevkle geçen mülakatımız sona ermişti. Hikmet, Başbakana biraz sonra, Talebe Federasyonunda gazetecilerin siyasi partiler, sendikalar, talebe temsilcilerinin katıldığı bir toplantımız olduğunu, orada bu konuşmanın direktifi olarak nakledilecek bir demeçleri olup olmadığını sordu. Başbakan; “Bu hususta hiç bir endişeye mahal yoktur ve Yunanistan’ın Kıbrıs’a ilhaki katiyen bahis konusu olamaz. Arkadaşlarımla gözlerimden öperim. Başarılar dilerim” dedi. Not ettik. Kapıda toplanan fotoğrafçılara pozlar verildi. Veda edildi.”²³

Kıbrıs Türktür Komitesi’nin faaliyetleri hakkında gerekli bilgileri alan Başbakan Menderes, ardından komitenin kanunlara uygun bir dernek halinde faaliyetlerine devam etmesini şifahen istemiştir.²⁴ Nitekim Başbakan Menderes’in bu isteği, komitenin yasal bir dernek haline getirilmesi için yapılan çalışmaların hızlandırılmasını sağlamıştır. 2 Ekim 1954 tarihinden itibaren İstanbul merkezli olarak yasal bir dernek haline getirilen Kıbrıs Türktür Komitesi, bu tarih itibariyle adını da “Kıbrıs Türktür Cemiyeti” (KTC) olarak değiştirmiştir.²⁵

KTC kuruluş amacını, üyelerini, genel merkez teşkilatı ve idare heyetini, şube teşkilatını, mali ve cezai hükümlerini 7 bölümden oluşan bir nizamname ile detaylı bir şekilde açıklamıştır.²⁶ Nizamnamenin ilk bölümünde; “Kıbrıs Türktür” adı kapsamında İstanbul merkezli bir cemiyet kurulduğu ifade edildikten sonra cemiyetin kuruluş amacı şöyle belirtilmiştir: “*Kıbrıs’ın Türk olduğunu dünya umumi efkârına tanıtmak, Türklerin hak ve hukuklarını Kıbrıs etrafında her yönden savunmak ve Türk umumi efkârını bu mevzuda teşhiz etmek.*”²⁷ Cemiyetin hedeflerinin de belirtildiği nizamnamede, konferansların, münazaraların, çeşitli toplantı ve gezilerin yapılacağı, kitap, gazete, mecmua, broşür ve beyanname gibi yayınlarla da geniş halk kitlelerine ulaşılabileceği belirtilmiştir. Ayrıca nizamname gereğince cemiyet, ülkenin her bir bölgesinde şube açabilecekti.²⁸

²⁰ Komitenin adının Kıbrıs Türktür Komitesi olmasını Hikmet Bil anılarında şöyle açıklamıştır: “Komiteye bu ismin verilmesinde benim ısrarım büyük olmuştur. Çünkü biliyordum ki Yunanlılar, Kıbrıs’taki davalarını tek kelime haline sokup bütün dünya kamuoyunda duyurmuştu. Bu kelime “Enosis=İlhak” idi. Oysa dünyanın Kıbrıs’ta Türklerin de yaşadıklarından haberi bile yoktu. Komitemizin dünya basınında ara sıra adının dahi geçmesi, birçok insana Kıbrıs’ta Türklerin de yaşadıklarını, onların da Kıbrıs’ın Türklüğünü savduklarını gösterebilecekti. Böylece Rumların bir kelimele “Enosis”leri karşısında Türklerin iki kelimele “Kıbrıs Türktür” ilkesi artık yerini alacaktı.” Bkz. Hikmet Bil, *Kıbrıs Olayı ve İcyüzü*, İstanbul: İtimat Kitabevi, 1976, 90-91.

²¹ “Komite’nin Tebliği”, *Hürriyet*, 26.08.1954, 7.

²² Birgit, “Kıbrıs Türktür Cemiyeti”, 13; “Başbakan Menderes Kıbrıs Türktür Komitesine Teminat Verdi”, *Akşam*, 29 Ağustos 1954, 1, 2.

²³ Birgit, “Kıbrıs Türktür Cemiyeti”, 13.

²⁴ Bil, *Kıbrıs Olayı ve İcyüzü*, 96.

²⁵ Bil, *Kıbrıs Olayı ve İcyüzü*, 95.

²⁶ Kıbrıs Türktür Cemiyeti’nin Nizamnamesi hakkında detaylı bilgi için bkz. BCA, 010-00-09-107-332-3, (02.11.1954).

²⁷ BCA, 010-00-09-107-332-3, (02.11.1954).

²⁸ 11 sayfalık Nizamnamenin tamamı için bkz. BCA, 010-00-09-107-332-3, (02.11.1954).

6 Ekim 1954 tarihinde ilk toplantısını yapan cemiyetin, geçici İdare Kurulu oluşturulmuş ve cemiyet başkanlığına Hikmet Bil, genel sekreterliğe de Gürcan Kete getirilmiştir.²⁹ Bu süreçte cemiyetin en aktif üyelerinden biri de Vatan gazetesi sahibi ve başyazarı Ahmet Emin Yalman'dı. Başbakan Menderes'e yakınlığı ile bilinen Ahmet Emin Yalman bir köprü görevini üstlenerek, gerektiğinde Başbakan'dan gelen direktifleri cemiyete iletmiştir.³⁰ Cemiyetin yönetim kurulu üyesi olan Kamil Önal ise Türkiye genelinde cemiyeti tanıtmaya ve teşkilat kurma görevini üstlenmiştir. KTC kurulduğu ilk günden itibaren öğrenci ve gençlik teşkilatlarıyla sıkı bir işbirliği içerisinde olmuş ve aynı zamanda "milliyetçi çizgideki" sendikalarla da birlikte hareket etmiştir.³¹

KTC'nin üye ve şube sayısını arttırmada önemli bir rol üstlenen Kamil Önal, cemiyetin yeni şubeleri ile temasa geçmek ve onları aktifleştirmek için Anadolu'ya bir inceleme seyahati gerçekleştirmiştir. Söz konusu seyahati sonrasında bir rapor hazırlayan Kamil Önal, raporunda Şubat 1955'e kadar cemiyetin Konya, Mersin, İskenderun, Tarsus, Antakya, İzmir, Gaziantep, Balıkesir, Mudanya ve Adana'nın yanı sıra İstanbul'daki Paşabahçe, Fatih ve Karagömrük şubelerinin de dâhil olduğu 53 yeni şubenin açıldığını ifade etmiştir.³²

Yunanistan Kıbrıs adasında kendi lehine bir statüko kurulması için 24 Ağustos 1954'te BM'ye başvuruda bulunmuştur.³³ Ancak Yunanistan'ın bu başvurudan beklediği gibi bir sonuç alamaması, onu farklı bir yol aramaya itmiş ve Grivas önderliğinde kurulan EOKA Yunan Hükümeti tarafından desteklenmiştir. Sonraki süreçte Yunanistan'ın ve Rumların Kıbrıs adasında tedhiş hareketlerine yöneleceğine dair haberlerin Türk kamuoyunda sıkça yer almaya başladığı görülmektedir.³⁴ 1 Nisan 1955'te EOKA önderliğinde ayaklanan Rumlar, tedhiş hareketlerine başlamış ve ilk olarak İngiliz hükümet binalarına, askeri tesislere ve polis istasyonlarına saldırı düzenlemiştir.³⁵ Bu durum karşısında KTC, 2 Nisan'da genel kurul merkezinde bir toplantı düzenleyerek adadaki son durumu değerlendirmiştir. Toplantının ardından bir beyanname yayımlayan KTC, Türk milletinin Kıbrıs meselesini o zamana kadar büyük bir olgunluk ve soğukkanlılıkla karşıladığını, BM'nin bile Kıbrıs'ın Türk olduğunu kabul ettiğini, Yunan Hükümetinin Kıbrıs Rumlarını ve EOKA'yı desteklemekten vazgeçmeyeceğini bildiklerini, bu sebeple de cemiyetin teşkilatlanmasına devam edileceğini vurgulamıştır.³⁶

Türkiye, Yunanistan ve İngiltere'nin katılımıyla yapılacak olan Londra Konferansı'nın hazırlıkları devam ederken, Türk kamuoyunda Rumların konferansta istediklerini elde edebilmek için 28 Ağustos'ta Kıbrıs Türklerine yönelik büyük bir katliam yapacakları haberi hızla yayılmıştır. Bunun üzerine 13 Ağustos'ta KTC Genel Başkanı Hikmet Bil'e bir mektup göndererek yardım talebinde bulunan³⁷ Dr. Fazıl Küçük mektubunda; Rumların tedhiş faaliyetlerini arttırdığını ve adadaki durumun vahim bir hal aldığını belirtmiş ve şöyle demiştir: "*Sizden ricam, erken bir zaman vaziyetten bütün şubeleri haberdar ederek harekete geçmelerini temin etmenizdir. Bana öyle geliyor ki, Anavatan'daki mitinglerin büyük faydası olacaktır. Çünkü bunlar 28 Ağustos'ta umumi bir toplantı yapacaklar, ya o gün veya üçler toplantısı bittikten sonra bize saldırmak isteyeceklerdir. Malum, onlar silahlı biz de ise hiçbir şey yok.*"³⁸ Bunun üzerine Hikmet Bil harekete geçerek, KTC'nin Türkiye'deki bütün şubelerine 16 Ağustos'ta "*Çok Acele ve Gizlidir*" şifresi ile bir tamim (genelge) göndermiştir. Söz konusu tamimde Hikmet Bil şu ifadelere yer vermiştir:

"Kıbrıs Türktür Partisi Genel Başkanı Dr. Fazıl Küçük'ten Genel Merkezimize elden gelen 13.08.1955 tarihli bir mektupta bilhassa son günlerde adadaki Rumların azıtmış oldukları bildirilmekte ve vaziyetin maalesef kötüye doğru gittiği kaydedilmektedir. Rumların Lefkoşa'da yaydıkları haberlere inanmak lazım gelirse, pek yakında umumi bir katliam gelecektir. Kendi şartlarına göre şubelerimizin münasip görecekleri hareketi seçmeleri

²⁹ BCA, 010-00-09-107-334-1, (06.11.1954).

³⁰ BCA, 010-00-09-108-337-1, (1955)

³¹ Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları*, 59-60.

³² *6-7 Eylül Olayları Fotoğraflar-Belgeler Fahri Çoker Arşivi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005, 416-418.

³³ "Kıbrıs'ın İlhakı İçin Birleşmiş Milletlere Yunanistan Resmen Dün Müracaat Etti", *Hürriyet*, 21.08.1954, 1, 7.

³⁴ EOKA tarafından dağıtılan ihtilal bildirilerinde mücadelenin hem İngilizlere hem de Türklere yönelik yapıldığı dikkat çeken bir husustur. Nitekim bildirinin bir kısmı şu şekildeydi: "Karşımızda iki düşman vardır: Birincisi İngilizler, ikincisi Türklere. İlk evvel İngilizlerle mücadele edeceğiz ve onları adadan çıkaracağız. Bundan sonra Türklere imha edeceğiz. Hedefimiz Enosis'tir. Her ne pahasına olursa olsun bu gayeye ulaşmak vazifemizdir." Bkz. Halil Fikret Alasya, *Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri*, Ankara: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992, 42.

³⁵ "Kıbrıs'taki Tedhişçileri Yunanistan Kışkırtıyor", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1955, 1, 6; "Kıbrıs İçin Yapılan Nümayişlere Yunan Hükümet Adamları Karşıyor", *Kıbrıs Postası*, 16 Nisan 1955, 1, 3.

³⁶ "Kıbrıs Türktür Cemiyeti Bir Beyanname Neşretti", *Cumhuriyet*, 5 Nisan 1955, 6.

³⁷ BCA, 010-00-09-107-334-1, (06.11.1954).

³⁸ Dr. Fazıl Küçük'ün Hikmet Bil'e gönderdiği mektup için bkz. BCA, 010-09-00-107-332-2, (13.08.1955); BCA, 010-09-00-107-332-3, (13.08.1955).

bilhassa Londra'nın ve Atina'nın Anayurtta yükselen erkekçe sestem pek ürtükleri mütalaası genel merkezce ilave edilmek kaydı ile bütün teşkilata acele bildirilir."³⁹

Hikmet Bil'in gönderdiği tamim incelendiğinde İngiltere ve Yunanistan'ın "erkekçe sestem korktukları" ifadesi, cemiyetin şubelerine serbest hareket etme imkânı sağlamıştır.⁴⁰ 28 Ağustos'ta Kıbrıs Türklerine yapılacak katliam haberleri, Türk Hükümeti tarafından da oldukça ciddiye alınmış ve bizzat Başbakan Menderes tarafından önlemler alınmıştır. İlk olarak 23 Ağustos'ta İngiltere'nin Ankara Büyükelçisine bir nota verilerek, adadaki Türklerin can ve mal güvenliğinin sağlanamaması durumunda Türkiye'nin artık tepkisiz kalmayacağı vurgulanmıştır.⁴¹

İkinci olarak da Başbakan Menderes 24 Ağustos'ta İstanbul'da Liman Lokantası'nda bir basın toplantısı düzenlemiştir.⁴² Toplantıya Londra Konferansı için İngiltere'ye gidecek olan Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Dışişleri Genel Sekreteri Muharrem Nuri, Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes, Devlet Vekili Dr. Mükerrrem Sarol, ve Sağlık Bakanlığı Vekili Dr. Behçet Uz, Ankara, İstanbul, İzmir gazetelerinin sahipleri ve başyazarları katılmıştır.⁴³ Burada uzun bir konuşma yapan Başbakan Menderes, Türkiye'nin Yunanistan ile olan dostluğu üzerinde durmuş ve her zaman bu ilişkilerin geliştirilmesinden yana olduğunu, ancak Yunanistan'ın bu dostluğu sürdürme niyetinde olmadığını gözlemlediklerini ifade etmiştir. Konuşmasının devamında Yunanistan'ın sadece Türkiye için değil, bütün dünya için bir problem ortaya çıkardığını ve Yunanistan'ın Kıbrıs meselesinde hiçbir kazanç sağlayamayacağını vurgulayarak Yunanistan'ı sert bir dille uyarmıştır. Bununla birlikte basında sıklıkla yer alan "28 Ağustos'un katliam günü olacağı" ile ilgili haberlere de değinen Başbakan Menderes, Kıbrıs Türklerinin büyük bir tehlike içerisinde olduğunu ve bu durumdan endişe duyduğunu, ancak İngiltere'nin gerekeni yapacağına inandığını belirtmiştir.⁴⁴

Kıbrıslı Rumların Yunanistan'dan cesaret alarak siyasi bir kimlik kazanma niyetinde olduklarını ileri süren Başbakan Menderes, Rumların bu amaç doğrultusunda gayri resmi yollara başvurmasını da eleştirmiştir. Ayrıca Menderes, Kıbrıs'ın Anadolu sahillerinin bir devamı niteliğinde olduğunu ve bu sebeple Türkiye'nin güvenliği için adanın güvenliğinin sağlanmasının da önemli olduğunu ifade etmiştir. Londra'ya gidecek olan heyetin de statükonun muhafazasını savunacağını dile getiren Başbakan Menderes; "Kıbrıs statükosunda bugün için hatta yarın için memleket aleyhine olabilecek bir değişikliğe asla müsaade etmeyeceklerini"⁴⁵ belirterek konuşmasına son vermiştir.

Başbakan Menderes'in konuşması incelendiğinde, Londra Konferansı öncesinde Türkiye'nin Kıbrıs tezini ilk kez bu kadar açık ve net bir şekilde gündeme getirdiği görülmektedir. Türkiye'nin Kıbrıs Türklerinin güvenliğini garantisine altına aldığı, adanın asla Yunanistan'a verilmeyeceği ve Kıbrıs Rumlarının kendi geleceklerini tek başlarına belirleyemeyecekleri de özellikle vurgulanan konular arasındadır. Başbakan Menderes'in konuşması dönemin Türk basınında büyük yankı uyandırmış ve takdirle karşılanmıştır. Ayrıca Başbakan Menderes'e konuşması için çok sayıda telgraf ve mektup gönderilmiştir.⁴⁶

KTC'nin Başkanı Hikmet Bil, Başbakan Menderes'in konuşmasını büyük bir sevinçle karşıladıklarını, Kıbrıs Türklerinin de kendilerine verilen garantiden dolayı huzur duyduğunu ifade etmiştir.⁴⁷ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de Kıbrıs'taki Türklerin can ve mal güvenliğinin sağlanması için her zaman hükümetin yanında yer alacaklarını, dış politikada olduğu gibi iç politikada da Kıbrıs meselesinin canlı tutulacağını belirtmiştir.⁴⁸ Cumhuriyetçi Millet Partisi Genel Başkanı Osman Bölükbaşı, Türkiye Köylü Partisi Genel Başkanı Tahsin Demiray

³⁹ BCA, 010-09-00-107-332-3, (13.08.1955).

⁴⁰ Üçüncü, Öksüz, 6-7 Eylül 1955 Olayları, 35; KTC Başkanı Hikmet Bil, 28 Ağustos'un katliam günü olarak ilan edilmiş olmasına dair oldukça ilginç bir yorum yapmıştır: "Bu harekete verilecek cevabın çok kısa olması lazım! İstanbul'da çok Rum var." Bkz. Foti Benlisoy, "6/7 Eylül Olayları Öncesinde Basında Rumlar", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000), 34-35.

⁴¹ "İngiltere'ye Bir Nota Veriyoruz", *Tan*, 23 Ağustos 1955, 1, 7; "Kıbrıs'ta Rumların Tedhiş Hareketi Dolayısıyla İngiltere'ye Nota Verdik", *Hürriyet*, 24 Ağustos 1955, 1, 5.

⁴² Hüseyin Agun, *Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası 1950-1960*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1997, 23-24; M. Hulusi Dosdoğru, *6/7 Eylül Olayları*, Ankara: Bağlam Yayınları, 1993, 23.

⁴³ Başbakan Menderes'in konuşmasının tam metni için bkz. BCA, 010-09-00-107-332-3, (1955).

⁴⁴ "Menderes'in Kıbrıs'a Dair Sert ve Kati Beyanati", *Hürriyet*, 25 Ağustos 1955, 5; "Başvekilin Yunanlılara Sert İhtarı", *Tan*, 25 Ağustos 1955, 7; "Başvekil Menderes'in Yunanlılara Karşı Dostane İkazı ve Kati İhtarı", *Zafer*, 25 Ağustos 1955, 7.

⁴⁵ "Kıbrıs Türkleri Müdafasız Kalmayacaktır", *Akşam*, 25 Ağustos 1955, 2.

⁴⁶ Detaylı bilgi için bkz. BCA, 30-10-00-36-219-1, (27.08.1955).

⁴⁷ "Menderes'in Kıbrıs'a Dair Beyanati Umumi Bir Tasvipte Karşılandı", *Hürriyet*, 26 Ağustos 1955, 1, 7.

⁴⁸ "Muhalefet Kıbrıs İşinde Hükümeti Destekliyor", *Hürriyet*, 26 Ağustos 1955, 7; "Kıbrıs Davasında Muhalefet De Gençlik De Hükümetle Beraber", *Tan*, 26 Ağustos 1955, 1, 7.

da vermiş oldukları demeçlerde hükümetin Kıbrıs politikasını desteklediklerini ve bu konuda hükümete güvendiklerini ifade etmişlerdir.⁴⁹

Kıbrıs'ta Türklere karşı planlanan muhtemel bir katliama karşı, özellikle İstanbul'da misliyle karşılık verileceğine dair söylentiler artmıştı. Hatta bir iddiaya göre olası bir katliam karşısında KTC de karşılık vermek için şubeleri aracılığıyla bölgelerindeki Rum dükkânları ve evleri tespit ettirmişti.⁵⁰ Böyle bir ihtimale karşı da İstanbul Valiliği ve İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından polis ve askeri kuvvetler hazırlanarak gerekli önlemlerin alınması sağlanmıştır. Netice olarak 28 Ağustos günü ne Kıbrıs'ta Türklere karşı bir katliam yaşanmış, ne de İstanbul'da Rumlara karşı bir saldırı gerçekleşmiştir.

İngiltere'nin 29 Ağustos'ta toplanması planlanan Londra Konferansı'na Türkiye'yi de davet etmesiyle, Türkiye Kıbrıs sorununun bir parçası haline getirilmiştir.⁵¹ Londra Konferansı'na katılmak üzere Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu başkanlığındaki Türk heyeti ve Türk basın mensupları 26 Ağustos günü Londra'ya hareket etmiştir.⁵² İngiltere'ye göre resmi adı "Kıbrıs Dâhili Akdeniz'le İlgili Stratejik ve Politik Meseleler Konferansı" olan üçlü Kıbrıs Konferansı, 29 Ağustos'ta saat 17.00'de Londra'da Lancaster House'da başlamıştır.⁵³ Konferansa "davetçi devlet" sıfatıyla İngiltere Dışişleri Bakanı Harold Mc Millan başkanlık etmiştir. Konferansın ilk toplantısı 30 Ağustos günü gerçekleştirilmiş ve Mc Millan, İngiltere'nin Kıbrıs tezini açıklamıştır. Mc Millan Kıbrıs meselesinin İngiltere'ye ait bir iç mesele olduğunu, Lozan Barış Antlaşması ile birlikte Türkiye'nin ve Yunanistan'ın bu durumu kabul ettiğini, İngiltere'nin Orta Akdeniz'in savunması için ağır mesuliyetler altına girdiğini, bu mesuliyetlerin devam ettiği sürece Kıbrıs'ı terk etme niyetinde olmadığını, NATO üyesi olan Türkiye ve Yunanistan'ın Kıbrıs adasındaki sorumlulukları İngiltere ile paylaştıkları görüşünde olduğunu dile getirmiştir. Ayrıca Kıbrıs'ta devam eden terör olaylarına karışanları ve bu hareketi destekleyenleri kınadıklarını ifade eden Mc Millan, Kıbrıs'ın o güne kadar özerk bir yönetime kavuşamamasında İngiltere'nin herhangi bir hatasının olmadığını, Kıbrıs halkına da yeni bir liberal anayasa çerçevesinde "geniş muhtariyet" verebileceklerini belirtmiştir.⁵⁴

İkinci konuşmayı 31 Ağustos günü Yunan Dışişleri Bakanı Stefanopoulos yapmıştır. Yunan tezi, Kıbrıs Rumlarına "kendi geleceklerini kendileri tayin etme" hakkının tanınması (self determination) ve uygun bir zamanda plebisit yapılmasının prensip itibarıyla kabulü esasına dayanmıştır. Ayrıca Stefanopoulos adadaki Türklerin bütün hak ve çıkarlarının Yunan Hükümeti tarafından garanti altına alınacağını, ancak konferans sekteye uğrarsa da bu durumun sorumluluğunun İngiltere'ye ait olacağını ve Yunanistan'ın BM'ye tekrar başvuru yapmaktan çekinmeyeceğini konuşmasına eklemiştir.⁵⁵

Konferansın ilk bölümünün son konuşması 1 Eylül günü Fatin Rüştü Zorlu tarafından yapılmıştır. Zorlu 1 saat süren uzun konuşmasında, her şeyden önce Kıbrıs adasının Türkiye'nin güvenliği açısından çok önemli olduğu vurgusunu yapmıştır.⁵⁶ Sadece Türkiye ve İngiltere'nin Kıbrıs'ın geleceğini belirleme hakkına sahip olduğunu, çünkü birinin ada üzerindeki hâkimiyet hakkını devreden ülke, diğerinin ise adayı kendi topraklarına ilhak eden ülke olduğunu özellikle belirtmiştir. Zorlu Kıbrıs'ın statüsünde değişiklik olursa da adanın eski sahibi olan Türkiye'ye geri verilmesi gerektiğini vurgulamıştır.⁵⁷

⁴⁹ "Kıbrıs Mevzuunda Muhalefet Partileri Hükümeti Destekliyor", *Zafer*, 27.08.1955, 1.

⁵⁰ BCA, 010-09-00-108-335-1, (09.09.1955).

⁵¹ Fahir H. Armaoğlu, *Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükümeti ve Kamu Oyununun Davranışları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1963, 97; Vehbi Zeki, *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi (1878-1959)*, 1, Lefkoşa: Halkın Sesi, 1973, 73.

⁵² "Türk Heyeti Londra'da", *Zafer*, 27 Ağustos 1955, 7.

⁵³ "Kıbrıs Konferansı Dün Başladı", *Hürriyet*, 30 Ağustos 1955, 1, 7; "Kıbrıs Mevzuunu Görüşecek Olan Londra Konferansı Dün Açıldı", *Zafer*, 30 Ağustos 1955, 1, 7.

⁵⁴ "İngiltere Kıbrıs Üzerindeki Haklarından Vazgeçmiyor", *Hürriyet*, 31 Ağustos 1955, 1, 7; "Mc Millan İngiltere'nin Kıbrıs Adasına Dair Görüşünü İzah Etti", *Zafer*, 31 Ağustos 1955, 1, 7; "İngiltere Kıbrıs Planını Açıkladı", *Tan*, 31 Ağustos 1955, 1, 7.

⁵⁵ "Yunanistan Kıbrıs'a Dair Aynı Teraneleri Tekrarladı", *Hürriyet*, 1 Eylül 1955, 1, 7; "Kıbrıs'a Dair Üç Tarafın Görüşü Bugün Açıklanıyor", *Ulus*, 1 Eylül 1955, 1, 7; "Kıbrıs'a Dair Yunan Görüşü Dün Açıklandı", *Zafer*, 1 Eylül 1955, 1, 7; "Yunanistan Üçlü Konferansı Terk Etmeye Hazırlanıyor", *Tan*, 1 Eylül 1955, 1, 7.

⁵⁶ Ulvi Keser, "Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türkiye'de 6/7 Eylül 1955 Olaylarına Kesitsel Bir Bakış", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/25 (Güz 2012), 189.

⁵⁷ "Fatin R. Zorlu Londra Konferansı'nda Kıbrıs'a Dair Türk Görüşünü Açıkladı", *Hürriyet*, 2 Eylül 1955, 1, 7; "Kıbrıs Hakkında Son Sözümüz", *Ulus*, 2 Eylül 1955, 1, 7; "Kıbrıs Hakkındaki Türk Nokta-i Nazarı Bugün İzah Olunacak", *Zafer*, 2 Eylül 1955, 1, 7; "Kıbrıs Türkiye'ye İade Edilmelidir", *Tan*, 2 Eylül 1955, 1, 7.

Türk Dışişleri Bakanı Zorlu'nun konuşmasının ardından konferansa ara verilmiş ve konferansın ikinci aşaması 6 Eylül günü başlamıştır.⁵⁸ Bu aşamada Mc Millan Kıbrıs için hazırladıkları yeni anayasa önerileri hakkında uzun bir bilgi vermiştir. Mc Millan'ın önerisine göre; İngiliz Hükümeti ada halkına en geniş özerkliği sağlayacaktı. Aynı zamanda stratejik gereksinimleri de karşılayabilecek yeni ve liberal bir anayasa da uygulamaya konulacaktı. Ancak İngiliz önerileri hem Türkiye hem de Yunanistan tarafından kabul edilmemiştir. Londra Konferansı'na katılan her üç devlette en başından beri savunmuş oldukları tezi savunmuş ve hiçbiri geri adım atmamıştır.⁵⁹ Bu sırada Türkiye'de ortaya çıkan 6-7 Eylül olayları, konferansın dağılmasında etkili olmuş ve olayları haber alan Yunan temsilci konferansı terk etmiştir.

6-7 Eylül olaylarına giden süreci etkileyen önemli olaylardan biri de Londra Konferansı'nın devam ettiği günlerde, KTC'nin Londra şubesi tarafından 4 Eylül günü düzenlenen mitingdir. Türkiye'deki birçok kuruluş tarafından da KTC'nin Londra şubesine 2.000'den fazla destek içerikli telgraf çekilmiştir. Bunun yanı sıra İstanbul İşçi Sendikaları Birliği de cemiyetin Londra şubesine bir telgraf çekerek, "180.000 işçinin emre amade" olduğunu bildirmiştir. Yine Türkiye Deniz İşçileri Sendikaları Federasyonu da Londra'daki şubeye bir telgraf çekmiş ve şöyle demiştir: "*Kıbrıs Türktür. Yurtta sulh, cihanda sulh bizim milli şiarımızdır. Fakat Kıbrıs'ın Türk olduğunu da cihan unutmamalıdır. Sizinle beraber and içiyoruz: Kıbrıs Türktür Türk kalacaktır.*"⁶⁰

Türk basınından Vatan gazetesinin bir haberine göre Londra'nın Trafalgar Meydanı'nda 4 Eylül günü 3.000 kadar Kıbrıs Türkü toplanmış ve büyük bir miting yapmıştır.⁶¹ Mitingde Kıbrıs Türkleri adına konuşma yapan Ahmet Zaim, Mithat Berberoğlu, Dr. Fazıl Küçük, Burhan Nalbantoğlu ve Necati Sağer, Enosis'e hiçbir zaman müsaade etmeyeceklerini ve tedhişe karşı her zaman mücadele edeceklerini belirtmişlerdi.⁶² Devamında ise şöyle demişlerdi: "*Kıbrıs'ın mukadderatı hakkındaki Yunan istekleri bizi onlara karşı harbe zorlayacaktır. Kıbrıslı Türkler Yunan esareti altında kıvrılmaktansa ölmeyi tercih ettiklerini, dünyanın bilmesi zamanı gelmiştir.*"⁶³ KTC'nin Londra şubesi tarafından düzenlenen bu miting, aynı zamanda cemiyetin gücünü ve prestijini de artırmıştır. Nitekim sadece 5 Eylül'de 14 yeni şube açılış yapmak için cemiyet genel merkezinden izin almıştır. Ayrıca Londra Konferansı'nın başladığı günden itibaren KTC, Türkiye genelinde 45 yeni şube açmış ve böylece şube sayısını 135'e çıkarmıştır.⁶⁴ Bu durum Türk halkının Kıbrıs meselesine olan hassasiyetini ve cemiyete olan ilgisini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

6-7 Eylül olayları öncesinde Taksim'de yaşanan bir olaya da değinmek yerinde olacaktır. Söz konusu olay Türkler aleyhine yayın yapan ve Yunanistan'da basılan Rumca gazetelerin, Taksim Meydanı'nda Hurşit Şahsuvar ve Gündüz Gölölü isimlerindeki öğrenciler tarafından yakılmaya teşebbüs edilmesidir.⁶⁵ Bu olay üzerine Emniyet Teşkilatı Beyoğlu'nda, Şişli'de, Adalarda ve Fener Rum Patrikhanesi'nde muhtemel hadiselerle karşı emniyet tedbirleri almıştır.⁶⁶ Nitekim yaşanan olay ile ilgili öne sürülen bir iddia da gençlerin KTC Genel Sekreteri Kamil Önal'ın direktifiyle böyle bir olaya giriştikleridir.⁶⁷ Diğer yandan Rumlara karşı oluşan öfke artmaya devam ederken, Türklerle Rumlar arasında istenmeyen olaylar da yaşanmaya başlamıştı. Oluşan gerginlik artık bir kıvılcımla ateşlenebilecek dereceye gelmiş ve bu kıvılcım da Türk milletinin en hassas olduğu noktadan çıkmıştır.⁶⁸

⁵⁸ Melek M. Fırat, "Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1945-1960)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000), 25.

⁵⁹ "Londra Konferansı Dün Üçlü Bir Anlaşmaya Varamadan Dağıldı", *Hürriyet*, 8 Ağustos 1955, 3; "Konferans Tehir Edildi Kıbrıs Statükosunda Tadilat Yapılmayacak", *Tan*, 8 Ağustos 1955, 1, 7; "Londra Konferansı Dün Talik Edildi", *Zafer*, 8 Ağustos 1955, 1, 7.

⁶⁰ Zeki, *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi (1878-1959)*, 82.

⁶¹ "Türkler Londra'da Dün Başarılı Bir Miting Yaptı", *Vatan*, 5 Eylül 1955, 1.

⁶² *Hürriyet* gazetesindeki haber başlığına göre mitinge 5 bin kişi katılmıştır. "5.000 Türk Londra'da Miting Yaptı", *Hürriyet*, 5 Eylül 1955, 1; "Kıbrıslı Türklerin Londra'da Yaptıkları Heyecanlı Miting", *Zafer*, 5 Eylül 1955, 1; "Kıbrıslı Türklerin Londra'da Yaptığı Muhteşem Nümayış", *Tan*, 5 Eylül 1955, 1.

⁶³ "5.000 Türk Londra'da Miting Yaptı", *Hürriyet*, 5 Eylül 1955, 1.

⁶⁴ "Menderes Kıbrıs Türktür Cemiyeti Çalışmaları Hakkında İzahat Aldı", *Hürriyet*, 6 Eylül 1955, 1, 2.

⁶⁵ BCA, 010-09-00-107-332-3, (1955)

⁶⁶ "İki Genç Yunan Gazetelerini Yakmak İsterken Önlendiler", *Vatan*, 5 Eylül 1955, 3.

⁶⁷ Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları*, 61.

⁶⁸ Üçüncü, Öksüz, *6-7 Eylül 1955 Olayları*, 112.

Olayların Ortaya Çıkışı ve Yaşanan Tahribat

5 Eylül'ü 6 Eylül'e bağlayan gece, Selanik'te Atatürk'ün doğduğu evin bahçesinde bir bomba patlamıştır.⁶⁹ 6 Eylül'de Başbakan Menderes'in izniyle,⁷⁰ Devlet Radyosu saat 13.00'da olayı şu şekilde duyurmuştur: "*Selanik'te Aziz Atatürk'ün doğduğu ev ile Türk Konsolosluğu binası arasında bahçede saat gece yarısını dört gece bir bomba patlamış ve infilak neticesinde Atatürk'ün doğduğu evin penceresiyle, konsoloshanenin camları hasara uğramıştır. İnfilak esnasında insanca bir zayıt olmamıştır. Yunan polisi tahkikata başlamış ve sıkı emniyet tedbirleri almıştır. 5 şüpheli şahsın tevkif edildiği bildirilmektedir. Yunan Hükümeti meydana gelen hasarı ödeyeceğini söylemiştir.*"⁷¹

İstanbul Ekspres gazetesinin sahibi Mithat Perin,⁷² 6 Eylül günü saat 16.00'da gazetenin ikinci baskısıyla olayı halka duyurmuş ve yaklaşık 300 bin adet basılan gazete İstanbul sokaklarında dağıtılmıştır. Gazete haberinde ise olay şu şekilde geçmekteydi: "*Selanik'te Aziz Atatürk'ün doğduğu ev ile Türk Konsolosluğu binası arasındaki bahçede saat gece yarısını dört gece bir bomba patlamış ve bu infilak neticesinde Aziz Atatürk'ün doğduğu evin pencereleriyle konsoloshanenin camları hasara uğramıştır. İnfilak esnasında insanca zayıt olmamıştır.*"⁷³ Olağanüstü bir toplantı yapan KTC Genel Kurulu da bir bildiri yayımlayarak, Kıbrıs'ın her zaman Türk kalacağı ve bu olayları yapanların da mutlaka cezalandırılacağı vurgusunu yapmıştır. Bildirinin devamında da şu ifadelerle yer verilmiştir:

"Aziz Vatandaşlarımız! Sizlere hitap ediyoruz. Memleketimizi en zayıf zamanında alçakça istilaya gelen, evlerimizi yakan, analarımızı, kardeşlerimizi ve karılarımızı hunharca cinayetlerle kurban eden, babalarımızı şehit eden Yunan emperyalistleri 1922 Eylül'ünde Akdeniz'e döküldüklerini unutmuş görünmektedir. Tecavüzlerini bugün de Selanik'te aziz Atatürk'ümüzün doğduğu eve yöneltmiş bulunmaktadırlar. Saflarınızı sıklaştırınız. Aranızda bizden olmayanların hareketlerine son derece dikkat ediniz ve milli yemini tekrarlayınız. Kıbrıs Türktür ve Türk kalacaktır. Bunun aksini kim düşünüyorsa, yemini bozmaya çalışıyorsa nerede olursa olsun hareketinin hesabını çok pahalıya ödeyecektir."⁷⁴

Çok sert bir dille kaleme alınan bildiri, olayın sorumluluğunu tamamen Yunanistan'a yüklemiştir. KTC'nin yanı sıra Türkiye Milli Gençlik Teşkilatı (TMGT), TMTF da aynı gün birer beyanname yayımlamıştır. Beyannameler de atılan bombanın bütün Türk milletinde ve Türk gençliğinde şiddetli tepkilere neden olduğu, Yunanistan'ın Türkiye ile olan dostluğuna önem vermediği ve bu bombanın aslında Türk-Yunan dostluğuna atıldığı, Yunanistan'ın Türk milletinin nefretini üzerine çektiği, olaylara sebep olanların mutlaka cezalandırılacağı ifade edilmiştir.⁷⁵

KTC bünyesindeki çeşitli öğrenci birlikleri 6 Eylül günü saat 17.30'da Taksim Meydanı'na giderek protesto mitingi düzenlemiştir. Atatürk posterleri ve Türk bayrakları ile mitinge katılan öğrenciler hep bir ağızdan; "*Kıbrıs Türktür, Türk Kalacaktır*", "*Atatürk'ün Evine Bomba Atanlara Ölüm*" nidaları atmış ve Taksim Cumhuriyet Meydanı önünde İstiklal Marşı okuyarak, Türk bayrağını göndere çekmişlerdir.⁷⁶ Saat 18.30 sıralarında

⁶⁹ Mehmet Arif Demirer, *Fatin Rüstü Zorlu Gerçeği*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009, 164; Cengiz Atlı, "İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları", *Turkish Studies*, 9/10 (2014), 1185.

⁷⁰ Başbakan Menderes, Yassıada duruşmalarında kendisine bu haberi neden radyoda yayınlattığı ile ilgili sorulara; olayla ilgili halkın güvenilir kaynaklardan bilgi almasının daha sonra oluşabilecek spekülasyonlardan daha doğru bir iş olduğunu düşündüğü cevabını vermiştir. Bkz. TBMM Arşivi, *Yassıada Mahkemesi 6-7 Eylül Olayları Davası Tutanakları*, 1960-1961.

⁷¹ BCA, 010-09-00-107-332-3, (1955); Yunanistan İçişleri Bakanı ilk açıklamasında bu olayın gerçek Yunan vatandaşları tarafından yapılmadığını ifade etmiştir. Bkz. Mehmet Arif Demirer, *6 Eylül 1955 Yassıada 6/7 Eylül Davası*, İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1995, 412; Mehmet Arif Demirer, *6/7 Eylül Olaylarına 50. Yılda Yeni Bakış, Hangi Derin Devlet*, İstanbul: Demokratlar Kulübü Yayınları, 2006, 76.

⁷² Mithat Perin olayın gazetede verilmesi ile ilgili olarak şöyle demiştir: "İstanbul Ekspres gazetesinin ikinci baskısında verilen haberin öğle vakti İstanbul ve Ankara radyolarında neşredilmiş olduğunu bana yazı işleri müdürü Gökşin Soner bildirdi. Ayrıca ikinci baskı çıkarıp çıkarmamak hususunda fikrimi sordu. Devletin radyolarında neşredilmiş olan bir haberin, gazetemizde neşrinin herhangi bir mahsuru olamayacağını ve bilakis yayılma sahası çok geniş bulunan radyoların işittirme imkânlarının fazlalığıyla kıyas edince bir mani görmediğimi bildirdim. Haberin ne metnini ne de başlığını görmedim. Gazetemin bugüne kadar olan neşriyatı takip edilecek olursa, görülür ki bilhassa Kıbrıs bahsinde aşırı bir fikir şöyle dursun, en ufak bir fikir dahi gazetede beyan edilmemiştir. Bu bakımdan haber vermek gayesinden başka hiçbir düşünce yoktur. Ayrıca haberimizin metni tetkik edilecek olursa görülür ki sadece enformatik bir yazıdır. Bütün bu izahımdan da anlaşılacağı üzere gerek gazetemin gerekse şahsımın memleket meselelerinde gösterdiği hassasiyet açıktır." Bkz. BCA, 010-09-00-107-332-3, (1955); Ayrıca bkz. Rıdvan Akar, "İki Yıllık Gecikme: 6-7 Eylül 1955", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 117 (2003), 86-93.

⁷³ "Atamızın Evi Bomba ile Hasara Uğradı", *İstanbul Ekspres*, 6 Eylül 1955, 1.

⁷⁴ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955); "Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin Beyanname", *Tan*, 7 Eylül 1955, 7.

⁷⁵ "Gençlik Teşekkülleri Birer Tebliğ Neşretti", *Tan*, 7 Eylül 1955, 7.

⁷⁶ "İstanbul ve İzmir'de Örfi İdare İlan Edildi", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 1; "Hükümet Örfi İdare İlan Etti", *Tan*, 7 Eylül 1955, 1; "İstanbul ve İzmir'de Örfi İdare", *Zafer*, 7 Eylül 1955, 1; "Tahrikler, Yağmalar ve Yangınlar Çıkarılması Üzerine İstanbul ve İzmir'de Dün Gece Örfi

Taksim'deki göstericilerden biri "Arkadaşlar bir sakallı Patrik var, bu adam Makarios'a elini uzatarak dini, siyasete alet ediyor. Hedefimiz Patrikhane olsun" demiş ve bunun üzerine kalabalık grup; "Patrikhane! Patrikhane!" sloganları eşliğinde, İstiklal Caddesi'nden, Tepebaşı'na doğru yürüyüşe geçmiştir. Saat 19.00 itibariyle kalabalık grup şehrin farklı semtlerine dağılmış ve olaylar bir anda büyümeye başlamıştır. Ellerinde Türk Bayraklarıyla yürüyüşe geçen grup, çevrelerindeki dükkânların da Türk bayrağı asmalarını istemiştir.⁷⁷ Ancak Asmalı Mescit'te Yorgo Uçaryadis'e ait bir eczanenin bayrak asmaması, şiddeti başlatan ilk olay olmuş ve göstericiler taşlarla eczanenin camlarını kırmıştır. Ardından Beyoğlu'nda Rumlara ait bütün dükkânlar yağma ve talan edilmiştir. Saat 20.00 civarında Fener Rum Patrikhanesi polisler tarafından korunmaya alınarak, göstericilerin Patrikhane'ye saldırısı engellenmiştir.⁷⁸

Saat 20.30 civarında çoğunluğu Rumlara ait olan evler, dükkânlar, mabet ve mezarlıklar, okullar ve kiliseler tahribata uğramıştır.⁷⁹ Kısa bir süre içerisinde olaylar Taksim'den Beyoğlu, Şişli, Kurtuluş, Eyüp, Fatih, Eminönü, Bakırköy, Ortaköy, Çengelköy, Kadıköy, Moda ve Adalar gibi semtlere sıçramıştır.⁸⁰ Şehir genelinde gece yarısı 26 kilise ve ayazmada yangın çıkmıştır.⁸¹ Olayların giderek şiddetini artırması üzerine İstanbul Valisi, "İller Kanunu'nun" kendisine tanıdığı haklar çerçevesinde, İstanbul'u askeri kordon altına almıştır. Saat 21.00'den itibaren 1. Ordu Müfettişi Vedat Garan, şehrin çeşitli yerlerine askerler yerleştirmiş ve taşkınlığa devam edip emirlere uymayanlara ateş edilmesi emrini vermiştir. Saat 22.00'den itibaren İstanbul genelinde eğlence yerleri, sinemalar, lokantalar ve kahvehaneler kapatılmıştır.

Olaylar sırasında 66. Tümen'de nöbetçi amir olarak görev yapan Muzaffer Eriş, anılarında yaşanan hadiselerle ilgili önemli bilgiler vermiştir. Erciş, olay günü saat 19.00'da İstanbul Emniyet Müdürü tarafından arandığını ve halkın tahrip eylemlerine başladığı bilgisinin verildiğini ve kendisinden de Patrikhane'nin korunması için önlem almasının istendiğini ifade etmiştir. Bunun üzerine çalışmalarına başladığını belirten Erciş, rütbeli personelin en kısa sürede toplanabilmesi için elinden geleni yaptığını, ancak saat 23.00 civarında dışarıdaki manzara karşısında endişeye kapıldığını ileri sürmüştür. Erciş anılarında, "çapulcuların" şarkı söyleyerek oynadıklarını, bazı göreve giden araçlarda bile marş söyleyenlere rastladığını, ancak bu durumun önlenmesi ve rütbeli personelin görevini dikkatle yapması için emir verdiğini belirtmiştir. Devamında ise Erciş şöyle demiştir: "Edirnekapı'ya yaklaştığımda, ne olduğunu fark edemedim. Bir de baktım ki halkın omuzlarındayım. Bağırış, çağırışlar ve beni omuzlarında taşıyorlardı. Halkın bu kadar süratle, böyle hareket edeceklerini aklımın ucundan bile geçirmemiştim. Oldu!"⁸² Olaylardan yaklaşık 3 saat sonra telgrafla haber alan Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes ve Başbakan Yardımcısı Fuad Köprülü, İçişleri Bakanlığı'na ve İstanbul Valiliği'ne telsizle talimat göndererek sıkıyönetim ilan edilmesini istemiştir.⁸³ Bunun üzerine İstanbul'daki zırhlı birlikler şehrin başlıca geçit yerlerini tutmuş ve 00.30 itibariyle de sıkıyönetim ilan edilmiştir.⁸⁴ Saat 02.00'de sokağa çıkma yasağı ilan

İdare İlan Edildi", *Vatan*, 7 Eylül 1955, 1; "İstanbul ve İzmir'de Örfi İdare, Kıbrıs Konferansı Devam Ederken Yunanlılar Atatürk'ün Evine Bomba Attılar", *Ulus*, 7 Eylül 1955, 1; "Selanik'te Dün Atatürk'ün Evine Atılan Bomba Hadisesi Büyük Nümayişlere Sebepiyet Verdi", *Tercüman*, 7 Eylül 1955, 1; "Selanik'te Atatürk'ün Evine Bomba Atılması Yurda İnfial Yaratı", *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1955, 1; "Selanik'te Atatürk'ün Evine Yapılan Tecavüz Karşısında Dün İstanbul ve İzmir'de Cereyan Eden Hadiseler Üzerine Örfi İdare İlan Edildi", *Milliyet*, 7 Eylül 1955, 1; "Atatürk'ün Selanik'teki Evini ve Konsoloshanemizi Bombalayan Yunanlılara Karşı İzmir ve İstanbul'da Muazzam Feveran!", *Yeni Asır*, 7 Eylül 1955, 1.

⁷⁷ Babaoğlu, "Türkiye Rum Cemaati ve 6/7 Eylül 1955 Olayları", 21.

⁷⁸ "Patrikhane Sıkı Kontrol Altında", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 1, 5.

⁷⁹ Kurtul Altuğ, *Bir Numaralı Tanık*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2006, 117.

⁸⁰ Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları*, 13-14; Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1971)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiç, Cilt 2, İstanbul: Pera Turizm, 1997, 1647.

⁸¹ "26 Kilisede Yangın", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 5.

⁸² Muzaffer Erciş, *Yaşadım (1923-1973)*, İstanbul, 1999, 199-202.

⁸³ "Reisi-i Cumhuriyet ve Başbakan Geriye Döndüler", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 5; "Reisi-i Cumhuriyet ve Başbakan İzmit'ten Geriye Döndüler", *Zafer*, 7 Eylül 1955, 1; "Hükümetin Tebliği", *Zafer*, 2. Baskı, 7 Eylül 1955, 1.

⁸⁴ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, 433; Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi, İstanbul: Hil Yayıncılık, 1994, 74; Örfi İdare'nin vatandaşlara duyurulması için saat 00.10 ile 00.23 arasında 3 kere okunan Başbakanlık bildirisi şu şekildedir: "İstanbul ve İzmir'de Kıbrıs meselesini ve Selanik'te Atatürk'ün doğduğu ev ve konsoloshanemize karşı vuku bulan tecavüzü vesile ittihaz ederek vatandaşları birbirine tahrik ve memleketin yüksek menfaatlerine aykırı olarak hükümet kuvvetlerinin tebliğine karşı koymak gibi toplu hareketlerde bulunmak, yağmaya ve yangın çıkarmaya teşebbüs etmek suretiyle girilen hareket muvacehesinde Teşkilatı Esasiye Kanunu'nun 86. maddesine tevkiyen İstanbul ve İzmir'de Örfi İdare ilan edilmiştir." Bkz. BCA, 010-09-00-107-332-3, (1955). 1924 Anayasası'nın 86. maddesine göre; "Harp halinde veya harbi gerektirecek bir durum baş gösterdiğinde veya ayaklanma olduğunda veya vatan ve Cumhuriyet'e karşı kuvvetli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtiler görüldükçe Bakanlar Kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere yurdun bir kesiminde veya her yerinde sıkıyönetim ilan edebilir." Fakat Bakanlar Kurulu sıkıyönetimin süresini belirlememiştir. Sıkıyönetim

edilerek, olaylar kontrol altına alınmıştır.⁸⁵ İçişleri Bakanlığı'nın verilerine göre, İstanbul'da toplam 5.622 bina tahribata uğramıştır. Buna göre oluşan tahribat; 4.025 dükkân, 1.021 ev, 50 kilise, 19 okul, 28 lokanta, 10 otel, 2 pansiyon, 2 mezarlık, 2 ayazma, 2 sinema, 33 gazino, 10 meyhane, 18 kahvehane, 9 fırın, 8 matbaa, 18 yazıhane, 16 depo,⁸⁶ 23 fabrika, 12 imalathane, 8 cemiyet, 14 eczane, 7 otomobil ve 2 garaj şeklindeydi.⁸⁷

6 Eylül günü yaşananlara şahit olan dönemin önemli gazetecilerinden Hıfzı Topuz, olay gününü bir yazısında şöyle aktarmıştır:

"1955 Eylül'ünde Akşam gazetesinde yazı işleri müdürüydüm. 6 Eylül Salı akşamı gazeteden Nişantaşı'ndaki evime dönmüştüm. Taksim'de büyük gösteriler yapıldığını haber verdiler. Hemen bir taksiye atlayarak Taksim'e yaklaştım. Bütün yollar tıkalıydı. Beyoğlu, nereden geldikleri belli olmayan serseriler ile doluydu. Vitrinler parçalanıyor, mağazalar yağma ediliyor, kumaş topları açılarak kaldırımlara seriliyordu. Akşam'da spor yazarı dostum Haluk San'la Taksim'den kalabalığı yara yara Galatasaray'a kadar yürüdük. Yerler cam kırığı içindeydi. Bütün vitrinler parçalanmıştı. Saldırganlar her şeyi kırmaya ve yağma etmeye devam ediyorlardı. Kimdi bu çapulcular? Ne istiyorlardı? O akşam Beyoğlu'nda Haluk San'la dehşete kapılmıştık. Bütün azınlık mağazaları yağma ediliyordu. Haluk San'a 'Bu korkunç bir olay' diyordum. 'Bunun nasıl altından kalkacağız? Yarın Rumların, Ermenilerin; Yahudilerin nasıl yüzlerine bakacağız? Dış ülkelerde itibarımız beş paralık olacak.' Haluk San da, 'Millî servet mahvoluyor, çok yazık' diyordu. Galatasaray'dan Tünel'e kadar yürüdük. İmha ordusu, her yanı yıkıp geçiyordu. Geri döndük, Balıkpazarı'ndaki şarapçı dükkânlarının kapıları kırılmış ve o dönemin berduşları şarap şişelerine yüklenmiş gidiyorlardı. Kimisi de hemen oracıkta kafayı çekiyordu. Galata'daki şaraphanelerin aynı durumda oldukları anlatılıyordu. Ben ertesi gün gazetelerde kullanabileceğim belge niteliğinde haber araştırıyordum. O sırada Ermeni ve Rum mezarlıklarına da saldırılar olduğu ve mezarların kirletildiği haberi yayıldı. Gece yarısı eve döndüm. Saldırıları devam ediyor ve ortalıkta hiç polis görünmüyordu."⁸⁸

İzmir'in yerel gazetesi Gece Postası, 6 Eylül günü yaşanan gelişmeleri büyük bir manşetle halka duyurmuştur.⁸⁹ Aynı günün akşamı uluslararası bir fuar sebebiyle Konak Meydanı'nda bulunan Yunan bayrağı saldırıların hedefi olmuş ve Yunan bayrağı parçalanarak yakılmıştır. Kalabalığın gittikçe artması üzerine İzmir Valisi Kemal Hadımlı bir konuşma yaparak halktan sakin olmasını istemiş ancak göstericiler; "Dağ Başını Duman Almış" marşını söyleyerek taşkınlık çıkarmaya devam etmiştir. Ardından Yunan Konsolosluğu'nun camları kırılmış ve konsolosluk binası ateşe verilmiştir.⁹⁰ İçişleri Bakanlığı'nın raporuna göre İzmir'de toplam 16 bina tahribata uğramıştır.⁹¹ Ankara'da yaşanan olaylarda yağma, talan, yakma ve cinayet görülmemiştir. Saat 01.00 gibi Ulus meydanında toplanan yaklaşık 50 kadar genç; "Kıbrıs Türktür, Kahrolsunlar, Öcümüzü Alacağız!" gibi sloganlar atmıştır. Ardından göstericiler Cebeciye kadar ilerlemiş ve burada sayıları 600 kişiye ulaşmış, ancak 04.30 gibi kalabalık grup Emniyet güçleri tarafından dağıtılmıştır.⁹²

8 Eylül günü Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Başbakan Adnan Menderes, Başbakan Yardımcısı Fuad Köprülü, İçişleri Bakanı Namık Gedik, Maliye Bakanı Hasan Polatkan, Adalet Bakanı Osman Şevki Çiçekdağ ve Bayındırlık Bakanı Kemal Zeytinoğlu'nun katılımıyla bir basın toplantısı düzenlenmiş ve olaylar hakkında basına detaylı bilgi verilmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar, yaşanan olaylardan ötürü son derece üzgün olduğunu ve olayları hiçbir şekilde onaylamadığını, ayrıca en sıkı tedbirlerin de alındığını ifade etmiştir. İçişleri Bakanı Namık Gedik 6 Eylül

7 Eylül günü uygulamaya girerken yasa meclisten 12 Eylül'de geçirilmiştir. Bu durumda olaylar tamamen bittiğinde yasa yeni çıkarılmış olmaktadır ve 7-12 Eylül arasında yasal dayanak olmadan sıkıyönetim ilan edilmiştir. Zafer Üskül, *Siyaset ve Asker Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları*, Ankara: İmge Kitapevi, 1997, 126.

⁸⁵ "Sokağa Çıkma Yasağı", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 5.

⁸⁶ Atlı, "İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında", 1187.

⁸⁷ BCA, 010-09-00-108-337-2, (1955); İki Yunan kaynağında 6-7 Eylül gecesi İstanbul'da zarar gören Rum ve Yunan mallarının sayısı farklı şekilde verilmiştir. Birinci kaynağa göre; 4340 atölye ve mağaza, 2000 konut, 110 lokanta, 83 kilise, 27 eczane, 21 fabrika, 12 otel, 11 klinik ve dispanser, 5 dernek binası, 3 gazete matbaası, 2 mezarlık. İkinci kaynağa göre de 4340 mağaza, 2600 konut, 110 otel ve lokanta, ateşe verilen 38 kilise, tahrip ve yağma edilen 35 kilise, 27 eczane, 21 fabrika, 8 ayazlama, 5 spor kulübü, 3 gazete matbaası olarak geçmektedir. Bkz. Orhan Türker, "6-7 Eylül 1955 Olaylarının İstanbul Rum Basınındaki Yankıları", *Tarih ve Toplum Dergisi*, 177 (1998), 13.

⁸⁸ Hıfzı Topuz, "6/7 Eylül Olayları ve Aknoz Paşanın Yasakları", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000), 39.

⁸⁹ "Madem Yunanlılar Türk Konsolosluğu'nu Bombaladı, Öyleyse Onların Bayrağı da Artık Konak Meydanı'nda Dalgalanmamalı", *Gece Postası*, 7 Eylül 1955, 1.

⁹⁰ "İzmir'de Müessif Hadiseler", *Tan*, 7 Eylül 1955, 1, 7; "İstanbul'da, İzmir'de ve Ankara'da Dün Geceki Nümayişler", *Zafer*, 2. Baskı, 7 Eylül 1955, 1, 7; "İstanbul ve İzmir'de Örfi İdare İlan Edildi", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 1.

⁹¹ BCA, 010-09-00-108-337-2, (1955).

⁹² "Ankara'da Heyecan ve Toplantılar", *Hürriyet*, 7 Eylül 1955, 5; "İstanbul'da, İzmir'de ve Ankara'da Dün Geceki Nümayişler", *Zafer*, 2. Baskı, 7 Eylül 1955, 1, 7.

olaylarını engelleyememiş olması sebebiyle istifa etmiştir.⁹³ Olaylar sırasında asayişli sağlayamadığı gerekçesiyle Emniyet Genel Müdürü Ethem Yetkiner ve Korgeneral Vedat Garan, Korgeneral Fazıl Bilge ve Tuğgeneral Nedim Erensoy görevinden alınmıştır.⁹⁴ Birçok memurun da olaylar sırasında görevlerini ihmal ettiği gerekçesiyle görev yerleri değiştirilmiştir.

TMTF İkinci Başkanı Gültekin Özdemir 9 Eylül günü Başbakan Menderes'e bir telgraf çekerek, 6 Eylül'de yaşanan olaylarda hiçbir gençlik teşekkülünün ve KTC'nin herhangi bir ilgisinin bulunmadığını bildirmiştir. Yine Milli Türk Talebe Birliği de Başbakan Menderes'e telgraf çekmiş ve olaylar ile herhangi bir ilgileri olmadığını belirtmiştir.⁹⁵

KTC'ye Yapılan Suçlamalar ve Cemiyet Üyelerinin Savunmaları

İstanbul Valisi F. Kerim Gökay, 7 Eylül günü İstanbul Başsavcılığı'na bir yazı göndererek, KTC'nin olayların hemen öncesinde "Kıbrıs Türktür" dövizlerini yoğun bir şekilde dağıttığını, halkı ve bilhassa gençliği kızdırttığını ve 6 Eylül olaylarına sebep olduğunu ileri sürmüştür. Cemiyetin faaliyetlerinin bir an önce yasaklanmasını ve mal varlığının da muhafaza altına alınmasını talep etmiştir.⁹⁶ Bunun üzerine, İstanbul Eminönü 1. Sulh Ceza Hâkimliği'nin 7 Eylül 1955 tarihli, 955/144 sayılı kararı ile cemiyetin faaliyetlerinin yasaklanmasına ve mal varlığına el konulmasına karar verilmiştir.⁹⁷ Ayrıca cemiyetin genel merkezi mühürlenmiş ve evraklarına da el konulmuştur. Cemiyet Başkanı Hikmet Bil ve üyeleri hakkında da soruşturma başlatılmıştır.

6 Eylül gecesi saat 00.55'te olayların sorumluları arasında görülen cemiyet başkanı Hikmet Bil, İstanbul Emniyet Müdürlüğü tarafından gözaltına alınmıştır. 7 Eylül sabahı cemiyetin 86 üyesi⁹⁸ daha gözaltına alınırken, 8 Eylül günü bu sayı 97'ye yükselmiştir.⁹⁹ Cemiyetin önde gelen isimleri Hikmet Bil, Kamil Önal, Hüsametdin Canöztürk, Nedim Üsdiken, Orhan Birgit, Aydın Konuralp, Sarafim Sağlanel ve Sedat Bayur 8 Eylül sabahı tutuklanmış ve askeri hapishaneye gönderilmiştir.¹⁰⁰ Bu kişiler ilk ifadelerinde yaşanan olaylarla ilgili hiçbir alakalarının bulunmadığını savunmuştur. Tutuklanan cemiyet üyeleri Başbakan Menderes'e telgraf göndererek, 97 kişinin olaylarla ilgisi bulunmadığını, 3 günden beri uygun olmayan şartlarda tutulduklarını belirtmiş ve Menderes'ten yardım talebinde bulunmuşlardır. 14 Eylül'de Başbakan Menderes'e, "*Faaliyetlerinden Menedilen Kıbrıs Türktür Cemiyeti Mensupları*" imzasıyla tekrar telgraf gönderen cemiyet üyeleri şöyle demiştir: "*7 Eylül'den beri suçsuz ve bigünah vatan çocukları olarak askeri cezaevinde gayri müsait şartlar altında ümitlerini zatı devletlerinize bağlayarak bekleyen bizler, bundan önceki müracaatımızı tekrarlaraken çoluk çocuğumuzun cezaevi kapılarında gözleri yaşlı hürriyetimize kavuşmak ve temiz aile ocaklarımıza dönebilmemiz için emirlerinizi intizar ettiğini de saygıyla belirtiriz.*"¹⁰¹

KTC için yargılamaların Beyoğlu 2 No'lu Örfi İdare Mahkemesi tarafından yapılması ve aynı zamanda Milli Emniyet Teşkilatı'nın da mahkemeye yardımcı olması uygun görülmüştür.¹⁰² Uzun süren ifade alımı ve gözaltı süresinin ardından, 24 Eylül günü cemiyet üyeleri hakkında ilk karar verilmiştir. Buna göre; devletin "ulusal şahsiyetine karşı suç işlemek, devletin birliğini bozmak ve bu suçlara teşvik, tahrik ve azmettirici olmak" kaydıyla, cemiyetin başkanı, ileri gelenleri ve üyelerinden 97 kişi tutuklanmıştır.¹⁰³ Cemiyetin davalarına bakmak için 5

⁹³ "Dâhiliye Vekili Dr. Namık Gedik İstifa Etti", *Hürriyet*, 11 Eylül 1955, 1.

⁹⁴ BCA, 010-09-00-108-337-1, (11.09.1955); "Üç General Dün İşten El Çektirildi", *Ulus*, 10 Eylül 1955, 1; "Üç General Hakkında Tahkikata Başlandı", *Tan*, 10 Eylül 1955, 1.

⁹⁵ "Gençlik Hadiselerle İlgisi Olmadığını Başvekile Arz etti", *Tan*, 10 Eylül 1955, 1.

⁹⁶ İstanbul Valiliği'nin yazısı şu şekildedir: "Maksat ve gayesi Kıbrıs'ın Türk olduğunu dünya umum-i efkârına tanıtmak, Türklerin hak ve hukuklarını Kıbrıs etrafında her yönden savunmak ve Türk umum-i efkârını bu mevzuda tedhiş etmek olduğuna göre, cemiyet son günlerde Kıbrıs Türktür dövizlerini gençlik ve halk arasında dağıtmak suretiyle, gençliği ve halkı coşturduğu ve 6.9.1955 günü ve akşamı yapılan büyük nümayiş ve neticelerini meydana getirdiği anlaşılmıştır. Maksat ve gayesi dışına çıkan ve faaliyetleri bir takım ihtilaflara ve hadiselerle sebebiyet vermesi dolayısıyla KTC'nin 3512 sayılı Cemiyetler Kanunu'nun 33 ve 35. maddelerinin gereğince acil tedbir olmak üzere faaliyetlerinin men edilmesine ve mallarının muhafaza altına alınmasına rica ederim." Bkz. BCA, 010-09-00-107-332-3, (07.09.1955).

⁹⁷ BCA, 010-09-00-107-332-3, (07.09.1955).

⁹⁸ Çeşitli kaynaklarda farklı sayılar verilmektedir. Şevket Çizmeli bu sayıyı kitabında 80'i DP'li, toplam 97 kişi olarak belirtmiştir. Bkz. Şevket Çizmeli, *Menderes Demokrasi Yıldızı?*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007, 699; Emin Karakuş da kitabında sayıyı 97 kişi olarak vermiştir. Bkz. Emin Karakuş, *İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977, 279.

⁹⁹ Üçüncü, Öksüz, *6-7 Eylül 1955 Olayları*, 264.

¹⁰⁰ *Fahri Çoker Arşivi*, 286.

¹⁰¹ BCA, 30-1-0-0-37-226-1, (08.12.1955).

¹⁰² BCA, 010-09-00-107-334-1, (28.09.1955).

¹⁰³ Üçüncü, Öksüz, *6-7 Eylül 1955 Olayları*, 24.

Ekim’de Askeri Adli Hâkim Fahri Çoker görevlendirilmiştir. Tutuklu bulunan cemiyet üyeleri ile cezaevinde yüz yüze görüşen Hâkim Fahri Çoker, bu görüşmeleri üst birimlere iletmıştır.

KTC Başkanı Hikmet Bil, Fahri Çoker ile yapılan görüşmede şu ifadeleri kullanmıştır:

“Bu cemiyet meselesinde Başbakanımızla çok yakın ve titiz bir şekilde çalıştım. Kendimi bir nefer, onu da bir kumandan olarak kabul ettim. O kadar ki onun reyini almadan hiçbir şey yapmadım ve yaptırmadım. Ahmet Emin Bey’i bu endişeyle cemiyetimizle Başvekil arasında bir rabita olarak kabul ettik ve vazifelendirdik. Hadise cidden çok üzücü fakat bizim bunda en ufak bir dâhilimiz ve günahımız yok. Allaha şükrediyorum ki 6-7 Eylül hadisesinde cemiyete mensup herhangi bir şahsın suçlu olarak yakalandığı görülmedi. İşte müessif hadise gecesi bizim cemiyeti bu derece derin bir uykuda buldu. Beni yegâne teselli eden şey budur. Hadiseler sebebiyle tahkikatın çok uzaması beni maddi ve manevi bakımlardan çok sarstı. Azami bir titizlikle ve tam bir vatansevire yakışır şekilde çalışmanın mükâfatı bu olmamalıydı. Bari birisi gelip kulağımıza vatanın yüksek menfaati için yatıyorsunuz, sabredin her şey yoluna girecek deseydi. O zaman teselli bulurduk. Halen ortada delil yok, emare bile yok lakin yine de mevkufum. Bizi mahkemeye verin, onu da yapmıyorlar, o halde işin uzatıldığı meydanda.”¹⁰⁴

Fahri Çoker tarafından ifadelerine başvuru Hüsamettin Canöztürk ve Nedim Üsdiken de kendilerini şu sözlerle savunmuştur:

“Bizim Gençlik Teşkilatı Kıbrıs meselesini bundan senelerce evvel düşündü. O zamandan beri günümüzün ve büyüklerimizin arzularına uyararak, bu milli davada elimizden geldiği kadar çalıştık. Fakat hiçbir zaman 6-7 Eylül hadisesi gibi bir hadise aklımızın köşesinden bile geçmedi, zaten geçemezdi. Esasen cemiyetimizin Başkanı Hikmet Bil, bütün ana kararlar ve hareketler için Başbakanla direkt veya endirekt temaslar arardı. Hakkımızdaki tevkif müzekkeresi temsil ettiğimiz bütün yüksek tahsil gençliğini üzecek kadar ağırdır. Şurası muhakkak ki tamamen bigünah yatıyoruz ve istikbalimizden de olduk binbaşım. Birimiz doktor, diğeri iktisatçı olmak için tek imtihanları kalmış kimselerdik. Bu memleketin genci olarak vatan için çalışmamızın mükâfatını maalesef bu şekilde gördük, zararı yok. Bu hadiselerle alakamız olmadığı elbet bir gün meydana çıkacak, o zaman Sayın Menderes bizi çağırıp bağrına basacak, acımızı belki o zaman unutturuz.”¹⁰⁵

Fahri Çoker ile görüşmede bulunan bir diğeri isim de cemiyet üyelerinden Sarafim Sağlanel olmuştur. Sağlanel kendini şu ifadelerle savunmuştur: “Memleket ve parti için çok çalıştım. Hadiseden Sayın Menderes kadar ben de üzgünüm. Hükümetimizin hadiseler karşısındaki titiz davranışı yerindedir. Onun için meselenin aydınlanması bakımından hakkımızda bir tahkikatın yapılması tabiidir. Fakat bu azami bir ay içerisinde pek ala neticelenebilirdi. Nedenise iş uzatıldı. Bende 75 gündür hasta halimle burada yatmaktayım. Kadıköy’de partinin başında bulunmayışım seçimlerdeki iştirak nispetlerinin düşüklüğüne tesir etmiştir. Beni bu durum en az hapiste yattığım kadar üzdü. Benim artık dışarı çıkacak halim bile kalmadı.”¹⁰⁶

Fahri Çoker’in görüşmede bulunduğu bir diğeri isim de Sedat Bayur’dur. Bayur görüşmesinde şöyle demiştir:

“Haksız ve bigünah olarak buraya geldik. Mamafih durumun aydınlanması için bu hareketi makul karşılamıştım. Hâlbuki 2 küsur aydır hala yatıyorum. Memlekete ve partime hizmetimin mükâfatı bu mu olmalıydı? Ülserim var 8 aydır tahtı tedavide idim. Hepsini boşa gitti. Şimdi midemde kanama da başladı. Sıhhatimden artık tamamen oldu. Esasen bu hastalık tedavim sebebiyle, idare heyetinin toplantılarına da iştirak edememişim. Hâlbuki idare heyetinin en faal üyesi Ahmet Emin Yalman serbest dolaşiyor. Bütün bunlara mukabil mevkufiyetimizi icap ettirir kanuni bir delil de hala mevcut değil. Benim maddi ve manevi zararımı kim nasıl telafi edecek.”¹⁰⁷

Fahri Çoker, cemiyet üyelerinin soruşturmalarını tamamladıktan sonra, Hikmet Bil de dâhil olmak üzere sanıkların tutuksuz yargılanmaları kanaatine varmıştır. Ancak bu kararı verebilmek için Emniyet Müdürlüğünün fezleke hazırlamasını bekledi. Nitekim Milli Emniyet Teşkilatı Fahri Çoker’in aksine, olaylarda KTC’nin payının bulunduğu inanıyordu.¹⁰⁸ 16 Aralık’ta Fahri Çoker, Hikmet Bil, Hüsamettin Canöztürk, Nedim Üsdiken, Orhan Birgit’in tutuksuz yargılanmasına karar vermiş, ancak adli Amirlik 19 Aralık’ta sadece Nedim Üsdiken ve Orhan

¹⁰⁴ BCA, 30-1-0-0-37-226, (1955).

¹⁰⁵ BCA, 30-1-0-0-37-226, (1955).

¹⁰⁶ BCA, 30-1-0-0-37-226-4, (1955).

¹⁰⁷ BCA, 30-1-0-0-37-226-4, (1955).

¹⁰⁸ Üçüncü, Öksüz, 6-7 Eylül 1955 Olayları, 271.

Birgit'i serbest bırakmıştır.¹⁰⁹ Hikmet Bil ve Hüsamettin Canöztürk ise 30 Aralık'ta tutuksuz yargılanmak üzere tahliye edilmiştir.

14 Ocak 1956'da Emniyet 1. Şube Müdürlüğü KTC üyeleri hakkında fezlekesini tamamlamıştır. Buna göre; KTC'nin organizasyonu kapsamında, olayların öğrenci gösterisi şeklinde ortaya çıktığı, daha sonra işçi kitlelerinin ve sendika mensuplarının katıldığı ve bu arada komünistlerin tahrikinin de etkili olduğu, durumun hukuki deliller ve fotoğraflarla tespit edildiği belirtilmiştir.¹¹⁰ Fezlekenin devamında olayların sebeplerinden biri olarak görülen KTC'nin bazı faaliyetlerinden ve özellikle de Kamil Önal'ın tutumundan bahsedilmiştir. Fezlekeye göre; olayların yaşandığı gün KTC'nin 10 binlerce pankartının öğrenciler tarafından dağıtıldığı, Kamil Önal'ın İstanbul Ekspres gazetesinde "*bunu çok pahalıya ödeteceğiz*" şeklindeki tahrik edici beyanını, cemiyetin Kadıköy şube başkanı Sarafim Sağlamlı'nın daha önceden hazırladığı listeler gereğince tahribe önderlik ettiği, Sarıyer şubesinden Osman Tan'ın bizzat nümayişe katıldığı ve "*Arkadaşlar KTC vazifesini yapmıştır, artık dağılın*" dediği bilgisi yer almıştır.¹¹¹

Sözü geçen fezlekenin devamında KTC'nin olaylardan bir hafta önce 15-20 bin pankart sipariş ettiği, Kamil Önal'ın matbaacıya acele ettirerek pankartların 6 Eylül'e yetiştirmesini istediği, 5 Eylül günü yaklaşık 1.500 pankartın Şişli ve Kurtuluş'ta bulunan mağazalara dağıtıldığı belirtilmiştir. Ayrıca geri kalan pankartların da 6 Eylül günü Kamil Önal tarafından, 11293 ve 5278 plakalı taksilere bindirilen Aydın Konuralp, Hilmi Kon, Faruk Saraç, Hurşit Şahsuvar ve Ekrem Yangın'ın saat 16.00'dan itibaren Şişli, Beyazıt, Beyoğlu semtinde dağıttığı ileri sürülmüştür. İlaveten, taksi içinde bulunan Hurşit Şahsuvar'ın okuduğu "*Dönersem Kahpeyim*" şiiri ile "*Kıbrıs Türktür Türk Kalacaktır*" nidalarının etrafa hızlıca yayıldığı ve bu kişilerin halkı İstanbul Ekspres gazetesini alması için teşvik ettiği belirtilmiştir.¹¹² Bu durumda KTC'nin 22 bin pankartı sırf bu nümayişe yapmak için hazırladığı ve Atatürk'ün evine bomba atılmasının neşri ile birlikte dağıtılarak amaca ulaşılacak istendiği iddia edilmiştir.

Sözü edilen fezlekedede yer alan bir diğer husus da 4 Eylül günü Hurşit Şahsuvar ile Gündüz Gölölü adındaki iki öğrencinin Taksim'de Rum gazeteleri yakma teşebbüsünde bulunması olayıdır. Fezlekeye göre; öğrenciler ilk ifadelerinde olayı "milli heyecanın etkisi altında" yaptıklarını iddia etmiş ancak ortaya çıkarılan deliller neticesinde olayın Hikmet Bil'in direktifiyle Kamil Önal tarafından tertiplendiği ileri sürülmüştür.¹¹³ Kamil Önal'a neden daha önce farklı ifade verdiği sorulduğunda, Önal'ın cevabı şöyle olmuştur:

"Gizlediğim hususlar şahsıma yakışmayan, utandıgım, söylemekten çekindiğim kısımlardır. Bunları ben doğrudan doğruya kendimden ve kendi fikrimden cesaret alarak yapmış değilim. 4 Eylül hadisesindeki gazete yakma hakkındaki beyanım yanlıştır. Asil hakikat şu şekilde cereyan etmiştir; O gün günlerden Pazar idi ve ayın dördü olması dolayısıyla Londra'da Türklerin bir mitingi vardı. Bunun burada da akis bulması veya alaka toplaması için o gün saat 11'lerde Hikmet Bil bana evinden telefon ederek; 'çocuklara söyle de Türk aleyhtarı gazeteleri yakınlar' dedi. Hüsamettin Canöztürk ve Münir Posat'ta yanımdaydı. Bu sözleri onlar da duymuştu. Hikmet Bil yaptığımız bu telefon görüşmesinde, ben Hürriyet gazetesine de haber ederim demişti. Bundaki maksadı Taksim'de gazetelerin yakılırken resim çekilmesini sağlamaktı. Ayrıca Hüsamettin de Milliyet ve Vatan gazetelerine foto muhabirlerini Taksim'e göndermeleri için telefon etti. Ben, Hüsamettin Canöztürk, Münir Posat, Hikmet Bil'in verdiği direktif dairesinde hareket etmek için hazırlığımızı yapmaya başladık ve oraya gelmiş olan Hurşit'e tahminen 10 lira vererek, orada masa üzerinde bulunan ve Makarios'un resimlerini ihtiva eden Rumca gazetelerden yeter miktarda satın almasını istedik. Saat 5'te Taksim'de İnönü gezisindeki Heykel kaidesi dibinde yağmalama ve yakma saatinde Taksim'de olacağımızı ve oradan da Yeniköy'e gideceğimizi söyledim. O sırada Gündüz Gölölü de oradaydı. Bu işe o da iştirak ettirildi. Biz mezkûr gazetelerin yakılması hadisesini görmek üzere dolmuşla Taksim'e gittik. Orada verilen direktife göre Hurşit ve Gündüz lazım gelen hazırlığı yapmışlardı, fakat gazeteleri yakma için benzin şişesini kimin getirdiğini hatırlamıyorum. Bu gazete yakma işine halkın alakasını çekmek ve orada daha evvelinden bir kalabalık teminini sağlamak için herhangi bir teşebbüste bulunmadık. Yalnız Hüsamettin böyle bir hadisenin vuku bulacağını gazetelere haber etmişti.

¹⁰⁹ Fahri Çoker Arşivi, 431.

¹¹⁰ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹¹ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹² BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹³ Fezlekeye göre; "Hurşit Şahsuvar ve Gündüz Gölölü'nün 4.09.1955 tarihinde Taksim'de gazete yakma hadisesinde Taksim merkezince alınan ilk ifadelerinde, kimsenin teşviki olmadan gazeteleri yakmaya teşebbüs ettikleri, ancak zabıtanın müdahalesiyle muvaffak olamadıkları ifadesi verilmiştir. 6.09.1955 hadisesinden sonra bu mevzuya temas edilerek adı geçenlerin alınan ifadelerinde, KTC idarecileri tarafından olayın tertipli olarak yapıldığı, olay yerinde Kamil Önal, Hüsamettin Canöztürk ve Münir Posat'ın da hazır bulunduğu ortaya çıkarılmıştır." BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

Hikmet Bil de fotoğrafçı bulunsun diye kendi gazetesine telefon etmişti. Hadisenin bundan sonrası, önceki ifadelerimde anlattığım gibidir.”¹¹⁴

Fezlekeye göre Kamil Önal Pankart dağıtma hususunda da şöyle demiştir:

“5 Eylül 1955 günü sabah saat tahminen 9 gibi odamdan aşağı indiğim zaman matbaacı Münir’in 1500 kadar pankartı getirdiğini gördüm. Bunları büyük salona koydu. Birkaç gün evvel Manisa’dan gelen birkaç kişi Manisa’nın kurtuluş günü olan 8 Eylül’de teşhir edilmek üzere bir miktar pankart istiyorlardı. Bu temsilciye 500 kadar pankart verildi. Bir de Taşlıtarla’da sinemacı olduğumu öğrendiğim, Nuri Seval’e 170 kadar pankart verildi. Kendisi pankartlarla sinemasını süsleyeceğini söyledi. Bir de Kasımpaşa’dan bir ihtiyar geldi. Dükkânına Kıbrıs Türktür levhasını asmak istediğini söyledi ve ona da aynı şekilde bir miktar pankart verildi. Saat 16 sularında bir gün evvel pankart almaya gelen bıyıklı şoför tekrar pankart almak istemişti. Ne yapacaksın diye sordum. Dün dağıttıklarımız kâfi gelmedi dedi ve 200 pankart kendisine verildi. Bu sırada Hurşit Şahsuvar yanıma gelerek Faruk Saraç ile birlikte şoförle gitmek istediklerini söyledi. Ben de muvaffak ettim. Ancak federasyona girip çıkan talebe gruplarından vehme düşerek, Faruk ve Hurşit tezahürat yapıyorlar endişesiyle, o anda gözüme ilişen Aydın Konuralp’e onlarla gitmesini söyledim. Duyduğuma göre bunlar şoförün arabasıyla Taksim’e gitmişler. Oradan Şişli’ye gitmişler ve pankartları dükkânlara dağıtmışlar. Şoför onları tekrar federasyona getirmiş. Saat 19 sıralarında federasyondan ayrılırken kapıya indiğimde, orada bir kısım halkın birikmiş olduğunu ve bağıştıklarını gördüm. Bu şahıslar pankart istiyorlardı. Verilecek pankart olmadığını söyleyerek evlerine dönmelerini, hükümet başkanının bu konuda bir beyanatta bulunacağını söyledim.”¹¹⁵

5-6 Eylül günü hazırlanan ve basına dağıtılan beyannameler hakkında Kamil Önal ifadesinde; 6 Eylül günü saat 13.00 sıralarında federasyondaki yatak odasına çıktığını ve bir saat kaldığını, bu sırada yanına Hüsamet’in geldiğini, fakat herhangi bir şey konuşmadıklarını, ardından Hürriyet gazetesinden gelen İlhan’ın; “*haberiniz oldu mu, Atatürk’ün evine bomba attılar, bunun için acaba gençlik ne düşünür, herhalde bir beyanat hazırlanır*” dediğini belirtmiştir. Devamında İstanbul Ekspres gazetesinin aradığını ve olay hakkında kendi düşüncelerinin sorulduğunu, bunun üzerine gazetenin 6 Eylül nüshasında neşrolunan beyanatu vermiş olduğunu, cemiyet adına beyanat verme yetkisinin bulunmadığını, ayrıca “saldırı hareketlerinin misli ile ödettirileceğini” söylemede bir sakınca görmediğini ileri sürmüştür.¹¹⁶ Beyanatını gazetelerin kendine göre yazmış olabileceğini de savunan Kamil Önal, gazeteyi akşam geç saatte gördüğünü ve ertesi günü de tevkif edildiği için bir daha düzeltirme fırsatını bulamadığını belirtmiştir. Kamil Önal 7 Eylül günü Hürriyet gazetesine verilen beyanı Hikmet Bil’in yazdığını, kendisinin bununla bir ilgisi olmadığını ancak Hikmet Bil’in olayların ciddiyetini gördükten sonra beyanından ötürü pişmanlık duyduğunu belirtmiştir. Kamil Önal kendisinin de İstanbul Ekspres gazetesine verdiği beyandan ötürü pişmanlık duyduğunu savunmasına eklemiştir.¹¹⁷

Fezleke de Hikmet Bil’e olay günü gazetelere dağıtılan beyannamede geçen; “*Saflarınızı sıklaştırınız. Aranızda bizden olmayanların hareketlerine son derece dikkat ediniz*” cümlesinden ne kast ettiği sorulmuş ve Hikmet Bil de bu cümlelerin komünistlere hitaben yazıldığını ileri sürmüştür. Yine Hikmet Bil’e olay günü cemiyet tarafından düzenleneceği ileri sürülen miting konusu sorulduğunda Hikmet Bil, Milli Türk Gençlik Teşkilatı Merkezi’nde bir toplantı yapıldığını ancak kendisinin bu toplantıya katılmadığını, toplantıda validen miting için müsaade istenmesi kararı alındığını, ardından heyetin valiliğe resmi müracaatta bulunduğunu, ancak valinin Başbakan ile görüşüp öyle cevap vereceğini bildirdiğini ifade etmiştir. Devamında Hikmet Bil şöyle demiştir: “*Saat 20.00 sıralarında evime telefon edildi. Bir kasap, dükkânının camlarının kırıldığından dert yanıyordu. Hadiseyi telefonla gazeteye bildirdim. Telefona çıkan gece sekreteri Kayalı; ‘Reis sen ayakta uyuyorsun ne Beyoğlu ne Taksim kaldı’ dedi. Bunun üzerine federasyona telefon ederek durumu sordum. Hüsamet’in orada imiş, kapının önünde kalabalık varmış, onu dağıtmakla meşgulmüş, bir otomobile atlayıp Kamil’le beraber evime gelmelerini rica ettim.*”¹¹⁸ Fezlekeye göre; Kâmil Önal, Hüsamet’in Canöztürk, Hurşit Şahsuvar ve Münir Posat, Hikmet Bil ile buluşup tekrar vali ile görüşmeye gitmiş ve Hikmet Bil vali ile 15 dakikalık bir görüşme yapmıştır. Ancak Hikmet Bil bu görüşmede vali ile miting hakkında konuşma yapılmadığını, kendisinin sadece “*şu köprüyü açsak da trafiğe mani olsak*” dediğini ve ardından tekrar evine gittiğini belirtmiştir.¹¹⁹

¹¹⁴ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹⁵ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹⁶ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹⁷ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹⁸ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹¹⁹ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955); *Fahri Çoker Arşivi*, 339-381.

Fezlekedede Hüsamettin Canöztürk'e 6 Eylül günü cemiyette toplantı yapıp yapılmadığı sorulduğunda; Canöztürk resmi olarak sadece 5 Eylül günü toplantı yapıldığını, 6 Eylül günkü toplantının davetle vaki olmadığını, kendisi ile Nedim Üsdiken ve Kamil Önal'ın federasyonda olduklarını ve sonradan Hikmet Bil ile Orhan Birgit'in de geldiğini ileri sürmüştür. Bomba olayının ardından gazetecilerin federasyona gelemediklerini iddia eden Canöztürk, olaylar sonrasında cemiyet adına bir beyanname neşrine karar verdiklerini ve bu görevin de Orhan Birgit'e verildiğini, beyannamenin saat 17.00-18.00 arasında gazetelere dağıtıldığını ileri sürmüştür. Canöztürk olayların ardından Hikmet Bil ile birlikte önce valinin yanına, ardından da Hürriyet gazetesine gittiklerini ve gazetede buldukları sırada tahribata dair korkunç haberler aldıklarını, saat 22.00'da gazeteden çıktıklarını ve o sırada Kamil Önal'ın İstanbul Ekspres gazetesine beyanat verdiğini söylediğini ve çok düşünceli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca cemiyetteki evrakların yok edilmesi hususunda da kendisinin herhangi bir bilgisi bulunmadığı cevabını vermiştir.¹²⁰

Fezlekedede Kamil Önal için şöyle bir ifade geçmektedir: "6 Eylül müessif hadiselerinin mihveri olan Kamil Önal, yetişme tarzından aldığı bir kuvvetle, çok ustaca ve kurnazca bir taktik kullanarak, tahakkukunu istediği gayelerini, hiçbir şeyden bihaber, sadece milli his ve galeyanlarının esiri olan kimselerin eliyle yaptırmaktadır." Fezlekenin netice kısmında yazarlar ise aynen şu şekildedir:

"Kıbrıs Türktür Cemiyeti 6 Eylül hadiselerinin meydana gelişinde safha safha faaliyette bulunmuştur. Cemiyet kanunlarımızın ve mevzuatımızın emrettiği hususları yerine getiremediği gibi şüpheli hali arkadaşlarımızın da teslim edilen Kamil Önal'ın fiilen sevki idaresine bırakılmıştır. Halkın milli şuuru istismar edilerek, Türkiye Cumhuriyeti'nin komşularıyla ve dostlarıyla münasebetleri bozulmak istenmiş, düşman karşısında memleketin birliği ve iktisadi kuvveti sarsılarak, milli menfaatlere zararlı nümayiş ve tahrip hadiseleri yaşanmıştır. Memleketimizin içte ve dışta itibarını düşürmek maksadıyla mukaddesata el uzatılmış ve bu arada Türk tarihinde teokratik düşünce ve idarenin hâkim olduğu devirlerde bile görünmeyen mabet ve mezarlık tahribine girişilmiştir."¹²¹

Başbakan Adnan Menderes 13 Ocak 1956 tarihinde TBMM'de 6-7 Eylül olaylarının ortaya çıkmasına sebep olan faktörlerin ne ya da neler olduğuna dair uzun bir konuşma yapmıştır. KTC'yi, Cumhuriyet Halk Partisi'nin (CHP) kurdurduğunu öne süren Başbakan Menderes konuşmasında şu ifadelerle yer vermiştir:

"Hadise evvelâ Kıbrıs'ta yapılmış olan tahrikâtın, Papaz Makarios'un tahrikâmiz hareketlerinden, propagandalardan, mitinglerden başlamıştır. Hadise maalesef dostumuz ve müttefikimiz Yunan Hükümeti'nin, Papaz Makarios'un propaganda ve tahrikleriyle neticeler alınabileceğine inanmış olması yüzünden birtakım bu gibi hareketlere müsamaha göstermiş olmasından başlamıştır. Hâdise Yunan gazetelerinin uzun zaman Türk efkârı umumiyesini, son derece şiddetle tahrik edecek neşriyatlarını aylar ve aylardan beri devam ettirmiş olmasından başlamıştır. Bir seneye yakın bir zamandan beri Türkiye'de Kıbrıs meseleleri dolayısıyla, Türk matbuatının, Yunan gazetelerinin son derece tahrikâmiz neşriyatına şiddetle mukabele etmesi ve hattâ bu hususta milli heyecanı coşturmasıdır. Bu mevzuda Kıbrıs Türktür Cemiyeti kuruldu. Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin hükümet tarafından teşvik edildiğini ve kurulduğunu arkadaşım söylüyor. Yalan! Kıbrıs Türktür Cemiyetini Halk Partisi kurdurdu."¹²²

Başbakan Menderes konuşmasının devamında CHP'nin hangi sebeplerle KTC'yi kurdurduğunu sıralamış ve şöyle demiştir:

"Kıbrıs Türktür Cemiyetini kurmakla, türlü mitingler tertip etmekle ve bu mitinglerde Kıbrıs Türktür Cemiyeti vasıtasıyla mütemadiyen memleketin yüksek menfaatlerini, bu iktidar müdafaa ve korumaya kadir değildir, diyerek ve bu propagandayı memlekete yaymak suretiyle iktidarı itibarsız düşürmeye gayret etmek de elbette onların takip edeceği yoldur, elbette onların menfaatlerine daha uygundur. Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nin başında iki yerden mebus namzedi gösterdikleri bir zat mevcuttur. Kıbrıs Türktür Cemiyetini ile ve diğer cemiyetlerle olan alâkalarının, Talebe Cemiyetleri arasında yapılan tahrikâtın hesabını kendilerinden soracağız. Onlar göreceklerdir."¹²³

6-7 Eylül olaylarının uzun bir hazırlık döneminden sonra tertip edildiğini ileri süren Başbakan Menderes, hükümetin böyle bir olayı düzenlemekle suçlandığını ancak milyonda bir ihtimalle de olsa tespit etmeye imkân

¹²⁰ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹²¹ BCA, 010-09-00-107-333-2, (1955).

¹²² TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: 10, İçtima: 2, Cilt: 9, 23. İnikat, 13.01.1956, 80.

¹²³ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: 10, İçtima: 2, Cilt: 9, 23. İnikat, 13.01.1956, 80-81.

bulurlarsa her türlü cezaya razı olduklarını ifade etmiştir. Ardından 26 Ağustos'ta neden bir konuşma yapma gereği duyduğuna değinen Başbakan Menderes şöyle demiştir:

"24 Ağustos'ta bir şayia çıkarıldı; 28 Ağustos'ta Kıbrıs'ta katliam olacak. Bu haberin, bu havadisın bütün Türk matbuatında intişar etmiş olduğunu biliyorsunuz. Şimdi biz hâlâ bu havadisın nereden verilmiş olduğunu tahkikle meşgulüz. Bunu bir yabancı kaynağın iki memleketi birbiri aleyhine tahrik etmek için maksadı mahsusla çıkardığına şüphe yoktur. Bizim heyet Londra'ya gidip Kıbrıs meselesini müzakere etmek üzere hazırlığını yapıyor. Bizim heyetimizin Londra'ya gitmesinden evvel Türk noktayı nazarının bilinmesi lâzım gelir. Hükümetin ve Başbakanın heyeti desteklemiş olması cümlece malûm olması lâzım gelir. Hatta oraya giden heyetin bütün müdafaa gayretlerinin arkasında bütün heyecanı ile Türk milletinin mevcut olduğunu herkese bildirmesi lâzım gelir. Bu maksatladır ki, 26 Ağustos nutkunu söylemiş bulunuyorum. Biz nutku bu arz ettiğim sebeplere müsteniden, Türk tezinin ne olduğunu, Türkiye'de neşir ve tamim edildikten sonra Türk efkârı umumiyesinin bu tezle ne kadar alâkadar olduğu meydana çıksın diye söyledim. 26 Ağustos nutkunu bugün 6-7 Eylül hadiseleriyle hükümetin irtibatını tesis edecek bir vesile ve fırsat olarak kullananlar, 26 Ağustos'ta irat ettiğim nutku şimdi aleyhimizde bir delil olarak ileri sürenler, muhalefet, cümlece malûmdur ki, hepiniz hatırlarsınız ki o zaman takdir etmekten başka bir şey yapmamıştır. Hükümetin nutkunda ifade edilen fikirlerle müşteregiz demişlerdir. Çünkü yalnız onların değil. Yalnız muhalefetin değil, benim 26 Ağustos nutkumun bütün milletçe ve memleketçe tutulmuş olduğunu ve bu nutkumun etrafında toplanılmış bulunulduğunu bugün tekrar etmek lüzumunu hissetmemekteyim. Bu apaçık bir hakikattir."¹²⁴

CHP'li vekil Nüvit Yetkin, Başbakan Menderes'in KTC ile ilgili iddiaları karşısında uzun bir açıklama yapmış ve şöyle demiştir:

"Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nden bahsettiler. Bu cemiyet bir fesat yuvası değildir; Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nden birçok kişi tevkif edilmiş itham olunmuş, fakat sonra da tahkikat bitip tahliye edilmiştir. Biz Kıbrıs Türktür Cemiyetini muzır bir teşekkül olarak tanımadık. Kıbrıs Türktür Cemiyetini biz Halk Partililer kurmuşuz. Muhterem arkadaşlar, Kıbrıs Türktür Cemiyetinin 24 kurucusunun ismini taşıyan mektuplar hepinize gelmiştir. Burada da izah olunduğu gibi Kıbrıs hâdiseleri üzerine Millî Talebe teşekkülleri müşterek bir toplantı yapmışlar, heyetleri Başbakan tarafından kabul edilmiş ve onun ilhamı üzerine bu cemiyet kurulmuş ve Başbakan kendilerine 5 bin lira maddi yardımda bulunmuştur. Devletin arsiulusal menfaatlerini haleldar etmekle itham olunan Hikmet Bil 5 Eylülde bir açılış töreni toplantısından sonra Başvekil tarafından otomobiliyle Florya Köşküne götürülmüş iltifatlarına nail olmuştur. Ben ne Hikmet Bil'i ve ne de kendisini tutanları itham edecek değilim."¹²⁵

23 Şubat 1956 tarihinde mahkemeye uzun bir dilekçe vererek yapılan suçlamalara karşı kendini savunan Cemiyet Başkanı Hikmet Bil, Başbakan Menderes'in KTC'yi CHP'nin kurduğuna yönelik iddialarına cevap vermiş ve cemiyetin teşkilatlı bir yapıya dönüştürülmesini bizzat Menderes'in istediğini belirtmiştir. Hikmet Bil konu hakkında şöyle demiştir:

"Henüz hukuki bir hüviyeti dahi mevcut değilken yani Kıbrıs Türktür Komitesi iken mezkûr komiteyi Başvekil Adnan Menderes İstanbul Vilayet makamı odasında kabul buyurmuşlardır. Komitenin kuruluşu talepleneceye göre 24 Ağustos 1954 olup, vilayette kabulü ise 28 Ağustos 1954, saat 16.30'dur. Komite üyelerine bu kabul esnasında tavazzuh edip teşkilatlı bir cemiyet olmayı konuşmalarıyla bizzat Başvekil ilham etmişlerdir. Ancak ondan sonradır ki komite, cemiyet olabilmek cesaretini kendinde bulabilmiştir. Henüz Türk bayrağı altında bulunmayan, iddia makamının talepleneceyi ifadeyle tekrarlayalım (ahdi hükümler muvacehesinde mukadderatı tayin edilecek bir toprak parçası sayılmasına hukuken imkân bulunmayan) o yere yani Kıbrıs adasına (ki İngiliz bayrağı altındadır) Türktür diyen bir cemiyet nizamnamesini bizzat hükümet kabul etmiştir. Bu tasvibin ta kendisi değildir de nedir?"¹²⁶

Hikmet Bil, Başbakan Menderes'in cemiyete 5.000 liralık maddi yardımda bulunduğunu ve bu yardımın makbuzunun da dosyada mevcut olduğunu, paranın hala bankada bulunduğunu ifade etmiştir. Devamında, olay gecesinden sadece 18 saat önce Başbakan Menderes'in Adliye Sarayı'nın açılış töreni için kendisini davet ettiğini ve tören bitiminde Menderes'in kendisini arabasıyla Florya'ya götürdüğünü ve o sırada gazetecilerin fotoğraflarını çektiğini belirtmiştir.¹²⁷

Başbakan Menderes'in Kıbrıs Türktür rozetini Teknik Üniversite'nin açılış töreninde göğsüne taktırarak

¹²⁴ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: 10, İçtima: 2, Cilt: 9, 23. İnikat, 13.01.1956, 81-82.

¹²⁵ TBMM Zabıt Cerideleri, Devre: 10, İçtima: 2, Cilt: 9, 23. İnikat, 13.01.1956, 86.

¹²⁶ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

¹²⁷ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

gazetecilere poz verdiğini, yine aynı şekilde Cumhurreisi Celal Bayar'ın da İzmir Çeşme'de göğsünde rozeti ile gazetecileri ve Kıbrıs'tan gelmiş olan öğrencileri karşıladığını belirten Hikmet Bil, Londra Konferansı'na gönderilen Fatin Rüştü Zorlu'nun orada yabancı gazetecilerle yaptığı bir basın toplantısında, "Türk halkının Kıbrıs konusunda artık teşkilatlandığını övünerek söylediğini" ve bu teşkilatın da kendileri olduğunu ifade etmiştir.¹²⁸

Hikmet Bil mahkemeye sunduğu savunma dilekçesinin devamında adının özellikle 3 konuda geçtiğini belirtmiş ve şöyle demiştir:

"6-7 Eylül olayları çıkmadan birkaç gün önce iki gencin Taksim'de Rumca bir gazeteyi yırtmaya teşebbüs etmişler. Bilahare öğreniyoruz ki bu iki delikanlıyı polisler karakola götürmüşler ve kendilerine bu gazetelere neden yırtmak veya yakmak istediklerini sormuşlar. Onlar da tutulan zapta göre, bu gazeteler Sayın Devlet Reisimiz Celal Bayar'a ve Başvekilimiz Adnan Menderes'e küfür etmişler, tahammül edemedik, yırtmak istedik demişler. Polis de kendilerini derhal serbest bırakmış. Şimdi talepname de iddia ediliyor ki bu gazetelerin yaktırılması veya yırttırılması hususunda güya ben Kamil Önal'a talimat vermişim. Kendisi dünkü celsede huzurunuzda sorgusu yapılırken bu hususta sarahaten benim kendisine bilhassa böyle bir şey için asla talimat ve ricada bulunmadığımı beyan etti. Bu suretle bu nokta huzurunuzda bizzat Kamil Önal'ın ifadesiyle aydınlanmış oldu. Yine talepnameye göre güya ben; 'siz gazeteleri yaktırın, bende gazetenin fotoğrafçısına söylerim resmini çeker' demişim. Gazetelere ihtisar eden bu hadisenin fotoğrafçısı Alâeddin Büke'dir. Kendisini huzurunuzda celp edip, lütfen ona da sorunuz. O da böyle bir emir veya ricadan haberi olmadığını mutlaka söyleyecektir. O halde görülüyor ki bu olayla bir alakam yoktur."¹²⁹

Hikmet Bil savunmasının devamında Dr. Fazıl Küçük'ün kendisine bir mektup göndererek adadaki Rumların 28 Ağustos'ta Türkler için bir katliam hazırladıklarını bildirdiğini, ayrıca Kıbrıs Türkleri için para yardımı yapıp yapılmayacağını sorduğunu, kendisinin de para yardımında bulunması için Maliye Bakanı'nın araya girmesinin gerektiğini ve Bakanın da izni olursa gönderebileceklerini söylediğini belirtmiştir. Bundan sonraki süreçte ise Kamil Önal'ı Ankara'ya Maliye Vekili'ne gönderdiklerini, Maliye Vekili'nin para gönderme işini kabul edip bir komite kurdurduğunu ve 100 bin TL toplanırsa 3 taksitte döviz olarak Kıbrıs'a aktarmaya karar verdiklerini ifade etmiştir. Ayrıca yardım işi için cemiyetin bütün şube başkanlarına mektup gönderdiğini, mektubun üzerine ise "gizli" kaydını eklediğini, ancak iddia makamının "siz gizli bir cemiyet miydiniz de mektuba gizlidir yazdınız?" dediğini, kendisinin de gizli cemiyet olmadıklarını lakin Dr. Küçük'ün kulaktan dolma öğrendiği katliam haberlerini etrafa yaymak istemediğini, bu yüzden de tedbirli davrandığını vurgulamıştır.¹³⁰

Hikmet Bil üçüncü konuda ise beyanname hususuna değinmiş ve bu tarz durumlarda milliyetçi teşekküllerin beyanname yayımlamasının gayet normal olduğunu, beyannamenin asla "hasmane duygular" ile yazılmadığını, beyannamenin Adnan Menderes'in meşhur *Kıbrıs Nutku*'nun ışığı altında kaleme alındığını belirtmiş ve şöyle demiştir:

"Bu beyanname gazetelere o gece saat 18.00'dan sonra gönderilmişti. Usul ve adet budur. Çünkü o saatten sonra çıkan beyannameleri ancak ertesi sabahki gazeteler alabilir. Türk gazetecilik tarihinde akşam saat 18.00'dan sonra ne çıkmış ne de çıkmakta bulunmuş bir akşam gazetesi mevcut değildir. En geç çıkan akşam gazetesi Gece Postasıdır. O da sabah saat 10.30'da piyasaya verilmiş olur. İddia makamı; 'mademki siz beyannameyi akşam saat 18.00'da verdiniz demek ki o artık sizin ihtiyarınızdan çıktı' diyor. Hayır, sayın hâkimler bu olamaz. Bunu gazetecilik mesleğine mensup kim varsa tereddütsüz reddeder. Zaten vakıya da iddia ettiğim gibi gerçekleşmiş ve mezkûr beyanname hakikaten ertesi günkü bir iki sabah gazetesinde intişar etmiştir. Bilindiği gibi de ertesi sabah İstanbul tam bir sükûnete kavuşmuştu. Bu hale bakarak adı geçen beyannamenin bir tahrik unsuru olduğu da söylenemez."¹³¹

Hikmet Bil savunma dilekçesinin sonunda dostane hareketlerinden sırasıyla bahsetmek istediğini belirtmiştir. Komitenin kurulur kurulmaz ilk toplantısını hükümetin görüşlerine uygun bir biçimde yaptığını, kendisinin Londra ve Kıbrıs'ta basına vermiş olduğu beyanatlarda Kıbrıs'ın Türklere verildiği takdirde, adada kalan Rumların tıpkı İstanbul'daki Rumlar gibi rahat yaşayacaklarını belirttiğini, cemiyetin şubelerini kurarken gayet dikkatli davrandığını ve Rumlar ile diğer ekalliyetlerin fazla olduğu yerlerde şubeler açtırmadığını, olay gecesi valiye yardım için evden çıktığını ve hatta olay yerinde nümayişçilerle konuşmak istediğini ancak onların kendisi

¹²⁸ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

¹²⁹ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

¹³⁰ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

¹³¹ BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

ile konuşmadığını söylemiştir. Hikmet Bil, dilekçesini şu sözlerle sonlandırmıştır: “Başvekil hadiseden 18 saat evvel beni davet edip otomobiline alarak Florya’ya götürürken bana aynen şu suali sordu: ‘Hikmet Bey Kıbrıs hakkındaki nutkumu nasıl buldunuz?’ Ben de aynen şu cevabı verdim: ‘Mükemmel Beyefendi. O kadar mükemmel ki tezimizi devlet bizden bin defa daha iyi ele almış oldu. Şayet emir buyurulursa, artık bizim cemiyeti feshedelim. Menderes; ‘Hayır, hayır siz bize lazımsınız.’ dedi. Şimdi neden lazım olduğumu anlıyorum muhterem hâkimler. Huzurlarınıza sevk edilmek içinmiş.”¹³²

Örfi İdare Mahkemeleri yapmış olduğu araştırma ve incelemeler neticesinde 6-7 Eylül olaylarının, kasıtlı veya kasıtsız olarak bazı şahıslar ve teşekküller tarafından, tahrik ve teşvik edildiğini ortaya çıkarmış, ancak olayların kesin olarak belli olan bir zümre veya teşekkül tarafından istenerek önceden tertip edilip edilmediğini tespit edememiştir. Örfi İdare kaldırıldıktan sonra davalar, İstanbul 1. Ağır Ceza Mahkemesi’nde görülmeye devam edilmiş ve 24 Ocak 1957 tarihinde KTC’ye mensup 17 kişi hakkında yeterli delil bulunamadığı, sanıkların kasten suç işlemeye yönelmemiş olmaları gerekçesiyle beraat kararı verilmiştir.¹³³

Sonuç

1954 yılında İstanbul’da kurulan KTC’nin faaliyette kaldığı süreç içerisinde hem hükümet hem de toplumun farklı kesimleri tarafından destek gördüğünü, maddi ve manevi yönden yardım aldığını söylemek mümkündür. İçerisinde her türlü meslek, parti ve siyasi görüşten üye barındıran cemiyetin kuruluş amacı; Kıbrıs’ın Türk olduğunu dünya kamuoyuna tanıtmak, Kıbrıs Türklerinin hak ve hukuklarını her yönden savunmak ve Kıbrıs’ın Türkler açısından milli bir dava olduğunu bütün dünyaya kabul ettirmek olarak belirlenmiştir. 1954-1955 yılları arasında Yunanistan’ın “Enosis” faaliyetleri karşısında KTC tarafından düzenlenen toplantılar, gösteriler ve yayımlanan beyannameler ile Türk ve Dünya kamuoyunun dikkati Kıbrıs üzerine çekilmeye çalışılmıştır.

6-7 Eylül 1955 tarihinde yaşanan olaylar; yağma, talan ve saldırıların zamanlaması, ölüm vakalarının az olması ve özellikle Rumlara ait malların yağma ve talan edilmesi söz konusu olayların önceden tertip edilmiş olabileceğini göstermektedir. Ayrıca saldırganların ellerinde aynı boy ve ebatlarda sopaların bulunmasının da bahsi geçen iddiayı doğrular bir nitelik taşıdığını ifade etmek gerekmektedir.

Başbakan Adnan Menderes yaşanan olayların ardından ilk açıklamasında komünistleri suçlamış ve millet olarak bir komünist tehdidiyle karşı karşıya olunduğu yönünde değerlendirmelerde bulunmuştur. Dönemin basın-yayın organlarında da belirtilen bağlamda komünist grupları suçlayan haberlerin yer aldığı görülmektedir. Dolayısıyla olayların çıkmasına sebep olduğu düşünülen komünist kişiler tutuklanmış, ancak zamanla bu kişilerin suçsuzluğu anlaşılınca, DP Hükümeti bu sefer suçlu olarak KTC’yi görmüş ve onu suçlamıştır. Cemiyetin olayları başlatan ilk mitingleri düzenlemekle, olaylar sırasında “Kıbrıs Türktür” pankartlarını dağıtmakla, halkı ve özellikle gençleri kışkırtmakla suçlandığı görülmektedir. Öne sürülen gerekçeler nedeniyle cemiyet üyeleri tutuklanmış, cemiyet de kapatılarak bütün mal varlığına el konulmuştur.

İfadeleri alınan cemiyet üyeleri serbest bırakılmalarına karşın cemiyet içerisindeki bazı isimlerin olayların patlak vermesinde teşvik edici bir rol oynadığı, hazırlanan fezleke raporlarına yansımıştır. Bu raporlara göre; 6-7 Eylül olaylarının ortaya çıkışında mihver olarak görülen Kamil Önal’ın, çok ustaca ve kurnazca bir taktik kullanarak istediği gayeleri milli his ve galeyanlarının esiri olan kimselerin eliyle yaptırdığı ileri sürülmüştür. Devamında ise Kamil Önal’ın İstanbul Ekspres gazetesinde; “bunu çok pahalıya ödeteceğiz” şeklindeki beyanatın halkı tahrik edici bulunduğu, cemiyetin Kadıköy şube başkanı Sarafim Sağlamlı’nın daha önceden hazırladığı listeler gereğince bu tahribe önderlik ettiği, Sarıyer şubesinden Osman Tan’ın da bizzat nümayişe katıldığı ve “Arkadaşlar KTC vazifesini yapmıştır, artık dağılın” dediği bilgisi yer almıştır. Yine bu raporlar kapsamında cemiyet başkanı Hikmet Bil’in de olaylardaki sorumluluğunun cemiyeti, yasalar çerçevesinde idare edememesi şeklinde geçtiği görülmektedir.

6-7 Eylül 1955 olaylarının kasıtlı veya kasıtsız olarak bazı şahıs/shahıslar ve teşekküller tarafından, tahrik ve teşvik edildiği tespit edilmesine rağmen, bahsi geçen olaylar üzerindeki sis perdesinin tamamen kaldırılarak, olayların aydınlatıldığını söylemek güçtür. Bu durum, yapılan araştırmalarda ulaşılan belge ve bilgilerin yetersizliğinden kaynaklanmaktadır. Fakat olayların yaşandığı döneme ilişkin yeni belge, bilgi ve raporların ortaya çıkması sözü edilen olayların ve bunların mesullerinin gün yüzüne çıkarılmasına katkı sağlayacaktır.

¹³² BCA, 010-09-00-108-337-1, (23 Şubat 1956).

¹³³ Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları*, 70.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

TBMM Arşivi, Yassıada Mahkemesi 6-7 Eylül Olayları Davası Tutanakları

TBMM Zabıt Cerideleri

Charter of The United Nations And Statute of The International Court of The Justice, San Francisco, 1945.

United Nations Documents 1941-1945, London: Royal Institute of International Affairs Oxford University Press, 1947.

Telif Eserler

Agun, Hüseyin. *Demokrat Parti İktidarının Kıbrıs Politikası 1950-1960*, Ankara: Demokratlar Kulübü, 1997.

Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayıncılık, 1994.

Akar, Rıdvan. "İki Yıllık Gecikme: 6-7 Eylül 1955", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 117 (2003): 86-93.

Alasya, Halil Fikret. *Kıbrıs ve Rum-Yunan Emelleri*, Ankara: KKTC Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1992.

Albayrak, Mustafa. *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.

Altuğ, Kurtul. *Bir Numaralı Tanık*, İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2006.

Armaoğlu, Fahir H. *Kıbrıs Meselesi 1954-1959 Türk Hükümeti ve Kamu Oyunun Davranışları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1963.

Atlı, Cengiz. "İngiliz ve Cumhuriyet Arşiv Belgeleri Işığında 6-7 Eylül Olayları", *Turkish Studies*, 9/10 (2014): 1183-1197.

Babaoğlu, Resul. "Türkiye Rum Cemaati ve 6/7 Eylül 1955 Olayları", *History Studies*, 4/4 (2012): 15-34.

Benlisoy, Foti. "6/7 Eylül Olayları Öncesinde Basında Rumlar", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000): 28-38.

Bil, Hikmet. *Kıbrıs Olayı ve İcyüzü*, İstanbul: İtimat Kitabevi, 1976.

Birgit, Orhan. "Kıbrıs Türktür Cemiyeti Nasıl Kuruldu?", *Akis*, 4/92 (1956): 12-13.

Boyce, D. George. *Decolonization and The British Empire (1775-1997)*, New York: Macmillian Press, 1999.

Çizmeli, Şevket. *Menderes Demokrasi Yıldızı?*, Ankara: Arkadaş Yayınevi, 2007.

Demirer, Mehmet Arif. *Fatin Rüştü Zorlu Gerçeği*, İstanbul: Profil Yayıncılık, 2009.

Demirer, Mehmet Arif. *6 Eylül 1955 Yassıda 6/7 Eylül Davası*, İstanbul: Bağlam Yayınevi, 1995.

Demirer, Mehmet Arif. *6/7 Eylül Olaylarına 50. Yılda Yeni Bakış, Hangi Derin Devlet*, İstanbul: Demokratlar Kulübü Yayınları, 2006.

Dosdoğru, M. Hulusi. *6/7 Eylül Olayları*, Ankara: Bağlam Yayınları, 1993.

Erciş, Muzaffer. *Yaşadım (1923-1973)*, İstanbul, 1999.

Fırat, Melek M. "Türkiye'nin Kıbrıs Politikaları (1945-1960)", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000): 22-27.

Gazioğlu, Ahmet Cafer. *Kıbrıs Sorunu ve Bağımsızlık*, Lefkoşa: Cyrep Yayınları, 1986.

Güven, Dilek. *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Karakuş, Emin. *İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.

Keser, Ulvi. "Kıbrıs Sorunu Bağlamında Türkiye'de 6/7 Eylül 1955 Olaylarına Kesitsel Bir Bakış", *Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 12/25, (Güz 2012): 181-226.

Topuz, Hıfzı. "6/7 Eylül Olayları ve Aknoz Paşanın Yasakları", *Toplumsal Tarih Dergisi*, 81 (2000): 39-41.

Türker, Orhan. "6-7 Eylül 1955 Olaylarının İstanbul Rum Basınındaki Yankıları" , *Tarih ve Toplum Dergisi*, 177 (1998): 13-17.

Üçüncü, Uğur, Öksüz, Hikmet. *6-7 Eylül 1955 Olayları Yakın Dönem Türkiye Tarihinin Sis Perdesi*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2022.

Üskül, Zafer. *Siyaset ve Asker Cumhuriyet Döneminde Sıkıyönetim Uygulamaları*, Ankara: İmge Kitapevi, 1997.

Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (1922-1971)*, Yay. Haz. Erol Şadi Erdiñç. Cilt 2, İstanbul: Pera Turizm, 1997.

Zeki, Vehbi. *Kıbrıs Türk Mücadele Tarihi (1878-1959)*, Cilt 1, Lefkoşa: Halkın Sesi, 1973.

6-7 Eylül Olayları Fotoğraflar-Belgeler Fahri Çoker Arşivi, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2005.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Cumhuriyet

Gece Postası

Hürriyet

İstanbul Ekspres

Kıbrıs Postası

Milliyet

Son Telgraf

Tan

Tercüman

Ulus

Vatan

Yeni Asır

Zafer

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 68-88.

Geliş/Received: 30.12.2022

Kabul/Accepted: 17.03.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1226683

(Araştırma Makalesi/Research Article)

27 MAYISIN GÖLGESİNDE BİR ALBAY: AĞASI ŞEN (1923-12 ŞUBAT 1981)

A COLONEL IN THE SHADE OF MAY 27: AĞASI ŞEN (1923-12 FEBRUARY 1981)

HATİCE SEVİNÇ ÇAM*

ÖZ

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti tarihinde ordunun sivil siyasete müdahalesinin ilk örneği olan 27 Mayıs 1960 darbesinde aktif bir rol oynayan Hava Kurmay Albay Ağası Şen'in hayatı incelenmiştir. Asker ve sivil olmak üzere iki başlık altında tasnif edilen Şen'in yaşam öyküsünde, özellikle sivil kariyerinin şekillenmesinde etkili olan geniş çevresi ve dostlukları da ayrı olarak ele alınmıştır. Bu doğrultuda asker ve sivil yaşamında karşılaştığı destek ve engeller, ölümünden sonra kendisi hakkındaki olumsuz iddialar birinci elden kaynaklarla sorgulanmış, kişiliğinin ve buna bağlı olarak hayatının şekillenmesinde etkili olan maddi ve manevi yapılanmasındaki motivasyon unsurlarına değinilmiştir. 27 Mayıs 1960 darbesinde Başbakan Adnan Menderes'i Eskişehir'de tutuklama görevini üstlenen Ağası Şen, Milli Birlik Komitesinde Devlet Başkanı Gürsel'in Başyaveri olarak görev yapmıştır. 1965-68 ile 1974-75 yılları arasında iki kez THY Genel Müdürlüğü görevini üstlenen Şen, 1970-71 yılları arasında BJK Başkanı olmuştur. Onun hayat hikayesi üzerinden 1960-1980 arası Türkiye'nin siyasi, iktisadi ve sosyal dönüşümü yansıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: 27 Mayıs Askerî Darbesi, Beşiktaş Jimnastik Kulübü, Milli Birlik Komitesi, Silahlı Kuvvetler Birliği, Türk Hava Yolları.

ABSTRACT

In this study, the life of Air Staff Colonel Ağası Şen, who played an active role in the coup of May 27, 1960, which was the first example of the military's intervention in civilian politics in the history of the Republic of Türkiye, was examined. In Şen's life story, which is classified under two headings as military and civilian, his surroundings and friendships, which were especially influential in shaping his civilian career, are also discussed separately. In this direction, the support and obstacles he faced in his military and civilian life, and the negative claims about him after his death were questioned in the light of first-hand sources. The motivational elements in his material and spiritual armament, which are effective in shaping his personality and accordingly his life, are also referred. Ağası Şen, who was among the task force that arrested Prime Minister Adnan Menderes in Eskişehir during the May 27, 1960 coup, served as President Gürsel's Chief Aide in the National Unity Committee. Şen, who was general manager of Turkish airlines twice, in 1965-68 and 1974-75, was also president of Beşiktaş Gymnastic Club in 1970-71. The article deals with Türkiye's political, economic and social change between 1960-1980 through his life story, try to reflect.

Keywords: 1960 Turkish coup d'état, Beşiktaş Gymnastic Club, National Union Committee, Union of Armed Forces, Turkish Airlines.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, sevincinc@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9443-5632.

Extended Abstract

This study discusses the life of Colonel Ağası Şen from Turkish Air Force staff, who played a critical role in the coup of May 27, 1960, the Turkish military's first intervention in politics since the establishment of the Republic. Biographies literary genre in which various aspects of a person's life are told and that is often used as a source in academic studies. Due to the fact that they mostly deal with people and events that official historiography does not include, biographical studies present unique aspects which will provide a better understanding of the spirit of historical event. Despite their subjectivity, the life stories of the people, who witnessed or actually took part in political and social events that have caused significant breaks in history, provide us to understand these events in a different way. In other words, biographies provide an opportunity to reach behind the scenes and create a better understanding of events.

Şen, who was a member of the task force that has arrested Prime Minister Adnan Menderes during the coup, retired at the age of 38 and stood out of the post-coup factionalism between the "National Unity Committee" and the "Union Committee of Armed Forces" within the army. Adapting to civilian life was not easy for a brilliant staff officer, who reached the rank of colonel at a young age. In 1963, he took office in the administrative council of "Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları" (Erdemir) through Cemal Gürsel, where he became a close colleague with Vehbi Koç. Returning to his active business life by staying at Erdemir until 1965, Şen became the General Manager of Turkish Airlines between 1965 and 1968, breaking new grounds in the history of THY. When he became general manager, the company became profitable for the first time since 1956. In 1967, he took an important task in the transition of Turkish Civil Aviation to jet planes, and twin-engine jet planes produced by McDonnell Douglas company joined THY's fleet. Ağası Şen, after leaving the General Manager of Turkish Airlines, worked respectively in Çukurova Holding Company, Metal Kapak A.Ş. and for a short time at the Coca-Cola Company he was the president of Beşiktaş Gymnastic Club between 1970-1971. Returning to Turkish Airlines as the General Manager in 1974, Şen did not give up his passion for aviation despite leaving a year later and supported the establishment of Bursa Airlines, a Turkish civil aviation company, in 1977. Ağası Şen, who stayed out of politics despite various offers, was interested in commerce for the rest of his life. Şen was on the board of trustees of companies operating in aviation, tourism, and industry, especially Transtürk Holding, and passed away on February 12, 1981, at the age of 58, due to stomach cancer.

During his military service, he was a defense attaché at the Turkish Embassy of Washington D.C. between 1956 and 1958, and he formed friendships with influential people both in Türkiye and the United States. A staunch anti-communist, Şen's hatred of communism comes from the psychological factor of him being a Caucasian immigrant. This is also evident from the fact that he formed close friendships with people that shared common goals, such as Ruzi Nazar, who was the CIA's Middle East station chief during the Cold War, and Alpaslan Türkeş, one of the influential army officers of May 27 and the Chairman of the Nationalist Movement Party. The fact that his membership of the Turkish branch of the International Executive Service Corps, founded by David Rockefeller, under the leadership of Nejat Eczacıbaşı, shows that similar friendships have also been influential in shaping his career in his civilian life. However, despite his success in the process between the General Manager of Turkish Airlines to the Presidency of Beşiktaş Gymnastic Club, he was always put on the target board by some circles. Both in military and civilian periods of his life, his friendship had a negative effect, on the fact that he was labeled as a freemason by Colonel Talat Aydemir, Commandant of the Military Academy. Same kind of accusations, accompanied with an allegation that he was a member of a religious sect were made by Saadettin Bilgiç, one of the active figures of the Justice Party.

This study firstly deals with the life story of Ağası Şen, which flows as two separate branches in different periods, as a soldier and a civilian, under a single title, and analyzes the baseless allegations against him through primary sources. However, this period between 1960 and 1980 is a reflection of the political, economic and social life in Türkiye. From this aspect, this study aims to reflect the early phase of Türkiye's social and economic transformation in the time between two coups, which the containment of the Soviet Union was adopted as a policy, through Şen's life.

Giriş

Biyografiler; bir kişinin hayatının çeşitli yönleriyle anlatıldığı edebi bir türdür ve akademik çalışmalarda sıklıkla kaynak olarak kullanılmaktadır. Zira belli bir döneme ait olan kişi ve olayları, resmî tarih yazıcılığı sınırları dışında ele alabilen biyografik çalışmalar, dönemin ruhunun daha iyi anlaşılabilmesini sağlayacak emareler sunabilmektedir. Sübjektif olmalarına rağmen tarihte önemli kırılmalara neden olan siyasi, sosyal hadiselerle tanıklık eden ya da bilfiil içinde yer alan kişilerin hayat hikâyeleri, bu olayları farklı bir biçimde ele alarak idrak edebilmeye yardımcı olmaktadır. Başka bir deyişle bu çalışmalar perde arkasına ulaşılmasını sağlayarak olayları daha iyi anlamlandırma imkânı yaratmaktadır.

Türk siyasi tarihinin en önemli olaylarından biri kabul edilen 27 Mayıs 1960 darbesi, cumhuriyet tarihinde ordunun sivil siyasete müdahalesinin ilk örneğidir. Bununla birlikte 27 Mayıs, sadece kendi döneminin ordu-siyaset çatışması ekseninde kalmamış, sivil-asker ilişkileri başta olmak üzere Türk siyaseti ve toplumsal yaşamında günümüze kadar uzanan geniş bir etkiye sahip olmuştur. 27 Mayıs'ın birçok nedeni olmasına rağmen ortak mutabakata varılan en temel faktör, ordunun hem teknolojik anlamda yaşanan devrin çok gerisinde kalması hem de ordu-iktidar ilişkisinin henüz ortak bir noktada kesişmemesi durumudur.¹ Cumhuriyetin ilanından sonra kısa süreli denemeler olmasına rağmen, Türkiye çok partili yaşama geç katılmış ve ülkenin içinde bulunduğu koşullar çok partili siyasi hayata geçmeyi geciktirmiştir. 1946 yılında CHP'den ayrılan milletvekilleri Dörtlülük Takrir bildirisi ile Demokrat Partiyi kurmuş ve katıldıkları ilk 1946 seçimleri ile ana muhalefet partisi olarak Mecliste yerini almıştır.

Kapalı oy, açık tasnif prensibiyle halkın ilk defa serbest iradesiyle oy kullanabilmesini sağlayan 14 Mayıs 1950 seçimlerinin Demokrat Parti (DP) tarafından kazanılması reel anlamda çok partili demokratik bir rejimin başlangıcı sayılmıştır. İktidara geldikleri zaman sağlam bir demokrasi düzeni kurmayı hedefleyen DP, 1954 seçimlerinden sonra iktisadi hedefleri ön plana alarak demokrasiyi güçlendirmeyi ihmal etmiştir. Muhaleflerin faaliyetlerini engellemek adına Milletvekili Seçim Kanunu'nda değişiklik yapan DP, devlet radyosunu hükümet tekeline alarak muhalefetin sesini engellediği gibi seçmen ve seçim bölgelerine yönelik baskıcı bir politika yürütmüştür. 1954-1957 arası iç ve dış dönemde önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. Ekonomik sorunlar giderek büyümeye devam ederken DP'nin kendi içindeki kavga da büyümüş, partiden ayrılan bir grup Hürriyet Partisi adı altında toplanmıştır. Eski gücünü yitirdiğini anlayan DP, 1957 yılında muhalefete seçim hazırlığı fırsatı sunmadan seçimlere gitmiş ve yeniden tek başına iktidara gelmiştir.² 1957-1960 dönemi ise DP'nin çöküş dönemini temsil etmektedir. Bu dönemde yaşanan ekonomik kriz, iç ve dış borçlanma çiftçinin toprağı bırakıp şehre göç etmesine sebep olmuştur. DP'nin en büyük politikası olan toprak ve köylüyü kalkındırma düsturu iflas etmiştir. Muhalefetin oluşturduğu "Güç Birliği"ne karşı DP "Vatan Cephesi"ni kurmuştur. Siyasi bir güç gösterisine dönen bu cepheleşme süreciyle yurdun her bölgesinde silahlı çatışmalara varacak kadar büyük kavgalar yaşanmıştır. İnönü'ye karşı başlatılan suikast girişimleri³ yine bu dönemin en önemli güvenlik sorunlarından birini teşkil etmektedir.

27 Nisan 1960 tarihinde Meclis'te DP'lilerce kabul edilen "Tahkikat Komisyonu" kararı, DP yönetimine karşı eleştirileri arttırmıştır. 28 Nisan'da İstanbul Üniversitesi'nde başlayan gençlik olaylarında Turan Emeksiz adlı öğrenci polis tarafından öldürülmüş, Rektör Sıddık Sami Onar yaralanmıştır. Polisin sivil öğrencilere uyguladığı şiddet karşısında askerî okul öğrencileri sivil iktidara karşı ilk kez tavrını ortaya koymuştur.⁴ "555K Olayı"⁵

¹ Ümit Özdağ, *Menderes Döneminde Ordu Siyaset İlişkileri 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2004, 55.

² Sedef Bulut, *Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2007, 27-28.

³ 29 Nisan 1959'da Ege gezisine başlayan CHP Başkanı İsmet İnönü, Uşak'ta saldırıya uğramış yine İstanbul'a döndüğü 4 Mayıs 1959'da Topkapı'da bir grubun saldırısına maruz kalmıştır. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam 1950-1964*, Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011, 373-375. Bayraklı'da İnönü'ye karşı düzenlenen suikast girişimi gezi rotasının değiştirilmesi ile önlenmiştir. Seçil Karal Akgün, *27 Mayıs Bir İhtilal Bir Devrim Bir Anayasa*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009, 52,53. İnönü'nün maruz kaldığı bir diğer saldırı Kayseri Gezisi sırasında yaşanan Yeşilköy Olayları'dır. Şevket Süreyya Aydemir, *İhtilalin Mantığı ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973, 305-307.

⁴ Sinan Onuş, *Parola: İnkılap 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003, 67-68.

⁵ Tahkikat Komisyonunun yayınladığı sıkıyönetim bildirimlerinden sonra DP'ye tepki göstermek isteyen muhalefet "5 Mayıs Saat 5'de Kızılay'da" parolası ile bir protesto düzenlemiştir. Bu durumdan DP'lilerin de haberi vardır ve durumu tersine çevirmek amacıyla bir grup DP'liler de kalabalığın arasına karışmıştır. Meclis toplantısından çıkıp Çankaya Köşkü'ne gitmekte olan Cumhurbaşkanı Celal Bayar ile Başbakan Menderes, Kızılay'dan geçerken bir an kalabalığın ortasında kalmıştır. Hatta Başbakan Menderes emniyet güçlerinin uyarılarını dikkate almayarak arabasından inip konuşma yapmak istediği sırada öfkeli kalabalığın hiddeti ile karşılaşmış ve saldırıya uğramıştır. Örsan Öymen, *Bir İhtilal Daha Var 1908-1980*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987, 215-217.

üniversite öğrencileri, siyasi parti grupları, asker ve halkın DP iktidarına tahammülün kalmadığını gösteren önemli olaylardan biridir. 21 Mayıs Harp Okulu yürüyüşü⁶ ise 27 Mayıs'ın provası gibidir. Süvari ve Zırhlı Birlik Subayı Albay İsmail Atak ve diğer subaylarının tevkifinden dolayı hükümete karşı tepkili olan Harp Okulu öğrencileri, 20 Mayıs'ta Türkiye'yi ziyaret eden Hindistan Başbakanı Nehru'yu karşılama ve muhafızlık görevinin Harp Okuluna verilmesi üzerine subaylarla beraber 21 Mayıs'ta saat 14.00'ten itibaren Sıhhiye Orduevi ile Güven Park arasında dolaşmaya başlamış ve sayıları bine yaklaşan bu grup Kızılay'a doğru yürüyüşe geçmiştir. Hükümeti istifaya açık bir şekilde davet eden grubun yürüyüşünde, ast-üst ilişkisinin sekteye uğradığı ve emir-komuta zincirinin bozulduğu Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Namık Argüç ile göstericiler arasında yaşanan sert tartışmalardan anlaşılmaktadır. Harp Okulu Komutanı Tuğgeneral Sıtkı Ulay'ın öğrencilere okula dönmeleri yönündeki telkinlerinden ve tutuklu olan arkadaş ve komutanlarını serbest bırakacağına yönelik verdiği sözden sonra kalabalık dağılabilmektedir.⁷ 21 Mayıs akşamı Çankaya Köşkü'nde yapılan toplantıda Genelkurmay Başkanı Orgeneral Rüştü Erdelhun, Harp Okulunun kontrolü altında olduğunu ancak tedbir amacıyla yetkilerinin artırılmasını talep etmiş ve bu teklifi kabul edilmiştir. 22 Mayıs'ta Ankara'da bazı birliklerin yeri değiştirilmiş, İzmit ve Adapazarı'ndan geçici birlikler sevk edilmek istenmiş, Konya'dan getirilen destek kuvvet Ankara Tandoğan bölgesine yerleştirilmiştir. Orduda yapılması düşünülen bu kuvvet komuta değişiklikleri Milli Savunma Bakanı Yaveri Kurmay Binbaşı Adnan Çelikoğlu ve Ankara Garnizon Komutanı Selahattin Kaplan tarafından doğru bulunmamış ve Hükümet-Ordu arasındaki gerilimi artıracığı ve bir ordu müdahalesine sebebiyet vereceği söylenmesi üzerine Başbakan Menderes'in emriyle durdurulmuştur.⁸ Ancak gerek Genelkurmay Başkanı Erdelhun Paşa ve gerekse Başbakan Menderes'in yatıştırıcı ve önleyici faaliyetlerine rağmen uzun zamandır yapılması planlanan askerî müdahale 1960 baharında emir komuta zincirinin dışında küçük rütbeli subayların ağırlıklı olduğu bir cunta tarafından gerçekleştirilmiştir. Hava Kurmay Yarbay Ağası Şen de 27 Mayıs'a katılan subaylardan biridir. Adını 27 Mayıs müdahalesi ile duyurmuş olan Şen, MBK döneminden sonra sivil hayatında da önemli görevler ifa etmiştir.

Bu makalenin nihai amacı Ağası Şen'in hayatı üzerinden Türkiye'nin 1960-1980 yılları arasındaki siyasî, iktisadî ve sosyal parametrelerdeki kırılmayı anlamak ve anlamlandırmaktır. Zira onun yaşam öyküsü Sovyetlerin çevrelenmesinin şiar edildiği Soğuk Savaş'ın zirve noktasında darbeler arasına sıkışan Türkiye'nin sivil ve kapitalist dönüşümüne dair panoramik izler taşımaktadır.

1. Ağası Şen'in Askerlik Yaşamı

Kafkasya asıllı⁹ olan Ağası Şen¹⁰, 1923 yılında Giresun'da doğmuştur. Annesi Nebiye Hanım, babası ise Doktor Eyüp Sabri Bey olan Şen, babasının mesleği nedeniyle eğitim hayatına Van'da başlamış ve 1934 yılında ilkokuldan mezun olmuştur. Ortaokulu 1937 yılında Trabzon'da tamamlayan Şen, aynı yıl Maltepe Askeri Lisesine kaydolmuş ve 1940'ta buradan mezun olmuştur. 1 Mayıs 1940 tarihinde girdiği Ankara'daki Kara Harp Okulundan 15 Eylül 1941 tarihinde mezun olmuş ve aynı yıl Türk Hava Kurumu bünyesinde Ankara'da kurulan uçuş okulu Türkkuşu'na asteğmen olarak atanarak burada pilotaj eğitimine başlamıştır.¹¹ 15 Nisan 1942 tarihinde teğmenliğe nasedilen Ağası Şen 1 Temmuz 1942'de pilotaj eğitimi alması için İngiltere'ye gönderilmiştir. İleri havacılık öğrenimi gördüğü Sandhurst'tan (İngiltere Kraliyet Hava Harp Okulu) 30 Eylül 1943 tarihinde birincilikle mezun olmuştur.¹²

İngiltere'den döndükten sonra 12 Aralık 1943 tarihinde Merzifon'daki 4. Hava Üssü'ne pilot olarak tayin edilen Ağası Şen 30 Ağustos 1945'te üsteğmenliğe terfi etmiş ve burada harekât subayı olmuştur. 25 Nisan 1947'de ise Kütahya'daki 7. Hava Üssü'ne atanmıştır.

⁶ "Harp Okulu Yürüyüşü" olarak anılsa bile aslında Harp Okulu öğrencilerinin sayısı yaklaşık 300 kişidir. Geriye kalan 700-800 kişi ise orduda görevli subaylardır ki o yüzden bu yürüyüş 27 Mayıs'ın provası olarak anılabilmektedir. Sıtkı Ulay, *General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları 27 Mayıs 1960 Harbiye Silah Başına*, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi, 1968, 77.

⁷ Ulay, *General Sıtkı Ulay'ın*, 76-79.

⁸ Ayrıntılı için bkz. Özdağ, *Menderes Döneminde*, 177-180.

⁹ Bilinenin aksine Ağası Şen, Çerkez değildir. Şen'in ailesi Güney Dağıstan'dan Rus işgali sonrası Giresun'a göç etmişlerdir. Aile aslen Azerbaycan sınırındaki Şirvan'a bağlı Nuha'dandır.

¹⁰ Hakkında yazılan kaynakların genelinde ve nüfus kâğıdında ismi "Agasi" olarak geçmesine rağmen askerlik safahatının yer aldığı dosyada "Ağası" kullanılmaktadır. Günlük hayatında yakın çevresi kendisine Ağhan olarak hitap etmektedir.

¹¹ Hava Harp Okulu 1951 yılında kurulduğundan bu tarihe kadar hava subayı olacak Harbiyeliler Kara Harp Okulu'nda eğitim almakta, müteakiben hava birliklerine katılmaktadırlar. Ayrıntılı bilgi için bkz. Osman Yalçın, "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 9, 17, (2015): 229-260.

¹² Genelkurmay Başkanlığı, General ve Amiral Ş. Gen. Dosya No: 6.

Ağası Şen, Truman Doktrini çerçevesinde askerî eğitim almak için ABD'ye gönderilen ilk on altı kişilik ekibin içindedir. 16 Şubat 1948'de pilotaj eğitimi için Amerika'ya gönderilen Şen, 30 Ağustos 1948'de yüzbaşı olmuştur. Amerika'daki 8 aylık eğitimini tamamlayarak 10 Ekim 1948 tarihinde Türkiye'ye döndükten sonra 1 Kasım 1948'de Kütahya'daki 7. Hava Üssü'ne pilot olarak tayin edilmiş, burada 26 Şubat 1950 tarihine kadar görev yapmıştır. 28 Şubat 1950'de yeniden Merzifon'daki 4. Hava Üssü'ne harekât subayı olarak atanmıştır. Yaklaşık iki yıl süren görevi 1 Ocak 1952'de son bulmuş ve 3 Ocak 1952'de İstanbul Hava Harp Akademisine mütercim olarak atanmıştır. 1 Ekim 1952 tarihinde burada kurmay öğrenciliğe başlayan Şen, 30 Ağustos 1953 tarihinde binbaşılığa terfi etmiştir. 6 Eylül 1953 tarihinde Hava Harp Akademisindeki eğitimini tamamlamış ve 12 Eylül 1953'te Ankara Hava Kuvvetleri Karargâhına harekât subayı olarak atanarak 3 Eylül 1954 tarihine kadar burada görev yapmıştır. 9 Eylül 1954'te Eskişehir'deki 143. Filo Komutanlığına av pilotu olarak atanmıştır. Bu esnada Eskişehir'deki Hava Okulunda öğrenci olarak ders görmüştür. 30 Aralık 1954'te Eskişehir'deki 141. Filo Komutanlığına uçuş filo komutanı olarak atanmış, 30 Ağustos 1955'te aynı filoya jet pilotu olarak tayin edilmiştir. 28 Ağustos 1956 tarihinde Hava Ataşesi olarak Washington'a atanan Şen'in buradaki görev süresi 13 Ağustos 1958'de son bulmuştur. 27 Ağustos 1958'de Eskişehir 1. Hava Kuvveti 114. Filo Komutanlığı'na atanmış ve aynı yıl 30 Ağustos'ta yarbay rütbesini almıştır. 8 Mart 1960 tarihinde ise İstanbul'da bulunan Yüksek Kumanda Akademisi'nde öğrenci olmuştur.¹³

1.1. 27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi ve Ağası Şen

Kurmay Yarbay Ağası Şen, İstanbul'daki eğitimine devam ederken 27 Mayıs 1960 darbesi gerçekleşmiştir ve Yarbay Şen de darbenin önemli isimlerinden biridir. Ankara ve İstanbul olmak üzere iki ayrı örgüte dahil olan darbeci subaylar arasında Kurmay Yarbay Ağası Şen, İstanbul örgütü ile çalışmaktadır ve 27 Mayıs darbesinde Başbakan Menderes'i tutuklamak gibi önemli bir göreve seçilmiştir. Anılardan takip ettiğimiz süreçte, 26 Mayıs 1960 günü İstanbul ekibi adına Albay Muzaffer Yurdakuler Ankara'da Genelkurmay Başkanlığı'nda yapılan toplantıya katılmış, toplantıda harekâtın parolası ve zamanı belirlenmiştir. Albay Yurdakuler İstanbul'dan Yarbay Orhan Kabibay'ı arayarak "*Emekli sandığından istediğin 2740 lirayı aldım. 10 lirasını kestiler. 2730 lira kaldı. Eskişehir'deki Havacı arkadaşın da parasını aldım ama bildiremiyorum. O'nu da sen hallediver*" diyerek 27 Mayıs sabah 04.00'te yapılacak harekâtın 03.00 alındığını ve Eskişehir'deki Menderes'i tutuklama işini halletmelerini şifreli bir şekilde söylemiştir.¹⁴ Haberi alan Yarbay Kabibay ve Binbaşı Orhan Erkanlı, Hava Harp Akademisinde Tabiye ve Strateji grubu başkanlığı yapan ve cuntanın içinde olan Albay Mucip Ataklı'ya ulaşarak durumu anlatmış, Ataklı, Eskişehir'de Menderes'i tutuklama işini başarabilecek dirayet ve salahiyyete sahip olarak gördüğü, o esnada akademi kursiyeri olan Kurmay Yarbay Ağası Şen'i önermiştir. Derhal, Yarbay Şen ve arkadaşı Yarbay Hulusi Kaymaklı çağrılarak Menderes'i en geç sabah altıda tevkif edip Ankara'daki ihtilal kuvvetlerinin emrine getirilmesi görevi tevdi edilmiştir. Yarbay Şen ve Yarbay Kaymaklı bu önemli görevi kabul etmelerine rağmen Yarbay Şen'in girişimin atıl kalacağına dair endişeli ve tereddütlü olduğu şu ifadelerden anlaşılmaktadır: "*Biz oraya gider, Menderes'i tevkife kalkarken siz de burada ihtilali yine tehir ederseniz halimiz çok hoş olur doğrusu...*"¹⁵ Keza; Albay Ataklı, Binbaşı Erkanlı ve Yarbay Kabibay'ın Harp Okulu'ndan uğurladığı Şen, bir gün önce ertelenen harekâtın gerçekleşeceğine dair endişelerini, "*Bizi yakmayın, karar kesin mi?*"¹⁶ diye yinelemiş, "*kesin*" cevabı karşısında Yarbay Şen, Yarbay Kaymaklı ile beraber Başbakan Menderes'i tutuklamak üzere saat 16.30'da Kabataş'tan kalkan arabalı vapur ile Eskişehir'e doğru hareket etmişlerdir.

Yarbay Şen ve Kaymaklı akşam saatlerinde Eskişehir'e vardıklarında ilk iş olarak, Hava Kuvvetleri Komutanı Albay Muhsin Batur'un evine gitmiştir. Batur o geceyi ve Şen ile diyalogunu kendi anılarında şöyle yazmıştır:

"Saat 20.30 sıraları idi, evde yalnızdım. Eşim Leyli okulda bulunan kızımı almak üzere İstanbul'a gitmişti. Kapı çalındı, açtım, resmi elbiseli fakat şapkasız ve rengi sararmış, heyecanlı bir vaziyette Yarbay Ağası Şen'i gördüm. 'Hayrola, ne arıyorsun burada?', dedim. Aramızda şu muhavere geçti; 'Albayım, hemen resmi giyin, silahını al gel, gidelim.' 'Anladık, gelirim, ama sen gir içeri, anlat... evde kimse yok.' 'Yenge, çocuk yok mu?' 'Yok...' 'Ev

¹³ Genelkurmay Başkanlığı, General ve Amiral Ş. Gen. Dosya No: 6 ve Kuruluşundan Günümüze Hava Kuvvetleri Komutanlarımız, Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Merkez Daire Başkanlığı Yayınları, 1997, 3.

¹⁴ Haydar Tunçkanat, *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996, 263.

¹⁵ Abdi İpekçi, Ömer Sami Coşar, *İhtilalin İç Yüzü*, İstanbul: Uygun Yayınevi, 1965, 192,194 ve Cüneyt Akalın, *27 Mayıs Bir Devrimdir*, 50. *Yılında 27 Mayıs*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010, 49-60.

¹⁶ Orhan Erkanlı, *Askeri Demokrasi*, İstanbul: Güneş Yayınları, 1987, 64.

sahiplerinden ses işitilir mi?’ ‘İşitilmez haydi gel içeri.’ ‘O halde kapıda Yarbay Kaymaklı var, onu da çağırayım.’¹⁷

Yarbay Şen, harekât hakkında bildiklerini Albay Batur ile paylaştıktan sonra görevini kusursuz tamamlamak için iyi bir plan uygulamak istemiş ve bu sebeple titiz davranmıştır. Görüşmede güvendikleri kuvvet ve komuta sahibi arkadaşlarına konuyu açma kararı verilmiş ve ilk olarak Tümgeneral Süleyman Tulgan’a ulaşılmıştır. Yarbay Kaymaklı; Tümgeneral Tulgan’ı alıp Albay Batur’un evine getirmiş ve Tümgeneral Tulgan da harekâta katılmıştır. Müteakiben Albay Batur, 4. Hava Üs Komutanı olan Kurmay Albay Mustafa Azaklı’yı arayarak konu hakkında konuşmak üzere evine davet etmiştir. Teklifi koşulsuz kabul eden Albay Azaklı’nın ardından harekâta dair planlama yapılırken önemli bir silah gücüne sahip olan uçaksavar birliklerinin de desteğini almak üzere Uçaksavar Tugay Komutan Yardımcısı Albay Nadir Bürgüt’e Yarbay Kaymaklı tarafından teklif götürülmüştür. Albay Bürgüt’ün de desteğine alan ekip, İstanbul veya Ankara’dan haber gelmeksizin harekete geçmenin doğru olmayacağını bildiklerinden radyo bildirisini beklemişlerdir.¹⁸ 27 Mayıs’a dair herhangi bir bilgisi olmayan bu subaylar, konuyu duyunca hiç şaşırılmamış, aksine sorgusuz sualsiz bu oluşum içinde olmayı kabul etmişlerdir.¹⁹

Ekip gece saat 02.00’de harekete geçerek gizlice şehir telefonu ve radyosu bulunan Albay Azaklı’nın makamına gitmişler, bu esnada Yarbay Nüzhet Yolaç da gruba katılmıştır. Albay Batur’un anlatımıyla, “*zaman mefhumu ve ölçüleri sanki ortadan kalkmış, dakikalar saat olmuştu*”. Saat 03.00’e doğru askerî hat üzerinden Hava Kuvvetleri Komutanlığını arayan grup, cevap alamamış bunun üzerine şehir telefonu ile İstanbul’da gelişigüzel bir abone isteyip postane hatlarını kontrol etmek istemişler irtibat sağlanamayınca harekete geçildiğini anlamışlardır. Lakin yine de Kurmay Yarbay Ağası Şen’in radyodaki anonsu bekleme teklifine riayet ederek saat 04.30’daki radyodaki dikkat anonsunu beklemişlerdir.²⁰

İşaretin gelmesi sonrasında Yarbay Şen ve Yarbay Kaymaklı ilk iş olarak Eskişehir Hava Üssü Komutanı Tuğgeneral Bedii Kireçtepe’nin evine gitmişlerdir. Yarbay Şen, Yarbay Kaymaklı ve Tuğgeneral Kireçtepe arasında şu konuşma geçmiştir: “*Paşam Silahlı Kuvvetler şu andan itibaren memlekette idareyi ele almış bulunuyor. Burada da idareye sizin el koymanızı istiyoruz.*”²¹

Kendisine harekâta dair izahat verilirken Demokrat Parti’nin Maliye Bakanı Hasan Polatkan Tuğgeneral Kireçtepe’yi aramış, telefona Yarbay Ağası Şen cevap vermiştir: “*Ben Polatkan... Paşa orada mı?*”, Yarbay Şen ise “*Yok Efendim*”, deyip telefonu kapatmıştır. Lakin telefon bir kez daha çaldığında bu sefer telefonu Tuğgeneral Kireçtepe açmış, Eskişehir Valisi’nin “*Paşam derhal vilayete gelmenizi rica ederim*” mesajına Tuğgeneral Kireçtepe “*Şu anda askerî idare başlamıştır. Siz lütfen karargâha geliniz*”, diye cevap vermiştir.²² Eskişehir’deki şeker fabrikasında konaklayan Başbakan Menderes’i tutuklamak için Yarbay Şen’in de içinde bulunduğu Albay Azaklı’nın komutasındaki grup harekete geçmiş, ancak planlamada 15-20 dakikalık bir zaman kaybedilmiş ve Başbakan Menderes ve Bakan Polatkan oradan ayrılmıştır. Yurtiçi Bölge Komutanı Hakkı Önel’in harekâttan haberi olmadığı için Menderes ve kafilesine Kütahya’ya giderken forslu arabasını tahsis etmiş ayrıca bir manga erin de eşlik etmesini sağlamıştır.²³ Başbakan Menderes ve maiyetinde bulunan birkaç milletvekilinin otomobiller ile şehirden ayrıldığı haberi üzerine 4. Hava Üssü’ne bağlı F-86 uçakları kaldırılarak kafilenin keşfine gönderilmiş ve uçaklar, alçak uçuş yaparak kafilenin durumunu anı anına haber vermiştir. Başbakan Menderes ve kafilesi Kütahya’ya girdiğinde Kütahya’daki Hava Er Eğitim Tugayına telefon edilerek “*Menderes ve maiyetindekilerin, bir hadiseye mahal verilmeden Tugaya getirilmesi ve muhafaza altına alınması*” emri verilmiştir. Menderes ve maiyetindekiler gözaltına alınarak önce Eskişehir’e ardından Ankara’ya doğru hareket edilmiştir. Uçak Ankara’ya yaklaşırken Cemal Gürsel’i İzmir’den getiren uçakla telsiz irtibatına geçilmiş ve böylece Yarbay Ağası Şen’in de içinde bulunduğu Eskişehir’deki havacıların ilk vazifesi tamamlanmıştır.²⁴

¹⁷ Muhsin Batur, *Anılar ve Görüşler*, Üç Dönemin Perde Arkası, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985, 79-80.

¹⁸ Batur, *Anılar*, 80-81.

¹⁹ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı Yarı Kûlahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1991, 55.

²⁰ Batur, *Anılar*, 82.

²¹ İpekçi, Coşar, *İhtilalin İç Yüzü*, 225.

²² İpekçi, Coşar, *İhtilalin İç Yüzü*, 225-226.

²³ Toker, *Demokrasimizin*, 62-63.

²⁴ Batur, *Anılar*, 82-84.

1.2. Milli Birlik Komitesi ve Silahlı Kuvvetler Birliği Arasında Ağası Şen

27 Mayıs Darbesinin gerçekleşmesiyle beraber Türk siyasi tarihinde ara dönem olarak da adlandırılan “Milli Birlik Komitesi” (MBK) devri başlamıştır. Orgeneral Cemal Gürsel’in 27 Mayıs’ın lideri olarak Genelkurmay Başkanlığında gerçekleştirilen ilk toplantıya daha önce Cemal Madanoğlu tarafından davet edilen ve buraya getirilen üniversite profesörleri de katılmıştır. 27 Mayıs harekâtının ilk sorunsalı komite üyelerinin belirlenmesi olmuştur. 27 Mayıs’tan sonra yapılan toplantılara katılan Şen, harekâta katılan isimlerin açığa çıkmaması ve komitenin önemli sorumluluklar almadan idareyi sivillere devretmesi gerektiğini savunmaktadır.²⁵ Harekâta katılan diğer subayların büyük çoğunluğu ise askerî yönetimin bir süre daha devam etmesi taraftarıdır ve komitede yer almak istemektedirler. Gürsel, komitenin 20-25 kişiden fazla olmamasını uygun bulmuştur. Bunun üzerine Tuğgeneral Sıtkı Ulay, komite üyesi belirleme hakkının harekâtın ilk ve en eski üyelerine ait olduğunu söylemiştir.²⁶ Toplantıda çıkan tartışma üzerine Yarbay Şen harekâta aktif rol almasına rağmen MBK Üyesi kartını fırlatıp yere atmış ve bir daha toplantılara katılmamıştır. Yarbay Şen, “*İhtilali ülkeyi yönetmek için değil, kardeş kavgasına engel olmak için yaptık. Biz halkımıza, müdahaleden sonra kışlamıza döneceğimize söz verdik*”, diyerek kendisine teklif edilen MBK üyeliğini reddetmiştir. Ancak Yarbay Şen, MBK üyesi olmasa da Cemal Gürsel’in başyaveri²⁷ olarak bu dönemde çok önemli bir görevde bulunmuştur.

18 Temmuz 1960 tarihinde Ankara Hava Kuvvetleri Karargahına tayin olan Yarbay Şen²⁸, başyaver olarak görev yaptığı süre içerisinde makamının ötesinde bir özgül ağırlık yaratmış, karar verme mekanizmasında inisiyatif almış, hatta MBK Başkanı Gürsel üzerinde önemli bir etki oluşturmuştur. Hem Gürsel’in yapacağı önemli görüşmelerde karar verme ve planlama safhasını düzenlemiş hem de özellikle 14’ler olayından sonra komite içerisindeki atamalar ve gruplaşmalarda Ağası Şen kilit bir rol oynamıştır. Başyaverlik görevi süresince Ağası Şen Cemal Gürsel’in tüm gezilerine eşlik etmiş, randevu ve görüşmeleri kendi inisiyatifinde belirlemiştir. Gürsel’in bilhassa İsmet İnönü ile yaptığı özel görüşmelere²⁹ Ağası Şen de eşlik etmiştir.³⁰ Gürsel ile İnönü arasındaki görüşmelerdeki en önemli konular kurucu meclis ve seçimler olmuştur. Kurucu meclisin açılmasına dair görüşmeler yapıldığı bu zamanda İnönü ile Gürsel arasında yazılı olmayan bir cumhurbaşkanlığı anlaşması yapılmıştır.³¹ 13 Kasım 1960 tarihinde yaşanan “14’ler Olayı”ndan³² sonra 21 Kasım’da rahatsızlanan Cemal Gürsel’in yaklaşık 40 gün süren hastalık döneminde Şen, hem Gürsel’in sıhhati ile yakından ilgilenmiş hem de idari görevlerini üstlenmiştir. 6 Ocak 1961 tarihinde Kurucu Meclis’in açılması ile MBK Dönemi fiilen sona ermiştir.³³

²⁵ İpekçi, Coşar, *İhtilalin İç Yüzü*, 291.

²⁶ Ulay, *General Sıtkı Ulay’ın*, 129-130.

²⁷ Yarbay Şen’in başyaverliğe getirilmesinde Albay Türkeş’in etkili olduğu, Türkeş’in Gürsel’in yetkilerini tayin ederken kontrol etme gücüne sahip olmak istediği iddia edilmiştir. Aksi halde karacı bir generalin havacı bir başyaver tayin etmesinin pek de mümkün olmayacağı düşünülmektedir.

²⁸ Genelkurmay Başkanlığı, General ve Amiral Ş. Gen. Dosya No: 6.

²⁹ 6 Ağustos 1960 tarihinde İsmet Paşa’yı Heybeliada’daki evinde ziyaret eden Gürsel bu görüşmede MBK’nın çalışmalarına yönelik malumatları İsmet Paşa ile konuşup onun görüşlerini almıştır. Yine İsmet İnönü 24 Ağustos 1960 tarihinde Gürsel’in ziyaretini Florya Köşküne giderek iade etmiş ve o dönem MBK’nın üzerinde fazlasıyla tartıştığı konular üzerinde konuşmuşlardır. Toker, *Demokrasimizin*, 104-105, 117.

³⁰ Toker, *Demokrasimizin*, 104.

³¹ MBK Başkanı Gürsel, Kurucu Meclis ile alakalı anayasa çalışmaları görevini Prof. Turhan Feyzioğlu’na vermiştir. 3 Kasım 1960’ta Feyzioğlu’nun evinde Başyaver Albay Şen ve CHP Genel Sekreteri İsmail Rüstü Aksal bir araya gelerek bazı anlaşmalar yapmıştır. Buna göre Gürsel Cumhurbaşkanlığı seçimlerinin tek dereceli oyla yapılmasını ve İsmet Paşa’nın aday olmamasını istemesine karşılık Kurucu Meclis içinde CHP’lilerin sayısının fazla olacağını ve seçimde CHP’ni destekleyecekleri sözünü vermiştir. Feyzioğlu 4 Kasım sabahı görüşmenin detayını İnönü’ye anlattığında olumlu bir yanıt almıştır. Toker, *Demokrasimizin*, 195-196.

³² MBK kurulduğu andan itibaren üç gruba ayrılmıştır. Bunlar askerî yönetimin en az 4 yıl devam etmesini isteyen Radikaller; yeni bir anayasa ile siyasi partilerde ve orduda yapılacak düzenlemeler ile seçimlere gidilmesini isteyen Demokratlar; 27 Mayıs sonrası idari görev üstlenmeden iktidarı CHP’ye devretmek isteyen CHP’liler. Komite içindeki ayrılıklar gerekli reformları yapmaya engel teşkil eder bir hale gelmişken MBK Başkanı Gürsel’in sözünü “peygamber buyruğu” olarak gördüğü İnönü’ye duyduğu saygı ve hayranlık duygularıyla beraber Cumhurbaşkanı seçilmesi sözünü de aldığı için artık sivil iktidara geçilmesinden yanadır. 13 Kasım 1960 sabahı Gürsel’in emriyle 14 MBK üyesi yurtdışındaki elçiliklerde yaklaşık iki yıl süreyle görevlendirilmiştir. Özdağ, *Menderes Döneminde*, 281-284.

³³ 13 Aralık 1960’ta 157 sayılı kanunla, Kurucu Meclis teşkili kabul edilmiş ve Temsilciler Meclisi kanunu ile MBK’nın otoriter hüviyeti son bulmuştur. 44 maddeden oluşan Kurucu Meclis Kanunu ile seçimlerin en geç 29 Ekim 1961’de yapılması gerekmektedir. Kurucu Meclis, 6 Ocak 1961’de yeni Meclis binasında açılmıştır. Aydemir, *İkinci Adam*, 434-435, Akgül Karan, *27 Mayıs*, 165-171. 25 Mayıs 1961’de yeni seçim kanunu kabul edilmiş ve 9 Temmuz 1961’de halk oyuyla sunulmuştur. 4 Eylül 1961’de 73 sayılı kanunla Kurucu Meclis lağvedilmiştir. Aydemir, *İkinci Adam*, 506.

22 Şubat 1961 tarihinde Albay rütbesine terfi eden Ağası Şen bilhassa Kurucu Meclis açıldıktan sonra komitenin en temel sorunu haline gelen Silahlı Kuvvetler Birliği olayları içinde de yer almıştır. 27 Mayıs hasebiyle ordu içinde sevilen ve nüfuz sahibi olan Binbaşı Erkanlı, Yarbay Kabıbay ve Albay Türkeş'in 13 Kasım 1960'ta MBK içinden tasfiye edilmeleri ordu içinde lidersiz kalan subayların yeni bir arayışa girmesine neden olmuştur. Güçsüzleşen MBK içinde siyasi ve askeri etkinliğini artırmak isteyen subaylar, bununla birlikte 27 Mayıs hazırlığına katılmış olup MBK içinde kendilerine yer bulamayanlar, sivil siyasete güven duymayanlar ve 27 Mayıs "ihtilali" ile istenilen ideallerin tam anlamıyla gerçekleşmediğini en az 15 yıl daha askerî yönetimin devam etmesini isteyenler "Silahlı Kuvvetler Birliği" adındaki oluşuma katılmışlardır. SKB içerisinde üç başlı bir iktidar görülmektedir: Milli Birlik Komitesi, Silahlı Kuvvetler Birliği ve Kurucu Meclis.³⁴

SKB'nin kuruluş amacı MBK'yı desteklemektir.³⁵ Başta MBK'ya yardımcı olmak amacıyla olan SKB aksine MBK'nın karar verme yetisine müdahale edecek hale gelmiştir. SKB'nin İstanbul'da en güçlü ismi 66. Tümen Komutanı Faruk Güventürk³⁶ iken Ankara'da Kara Harp Okulu Komutanı Talat Aydemir'dir.³⁷ MBK üyelerinden Ekrem Acuner³⁸ ve Mucip Ataklı da SKB'nin etkili isimlerinden biridir. Talat Aydemir³⁹ öncülüğünde "Albaylar Cuntası" adı ile kurulan örgüt, 1961 yılı mart ayının başında adını "Türk Silahlı Kuvvetler Birliği" olarak belirlemiştir. Kendi oluşumlarına yakın İstanbul'da bir başka örgütün varlığından haberdar olan SKB, 18 Mart 1961'de "Çanakkale Şehitlerini Anma" protokolünden sonra bir araya gelerek birleşme kararı almıştır.⁴⁰ Merkezi Ankara olan SKB'nin, İstanbul dışında, Erzurum ve Eskişehir'de şubeleri bulunmaktadır. Bu sayede çeşitli konularda karar almak gerekince şubelerde yapılan toplantı merkeze iletilmekte ya da irtibat subayları vasıtasıyla sorunlar çözülmektedir. İstenmeyen bakan ya da kuvvet komutanları hemen azledilmekte veyahut tayin edilmektedir.⁴¹

SKB'nin zaman içerisinde artan gücü MBK içerisinde panik havası yaratmıştır. Gerekli tedbirler almazlarsa kendilerini tasfiye edeceklerini bilen MBK üyeleri ordu içerisinde yüksek kademede bulunanları kendi tarafına çekmek için harekete geçmiştir. MBK'nin tavrına karşılık Hava Kuvvetleri Komutanı İrfan Tansel, Komitenin alacağı tüm kararlarda onayının alınmasını isteyerek bir nevi MBK Başkanı kimliğine bürünmüş ve MBK'ya bir ultimatom⁴² vermiştir.⁴³ Tansel'in tavrına karşılık Gürsel ve Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay tarafından fikir birliği neticesinde İrfan Tansel'i yurtdışı görevine atama kararı alınmıştır. NATO Daimî grubunda görevlendirilen Tansel, Washington'a atanmıştır. Tansel yerine de 1. Hava Kuvveti Komutanı Kurmay Albay Süleyman Tulgan Hava Kuvvetleri Komutanı olarak atanmıştır. Bu kararlar henüz resmi olarak duyurulmadan evvel Tulgan, Muhsin Batur ile yaptığı konuşmada Hava Kuvvetleri komutanı olarak atandığını ve Tansel'in Washington'da görevlendirileceğini söylemiştir. Muhsin Batur duyduklarına çok şaşırılmış ve derhal harekete geçerek durumu SKB'ye bildirmiştir.⁴⁴ Bu yeni atamalarda General Tulgan, General Azaklı ile bilhassa Başyaver Albay Ağası Şen'in Cemal Gürsel üzerinde büyük etkisi⁴⁵ olduğu bilinmektedir. Özellikle Şen'in Gürsel'e bazı komite üyelerinin yeni

³⁴ Dündar Seyhan, *Gölgedeki Adam*, İstanbul: Nurettin Uycan Matbaası, 1966, 134.

³⁵ Kamil Karavelioğlu, *Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*, İstanbul: Güner Yayınları, 2007, 119.

³⁶ Faruk Gürler, Silahlı Kuvvetler Birliği'ni 13 Kasım olaylarından hemen önce Gürsel'in MBK'da tasfiye yapacağı haberini aldıktan iki gün sonra, kendi odasında Tuğgeneral Yusuf Alpmansu, Kurmay Albay Zarf Çetindağ, Kurmay Albay Emin Arat, Kurmay Albay Turan Çağlar, Tuğgeneral Faruk Gürler ve Kurmay Yüzbaşı Ahmet Germeç var iken silah üzerine yemin ederek kurduğunu söylemektedir. Öymen, *Bir İhtilal*, 309-310.

³⁷ Batur, *Anılar*, 94.

³⁸ Kurmay Albay Ekrem Acuner, Yassıada Komutanı Tarık Güray ve Hava Yüzbaşı Remzi Oral'ın aralarında yapılan görüşmelerden sonra SKB kurmuşlardır. İbrahim Hitay, Erdal Çetin, *İhtilallerin Tankçısı Muhtıra ve İhtilal Günlerinin Romanı*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2003, 46.

³⁹ Talat Aydemir ise 25 Ağustos 1960 tarihinde Jandarma Okulu Şeref Salonunda silah üzerine yemin ederek Silahlı Kuvvetler Birliğini kurduğunu söylemektedir. Talat Aydemir, *Hatıratım*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 78.

⁴⁰ Erdoğan Örtülü, *Üç İhtilalin Hikayesi*, İstanbul: Milli Ülkü Yayınevi, 1966, 134-135.

⁴¹ Adnan Çelikoğlu, *Bir Darbeci Subayın Anıları*, 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017, 167-168.

⁴² Buna göre; 1- Milli Birlik Komitesi'nin Türk Silahlı Kuvvetler adına verdiği şeref sözü kayıtsız şartsız yerine getirecektir. 2-Siyaset yapmak ve Silahlı Kuvvetlere nüfuz etmeye çalışmak kesin olarak önlenemez, buna engel olanlar görevlerinden alınacaklardır. 3- Silahlı Kuvvetler en geç yeni Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı gün fiilen siyasetten çekilecektir. Örtülü, *Üç İhtilal*, 138-139.

⁴³ Örtülü, *Üç İhtilal*, 135-137.

⁴⁴ Hitay, Çetin, *İhtilallerin Tankçısı*, 48-49.

⁴⁵ Ağası Şen bu olaylar içerisinde çok fazla yer almak istememesine rağmen Tansel'e karşı olan havacılar, Şen kanalıyla Gürsel ile irtibata geçmişlerdir. Çelikoğlu, *Bir Darbeci*, 166-167.

bir darbe planlayarak "ihtilalin demokrasisine" gölge düşüreceklerini söylemesi üzerine Gürsel ordudaki üst kademe komutanlarının yerlerini değiştirmiş ve bunun üzerine taraflar arasındaki çatışma büyümüştür.⁴⁶

5 Haziran 1961 Resmî Gazete'de İrfan Tansel'in Washington'a atandığı haberi yayınlanmış ve SKB atamayı durdurmak için çözüm ararken olayların büyümeden son bulması için MBK ile anlaşmak istemiştir. Bu görevi Kurmay Albay Sadi Koçaş'ın yapabileceğini düşünen Talat Aydemir, Koçaş'a haber bırakmıştır. Öğlen saatlerinde evine giden Kurmay Albay Sadi Koçaş, Talat Aydemir'in acil görüşme mesajını aldıktan sonra Kara Harp Okulu'na giderek kendisiyle yüz yüze görüşmüştür. Talat Aydemir bu görüşme sırasında Koçaş'tan öncelikle kendi yanlarında olmasını istemekle birlikte Gürsel'in verilen ultimatomu kabul etmemesi halinde köşkü bombalayacaklarını söylemiştir. Koçaş, Gürsel'e karşı bir harekete girişmeyeceğini söyleyince en azından Gürsel ile SKB arasında arabuluculuk yapmasını istemiş, hatta bir emrivaki ile Gürsel ile görüşme randevusu bile aldırmıştır. Aydemir, emir subayına derhal Cumhurbaşkanlığı Başyaveri Ağası Şen'i aramalarını ve Sadi Koçaş'ın görüşeceğini bildirmiştir. Koçaş, telefonda Ağası Şen'e, Gürsel ile hemen görüşmek isteğini iletmış buna karşılık Şen "Emredersiniz ben bir araba göndereyim, siz hemen teşrif edin. O arada bende Paşama arz ederim", cevabını vermiştir.⁴⁷

Koçaş, Aydemir'in yanından hızlıca ayrılıp Çankaya Köşkü'ne doğru yola çıkmıştır. Şen, köşkün dış merdivenlerinde karşıladığı Koçaş ile koridorda 5-6 dakikalık bir görüşme yapmıştır.⁴⁸ Şen, Hava Kuvvetlerinde yaşanan sorunları, gruplaşmaları ve Havacı MBK üyelerinin olumsuz rol ve etkilerinden kısaca bahsettikten sonra şöyle devam etmiştir:

"Buraya niçin geldiğinizi, neden sizi arayıp bulduklarını biliyorum. Sanırım aylardan beri ilk kez doğru bir karar verdiler sizi seçmekle. Bu yüzden, olayların iç yüzünü bilesiniz diye anlattım bunları size. Ah Albayım, keşke Ankara'da bulunsaydınız. Geçen sene mektubunuz üzerine Paşaya ısrar edip sizi getirtmemiş oluşumuzun cezasını çekiyoruz şimdi. Ama ne bileyim herkes benim gibi düşünmüştü o zaman... Bugün de içinde bulunduğumuz durumdan belki yine siz kurtarabilirsiniz. İki tarafında size bir ölçüde güvenleri ve saygıları var. Paşam da gerçekten çok sever sizi. Karşı tarafın çekindiği bir gücünüz olduğu da muhakkak. Bunu iyi değerlendirebilirsiniz. Bu arada benim adım da söz konusu edilmiştir. Ya da edilecektir. Bunu şunun için söylüyorum. Eğer durumu düzeltebilmek için beni feda etmeniz gerekirse, bir an tereddüt etmeyin. Vereceğiniz her emri seve seve kabullenecek ve yerine getireceğim. Bunu bilerek Paşa ile konuşun."⁴⁹

Şen'in çok üzgün olduğu söyleyen Koçaş, Şen'i şöyle teskin etmiştir:

"Burası siyasi bir makam, ama siz siyasi değilsiniz. Bu işlere taraf olarak karışma Albayım. Siz bir askersiniz. Üstelik MBK üyeliğini reddederek orduda kalmayı tercih etmiş bir insansınız. Sizin istikbaliniz hava kuvvetlerinde olmalı. Size karşı kimsenin bir alerjisi olacağını sanmam. Daha başta feragat göstermiş bir subaysınız. Bu yüzden üzerinize yeni yıldırımlar çekmekten sakının."⁵⁰

Buna rağmen çok geç kaldığını söyleyen Şen, Koçaş'a her şeyin söylendiğini ve yukarıda kendisinin emeklilik isteğiyle karşılaşacağını söyleyerek şöyle demiştir: "Bu yüzden rahat karar verin diye söyledim bunları. Tekrar ediyorum, durumun düzelmesi, eğer buna bağlı ise, hiç tereddüt etmeyin."⁵¹

Gürsel ile yaptığı görüşme sırasında Koçaş, arabulucu olarak gönderilmesine rağmen bazı şartların çok ağır olduğunu özellikle başyaverin emekli edilmesine yönelik teklifin kabul edilemeyeceğini ısrarla belirtmiştir. Gürsel, biraz daha etrafındakilerle görüşmek istediğini söyleyince Koçaş da yanından ayrılmıştır. Köşkte Madanoğlu ile de kısa bir görüşme yapan Koçaş oradan ayrılmadan önce Kara Harp Okulu'nu arayarak Talat Aydemir'e kendisini araması için not bırakmıştır. Evine döndüğünde Talat Aydemir'in mesajını alan Koçaş

⁴⁶ Şeref Bakşık, *CHP ile Bir Ömür*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2009, 122.

⁴⁷ Sadi Koçaş, *Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar*, Cilt II, İstanbul: May Yayınevi, 1977, 813-820.

⁴⁸ Şen ile Cemal Gürsel'in hastalığı döneminde tanışan Koçaş, Şen hakkında "(Onu) çok az tanıyordum. Çalışkan, bilgili ve çok terbiyeli bir subaydı. Birkaç aydır Gürsel ile irtibatımızı o sağlıyordu. Ayrıca çok sevdiğim bir sınıf arkadaşımın eşinin ağabeyi" olarak bahsetmiştir. Koçaş, *Atatürk'ten*, 820.

⁴⁹ Sadi Koçaş, Kasım ayında Gürsel'in hastalandığını duyduktan sonra ona bir mektup göndererek emrederse memlekete derhal dönebileceğini yazmıştır. On gün sonra Şen bu mektuba yanıt vermiştir. "Herkesin dış göreve gitmek için uğraştığı bir dönemde sizin mektubunuz Paşayı çok etkiledi. Söylediğime pişman oldum. Adeta hıçkırarak 'Hayır gelmesin, yerinde beklemesini istediğimi yaz. Müsterih olsun', dedi. Mayıs 1961'de yapılacak MAS toplantısı için Ankara'ya geldiği dönemde Şen ile Koçaş'a ulaşarak Kim dergisinin İhtilal ve Gürsel hakkında yayınladığı ve doğru olmayan yazılarına bir cevap vermesini istemiştir. Bunun üzerine Koçaş "Avukat Oğuz" adı ile bir yazı kaleme almış ancak bu yazıyı Kim Dergisi yayınlamamıştır. Koçaş, *Atatürk'ten*, 807-809, 820-822.

⁵⁰ Koçaş, *Atatürk'ten*, 821.

⁵¹ Koçaş, *Atatürk'ten*, 821.

toplantı için akşam Albay Halim Menteş'in evine gitmiştir. Evde MBK üyelerinin de olduğu bir grup subay bulunmaktadır. Daha sonra Talat Aydemir'in de katıldığı toplantıda Kocaş, şartlarını bilmediği bu ultimatoma için arabuluculuk görevi yapmayacağını açıklamış bilhassa Ağası Şen'in emekliye sevk edilmesi şartının çok ağır olduğunu söylemiştir. Talat Aydemir, Albay Şen'in de dahil olduğu General Cemal Madanoğlu, Albay Sezai Okan, Tuğgeneral Sıtkı Ulay ve Albay Osman Köksal grubunun ise kendilerini sırtından hançerlediğini ve eğer hızlı davranmamış olsalar yeni bir 14'ler vakası ile karşılaşacağını zikretmiştir. Yine Aydemir arkadaşı Turhan Yavçan'a yazmış olduğu 9 Temmuz 1961 tarihli mektupta Şen'in mason cemiyetine girdiğini ve diğer arkadaşlarını da etkisi altına aldığı iddiasında bulunmuştur.⁵² Bu iddia, Hür ve Kabul Edilmiş Mason Locası'na tarafımızdan sorulmuş ve gelen cevap neticesinde Şen'in mason olmadığı beyan edilmiştir.⁵³

Toplantıda bulunan genç havacı subaylardan birisi "*iyi ama albayım, siz o başyaverin yaptıklarını biliyor musunuz?*", diyerek Ağası Şen'in Gürsel Paşa ve Hava Kuvvetleri üzerindeki etkisinin ne kadar büyük olduğunu vurgulamıştır. Akşamın ilerleyen saatlerinde ortamın daha da gerildiğini gören ve kendisi de sinirlenen Kocaş evden ayrılmıştır.⁵⁴ Eskişehir'de yapılan görüşmelerde ise Muhsin Batur, "*Ben İrfan Paşa operasyonunu doğru bulmuyorum. Hele hele bunun Ağası Şen tarafından tezgâhlanmış olmasını hiç kabullenemiyorum. İsterseniz arkadaşımız yeni komutan Tulgan'ı Eskişehir'e çağıralım*", demiştir. Muhsin Batur'un teklifi kabul edilmiş ve Tulgan Eskişehir'e gelmiştir. Batur konuşmasında atamaların SKB usulüne göre yapılmadığını ve bu göreve getiriliş şeklini doğru bulmadıklarını belirtmesine rağmen Tulgan bu görüşe karşı çıkararak statükoyu koruyacağını bildirmiştir. Orada bulunanlar Tulgan'a "*Sizi, artık Komutan olarak tanımayacağız*" cevabını vermiştir. Tulgan uçağa binip Ankara'ya dönerken, Batur ise Eskişehir'den jetleri havalandırarak Çankaya Köşkü üzerinde uçurmuştur. Aynı saatlerde Genelkurmay Başkanı Cevdet Sunay elinde dosyalarla beraber Gürsel ile görüşmek için Köşk'e gelmiştir. Başyaver Şen, Sunay'a "*Durumlar ne merkezde Paşam?*" diye sormuş ve Sunay "*Kötü Ağası, hem de çok kötü. Cemal Paşamı bekletmeyeyim. Çıkınca konuşuruz*", diyerek Gürsel'in yanına geçmiştir.

Jetlerin uçuşundan olayın ciddiyetini anlayan Şen, bunun bir gözdağı olduğunun farkına varmış ve birkaç telefon görüşmesinden sonra ultimatoma tam içeriğini öğrenmiştir. Ankara Sıkıyönetim Komutanı Madanoğlu ile yaptığı konuşmada General Madanoğlu kendisine, "*Bekleyelim Ağası, göreceğiz*", demiştir. Gürsel ile konuşan Sunay Hava Kuvvetlerinin yeni komutanının reddedildiğini söyledikten sonra "*Paşam, Ağası size yanlış bilgiler mi verdi*" demiştir. Gürsel ise "*Cevdet bırak Ağası'yı falan. Şimdi ne yapacağız? Bu meseleyi beraber halledelim*", cevabını vermiştir.⁵⁵

Olayların yaşandığı 6 Haziran sabahı Gürsel, MBK üyelerini Çankaya Köşkü'ne çağırmıştır. Toplantı yapıldığı esnada SKB tarafından jetler havalandırılmış Köşk'ün üstünden alçak uçuşa geçilmiştir. Aynı dakikalarda Albay Halim Menteş komutasındaki bir başka jet filosu da Washington'a gönderilen İrfan Tansel'in uçağının peşine düşmüş, Türk Hava sahasından ayrılmadan yakalanan uçak İstanbul'a indirilmiştir.⁵⁶ Tüm gelişmelerin anı anına Köşke haber verildiği bu sırada artık SKB'nin muhtırasını kabul etmekten başka bir çare kalmamıştır. Genelkurmay Başkanı Sunay, tüm maddeleri ile muhtırayı kabul etmeyi teklif edince Madanoğlu sinirlenerek MBK'dan istifa etmiştir. O sırada oldukça gerilen Gürsel de "*bugüne kadar askerlik yaşamımda hep üstlerimden emir aldım, astlarıma emir verdim. İlk kez oluyor ki şimdi astlarım bana emir veriyor. Bunu kabul etmiyorum. Aranızdan, MBK Başkanlığı'ndan çekiliyorum*", demiştir. MBK üyesi Kurmay Albay Suphi Karaman'ın konuşmaları Gürsel'i Başkan olarak görevde kalmaya ikna etmiştir.⁵⁷ Muhtıra maddelerine uyularak bazı subaylar emekliye sevk edilmiştir. Radyonun öğlen haberlerinde okunacak tebliği kaleme alınırken Şen, Cumhurbaşkanlığı Başyaverliğinden istifa etmiştir. Ankara Radyosu saat 13.00'da kuvvet komutasında gerçekleşen değişiklikleri duyurmuş,⁵⁸ bu karar sonrası "*Cumhurbaşkanı ve Silahlı Kuvvetler Başkomutanı Gürsel'in kendi yaverini koruyamaz durumuna düştü*" tespitleri yapılmıştır.⁵⁹

⁵² Aydemir, *Hatıratım*, 70-71. Talat Aydemir, *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İstanbul: May Yayınları, 1966, 92. Öymen, *Bir İhtilal*, 302-303.

⁵³ 29660/194 sayılı başvurumuza, Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Derneği Genel Sekreteri Serdar Tezelman tarafından verilen cevapta, Ağası Şen'in Mason Locası'na kayıtlı olmadığı bildirilmiştir. Belge için Ekler kısmına bkz. Ek-1.

⁵⁴ Kocaş, *Atatürk'ten*, 822-834.

⁵⁵ Hitay, Çetin, *İhtilallerin Tankçısı*, 52-53.

⁵⁶ Öymen, *Bir İhtilal*, 316.

⁵⁷ Onuş, *Parola: İnkılap*, 241.

⁵⁸ Hitay, Çetin, *İhtilallerin Tankçısı*, 53.

⁵⁹ Çelikoğlu, *Bir Darbeci*, 168. Daha birkaç ay önce Şen aracılığıyla İnönü'den Cumhurbaşkanlığı sözü almak isteyen Gürsel, "*kendi başyaverini bile koruyamadı*" söylemlerinden kurtulamamış, İnönü de "*Gürsel ordudaki gücünü yitirirse*" sebebiyle bu teklifi

6 Haziran Olayları ya başka bir deyişle “*Sessiz Darbe*”, Türkiye’nin demokrasiye dönüş isteğinin sadece MBK kararlarıyla olmayacağını, siyasal yaşamda da var olmak isteyen askerin başka isim ve şahıslarla birleşip bu sürece devam edeceğini göstermiştir. 14’lerin tasfiyesi ile demokrasi yönünde önemli adımlar atıldığı düşünülürken “6 Haziran Olayları” demokrasiye geçişi zorlaştırıcı bir adım olmakla birlikte geçmişteki engellerin çok daha zor aşılabacağını da bir göstergesi olmuştur.⁶⁰

Ağası Şen, 8 Haziran 1961 tarihinde Hava Kuvvetleri Karargahı’nda görev yaparken kendi isteğiyle emekliye ayrılmıştır. Muharip bir sınıfta yer alan Şen⁶¹, askerlik hayatı boyunca eğitim konularıyla da ilgilenmiştir. “*Öğretmenler Temel Uçuş El Kitabı*” adlı eser kendisi tarafından İngilizceden Türkçeye tercüme edilmiştir.

2. Ağası Şen’in Sivil Yaşamı

Asker kişiliklerin hangi rütbede ya da yaşta olursa olsun sivil yaşama kolay adapte olmaları zordur. Bu süreç hem iyi bir pilot olan hem de 27 Mayıs’ın içinde yer alıp sonrasında yukarıdaki zikrettiğimiz 6 Haziran Olayları nedeniyle bir açıdan gönülsüz bir şekilde emekliye ayrılan Ağası Şen için daha sancılı geçmiştir. Zira 1963 yılına kadar kendisiyle alakalı kayda değer bir gelişme yoktur. Onun için “Nekahet dönemi” olarak adlandırabilecek bu süre zarfında inzivaya çekilmiş ve yeni yaşamına alışmaya çalışmıştır. 1963 yılında Cemal Gürsel’in aracılığıyla Ereğli Demir ve Çelik Fabrikaları T.A.Ş’nin (Erdemir) idare meclisinde görev almış ve burada Vehbi Koç ile yakın çalışma arkadaşı olmuştur. 1965 yılına kadar Erdemir’de kalarak aktif çalışma hayatına geri dönmesine rağmen aynı yıl Igor Gouzenko’nun ünlü romanı “*Bir Devlin Düşüşü*”nü tercüme ederek Türkçeye kazandırmış, çeşitli dergilerde telif makaleler yayımlamıştır.⁶² Hayatının bu nekahet evresinde Türk siyasi hayatını takip ettiği, çeviri eserinin “*Önsöz*” kısmında dönemin siyaseti ve sosyal hayatına dair yapmış olduğu tespit/yorumdan da anlaşılmaktadır:

“...Bugün Türkiye’imizdeki aşırı akımlar karşısında ürpermemek ve dillerinin altındakini hissederek susabilmek çok zor. Genç ve masum beyinler yurdumuzun geriliği ve oluş halimizin kusurları öne sürülerek zehirleniyor... Sizlere adaletten bahsedenlere sorun: Şimdiye kadar, toplum için şahsi menfaatlerinden ne fedakârlıkta bulunmuşlar? ‘Açlık arttıkça anarşi kolaylaşır’ formülüyle hareket eden bu Sefalet Simsarlarının yegâne malzemesi, memleketin açlığı ve fakirliğidir... Hak kavramını kendi ölçülerine göre kuracak mutlu azınlığın, nasıl adalet dağıttıklarının misalini, elinizdeki bu kitapta okuyacaksınız...”⁶³

2.1. Türk Hava Yolları Genel Müdürlüğü Dönemi

Ağası Şen, 1965 yılının Ağustos ayında, havacılık merakını bir asker/pilot olamasa da tatmin edeceği bir devlet görevine Başbakan Süleyman Demirel tarafından getirilmiştir.⁶⁴ 1965-1968 arası Türk Hava Yolları Genel

reddetmesinde ne kadar haklı olduğunu kanıtlamıştır. Bakışık, *CHP ile Bir Ömür*, 121. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz. Bakışık, *CHP ile Bir Ömür*, 114-116.

⁶⁰ Kurtuluş Kayalı, *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 85.

⁶¹ Ağası Şen’in uçuculuğunun tasdik edildiği 9 Eylül 1943 tarihinden 8 Haziran 1961 tarihine kadar 8 sene 10 ay 14 gün uçuş tazminatına hakkı olduğu belirlenmiştir. Genelkurmay Başkanlığı, General ve Amiral Ş. Gen. Dosya No: 6.

⁶² Şen’in makalesi için bkz. Ağası Şen, “Kimsenin Refahta Olmasını İstemezler”, *Azerbaycan, Aylık Türk Kültür Dergisi*, 171-177, (1966) 38-43. Makaleyi incelediğimizde Ağası Şen’in, sıkı bir antikomünist olduğu görülmektedir. “*Kızıkların muvaffak olmak için, manevi değerleri yok ederek genç beyinleri nasıl kandırdıklarının*” anlatıldığı makalede, komünist ihtilal yöntemlerine ve komünistlerin nihai hedeflerine dair ayrıntılı tespitler bulunmaktadır. Ağası Şen’in, anti-Sovyet angajmanında Kafkasya’dan Rus işgali nedeniyle göç eden bir ailenin oğlu olması ve “Soğuk Savaş” dönemi, yani “zamanın ruhu” etkilidir.

⁶³ Igor Gouzenko, *Bir Devlin Düşüşü*, Çev. Ağası Şen, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, MEB Basımevi, 1965, 6-7. Benzer bir durum yukarıdaki makalesinde olduğu gibi burada da görülmektedir. Ağası Şen’in, hedef olarak aşırı akımlar olarak bahsettiği Türkiye’de de o dönem yükselen artan Sovyet yanlısı sol hareketlerdir.

⁶⁴ Ağası Şen’in aktif hayata geri dönmesinde geniş çevresinin ve derin bağlantılarının de etkisi büyüktür. 1964 yılında, David Rockefeller, geliştirmekte olan ülkelere maddi yardımdan ziyade bilgi, deneyim ve teknoloji transferini sağlamak adına “International Executive Service Corps” adıyla bir dernek kurmuştur. 65 yaş üstü, emekliye ayrılmış uzmanların “karşılıksız” destek vereceği bu derneğin Türkiye şubesinin 1966 yılındaki kurucuları arasında Dr. Nejat Eczacıbaşı, Dr. Şahap Kocatopçu ile birlikte Ağası Şen de bulunmaktadır. “Beynelmilel İdari Hizmetler Teşkilatı Derneği” adıyla faaliyet gösteren bu oluşum 1981 yılında Türkiye ayağını feshetmiştir. Gazeteci Ayşe Özgün’ün babası emekli Tuğamiral Fahir Karayel de derneğin uzun yıllar yöneticiliğini yapmıştır. Vakko, Ülker, Beymen, Arçelik, Devlet Su İşleri, METAŞ Metalürji, Türk Demir Döküm, HABAŞ, Tekfen, Türkiye Şişe Cam Fabrikaları, Eczacıbaşı, Borusan, Türkiye Petrolleri, Gübre Fabrikaları, Assan Galvaniz gibi toplamda 204 kurum ve şirket bu derneğin uzmanlarından faydalanmışlardır. Nejat F. Eczacıbaşı, *Kuşaktan Kuşağa*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1999, 216-217 ve <https://www.gazetevatan.com/yazarlar/ayse-ozgun/koc-grubu-ile-iesc-el-ele-10575->. Erişim 30.04.2022.

Müdürü⁶⁵ olan Şen, THY tarihinde ilklere imza atmış, onun genel müdür olmasıyla birlikte kurum 1956'ten beri ilk kez kâra geçmiştir.⁶⁶ Bu noktada kendisinin Devlet Planlama Teşkilatı ile iyi ikili ilişkilerinin olmasının etkisi de büyüktür.⁶⁷ Onun döneminde THY'nin uçtuğu iç ve dış hat noktaları ve sefer sayıları arttırılmıştır. Örneğin görevi devraldığı 1965 yılında, aynı yıl içerisinde 4 kez Ulaştırma Bakanı değişmesine rağmen⁶⁸ 16 yeni iç hat işletmeye açılırken Amsterdam, Belgrad ve Tebriz dış hat olarak faaliyete geçmiştir.⁶⁹ Bir sonraki yıl filosundaki uçak sayısını 20'ye⁷⁰ çıkarttıran Şen, 1967 yılında ise Türk Sivil Havacılığının "jetleşmesinde" de önemli bir pay sahibi olmuştur. Onun döneminde McDonnell Douglas firmasının ürettiği çift motorlu jet uçakları THY'nin filosuna katılmıştır. DC-7B, DC-9-10'lerin kiralık olarak ve DC-9-30'ların satın alınarak filoya katılmasıyla şirketin giderleri artmasına rağmen istikrarlı bir büyüme eğrisi gösterilmiş, iç hatlarda Batman, dış hatlarda ise Zürih, Budapeşte ve Cenevre işletmeye açılmıştır.⁷¹ 1968 yılına gelindiğinde THY, bir yıl öncesine göre Avrupa'ya yapılan sefer sayısında yüzde 45, işçi, öğrenci ve yolcu nakliyatında yüzde 63,2'lik bir artış sağlamıştır.⁷²

Aynı yıl Genel Müdür Ağası Şen ile THY İdare Meclisi ile aralarında yetki anlaşmazlığı çıkmış, idare kurulunda yer alan Demokrat Parti'nin eski milletvekilleri Dr. Muharrem Tuncay ve Nuri Togay, Adalet Partisi'nin eski Milletvekili Ziya Altunoğlu ve Levazım eski Müdürlerinden Tefik Tıgılı, genel müdürün elinden yetkilerinin alınarak icraat yetkisinin idare kuruluna verilmesini istemiştir. Buna karşılık 1967 yılında iç ve dış satıştan 5 milyon, dış hatlarda ise 3 milyon dolar döviz sağlayan Ağası Şen, "*Türk Hava Yollarına hizmet benim için büyük şereftir. Ancak taşıdığım büyük sorumluluğun yetkisine de sahip olmak en tabii hakkım ve şartımdır*", diyerek bu isteği reddetmiş⁷³ ve 6 Ocak 1968 tarihinde görevinden istifa etmiştir. Şen'in istifası kabul edilmemiş ve dönemin Adalet Partili Ulaştırma Bakanı Saadettin Bilgiç tarafından Şen'in görevden alındığına dair haberler yalanlanmıştır.⁷⁴ 16 Ocak 1968 tarihinde ise Karma Bütçe Plan Komisyonunda yapılan toplantıda Ulaştırma Bakanlığı bütçesi görüşülürken söz alan AP'li Erol Akçal, Ağası Şen ile idare meclisi arasında yaşanan sorunlara değinerek Bakan Bilgiç'in bir an önce bu ihtilafa el koymasını istemiştir.⁷⁵ Saadettin Bilgiç'in anılarından takip ettiğimiz süreçte, Bilgiç tıpkı Talat Aydemir gibi Ağası Şen'in mason hatta aynı anda bir dinî tarikat mensubu olduğunu, THY Genel Müdürlüğü'nden azledilmesini engellemek için bu bağlantılarını kullandığını iddia etmiştir.⁷⁶

Ağası Şen'in görevden alınmasını istemeyen THY'nin jet pilotları bu durumu protesto etmek için 26 Ocak'ta uçak kaldırmamıştır. Amsterdam'a hareket edecek olan jet uçakları kaldırılmadığı için yolcular Viscount tipi uçaklarla gönderilmiştir. Bu duruma açıklama getiren THY Müdür Yardımcısı Suphi İşcen pilotlardan bazılarının hasta bazılarının da izinli olduğu için uçuşların gerçekleşmediğini, herhangi bir protesto olmadığını iddia etmiştir.⁷⁷ Yine basında Şen'in istifası mugayir bir gelişme olarak görülmüş, THY Genel Müdürünün görevden el çektilmesiyle alakalı olarak 27 Ocak'taki köşe yazısında Refi Cevad Ulunay, Şen'e haksızlık yapıldığına dair sert bir köşe yazısı kaleme almıştır.⁷⁸

⁶⁵ Ağası Şen'in bu göreve getirilmesi genel olarak başarılı bir tercih olarak değerlendirilirken nadir olarak yapılan protestolardan birini Millet Partisi gerçekleştirmiştir. MP Şen'in göreve getirilmesini, Koalisyon Protokolü'nün çiğnendiği gerekçesiyle Başbakan ve koalisyon parti başkanlarına telgraf çekerek protesto etmiştir. Milliyet, 23 Ağustos 1965.

⁶⁶ 75. yılında *Türk Hava Yolları 1933-2008*, Yay. Haz. Ülkü Karaosmanoğlu, İstanbul: Kesişim Yayıncılık ve Tasarım Hizmetleri, 2009, 107.

⁶⁷ Günal Kansu, *Planlı Yıllar, Anılarla DPT'nin Öyküsü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004, 205.

⁶⁸ Cem Kozlu, *Bulutların Üstüne Tırmanırken*, THY, Bir Dönüşüm Öyküsü, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007, 20.

⁶⁹ 75. yılında *Türk Hava Yolları*, 111.

⁷⁰ 50 Yıl, *Dünden Bugüne Türk Hava Yolları 1933-1983*, Yay. Haz. İlyas Albayrak, İstanbul: Cem Ofset A.Ş, 1983, 123.

⁷¹ 50 Yıl, *Dünden Bugüne Türk Hava Yolları*, 125-126 ve 75. yılında *Türk Hava Yolları*, 110.

⁷² 75. yılında *Türk Hava Yolları*, 111.

⁷³ Milliyet, 7 Ocak 1968, 8.

⁷⁴ Milliyet, 12 Ocak 1968, Sayfa 3'te yayımlanan bu haber Milliyet Gazetesi online arşivinde yapılan araştırmada karşımıza çıkarken gazetenin matbu halini incelediğimizde haberin kaldırıldığını görmekteyiz.

⁷⁵ Milliyet, 16 Ocak 1968, 8.

⁷⁶ Saadettin Bilgiç, *Hatıralarım*, Ankara: Akasya Kitap, 2007, 141.

⁷⁷ Milliyet, 27 Ocak 1968, 10.

⁷⁸ "Takvimden Bir Yaprak" başlıklı köşesinde Ulunay, Şen ile alakalı şu sözlere yer vermiştir. "...Ayinesi iştir kişinin lafa bakılmaz, Şahsın görünür rütbe-i aklı eserinde. Güzel sözdür. Bu beyit nereden hatırıma geldi? Türk Hava Yolları oldum bittim, bütün bizim devlet eliyle idare edilen müesseseler gibi, zarar ederdi, amma ne zarar? Milyonluk... Bunlara o kadar alışmıştık ki 'vah vah!' bile demiyorduk. Nihayet bir gün THY'nin başına acayip isimli bir zat geldi: Ağası Şen. Bu zat THY'yi zarardan kurtarmak şöyle dursun 5 milyon lira da kâr ettirdi. Buna karşı ne yapmalı? En basit şey hükümetin: 'Sizi tebrik ederim beyefendi, müesseseyi zarardan kurtarıp kâr ettirdiniz. Allah sizden razı olsun' demek taltifin en hafifi idi, fakat öyle yapılmadı. Kartal'da gördüğüm gibi zeytin ağaçlarından, zeytin toplar gibi bir muamele yapıldı... 'Vay sen bizi zarardan kurtarır, kâr ettirirsin ha!' diye hemen onu vazifesinden alıyoruz. İşin hazin tarafı nedir biliyor musunuz? Biz zarara alıştık. Zarar etmeyen devlet müessesesini müessesese saymıyoruz, kârı yadırgıyoruz ve adeta rahatsız oluyoruz. Bizde en güzel

Türk Hava Yolları İdare Meclisi 27 Ocak'ta yaptığı toplantıda “Şirkete zararlı faaliyette bulunduğu” gerekçesiyle Genel Müdür Ağası Şen’in görevine son vermiştir. Şen’in yerine Teknik Genel Müdür Yardımcısı, uçak mühendisi Hüseyin Yeğin atanmıştır. İdare Meclisi üyeleri “Genel Müdürün son bir aylık tutumu ve beyanatları şirket için zararlı görülmüştür. THY bir ticari şirket kuruluşudur ve ana mukavelelerin 62. maddesi İdare Meclisine bu durumlarda karar alma yetkisi vermiştir”, şeklinde açıklama yaparken Ağası Şen bu konuda cevap vermek istememiş sadece “Şirkete hizmet ettiğimi zannediyordum. Karar ilgililerindir. Hayırlı olsun”, demekle yetinmiştir.⁷⁹

Ağası Şen’in yukarıdaki başarılarına rağmen görevden ayrılma hikayesine bakıldığında ihtilaf yaşadığı kişilerin eski Demokrat Parti tandanslı Adalet Partililerin olduğu açıkça görülmektedir. Bu azledilmenin arkasında 27 Mayıs'ta Başbakan Menderes'i Eskişehir'de tutuklayan ekibin içinde yer alan Ağası Şen'den bir nevi intikam almak yatmaktadır.

Ağası Şen, Türk Hava Yolları Genel Müdürlüğünden ayrıldıktan sonra Çukurova Holding, Metal Kapak A.Ş. ve kısa bir dönem de Coca-Cola şirketinde çalışmıştır.

2.2. Beşiktaş Jimnastik Kulübü Başkanlığı Dönemi

Futbola kendisinin deyimiyle çocukluk yıllarından itibaren merakı olan Şen için hayatının bu noktasında bambaşka bir kariyer sayfası açılmıştır. 1966 yılında Beşiktaş Spor Kulübüne üye olan Şen, Beşiktaş'a olan ilgisini şu sözlerle anlatmıştır:

“Siyah-Beyazlı kulübe olan sevgim çocukluk yıllarımda başlar. Annemin koyu bir Beşiktaşlı oluşu, ailemin içinde hep Beşiktaş'tan bahsedilişi benim de bu renklere karşı sevgi duymama sebep oldu. Yıllarca Beşiktaş'ı alkışladım. Yenildi, üzüntü duydum.”⁸⁰

Beşiktaş Spor Kulübü 1969 Kongresine hazırlanırken farklı grup ve başkan adaylarının rekabeti ortaya çıkmıştır. “İdealist grup” içerisinde yer alan Şen, bu grubun başkan adaydır. Diğer grup ise Talat Asal-Hakkı Yeten iş birliğine dayalıdır. Kongre tarihi yaklaşırken BJK İkinci Başkanı Şevket Belgin, idealistlerin ayrı bir liste ile seçime gitmelerini doğru bulmadığını, gerekirse idealistleri destekleyeceklerini, en önemli hususun kulübün birlik ve beraberliğe zarar gelmeden kardeşçe hareket edebilmesi olduğunu ifade etmiştir. Ağası Şen'in başkan adayı olarak belirlendiği “İdealist grup”un yönetim kurulu listesinde yer alan kişiler şöyledir: Gıyasettin Korkut, Rüknettin Tözüm, Süleyman Seba, Gürbüz Atabek, Sedat Kesen, Gültekin Demir, Nejat Göksu, Yüksel Gamgam, Mehmet Ece, Stelyo Arhantakis ve İhsan Sabancı.⁸¹ Asal-Yeten grubunun yönetim kurulu listesi ise şöyledir: Hakkı Yeten, Şevket Belgin, Himmet Ünlü, Hasan Ertür, Faruk Sağnak, Sedat Kesen, Stelyo Arhantakis ve Gazi Akınal.⁸² Asal-Yeten grubunun çalışmalarına karşılık idealist grup, bir bildiri yayınlayarak Başkan Asal'ın mali kongrede verdiği şu sözleri hatırlatmıştır: “Başka bir aday çıktığı takdirde bütün kalbimle bu adayı desteklerim yoksa üyeler beni desteklesin.” İdealistler ayrıca en az 150 oya sahip olduklarını ve Asal'ın sözünü teminat olarak kabul ettiklerini açıklamışlardır.⁸³

3 Şubat 1969'da yapılması gereken Beşiktaş Kongresi, 1 Şubat'ta camianın ileri gelenleri tarafından yapılan toplantıda Enver Abiral, Himmet Ünlü ve Ağası Şen'den kurulu üç kişilik bir komite oluşturulmuştur. Bu komite, Beşiktaş adaylarıyla görüşmeler yaparak kongre için birleşme zemini oluşturmaya çalışmıştır.⁸⁴ 1969 yılı başından itibaren olağanüstü bir kongre ve başkan adayı arayışında olan Beşiktaş Spor Kulübü'nde Ağası Şen'in başkan adaylığı kesinleşmiştir.⁸⁵ Enver Abiral'in adaylıktan çekilmesi ile beraber Şen ve Yeten başkanlık için

söz 'salla başını al maaşını'... Ben bunları bildiğim için THY Müdürü Şen Beyin oradan alınmasına hiç hayret etmedim.” Milliyet, 27 Ocak 1968, 3.

⁷⁹ Milliyet, 28 Ocak 1968, 8.

⁸⁰ Milliyet, 21 Mart 1970, 8.

⁸¹ Milliyet, 30 Ocak 1969, 10.

⁸² Milliyet, 01 Şubat 1969, 8.

⁸³ Milliyet, 01 Şubat 1969, 8.

⁸⁴ Milliyet, 2 Şubat 1969, 8.

⁸⁵ Milliyet, 31 Aralık 1969, 12.

mücadeleye devam etmiştir.⁸⁶ Beşiktaş Divan Heyeti Ağası Şen ile yaptığı konuşmada 5 ana prensip⁸⁷ kuralını belirtmiş, Şen de bu prensiplere uyacağını sözünü vermiştir.⁸⁸ Kendisi bir röportajında şöyle demiştir;

“Beşiktaş’ın bugünkü durumu, bir veya birkaç kişinin hatası değil uzun yıllardır devam edegelen eyyamcı ve statükocu bir politikanın sonucudur... (Beşiktaş) 60 küsur yıllık mazisi ile çökmekte olan bir yaşlı imparatorluğa benziyor. Bizans’ın son günlerini yaşıyor, içinden çöküyor. Bugün artık Beşiktaş’a yeni bir kan, yeni bir ruh lazımdır. Uyanmak ve silkinmek mecburiyetindeyiz.”⁸⁹

Ağası Şen’in “seçimlerde başkanlığa adaylığımı koyacağım” açıklamasına rağmen idealistler Şen’i desteklemeyeceklerini açıklamışlardır. Divanda yapılan son seçimde idealistlerden aday gösterilen üyelerin vazife almak istememeleri ve seçime tek liste gitme prensibini kabul etmemeleri idealistlerin parçalanmasına neden olmuştur. Bu doğrultuda eski şöhretlerin başkan adayı Hakkı Yeten, başta divan heyetinin yaşlı üyeleriyle temasa geçerek birlik ve beraberlik yaratmak adına tüm üyelerin görüşlerini almıştır.⁹⁰

Kongreye sayılı günler kala başkan adaylarından ve Beşiktaş’ın efsaneleri arasında yer alan (Baba) Hakkı Yeten, yaptığı açıklama ile adaylıktan çekildiğini, kongrede Ağası Şen’i destekleyeceklerini açıklamıştır.⁹¹ Tek başına aday olan Şen, “Şimdiden kendimi başkan gibi hissediyorum. Göreve başlamak için kongreyi beklemeyeceğiz” açıklaması sonrasında “Gayemiz modern Beşiktaş’ı meydana getirmektir... Yüzümüz Beşiktaş’ın geleceğine dönüktür. Parolamız geleceğin büyük Beşiktaş’ıdır”, demiştir.⁹² Toplantıdan sonra Ağası Şen’in sunduğu listeyi beğenmeyen bir grup⁹³ kendi belirledikleri listeyi kongrede sunmak istemiş⁹⁴ buna karşılık Şen, “Artık tek başkan adayı oldum. Beni rahat bıraksınlar da Beşiktaş’a faydalı olayım”, demiştir.⁹⁵ 22 Mart’ta yapılması planlanan kongre yeterli sayıya ulaşılmaması sebebiyle 29 Mart’a ertelenmiştir.⁹⁶ 29 Mart 1970 tarihinde yapılan kongrede Ağası Şen 191 oy⁹⁷ alarak başkan seçilmiştir. Seçimden sonra konuşma yapan Şen “Parolamız büyük Beşiktaş” diyerek genel prensipler hakkında açıklama yapmıştır.⁹⁸ Nisan ayında Cumhuriyet gazetesinde “Beşiktaş bu hale neden düştü ve nasıl kurtulur” yazı dizisi başlatılmıştır. 14 Nisan tarihinde Cumhuriyet gazetesini ziyaret eden Başkan Ağası Şen, kampanyanın ilk açılışı için verdiği yazılı beyanatta “Beşiktaşlılar, paniğe kapılmayın, sakın olun, güvenin ve bekleyin”, demiştir.⁹⁹

Başkan olur olmaz çalışmalara başlayan Şen, İstanbul Belediye Başkanı Fahri Atabey ile görüşerek belediyeden lokal ve spor salonu yapabilmesi için arsa verilmesini talep etmiş, bu isteğe Başkan Atabey olumlu yanıt vermiştir.¹⁰⁰ Beşiktaş’ın Fulya Projesi’nin temeli onun başkanlığı döneminde atılmıştır. Yine yapılacak olan projeler hakkında Ankara’ya giderek görüşmeler yapan Şen, özellikle transfer sezonu başlar başlamaz önemli transferler gerçekleştirmiştir.¹⁰¹ Ancak halihazırda mali durumu kötü olan kulüpte hızlı transferler basının dikkatini çekmiştir. Bu doğrultuda Şen, bir röportajında ligdeki kötü gidişatı yeni transferler ile durduracaklarını

⁸⁶ 19 Mart’a kadar iki adaydan listelerini açıklamaları istenmiştir. Ağası Şen’in listesinde Ekrem Amaç, Gazi Akınal, Gürbüz Atabet, Vedii Tosuncuk, Cengiz Kap, Süleyman Seba, Necati Toker, Cengiz Eltutar, Can Arman, Kemal Başaran, Yılmaz Soysal, Cengiz Özken ve Kenan Akmeriç’in isimleri bulunmaktadır. Milliyet, 20 Mart 1970, 12.

⁸⁷ Bu prensipler şunlardır: “1. Beşiktaş kulübünden kaba kuvvet kaldırılacaktır. 2. Taviz verilmeyecektir. 3. İdari yönden yeni bir düzen kurulacaktır. 4. Tasarruf sağlanması yolu tutulacaktır. 5. Yeni gelir kaynakları aranacaktır.” Cumhuriyet, 31 Ocak 1970.

⁸⁸ Milliyet, 05 Şubat 1970, 12.

⁸⁹ Milliyet, 07 Şubat 1970, 12.

⁹⁰ Cumhuriyet, 14 Şubat 1970, 8.

⁹¹ Milliyet, 22 Mart 1970, 10.

⁹² Milliyet, 21 Mart 1970, 12.

⁹³ Bu yeni kurul ile çalışmak istemeyen Beşiktaş Basketbol yöneticileri istifa etmiştir. Milliyet Gazetesi, 22 Mart 1970. Ağası Şen’e muhalif isimlerden Hakkı Yeten’i destekleyen Şükrü Gülesin “Kulis” isimli spor köşe yazılarında ekseriyetle Şen’i hedef almıştır. Milliyet Gazetesi’nin 5 Nisan 1970 tarihli yazısında bir nevi hızlı bir şekilde başkan olmasını tenkit etmek maksadıyla “Jet Başkan” olarak tasvir ettiği Şen’in İBB Başkanı Atabey ile görüşmesinden olumlu bir netice çıkmayacağını, kulübün İkinci Başkanı olarak Ekrem Amaç’ı görmekten keyif almadığını söylemiştir. 6 Temmuz 1970 tarihli yazısında ise hızlı bir şekilde üç transfer gerçekleştiren Şen’in gazetelere vermiş olduğu fotoğrafları ağır bir dille eleştirmiştir.

⁹⁴ Milliyet, 26 Mart 1970, 10.

⁹⁵ Milliyet, 28 Mart 1970, 10 ve Cumhuriyet, 29 Mart 1970, 8.

⁹⁶ Cumhuriyet, 22 Mart 1970, 8.

⁹⁷ İdari Kurulda iki yıl görev yapacak yönetici isimleri ve aldıkları oy oranları şöyledir: Ağası Şen (191), Gürbüz Atabek (190), Gazi Akınal (190), Ekrem Amaç (186), Cengiz Kap (185), Süleyman Seba (175), Can Arman (173), Vedii Tosuncuk (173), Kemal Başaran (162) ve Cengiz Eltutar (153). Cumhuriyet, 30 Mart 1970, 8.

⁹⁸ Milliyet, 30 Mart 1970, 10.

⁹⁹ Cumhuriyet, 15 Nisan 1970, 8.

¹⁰⁰ Milliyet, 4 Nisan 1970, 10.

¹⁰¹ Cumhuriyet, 25 Haziran 1970, 8.

söylerken, kulüpteki ekonomik krizi “geçen transfer köfte ekmek, bu transfer domates peynir, gelecek yılda bir bardak su”, diyerek idari olarak kısıtlamaya gittiklerini beyan etmiştir. Mali krizi aşmak adına çözümler arayan kulüp, idari heyet hatta futbolcular bile hazırlanan özel milli piyango biletlerini satarak gelir elde etmeye çalışmıştır.¹⁰²

Şen, 24 Temmuz'daki sezonun açılış konuşmasında “futbolcularımız sadece Beşiktaş'ı düşünsünler. Çünkü biz onları kendilerinden daha çok düşünüyoruz” diyerek futbolcuları motive etmeye çalışmıştır.¹⁰³ Şen'in tüm bu desteğine karşılık takımın üst üste aldığı yenilgiler, kulübün ekonomisini daha da kötüye götürmüştür. Şen, Divan Kurulu toplantısında yaptığı konuşmada mali durum böyle devam ederse bazı değerli futbolcuları satabileceklerini söylemiştir.¹⁰⁴ 13 Ocak 1971 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde “5 yıl sonra Beşiktaş Silinir” manşetli demecinde Ağası Şen, kötü gidişattan duyduğu üzüntüyü dile getirmiş, piyango biletlerini 10 bin lira borca girerek bastırdıklarını ancak biletleri satmak için 5 gönüllü dahi bulamadıklarını zikretmiştir.¹⁰⁵ Takımın ligde sürekli puan kaybetmesi taraftarı da harekete geçirmiş, durumu kurtarmak isteyen kulübün önde gelen isimleri Ağası Şen ve Hakkı Yeten gruplarının birleşmesi ile ancak takımın kurtulabileceğine yönelik bir kampanya başlatmışlardır. Bu doğrultuda Milliyet Gazetesi Yazarı Şükrü Gülesin, Şen-Yeten gruplarını açık oturumda bir araya getirmiştir. Oturumda Başkan Şen “Beşiktaş hastadır, kan kadar paraya ihtiyaç vardır”, diyerek en kısa sürede yardım alınması gerekliliğini yinelemiştir.¹⁰⁶ Yapılan toplantılar neticesinde Beşiktaş'ta birleşmenin sağlanması için ilk şart Şen'in başkanlığa devam etmesi Yeten'in ise başkan yardımcısı olmasıdır.¹⁰⁷ Ayrıca kulüp üyeleri Şen'in yardım çağrısı için destek vermeye hazır olduklarını belirtmişlerdir.¹⁰⁸ Lakin yapılan istikşafi görüşmelerden olumlu sonuçlar çıkmamış, Şen kendisine karşı başlatılan operasyonun farkına varmış ve kulüp içerisinde yaşanan bu kutuplaşmaya bir son vermek için olağanüstü kongreye gitmeyi teklif etmiştir.¹⁰⁹ Başkan Şen ve yönetim kurulu arasında yaşanan tartışmalar sonrasında Şen, yönetim kurulu ile beraber başkanlığından sözlü olarak istifa ettiğini ifade etmiştir. Şen'in toplu istifa ilanına karşı çıkan yönetim kurulu üyeleri 10 Şubat 1971 tarihinde yaptıkları toplantıda Ağası Şen'in kasıtlı olarak istifa ettiğini ve eski üyelerle temasa geçip yeni bir yönetim kurulu oluşturmak amacıyla olduğunu ifade etmişlerdir. Kulüp sözcüsü Cengiz Eltutar yaptığı açıklamada “Şen'in istifası yönetim kurulunu bağlamaz” diyerek Şen'in açıklamasını kabul etmediklerini duyurmuştur.¹¹⁰ 14 Şubat'ta yapılan mali kongrede Beşiktaş Yönetimi toplu olarak istifa etmiştir.¹¹¹ 16 Şubat 1971 tarihinde saat 18.00'da Cemiyet Lokalinde yapılan toplantıda alınan karar sonrası Mart seçimlerine kadar geçici yönetim kurulu başkanı olarak Şevket Belgin seçilmiştir.¹¹² 28 Mart'ta yapılacak seçimde başkan seçilecek olan Himmet Ünlü, “Beşiktaş'ın gelmiş geçmiş en çalışkan başkanı” olduğunu söylediği Ağası Şen için verilen sözlere karşılık Şen'in etrafında neden birleşilmediğini sormuştur.¹¹³ 28 Mart 1971 tarihinde yapılan olağanüstü kongreye de Şen, resen Beşiktaş Jimnastik Kulübü başkanlığından ayrılmıştır.¹¹⁴

2.3. İkinci THY Dönemi ve Özel Sektör Deneyimi

3 Mayıs 1974 tarihinde THY müdürü Remzi Yelman'dan müdürlüğü devralan Şen yeniden Türk Hava Yolları Genel Müdürü olarak görevine başlamıştır.¹¹⁵ Şen, göreve başlama mesajında amacının milli havacılığı çağdaş seviyeye ulaştırmak olduğunu ve bunu yönetim kurulu, sendika, memurlar, işçiler ve bu davaya değer veren

¹⁰² Milliyet, 08 Temmuz 1970, 12.

¹⁰³ Milliyet, 25 Temmuz 1970, 10.

¹⁰⁴ Milliyet, 30 Aralık 1970.

¹⁰⁵ Cumhuriyet, 13 Ocak 1970, 8.

¹⁰⁶ Milliyet, 4 Şubat 1971, 12.

¹⁰⁷ Milliyet, 5 Şubat 1971, 10.

¹⁰⁸ Milliyet, 5 Şubat 1971, 8.

¹⁰⁹ Cumhuriyet 06 Şubat 1971, 8 ve Milliyet, 10 Şubat 1971, 10.

¹¹⁰ Cumhuriyet, 11 Şubat 1971, 8.

¹¹¹ Cumhuriyet, 15 Şubat 1971, 8.

¹¹² Şevket Belgin başkanlığındaki geçici yönetim kurulu üyeliğine Hakkı Yeten, Himmet Ünlü, Selahattin Aksoy ve Cengiz Kap seçilmiştir. Cumhuriyet, 17 Şubat 1971, 8.

¹¹³ Milliyet, 18 Mart 1971, 10.

¹¹⁴ Cumhuriyet, 29 Mart 1971, 8.

¹¹⁵ Ağası Şen'in ikinci kez THY Genel Müdürü olmasında yine geniş çevresi etkili olmuştur. MSP-CHP koalisyon hükümetinin iktidara geldiği 1974 yılında, Başbakan Bülent Ecevit bu görevi Robert Kolej'den yakın arkadaşı olan bürokrat ve Türkiye'nin ilk araştırma bürosu sahibi Nezih Neyzi'ye teklif etmiştir. Kendisine teklif edilen THY Genel Müdürlük görevini, kurum içerisindeki hizipleşme nedeniyle kabul etmeyen Nezih Bey, THY'ye “disiplinli bir hava generali bulmak lazım, çoğu zaten asker kökenli onların dilinden anlayacak biri gerek” düşüncesiyle Ağası Şen'i önermiştir. Nezih H. Neyzi, *Pendik, Devletçilik, Karma Ekonomi, Özel Sektör*, İstanbul: Peva Yayınları, 1987, 73.

herkesin el ele olup güçlerini birleştirmesi ile aynı zamanda iş anlayışı ve disiplinden taviz vermeden başarabileceklerini söylemiştir.¹¹⁶

1973 yılında Arap-İsrail Savaşı yüzünden OPEC ülkeleri, Mısır ve Suriye'nin Batı'ya uyguladığı ambargo, küresel bir krizi tetiklemiştir. Bu durum tabii olarak dünya sivil havacılık sektörüne de yansımıştır. Küresel ekonomik buhranla birlikte Kıbrıs Barış Harekâtı, Türk Hava Yolları'nın yıllık bilançosunu zararla kapatmasına neden olmuştur. Kurumun tarihinde THY'yi 1956'dan itibaren ilk kez kâra geçiren genel müdür olan Şen'in gelişi bile uluslararası krizin ağır yaşandığı bu dönemde şirketi kâra geçirememiştir. Kıbrıs Barış Harekâtı nedeniyle Amerika Birleşik Devletleri tarafından uygulanan ambargo yedek parça sıkıntısı yaşanmasına sebebiyet vermiştir. Bunu aşmak adına yerli ve milli vizyon örneği olan "*kendi uçağını kendin yap*" kampanyası ilan edilmiş ve bu doğrultuda Türk Uçak Sanayi Anonim Şirketi (TUSAŞ) kurulmuştur. Yine 4 Aralık 1974 tarihinde THY'nin yüzde 50 ortaklığı ile merkezi Lefkoşa'da olan Kıbrıs Türk Hava Yolları kurulmuştur.¹¹⁷ THY genel durumuna bakıldığında filo sayısı 1974 yılında 27, 1975 yılında ise 22'dir. Gelir-gider durumunda 1974'te 129,6 milyon TL¹¹⁸ ve 1975'te 55,7 milyon TL zarar görülmüştür.¹¹⁹ 1975 yılının başında yeniden toparlanma döneminde olan şirket kaybedilen yurtdışı pazarındaki açığını kapatmaya çalışmış, özellikle ucuza uçak kiralama yöntemiyle açık kapatılmaya başlanmıştır.¹²⁰

1975 yılında THY Genel Müdürlüğü'nden ayrılan Şen¹²¹, havacılık tutkusundan vazgeçememiş, 1977 yılında Türk sivil havacılık firması olan Bursa Hava Yolları'nın kurulmasına destek vermiştir. Türk Hava Yolları'nın filosunun gün geçtikçe jet motorlu uçaklara geçiş yapması, jet motorlu bu uçakların iniş ve kalkışlarına elverişli olmayan Bursa Havaalanı'na seferlerin yapılamamasına neden olmuştur. Bursa'nın önemli bir sanayi merkezi olmasının yanı sıra yaz ve kış turizm potansiyeline sahip olması nedeniyle uçak seferlerinin olmaması Ali Osman Sönmez, Ağası Şen ve Suphi İşçen'i harekete geçirmiş ve teknik destekleri ile 1977 yılında 50 milyon liralık sermaye ile Bursa Hava Yolları kurulmuştur.¹²² Şirketin ortakları arasında Bursa Ticaret Odası, Aksoylar, Şenkaya ve Şener Makine gibi Bursa'nın önemli sanayi kuruluşları yer almıştır. Ulaştırma Bakanlığından genel izinleri alan Bursa Hava Yolları, Türk Hava Yolları denetiminde olacak ve ayrıca THY'nin sefer iptali yaşadığı ya da uçmadığı noktalara uçuş yapacaktır. Ön izinleri tamamlayan şirket, uçak ve personel eksikliğini tamamlamak için de çalışmalar yapmıştır. Bursa Hava Yollarına ait ilk uçuş TC- AOS (Ali Osman Sönmez) tescilli ve "Sönmez" isimli uçak ile 16 Mayıs 1977 günü İstanbul Yeşilköy Havalimanına iniş yapmıştır.¹²³ Lakin aynı yıl içerisinde filosundaki Casa tipi uçağın karıştığı kazalar¹²⁴ şirketi zor durumda bırakmıştır. Bununla birlikte eski uçakların bakım ve onarım maliyetlerinin yüksek olması, yakıt fiyatlarının sürekli artışı nedeniyle kurulduğu günden itibaren zarar eden Bursa Hava Yolları 1984 yılının sonunda iflas etmiştir.¹²⁵

¹¹⁶ 50 Yıl, *Dünden Bugüne Türk Hava Yolları*, 150.

¹¹⁷ 75. yılında *Türk Hava Yolları*, 124.

¹¹⁸ Bu zararın 66 milyonu amortisman, 45 milyonu genel sözleşme giderleri ve Kıbrıs Barış Harekâtı giderleri kapsamında değerlendirilirse kâr-zarar hesabında kârda kapattığı bile düşünülebilir. 50 Yıl, *Dünden Bugüne Türk Hava Yolları*, 152.

¹¹⁹ 50 Yıl, *Dünden Bugüne Türk Hava Yolları*, 151.

¹²⁰ 75. yılında *Türk Hava Yolları*, 124.

¹²¹ Ağası Şen, bu sefer CHP'li Ulaştırma Bakanı müstafi Binbaşı Hasan Ferda Güley'in oklarını üzerine çekmiştir. Güley, Ağası Şen'i "büyük sermayenin adamı" olarak itham etmektedir. Güley'e göre Şen'in THY Genel Müdürlük görevlerinde McDonnell Douglas firmasının uçaklarını tercih etmesinin altında, Amerikan firmasının perde arkasındaki Türkiye özel temsilcisi olması yatmaktadır. <https://cerkesfed.org/yazarlar/bezroko-yilmaz/27-mayis-ayaklanmasinda-kafkasyalilar-ii/> Erişim 30.05.2022. Hâlbuki Ağası Şen'in ölümünden yıllar sonra Mete Akyol, Star Magazin'de "*Bir Rüşvet Öyküsü de Bizden...*" başlıklı yazısında Şen'in ikinci THY döneminde McDonnell Douglas firmasıyla 3 DC9 tipi uçağın alımında yaşananların perde arkasını kaleme almıştır. 3 uçak için 10 milyon dolar isteyen McDonnell Douglas firmasına karşılık Ağası Şen 8 milyon dolar verebileceklerinde diretince, firma yetkilileri Ağası Şen ve diğer Türk yetkililere "komisyon" altında rüşvet teklif etmişlerdir. Şen'in Akyol'a anlattığına göre o anda pazarlık taktiğini değiştirerek, uçakların fiyatının indirilmesi yerine "komisyon" adı altındaki rüşvetin arttırılmasını teklif etmiştir. Akyol'un deyimiyile McDonnell Douglas'cular büyük bir keyifle meblağı arttırarak anlaşmanın yapıldığı sanısıyla toplantıya bitirirken Şen, "*şimdi bize teklif ettiğiniz komisyonu uçakların toplam bedelinden düşünüz*", demiştir. Bu meblağ düştükten sonra uçakları 8.25 milyon dolara satmaları gerektiğini söyleyince ise McDouglas'cular bu manevra karşısında biraz da utanarak uçakları Türk tarafının önerdiği 8 milyon dolara THY'ye vermişlerdir. Bkz. Mete Akyol, "Bir Rüşvet Öyküsü de Bizden...", *Star Magazin Dergisi*, Yayın Tarihi Yok. Yine Şen'in ikinci başkanlık döneminde yaşanan kriz nedeniyle uçak yakıtlarını yabancı Shell ve Mobil firmaları yerine daha ucuz olan yerli Petrol Ofisi'nden temin etmek istemesi tepkilere yol açmıştır.

¹²² Kıvanç Hürtürk, *Türkiye'de Ticari Havacılık Tarihi II, Jet Uçaklar Devri: 1967/1993*, İstanbul: Derlem Yayınları, 2016, 289.

¹²³ Hürtürk, *Türkiye'de Ticari*, 290.

¹²⁴ 4 Kasım'daki kazada Yeşilköy Havalimanı'na inerken sol motorunda yangın çıkmış, yine aynı uçağın 21 Mart 1978 tarihinde başka bir seferinde sol pervanesi uçuş esnasında kopmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hürtürk, *Türkiye'de Ticari*, 292-294.

¹²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Hürtürk, *Türkiye'de Ticari*, 295-297.

2.4. Ağası Şen'in Özel Hayatı ve Dostlukları

2 Eylül 1946 tarihinde öğretmen Cemile Kentli ile hayatını birleştiren Ağası Şen'in, Perrin ve Cüneyt adında iki çocuğu vardır.¹²⁶ Kurmaylık eğitiminin dışında İngiltere'de ve Amerika'da pilotaj eğitimi almasının etkisiyle çok iyi bir İngilizcesi olan Şen, 6 Mart 1961 tarihinde İngiltere Kraliçesi II. Elizabeth'in, Esenboğa Havalimanı'nda Devlet Başkanı Orgeneral Cemal Gürsel ile 50 dakikalık görüşmesinde devlet liderlerinin tercümanlığını yapmıştır.¹²⁷ İkinci dil olarak Fransızca bilen Ağası Şen'in, dünyaca ünlü Hollywood aktöründen, İttihat ve Terakki liderlerinden Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'e, CIA mensubu Özbek asıllı Ruzi Nazar'dan, iş adamı Vehbi Koç'a ünlü gazeteci Abdi İpekçi'den Kılıç Ali'nin oğlu Altemur Kılıç'a kadar uzanan farklı mecralarda geniş bir çevresi olmuştur. Oscar ödüllü oyuncu Yul Brynner ile dost olan Ağası Şen, 1962 yılında Cemal Gürsel'in teklifiyle Brynner'in Atatürk'ü canlandırması için arabuluculuk yapmıştır. Lakin film Brynner'in tereddütleri nedeniyle çekilememiş olsa da 70'li yılların sonuna kadar arkadaşlıkları devam etmiştir.¹²⁸

Ali Enver ve Ağası Şen arasındaki arkadaşlığı ise Enver'in 3 Aralık 1971 tarihinde Avustralya'da bir uçak kazası sonucu vefat etmesi üzerine ertesi gün Associated Press'in Sydney bürosu kaynaklı bir haberin Türkiye'de de yayımlanması sayesinde öğreniyoruz. Enver Paşa'nın oğlu Ali Enver'in İkinci Dünya Savaşı'nda İngiltere'ye kaçıp, İngiliz Kraliyet Hava Kuvvetleri'nde görev alarak Churchill lehine casusluk yaptığı¹²⁹ haberi üzerine Ağası Şen, 15 Aralık 1971 tarihinde Cumhuriyet gazetesinde "*Ali Enver'in Ölümü Üzerine*" bir köşe yazısı kaleme almıştır. Vefalı bir arkadaşlık örneği gösteren Şen, Harp Okulu'ndan sınıf arkadaşı olan Enver ile 1942 yılında pilotaj eğitimi almak için İngiltere'ye gönderildiklerini, 2 yıl sonra yurda dönerek Merzifon'daki 4. Hava Alayı'nda 3 yıl beraber hizmet ettiklerini dile getirmiştir. Churchill olayına da değinen Şen, dönemin İngiltere Büyükelçisi Rauf Orbay'ın aracılığıyla o dönem Donanma Komutanı olan Churchill'in Çanakkale Deniz Savaşı'nda yenilgiye uğradığı Türk Ordusunun Başkomutan Vekili Enver Paşa'nın oğluya tanışmak istemesi¹³⁰ nedeniyle bir görüşme olduğunu zikretmiştir. Son olarak Enver'in yüzbaşılıkta iken "birtakım nedenlerden dolayı"¹³¹ istifa ettiğini ve yurtdışına gittiğini söyleyen Şen, silah arkadaşına son vazifesini yapmıştır.¹³²

Ağası Şen, o dönem Türk basınında etkili olan gazetecilerle de yakın ilişkiler kurmuştur. Bu kişilerin ortak noktasının Kafkasya kökenli olmaları dikkat çekicidir. Bu kapsamda Kılıç Ali'nin oğlu Altemur Kılıç, İnönü'nün damadı Metin Toker, anne tarafından Çerkes olan Mete Akyol ve Hıncal Uluç¹³³ sayılabilir. Bunlar arasında Altemur Kılıç ile olanı, Şen'in ölümüne kadar sürmüştür. Washington Büyükelçiliği Müsteşarı Mehmet Baydur ile Basın Ataşesi Altemur Kılıç'ın kavgası esnasında başlayan dostluk, Özbek asıllı Ruzi Nazar'ın Arlington'daki¹³⁴ evindeki dost sohbetlerinde güçlenmiştir.¹³⁵ Altemur Kılıç'ın anılarında anlattığına göre 27 Mayıs'ta Eskişehir'de Demokrat Parti'nin Basın-Yayın Genel Müdürü olması nedeniyle gözaltında iken Ağası Şen ile karşılaşmıştır. Uçuş kıyafetleri içerisindeki Şen'le kucaklaştıktan sonra Şen, "*Kusura bakma Altemur, ihtilal yaptık*", demiş, silahını ve

¹²⁶ Milliyet, 21 Mart 1970, 8.

¹²⁷ Kraliçe II. Elizabeth'in, Orgeneral Cemal Gürsel ile yapmış olduğu görüşmesinde Menderes ve kurmaylarının idam edilmemelerini rica ettiği iddia edilmektedir. <https://odativ4.com/siyaset/kralice-elizabeth-ilk-ziyaretinde-hangi-siyaset-adaminin-idamini-engellemek-istemisti-1305081200-1884> Erişim 30.04.2022.

¹²⁸ Mete Akyol, "Yul'u Kaçırtan Bürokrasi", *Star Magazin*, 14 Mart 1993 ve Ağası Şen-Yul Brynner'in dostluğu için bkz. Milliyet, 21 Mart 1970, 8,10.

¹²⁹ Cumhuriyet, 04 Aralık 1971.

¹³⁰ Bu durumu Şevket Süreyya Aydemir de 5 gün sonra aynı gazetede köşe yazısında doğrulamaktadır. 20 Aralık 1971 tarihli "Asil Bir Arkadaşlık Örneği" başlıklı yazısında Aydemir, öncelikle Ağası Şen'i bu asılsız ama yankı uyandırabilecek iddiaları çürüttüğü için tebrik etmiş, ardından Akdes Nimet Kurat'a dayandırdığı Enver-Churchill görüşmesinde, Türkiye'ye İkinci Dünya Savaşı'na müttefikler lehinde girmesi için tatlı sert baskı yapan Churchill'in Enver'e yakın ilgi gösterdiğini ve "*Senin baban, benim siyasi kariyerimi 20 yıl geriye atmıştır*", dediğini kaydetmektedir. Cumhuriyet Gazetesi, 20 Aralık 1971, Köşe yazısı için bkz. <https://9lib.net/document/eqox94jq-asil-bir-arkadaslik-ornegi.html>, Erişim 21.10.2021.

¹³¹ Ali Enver'in istifa etmesindeki neden Harp Akademisi'nden hocası olan emekli asker Salahattin Tanç'a göre Harp Akademisi'ne birincilikle giren Ali Enver'in "*Osmanlı Hanedanlığı ile ilişkisi olabilir*" savı nedeniyle kurmay olmasının engellenmesidir. Tanç, dönemin Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay'ın Ali Enver'in eniştesi olmasına ve birinci sınıfa alınmasına rağmen nasıl böyle bir karar alındığını sorgulamaktadır. Bkz. Salahattin Tanç, *Bir Cumhuriyet Askerinin Anıları*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017, 106-107.

¹³² Cumhuriyet, 15 Aralık 1971.

¹³³ Uluç, Mete Akyol'un vefatı üzerine kaleme aldığı yazısında Şen'in THY Genel Müdürü iken üçünün yer aldığı bir anısını anlatmıştır. Şen'den "Ağası Ağa" olarak bahseden Uluç, Mete Akyol'un uçak fobisini yenmesi için Şen'in onu tedavi ettirdiğini ve ilk uçuş tecrübesinde Uluç'un da Akyol'un yanında olmasını istediğini zikretmiştir. Bkz. <https://www.sabah.com.tr/yazarlar/uluc/2016/11/05/milliyetin-metesi-benim-can-kardesim>, Erişim 06.05.2022.

¹³⁴ Ağası Şen'in Hava Ataşeliği yaptığı sırada 2 yıl kaldığı konutu da Arlington'dadır: 476 N. Thomas Street, Arlington, Va. (JA 8-8588). Department of State, *Diplomatic List*, United States Government Printing Office, Washington DC, 1956, 43.

¹³⁵ Murat Yetkin, *Meraklısı için Casuslar Kitabı*, İstanbul: Doğan Kitap, 2018, 330.

radyosunu Şen'e teslim eden Kılıç, ondan Ankara'daki annesine haber vermesini ve onu teselli etmesini istemiştir.¹³⁶

Ağası Şen'in Amerika'da başlayıp hayatı boyunca devam eden bir diğer dostluğu Alparslan Türkeş ile olandır. 27 Mayıs'tan sonraki hizipleşmede sol tandanslı Cemal Madanoğlu ve ekibinin kontrolü eline alması, darbenin radikal ekibi olan 14'lerin 13 Kasım 1960'ta tutuklanmasına neden olmuştur. Bir iddiaya göre o esnada Amerika Birleşik Devletleri'nin Ankara Büyükelçiliği'nde çalışan Ruzi Nazar, Mürted Havaalanı'nda tutulan 14'lerin kurşuna dizileceği istihbaratını almış, bunun durdurulması için önce Gürsel Paşa'nın başyaveri Ağası Şen'i arayarak haber vermiş, ardından üstlerini devreye sokarak Birleşik Devletlerin infazların durdurulması için girişimde bulunmasını sağlamıştır.¹³⁷ İdamların durdurulup, 14'lerin yurtdışına "müşavir" statüsünde gönderilmesinde Birleşik Devletlerin etkisinin olup olmadığı kesin olmamakla birlikte, Gürsel Paşa'nın bu kararı alması üzerinde Ağası Şen'in tesiri açıktır. Zira Şen'in erken emekliye ayrılmasında ona karşı yönetilen en büyük suçlama Devlet Başkanı Cemal Gürsel üzerindeki etkisi olmuştur.

Geniş çevresi ve derin dostluklarına rağmen hiçbir zaman siyasete girmeyen Ağası Şen, hayatının geri kalan kısmında ticari faaliyetlerle ilgilenmiştir. Transtürk Holding başta olmak üzere havacılık, turizm ve sanayi alanında faaliyet gösteren şirketlerin müteveli heyetlerinde yer almıştır.¹³⁸ 12 Şubat 1981 tarihinde henüz 58 yaşındayken mide kanseri nedeniyle hayatını kaybetmiştir. 15 Şubat günü Şişli Camii'ndeki askerî törene dönemin Harp Akademileri Komutanı Orgeneral Halil Sözer, İstanbul Belediye Başkanı Korgeneral İsmail Hakkı Akansel, Hava Harp Okulu Komutanı Tümgeneral Kemal Yalçın, Türk Hava Yolları Genel Müdürü Yılmaz Sakaryalı katılmıştır.¹³⁹ Ağası Şen'in 27 Mayıs'tan Beşiktaş Jimnastik Kulübü Başkanlığı'na uzanan sıra dışı hayat öyküsü Zincirlikuyu Mezarlığı'nda son bulmuştur.

Sonuç

Türk siyaseti ve toplumsal yaşamında günümüze kadar derin etkileri haiz olan 27 Mayıs darbesinin içinde yer alan Ağası Şen'in hayat hikayesi, o dönem Türkiye'nin de içinde bulunduğu inişli-çıkışlı grafiğe benzemektedir. 27 Mayıs'ta Başbakan Adnan Menderes'i tutuklayan ekibin içinde yer alan Şen, darbenin başarılı olması sonrasında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in yaverliğine getirilerek ödüllendirilmiş, lakin darbeyi yapan ekip arasındaki hizipleşmelerde dışarıda kalması, MBK ve SBK arasında bir taraf olmaması, onun dışlanmasına ve erken emekli edilmesine neden olmuştur. 38 yaşında albaylığa ulaşmış emekli olan parlak bir kurmay subay için, sivil hayata adapte olmanın kolay olmadığını tahmin etmek zor değildir. Zira emekliye ayrıldığı 1961-1963 yılları arasında inzivaya çekilmiş, zamanını ekseriyetle çeşitli dergilerde yazarlık yaparak geçirmiş, İngilizceden tercüme yaparak Türkçeye eser kazandırmıştır.

Askerlik yaşamında 1956-1958 yılları arasında Washington Büyükelçiliği'nde ataşelik yapması hem Türkiye'de hem de Amerika Birleşik Devletleri'nde etkili olan kişilerle dostluklar kurmasını sağlamıştır. Şen'in, Sovyet karşıtı olmasındaki psikolojik etken, Kafkasya göçmeni olmasıdır. Bu durum Soğuk Savaş şartlarında Özbek asıllı ve bir dönem CIA'nın Orta Doğu istasyon şefliğini yapan Ruzi Nazar ve 27 Mayıs'ın etkili askerlerinden, sivil yaşamında ise Milliyetçi Hareket Partisi'nin Genel Başkanı olan Alpaslan Türkeş gibi ortak gayeye matuf şahsiyetlerle sağlam dostluklar kurmasından da anlaşılmaktadır. Nejat Eczacıbaşı öncülüğünde "International Executive Service Corps" adlı David Rockefeller'in kurucusu olduğu derneğin Türkiye şubesinde yer alması, buna benzer dostluklarının onun sivil hayatındaki kariyerinin şekillenmesine de etkili olduğunu göstermektedir. Fakat Türk Hava Yolları Genel Müdürlüğü'nden, Beşiktaş Jimnastik Kulübü Başkanlığı'na uzanan süreçte başarılarına rağmen her daim bazı çevreler tarafından hedef tahtasına konulmuştur. Hayatının hem asker hem de sivil döneminde Kara Harp Okulu Komutanı Albay Talat Aydemir ve Adalet Partisi'nin etkin simalarından Saadetin Bilgiç tarafından mason hatta tarikat mensubu olarak yaftalanmasında çevre ve dostluklarının da olumsuz etkisi bulunmaktadır.

Adnan Menderes'i tutuklayan hava kurmay albay olarak başlayan ve muhtelif şirketlerin müteveli heyeti başkanı ya da üyesi olarak son bulan Ağası Şen'in hayatı, 60-80 arası Türkiye'deki siyasî, iktisadî ve sosyal hayatın bir

¹³⁶ Kılıç'ın anlattığına göre Şen, validesine haber vermiş, Yassıada'da tutukluluğu bittikten sonra da silahını ve radyosunu Kılıç'a geri vermiştir. Altemur Kılıç, *Kılıç'tan Kılıç'a, Bir Dönemin Tanıklığı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, 186, 206-207.

¹³⁷ Yetkin, *Meraklısı İçin*, 344.

¹³⁸ Milliyet, 14 Şubat 1981.

¹³⁹ Milliyet, 16 Şubat 1981.

yansıması gibidir. Onun hem sivil hem de askerî yaşamındaki kırılmalar, Türkiye'nin bu süre zarfındaki dönüşümünden bir kesit sunmaktadır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

Genelkurmay Başkanlığı, General ve Amiral Ş. Gen. Dosya No: 6.

Resmî Belgeler

Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Derneği, 29660/194 sayılı evrak.

Telif Eserler

50 Yıl, Dünden Bugüne Türk Hava Yolları 1933-1983. Yay-Haz. İlyas Albayrak, İstanbul: Cem Ofset A.Ş, 1983.

75. yılında Türk Hava Yolları, 1933-2008. Yay-Haz Ülkü Karaosmanoğlu, İstanbul: Kesişim Yayıncılık ve Tasarım Hizmetleri, 2009.

Akalın, Cüneyt. *27 Mayıs Bir Devrimdir 50 Yılında 27 Mayıs*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2010.

Akgün, Seçil Karal. *27 Mayıs Bir İhtilal Bir Devrim Bir Anayasa*, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İhtilalin Mantiği ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1973.

Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam 1950-1964*, Cilt III, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2011.

Aydemir, Talat. *Hatıratım*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Aydemir, Talat. *Ve Talat Aydemir Konuşuyor*, İstanbul: May Yayınları, 1966.

Bakışık, Şeref. *CHP ile Bir Ömür*, İstanbul: Cumhuriyet Kitapları, 2009.

Batur, Muhsin. *Anılar ve Görüşler, Üç Dönemin Perde Arkası*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1985.

Bilgiç, Saadettin. *Hatıralarım*, Ankara: Akasya Kitap, 2007.

Bulut, Sedef. *Muhtıra Sonrası Demokratikleşme Hareketine Örnek Model Olarak 1973 Genel Seçimleri*, Ankara: Berikan Yayınevi, 2007.

Çelikoğlu, Adnan. *Bir Darbeci Subayın Anıları, 27 Mayıs Öncesi ve Sonrası*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2017.

Department of State, Diplomatic List, United States Government Printing Office, Washington DC, 1956.

Eczacıbaşı, F. Nejat. *Kuşaktan Kuşağa*, İstanbul: Dr. Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayınları, 1999.

Erkanlı, Orhan. *Askeri Demokrasi*, İstanbul: Güneş Yayınları, 1987.

Gouzenko, Igor. *Bir Devim Düşüşü*, Çev. Ağası Şen, Ankara: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, MEB Basımevi, 1965.

Hitay, İbrahim, Çetin, Erdal. *İhtilallerin Tankçısı Muhtıra ve İhtilal Günlerinin Romanı*, Ankara: Ümit Yayıncılık, 2003.

Hürtürk, Kıvanç. *Türkiye'de Ticari Havacılık Tarihi II, Jet Uçaklar Devri: 1967/1993*, İstanbul: Derlem Yayınları, 2016.

İpekçi, Abdi, Coşar, Ömer Sami. *İhtilalin İç Yüzü*, İstanbul: Uygun Yayınevi, 1965.

Kansu, Günal. *Planlı Yıllar, Anılarla DPT'nin Öyküsü*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2004.

Karavelioğlu, Kamil. *Bir Devrim İki Darbe 27 Mayıs, 12 Mart, 12 Eylül*, İstanbul: Gürer Yayınları, 2007.

- Kayalı, Kurtuluş. *Ordu ve Siyaset, 27 Mayıs-12 Mart*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Kılıç, Altemur. *Kılıç'tan Kılıç'a, Bir Dönemin Tanıklığı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- Kocaş, Sadi; Atatürk'ten 12 Mart'a Anılar, 2. Cilt, May Yayınevi, İstanbul,1977.
- Kozlu, Cem. *Bulutların Üstüne Tırmanırken, THY, Bir Dönüşüm Öyküsü*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2007.
- Kuruluşundan Günümüze Hava Kuvvetleri Komutanlarımız*. Ankara: Hava Kuvvetleri Komutanlığı, Merkez Daire Başkanlığı Yayınları, 1997.
- Neyzi, Nezih H. *Pendik, Devletçilik, Karma Ekonomi, Özel Sektör*, İstanbul: Peva Yayınları, 1987.
- Onuş, Sinan. *Parola: İnkılap 27 Mayıs'ı Yapanlar Anlatıyor*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2003.
- Örtülü, Erdoğan. *Üç İhtilalin Hikayesi*, İstanbul: Milli Ülkü Yayınevi, 1966.
- Öymen, Örsan. *Bir İhtilal Daha Var 1908-1980*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1987.
- Özdağ, Ümit. *Menderes Döneminde Ordu-Siyaset İlişkileri ve 27 Mayıs İhtilali*, İstanbul: Boyut Kitapları, 2004.
- Seyhan, Dünder. *Gölgedeki Adam*, İstanbul, Nurettin Uycan Matbaası, İstanbul: 1966.
- Şen, Ağası. "Kimsenin Refahta Olmasını İstemezler", *Azerbaycan*, Ankara Aylık Türk Kültür Dergisi, (1966): 171-177.
- Tanç, Salahattin. *Bir Cumhuriyet Askerinin Anıları*, İstanbul: Doğan Kitap, 2017.
- Toker, Metin. *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları 1944-1973 Yarı Silahlı Yarı Külahlı Bir Ara Rejim 1960-1961*, İstanbul: Bilgi Yayınevi, 1991.
- Tunçkanat, Haydar. *27 Mayıs 1960 Devrimi (Diktadan Demokrasiye)*, İstanbul: Çağdaş Yayınları, 1996.
- Ulay, Sıtkı. *General Sıtkı Ulay'ın Hatıraları, 27 Mayıs 1960 Harbiye Silah Başına*, İstanbul: Kitapçılık Ticaret Limited Şirketi, 1968.
- Yalçın, Osman. "Türk Hava Kuvvetleri Tarihinde Hava Okulu ve Harp Okuluna Geçiş Süreci", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 9, 17, (2015): 229-260.
- Yetkin, Murat. *Meraklısı için Casuslar Kitabı*, İstanbul: Doğan Kitap, 2018.

Sürelî Yayınlar

Milliyet

Cumhuriyet

Star Magazin

İnternet Kaynakları

<https://cerkesfed.org/yazarlar/bezroko-yilmaz/27-mayis-ayaklanmasinda-kafkasyalilar-ii/> Erişim 30.05.2022.

<https://openaccess.marmara.edu.tr/bitstream/handle/11424/134976/001640115010.pdf?sequence=3&isAllowed=y> Erişim 21.10.2021.

<https://9lib.net/document/eqox94jq-asil-bir-arkadaslik-ornegi.html>, Erişim 21.10.2021.

<https://odatv4.com/siyaset/kralice-elizabeth-ilk-ziyaretinde-hangi-siyaset-adaminin-idamini-engellemek-istemisti-1305081200-1884> Erişim 30.04.2022.

<https://www.gazetevatan.com/yazarlar/ayse-ozgun/koc-grubu-ile-iesc-el-ele-10575>, Erişim 30.04.2022.

<https://www.sabah.com.tr/yazarlar/uluc/2016/11/05/milliyetin-metesi-benim-can-kardesim>, Erişim 06.05.2022.

<http://www.meteakyol.com.tr/evvel-zaman-icinde/yulu-kacirtan-burokrasi.html>, Erişim 21.10.2021.

HATİCE SEVİNÇ ÇAM

EKLER

Ek-1: Ağası Şen'in mason olmadığına dair Hür ve Kabul Edilmiş Masonlar Derneği Genel Sekreteri Serdar Tezelman imzalı belge.

HÜR VE KABUL EDİLMİŞ MASONLAR
DERNEĞİ
(İSTANBUL - TÜRKİYE)

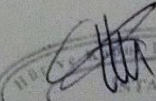
İstanbul, 07 Mart 2023

29600/194

Sayın Hatice Sevinç ÇAM

Hava Kurmay Albay Agasi ŞEN Derneğimiz üyesi olmaması sebebiyle talebiniz uygun bulunmamıştır.

Bilgilerinizi rica ederim.

Serdar TEZELMAN
Genel Sekreter

Nuri Ziya Sokak. 13 Beyoglu 34433 İSTANBUL
Telefon: +90 (0) 212 251 2650 (pbx), Fax: +90 (0) 212 249 4753, www.mason.org.tr, glf@mason.org.tr

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 89-125.

Geliş/Received: 20.02.2023

Kabul/Accepted: 14.03.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1253960

(Araştırma Makalesi/Research Article)

TÜRK TARİH TEZİ'NİN POLİTİK KÜLTÜREL GÖSTERGESİ HİTİT=ETİ ADI

POLITICAL CULTURAL SIGN OF TURKISH HISTORICAL THESIS:

THE NAME HITTITE = HETHEEN (=ETİ)

SAİME SELENGA GÖKGÖZ*

ÖZ

Çalışmada HİTİT=ETİ adı *ıç ad-dış ad* ilişkisi çerçevesinde Türk Devrimi'nin ve dolayısıyla ulus-devletleşme sürecinin siyasi ve ideolojik tezleri olan Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Tezi üzerinden değerlendirilmiştir. Anadolu ve Ön Asya ülkelerinin Tarih Öncesi ve Eski Çağlar Tarihi, Dil, Arkeoloji ve Tarihî Coğrafya, Paleoantropoloji ve diğer disiplinler incelemeleri sağlam bir zemine Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşuyla oturmuş, 1920'lerin sonu ve 1930'lardan itibaren Cumhuriyet'le beraber yeni doğan ve yetişen bilimli temsilciler, bu Tezler'in ulus tarih ve ilişkili diskur alanının inşasında rol oynamışlardır. *Eski Anadolu* Uygarlıklarının en önemlilerinden biri olan Hitit=Eti Uygarlığının ise, Türk Tarih Tezi'nin merkezine yerleştirildiği barizdir. Bu uygarlığın adı HİTİT ve ETİ biçiminde biri diğerinin yerine geçerek ikili kullanıma sahip olduğu bilinmektedir. Bu özel adların=terimlerin ve başka ilişkili kavram ve terimlerin formel ve informel kanallarla kültürlenilen mecra veya referans dünya olarak Batı'dan, özellikle de Hititoloji'nin temellerinin atıldığı Batı Avrupalı bilimsel kaynak dillerden (Fransızca, İngilizce, Almanca ve İtalyanca) aktarma ve kopyalama yoluyla ödünçlendiği ve Türkçe söz varlığına mal edildiği görülür. Çalışmada, Türk Devrimi'nin her biri toplumsal ve kültürel izdüşümlü etki ve sonuçları elde edilmiş karar verici politik uygulamaları açısından Anadolu=Türk merkezli ulusçu ve devrimci ikonografik bir ad verme ve mal etme mesainin *Hitit=Eti* adlarında da denklik kurularak gerçekleştiği, bu uygarlığın ise Cumhuriyet sonrası Türk toplum ve tarih belleğine olumlu her tür simgesel anlam ve çağrışımlarının bu ikili ad verme sürecinde eş-değerli kılındığı anlaşılmıştır. Makalede Tezler'in merkezine Hitit=Eti adlarının yerleştirilmesinin politik, ideolojik, entelektüel ve tarih bilimsel gerekçeleri üzerinde de durulmuş, dolayısıyla Türk Devrimi ve Türk Tarih Tezi temelinde ETİ ve HİTİT olarak ayrı ayrı Türk popüler kültürel belleğine tahvil edilmesi süreci örneklerle ele alınıp değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Anadolu, Asya, Eti, Hitit, Küçük Mecaz, Politik ve ideolojik simge, Türk Tarih Tezi.

ABSTRACT

This article approached the equivalent name HİTİT = ETİ (in Turkish) within the framework of the endonym-exonym relationship in onomastic studies. The Ancient Age, Prehistoric History of the Anatolian and Anterior Asian geography and archeology and its Turkish historiographical, archeological and other scientific representatives they took part in the naming process of reconstruction of the geographical political mapping of Anatolia and its ideological bases in the 'New Turkey' metaphor. The Turkish revolutionary elites and intellectuals, scientific representatives itself have been a key and active part for making or, reconstructing these two names with reconfigurative and discursive concepts of the Turkish Historical Thesis and the Sun-Language Thesis. The introductory part of the article handled the phenomenon of historical geographical and topographical names theoretically from the field of onomastics. In the second part, the Ancient Anatolian Civilizations, which obviously occupied a central place in Turkish Historical Thesis discourse, meanwhile, within the framework of *Hittite=Eti*, a renaming effort was made by means of "transfer" and "copy-paste" from western equivalent counter-parts. In the third part, discussion based on Turkish History Thesis, by the process of transformative perspective of typical Kemalist elite for create the Turkish "new man" how they functionalize the plasticity or the conundrum of HITTITE with ETİ formalism and rhetoric.

Keywords: Anatolia, Asia Minor, Eti, Hetheen (in English variant, and equivalent in many western languages, written forms), Hittite, Icon, Metaphor, Symbol, Turkish Historical Thesis.

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, ssgokgoz@gmail.com ORCID:0000-0001-7904-2585.

Extended Abstract

This article approached the equivalent name HİTİT = ETİ (in Turkish) within the framework of the endonym-exonym relationship in onomastic studies. The Ancient Age, Prehistoric History of the Anatolian and Anterior Asian geography and archeology and its Turkish historiographical, archeological and other scientific representatives they took part in the naming process of reconstruction of the geographical political mapping of *Anatolia* as Turkish ancient motherland and its ideological bases in the 'New Turkey' metaphor, soon after the collapse of Ottoman Empire and Turkish National Struggle. A new nation-state was born at the end of nationalist revolutionary struggle on the ruined legacy of Ottoman Empire and its name became with a new political régime Republic of Turkey. The Turkish new revolutionary voices which were there and here, and now Kemalist political and bureaucratic elites and intellectuals, scientific representative body itself have been a key and active part for making or, reconstructing with reconfigurative concepts of the new nation-building process such as Turkish Historical Thesis and the Sun-Language Thesis; these two has been treated as the political and ideological frames of Turkish nation-building process to give opportunity for the relocate and attribute HİTİT=ETİ (in Turkish) name as symbol and iconic sign with many aspects. *Eti* formalism must have been attributed to Turkish only in the late 1920s and beginning of 1930's. Undoubtedly, the *Hittite* (=Hitit in Turkish, arabic script) form was mentioned in the old Ottoman documents, in Ottoman Turkish in the context of the beginning of the Hittite archeological excavations in 'Asia Minor', and then in the official documents of the Republic of Turkey, especially in the process related to these and new excavations. Several factors and actors have played a key role for this Turkish revolutionary iconographic Hitit=Eti *fabric*: Firstly Turkish scholars, who had studied in Europe and returned to Turkey, and who had worked in the Faculty of Language, History, Geography in Ankara (DTCF) and Istanbul University since the early 1930s, according the Turkish Historical Thesis, they became the energetic, enthusiastic scientific 'new generation' who were ready to transfer their knowledge full body and soul to the service of the 'New' Republic. Secondly western scientific representatives who came to Republican Turkey escaping from the "Nazi persecution" or being invited by Turkish government, especially archaeologist, historian, linguists so forth. It can be stated that the popularization process of Turkish Historical Thesis by official and non-official but close Kemalist intellectual authorship or journalism also effective factor to appropriate the symbolic *Eti* or *Hitit* form vice-versa. The introductory part of the article approached the phenomenon of historical geographical and topographical names theoretically from the field of onomastics. In the second part, the Ancient Anatolian Civilizations, which are obviously and characteristically at the center of the Turkish Historical Thesis ideological discursive cloud, meanwhile, within the framework of *Hittite* or *Hitit* and *Eti*, a renaming effort was made by means of "transfer" and "copy-paste" from western linguistic equivalent counter-parts. By the process of transformative perspective creating the Turkish "new man" such as the typical Kemalist elite voices', the curious thing is that how they functionalize the plasticity or the conundrum of HITTITE for ETİ formalism and construct a new rhetoric. The circumstances in which new Kemalist elite were born (their past and the residue of traumatic Ottoman historical memory) and the tools or political and ideological instrumentals which they managed, they were the determinant actor for the transfer and transpose the ETİ for HITTITE iconic symbol to represent all of the ancient but Anatolian dead civilisations and their legacy. Two exonyms altogether in written and visual texts, as icon in a written sign, was a symbolic fabric of the artificial imaginative soul of Kemalist national and ideological conceptualization for (remote ancient past and new) *Anatolia*, as a new and ancient Turkish heartland of Turkish nation. So the huge and mysterious, and mystified and demystified reference, voluntarily identified with the Turkish national past in Anatolia reference, was picked up from non-Islamic, non-Turkish Anatolia, inconsistent scientifically with historical and geographical knowledge, and also Ottoman Turkish and non-Ottoman ancient and early, or modern Turkish Islamic historical reality. This two equivalent collectif name strategically chosen from non-Turkish past of Anatolia, but as a symbolic marker for *Inner Anatolia*. This particular concept, a key metaphor ETİ was a artefact to reconstruct or to reshape by the scientific and non-scientific (paralogically) the late romantic and nationalist historical discourse of making Turkish people's popular cultural and modern, then post-ottoman Turkish historical memory in the toponymies of *Turquia* (ancient Latin or Grec sources so forth) for *Türkiye*, and *Anadolu* (in Turkish equivalent written form) and for *Anatolia* and for *Asia Minor* as historical political and geographical equivalence.

Giriş

Fizik ve kültürel coğrafyanın¹ disiplinler alt dallarını birbirine bağlayan inceleme konuları vardır. Zira dağlar-tepeler, düzlükler, ovalar, vadiler, yar-yarıklar, ormanlar, büyüklüklerine göre adları değişen akarsular (ırmak, dere, çay), doğal ve yapay göller-göletler, açık ve kapalı denizler, büyük kara-kıtaları çevreleyince *okyanuslar*, yine liman, iskele, haliç, körfez, boğaz, mağara gibi doğal *yeryüzü* biçimleri ve oluşumları, adalar, birbirinden kopmuş *büyük karalar* veya *kıtalar* modern coğrafya biliminin farklı tasnif ve taksonomilerine göre insan topluluklarıyla biçimlenen ve değişmeye yazgılı tarihî ilişki dinamizminin belirleyici unsurlarıdır.

Makalenin konusu çerçevesinde bu sayılan yeryüzü oluşumlarının her birinin tarihte ulustan ulusa değişen özel ve fakat genel kabul gören ve/veya standartlaşmış uluslararası adları vardır. Her birinin özel adları, ad alma-ad verme süreçleri bağlamında adbilim ve bir alt-dalı olan tarihî ve modern yer adbiliminin de konusudur.² Ada, yarımada, kara-kıtalarda bölge,³ ülke (*memleket-memâlik, belde-buldan*), kent, balıç, ordu⁴ (Tr., Ar. *medine, şehir*⁵), köy (ayrıca Osmanlı Tr. *karye*) vd. insanlı, insansız, harap ve terk edilmiş, geçmiş eski,⁶ belirli veya yaklaşık (~) bir arkeolojik tarihe (MÖ, MS) kaydedilmiş tüm yerleşimler, yüzölçümüne göre en küçük ve en

¹ Eski Yunanca *geografia/geografika* sözcüğünün Arapçalaştırılmış biçimi coğrafiya İslâm coğrafyacılarının yapıtlarında eş-değerli anlamıyla daha geç kullanılmıştır (12-13. yy.). *Coğrafiya=Geografia=Geografika* teriminin yerine ise başka bir İslâmî coğrafi terim vardır. İslâm coğrafya biliminin klasik devrini tarif eden 9.-11. yüzyıllardaki yapıtların adından da anlaşılacağı üzere standart bir terim olarak ilk kez Hârezmi'nin (847'den sonra) sûretü'l-arz, Mesudî'nin (ö. 956) katu'l-arz (yeryüzü araştırması) terimlerinin Türkçeye de Arapça ara yüzüyle girmiş *coğrafya* sözcüğünü karşıladıkları belirtilir. J. H. Kramers, "Coğrafya", *İslâm Ansiklopedisi* (MEB, Eskişehir), Cilt III, 1997, 204-205. Eski Yunan düşünürü ve bilgini *Kireneli (Kyrene, Sirenaika, şimdiki Libya'daki Şâhhat)* Eratosthenes'in (MÖ 276-195) *coğrafya* kavramını matematikle birleştirerek fizikî coğrafya anlayışıyla ilk kullanan olduğu genel kabuldür. Eratosthenes İskenderiye'ye gelerek IV. Ptolime'nin (MÖ 221-204) hizmetine girmiştir. *Strabon*'da (veya *Strabo*, MÖ 60-25) yapıtlarının adı *Geografia/Geografika* olarak geçer. Bk. Pedro P. F. González, "Ératosthène de Cyrène", *Dictionnaire des Philosophes Antiques*, Richard Goulet (Ed.), Vol. III, CNRS Ed., Paris, 2000, 188-236.

Yazar Notu: MÖ=Milattan Önce, MS=Milattan Sonra kısaltmaları tarih anlatısında gerekli görülürse kullanıldı.

² Adbilim=Onomastik, *onomastics* (İng.), Yer adbilim=Toponimi, *toponymy* (İng.). Ayrıntı için ayrıca bk. İbrahim Şahin, *Adbilim*, 5. Baskı, Pegem Akademi, Ankara, 2021. Türkiye'de Türk adbilim çalışmaları Türklük bilimi (=Türkoloji) araştırmaları bünyesinde ve fakat ayrıca disiplinler arası bir araştırma-inceleme alanı olarak kabul görmektedir. Bk. Dilek Keleş, *Türk Adbilimi Bibliyografyası*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü., Ankara, 1996.

³ Bkz. Murat Ağarı, "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, 169-191; İslâm coğrafyacıları için bk. Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*, İSAR Yay., İstanbul, 1998, 100-109. İslâmiyet'in yayılışına koşut (7-11. yy) olarak İslâm ve Türk Orta Çağlarının en parlak dönemi olarak ayrıca bk. Fuat Sezgin, "2. Bölüm: Coğrafya", *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Eckhard Neubauer'in katkısıyla), Cilt III, Çev. Abdurrahman Aliy, Yay. Haz. Hayri Kaplan-Abdurrahman Aliy, 3. Baskı, TÜBA Yay., Ankara, 2015, 3-33.

⁴ Türkçe *balık* < *balıç* (Kök Türk., Ötüken Uygur), Soğdçadan girmiş *kend*, kazandığı özel anlamıyla *ordu*, dolayısıyla 'Ötüken'den 'Ordu balıç'a, *Kuz Ordu'ya* (veya *Balasağun'a*), *Karabalgasun'a*, *Orduken'e* (: Kâşgar), *hakan* veya *han kenti=han şehri*'ne (=hükümet merkezi) uzanarak böyle kavramsallaşmaların Kök Türk, Ötüken Uygur, *Türk Hakanlığı* adıyla da bilinen *Karahanlılar* ve ardılarını izleyerek Eski Türk ve Erken Müslüman Türklerde kullanımı ve tarihî gelişim çizgisi için bk. Faruk Sümer, *Eski Türklerde Şehircilik*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1984; Emel Esin, "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri)", *AÜ DTÇF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt VI (10-11), 1968, 135-215 (Ayrı basım, 1972); Tahsin Ünal, "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik", *Türk Kültürü*, 135, Ankara, 1974, 171-178. Ayrıca bk. Koray Özcan, "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)", *Gazi Ü Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*, Cilt 20 (2), 2005, 251-265. Farklı disiplinlerden kent=şehir kavramına ilişkin olarak A. K. Topal'ın yazısı Latince'den Batı dillerine geçmiş *civilisation, civitas*'ı dikkate sunar. Bu kavram, bugünkü ve gerçek yeni (=modern yeni), öyleyse Batı=Batı Avrupalı kıta ulusları üzerinden endüstriyel kapitalist anlamını kazanır. 18. ve 19. yüzyıl ve sonrası Türk ve Batılı modern kuramları ve bilimsel temsilcilerini derleyen bir çalışma olarak bk. A. Kadir Topal, "Kavramsal olarak Kent Nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?", *Dokuz Eylül Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt 6 (1), 2004, 276-294.

⁵ Ar. *Şehir* sözcüğü de özeldir. Büyük yerleşim yeri karşılığında ve çoğunluk nüfusunun ticaret ve sanayi ile uğraştığı ve yönetim merkezi anlamını da dışlamaz. Bu sözcüğün İslâm ve özellikle Arap merkezli kazandığı anlamlar vardır (*medine* gibi). İslâm Peygamberi (Muhammed, 622-632) ve Dört Halife dönemlerini (632-661) Emevî Oğulları (661-750), Abbas Oğulları (750-1258) gibi Arap merkezli coğrafi siyasî iktidar, kısa bir süre sonra Abbas Oğullarını vesayetine alan Büyük Selçuklular ve ardılları, Memlûkler gibi Türk devletlerine geçmiştir. Bu koşutlukta, özellikle Memlûk Türk ve Osmanlı dünyasının kentleşme tarihi bağlamında incelendiği de görülür. *İnsanlı derken mamur, meskûn* terimleri de özellikle belirtilmelidir. Bk. J. H. Kramers, *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*, Mütercim: Ömer Rıza, Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, İstanbul, 1352 H.=1932 M. Ayrıca İslâm kenti üzerine ciddi ve temel kurucu olması itibarıyla *Magrib* hattından yaklaşılarak bk. William Marçais, "Islamisme et la vie urbaine", *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*, Année 1928, 7-1, 86-100; Albert Hourani, "The Islamic City in the light of recent research", *The Islamic City: A Colloquium*, A Hourani-S. M. Stem (eds), 1970, University of Pennsylvania Press, Philadelphia; Janet L. Abu-Lughod, "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 19 (2), May 1987, 155-176; Halil İnalçık, "İstanbul: An Islamic City", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 1 (1990), 1-23; André Miquel, "Ville et grande ville dans l'Islam médiéval (IXe-Xe siècles)", *Mélanges de l'école française de Rome*, Année 1995, 107-1, 99-106.

⁶ Çalışmada bağlamına göre Türkçe *eski* sıfatı Fransızca arayüzlü Türkçeleşmiş *antik* yerine de kullanılmıştır.

büyük, doğal veya yapay sınır çekilmiş/belirlenmiş her bir coğrafi işaretli birimin adı, ardışık olarak eski ve yeni egemen bir siyasî gücün, çağındaki idarî, mülkî ve askerî-idarî iç ayrımları ve bunların terimleri de gözetilerek özel adlar sınıfına girer. Semt, mahalle, cadde, sokak, meydan (kent, köy), panayır, pazar yeri, yine kentler, bölgeler, ülkeler ve kara-kıtalar arası güzergâh, İslâm tarihî coğrafya edebiyatının terimleriyle belirtilirse yol (=meslek-mesâlik), durak (=menzil), çizgi (=hat), sınır (= genel hudut, Doğu Roma=Bizans işaretli olarak hudut olunca Anadolu'da *sugûr*, *avâsım* kentleri), kale, sur, (müstahkem) kale-kent adları da tarihî eski ve modern coğrafya ve yer adbilim incelemelerinin karmaşık modern disiplinler arası konuları arasındadır.⁷ Tarihî atfı *eski*, *en eski*, *daha eski* gibi zaman-mekân ve başka soyutlamalar üzerinden önce-sonra ilişkisi kurduran bu gibi vurgular, tarihî ve modern ayrımıyla yazılı kayıtlarla zapt edilmiş yer adları, ulusların sözlü ve yazılı belleğinde ve arşivinde daima tanıklanır.

İster uzak isterse yakın bir çağ ve dönemde, daima takvim zamanına atıfla bir başlangıçtan ilerletilerek veya gerileterek devredip son biçimini almış eski yer adları, kana dayalı veya dayalı olmayan tarihî siyasî ve toplumsal birliklerin, taksonomik olarak çeşitli insan toplumlarının, dolayısıyla karmaşık bir siyasî örgütlenme türü olarak bir devletin, Batı kaynaklı modern yeni bir gerçeklik olarak bir *ulus ve/veya ulus-devletin*, en geniş anlamıyla tarihî bir kök-kökenin veya soyadının (etnonim) ve bunların birbirine göre değişen adlandırmalarının bir *kimlik* işaretleyicisi olarak karşımıza çıkabilir. Kısaca, yer adı tek başına çağlar üstü bir kimliklendiricidir.

Osmanlı tarihinin (1299-1922) kısa, uzun, özel, iç ve ara dönemleri ve dönem içi evreleri çerçevesinde Türk dilinin değişmesi ve bu dilin sözcüklerinin anlam değişimleri de adbilim, yer adbilimi bakımından dikkate alınır. Dolayısıyla genel-geçer bir ifadeyle Osmanlı Türkçesinde ırk (Ar.) veya eş-anlamlı olarak soy (Tr.) karşılığında, İslâm ve İslâm dışı bağlamca *asabiyye* kavram alanı⁸ da gözetilerek sözcüklerin çoğul biçimleriyle kavim-akvam ve cins-ecnas terimleri⁹ (Çağdaş) Türkiye Türkçesine (1923, 1928 Harf ve Dil Devrimi sonrası) intikal ederek ancak bir süre kullanılmaya devam etmiştir.¹⁰ Yine Osmanlı düzeninde lafzî (=litteral) ve atıf anlamlı, kullanım yerine göre bağlamsal ve çağrışımlı olarak millet sözcüğü de müslim-gayrimüslim tebaa

⁷ Dev yapıt Kâşgarlı Mahmud'un *Dîvânu Lugâti't Türk* (1074) adlı ansiklopedik sözlüğünde tanımlanan terminolojiler içinde Eski Türk coğrafya terimleri ve söz varlığı (ve bunların kalıcı veya semantik değişmelerle intikali) tarihî Türk adbilim incelemeleri açısından bir başlangıç sunar. Bk. Mehmet Turgut Berbercan, "Coğrafya Terimleri Sözlüğü Olarak Divânu Lugâti't-Türk", *Dede Korkut*, Cilt 6 (12), Nisan 2017, 1-12; Dolayısıyla Eski Türk terimi olarak belirtilen *yer-su* kavramlaşması özellikle belirtilmelidir. *Divân*'ın her açıdan Türklük bilimi için değerini, çeşitli boyutlarıyla ele alan bilimsel yayın için bk. *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, F. Sema Barutcu Özönder (Ed.), T.C Kültür Bakanlığı Yay., Ankara, 2008 ve özellikle bk. Fikret Sarıcaoğlu, "Kâşgarlı Mahmûd: İlk Türk Haritacısı", *Kâşgarlı Mahmûd Kitabı*, 121-132.

⁸ İbn Haldûn'un (1332-1406) başyapıtı *Mukaddime*'sinin kod sözcüklerinden olan ve 'tercüme edilemez' sayılan bu kavramın İslâm araştırmaları bilginliğinden modern siyaset teorisyenlerine uzanan bir tartışması için bk. Akif Kayapınar, "İbn Haldûn'un Asabiyyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 2006, 83-114.

⁹ Şemseddin Sami, *cins*'in düz anlamını hayvan ve bitki türüne sınırlandırarak, eş-anlamlılığını Eski Yunancadan 'genos'la belirtir. Ancak yan anlamını eş-değer anlam denklikleriyle kurduğu "kavim, kabile" sözcükleriyle verir, örneği de dönem imlasiyle "arnavud cinsi, çerkes cinsi"dir. Bk. 'cins, ecnas', Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Türkî*, 2. Baskı, Çağrı Yay., İstanbul, 1987, 484. Ayrıca 'kavm', 1114. Bu yeni baskının temel aldığı Osmanlı eski baskı tarihi ise 1317 (Dersaadet: İkdâm Matbaası).

¹⁰ Ş. Sami *cins* madde başının birinci, ikinci anlamına 'arap atı' örneğini de verir. Bu kavram, yukarıda da yer verilen örneğinde olduğu gibi ne "arnavud", ne de "çerkes", dolayısıyla 'insan cinsi' için geçerli değildir, eskimiş ve bugün kullanımdan düşmüştür. Buna karşın *kavim* kavramı canlılığını bir süre sürdürmüştür. Nitekim Akdes Nimet Kurat'ın (1903-71) son yapıtının adı bilinir. Oğlu tarihçi Prof. Dr. Yuluğ Tekin Kurat'ın ifadesiyle yapıtın önsözünde geçen ve yapıta her hâlde hocanın vefatından önce, kendisinin verdiği ad olduğunu düşündüren şu bilgi değerlidir: *İdil Boyu ve Karadeniz'in Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*. Bk. A. K. Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri* (Ankara, 1972). 20. yüzyılda uluslararası düzen belirleyici ilk uluslararası siyasî kurum olarak *Milletler Cemiyeti*'nin (1918) Türkçede bugün arkaik kalan adı *kavim* sözcüğü temelinde *Cemiyet-i Akvam* idi. Siyaset ve tarih yazımı alanını dikkate alındığında, *Cemiyet-i Akvam* adının modern politik anlamı kuşanıcı 'millet'le eşitlenerek karşılandığı görülür ve bu kurum adının 1930'lardan itibaren yan yana kullanıldığı, fakat daha geç her tür metinde *Milletler Cemiyeti* ile yer değiştirdiği bilinir. I. Dünya Harbi sonrası (1918, ateşkesler ve barış andlaşmaları, 1918, 1919-1920) kurulacak olan Milletler Cemiyeti misakı (=yasası), yenik Almanya'yla imza edilen Versailles/Versay Barış Andlaşması'nın bir parçası olduğundan, Milletler Cemiyeti'nin resmen kurulması, bu andlaşmanın onaylanmasından sonra gerçekleşebilmiştir (10 Ocak 1920). Harbin galiplerince kurulmuş bu Cemiyet'in başat kurucularının dillerindeki karşılıkları Fransızca *Société des Nations* İngilizcede ise *League of Nations*'dur. Türkiye Cumhuriyeti bu Cemiyet'e 1932'de davet edilecektir (18 Temmuz 1932). Türk ulusal yaygın basın temsilcilerinden *Cumhuriyet* gazetesinin (1924-) 1-20 Temmuz 1932 tarih aralığındaki haberleri ad değişikliği için izlenebilir. Dolayısı ile Millî Mücadele döneminden Dâhiliye Nezareti Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi Neşriyatı'nın (1921=1337) bir yayınında eski terimin kullanıldığını bulmak şaşırtıcı değildir: *Cemiyet-i Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar*, Matbaa-yı Ahmet İhsan ve Şürekâsı, İstanbul, 1337.

ayrımını bildirmek ve göstermek üzere Osmanlı-ıçî dinî, hukukî ve idarî terim anlamına kavuşturulmuştur.¹¹ *Millet* (çoğulu *milel*) sözcüğü çağdaş Türkiye Türkçesinde de semantik müdahaleye uğramış, standart dilde kullanımdan düşmeyerek, *kavim* ve *cins* kavramlarının aksine eskimemiş canlı bir sözcüktür. Bununla birlikte *millet*, köşeli parantezde yaptığı bir açıklama ile Şemseddin Sami'nin de haklı eleştirisi ve uyarısını almıştır; anlam değişmesiyle kazandığı Osmanlı-ıçî terimleşmesi bile ona göre sorunludur. Bu büyük Osmanlı modern sözlükçüsünün yakınmasına bakılırsa, *millet* sözcüğünün¹² düz anlamı (=ilk anlamı, sözlük veya leksikal anlamı)¹³ dahi tahrif edilmiştir. Bu tahrifin Ş. Sami'nin *Kâmûs*'unun ilk basım yılı (1317/1899-1900) itibarıyla artık yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. Türklerin Müslümanlaşması ile İslâmiyet'le beraber gelen 'yabancı', yani Arapça ve Farsça sözcükler, geçmiş çağlardaki özel kullanımları, bilimlik ve teknik terim (=tâbir, ıstılah) değerleri vd. dikkate alınarak Türkçede öznel sosyo-politik ve kültürel anlam müdahalesine ayrıca uğramıştır. İslâmî klasik uygarlık dilleri olarak kabul gören Arapça ve Farsçanın söz varlığının kategorik olarak dinî ve toplumsal, doğrudan Kur'an'ın uhrevî-dünyevî kavram evrenindeki anlamları da vardır,¹⁴ ancak bu sözcükler Osmanlı sahasında da farklı anlam ve değerlere kavuşmuştur. Batı'daki coğrafi keşifler, erken sömürgecilikler, Rönesans, Reformasyon, Aydınlanmalar, kapitalist sanayileşme gibi tetikleyici öncül hareketler bir tarafa, uluslararası sonuçları ve etkileriyle 1789 simgesinde 19. yüzyıla özgüleşerek uluslar ve uluslaşma çağının kaynak yatakları Batı Avrupalı ulusların yazı ve politik dillerinin (ayrıca atıf dilin söz varlığının ve ayrı ayrı disiplinler terimlerinin) Türk diline, Türk tarihî politik dil ve kültürüne de birikmeli etkileri doğrudan yaşanmış, bu düzeyde ancak, yine *Osmanlı*'ya ve keza Osmanlı Türk'e de *mahsus* emperyal karakteristik siyasî ve hukukî kavramlaştırma ve yeniden anlamlandırma girişimi gerçekleşmiştir. Osmanlı (müslim, gayrimüslim) ve *Osmanlı Türk* entellektüel kavram ve yorum karmaşasında (19. yy-, 1922-), aydının sosyolojik ve politik olarak kendi muhitine *Garb*, *Garbî Avrupa* cihetinden yabancı ve *gerçek yeni* sözcükler/kavramlar/terimler, gerek yazı, gerekse konuşma diline alıntı (*loan-word*) olarak girerken ve mal edilirken türetmeler (*neologisme*), denk/eşit karşılıklar bulunmuştur. Türkiye Türkçesi söz varlığındaki Arapça *millet* böyle sözcüklerin başında gelir. Türk dilinin canlı varlığında sözcük entellektüel olarak billurlaşmadan sürmüş, biçimsiz ve tarihî gerçeğe de aykırı bir anlam yükü taşımıştır.¹⁵ Nitekim Batı Türklüğü¹⁶ tarihinde bu son Türk *sülale-devlet adına*¹⁷ nispetle 'millet'li *millet-i Osmanî* terkihi inşa edilmiştir: Çağının bürokratik ve Batı etkisinde *yeni aydın* seçkinlerinin

¹¹ *Millet* ve ondan ötürü Türkçede 'millet sistemi' terimi Osmanlı tarihi üzerine Cumhuriyet sonrası Türk tarih yazımı ve diskuruna mal edilmiştir. Bu konu üzerine çeşitli yönleriyle birikmiş bir telif-çeviri bilimsel edebiyat vardır. Terimin Arapça sözlük anlamı, bu anlam dışında İslâm ve Osmanlı sahasındaki kullanımları için bk. Recep Şentürk, "Millet", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 30, 2020, 64-66.

¹² Şemseddin Sami'nin *millet* sözcüğüne yazdığı tanımı, anlamlarını ve örnek cümlelerini aktarmak çağın resmî kalem efendilerinin yanına dizilen *müellif*, *mütercim* ve *gazeteci* (hepsinin sıfatı *yazar*=*muarrir*) dünyasını da anlamak açısından ne demek istediğimize açıklık getirebilir. Osmanlı dönemi Türk sözlükçülüğünde, Şemseddin Sami'nin sözlüğünün çağının değişen geleneksel ve bunun karşısına konumlanan modern yeni, özellikle Fransızca ve diğer Batı dillerinden politik kültür bakımından kod-anlamı aktarıcı tarafını görmek dikkate değerdir: "*Millet*: .. *milel*. 1. *din*, *mezheb*, *gidiş* (kış olarak yanlış dizgi olmalı ve '*mezheb*'in Türkçesi olarak verildiği anlaşılıyor, SSG): *millet-i İbrahim*; *din ve millet ikisi birdir*. 2. *Bir din ve mezhebte bulunan cemaat*. [*Lisânımızda bu lügât sehven ümmet, ümmet lügati millet yerine kullanılıb, meselâ "milel-i islâmiyye" ve "türk milleti" ve bi'l-akis "ümmet-i islâmiyye" diyenler vardır; hâlbuki doğrusu "millet-i islâmiyye" ve "ümme-i islâmiyye" ve "türk ümmeti" demekdir; zira millet-i islâmiyye bir, ümmet-i islâmiyye yani din-i islâmiyyeye tâbi akvam ise çokdur. Tashihi istimali elzemdir.*]" *Kâmûs-ı Türkî*, 1400. Alıntıda koyu ve italik vurgular makale yazarına aittir.

¹³ *Kâmûs*'taki 1. anlamı: "din, mezheb, gidiş", *Kâmûs-ı Türkî*, 1400.

¹⁴ Bkz. Hatice Özyurt, *Kur'an'da Millet Kavramının Semantik Analizi*, Yüksek Lisans Tezi, İğdır Ü, İğdır, 5-24.

¹⁵ Osmanlı Devleti'nin devlet dilinin adı olarak kullanıldığı da bilinen *lisân-ı Türkî* (Türk lisânı=Türk dili) kalıbındaki veya tek başına *Türkî*=Türkçenin dahi *Osmanî* olması (*lisân-ı Osmanî*), *lûgat*, *kamus*, *lehçe* sözcükleriyle terkihe girmesi örnek verilebilir. Bir Batı dilini temel alarak iki dilli modern sözlükler veya doğrudan genel 'Osmanlı' dil sözlüklerinin 19. yüzyıl Türk ve Batılı sözlükçülük tarafından tertip edildiği bilinir. Bu noktada Kâşgarlı Mahmûd'a kadar giden tarihî Türk sözlükçülüğünün Osmanlı dönemi bağlamında yukarıda belirtilen ve bir Türk sülale adına nispetle, devlet yasalı olarak 'millet' niteliği kazandırılması, bunun zorlanması durumu, ricalinden *erbâb-ı kalemine* kadar ortaya çıkan zihin karmaşası, Osmanlı Türk ve intikal ederek Türk ulusal kimlik krizini işaretleyen bocalamayı da yansıtmaya ve göstermeye açısından bk. Faruk K. Timurtaş'ın "Şemseddin Sami ve Kâmûs-ı Türkî", *Kâmûs-ı Türkî*, 5-16.

¹⁶ A. Zeki Velidî Togan'ın Türk tarihini, Eski Türk Çağlarını ve Müslüman Türk sülalelerini birbirine bağlayıp ilişkilendirerek coğrafya üzerinden ele aldığı ve uzaktan yakına batı-doğu ayrımında bildirdiği sabittir. Bkz. A. Zeki Velidî Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, I. Cild *En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*, 2. Baskı, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay., Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1970 (1. Baskı, İstanbul, 1946).

¹⁷ Türkçe *Osmanlı* sözcüğünün Türkiye Türkçesine gelene kadar, Osmanlı döneminde de kullanımları vardır. Dönem dönem, varyantlarıyla atıf devletin *devlet adı* adlandırmaları (: *Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye*, *Devlet-i Âl-i Osmân*, *Devlet-i Aliyye*, *Devlet-i Osmaniyye*), belgelerde *memâlik-i mahruse*, yani teritoryal egemen sahası için bilindik yaygın kullanımlarıdır. *Osmanlı*, *Osmanî* demonimdir. Birçok açıdan kafa karışıklığını giderici, adbilimsel olarak çağlar içinde kullanılan biçimleri için bk. Nejat Göyünç, "Osmanlı, Devlet-i Aliyye, Devlet-i Âliyye-i Osmaniyye", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, Sayı 3, 1999, 1-7.

kabulleri ve yaygınlaştırıcı anlatı biçimleri göz önünde bulundurulduğunda, Osmanlılıkla beraber alternatif birden çok reçete ortaya çıkmışsa da, devletin kurtarıcı politik ve ideolojik reçetesi Osmanlılık çerçevesinde tutmuş olan bu *millet-i Osmanî* terkinde, daha eski geleneksel ikili ana ayırım, yani *millet-i hâkime* - *millet-i mahkûme* ayırımı zımnen korunmuştur.¹⁸ Öyle ki *millet-i mahkûme* sınıfındaki önce Müslüman olmayan Osmanlı milliyetlerinin, gecikme ile Türk olmayan Müslüman toplumların “*Osmanlı olmak*”tan çıkmak” ve Osmanlı siyasî egemenliğinden “ayrılmak” üzere, ulusçu ve toplumsal iç hareketlerini ve isyanlarını –gayrimüslimler için millet nizamnâmeleri çağına girilerek Islahat Fermanı (1856) ile– yatıştırır, ‘muzır’, ‘müfsid’, ‘ihtilâl’ kod-anlamı ne varsa savuşturur. *Nev-zuhur* hükmünde *millet-i Osmanî* ‘Osmanlı milleti’ olarak terkip bulan bu ideolojik formül, estetik ve poetik, ancak daima politik bir gayretkeşliğin, bir hayalin çıkış noktası olmuş, sülale, saltanat ve hilafet sac ayağına oturarak tüm Osmanlı Devleti vatandaşlarının kod-adı ve göstergesi olmuştur.¹⁹ Devlet dili *lisân-ı Türkî* = *Türkî* = *Türkçe* edebiyatıyla da işlenmiş bir yazı dili de olduğundan yapay yeni anlam yüklü *Osmanlı* adı, olmayan bir *millet* adına iliştirilmiş, dolayısıyla devlet dilinin adı da *Osmanlı* = *Osmanî* ve *lisân-ı Osmanî* olmuştur. *Türk* ve *Türk olmayan* hususî (yazılı) ve ulusal dil-diskurlarda, (=matbuat-neşriyat ağında) Osmanlı toplum yönetimi üzerinde karşı-politik taraf olan Avrupa vesâyetinin -kapitüler sistemin kurumları ve temsilci devletleri- ‘Şark Meselesi’nin ve onun dinamik şartlarının Osmanlı Devleti ve bürokratik makinesine kendi politik menfaatlerini dikte etmesi de, icat bir *milleti* adlandırma sürecinde yalnızca devletin ve onun hükümeti *Bâb-ı Âli*’nin değil, devlet ve toplum çözülürken tartışırıcı aydın düşünüşlerinin de belirleyicisi olmuş, *millet-i Osmanî* simgesel bir *fabric* (=imalat) muamelesini görmüştür. Cumhuriyet Dönemi Türkiye Türkçesinde ise *millet*, ancak Osmanlı-ıçî terim anlamı (işaret edilen tahrifiyle) değişerek ve fakat Türk ve yabancı Osmanlı araştırmalarında bilimsel kaynak teknik terim kullanımı kalarak, her yurttaş için modern sözlük anlamını kazanmıştır.

Millet yerine etimolojik tartışması olsa bile *ulus*²⁰ sözcüğü, Türk dilini Arapça ve Farsça ağır tamlama ve sözcüklerden arındırmak, bu iki dilin Türk diline tasallutundan kurtarmak amacıyla Türkçecilik yapılırken önerilmiş ve kullanıma geçirilmiştir.²¹ *Ulus* sözcüğünün eş-anamlısı olarak politik (ve her bilim dalının)

¹⁸ Tanzimat Fermanı’nın (3 Kasım 1839) asıl metin ifade ve ibarelerini izleyerek örneğin: “... devlet ve mülk ü milleti ihya...”, “... devlet ve millet ...”, kod sözcükler peş peşe “... devlet ve millet gayreti ve vatan muhabbeti ...” Osmanlı gayrimüslim ahali için terim değerinde *anasır*, *anasır* yerine daha yaygın, yerleşik *milel* terimi (siyasî ve idarî düzeyde kolektif birliklerin, grupların veya toplulukların Osmanlı-ıçî denk terimleri sırasındadır) de bu metinden çekilir. Metinde tekrar kullanımlar olarak *tebaa* (3), *halk* (1), *ahali* (6), *ehl-i İslâm* (1) kez geçmiş ve bu son tamlamanın yanında, örtük olarak *millet-i hâkime*’ye atfı değerli *milel-i saire* (harfiyen *sair milletler*) kullanılması. Bk. A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifak’tan Günümüze*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1985, 3-7.

¹⁹ *Milletin* Osmanlı Türkçesi ve yazılı politik metinler bağlamında semantik durakları içinde bağlamsal ve çağrışımlı anlamlara bırakılması, sözcüğün stratejik olarak devlet yasalı resmîyet bildiriminde de aslında Islahat Fermanı’ndan (18 Şubat 1856) anlaşılır. Uzun diskur parçasında dikkat çekici kullanım ‘*milel-i mütemeddine*’ (harfiyen *medenileşmiş milletler*) yakıştırmasıdır. Bu terkipte fermanın dış muhatapları Kırım Harbi’nde, dolayısıyla Paris Kongresi’nde yer alan koalisyon devletleridir. Onlar Şark Meselesi’nin de temsilcileri olmuş olan ve ‘modern’i *ulus* adında da kuşanan Avrupa *uluslarıdır* (1789 sonrası bile bu ulusların devletlerinin rejimleri değişebilir, fakat cumhuriyet ve ulusların devletleşmesi, hukuk ve hürriyet mücadelesi ideal olarak sürer). “... *cülûs-i meymenet men’us-ı Hümâyûnum gününden beri bu bâbda zuhûra gelen himem-i mahsusa-i şâhânemin hamdolsun pek çok semer-i naifâsı meşhûr olup mülk ü milletimizin mamuriyet ve serveti an be an tezeyyüd etmekte ise de Devlet-i Âliyye’imizin şânına muvafık ve milel-i mütemeddine arasında bihakkın hâiz olduğu mevki-i âlî ve mühimme lâyük olan hâl.*”. Tanzimat Fermanı’ndaki *mülk ü millet* intikaldir. Islahat Fermanı’nda yine maddeler sırasında geçen “*Hristiyan ve sair tebaa-i gayr-i müslime cemaatlerine milletçe olan maslahatlarının idaresi her bir cemaatin ruhân ve avâmî*” Hristiyan özel kolektif adıyla ‘ve sair’li ‘*gayr-i müslime cemaatlerine*’ ifadesinde tüm dinî, mezhebî toplulukların çeşitliğinin tek bir genel terimi olarak ‘cemaat’le de birleştirme yapılarak, asıl *ruhban* ile *avam* sözcükleri terim değerli cemaat-ıçî yöneten-yönetilen ayırımı ile doğrudan kolektif topluluğun devlet nezdinde muhataplarını soyutlayıcı iç kavramlardır: “... *patrik ve rüesa-yı millet*” derken, yine *millet* doğrudan Osmanlı-ıçî dar anlamda tutulmuştur. Keza aynı şekilde “*tebaa-i Devlet-i Âliyye’min cümlesi herhangi milletten olursa olsun devletin hizmet ve memuriyetlerine kabûl olunacaklarından...*”; *cemaatle millet* denk kullanımı olarak ayrıca “*başka her bir cemaati maarif ve hiref ve sanayie dair milletçe mektepler yapmağa mezûn olup.*” Bk. A. Şeref Gözübüyük-Suna Kili, 14-18.

²⁰ Moğolca mı Türkçe mi üzerinden gerçekleşmiş bir kökenbilim (=etimoloji) tartışmasıdır. Bk. Abdülkadir İnan, “Ulus Terimi Üzerine”, *Makaleler ve İncelemeler*, TTK. Yay., Ankara, 1987, 622- 624.

²¹ Makalenin çerçevesiyle ilişkili olarak Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Teorisi / Tezi bağlamında *Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti* ve *Türk Dili Tedkik Cemiyeti*’nin faaliyetlerine de yerleşir politik bir örnek *ulus* sözcüğü olabilir. II. Türk Dili Kurultayı’nın amaçları arasında belirtilip bunun bir ürünü olarak ‘halk basımı’ denilen yayınlar arasında “Osmanlıcadan Türkçeye”, “Türkçeden Osmanlıcaya” Türkçe dil-ıçî “Cep Kılavuzları” kullanıma sunuldu. Nitekim *Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*’nda (Devlet Basımevi, 1935, İstanbul) “*millet=ulus ve millî=ulusal*” (205), eş-dizimlileri “*milliyet=ulusallık, milliyetperver=ulussever, ulusçu, milliyetperverlik=ulusçuluk*” (206), “*Kabile=oymak*” (159), “*kavm (millet anlamına)=ulus*” (165) ile karşılanır. Aynı *Kılavuz*’un bazı sözcükler için izlediği bir yöntem olarak Türkçede birebir karşılığı kullanım yeri bakımından da göstermek üzere Fransızcadan verdiği bir örnek olarak “*cins (bak: ecnas)=1. Cins=Sexe, 2. Cusun, soy=Genre*” (53). *Ulus* sözcüğünün politik kültürel ve toplumsal dış kodlarla da (kentleşme, imar-iskân ve binalaşma ve ad verme) kabulüne çaba gösterilmiş, Türk devrimci belleğine yerleşmesi

terimler kısmında bugün de kullanılan *millet* terimi, dil, din, mezhep gibi farklı soy ve kültürel ayırıcı işaretleyicilerin üstünü örterek, temelde ırk/soy farkının üstünde (modern) yurttaşlık=vatandaşlık²² aidiyetini hukuk ve hürriyet çiftine bağlayıp yasalayarak Batı dillerindeki *nation* atıf anlamı olarak düz anlamına kavuşmuştur: *Türk milleti*, *İngiliz milleti* gibi. Türkiye, *devletin*²³ ve *ülkenin* (veya dengi *memleket*, *vatan/yurt...*) adıdır ve üzerindeki her şeyi kapsar. Devlete ad veren soy adı ve modern ulus adı Türk ise, politik modern anlamıyla ister *ulus*, isterse *milletle* kullanılsın, artık yer işaretleyici anlamıyla demonim olmuştur.

Türkiye Türkçesinde kök-kökünü itibarıyla Arap *lügâti* olarak girmiş alıntı sözcükler olarak *din*, *mezhep*, *millet*, *ümme*, *aşiret*, *kavim*, *cins*, keza *ırk/soy* adları (=terim değerinde) gibi modern *ulus=millet=nation* adları Türk etnolojisinin²⁴ ve Türk dilinin kökenbilim araştırmalarının da konusudur. Dolayısıyla *dil*, *din*, *mezhep*, *ümme*, *cemaat*, *tarikât*, *kavim*, *cins*, *aşiret*, *kabile*, *fırka* (=parti, modern demokratik anlamına kavuştuğu da bilinerek, 1908-), *cemiyet* (aynı zamanda Türkçesini bularak *toplum* eş-anlamlılığıyla toplumbilimsel terimleşme), *dernek*, *birlik* gibi özel örgütlü topluluk işaretleyici genel kavram ve terimler; yani birden çok karakteristik üzerinden kolektif birliklerin özel adları da değişebilir. Bir ulusun (tarihî ve modern) *soy adı* da el değiştiren topraklar²⁵ ve bu toprakların egemenlerine bağlı olarak ad alma/ad verme, eski veya yeni her hangi bir ülke/bölge veya coğrafyanın adını koruma-tutma veya değiştirme, meşru siyasî muktedir temsilince (=devlet=hükümet denkliğinde) resmen yürürlükten kaldırma, yeniden adlandırıp tasfiye etme gibi tüm 'adlandırma' (*naming*) süreçleriyle ilişkili olarak kimlikli ayırıcı işaretleyicilerdir.²⁶ Bu özel adlar, ister uluslararası ister ulusal

istenmiştir. Heinrich Krippel tarafından tasarlanan at üstünde Atatürk heykeli ya da Atatürk Anıtı = Zafer Anıtı (1927) ile merkeze alınan Ulus Meydanı yeni başkent Ankara'nın tarihî semt adı olarak verilebilecek örneklerdendir. Sözcüğün dönemin yazılı metinlerinde de izi sürülebilir.

²² Ulusçuluğun sonucu olarak ulus-devletlerin bünyesinde emperyal düzenlerin tasfiyesi sonrası ortaya çıkmış politik anlam yüklü azınlık=ekalliyet olgusunun Batılı deneyimlerindeki I. Dünya Savaşı sonrası bağlaşımlarda, ard alanı 19. Yüzyıl olarak *civic* ve *ethnic* model ayrımı dikkate alınmalıdır.

²³ *Türkiye* kullanımı, aynı zamanda 1923 ve sonrasına atıflı olarak devlet adını da işaretleyici kısa biçimdir, metin düzeyinde, yerine göre. Batı dillerinde Osmanlı Devleti = Türkiye denkliği siyasî egemen topraklarından hükümetine uzanan bir anlam genişliğinde kullanılmamıştır. Türkiye Türkçesinde resmî biçimi: Türkiye Cumhuriyeti Devleti. Fransızca ve İngilizce harfiyen karşılığı *La République de Turquie*, *Republic of Turkey* idi. Akronimi ulusal ve resmî standart *T.C.*, uluslararası *TR*. Bütün dillerdeki standart biçimi ise Birleşmiş Milletler'de verilen mücadele sonunda Türkçedeki yazımıyla daima *Türkiye* olarak resmen kabul edilmiştir (2022).

²⁴ 7-8. yy. sonrası Orhun ve Yenisey Yazıtları ile *Divân u Lügâti't-Türk* ile *Kutadgu Bilig* ve başka tarihî eski Türk yazılı kaynaklarına (14. yy) dayanarak *budun*, *ulus*, *oğus*, *urug*, *ok* (=boy, soy anlamında), *oba*, *boy<bod*, *bukun*, *bağ*, *soy*, *il*, *omak/oymak/aymak*, *ocak*, *ağıl*, *arış*, *töbe/töbö* vd. Türk etnolojisinin bu özel terimlerinin tanım ve anlam farkları için bk. Abdülkadir İnan, "Türk etnolojisi ile ilgili birkaç terim-kelime üzerine", *Türk Dili [Araştırmaları Yıllığı] Belleten*, Cilt (4), Sayı 1, 1956, 179-195.

²⁵ İng. *territory* ve Tr. modern politik anlam genişlemesine uğramış *yurt/vatan* karşılığında kaynak metinden yerine göre *land*, *motherland*, *fatherland* için.

²⁶ 'Küçük Asya' (= *Asia Minor*, İng. ve diğer Batı dillerinde) adı 19. yüzyılın istisnasız her tür Batılı yazılı evraka aktüel veya antik ad olarak canlandırmacı bir nitelik ve yapıda ideolojik bir yeniden imalattır. *Küçük Asya* adındaki *Asia* adının *kara-kıta adı* olarak anlam genişlemesi de gözönünde tutulmalıdır. Bu noktada 'Küçük Asya' sınırlarını da belirten bir eserin yayımlandığı tarihi de burada belirtmek Osmanlı bağlamında önemlidir. II. Mahmud'un şanı hâlâ yürürken ve fakat Yunanistan'ın bağımsızlığı 1827'de Osmanlı tarafından resmen tanınmışken 1832 tarihinde İngiliz J. A. Cramer ilklerden sayılabilecek bir 'Küçük Asya' tarihî coğrafya incelemesini yayımlamıştır. Giriş kısmında bu özel coğrafyayı 'Küçük Asya' adı ile tanımlarken "Osmanlıların verdiği adla" biçiminde bir dikkat çekme ile *Anadolu = Anatolia* (Modern *Yunan=Grec* ve Eski Yunancadan alıntılama) denkliğini kurar. Klasik Dünya'yı bu tarihî eski coğrafya adıyla bildiren, anlatan ve *Anadolu*'nun Roma öncesi ve sonrası antik yer adları, dolayısıyla uygarlık adları, kent merkezli devletler/krallıkların adları ve gelecekte de birçoğu *antik sit alanı* veya aynı yüzyıl sonuna doğru Osmanlı topraklarında başlamış ve muhtemel kazı alanı olacak olan yerleri aktüel olarak haritalayarak işaretler. Osmanlı Devleti'nin 'Avrupa' ve 'Asya' anakaralarındaki *memleketleri*, *vilayetleri*, *sancakları* allegorik haritalamanı sonu gelmiş gidir, yalnızca haritalar değil, kent ve başka yerlerin plan, löve ve krokileri de çizilir. Osmanlı Anadolu'sunun eski-yeni, tarihî Türk-Türkçe, ilgili tarihteki resmî coğrafi yer ve topografik adları bu ve benzer yapıtlarda İngilizce ve sair Batı dillerinde de görülecek ortak bir yöntemle Türkçedeki söyleniş-yazışlarına (İngilizce transliterasyon) göre verilir. Bu Batılı için bir mecburiyettir, başka türlü olamaz. Bu ve benzeri Eski Anadolu tarihi ve coğrafyası üzerine Batılı çok dilli çalışmalar mutlaka Osmanlı - Türk devlet evrakında mevcut olan Türk ve Türk olmayan ve fakat Türkçelesen yer adlarıyla karşılaştırılarak, elbette Osmanlı-Türk haritalarıyla (1928'e kadar) beraber başvurulması gereken stratejik kaynaklar sınıfına girer; Anadolu'nun ve Akdeniz havzasının, bölge bölge, ülke ülke, adalar, denizler ve gölleri ile, yeryüzü şekilleriyle beraber fizikî ve siyasî modern ve izdüşümlü antik çağlar (etnografik) haritalarının çizilmesinin çağı 19. yüzyıldır. Yalnızca Osmanlı değil, tüm dünyanın Batılı ve Avrupa merkezli haritalarının hassas, ölçekli çizimleri ise modern coğrafya ve haritacılıkla beraber matematik ve mühendisliklerin işbirliğinde bilimsel mekteplerinin ilkeleri ve kural koyucu temsilcilerinin rekabet hâlindeki çalışmalarıyla mümkün olmuştur. Bk. J. A. Cramer, *Geographical and Historical Description of Asia Minor; With a Map*, Vol. I, Oxford University Press, Oxford, 1832. Birkaç örnek yetebilir. Türkçede bugün resmen kullanılan yazım biçimiyle *Antalya* yer adı=kent adının ara yüz dili Arapçadan *Antâliyye*'dir. Türklerin Akdeniz sahillerine; Anadolu'nun batı ve güney batı ucuna, Osmanlı'nın da *Teke-İli* dediği bölgeye, sonuçta önce *Çukurova*'ya (nitekim bu da bir Türk ad vermesidir) da eriştikleri bilgisinde birbirine yakın olarak *Antalya* adı, *Attaleia*, *Attalia*, *Atalia*, *Attalea*, *Satalia*, *Satellia*, *Antaliye*, *Adalia* biçimleriyle

seviyede olsun, ilgili ulus-devletle ülkesinin siyasî ulusal sınırlarını kapsar, idarî sınırları belirler. Böylece sınır içi her tür coğrafi yer adı yerel düzeyde kolektif kimlik bildiricileridir.

Söz konusu bu gerçek, formel olarak dilden dile, ulustan ulusa, yani dilin değişen yazı formlarına²⁷ da bağlıdır.²⁸ Devletten devlete, bir çağdan diğerine veya takvim zamanında tüm ileri devreden çağlar içinde devletler, uluslar ve kültürler arası temsilci oyuncularıyla beraber ilişkilerin türü, niteliği ve şiddetine göre, o veya bu devletin değişen politik ve toplumsal düzeni ve rejimi, devletin adı ve onun politik unvanlarıyla birlikte 'devlet dili'nde soyut-somut tüm 'şeyler'i adlandırma sorunu, iç ad (veya 'içerden ad', İng. *endonym*, *endonymic*, *endonymy*) ve dış ad (veya 'dışardan ad', İng. *exonym*, *exonymic*, *exonymy*) terimlerini de karşımıza çıkarmıştır.²⁹

Kopyalama-aktarma-çeviri gibi yöntemlerle doğal seyrinde adları değişikliğe uğrayarak veya metrik hesaplı-kitaplı uğratılarak herhangi bir coğrafya ve ülke topraklarını, bölgeleri ve kentleri, kolektif birlikleri (ırk/soy ve

de kaynaklarda geçmiştir. *Antalya*, Perge, Sillion, Aspendos ve Side ile birlikte antik *Pamfilya*'nın beş önemli kent merkezinden biri idi. *Bergama* (<*Pergamon*) krallarından II. Attalos'un (MÖ 159-138) kurduğu kentti; kendi adıyla *Attaleia* olarak anılması çağı için sıradan bir ad verme geleneğidir. Türklerin bu bölgeye yerleşmesi ve Haçlı Seferleri (11. yy.-16. yy., en son Kıbrıs'ın fethi: 1571) tarihini de içine alarak kent üzerine bk. İlhan Erdem, "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)", *Adalya* (Suna-Inan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı), V, 2001-2002, 163-172. Ad verme ve eski bir adı koruma, korurken kendi diline kopyalama-aktarma-çevirme bakımından başka iki örnek: *Iconium*'dan *Konya* > *Konya* biçimli birçok kullanım vardır; iki imlâ bir arada birkaç örnek için Fetret sonrasının padişahı Murad Hüdavendigâr (II. Murad, 1421-1444, 1446-51) saltanatında Türkçe arılığını koruyan tevârihlerden bk. Yazıcızade Ali, *Tevârih-i Al-i Selçuk*, Haz. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım-Yay., İstanbul, 2009, 232-239). Aynı yapıttan yeni yerleşip kendi verdiği bir öz ad olarak *Alaşehir* (240, 247), *Malatiyya*, *Kaysariyya* olarak eski yerleşim adlarını Arap formunu Türkçeleştirmek suretiyle saklı tutma (248-249); yine *Angora* ve diğer varyantları kullanılmayarak doğrudan → *Engürü*, *Engürüyye* > Ankara (254), *Negide* (255).

²⁷ Kast edilen yazı sistemi=alfabe, *elifba*, yazım=imlâ kuralları ve standartlaştırma sürecidir.

²⁸ Oruç Beğ Tarihi bu bakımdan dikkat çekicidir. Eser, erkenden Avrupa uluslarının Osmanlı döneminde Türklerce nasıl adlandırıldığını, aslında ayrı ayrı yer, ülke, bölge işaretleyerek tespit eder ve *küffar diyarı*, *kâfiristan* ve *kâfir*den çoğaltarak *küffar*, *kefere* gibi varyantlarıyla yer ve onların ahalisini topyekün alımlamadığını, bu dinî İslâmî ve sosyolojik-kültürel arketipe hapsedilmediğini tanımlar. Erken tarihli örnek, *kavim* adına nispetle ve fethettiği 'diyar' olarak 'Üngürüs' için ('Macar diyarı') verilebilir. Atsız'ın ifadeleriyle Osmanlı tarihinin en eski yerli kaynakları, ilk "tarihî takvim"lerle Ahmedî'nin meşhur *İskendernâme*'sine eklediği manzum parçasından sonra, *Tevârih-i Âl-i Osman* (= Osmanlı Hanedanı Tarihleri) diye adlandırılan kroniklerdir. Çoğunun müellifi bilinmeyen bu kroniklerin en başta gelenleri Aşıkpaşaoğlu, Neşri ve Edirneli Oruç'a ait olanlarıdır. Oruç'un tarihi dil bakımından 15. yy. Anadolu Türkçesinin sade güzelliğini taşımasından başka eski bir kronik olması dolayısıyla önemlidir. H. 899'a (1483) kadar olan bütünü bizzat müellif tarafından yazılmıştır. *Aşıkpaşaoğlu Tarihi*'nde olduğu gibi, bu kroniğin son yıllarını müstensihler eklemiş olsa bile kaynak olarak eski bir tarihtir. Hiç şüphesiz, Oruç Kroniği'nin baş bölümlerine bol miktarda destan ve efsane unsurları karışmıştır. Buna karşın tarih bilgisi süzgecinden geçirmek suretiyle faydalanmak mümkündür. II. Murad'ın oğlu ve veliahdı Fatih Sultan Mehmed (II. Mehmed, 1451-1481) çağları için de ana kaynaktır. Birçok yerlerinin *Anonim Tevârih-i Âl-i Osman*'larla hemen aynı oluşu F. Babinger'in dediği gibi, bir tek ana kaynaktan faydalanmış olmaları ihtimalini düşündürmektedir. Dipnotlarla açıklamalar yapan Atsız'ın kitabın sonuna koyduğu isim cetvelinde *Üngürüs* madde başı için sıraladığı alt madde başları hem etnonimler hem de yer, meslek ve siyasî unvanların değişmelerini bilmek bakımından şöyledir: *Üngürüs=Üngürüs Eli*, *Üngürüs Askeri=Üngürüs Çerisi*, *Üngürüs Beği Yanko oğlu Kırıl*, *Üngürüs Beğlerbeğisi Derencil*, *Üngürüs Kralı*. Atsız'ın *Oruç Beğ Tarihi* neşrinden 'Nemçe' (çerisi) ibaresinin de geçtiği Haçlı ordusu (esas ağırlığı Macar / Üngürüs, Rumen / Eflaklı ve Sırp) bağlamında *Cermen* kabile adı olarak hepsine nispet ve tahvil edilip *Alaman* ile beraber (nitekim 18. yüzyılın ilk yarısına tarihlenen *İzzî Tarihi*'nde de imlâ değişerek *Alaman* veya *Aleman* > *Alman* aktarımı ve sürekliliği) kullanımı ve diğer zikredilen tarihî ulus adı ve etnonimleri (Merkezî ve Doğu Avrupalı) metnin okuma ve imlâsıyla Leh, Çeh, Sas? (Atsız *Sakson* olabilir demistir), 'Latin'; 'Papa'nın İtalyanları', 'Bosnalı çeriler' gibi yer ve imge işaretleyici beraber verilmiştir. *Oruç Beğ Tarihi*, Haz. (Hüseyin Nihal) Atsız, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul, 1972, 7, 9, 26, 92; 'isimler cetveli', XLIV.

²⁹ Ad ve Adlandırma sorunu etrafında yer adlarının da yerel ve ulusal, toplumsal ve kültürel kimlik bildirici özelliğiyle çok boyutlu ilişkisini kuran disiplinler arası bir yayın için bk. B. Helleland, Ch.- Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*, Oslo Studies in Language, (4) 2, University of Oslo, Oslo, 2012. Son yirmi yıldır iç ad ve dış ad kavramları adbilim, yer adbilim, siyaset, tarih, arkeoloji ve filolojiler, dilbilim ve diğer disiplinleri bir araya getirerek heyecanlı bir biçimde tartışılmaktadır. Bazı makale ve kitaplar çalışmamızın terminolojik ve kuramsal boyutuna ışık tutmuştur: P. Jordan, "The Crucial and Contested Concept of Endonym and Exonym", *Onomastica*, LXV/1, 2021, 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>; P. Jordan, "The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective", *Language and Society*, 10, 2019, 5-21. P. Jordan & P. Woodman (eds.), *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*, Zagreb, 14-16 May 2015, Verlag Dr. Kovac, 2016; P. Jordan, "Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide", P. Woodman (ed.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*, 19-32. Warszawa, Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 2012; P. Jordan, "What is an endonym? Still a question after decades of standardization", *The 25th UNGEGN Session*, Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32; P. Jordan, "Place names as ingredients of space-related identity", B. Helleland, Ch.-Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*, 117-131; P. Jordan, "The Importance of using exonyms-pleading for a moderate and politically sensitive use", J. Sievers (Ed.), *Second International Symposium on Geographical Names "GeoNames 2000"*, Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (=Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19), Frankfurt am Main, 87-92; N. Kadmon, *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum* (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007).

dil temelli işaretlenerek eski tabirle *kavimleri*), çevreleyici ve sınır belirleyici kıyı iç ve açık denizleri, yeryüzünün tüm (stratejik) doğal oluşumları üzerinde tarih boyunca çağının politik egemen güçleri arasında savaşlar, savaş dışı başka politik, askerî ve diplomatik rekabetler, çekişmeler ve mücadeleler cereyan etmiş; devletler, bölgeler ve kıtalar arası politik ve askerî güvenlik amaçlı açık-gizli ittifaklar kurulmuş, hedeflenen coğrafyayı ele geçirmeye yönelik istilalar olmuştur. Bunun en dikkate değer sonucu kütleli veya grup grup, dönem dönem tetikleyicileriyle beraber göçler veya insan topluluklarının birden çok sebepli, temelde politik ve sosyo-ekonomik gerekçeli nüfus hareketleri yaşanagelmıştır. Başka kolektif, bireysel ve şahsî sebeplere bağlı olarak ülkelerin ve coğrafyaların sınırları *eski* sıfatında sabit kalabildiği gibi, siyasî egemenin topraklarının veya toprak parçalarının el değiştirmesi-yer değiştirmesi (toplum ve nüfus) sonucu değişebilir de. El değiştiren coğrafi birimlerin adları yeni egemen güçlerce egemen devletin devlet dili ve yazı dilinde (=formel) değişikliğe de uğrayabilir. Bu türden bir değişme veya değiştirme egemen nüfusun iç içe veya yan yana yaşadığı topluluklar kadar, sınırları belirli veya belirsiz komşu, bitişik veya ülke sınırlarını aşarak uzak, şu veya bu sebeple etkileştiği sair toplumların konuşma dilinden başlayarak yazı dillerinde de gerçekleşebilir.³⁰ Yerini adını değiştirme veya yere yeni ad verme eylemi, norm belirleyici kültürlerin resmî ve hususî oyuncularının bu türden müdahaleleri tarihin yadırganır bir olgusu değil, basit bir gerçektir yalnızca.

Taraflar (devletler, uluslar), savaşta ve savaş sonrasında, en geniş anlamıyla barış ve yürürlüğe girsin, girmesin başka tür resmî politik, askerî ve diğer çerçevelerde imza edilmiş ahit, akit, misak vd. anlaşma-antlaşma kayıtlarına; kategorik olarak, taraf olduğu veya olmadığı, tasdik ettiği veya etmediği tüm devlet (devletlerarası diplomatik, siyasî vd.) evrakına her şeyi gizli veya açık, *mahsus* ve *umumî* kaydıyla yansıtır, aktarır, çevirir, bildirir ve dizgeli bellek olarak *arşiv* aklında kendine mal ederek yazar, daima inşa eder ve saklar.³¹ Birinden diğerine siyasî ulusal egemen sınırları içinde ve yönetimi altındaki tarihî olarak canlı nüfusun veya tanımlı toplumun devlet kişiliğini ve yapısını, muktedir ve meşru sıfatıyla hukukî iç-dış normlarını çağ gereklerine göre oluşturur ve uyarlar. Egemen güç, temsilî resmî olarak her şeye nihai ad verici konumundadır.

Arkeoloji ve diğer ilişkili bilimlerin konusu olan tarihî eski (=antik) ölü toplulukların çağı içinde coğrafya, yer/yerleşim ve ülke adları olmak üzere her birinin kendi kolektif adları vardır. Bu birim kolektif adlar, aynı zamanda birer kendi kendine ad verme ise öz ad, dolayısıyla yine bir özel ad olur. *Öz ad* olarak ulus veya herhangi bir topluluk adı, öz adını veren ulusun veya o (antik) topluluğun kendisi dışındaki komşu, uzak veya yakın olsun temas ve ilişki türlerine bağlı olarak tarih akışında başka toplumlar, uluslar tarafından başka biçimde de adlanabilir. Bu tür adlanma bir soy, ulus, topluluk ve (antik) uygarlığın (arkeolojik anlamda kültürün de) adının yer adı özelinde iç ad-dış ad olma durumudur. Antik ölü toplulukların kurmuş oldukları *uygarlıklar* tanımlanırken, aynı zamanda bilimsel literatürdeki iç kullanımla terim düzeyinde *devlet*, *beylik* veya *kent-devletleri* de kast edilir. Bu çalışmada uygarlığı ile bir yürüyen antik (bir) devletin egemen coğrafya veya ülkesinin adlarından bir kısmı modern yer adları ile de geçecek, böylece izdüşümlü aktarma yer adlarının modern tarih yapılandırmasındaki rolü birlikte görülecektir. Nitekim (antik) *Anadolu* ve komşu (antik) *Mezopotamya*'nın; Suriye, Irak, Babil, Asur gibi küçüklü-büyükülük antik devletleri ve onların egemenlik sahaları; antik Mısır ve antik İran'ı da katarak Marmara, Ege ve zaten Akdeniz havzası, Karadeniz havzasıdır. Tarih, coğrafya-tarih olarak inşa edilir. Antik çağın egemen devleti, yükselişi veya büyüme-genişlemesi, uzun süren egemenliğinde dönem dönem topraklarının küçülüp daralması ile, coğrafyanın muktediri olarak siyaseten ve başka boyutlanmalarla kendi çağının bir *büyük gücü*'dür; terim anakronik olsa bile *super power* = *süper güç*'tür. Faktörleri çeşitlenerek antik bir büyük gücün zayıflaması, çözülüşü zamana yayılır. Yıkılışıyla beraber artık antik ölü olup *yer üstünden* 'kazılma'yı bekleyen neyi varsa çoğu yer altına iner. Antik uygarlığın temsilcilerinin; o veya bu sülalenin, *kral*, *firavun*, *kayser* gibi taht ve taç sahiplerinin, hangi özel politik unvanla anılacaksa politik egemenleri, ruhbanları, tüccarlarının, devlet kayıtlarını tutan katiplerinin gerçekleştirdikleri canlı, faal ve dinamik tüm düşünce ve eylemlerine, siyasî, idarî, askerî, diplomatik, ekonomik, toplumsal, dinî özel faaliyetlerine, dolayısıyla somut ve soyut kültür unsurlarının hepsine ad verenler oldukları da bilinir. Bir atıf antik dilin yazı formuna özgü coğrafi yer adları, topografik adları ve başka özel adlar; çağlar boyunca sürüp

³⁰ Tipik örnek olması bakımından iç ad-dış ad sorununa da ışık tutmak üzere Türk etnonimi incelemeleri çerçevesinde bk. A. N. Kononov, "Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine", Çev. M. Uğurlu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 10, 2000, 518-526.

³¹ Tahir Sezen, *Osmanlı yer adları*, 2. Baskı, T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay. No: 26, Ankara, 2007, H. N. Atsız-Ahmet N. "Anadolu'da Türk yer adları", *Türkiyat Mecmuası*, Sayı 2 (1926) (b.t. 1928); Bilge Umar, *Türkiye'de Tarihsel Adlar-Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme*, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 1993.

korunmuş olabilir, eski-yeni başka (bir) egemenin de dilinde³² biçim değiştirerek yer bulabilir. Bu gerçek, adbilim ve yer adbiliminde tasnif sorununa tür, leksik-semantik, gramer temelli olarak eklenir. Karakteristik tarihî coğrafi eski-yeni bir yer adından yükselerek özelleşmiş, atıf değerli olarak birden çok yerin adlandırılma süreci karmaşık ulusal ve yerel, uluslararası politik, askerî, diplomatik, hukukî ve idarî bir değer ifade ederek dil, tarih, coğrafya, topografya, adbilim, yer adbilim, olmazsa olmaz arkeoloji, din, mitoloji ve başka beşerî bilimsel disiplinleri içine alarak boyutlanır. Bu bağlamda modern epigrafya, paleografya, çeviribilim, mecaz ve simge incelemeleri, çağlar boyu yazılı metinler için de geçerli politik simgesel rejim sorununu da kapsayan özel alan uzmanlık çerçeveleri vardır.

Uygarlık terimi ile birlikte içinde saklanan çekirdek anlamı da dikkate alınarak *medeniyet* teriminin de kullanıldığı bu makalede, *Eski Anadolu Medeniyetleri* veya *Eski Anadolu Uygarlıkları* içinde bir kod ad ve simgesel ad değeriyle Türkiye Cumhuriyeti Tarihinin kuruluş ve biçimleniş yıllarında başa yerleştirilmiş kolektif bir dış ad olan HİTİT=ETİ adı üzerinde durulmuştur. İncelemede, HİTİT'in değil de özellikle neden ETİ'nin Osmanlı sonrası *Anadolu* ve *Türkiye* merkezli olarak Türk ulusal, toplumsal ve popüler kültürel belleğine nasıl mal edildiği ele alındı. Bu belleği belirleyici, ideolojik ve politik bir ulusal tarih rekonstrüksiyonu olarak Osmanlı tasfiyesi sonrası, *Anadolu'da gerçek yeni yani ulus-devlet* karakterinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulduğunda Türk Devrimi'nin dil, tarih ve coğrafya üçlemesiyle beraber Anadolu işaretli biçimlendirilmiş *Türk Tarih Tezi*'nin de simgesel rejimine ve diskuruna karakterini veren HİTİT=ETİ adının Türk devrimcileri tarafından neden merkeze yerleştirildiği anlaşılmaya çalışıldı ve bilimsel, yarı-bilimsel, popüler çalışmalar, tarih vd. konulu internet ağ sayfaları ve sosyal medya mecralarında endüstriyel kültürel çoğaltmaya uğratıldığına dikkat çekildi.

1. Kopya Yapıştırma Bir Dış Ad Olarak Hitit=Eti

Makalenin amacı açısından simgesel ve ikonik adlandırma örneği Hatti, Hitit, Eti adlarıdır. Eski Anadolu'nun *eski çağlar* veya *ilk çağlar* tarihinin uygarlık kurucu efendileri yerli (=otokton) halk, kolektif öz adıyla Hattilerdi (MÖ 2500-2000).³³ Hattilerin ardılları ise bu uygarlığın mirası ve Hatti 'kent-devletleri' veya 'beylikleri' olarak egemen coğrafyası üzerine, bunları yutarak üzerine yükselmiş Hititlerdi. Hititler yeni yurtlarına, Anadolu'ya geldiklerinde Hattilerin egemen ülke adı olarak Hatti Ülkesi adını da benimseyerek, aslında nüfusça fazla olan Hattiler tarafından herhâlde içerilip örtülmüşlerdi. Anadolu'da ilk Hitit izleri ise Kültepe (=Kaneş)³⁴ Karum³⁵

³² Yazı ve yazı formuna, eş-zamanlı olarak farklı yazı formları alış-verişli olabilir. Nitekim Hatti-Hitit, Mısır, Akkad, Asur için geçerli olan durum. Erken tarihli olarak alanın bilginlerinden bk. Firuzan Kinal, "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı 15, 1969, 1-15. Daha erken literatürü de vererek Hitit hiyeroglifleri için bk. Emmanuel Laroche, *Les Hiéroglyphes Hittites*, Premiere Partie L'Écriture, Ed. CNRS, Paris, 1960. Hitit çivi yazılı tabletlerin 'buluntu yeri', 'eski adı', Türkiye'deki 'il' adı, başka 'ülke' adı (Türkiye, Mısır, Suriye) bağlamında çizelgesi ve bilimsel bibliyografyasıyla bk. Sedat Erkut, "Çiviyazılı Hitit Tabletleri", *Belleten*, Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997, 495-498.

³³ Hattiler üzerine bk. Ekrem Akurgal, *Anadolu Kültür Tarihi*, TÜBİTAK Yay., Ankara, 2005, 15-34. Anadolu'da Tunç Çağı: MÖ 3000-1200; Orta Tunç Çağı: MÖ 2500-2000. Konu başka bir çerçevede ele alındığından ötürü alan edebiyatının genel-geçer terminolojisine sadık kalındı. Cumhuriyet'le beraber Türk Hititoloji ve diğer uygarlık ve kültürlerin Eski Çağ Tarihçiliği ve Arkeolojisi vd. kurucu kaynak yataklar olarak Batılı disiplinler okulların birikmiş literatürünü de kritik ederek, başlı başına Cumhuriyet'in Anadolu Arkeolojisi'ne verdiği önemle ve kurumlaşmış, yetişmiş kurucu bilginler ve öğrencileriyle mesafe almış, dolgun ve göz dolduran nitelikli telif yayınlar ortaya çıkmıştır. Bunların bir kısmı eldeki çalışmada da kullanıldı.

³⁴ Kayseri merkezine 22 km. uzaklıktadır.

³⁵ Asur ticaret ağını terimlere bırakan kavramlardır. *Karum*, 'ticaret yeri ve pazar yeri', esasta kolonisini de içererek 'ticaret merkezi' karşılığında Akkadça 'liman' anlamına gelir; yerleşim ölçeği itibariyle büyük olanlarıdır. Daha küçük, ticarî durak ve istasyonları için ise *wabartum* (Akkadça 'misafir') terimi kullanılmaktadır. Bk. Ali Dinçol, "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Cilt I, Görsel Yay., İstanbul, 1982, 18-137; Alanda ve edebiyatta *Asur Koloni Çağı*, *Asur Ticaret Kolonileri Çağı* olarak adlandırılan dönem, Tahsin Özgüç'te MÖ 1945-1730 arasındadır. Takribi ve kıstas alınan metinlere ve konuya göre bazı makalelerde ve kitaplarda bu dönem ileri-geri kaydırılır: MÖ 1975-1725. Bk. Hasan Ali Şahin, *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı MÖ 1975-1725*, Erciyes Ü Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., Kayseri, 2004. Bu dönem adı, *Mezopotamyalı uygarlık* olarak Asur-Hitit ya da *Anadolu-Mezopotamya* arasındaki bölgeler arası ticarî ve iktisadî, siyasî ilişkilerini anlamlandırır. Ayrıntı için Eski Asur dönemi üzerine bk. Klaas R. Veenhof-Jesper Eidem, *Mesopotamia The Old Assyrian Period*, Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2008; ayrıca Türkiye'de akademik olarak Asur-Hitit, Anadolu ve Mezopotamya ticaretinin tüm ürünleri üzerinde, çeşitli açılardan ve disiplinler arası (maliye, iktisat, hukuk, din, mitoloji) pek çok çalışma yapılmaktadır. Bk. Cuma Sözeri, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Maden İsimleri*, Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Ü, Aksaray, 2022, 9-20. Hititçeyi tabletlerden okuyup çözen Çek bilgin Bedřich Hrozný'nin (1879-1959, ya da Almanca biçimiyle Friedrich Hrozný) de "tablet arayışı" ve zarar verilen ilk Kültepe Kazısı (1925) ile sistemli olmayan Kültepe Kazıları başladı. Tek tek kendileri mektep olarak Türk hititolog Tahsin Özgüç (1916-2005) ve başkalarını anmak gerekiyor. Onunla beraber ilk Türk kadın arkeologlar olarak Nimet Özgüç (1916-2015), Halet Çambel (1916-2014), Muhibbe Darga (1921-2018), her biri öğrenciler de yetiştirerek Türk *Anadolu* ve *Ön Asya Arkeolojisi* ve *Prehistoryasının* da (İstanbul Ü ve Ankara Ü, DTCF ve TTK sac ayağında) kurumlaşmasında 1940 ve sonrası için rol oynamışlardır.

kayıtlarına göre³⁶ MÖ 1800-1700 arasına tarihlendirilmiştir. MÖ 1650/1660-1200 veya 1190 arası dört yüz yıl egemen olmuş Hitit Uygarlığı tarihi genel-geçer kabule göre üç döneme ayrılmıştır: I. 'Eski Hitit Krallığı' (I. Hattuşili kurucu sayılarak: 1660-1460), II. 'Büyük Hitit Krallığı' (veya Orta Hitit, 1460-1190) ve III. Geç Hitit Dönemi (1200-650).³⁷

Ne *Hurri* ne onun devlet ve ülke adı *Mittani*'nin³⁸ veya başka Eski Anadolu (= modern Türkiye sınırları anlaşılmalı) ve Eski Yakın Doğu (Sümer, Akkad, Asur, Babil, Mısır ve İran mahallî toplulukların adları) uygarlık ve topluluk adlarının ne de *Hatti* antik ülke/topluluk adının Türkçede bilimsel bir terim olarak kullanımı bakımından herhangi bir sorun yok gözükmemektedir.³⁹ Buna karşılık, esas adlandırma sorunu, Hattileri Anadolu'da uygarlıkça da kendilerine mal edecek olan HİTİT adı için geçerlidir. ETİ adı bu noktada karşımıza çıkacaktır. Bu ad sorunu, yalnızca Türkçe için geçerli olmayarak 19. yüzyıl ve sonrası Batı literatürü için de geçerlidir ve bilimsel sebeplere dayanır. Antik dili *yerli* yani *gerçek Anadolulu* (kabul edilen) Hattilere hiç benzemeyen bu Hititlerin kuşkusuz kendi öz adları başka idi. Anadolu iç plato kısmı ve Kızılırmak (= *Halys* Klasik dönemlerdeki adıyla)⁴⁰ kavisi olarak bilinen bölgenin en eski adı Hitit kayıtlarına göre de *Hatti Ülkesi* olarak geçiyordu. Akkad (MÖ 2350-2130), Hitit, Asur (MÖ 2025-612) kayıtları ve en erken MÖ 630'a kadar bu

Türk Tarih Tezi bağlamında 1923, 1932, 1937 dönümleri ayrı fasılda, arkeolog ve başka disiplinlerden burada saymadığım bilgin temsilcileri vardır. Remzi Oğuz Arık (1899-1954) özellikle anılmadan geçilemez, kuşak farklarıyla ele almak gerekir. M. Darga dışındakilerin doğum tarihleri Osmanlı yıkılışı arifesine, II. Meşrutiyet'e yerleşir; Arif Müfid Mansel (1905-75), Halil Demircioğlu (1905-72) belirtilmelidir. Cumhuriyet ilân edildiğinde çocuk veya delikanlı, genç kızdırlar. Burada da atif alan hocalar olarak Ekrem Akurgal (1911-2002) ve Sedat Alp (1913-2005), Emin Bilgiç (1916-96), ayrıca Kemal Balkan, Nimet Dinçer, Firuzan Kınal adları da Cumhuriyet kuşakları olarak sıralanabilir. Klasik dillerin filologları, keza antropolog ve paleoantropologlar ile coğrafyacılar (Reşat İzbırak gibi) kuşağı ayrıca belirleyicidir. 1948 yılında Tahsin Özgüç yeniden Kültepe Kazıları'nı canlandırdı ve 57 yıl aralıksız, büyük emekle Kültepe'nin (Tepe=Kaniş, 1-18 Yapı Katları ve Aşağı Kent=Karum, 1-4 Yapı Katları) gün yüzüne çıkarılmasında ve Asur'la Anadolu arasında ticaret trafiğini (ve metallerini, hububat, metaller, arkeometalurji alanı) ve dünya çapında Hititolojide bir miladı da temsil etti; tabletlere dayalı olarak ve ayrıca çok yönlü tematik incelemelerde çığır açıcı oldu. Bk. Tahsin Özgüç, *Kültepe / Kaniş / Neşa*, 1. Baskı, YKY, İstanbul, 2005. T. Özgüç'ün basılı yapıtlarının listesini içeren vefatı için bkz. Aykut Çınaroğlu, "Prof. Dr. Tahsin Özgüç (1916-2005)", *Bellekten*, Cilt LXIX, Sayı 256, Aralık 2005, 1061-1074.

³⁶ Tahsin Özgüç ve sistemsiz başlamış erken yabancı kazıları da dikkate alarak bk. Hüseyin Sever, "Kültepe Tabletlerinin Anadolu Tarihi ve Kültür Tarihi Bakımından Önemi", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt XXXV (2), 1992, 247-256.

³⁷ Akurgal, 53-54.

³⁸ Sedat Alp, *Hitit Çağında Anadolu Çiviyazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*, TÜBİTAK, Ankara, 2000, 19-21.

³⁹ Nitekim tipik, yerleşik, genel-geçer ve yazıların/belgelerin harf çevrimli aktarmaları ve başvuru literatürü dikkate alarak Eski Çağ dönemlerine yerleşen çeşitli özel ad ve diğer terim kullanımları için bk. Hasan Peker, *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakın Doğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul 2009. *Hurri* adı, topluluğun bu adla kimliklendirilmesine bağlı olarak yüzyıldır *Subar* adıyla beraber incelenmiştir. Bk. Adil Alpman, "Hurriler", *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV-25, Ocak 1981, 283-312. Hurri ve Mitanni birlikte anıldığından ve ayrıca kökeni de tartışmalı olduğundan öz-özet bir giriş için bk. Mehtap Dinçer, "Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu", *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi (OANNES)*, 2/1, Mart/March 2020, 1-23.

⁴⁰ Batı dillerinde Eski Çağ Tarihi ve ilişkili disiplinler çalışmalarda görülebilir. Bk. J. Garstang & O. R. Gurney, *The geography of the Hittite empire* (British Institute of Archaeology in Ankara, London, 1959) içinde 'Halys Basin' bölümü, 1-31. Antik Yunan ve Roma dönemlerinde adı bu biçimde geçer, Eski Yunancada "tuzlu" anlamına gelir. *Halys* adı MÖ 5. yüzyıldan itibaren anılır. Lidya-Med (~MÖ 590-85) ve Lidya-Pers (~MÖ 547) mücadelesinde bu ırmak sınırdır. *Halys* adı, ırmağın tuzlu ve acımsı tadıyla ilgilidir. İrmağın karakteristik kızıl rengi ise suyunda yüksek oranda asılı kil partiküllerinin bulunmasıdır. Kaynağını Sivas'ın doğusundaki İmranlı ilçesindeki Kızıldağ'dan (3025 m.) alan Kızılırmak, İç Anadolu platosunda çizdiği geniş yayın ardından kuzeye yönelir ve Samsun'un Bafra ilçesinde Karadeniz'e dökülür. Kızılırmak (1355 m.), doğduğu şehir olan Sivas'ın ardından, sırasıyla Kayseri, Nevşehir, Kırşehir, Kırıkkale, Ankara, Çankırı, Çorum ve Samsun illerinde diğer su kaynakları ile birleşerek Karadeniz'e erişir. *Kızılırmak*, Türklerin verdiği addır. Bk. Olcay Zengin Koşan, "Antik Çağ'da Kızılırmak", *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 2021, 1032-1033. Recep Kuzucuoğlu'nun doktora çalışmasında belirttiği üzere "Eski Asurca metinlerde çok az sayıda nehir ve bir yerde deniz adı zikredilmektedir. Bugün bu nehir adlarından İdiqlat'ın Dicle ve Purattu'nun Fırat olduğunu kesin olarak biliyoruz. Şehir adlarında olduğu gibi, nehir ve deniz adları da Hitit metinlerine göre çok daha azdır. Metinlerde kayıtlı "nehirde bir gemi batarsa", "Zalpa'da nehrin kenarında", "Habnuk'ta nehrin kenarında", "köprü (geçisi) için ödedim", "nehirin kıyısında" ve "nehirin kıyısına kadar götürün kılavuza ve gemiciye" şeklindeki ifadeler, isimleri belirtilmeyen nehirlerin varlığına işaret etmektedir. Metinleri incelediğimizde dikkat çekici bir husus da, Hitit belgelerinde Maraşsantia olarak anılan ve Kaniş'den (=Kültepe) kuzeye giden kervanların mecburen geçmek zorunda oldukları Kızılırmak'ın, Eski Asur metinlerinde hiç zikredilmemesidir". Recep Kuzucuoğlu, *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*, Doktora Tezi, Gazi Ü, Ankara, 2007, 184. Heceleme, okuma veya yazım farkları tüm Hitit (ve antik başka) coğrafi yer adları ve topografik adları için sabittir, dolayısıyla *Maraşsanda*, *Maraşsanta* veya *Marassanda*, *Marassanta*, ya da *Maraşsant[iy]a*, *Marassantiya* hepsi Kızılırmak = Halys denklelidir. Şu yayında editörlerin özel adların yazımı konusunda okura uyarı yaptığı ve Kızılırmak'la örneklediği görülür. Bk. *Hittite Landcape and Geography*, Marc Weeden-Lee Z. Ulmann (Ed.), with maps Zenobia Homan, Brill, Boston, 2014, 9; aynı kitaptan ayrıca bk. Neil Robert, "The Land of Hittites: Airst, Waters, Places", 17-27; ilgili kitaptaki pek çok yerde Kızılırmak'la beraber Türkiye'nin aktüel yer adlarıyla çağrıldığı veya betimlendiği, yanı sıra kaynak metinlere atıfta ise Hititçe adının da verildiği görülebilir. Ayrıca bk. Hans G. Güterbock, "The North Central Area of Hittite Anatolia", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1961), 85-97.

Hatti Ülkesi terimi, Geç Hitit dönemi kent-devletlerini yutan Asurluların Yıllıkları'nda da görülmekte idi.⁴¹ Hititlerin öz adı, başkentleri *Hattuša=Boğazkale*⁴² arşivinde tespit edilmişti:

"Kültepe (Neša=Kaneş⁴³=Kültepe, Kayseri) Hitit öncesi Anadolu'sunda bölgesel bir krallığın başkenti idi. Hittit öncesi bir yerel yönetim merkezi olan Kuşşar (=Kuşşara) kenti (Orta Anadolu'da olduğu düşünülmektedir) kralı Pithana, Krallığı'nın etki alanını Neşa'ya (=Neša) kadar genişletmiştir. Oğlu Anitta ise Orta Anadolu beyliklerini siyasi bir birlik altında toplamaya devam etmiş, başkentini ele geçirdiği Neşa'ya (=Neša) taşımıştır. Hattuş (=Hattuša) kentini yakıp yıkmış ve kimsenin orada oturmaması için kenti lanetlemiştir.⁴⁴ Ancak Hititlerin efsanevi kralı Anitta'dan belirli bir süre sonra ismi "Hattuş'lu adam" anlamı taşıyan I. Hattuşili,⁴⁵ Boğazköy=Hattuša'da (=Hattuša) Hitit Krallığı'nı kurmuştur. I. Hattuşili tarafından başkent yapılan bu antik kent, Hititlerin dini, idari ve siyasi merkezi olarak Hitit Krallığı'nın yıkıldığı M.Ö. 12. yüzyıla kadar önemini korumuştur."⁴⁶

⁴¹ Akurgal, 14-16. E. Bilgiç, "Anadolu'nun İlk Tarihî Çağının Rekonstrüksiyonu", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt VI-5, 1948, 489-516. Hüseyin Sever'in ifadeleriyle, "Asur, M.Ö. 2000 yıllarından 612 yılına kadar devam eden, ilk önce, Asur şehri ve çevresinde küçük bir devlet iken, birinci bin yılının ilk yarısında Mezopotamya, Elam, Suriye ve bir süre Mısır'da içine alan büyük bir imparatorluk olmuştur. Çivi yazılı belgelere göre Asur, üçüncü bin yılın ikinci yarısında Akkadlılar'ın, Subar, Kut ve III. Ur Hânedânı'nın politik ve kültür egemenliği altında kalmıştır. Adı geçen bölgede, bu eski halkla kaynaşan Samiler, yüzyıllarca süren Asur Devleti'ni kurmuşlardır. Asur tarihi genellikle: 1) Eski Asur Çağı (M.Ö. + 2000-1600, bu çağ içinde 'Asur Ticaret Kolonileri Çağı' da yaşanır), 2) Orta Asur Çağı (M.Ö. + 1500-1000) ve 3) Yeni Asur Çağı (M.Ö. + 1000-612) olmak üzere üç bölüme ayrılır". Bk. Hüseyin Sever, "Asur Siyasî Tarihinin Ana Devreleri", *AÜ DTCF Dergisi*, Cilt XXXI / 1-2, 1987, 421. Yeni Asur ayrımıyla, (Mısır ve) Mezopotamya ve Anadolu coğrafyası siyasetini, 'Deniz Kavimleri İstilasını' da dikkate alarak Asur merkezli (komşularıyla beraber) kronoloji ve tabletlerin karakteristikleri için bk. Nurgül Yıldırım, *Anadolu'da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*, Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü, Ankara, 2009, 88-98. MÖ 1250-1150 arasında gerçekleşerek -MÖ 12. Yüzyılı, '1200 Krizi' ya da 'Kriz Yılları' olarak nitelenir- Yunan (kıtası) Miken ile Anadolu'nun batı (Ege) kıyılarından nüfuz ederek Hitit ve çevre vassal coğrafyasının da sonunu getirdiği düşünülen -bir kriz faktörü olarak- Akdenizli *Deniz Kavimleri Saldırıları*, *Deniz Kavimleri İstilasını* ve ardından *Deniz Kavimleri Göçü* olarak bu üç biçimde, çeviri yoluyla terimleşen (=Sea Peoples, İng.) bu konu ve etrafında ortaya atılmış tezler hakkında bir bilimsel edebiyat doğmuştur. 1970'lerden zamanımıza Eski Çağ edebiyatı ile bazı Türkçe çalışmaları ele alarak derleyen, değerlendiren bir arkeoloji tezi için bk. Barış Gür, *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu'daki Deniz Kavimleri Sorunu*, Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ü, İzmir, 2010. Ayrıca bk. Eliezer D. Oren, *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, The University Museum Pennsylvania University, Philadelphia, 2000.

⁴² Türkçe bilimsel çalışmalarda birkaç versiyonu geçer: Hattuša, Hattuş, Hattuşa. *Boğazkale* daha erken Cumhuriyet dönemi ve Osmanlı kayıtlarında, dolayısıyla 19. yüzyıl Batılı metinlerde (arkeoloji, tarih, seyahat vs. kitaplar) Hattuşa kent kalıntılarında ve çevre yerleşim yeri *Boğazköy*'den ötürü *Boğazköy* olarak geçer. Bu çalışmada alıntı ve aktarma belge/kaynaklarda hangisi zikredildi ise korundu. Hattuşa, Hititlerin Geç Tunç Çağı dönemindeki başkentidir. Bugün Çorum il merkezinin 82 km. güneybatısındadır. Çorum'un Tunç Çağı yerleşmelerinin başında Boğazkale, Eskişehir, Pazarlı ve Alacahöyük (aynı zamanda arkeolojik kazı alanı) gelir. Bk. Adem Kara, "XIX. Yüzyılda Çorum'da İdari ve Mülki Yapı", *1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 5-7 Kasım 2010, Ankara, Bildiriler Kitabı, TYB Yay., Ankara, 2011, 108-121. 1894'teki yeni idarî taksimat uyarınca Yozgat Sancağı'ndan Çorum Sancağı'na bağlanan Sungurlu'nun sınırlarındaki *Boğazkale*, Cumhuriyet döneminde 1935'te nahiye, 1990'da ise kaza olarak düzenlemeye girmiştir. T. Sezen, *Osmanlı Yer Adları*, 126.

⁴³ İki ayrı yer mi, yoksa tek bir kent/yerleşim yeri mi sorusu onomastik ve topografya olarak sorun yapılmış ve incelenmiştir. Bk. Sedat Alp, "Kaniş - Anişa - Nişa Erken Hitit Çağının Bir Başkenti", *Bellekten*, Cilt XXVII, Sayı 27, Temmuz 1963, 367-376. *Anişa / Anişa* Yunanca kitabesinin -yazı biçimine göre MÖ 1. yy. tarihleniyor- aynı Kültepe'ye izafe edilmesi (Kayseri-Sivas arası Gemerek yakını).

⁴⁴ Hattuşa, baba Pithana ve oğul Anitta'nın Laneti, Anitta Tableti / Metni, Anitta hançeri veya mızrak ucu (Kültepe, 1954) hakkında bk. Tahsin Özgüç, "Anitta Hançeri", *Bellekten*, Cilt XX, Sayı 80, Ekim 1956, 29-35. *Anitta Tableti* metni ve diğer tabletlerle beraber Kültepe merkezli olarak bk. Kemal Balkan, *Kaniş Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*, TTK Yay., Ankara, 1955 ve Cahit Günbattı, *Kültepe - Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri Belediyesi, Kayseri, 2017, 44 vd.

⁴⁵ Orta Kronoloji; I. Hattuşili: MÖ 1650-1620. Hitit Kral listesi için bk. Meltem Alparslan, *II. Muvatallı ve Dönemi*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2007, 244. Ayrıca krallık/imparatorluk ve sülalenin şeceresindeki, halef-selef, ata-baba, baba, anne ve oğullar, kardeşler, iç ve siyasî evlilikler, soy veren atanın kim/kimler olduğu ve temelde Hitit tarihinin rekonstrüksiyonu ile ilgili bk. Heinrich Otten, "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi", Çeviren: Dr. Hayri Ertem, *Bellekten*, Cilt XXXIII, Sayı 24, Temmuz 1969, 359-369

⁴⁶ Tunç Sipahi, *Arkeoloji-Eski Anadolu Uygarlıkları-Tunç Çağları-Hittitler*, 129. <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/kategori/arkeoloji> (Erişim: 29/12/2022). Sedat Alp, "Asur Ticaret Kolonileri Çağında Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)", *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, 1997, 1-17; Alp, *Hitit Çağında*, 48-49 vd. Bu bilgi, devletin kuruluşuna dair temel bir bilgi olduğundan birçok Hititoloji ve Eski Anadolu uygarlıkları üzerine disiplinler arası genel yapıtlarda vardır. İlgili yazılarıyla aktüel, son bilgileri de derc ettiğinden bk. *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E.*, Sharon R. Steadman and Gregory McMahon (Ed.), Oxford University Press, Oxford, 2011; T. Bryce, *The Kingdom of The Hittites*, Clarendon Press, Oxford, 1998; B.J. Collins, *The Hittites and Their World*, Society of Biblical Literature, Atlanta, 2007; daha erken yayın olması bakımından Oliver Robert Gurney, *The Hittites*, London: Penguin Books, 1952. Ayrıca öz-özet okuma için bk. Marc Desti, *Anadolu Uygarlıkları*, Dost Yayınevi, Ankara, 47-48. Hititler burada da araziye teraslayıp düzelterek Şapinuva şehrini kurmuşlardır. Bkz. A. Süel-M.Süel "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu 2 Ekim 2010*, Bildiriler Kitabı, Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, 2012, 93-110. Hitit tarihinde Hattuşa kesintisiz başkent olmaması, başkent birkaç kez değişik nedenlerle yer değiştirmiştir. Hattuşa'nın yıldızının sönmüşünden sonra, Şapinuva=Şapinuva (Çorum merkezin 50. km güneydoğusundaki Ortaköy ilçesi, Şapinuva ören yeri ise 3 km.

Resim 1: Anadolu ve Hatti-Hitit Ülkesi haritası. Harita komşularını, eski topluluk ve yer adları olarak göstermektedir. Kaynak: Alparşlan, 245.

Kendi konuştukları dile ve yer adına nispetle Hititlerin *nešumnili* ya da *kanišumnili*, *nešili*, *nāšili* yani *nešaca*, *kanešce* (Neša=Kaneš=Kültepe, Kayseri) dedikleri tespit edilmiştir.⁴⁷

Roma⁴⁸ öncesi *Eski*, Roma ve Roma sonrası Avrupa uluslarının kıta ve ada İngiltere'nin (Roma tarihinde *Britannia* antik adında) ulus, ülke, yer tarihi eski ve yeni Orta Çağlar'la başlayan dönemlerinin de modern disiplinler incelemeleri, bunların bilim çevrelerinin oluşumuna koşturarak geç 18. ve 19. yüzyılda başlar. Bu noktada eş-zamanlı olarak kıta Avrupası ve ABD'yi de içererek Batı dünyasında, 19. yüzyıldan itibaren özellikle üç ulus Fransız, İngiliz ve Alman ile Slav soylu olarak Rus devletlerinin siyasî hükümdarlıkları ve bunların politik ve bürokratik olarak bilimsel kurum temsilcileri teşekkül ederken özellikle Aydınlanma çağında, antik ve modern dönemlere de devretmiş coğrafya adlarıyla *Anadolu*, *Mezopotamya* (Fırat ve Dicle havzası), Asur, Babil, *Mısır* ve diğer Ön Asya ülke ve uygarlıklarının incelemelerini de başlatmışlardır. Bu ve başka eski-yeni 'yer adları'na, sonuçta ardışıklık ilişkisiyle aktüel olarak 'bu yer'i kimliklendirip de yeniden bildiren egemen devlet ve uluslarıyla beraber türlü eski-yeni etnonimler altında cetvellendikleri ilgili bir antik bölge veya ülkenin, yine eski-yeni (adlı) (etnografik) halkların 'eski soy adları'na dayanarak da yeraltı-yerüstü ayrımıyla eski ölü uygarlıkları veya popüler, romantik edebiyatta da geçen kayıp arkeolojik uygarlıkları Batılı bilim çevreleri geç Aydınlanma evresinde kuvvetle ve birbirleriyle de yarışarak keşfetmek için 'yer'e eğilmişlerdir.⁴⁹

güneybatısında) başkent olmuş, önemli bir askerî, dinî merkez hâline gelmiştir. Çok iyi korunan ve yumuşak bir iklime sahip olan Şapinuva'da üç Hitit kralı (III. Tuthaliya, I. Şuppiluliuma, II. Murşili) ikamet etmiştir. Şapinuva Kazısı'nı (1988- Yüzye Araştırması, 2021, Hitit, Hurri, Akkad 4000'i aşkın çivi yazılı tablet arşivi bulundu) başlatan ve yürüten ve ilk Türk hititologlarından Sedat Alp'in da öğrencisi Aygül Süel'in (ve M. Süel'in) ilk değerlendirmeleri olması bakımından bk. A. Süel-M. Süel "Başkent Şapinuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi; ayrıca Aygül Süel, "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı", *Belleten*, Cilt LIX, Sayı 225, Ağustos 1995, 271-283.

⁴⁷ Akurgal, 15, 36; Sedat Alp, *Hitit Çağında*, 5 vd.

⁴⁸ MÖ 30-395; Büyük Roma, yani Batı=Latin Roma ve Doğu Roma=Yeni Roma (Konstantinopolis taht kenti) olarak ikiye bölünmeden önce.

⁴⁹ Nitekim Fransız hititolog Emmanuel Laroche'un (1914-1991) doğrudan Hitit yer adları (her cins özel adı da alarak, kişi adları, eşya adları vd.) üzerine çalışması için bk. Emmanuel Laroche, *Recueil de l'onomastique hittite*, Vol. 1, Paris, C. Klincksieck, 1951, vol.1, Bu yapıtına ek ve düzeltme de yaparak E. Laroche, *Recueil d'onomastique hittite / Add. Additions et corrections*, Paris, C. Klincksieck, 1955. E. Laroche ayrıca harfi çevirisiyle Hitit Metinleri Kataloğu'nu da hazırlamıştır: E. Laroche, *Catalogue des textes Hittites*, Etudes et commentaires (dizisi), Vol. 75, Paris, C. Klincksieck, 1971. Hâlâ önemini koruduğu belirtilen (Matthews-Glatz tarafından yazılan

Türk Tarih Tezi ve Dil Tezi, özel adıyla Güneş-Dil Nazariyesi (=Teorisi)⁵⁰ ideolojik ve politik çerçevede, 'Kemalizm'in⁵¹ yapay bir tarih rekonstrüksiyonudur. Bu noktada 'Tezler'in yaptığı basittir: Eski Anadolu uygarlıkları ile özellikle Hitit, *Hititler*=Etiler, *Hitit*=Eti Uygarlığı sebepli, maksatlı bir yapay müdahale olarak *Türk* sıfat ve suretinde Türk Devrimi'nin etno-politik ve simgesel rejimine bu Tezler'le yerleştirilmiştir. Yazılı ve görsel metinler, yani yazar, çizer, gazeteci, bilimli-bilimsiz bilginlik, bilimsel veya popüler edebiyat fark etmeyerek bu imalatın karakteri mekaniktir. Osmanlı egemenliği çözüldükten Batılı oryantalist 19. yüzyıldan itibaren 'Eski Anadolu'yu *vice-versa* 'Küçük Asya'yı ve esrarından çıkarmaya azmettikleri Hititleri de "keşfetmiş" olmakla, 'yer'i kaza kaza, eşe eşe, silip süpürerek, özel aletlerle kat kat yeraltına inmeye başlamıştı. Tüm kıta Asya'sı ve Doğu-Şark yapılandırılırken, dünya yuvarlak fakat haritalar düzdü ve merkez Avrupa idi. 'Orası' da hep 'Batı'dan 'doğu'ya mesafe alınarak haritalanıyordu artık. Politik emperyal ve kolonyal devletlerin ideolojik iletileri Batılı oryantalistin bilimi ile boca ediliyor, Asya'daki Küçük Asya = Anadolu için de sanki bir 'o an'a hazırlanıyordu! Tarihî ve arkeolojik kaynakların temsilci Batılı bilginlerinde, hatta popüler, harcı âlem bile sayılabilecek çalışmalar, kritikli veya kritiksiz, çoğunlukla Avrupa'dan ihraç edilen talepkâr bakış ve tezler, Türkiye'de de *Hitit* ve diğer antik Anadolu uygarlıklarının tarih yapılandırmalarına zemin oluşturdu ve Bu 'Tezler'in inşa diskuru bağlamında, Aydın ve Batı kompleksi de barındıran Türk-içi tahvil edilerek yarayışlı ve kullanışlı simgesel anlamlar kuşandı. Her ne kadar kendi 'Muhiti' tarafından garipsenip kızgınlıkla da karşılandığı, dönemin kaynak metinleri satır altı okunarak anlaşılması zor değilse de, Tezler'in taraf ve savunurlarının, münşi ve banilerinin, başta Yusuf Akçura'nın da bulunduğu seçili bir 'devrimci yeni aydın' kümelenmenin üzerine tek tek, tipolojik ve karakteristik olarak kritikli biyografi-monografi çalışmaları yapılmadan, önyargı ve değer yargılarıyla yaklaşılarak bu iki kurucu Tez'in anlaşılması zordur. 1919-1922 ile 1923 ve sonrası dönemin bu iki baskın gelen Tez'ini anlamak için kuşkusuz iç - dış ilişkisinde oyun kurucu failler iç ve dış sesleriyle birlikte ele almalı, Avrupa çok-sesliliği arasındaki ince farklar da kavranarak Tezler'in dış Avrupalı sesleri ve tipleri de kritik edilmelidir. Sonuçta, I. Dünya Savaşı sonrası bunaltı çağının dışavurumları politik ve sosyolojik cephesiyle birlikte karşılaştırmalı olarak incelemelidir.

Makale çerçevesi ve adlandırmalar ve bunun Türkçeye tahvili düşünce tarihçiliği açısından çapraşık olsa bile basitleştirilebilir.

Hatti-Hitit ve başkaları için de geçerli olarak *Anadolu yarımadası*, Osmanlı Devleti egemen sınırlarında, ancak birden çok 'vilâyet'e ayrılmıştır. İdarî olarak eski *eyalet* terimi terk edilerek vilayetleri, sancakları ve bunların sınırları da sıklıkla değişerek iki kıta adında Avrupa ile Asya olarak ayrılır. Anadolu da Osmanlı *memâlik*inden bir *memâlik* idi. 'Yer'i (kat kat) kazma ve eşeleme, başta yeni disiplin olarak büyük bir arkeolojik ve peşi sıra gelen yeni (politik, stratejik) meslekleriyle bilim madenciliği faaliyeti *Şark* haritası geniş olarak açıldı ve 19.

makalede, 2009), Goetze ve Güterbock gibi ileri gelen Türkiye'de de çalışmış Alman hititologların da kritiklerine dikkat çeken bir makale için bk. John Garstang-O. R. Gumeş'in ilgili yapıtı. Geç Tunç Çağı (MÖ 1650-1180) Hitit emperyal topografya ve coğrafyasını *Orta* veya *İç* Anadolu sıklet merkezi olarak batı, kuzey, kuzeybatı, dolayısıyla Karadeniz'in güneybatı sahilleri, Samsun, Sinop ve Zonguldak ile Kastamonu, Çankırı, Çorum ve Ankara'yı içine alarak, genişlediği doğu, güneydoğu sınırları üzerine yeni-eski kazıların (Hattuşa, Maşat-Tapikka ve Ortaköy-Şapınuva) eski-yeni sonuçlarıyla, Türkiye'nin mevcut ve resmî (son) il, ilçe, köy vd. yer adlarına göre yalnızca yer adları da değil, çok çeşitli bilimsel edebiyata ve kendi tespitlerine dayalı ele alan şu çalışmaya bk. Roger Matthews-Claudia Glatz, "The Historical Geography of north-central Anatolia in Hittite period: Texts and archeology in concert", *Anatolian Studies*, 59 (2009), 51-72. Hititoloji hız kesmeden çeşitli açılardan ve konularla sürdüğünden dünya bilim çevrelerinde yakından bir örnek Willemijn Waal, *Hittite diplomatics: studies in ancient document format and record management*, Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2015 [Studien zu den Boğazköy-Texten (Band 57) Year: 2015, Volume: 57]. Hititolojinin Türkiye'de ve dünyada kurumlaşması üzerine bkz. Metin Alparslan (Ed.), *Hititolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., İstanbul, 2009.

⁵⁰ Türk Tarih Tezi üzerine birkaç çalışma ileride belirtildi. Sırp asıllı Viyanalı Dr. Hermann Kvergitsch adlı bir dilci bastıramadığı *La Psychologie de quelques éléments des langues turques* adlı çalışmasını Atatürk'e göndermiştir (1937). *Güneş-Dil Nazariyesi*'nin kaynağı bu çalışmadır. Bu Tez için de az-çok bir edebiyat oluşmuştur. Güneş-Dil Teorisi de birbirini tekrar eden savlarla pek çok yazıya konu olmuştur. Hemen hemen tüm dönem kaynaklarını ve daha sonra terk edilen bu Tez üzerine Türk dilcilerinin değerlendirmelerini (Prof. Zeynep Korkmaz vd) içeren kitaplardan da oluşan bir bibliyografya vardır. Bk. Gökhan Yavuz Demir, "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi", *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, Sayı 19, 2010/2, 385-396.

⁵¹ Türk Devrimi'nin temellendiği ulusçu yorum ve deneyimin ideolojik (çerçeve) adı, pek erkenden, yani dönemine mahsus olarak önce *Kemalizm*, daha sonra *Kemalizm* yerinde muhkem kalsa bile, [-izm] Fransızcadan, İngilizceden herhâlde aktarımla sahiplenildiğinden olsa gerek, başka [-izm] allerjilerinin nicedir başladığı, yığıldığı ve fakat saflaşıldığı bir evrede, *Kemal [-izm]* için güya alternatif *Atatürk [-çülük]*, *paradigma* sözeline yorum üstü yorumla tescillenmiştir. 1960 ile 1980 dönümünü alarak Metin Heper vd. bunu ilân etmiştir. Metin Heper, "Transformation of Charisma into a Political Paradigm: Atatürkism in Turkey", *Journal of the American Institute for the Study of Middle Eastern Civilization* 1 (1980-1), 65-82. *Türk Devrimi* ise *Türk İnkılâbı* yerine Türkçeleşir, eskicil *inkılâb* politik sözcüğü neolojik olarak *devrim*'le tercihli ideolojik ve teknelci kullanıma bırakılır.

yüzyılda *Garp* cihetinden kıta ve ülke adları mükerrer ve yeniden adlandırmalarla eski-yeni izdüşümlü ve canlandırmalı olarak başladı. Uygarlıkların (ve arkeolojik kültürlerin),⁵² ölü ve canlı (etnografik) toplulukların tüm somut-soyut kültürel unsurlarının ve başlı başına varlığının kazılıp 'gün yüzü' görececek "izleri"ni sürmek ve dolayısıyla tüm "kalıntıları"nı, "buluntu" olarak *höyük höyük* adlandırıp bulma heyecanı dalga dalga her yeri kapladı. Tarih yazımında zaman-mekân bildirmek ve olabildiğince yaklaşık ve kesin bir tarih iletme esas ise de, zaman cetvelinde belirli bir başlangıç ve merkez nokta alarak ileri-geri sarılıp mitolojik çağlar aşırılıp antik uygarlıklar ve topluluklarının 'tarih'ini yazmak yine de mesai aldı; henüz tek referans kaynak bildikleri dinî kutsal kitapların belirsizliklerini de gidermek için sarfedilen gayret dört bir koldan etkişelerek yüksek oldu. Arkeoloji ile yan yana dil, tarih, coğrafya ve bu üçünü tamamlayıcı olarak biyoloji ve antropoloji "bilim"li ve "sahte bilim"li olarak 'tarihin hep bir anlamı' vardı. Ulus icat edilmişti, sıra 'ırk'ta idi ve ulusçu olmakla 'ırkçı' olmak arasındaki ince çizginin 'öte'lenenleri için 'ırkçı' tezler tedavüle girerken bu arkeolojik keşifler ve kazılar yapıldı.⁵³ *Hittite* ve öncülleri ve sonraki ardılları simgesel ve kod-anlamlı olarak 'ırk' olunca, çağın yeni soyutlaması olan 'aryan'la da bağı kurulabilir miydi? Asıl mesele bu idi.

Modern beşerî disiplinlerin daima politik-ideolojik boyutlandırılması şaşırtıcı gelmedi. 19. yüzyıldan başlayıp dönemlere ayrılarak tür, ırk bahsinde Ch. Darwin (1809-1882) de, artık çağlar üstü bir dönüm kişisi ve referans olacaktı. Dolayısıyla Anadolu yerlileri Hattilerin, nihayet onu her açıdan yutmuş, kendisine mal edebilmiş bu 'Hint-Avrupalı' oldukları iddiası genel kabul görmüş olan Hititlerin de kök-kökenlerini dil temelli⁵⁴ delillerle *Hind-Aryan = Indo-Aryan*, nihayet Hind-Avrupalı olduklarının ispatı ve/veya *Hitit* olmasa da herhâlde başkaları için, Avrupa uluslarının kendilerini 'yüksek' ve 'üstün' uygarlık tasavvuruyla estetik, poetik ve romantik ve güya 'bilimsel' çerçeveleri tartışmalı yürüdü ve değerli kılınan bir mitos olarak 'Aryan'da kök-köken icat etme, Aryan arayışı ve peşinde koşma, derileri 'beyaz' olunca da 'saf ırk' muhayyeliyle bir yapılandırma işi başlayabildi. Bunu aktüel olarak çağında dile dolanan "insan ırkı" ve "ulus" denginde, kendilerini de hiyerarşik olarak yukarı-aşağı-, üst-alt sıfatları ile katmanlı ve mertebeli olarak sınıflandığı (*classification, taxonomy*) ve zaman-mekânda *eski, en eski, daha eski* zaman işaretleyicileri ile 'insan ırklarının eşitsizliği'nden⁵⁵ "ulusların eşitsizliği"ne doğru

⁵² Hindistan için İndus vadisi, modern Türkiye için Anadolu'da Kızılırmak, Sakarya, Yeşilirmak, Menderes, Marmara ve Trakya ünitesi, Osmanlı sahası geniş olunca Dicle-Fırat havzası, Suriye, Irak, Mısır'da Nil, başkaca Çarlık Rusyası'nda Urallar ve Doğusu; Sibiryaya ve Altay sahası, Türkistan ve Kazak-Kırgız Bozkır Kuşağı. Çoğaltılabilir.

⁵³ Dolu bir çeviri edebiyat vardır. Kısa ve özlü bir makale olarak bk. Bernard Lewis, "The Historical Roots of Racism", *The American Scholar*, Winter 1998, Vol. 67, No. 1 (Winter 1998), 17-25; Türkiye'deki ırk ve ırkçılık üzerine edebiyat, Eski Çağlardan getirilip örneklendirilerek modern, esasen Avrupa deney ve deneyimleri üzerinden kitaplardır; bazıları kavramların politik ve ideolojik uygulamalarının kaynak yatağı olması bakımından okunmalıdır: Bu tartışmalı kavramların bazıları uzun bazıları kısa, ayrıntılı olanların sıralamak mümkün. Christian Geulen, *İrkçiliğin Tarihi*, Çev. Simin Şahin, Runik Kitap, İstanbul, 2021; Robert Bernasconi, *İrk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede İrk ve İrkçilik*, Haz. Zeynep Direk, Çev. Nazlı Öktem, İsmail Esiner, Tendü Meriç, Metis Yay., İstanbul, 2007; ayrıca Claude Lévi-Strauss, *İrk, Tarih ve Kültür*, Çev. Işık Ergüden, Metis Yay., İstanbul, 1997; François de Fontenette, *İrkçilik*, İletişim Yay., İstanbul, 1991; Immanuel Wallerstein-Étienne Balibar, *İrk Ulus Sınıf Belirsiz Kimlikler*, Metis Yay., İstanbul, 1993; Türk telifler olması bakımından bk. Metin Özbek, *İnsan ve İrk*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1979; Alaeddin Şenel, *İrk ve İrkçilik Düşüncesi*, Bilim ve Sanat Yayınevi, İstanbul, 1984.

⁵⁴ George Cardona-Jain Danesh, *Indo-Aryan Languages*. NY: Routledge, 2003. Ayrıca özet olarak George Cardona, "Indo-Aryan Languages" <https://www.britannica.com/topic/Indo-Aryan-languages> (Erişim: 11/01/2023).

⁵⁵ İrk kuramının kuramlaştırılmasının "kuramcı" olmayan "büyük babası" (grand-père), ırkçı düşüncenin kanonu olduğu da sık tekrara bırakılmış olan Türkçede tam adıyla harfiyen *İnsan İrklarının Eşitsizliği Üzerine Deneme* klasik yapıtıyla tanınan Fransız yazar ve diplomat Comte de Gobineau'dur (Joseph Arthur, 1816-1882). Comte de Gobineau'nun özellikle *aryan* bağlamında işaretlenen İran ve başka görev yaptığı yerler de faaliyeti bakımından ayrıca incelenmeye değerdir.

Hubert Juin'in ifadesiyle o bir 'romantik' ve 'kötümser'dir; kendi çağından nefret eder, kâhindir, yani 19. yüzyıldan geleceği gören bir kargadır ve ona göre yine bu yapıtı bir edebiyat kitabı gibi okunmalıdır. Bk. Hubert Juin, "Un grand poète romantique", http://classiques.uqac.ca/classiques/gobineau/essai_inegalite_races/inegalite_hubert_juin.html (Erişim, 23/01/2023). Ayrıca şu iki yazı: Jean Gaulmier, "Dossier Gobineau", *Romantisme Revue de Dix-Neuvième Siècle*, No. 37, 1982, 81-100; aynı dergiden Sylvie André'nin "L'Arianité: paradis perdu de Gobineau" (65-80) başlıklı yazısı. Comte de Gobineau'nun ülkesinde ve ülkesinin dışında kritikli bir edebiyatı vardır (Gobinistler). O ve diğerleri, endüstriyel Avrupa toplumlarının geçirmekte oldukları köklü değişim ve halk kitlelerinin politika adamlarınca nasıl yönlendirilebildiğine bütüncül bakılmadıkça anlaşılabilir. Türkçede göz atmadığım yenilerde bir çevirisi vardır. Türkçeye Comte de Gobineau'nun *Renaissance* yapıtı (Cami Sudi, 1931, aslından) çevrilmiştir. Ahmet Haşim (1887-1933) şaşırtmayarak *Frankfurt Seyahatnâmesi*'nde "romantik" olarak atıf yapar: "comte de Gobineau'nun *Afgan'ı ve İran'ı*...". Bk. Ahmet Haşim, *Üç Eser. Bize Göre - Gurebâhâne-i Laklakan-Frankfurt Seyahatnamesi*, MEB Yay., İstanbul, 1988, 170. Ayrıca Haşim'in *antik* ve 'antikite'yi sahneleme tutkusunu ve atıfları da dikkate değerdir ve imgelemi incelenmeyi beklemektedir. *Eski Yunan* atıfları Haşim'de başı çekse bile, ilgili *Üç Eser*'de Avrupa'daki Şark modasının motiflerini işaretleyerek, mesela Paris kızları "kah bir Kleopatra, kah bir Belkis ihtişamına bürünerek.." (162), "Lüksor tapınağının sütunları" (100), "Eski Mısır, Babil, Keldan, Yunan ve Fenike eserleri.." (100), "Yunanlılar, insan bedenini beygir vücuduyla birleştirerek Centaure denilen mitolojik yaratığı, Asurlular, insan başını öküz vücudunu ve kartal kanadını hep bir yere getirerek büyük mabudlarını yarattılar." (169). Haşim, Hamid kuşağını temsil ediyorsa, Tanzimat'ın (1839-56 ve 1856-76 iki evresi) Yeni Osmanlı namıyla ilk yeni aydın kuşağında da Comte de

yol alındığı kolayca anlaşılabilir oldu. Bu yüzyılda antik toplulukları da içine alarak dayanak 'ırk tezleri' ortaya çıktı ve 'ırk' açıklamalarını 'ırkçılık' temelli açıklamaya zorlayan bir süreç başladı.⁵⁶ Anadolu Hititler için de terazinin Hint-Avrupalı tarafı (dil, göç, boyların istilası tezi) ağır bastı. Cumhuriyet döneminde (1923-38, 1931-32, 1937, 1939-45, 1950-) Tarih ve Dil Tezleri çerçevesinde,⁵⁷ elbette *Aryan* bir tarafa, biyolojik ve antropolojik bilimli⁵⁸ ve sahte bilimli olmak birbirine karışarak ve ayırımına varılamayarak, Türk hititologlar tarih, dil, arkeoloji, antropoloji alanında öne çıkıp *yeni kuşak* mecazını yüklediler. Bu *yeni kuşak* ilk temsilciler, simgesel değerinin ülküleştirilmiş düşünce de olduğu bir muhit ile kültürlendiler. Filolojik delillere, yazısı ve dilinin epigrafik ve paleografik çözümlenmesine bağlı olarak Hititlerin Hind-Aryan kökenli olduklarını kabul etmek onlar için de zor olmadı. Bu *yeni kuşak* Batı Avrupalı cahil, vülger, popüler olanla bilimli olan tiplerin hepsinin alış-verişli olduğu bir havuzda yüzdüklerini bilerek veya bilmeyerek, muhtemelen ideolojik boyutuna da önemsemeyerek Avrupa kaynaklı ırk ve ırkçı tezlerle Anadolu Hitit'i Türk'e, Türk'ü Hitit'e tahvil etme aşırılığına kapıldılar. Bu hâl kesin bir inanmışlıkla çerçvelendi. Bu iki Tez de çağının benzerleri gibi bir kopyalama idi ve benzer bir biçimde politik ve ideolojik boyuta taşındı.⁵⁹

Makalenin yazarı, bu Tezler'in politik ve ideolojik olduğu bahsinde, uzlaşmış genel-geçer bilimsel tespite katılmaktadır.⁶⁰ Buna karşın her iki Tez'in de bu coğrafyanın tarihî sülale-devleti, son egemeni 'Osmanlı'

Gobineau etkisi aranmalıdır: Ali Suavi bilinir. Hitler, Comte de Gobineau'dan ancak "işine geleni", ancak birkaç satırı çekmiş ve bu yetmiştir (Hitler okumayı sevmez çünkü). Comte de Gobineau'ya göre bir ırk diğerlerinden farklılaşmakta ne kadar başarılı olursa, ilerlemesi ve uygarlığı o kadar yüksek olacaktı. Bu ise Gobineau'nun cazibe diye adlandırdığı fetih (conquête, conquis, conquérant) dürtüsü idi; ayrıca fetih dürtüsü itme-itilme (poussé, répulsion) diye adlandırdığı münhasırlık dürtüsünün yerini aldığı ölçüde, bu başarılı ırk, "yabancı", daha az farklılaşmış ırklarla tekrar karışır ve uzun vadede çöküşü kesinleşirdi. *Münhasır* için, kitabında kabaca yapılan göz gezdirmede fark edilen sözcük, Fransızcada *exclusion, exclusif (-ve)*. Türkçeye Arapça ara yüzüyle giren 'münhasır' ise 'inhisar'dan gelir, iktisat terimi olsa bile ilgisi yoktur; düşünceler için de "tekel" kullanımı sabittir. Burada 'yalnızca bir şeye, bir yere mahsus' anlamı vardır ve 'özgünlük' karşılığını taşır. Kitabı ve tezi bağlamında ise "insan türü" ve onu "üstün" kılan *orijinal karakteri* (doğrusu çekirdek, öz) ve bu karakteri oluşturan tüm nitelikleri bakımından bir "medeniyet" yaratmada, bu karakterini harekete geçirmesi gereken *cognitif* (zihni, entellektüel) yeti ve buna bağlı geliştirilmeye açık yeteneği anlaşılmalıdır. Gobineau'nun sık tekrara bıraktığı sözcük ise bu noktada *aptitude* olmuştur. Yani "beyaz" (ve onu özgün yapan, biricik yapan özellik ve nitelik), başka "renkler"le "karışmamalı", saflığını korumalı ve saf kalmalıydı. Comte de Gobineau'nun yukarıda harfi çevirisiyle adını verdiğimiz ve asil dilindeki adıyla *Essai sur l'inégalité des races humaines* klasik yapıtının (1853-55) ilk baskısı sonrası, çok-baskı yapmış bir yapıt olduğu malumdur, tüm yapıt 6 kitaptır (livre 1, 2 vd.). Meraklısı için 1967 (5 ve 6. Kitapları dışında) baskısını elektronik kitap olarak vermek mümkündür (https://nacaomestica.org/blog4/wp-content/uploads/2017/02/essai_inegalite_races_1.pdf). 19. yüzyılda ırkçılık, Avrupa ulusçuluklarının aşırı bir türü olarak ancak formüle edildi. Bu, Avrupa'da da ulus düşüncesinin henüz olgunlaşmadığı ve ulusa ad veren halk kitlelerinin de sınıf, statü, toplumsal her cins farklılık üzere, temelde bu ulus biriminin üstünde birleştirici bir ülküsellik, tutkal düşünce olarak belirlemediği bir dönemde, Avrupa toplumlarının "yüksek politika"dan (yani *fildişi kule* mecazında) arındırılması, soğutulması ve fakat aksi görünümünün ortaya manifeste biçimde sahneye girişiyle, proletaryalar doğarken de gerçekleşti. Tipik örnek Alman Yahudileri idi; Alman Yahudileri 19. yüzyılda müthiş bir entegrasyon sürecini aslında ulusçu düşüncede idrak etti. Buna karşın çelişme, Alman Birliği sağlanmışken, Alman ulusçu kentsoylusunda "Alman ırkı"nın "özgünlüğü" ve "münhasırlığı" düşüncesinin galip gelmesiyle de sonuçlandı ve 19. yüzyılın son çeyreği, yüzyıl dönümünde, tüm bir 20. yüzyılda Avrupa ulusları yeniden "bilim" tanrısında, ırk-ırkçılığı mükerrer kurguladı (Türkçeye "yabancı korkusu" veya "yabancı düşmanlığı" diye çevrilen *xénophobie* vd. terimler de eskidi).

⁵⁶ Bkz. J. P. Mallory, *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth*. New York: NY Thames and Hudson, 1989; klasik çalışma olarak Aryan tezi ve miti için Léon Poliakov, *Le mythe aryen, essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris: Calmann-Lévy, 1972. Her geçtiği yerde olmasa bile çift trnak vurgusuna bırakıldığı tespit edilen *ırk* antropolojik teriminin ('kan' ve 'Arya'yı da alarak yanına) Avrupalı modern ulus tahayyülü ve inşasında işe yarar ve kullanışlı hâle nasıl getirilmiş olduğu üzerine bk. Uli Linke, *Blood and Nation: The European Aesthetics of Race*, Philadelphia, 1999. Ayrıca şu kitap da, son kerte de ırk sorununa, 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyılda ortaya çıkan ırk ve ırkçı tezlerin sahiplerini ele alarak disiplinler arası bakışıyla aydınlatıcıdır. Bk. John R. Baker, *Race*, Foundation for Human Understanding, Athens, Georgia, 1981, 7-161.

⁵⁷ Bu Tezler'in birbirine eklemli incelendiği bilinir, dönemi içinde itirazların ve reddiye yazanların da olduğu sabittir. Bazı temel referans kaynak metinleri de (başta bu çalışmada da yararlanılan *Türk Tarihinin Ana Hatları-TTAH*, 1931, İstanbul) vardır. Tezler'e inanmışlık had-hudud tanımaz; itirazlara, *tenkide* karşın, meydan okuyucu cevaplarla "kat'i zafer" ilân edilmiştir. Başta Zeki Velidi Togan'a linç kampanyası sergilenmiştir. Bu Tezler'in dayanak noktalarını, itiraz ve eleştirileri genel olarak okumak için bunlardan biri olması sebebiyle bk. Şemsettin Günaltay, "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatlara Mahiyeti Tezin Kat'i Zaferi", *Bellekten*, Cilt II, Sayı 7-8, Temmuz 1938, 337-365.

⁵⁸ Bkz. Frederik Barth, Andre Gingrich, Robert Parkin, Sydel Silverman (Eds.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago, 2005.

⁵⁹ 20. yüzyıla devrederek İki Savaş Arası (1918-39) yansımaları ve uygulamaları olduğu için, ırk antropolojisi ve etnolinguistik temelli modern ulus inşası bu kez 'Aryan Hırvat'ın (*Aryan Croat*) varlığında aranır; Hırvat ulusçuluğunun politik ve bilimsel temsilcilerinin aşırılığı açısından bk. Nevenko Bartulin, *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*, Brill, Leiden, 2014.

⁶⁰ "Türkiyeli" birden çok 'çevre' ve 2000'li yılların sosyologlarının *nev-zuhur* keyifli icadına mahsus bir ifade ve kavramla ifade etmek gerekirse, "mahalle" tarafından kendilerine *exclusif* bir tarih yazım diskuru, söz varlığı ve düşünce ve bakış açısı şablonları oluşturuldu ve 'Resmî İdeoloji'nin, öyleyse 'Resmî Tarih'in stereotipik, arketipik Kemalist temsilcileri incelendi; Türkiye'de de çoğaltılmış bakış ve yaklaşımın kitabı için bk. Büşra Ersanlı Behar, *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmî Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-*

üzerinden değil yalnızca, doğrudan bu sülalenin de temellendiği⁶¹ 'Türk'ü 'Tarihin Merkezi'ne yerleştirmek iradesine soyunduğu açıktır. Zira, o veya bu Türk sülalesinin idaresinde, hem ilk anayurt hem de yurt tuttıkları yeni coğrafyalarda tarihî tanımlı toplum ve ulus olarak Türklerin⁶² Türkçedeki nihaî yazımıyla adı *Anadolu* olan tarihî (siyasî) beşerî coğrafyasında da siyasî egemen ve her bakımdan iç ve dış norm belirleyip uygulayıcı, kültürleyici nüfus varlığı kanıtlanmıştır.

Osmanlı 19. Yüzyılı; Tanzimat ve sonrası, I. ve II. Meşrutiyet ile süren Cumhuriyet Dönemi'ne intikal eden "yeni aydın" tipinin varyant seslerinin ve edebiyatının kurduğu Batı=Avrupa=Batı Avrupa (denkliği), bu cihete dönük göz kamaşmasından başlayarak politik ve bilimsel körlüğe doğrultulu akıma kapılan seçici temsilleri için ütopya idi. Tezler'in ereği stratejik ve bilinçli, ancak kısa bir döneme mahsustu; maksatlı olduğundan ulusçu diskursif ve rekonstrüktif, gecikmiş bir romantik tarih imalatı idi. Buna karşın, her iki Tez'in birbirine bağlı olan çerçevesi, yalnızca Anadolu ve Hatti-Hitit ile yetinmedi; tüm ulusları ve eski-yeni "medeniyet tasavvuru" ve "muasır medeniyet" rekonfigurasyonu için işlevsel kılarak işledikleri, hayranlık ve perestiş kaynağı olmuş Batı uluslarını da soyca-boyca 'Türk yapma' işi Batı ve Aydın kompleksini işaretliyordu. Öte yandan aynı perestişin özne-nesne ilişkisinde temsilci uluslar, Anadolu'yu da 'taksim' etme 'projeleri'ne Osmanlı yıkılınca 'o an' geldi hükmünde yeltenmişti. Bu, 'aydın'da baş edemediği veya edemeyeceği bir ikilem olsa bile gerçektir. Kurtuluş Savaşı'nın (1918/1919-1922) galibini, 'gerçek yeni devleti'ni ve onun egemen sınırlarıyla, elbette 'Küçük Asya' demekle Anadolu'daki varlığını sorgulayıcı bir yeltenişti. Yakın, taze belleğindeki 'Hasta Adam' allegorisi ise Şark Meselesi'ne eklemli idi. Bu, aynı zamanda Osmanlı aydın ve aydın elit kuşakları açısından 20. yüzyıla devreden bir zihin haritalamasının komplikasyonları hazır ve tazelenabilir bir referans diskuru idi. Antik özel adları coğrafya, ülke, devlet ve her ne olursa, antik sınırlarının belirsizliğini gerçek ölçekli

1937), Afa Yay., İstanbul, 1992. Tarih ve Dil tezleri, Türkiye'de dönem dönem ders malzemesi olarak 'Tarih Ders Kitapları'na da kaçınılmaz olarak damgasını vurmuştur. E. Copeaux'nun çalışması da çevrildikten sonra atıfların atfı (Türkiye'deki her alandaki tezde, kitapta ve makalede, eğitim tarihi vd.) olabilmıştır; ilgili Tezler'i yorumlayıcı diskur bombardımanı bakımından. Bk. E. Copeaux, *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Zevinden Türk-İslam Sentezine*, Çev. A. Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998. Bu konu da 1990'lardan itibaren incelenmektedir. Ne var ki, bir kategori olarak *tarih ve sosyal bilgiler okul ders kitabı yazarlığı*ma, kendilerine sipariş edilmiş olsun veya olmasın, bu Tezler'in maksadını aşarak hep yer bulabildiği, Türkiye'de 1990'lardan sonraki Osmanlı ve Osmanlı sonrası Türk eğitim tarihi vs. Türk modernleşme tarihi alanlarında yapılan inceleme ve çalışmalardan bilinmektedir. Türk Tarih Tezi diskuruna TTAH merkezinde (ve diğer 4 Tarih lise kitabı) bakıp soğuk bir metin okuması olması bakımından bk. Celal Metin, *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1998; en erken bir toplantı ve sonuçları için bk. *Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*, Yay. Haz. Salih Özbaran, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2008; ayrıca ders kitaplarının incelenmesi de, bu Tezler'le beraber moda olarak ve E. Copeaux'dan sonra 10 yıl içinde artarak bk. Seher Boykoy, "Türkiye'de 1939-1945 Yıllarında Tarih Öğretim Programları ve Tarih Ders Kitaplarının İncelenmesi", *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, 157-81; Mesut Çapa, "Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih öğretimi", *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt 29, Sayı 30, 2002, 39-55.

⁶¹ Aksine şehzade ve Orhan beyin "tefur kızı"yla izdivacı vs. stereotip ve arketiplerle Türk popüler kültürü ve edebiyatı (ve sineması), sülalenin "Türk kanı"na "Rum kanı"nın "baştan karıştığı", nihayet Slav vd. soylardan seçilmiş *afet-i alem* köle kızların sultana şehzade verebilmek için yarıştığı "harem-i hümayun"da, sultanın "şehvet"ine dizinli, hadımlarıyla ve başka fiktif veya değil, kalabalık bir *personayla* entrika dolu harem ve "harem edebiyatı" ve saray toplumunun iktidar güreşindeki tüm oyuncularını çeşitlenerek elbette, sadrazamından şair ve ulemasına "divan edebiyatı"yla ölçülen sığlık (şairlerin kadına mı yoksa erkeğe mi, hangi aşığına dizelerini dizdiği vs. büyük kısmı spekülasyon, eski evrakı konumlandıramayan mikro-tarih vd. moda kuramlara dayalı incelemeler ve tarihi konu yapan roman türleri ve çarpıtma dolu, politik işlevi an-tarih uyarlama tv dizileri.). Politik veya diplomatik, ya da eski evrakta rastlanır sıfatla kralî evlilik kurumu Türk-içi soy soya, boy boya eskidir. Yine bu konuda Çin prensesleri = *konçuyuları* ünlüdür, Köktürk Çağı Kağanlık Yazıtları'nın didaktik bir boyutudur. Ayrıca daha geç olarak İran Cengizli İlhanlıları, Osmanlı'ya gelmeden herhalde "Şehvetli Türk" olmayıp "Şehvetli Moğol" iken, Bizanslı prenseslerle evlenmiştir. *Osmanlı* adı yok iken yine Türkiye Selçukları da keza. Bk. Keith Hopwood, "Bizans Prenseleri ve Şehvetli Türkler", Çev. E. Uşşaklı, *Kebikeç*, Sayı 13, 2002, 145-156. Bu konu Anadolu sahasında uç beyliği Osmanlı ailesinin güç devşirme politikaları merkezinde meraklı olup yenilerde, Haloforia değil, Theodora üzerinde çalışılmıştır. Bk. Yahya Başkan, "Orhan Bey'in Bizans İmparatoru Kantakuzeneos'un Kızı Theodora ile Evliliği", (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi) *Tarih Dergisi*, Sayı 66, 2017/2, 47-61.

⁶² Her iki Tez'i de yakından ilgilendirse bile Tarih öncesi çağlarda Türklerin atalarının Anadolu'da ve onun hinterlandındaki varlığı üzerinde durmak ilgi çekici olmakla birlikte, yeni bir tartışma konusunu açacak kıymettedir. Tartışma, bu makalenin odaklandığı konunun dışına çıkaracağından bundan özellikle kaçınılmıştır. *Türkler* kullanımı, tarihî gelişim seyri farklılaşmış olduğu bilimsel bilgisine de dayanmaktadır. İspatı için, uluslar tarihi ile sülale tarihleri okumasını birleştirmek, nerede nasıl birleştirileceğini belirlemek, tarihî ve modern *Türk* soyadını taşıyan ve fakat bugün kendi 'etnonim'leriyle de bilinenlerin Eski Türk ve Müslümanlaşma'yla başlayan bütüncül, parça-bütün modern ulusal tarihleriyle "eski tarihleri"ni bilerek, 19. yüzyıl ve sonrası karmaşıklığında da ele almayı şart koşar. Anadolu Türk sahası kitaplar açar. Sibirya, İdil-Urallar, Türkistan ve Kafkasya da, İran, Irak, Suriye ve Mısır da. Şu makale, kuramsal ve ampirik olarak perspektifimiz için açıklayıcıdır. F. Sema Barutcu-Özönder, "Türkler ne zaman bir millet idi? I. Ortak bir köken mitleri vardı: Bir dişi-kurttan türemişlerdi", *KÖK Araştırmalar*, 1/2, Güz 1999, 65-92.

haritalara⁶³ izdüşümlü aktüel ilişkilendirmeler, benzerlikler ve yakınlaştırmalar yapıldı. Batılı ve nihayet I. Dünya Savaşı'nın galiplerinin emperyalist politikalarının aletleri bu haritalar oluyordu; I. Dünya Savaşı sonrası bu haritaları gerçek yapmak imkânı ve fırsatı geçmişti.⁶⁴

Hitit=Eti simgesinde Eski Anadolu uygarlıkları üzerinden değil yalnızca, Osmanlı sonrası Anadolu 'etnik' Türk ve Türk olmayan, nihayet Müslüman ve Müslüman olmayan nüfus yapısını da dikkate alarak 'halita', 'harman' ve 'amalgam' sözcükleriyle de, Anadolu Türk soylu/adli nüfusun varlığını, devlete ad veren soyun en eski tarihî adını, yani 'Türk adı', daha sonra "Anadolu'da Türk yoktur"a doğrultulu bizzat iç dünya-dış dünya ilişkisinde sorgulatarak ilerletilmesinin kapısı da böylece açık bırakılabilirdi. 1930'lu yılların sonlarında başlayıp 1950 ve sonrasında artan politik ve ideolojik kırılmalarla, bilimsel cehalet, taassup ve öz güven yitikliğiyle *Şark Meselesi* travmasının ve politik toplumsal belleğinin tortuları aşılamayarak, kuşkusuz uzun geçmişi, 'altın çağları'yla ve fakat daima 'inhibit'ıyla 'Osmanlı' da atfı anlamlı ve mutlak seçici olarak indirgendi (dönem, oyuncular, olaylar). Tezler'in mucitleri ve onların ardılları yeni kuşak ve yeni aydın bakışlarıyla 'muasır medeniyet' (mecazı) işaretlemesini de gerçek bir durulukla entelektüel olarak konumlandıramadı; Anadolu eski uygarlıklarının Anadolu'da "kalıntıları" var ise, yine *en eski, daha eskiye*, zamanda belirsizliğe dayalı bir soyağacı icat etme mesaisi yaşandı. Bugün ancak bilimsel inceleme ve spekülasyon tarih, büyük genellemeler yapmanın konusudur.

Avrupalı 'ırklar' ve modern 'uluslar' beyaz olunca ve bu tescillenince 'Sarı'ya veya 'Siyah'a değil, fakat 'Beyaz'a, hep ama hep 'Aryan'a (=Arî, Arya)⁶⁵ ve 'saf ırk'a yasalama gerekti; 'Turan'a değil, 'Aryano-Turan'a, 'Alp Adamı'na (= Alpin),⁶⁶ 'deri' veya 'ten'in rengine, 'Kafa' ve 'Kafatası'na (ve beden, yüz ve uzuvlarına, iskelet ve

⁶³ Daha önce atfı yapıldığı üzere J. A. Cramer dışında bir on yıl sonra, ünlü Alman coğrafyacı baba Heinrich Kiepert (1818-99) ve oğul Richard Kiepert'in *Küçük Asya* adlı (bölge bölge) haritaları belirtilebilir (1844-1855). Ayrıca Kiepert haritaları için daha ayrıntılı olarak bk. <https://storymaps.arcgis.com/stories/1c511e31e91346af8181854108934e9d> (Erişim: 5/02/2023). Alman modern coğrafya mektebinin kurucusu Carl Ritter (1779-1859) ile çalışmış olan, antik dünyanın modern usullerle haritalarını çizen Heinrich Kiepert'in, özel ilgisi Osmanlı beşerî coğrafyası olmuş, çok defa seyahatlerle bilgi ve veri topladıktan sonra 1840-1890 arasında Osmanlı haritalarını yayımlamıştır. Onun haritalarını oğul Richard Kiepert (1846-1915) aktüelleştirmiştir. *Karte von Kleinasien veya Küçük Asya Haritası* (1843-45) ve asıl Osmanlı İmparatorluğu haritası (Asya ve Avrupa kısmı) (*Carte Générale de l'Empire Ottoman en Europe et en Asie*, Berlin, 1867) "yer adları" bakımından 4 yaprak hâlinde dijitalleştirilmiş görüntülerine özellikle bakılması ve incelenmesi şu siteden önerilir: <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim 05/02/2023.

⁶⁴ *Sevr (=Sèvres)* simgesi akla gelmelidir. Bk. Seha Meray-Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküş Belgeleri (Mondros Bırakışması, Sevr Andlaşması İlgili Belgeler)*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1977; yayın olarak devamı bk. Osman Olcay, *Sevr Andlaşmasına Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler)*, AÜ SBF Yay., Ankara, 1981; özellikle Anadolu ve emperyal sınırların "oburlar iştahı"nda taksimi bakımından da "Türk ahval'ini anlamlandırmak için bk. V-LXVI; ayrıca bk. Gülnihal Bozkurt, "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, Cilt XIX (56), Temmuz 2003, 483-505. Şu satırlar an-tarihi anlamlandırır: "Paris Barış Görüşmelerinde Şubat başında (1919) kurulan "Yunan ve Arnavutluk Meseleleri Komitesi"nde Yunan heyetinin üyesi ve Dörtler Konseyi'nin danışmanı olarak yer alan Harold Nicolson şunları yazmaktadır: 24 Mart: "Aşağı indim ve Amerikan delegesi Mezes'le görüştüm...Küçük Asya konusunda anlaşıyoruz. Ayvalık'tan Selçuk'un kuzeyine kadar bir daire. Bu da bir şeydir". 28 Mart: "Amerikalı delege Arnold Toynbee ile Türkiye'nin geleceğini konuştuk. Bir Ermeni Devleti için sınırları belirliyoruz...". 13 Mayıs: "Büyük haritamı yemek masasının üzerine yaymamla birlikte herkes başıma toplandı... Ben İtalyanlara Antalya'yı ve Fransa'dan kalan bölgeleri önerdim... Paylaşılacak pasta şimdi daha büyük gözüküyordu... İtalyanlar Ereğli'deki kömür madenlerini de istediler. Bu konuda bilgili olan bir İngiliz delegesi, "ama oradaki kömür çürük, pek işinize yaramaz" dedi... Sonlara doğru, Milletler Cemiyeti'nin Anayasası'nın "Mandalalar" bölümünü açtık. Maddede, "ilgili halkın istek ve rızası ibaresi" vardı. Çok eğlenceli bulundu bu ibare. Nasıl da güldüler..." Bozkurt, 483-484

⁶⁵ Türk Dil Kurumu (TDK) elektronik sözlük portalında "Ari", sözcük türü ve etimolojisi verilerek şöyle tanımlanmıştır: "*isim, özel, (a:ri:), Arapça āri. İran'dan geçerek Kuzey Hindistan'a yerleşen halk veya bu halktan olan kimse*". Bk. "ari", <https://sozluk.gov.tr/> (erişim: 21/01/2023). Ayrıca Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam*'da اریا "Arya" ve "Arie" biçiminde eski harfli ve Latin harfli de yazarak iki madde başı açmış (Arya=Herat maddesi), *Arie* maddesinde ise, çağının bilginlerinin yeni yeni, Arya'yı arayışında antik aktüel İran haritasının sınırlarında "Aria" adlı antik bölgenin komşu bölgelerle betimlemesini Büyük İskender'e ve istilaları sonrası Eski Yunan coğrafyacı bilginliğinden vermiştir: "*İskenderin istilasından sonra gelen Yunan coğrafyayunu tarafından ta'yin olunan taksimata göre, İran-ı Kadim'in bir büyük vilâyeti olup, şimalen (Bahriyana), cenuben (Dranciyana), şarken (Paropamisya) ve garben (Partya) vilâyetleriyle [bu kelimelere müracaat] mahdud ve muhat idi, ki Haristan'ın cenub-ı şarki kısmıyla Sistan'dan ibaret olup, merkezi (Arya) yani Herat şehri idi. Bu kıta bugünkü Afganistan ma'dud ise de, Herat Hanlığı namıyla müstakilen idare olunmaktadır [(Herat)] ve [(Afganistan)] maddelerine müracaat buyurula.*", Şemseddin Sami, *Kâmûsu'l-Âlam Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tâbir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*, Birinci Cild, İstanbul, 1889, 167.

⁶⁶ Terimin klasik antropoloji, etnoloji ve tarih alanında ve 20. yüzyıl bağlamında erkenci kullanıcı ve yazanı olması bakımından ve Cumhuriyet döneminde Türk antropoloji incelemelerine etkisi (doğrudan, dolaylı; Afet İnan, Şevket Aziz Kansu ve talebeleri vd., ayrı "ırk hıfzıssıhha"sı ya da "öjeni" konusunda Sadi İrmak) de yüksek olduğu bilinen Eugène Pittard'ın (1867-1962) kendi yazısı için bk. Eugène Pittard, "L'Homo Alpinus", Pierre Allorge (Ed.), *Contribution à l'étude du peuplement des hautes montagnes*. Paul Lechevalier, Paris, 1928, 12-25. Birçok çalışması bir tarafa Pittard'ın esas sık atfı alan yapıtı olarak bk. *Les Races et l'Histoire* (Paris, 1924). Türkçede yayımlanan "Beyaz Irkların ve Medeniyetin İlk Tarihi", *Ülkü*, Halkevleri Dergisi, 11 (64), Haziran 1938, 371- 380;

kemiklere, 'moğol lekesi'ne, 'femur kemiği'ne vd. de), 'Brakisefal'e, 'Kan Tahlili'ne kadar, daima 'Hind-Aryan'a, dolayısıyla 'Hind-Avrupa'ya, ve elbette ne 'caucasoid'e ne de 'mongoloid'e değil, daima 'europid'e bağlandı. Kuşkusuz bu hem tarih ve arkeoloji hem de dil bakımından bağlama, ölçme ve ölçümlemeler yapma işi, Tezler'in tarihî gerçeğe de bağdaşmayan ve birleşmeyen diskur ve içerikleri ile esinlendikleri kaynak yataklarını açıklamada yardımcı olacaktır.

Bunaltı işareti olarak Harp sonrası süren diğer Avrupa merkezli (: Alman, Fransız, İngiliz) antropolojik ve biyolojik çerçeve, Türkiye'de de modern ulus-devlet inşa politikasını ve türlü eğilimlerini belirliyordu. Tezler'in zihniyeti açısından belirleyici bir politik yakın geçmiş belleği de etkisini sürdürüyordu.⁶⁷ Tezler'i inşa edenlerin söylem merkezine aldıkları *Türk, Türklük* sözelleşmesi aslında aksi cihette seyretmiştir: 'Bu Türk'ü (Anadolu Türkleri) simgesel olarak Hitit yapma, Hitit'e bağlama mesaisi vermiş, bunun için uğraşmış bir tipleşmeye döneminde itiraz ve eleştirilerin de yapıldığı bilinmektedir. Tezler'in hız kazandığı dönemde ve daha keskin olarak 1940'lı yıllarda "ırkçı" ve bir örtmece olarak "ırkçı-turancı" denilerek Tez karşıtlarına bir dışlama ve kovuşturmanın da yaşandığı olmuştur. Başta Hüseyin Nihal Atsız⁶⁸ ve Zeki Velidi Togan⁶⁹ olmak üzere Tezlere ve özellikle bu Tezlerin bilimsel delillendirmesini yapan akademik çevreye itirazlar edildiği sabittir.

Yazısı olmayan ve aynı zamanda 'antik dil topluluğu' ise Hattilerdi. Çivi yazısı ve hiyeroglif (=resim yazısı) arşivleri olan Hititlerin, ayrıca onların da içinde yer aldığı başka Hint-Avrupalı boyların Anadolu'ya gelişi MÖ 2100-2000 yılına karşılık geliyordu.⁷⁰

Hititlerin belirtildiği üzere *neşumnili* ya da *kanişumnilli*, *neşili*, *nāşili* yani *neşaca*, *kaneşce* (dil ve coğrafya işaretleyici) olmaktan ötürü bu öz adının (veya iç ad) yerine hâlâ süren tartışmalara göre modern Batı dillerinin yazılı formlarında ve Türkçedeki biçimiyle -alıntı- *Hitit*'in galat olarak yaygınlık kazanması ise ancak 19. yüzyıl sonu, 20. yüzyıl başında gerçekleşmiştir. Alman ve diğer; Fransız, İngiliz ve İtalyan Hititoloji (Eski Çağlar)

"Neolitik Devirde Küçük Asya ile Avrupa Arasında Antropolojik Münasebetler", *Belleten*, Cilt II, Sayı 5-6, II. Kanun-Nisan 1938, 19-38. E. Pittard dışında, yine doğa bilimleri, antropoloji, fizik antropoloji, etnografi vb. alanlarındaki çalışmalarıyla bilinenleri de vardır. İçlerinden politikacı ve uygulayıcıları çıkarak bu 'bilgin' muhiti yazarları, gazetecileri algi, duygu ve düşünce hazır metin kalıplayıcılar olarak doğrudan etkilemiş ve iz bırakmıştır. Bk. J. Deniker, *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*, London: W. Scott; New York: Charles Scribner's Sons, 1913, J. Deniker, *Les Races et Les Peuples de la Terre*, Masson et Cie, Paris, 1926; yine Deniker'in Fransız *Bulletins et Mémoires de la Société d'Anthropologie de Paris*'te yayımlanan 19. yüzyıl sonu makaleleri anılmalıdır: "Essai d'une classification des races humaines, basée uniquement sur les caractères physiques" (Année 1889, 12, 320-336) ve 'Les Races de l'Europe' (8, Année 1897, 189-208 ve 291-302). J. Deniker'in Avrupa'daki ırkların tasnifi üzerine bk. William Z. Ripley, "Deniker's Classification of the Races of Europe", *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol 28, No. (1899), 166-173; yine Fransız antropolog Paul Topinard, *L'anthropologie*, Préface du Paul Broca, C. Reinwald, Paris, 1876, Paul Topinard, *L'homme dans la nature*, Felix Alcan, Paris, 1891 ve aynı yazarın "De la notion de race en anthropologie", *Revue d'anthropologie*, 2. sér., t. II., 1879, 589-660; William Z. Ripley, *The Races of Europe: A Sociological Study* (New York, 1899). III. Reich'in (=Nazi) da ideolojik olarak dayanak yaptığı Hans F. K. Günther, *Rassenkunde Europas*, 2d ed. (Munich, 1926) belirtilmelidir. Friedrich Wilhelm Nietzsche'yi (1844-1900) düşündürsün diye herhâlde, bu sebepten kitabının adını *Ecce Homo* (= İşte İnsan, harfiyen, 1888) vermiştir, ilginç ve kayda değer bir söz varlığı (*lexicon*) incelemesi de yer alır. Luigi Romero, Batı edebiyatında; modern bilim dalları ve onlara zemin veya tarihî kaynak teşkil eden klasik metinler, modern metinlerle bir külliyyat oluşturmuş ve *Homo* ile başlayan Latince-Yunanca söz varlığını çıkarmıştır. Bk. Luigi Romero, *Ecce Homo! A Lexicon of Man*, John Benjamins B.V, Amsterdam, 1979 içinde: 'homo alpinus' (8); 'homo nordicus' (96), 'homo mediterraneus' (88), 'homo sapiens albus' (125) ve olmazsa olmaz 'homo europaeus' (44-45). *Nordic-Alpin-Mediterranean* bir üçlemedir.

⁶⁷ Bu çerçevede, I. Dünya Savaşı ertesi ve Paris Barış Konferansı zemininde İngilizler başta olmak üzere savaşın galiplerinin, Avrupalı politik ve ideolojik aygıt temsilcilerinin yeni Türk ulus-devletinin kuruluşunu sindirmek konusunda tereddütleri, emperyalist ve ideolojik gerekçelerinin ne olduğunu bilmek de Tezler'in mahiyetinin belirlenmesinde rol oynayıp oynamadığı da ayrıca sorgulanmalıdır. Anadolu'nun Taksimi' demek olarak 'Proje=Tasarı' olarak Osmanlı Hükümeti tarafından imza edilen Sevr Barış Andlaşması (10 Ağustos 1920) ve simgesini anlamlandıran şu diskur dikkat çekicidir. Bu tasarı=proje, 11 Mayıs 1920'de Paris'te 'Damat Ferit'li Osmanlı heyetine verildi. Churchill, 'hakikat'i mecaz dilin gücünde yazacaktı: "Türk, kötü yönetim yüzünden, bitmez tükenmez felaketler ve harplerle çökmüş, çevresinde imparatorluğu paramparça olmuştu. Fakat o hâlde canlı idi. Göğsünde, dünyaya meydan okumuş ve yüzyıllar boyunca bütün istilacılara karşı başarı ile mücadele etmiş bir ırkın kalbi çarpıyordu. Dünyaya düzen verecek adamlar Paris'in duvarları kumaş kaplı, yıldızlı salonlarında toplanmışlardı. İstanbul'da müttefik filolarının topları altında çalışan bir kukla hükümet bulunuyordu. Lâkin Türk'ün anayurdu Anadolu'nun sarp tepeleri üzerinde bir avuç insan kaderlerinin bu şekilde tayin edilmesini kabul etmiyorlardı", Bozkurt, 4

⁶⁸ Hitit=Etî politik kültür endüstrisinin belki de ilk örneği mizahıyla Atsız'dan gelir. Hüseyin Nihal Atsız (1905-1975), distopik eseri *Dalkavuklar Gecesi*'nde (1941) Hitit'li olup "Türk olmayan" bu Tezleri "tezli" takdim edenleri reddetmiş, hicvetmiştir. Zamanında toplatılıp yasaklanmış da olan eserin başlığındaki dalkavuklar, bu Tezler'in "münşileri", "banileri" ve "galipleri"dir. Bk. *Dalkavuklar Gecesi. Romancık*, 1941, İstanbul: Aylı Kurt Yay..

⁶⁹ Z. V. Togan, *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları* (İstanbul, 1932), 167-93, 369-400. Diğer, düşük profilli, sesi kısık çıkan itirazların sahipleri Avram Galante, Hüseyin Kâzım Kadri, Ragıp Hulusi Özdem, Fuad Köprülü.

⁷⁰ Mallory, *In Search of the Indo-Europeans*, 24-30.

çalışmalarının bilginlerince, daha da önce Mısırbilimcilerce⁷¹ Eski Ahid veya *Tevrat* metni, yanı sıra Yeni Ahid esas alınarak Tevrat kronolojisinde İsrailoğulları tarihi ve gelecekteki Hristiyan ulusların gelişim tarihi içinde kutsal kitapları ve diğer dinî metinleri doğru-yanlış okuma, çözme, diller arası çeviri ve sonuçta alış-verişli olarak kopyalarak tahvili *Hitit* adının yaygınlaşmasında görev üstlenmiştir. Sorun daha da fazla Hint-Avrupa Dil Tezi temelinde olmasından ayrı ideolojiktir. Tevrat'ta geçen bir antik halk, topluluk ve diğer şeylerin adlarına yapılan okuma, harf çevrim, harfi çeviri, aktarımlı, çağrışımlı ve dillerin yazılı formlarına uyarlayıcı türlü alıntılama, kopyalayıcı aktarmalar, sonuçta formel analogilerle *Hitit* adı da, Hititlerin yukarıda belirtilen öz ve gerçek adını bertaraf etmiştir. Buna karşın Hattuşa=Boğazkale'nin çivi yazılı ve hiyeroglif arşivinin keşfi, bu iki tür antik yazının okunması kullanımındaki *Hitit* adı karşısında Hititlerin gerçek topluluk adını ortaya çıkarmış, esas düzeltici ve belirleyici rol oynamış olmasına karşın Anadolu Eski Çağlarının Batı'da başlatılan incelemelerinde görev alan tarihçiler, arkeologlar ve tabii Hattuşa=Boğazkale tabletlerini okuyan ilk filologlar *Hitit* yerine gerçek adının bilimsel kullanımda yaygınlaşmasını sağlamamışlardır.

1.1. Hitit=Eti'nin Keşfi ve Gerçek Öz Adın Örtülmesi

Galat *Hitit* adının Osmanlı Anadolu'sunun nasıl bir arkeolojik kazı sahası hâline geldiği ile ilişkili dikkate değer bir geçmişi vardır. Geniş topraklarıyla egemenliği çözümlenip Osmanlı sahnedeki düşerken, toprakları 19. yüzyılda Batılı ulus ve devletlerinin dilcilerinden tarihçi ve arkeologlarına kadar, bütün bütün 'devasa bir antik kazı sahası' hâline geliyordu. Aslında, henüz bölge bölge (memâlik, vilâyet), kent kent, Hitit bilimsel bilgisinin kurumlaşması gerçekleşmemiş olsa da, unvanları iç içe geçerek ünlü Fransız mimar, arkeolog ve gezgin, kısa ve yaygın adıyla Charles Texier'nin (Charles Félix Marie Texier, 1802-1871) Hitit kazı sahasının dünyaya açılmasında başat bir rol oynadığı anlaşılıyor. Ch. Texier 'antik coğrafyalar'a an-tarih zaptıyla, 20. yüzyılın esaslı arkeolojik yüzey araştırmalarının yapılacağı bir 'yer' işaretleyici oluyordu. *Texier sonrası* gibi bir ifade bile 'antika' ile 'antik' arasında farkı hem Türkçede hem de Batı dillerinde 'av-avcı' ilişkisinde semantik ve semantik politik farkını öğretmeye başlıyordu. Seyahatleri ve kitaplarının gravürleri, çizimleri, topografik planları, löveleri ve krokileriyle "o gün"ü yer işaretli olarak betimleyici, anlatıcı kaydıyla (müstakbel Batılı seyyah ve bilginlere nasihatlerle) yazdığı titiz ayrıntılar -Türk etnografyası, folklor ve antropolojisi, Osmanlı ve Selçuklu Türk arkeolojisi, sanat ve mimarisi için de son derece değerlidir- bakımından Ch. Texier kuşkusuz yazılı mirasıyla hâlâ son derece önemlidir. Ch. Texier Anadolu'ya; 'Küçük Asya'ya ilk seyahatini 1833-1834, ikincisini ise 1843 yılında gerçekleştirmiştir. Tüm yapıtları vaktinde basılmış, bu ünlü Anadolu seyahati ve diğer coğrafyalara seyahatleri dizi dizi yayın olarak, çağı için bir büyük boşluğu doldurmuştur.⁷² Ch. Texier mürur tezkereleri işe yaramayınca, sultan fermanı, sonra ise iradelerle hedef coğrafyasını gezmiştir. Anadolu tüm esrarıyla önünde durmaktadır. Texier Anadolu'nun 'girilemez', 'bilinmez' (terra incognita), uzak, ücra kaydıyla 'iç kısımlar'a, 'Bozkır'ın derinliklerine dalmış (yapıtının ilk cildi, Fransızca asıl dilinden Türkçe biçimleri *Bythynie*=Bitinya, *Phrygie*=Frigya ve *Galatie*=Galatya'yı ele alır) olmakla imtiyazlı sayılabilir. Osmanlı egemenliğindeki Osmanlı *Memalik-i Mahrusesi*'nin Asya kısmındaki stratejik kararı 'Anadolu'nun antik 'eski ülkeleri', kentleri, köyleri, yerleşimleri, küçük-büyük harabeleri, yüzeye vurmuş devasa veya değil ne varsa taş kütleleri, anıtları, duvar kabartmalarını, ilgili "yerler"i bir bakıma haritalamaya da (nitekim Yazılıkaya kabartmaları) başlamıştır. Fransız Maarif Nezareti himayesinde "minerolog ve antikacı" sıfatıyla "bu genç mimar ve seyyah"ın çıktığı "Şark" seyahatinin (1833-1834, güzergâhı ağırlıklı olarak Ankara'dan Kayseri'ye; *Kapadokya*) sonuçlarından olan Hattuşa=Hattuşa=Boğazköy'ü (Yazılıkaya'yı) işaret eden ve kabartma resim çizimleri, postadan çıkan elyazma notları, planları, topografik löveleri Maarif Nezareti tarafından Fransa Enstitüsü'ne (*Institut de France*) bağlı Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'de oluşturulan bir

⁷¹ Mısır hiyeroglifleri (hiyeroglif=resim yazısı) Fransız tarihçi ve dilci Jean-François Champollion tarafından 1822-1823'te çözümlenmiş, okunmuştur. J. F. Champollion (1790-1832) ve Avrupa Mısırbilimciliğinin (öne çıkmış bilginleri olarak Thomas Young, William Bankes, Ippolito Rosellini, Karl Richard Lepsius) bilimsel temellerini atılması üzerine bk. Jean Leclant, "Aux Sources de l'égyptologie européenne: Champollion, Young, Rosellini, Lepsius", *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, Année 1991, 135e année, N. 4, 743-762.

⁷² 19. yüzyıl Fransız seyahat edebiyatı yanında Dünya seyahat veya seyyah (=gezi-gezgin, İng. travelogy) edebiyatında da itki yaratan ve ivme kazandıran önemli yapıtının 1. cildinin uzun adı: *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du Gouvernement français, de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'Instruction publique; Première partie. Beaux-Arts, Monuments historiques, plans et topographie des cités antiques.* par Charles Texier, Correspondant de l'Institut. Gravure de Lemaître. Ouvrage dédié au Roi. Premier volume. Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires Imprimeurs de l'Institut de France, Paris, 1839. Yapıt, 3 cilttir. İlk cilt Bitinya, Frigya ve Galatya'yı içerir. Diğer yapıtları: *Description de l'Arménie et de la Perse, de la Mésopotamie* (Paris, 1842-1845), *Edesse et ses Monuments* (Paris, 1859); *l'Architecture Byzantine ou Recueil de Monuments, des Premiers Temps du Christianisme ou Orient* (Londra, 1864 R.P Pullar ile birlikte); *The Principal Ruins of Asia Minor* (Londra, 1865 R.P Pullar ile birlikte).

akademik heyete teslim edilmiştir. Heyet tarafından nispeten ayrıntılı bir *Rapor* hazırlanarak 15 Mayıs 1835'te okunmuştur. Bu rapor daha sonra Fransız 'Bilginler Mecmuası'nda (*Journal des Savants*) yayımlanmıştır.⁷³

Texier ve benzerleri modern *géoarchéologie* yapıyor, seyyah sıfatı çağı için örtük sıfat olarak sıradanlaşıyordu. Stratejik meslekler hükmünde yalnızca *fen-fünun* değil, 'insan' merkezli ve 'ulus' merkezli olarak özellikle Batı Avrupalı endüstriyel üç ulusun; İngiliz, Fransız ve Avusturya ve Alman (ve talebesi Rus Rusya) bilim kurumları, resmî ve hususî (akademiler, enstitüler, üniversiteler, arşiv ve kütüphaneler) *dilletant*ları, amatörleri, profesyonelleri, akademik hükmünde başta dilciler (sözlükçüler, gramerciler...), arkeologlar, mimarlar, sanat ve edebiyat adamları, sanat bilimciler, müzeciler, kütüphaneciler, tarihçiler, coğrafyacılara, haritacılar, *asar-ı atika* veya *eski eser* koleksiyonerleri Osmanlı topraklarında, Tanzimat (1839) ve sonrasında daha rahat hareket edebildiler, bir bakıma akın ettiler. Sırasıyla II. Mahmud, Abdülmecid ve Abdülaziz saltanatları dönemi ile II. Abdülhamid döneminde Osmanlı *memâliki* 'açık görüş' alanı oldu. Batılı endüstriyel zenginlerin, sermayedarın ve onunla birlikte yürüyen devlet bürokrasisinin ve ruhban ve ruhban olmayan bilginlerin "tablet" vd. gibi "antik" ve "antika" olana akını başladı. Ch. Texier önemlidir, zira, Klasik kültürün ve daha eski kültürlerin salt bir romantik tipi olmadığı için kendisi, yalnızca 'intiba' ile yetinmedi; hayretle gezmek çağı aşıyor, sistemleştirme, haritalama, atlas ve envanter çıkarma, kataloglama ve neşir (bibliyografik kataloglar, arşivler, külliyatlar, mecmualar, kitaplar) için titizlik ve ciddiyet öne çıkıyordu. Bu tipolojide Batılı "büyük devletler" in sömürgeci politik keşif kolu işlevine soyunan bu meslek insanları keyifle, heyecanla ve doymak bilmeyen bir oburlukla ve sahip oldukları kibirle, Osmanlı üzerinde *antik=eski* romantizmini modern hedef, amaç ve programlarına emperyal ve "emperyalist" hükmünde uyarlanabildiği her düzeyde tatmine başladılar.

Yalnızca Ch. Texier değil, benzer pek çok 19. yüzyıl ve yıkılışa kadar 'Şark Meselesi' kök-paradigmasında kendi temsilci devletlerinin şemsiyesi ve himayesinde Osmanlı sahnesinde boy göstermişlerdir. Fransa deniz-aşırı sömürgeci emperyal devletinin de, İngiltere karşısında artık tek başına hareket edemeyeceği dönem Avrupa tarihine bakıldığında anlaşılabilir. Osmanlı üzerindeki vesayet ya da imtiyaz ve muafiyet rejiminde Balta Limanı Antlaşması sonrası (1838) Fransa'nın rolü ve etkinliği, dolayısıyla hem kapitüler sistemdeki hem de Kırım Harbi sonrası (1856) *Düyunu Umumiye* diye bilinen ve Osmanlı'yı kısıp alan Borçlar Sistemi'nde kreditor olarak gücü ve teftişi, hükümet nezdindeki (Napolyon sonrası dünyada, 1815, Viyana düzeni; sonra 1856 Paris düzeni) politik tavrı, daima önce bu ikili rekabette görünür oldu. Fransız prestiji Osmanlı'nın tüm unsurları için karşılıklı olarak önde gitti. 'Latin Şark' işaretli, eski Haçlı Savaşları coğrafyasına güdülü olarak Batı Katolik = Latin Katolik temsilinde, Fransa Osmanlı nezdinde yine imtiyazlı devlet, ulus ve Osmanlı yeni (tip) aydınında 19. yüzyıl karakteri baskın gelerek imajı ve itibarı sarsılmaz bir özgüvenle hareket edebilmişti.⁷⁴ 1728'e uzanan ve Çelebi Mehmed'in *Fransa Sefareti* milât alınırca zaman çöküşü Osmanlı aleyhine peşi sıra harplerle 18. yüzyılda değişirken, modern Türk-Fransız ilişkilerinin yapısal döngüsünde Fransa daima *kulturtrager* olarak başı çekmiş, yarışmış ve güreşmiştir. Osmanlı, kendi egemen coğrafyasında, kuşkusuz egemenliği git gide 19. yüzyılda kâğıt üstünde, yani bürokrasisi *idare-i maslahat* sözeliyle hariciye ve dahiliyede tavizkâr stereotiplerini doğururken de bu seyahat akını yorucudur. Merkez ve taşra kurumlarındaki bürokratik çözülme bu seyahatlerin "politika işleri" aslında "Şark İşleri" ve "Osmanlı işleri" olurken "Şark" haritasını pafta pafta açar. Modern coğrafya çağında, ölçekli modern ve antik haritalar yapılır; atla, deveyle mihamdarsız gezilen uzun yolda, Osmanlı *memâliki* 'açık görüş' alanı olur: Mısır, Suriye, Irak, Afrika'nın kuzeyi; Mısır harici *Magrib* ülkeleri: Fas, Tunus, Cezayir, ayrıca Nil'in kaynağı bulunarak 'Kara Afrika', Sahra altı, Sudan=Etyopya ve Libya (Trablus, Bingazi), Yemen, Hicaz ve Arabistan, nihayet olmazsa olmaz "Mukaddes Topraklar" veya Fransızcadaki karşılığı ile "Les Terres Saintes" dedikleri Kitab-ı Mukaddes (antik - modern) Coğrafyası, Filistin ve Kudüs-Şam hattı (hatta antik 'Antakya'yı, Kayseri-Sivas-Malatya üçgenini bularak). Batı Avrupalı İngiliz, Fransız, Alman üç rakip dünya ve üçüyle yarışarak yine Rusyalı Rus şarkiyatçı bilginlikler, *Şark=Doğu* kütüphaneleri ve dolayısıyla *Şark=Doğu Bilgisi*'ni (= *Şarkiyat*, *Orientalisme*=Oryantalizm) Anadolu, İran, Rusya

⁷³ *Rapport lu, le 15 mai 1835, à l'Académie royale des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut, sur un envoi fait par M. Texier, et contenant les dessins de bas-reliefs découverts par lui près du village de Bogaz-Keui, dans l'Asie mineure* Rapor'un harfi çevirisi: M. Texier tarafından gönderilen, Küçük Asya'da Boğazköy (=Bogaz-Keui, transliteral olarak Türk yerleşim adının bildirimi) köyü yakınlarında kendisi tarafından keşfedilen kabartmaların çizimlerini de içeren bir posta üzerine, Enstitü'nün Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde 15 Mayıs 1835'te okunan Rapor". Texier'nin Nezaret postasından çıkan evraki, bir bakıma keşiflerini ölçme - değerlendirme ve Akademi için önemini belirleme olarak, Mecmua'da yalnızca Hase soyadı ile belirtilen ve tam adıyla Charles Benoît Hase raportör olmuştur. Akademi heyetinde Quatremère de Quincy, Duras de la Malle ve Ch. B. Hase görevlendirilir. Rapor için bk. *Journal des Savants*, Juin 1835, 368-376.

⁷⁴ İngiliz - Fransız rekabeti özelinde antik - antika bağlamında ayrıntı için bk. İdris Yücel, *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı*, Gazi Kitabevi, Ankara, 2017.

içi Türk coğrafyaları, Çin vd. Uzak Doğu, Hindistan ve Hind alt-kıtası üzerinde inşa etmeye de başlamışlardır. Her biri mesafe almak için ısrarlıdır.75 Ch. Texier de çağdaşları gibi istisnasız, *Küçük Asya* dediği ve dönemine göre bilgin, yazar, çizer, gazeteci, politikacı söz varlığında sıradanlaşarak bu eski coğrafya adında Anadolu'yu bir uçtan diğerine gezerken, *Hitit* esrarının kapısını aralayanlar sırasına girmiştir. Hitit bahsinde yine Eski Ahid bilginleri, Hititlerin (kalıntı unsurlarıyla: Geç Hitit) gücünün ve nüfuzunun kapsamı hakkında çok az fikre sahipti ve onları genellikle antik İsrail (veya İbranîlerin) krallarına karşı çıkan diğer "Filistinli" kabilelerle birlikte sınıflandırdı.

Ch. Texier, Hitit buluntuları rapor edilen ilk Avrupalı değildi. İsviçreli kâşif, oryantalist, İslâmiyat bilgini Johann Ludwig Burckhardt'ın (1784-1817); takma adıyla *Şeyh İbrahim İbn Abdullah*'ın daima mahallî kıyafetle76 Nubya'dan Arabistan çöllerine, Mekke ve Medine'den Suriye'ye ve Mısır'a ve olmazsa olmaz Sina Dağı'na, *African Association* himayesinde gerçekleştirdiği pek çok seyahatin notları ve günlükleri ani ölümü (dizanteri) sonrası yayımlandı.77 1810-1812 yılları arasında Suriye ve Mukaddes Topraklar'a (1816) gerçekleştirdiği seyahati, vefatından beş yıl sonra seyahat günlüğü olarak 1822'de basıldı. Suriye'nin Hama antik kentindeki Geç Hitit devri Luwi (hiyeroglif) yazıtlarına ve devasa yazılı taş anıtlara, bu yapıtında ilk dikkat çeken J. L. Burchardt oldu.78 İşte bu yazıtlara dayanarak İrlandalı misyoner William Wright Eski Ahid'teki Hititler arasındaki bağlantıyı 1874'te kurdu ve İngiliz filolog Archibald Henry Sayce ile birlikte konuyla ilgili ilk kitap olan *The Empire of Hittites* = Hittitlerin İmparatorluğu'nu 1884'te yayımladı. Alman arkeolog Hugo Winckler ve İstanbul (Arkeoloji) Müzeleri'nden dostu Teodor Makridi, 1906'da Çorum Boğazköy'deki ilk kazılarına başladılar, fakat buranın Hattuşa olabileceği henüz bilinmiyordu. Çek bilgin Friedrich Hrozny, I. Dünya Savaşı sırasında Hititçenin çözümü için ilk ve en büyük adımı attı. Yapılan bu ilk kazılarda 10,400 tablet ve tablet parçası bulundu.79

Batılı antik çağlar bilginliği, *Hititlerin* yer adına nispet edilen *neša, kaneš* öz adını ya da Asurcadan *hatti* > *hata* versiyonunu öne çıkarmamış ya da olduğu gibi almamışlar, Tevrat'ta zikredilen İbranîce biçimini çalışmalarında korumuşlar, yani yerleşik kıldıkları bu terimi kullanmayı sürdürmüşlerdir. Hattilerin *Hatti* öz adını örten *Hitit* adının da Hint-Avrupalı kabul edilen başka boylarca (Luwi, Pala) yalnızca "Orta Anadolu"ya yerleşenlere verilen ad olduğu ayrıca belirtilmelidir. Dolayısıyla üzerinde bugün standart ad/terim olarak karar kılınmış bu antik topluluk adı, Türkçe versiyonuyla da standart *Hitit*, hep ara yüzlü 19. yüzyıl ve sonrası modern dünya dillerine tahvil edilmiştir: İbranîceye Asurcadan ve başka eski dillerden girmiş söz varlığı bu bağlamda yönlendirici olmuş, *Hitit* adı için de *yanlış* tahvil sürecini belirlemiştir. Tevrat, İbranîce harf çevrimli yazımına göre bu [ht] halkını (: *hatti*) *hittî, hittîm* biçimiyle kolektif ad, eril yalın, dişil ad kullanımını hikâyelerinde kaydeder. *Hittî, Hittîm* ise Asurî > İbranî (dil) *hatti* üzerinden bir iç addır ve (modern) ulusal formel yazım kurallarına göre uyarlanmıştır. Tevrat'ın Batı dillerine çevirilerinde (1560- Oxford Çevirisi) başta Almancaya *hethither* olarak aktarılmıştır. Ne var ki Tevrat'taki *hittî, hittîm* (Alm. *hethither*, İng. *Heth, Hethen*) biçiminde karşılanan bu eski topluluk adı MÖ 1. bin yılda Anadolu'nun güneydoğusu ve Suriye'nin kuzeyinde kurulan Geç Hitit Şehir-Devletleri'ne ilişkindir, yani Orta Anadolu'da Hattuşa (=Boğazkale) merkezli büyük bir imparatorluk kuran gerçek Hititlerle de ilgisi yoktur, varsa da kalıntılarıdır. Hititolog B.J. Collins'in ifadesiyle bu durum, Kudüs merkezli MÖ 8. yüzyıla tarihli Eski Ahid yazarlığının bir inşasıdır; öyle ki İsrailoğulları'nın kök-köken ve yayılma sahasının genişliği ve derinliğini, zaman-mekânda "daima daha eski"ye temellendirmek, bu sürece tarihî Filistin'in asıl yerli halkıymış gibi başka (ilişkisiz) eski halkları, bu noktada, kuşkusuz Anadolu'yu da

75 Osmanlı merkezli de okunarak Fransa-İngiltere rekabetini gözler önüne seren Türkiye'de ve dünyada çok da tartışılmış şu kitap okunabilir. İlk baskısıyla çevirmen tarafından eklenen 'Sömürgeciliğin Keşif Kolu' epithetli bu yapıt için bk. Edward Said, *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*, Çev. Nezih Uzel, Pınar Yay., İstanbul, 1982. Epitet Cemil Meriç'e aittir. Çok baskısı yapılan bu kitap ayrıca Metis'ten de özgün adı (*Orientalism Western Conception of the Orient*) korunarak çıkmıştır: E. Said, *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*, Çev. Berna Ülner, Metis Yay., İstanbul, 1999. Bir kitap eleştirisi için bk. Ali Şükrü Çoruk, "Oryantalizm Üzerine Notlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, Sayı 2, Aralık 2007, 193-204.

76 Demek ki *Arabistanlı Lawrence*'in erkenci olarak rehber ve taklit ettiği hacı-hocaları vardır. Batılı başka oryantalist benzerleriyle kılık-kıyafette bu genel bir tarz olur. Dış kod olarak yabancılığını gidermek için mahallî karakteristik olarak gördüğü ne varsa oryantalist tip onu yapar, kılık da değiştirir; hayranlıkla ve keyifle, *exotic* de geldiği için bürünür. Mahallî dili ve lehçelerini, ağızlarını -Arapça burada- illâ ki bilir, doğrudan söyler, "yerli" tercüman kullandığı da olur, Türkçeyi bilmek esastır.

77 Nadir eser kitapları, seyahatleri çok baskı yapılmıştır. Örneğin 1968, 1972, 1988, 2012 yıllarında basıldığı anlaşılan *Travels in Arabia* yapıtı belirtilebilir.

78 Bkz. Paul J. Riis, "Les Provenances de Pierres de Hama", *Anadolu/Anatolia* (AÜ DTCF Arkeoloji B Dergisi), Sayı 21, 1978, 47-54. J. L. Burchardt, *Travels in Syria and the Holy Land*, London, 1822, 146-147.

79 Bu konuda bkz. Cem Karasu, "Hattuşa-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar", *Archivum Anatolicum*, Cilt 3, Sayı 1, 1997, 215-238.

işaretleyerek Hititleri de içine katmak suretiyle [Heth (İng.) > Hittî > Hitit (Tr.)] yapay, retorik ve ideolojik, sonuçta İsrailoğulları ve onun tarihî diyasporik özelliğiyle Yahudi ulusunun eski ve modern tarihine de aykırı, tarihî gerçeğe oturmayan bir kullanımdır.⁸⁰ Antik İsrailoğulları Nil'de Mısırlı'yla, Fırat-Dicle havzasında Babilli-Asurlu'yla, Anadolu'da ise Hitit'le (fakat Geç Hitit kent-devletleriyle),⁸¹ Ege'de ise Minoslu'yla temas kurdu. Dolayısıyla Türkçedeki HİTİT, ETİ ikili kullanım ve biçimleşmesinin de Batı dillerinden aktarımla gerçekleştiği anlaşılmaktadır: Almanca *hethiter*, *hethither*, Fransızca *héthien* veya *hétéen* ve sonra *hittite* (bu sıfat biçimin eril, dişil, tekil, çokluk hâlleri), İngilizce *hittite*, İtalyanca *eteo*, *ittiti* ve bu dillerden aktararak çeviren Türk vd. ulusal bilimsel diskurda kullanılması belirtilebilir.⁸² Yahudi (İbranî dili) gibi aynı Samî soydan gelen klasik ve modern Arap dilindeki kullanım *Benî Het=Hetoğulları* (İng. *sons of Heth*) örnek olarak belirtilebilir. Bu tıpkı Tevrat'la aynı, Kur'anî Arabî terim olarak Hz. Yakub'un soyundan gelenler için *Benî İsrail=İsrailoğulları* harfî aktarımında olduğu gibi çeviri ve aktarımlı denk karşılama tasarrufudur. Türkiye Türkçesindeki *Hitit*'in de Batı dillerinden aktarımla girdiği ve alıntı sözcük olduğu etimolojik olarak açıktır. Tietze'nin *Türkiye Türkçesi Etimolojik Sözlüğü*, *Eti*'yi *Hitit*'le eş-anlamlı madde başı yapmıştır.⁸³ Fransızcada da bugün eskicil kalan ilgili *héteen*, *héthier*, İtalyan *eteo* sıfatları artık tamamen *hittite*, *ittiti* ile karşılanmaktadır. Fransızcada baştaki [h] sesi bu sözcükte okunmaz. 1880'ler ve daha yoğun olarak 1890'lardan 1945'lere kadar bu biçimde Eski Çağ Yakın Doğu dünyasıyla ilgili Fransız ve Fransızca, diller arası alış-verişli olarak bilimsel yapıtlarda Mısır, Babil ve Asur Çalışmaları'na da bağlı olarak *héteen*, *héthier* ad-sıfatları görünür. Nitekim *Études Hétéennes* kullanımını burada örnek verilebilir.⁸⁴

2. *Hitit*'le *Eti*'nin Eş-Zamanlı Türk Kamuoyuna Tahvili

Türkçeleşmiş *Hitit* adının çağdaş Türkiye Türkçesi her tür telif-tercüme bilimsel metinlerde kullanılması, fakat dijital çağda elektronik popüler, gazete, dergi ve başka sosyal medya mecraları ile blog ve *web* sayfalarında parantez (...) imi içine özellikle alınarak *Hitit=Eti*, *Hititler=Etiler* veya 'diğer adı' denilerek başlıkta ve söze girişlerde hâlâ neden geçirildiği ve özellikle belirtme gereksiniminin neden duyulduğu gerçekten de ilginçtir. Hititoloji ve Eski Çağ Tarihi ve Arkeolojisinin Türkiye'deki bilimsel ve akademik incelemeler açısından durumu yanında, değerlendirmesine kattığı başka kurumsal sorun başlıklarını kritik ettiği kitabında Hititolog Ahmet Ünal, kitabın giriş kısmında 'Hitit' ve Hind-Avrupalı ve Aryan simgesinde 'hiç bitmeyen senfoni'yi, Anadolu'nun Hitit'ten de ibaret olmayan eski uygarlıklarının aktüel temsilleşmelerine dayanan istismarı ve kamuoyundaki zihniyeti ifade etmek için 'Hitit milliyetçiliği' kavramlarını kullanmış, bu devam eden abartı ve aşırılığı çok parçalı olarak ironiye bırakmıştır.⁸⁵

İç ad-dış ad ilişkisinin aktüel, kültürel canlı olarak, bu uygarlığın her iki adla da Türkiye'de sahiplenilmesi ve Türk kamuoyuna Cumhuriyet dönemiyle (1923-) daha fazla mal edilmesi, kuşkusuz Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Tezi'nin anlam ve diskur yatağından ve kaynağından beslenmiş olması ile ilişkilidir. Bu açıdan Türk Devrimi

⁸⁰ B. C. Wood, "Hittites And Hethites: A Proposed Solution To An Etymological Conundrum", *Journal of Evangelical Theological Society*, 54(2), June 2011, 239-241.

⁸¹ J. Hawkins, "The Neo-Hittites States of in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History (CAH)*, III, 1, 372-441. MÖ 13. yüzyıldan itibaren Ege'den gelen istilacılar kaçabilenler, Anadolu'nun güney, güney-doğusunda, Toroslar üzerinde beylikler kurdular. Geç Hitit kentleri MÖ 11. yüzyılda Arami etkisine girdiler ve Asurlular 7. yüzyılda siyasî egemenliklerini bitirdi.

⁸² Sedat Alp, *Hitit çağında Anadolu - çivi yazılı ve hiyeroglif yazılı kaynaklar*, TÜBİTAK Yay., İstanbul, 2000, 1-9; Akurgal, 49

⁸³ Andreas Tietze, *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Etimolojik Lügâtı - Sprachgeschichtliches und Etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen*, Birinci Cilt A-E, 1. Baskı, Simurg, İstanbul-Wien, 2002, 70.

⁸⁴ İlgili yıl aralığına tespitite kullanılan ve verilen bu örnek yetebilir, yoksa bk. <https://www.persee.fr> (Erişim 10/11/2022).

⁸⁵ Bkz. Ahmet Ünal, *Hitit Devrinde Anadolu*, Kitap I, Arkeoloji ve Sanat Yay., İstanbul, 2002, 4, 5 vd. Yazar ayrıca Hind-Avrupalı oluşu, dili, göç ve "yerli Anadolu kavimleri"yle ilişkisi, Hitit=Eti adının kökenbilimce mal edilmesi ve Hititolojinin "geç gelen gelişi"ni de kalem almıştır (11-65). Örnek olması bakımından evrensel tarama motorlarından Google Türkçede 'Hitit Eti' anahtar sözcükleri yan yana yazılarak yapılan bir taramada düşen sayfalar kategorik olarak il/ilçelerin resmî sayfaları, şirket, ticarethane vd. tabela adları, aynı adlı Çorum'da kurulan devlet üniversitesi (Hitit Üniversitesi, 2006-), arkeoloji, sanat ve sanat tarihi, turizm vd. alanlardaki popüler ağ sayfa ve siteleri, sosyal medya mecraları olarak belirtilebilir. Bir örnek: "*Bölgemizin kültür ve tarihi devirlerini Kalkolitik, Paleolitik, Demir, Hitit (Eti), Mitani, Asur, İran, İskender, Roma, Bizans, İslam-Arap ve Türk-İslâm devirleri olarak sıralayabiliriz ve bu devirlere ait kalıntılara rastlanmaktadır*". <http://www.nizip.gov.tr/tarihimiz> Erişim 20/12/2022. Belki bu site bilgisine mahallî belediye ağ sayfaları da dâhil edilebilir. TC Kültür ve Turizm Bakanlığı Türkiye Kültür Portalı Projesi ve onun elektronik ağ sayfalarında (https://www.kulturportali.gov.tr/) bilim insanlarına da yazdırılmış elektronik kitaplar ve bunların bölümleri içinde ilgili portalda 'arkeoloji'nin konusu olarak ve kitabın adı itibarıyla *Arkeoloji ve Sanat Tarihi* (Ekim 2009, Ankara) "Arkeoloji - Eski Anadolu Uygarlıkları - Tunç Çağları - Hititler" bölümü (Yazar: Doç.Dr. Tunç Sipahi), 129-145.

ve Devrimci İkonografisi bakımından enstrümantal olarak daha vurgulu sahiplenildiği, bu noktada devam ederek kalıcı kültürel simgeleşmesi ve kültürel endüstriyel olarak toplumsal boyutlanması çarpıcı sayılmalıdır.

Eti biçimleşmesi, Türkçeye herhâlde ancak 1920'lerin sonunda mal edilmiş olmalıdır. Kuşkusuz *Hitit* biçimi Osmanlı eski evrakında, *Hitit* kazılarının başlangıcı bağlamında Osmanlı Türkçesi ve sonra ise Türkiye Cumhuriyeti tasnifli devlet belgelerinde -başta kazılarla ilgili süreçte- geçmiştir.⁸⁶ *Eti* biçimleşmesinde birkaç faktör ve oyuncu rol oynamış olmalıdır:

1) Avrupa'da tahsil görüp Türkiye'ye dönerek ve özellikle Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi ve İstanbul Üniversitesi'nde 1930'ların başından itibaren görev almış Türk bilginler, yani Cumhuriyet'e intikal eden 'yeni kuşak',

2) Türkiye'ye "Nazi zulmü"nden kaçarak veya davet edilerek gelmiş - başta hititolog olmak üzere Eski Çağ arkeolog ve dilci Alman vd. profesörler ile onlarla beraber çalışmış olanlar, sonuçta Türkiye'de de birikmiş Ön Tarih, Eski Çağ ve Ön Asya, Anadolu uygarlıkları arkeolojisi ve tarihi (antropoloji vd.) bilginliğinin bilimsel ve popüler evrakı ve bu evrakın popülerleştirilmesi mesaisi.

İstanbul payitaht olarak ömrünü tamamlayıp "gerçek yeni" başkent "Ankara" simgesinde *Eti* de (ad üzere) simge seçilmiş, Türk Devrimi'ne her bakımdan inanmış ve savunmuş bilgin ve yazarlık tarafından gönüllü mal edilmiştir. Hem *Hitit*, hem de *Eti* biçimi söz konusu bu kategorik basılı evrak grubunda kısa bir süre, birkaç türlü kullanılmıştır: Ya tek başına kod anlamlı *Eti* ya ikisi birlikte ya da eş-değerli ve eş-anlamlı olarak *Hitit* yerine daima *Eti*. *Eti*'nin Türkçe telif ve tercüme erken bilimsel metinlerde muhkem olarak görünürlüğü, elbette Türk Tarih Tezi ve Güneş-Dil Nazariyesi'nin zorlamasında "Türk bürünümlü" olarak özellikle boca edilmiştir.

Osmanlı 19. yüzyılından itibaren daha şiddetle devam edip kıtayı kavratarak Batı dünyasını tanıma, bilme, okuma, anlama, neticede dışarıdan yabancı kültürleyici diller sınıfından olan ara yüz Fransız ve Fransızca mecrasından (sıfat hâli) uydurulduğu, Türkçe biçimleştiği açıkça anlaşılan *Eti* adının *Hitit* için sanki alternatif olarak önerilmesi, kabulü, öznel tercihlili ve maksatlı kullanım yönündeki erken ilk kaynaklar, 1931 dönümünde Ankara'da Türk Dilini Tetkik Cemiyeti ve Türk Tarihini Tetkik Cemiyeti ile Dil ve Tarih - Coğrafya Fakültesi (DTCF) sac ayağına oturur. Türk Tarih Tezi'nin (1932) kahramanı da sayılabilecek Afet (Uzmay, sonra ise) İnan'ın⁸⁷ *Afet* adıyla yazdığı, örneğin "Etilerde Ekonomi Hayatı" adlı *Bellekten*'de çıkmış bir yazısı, *Proto Eti*, *Eti* (demonim), *Etiler*, *Eti Devleti*, *Eti Büyük İmparatorluğu*, *Eti İmparatorluğu*, *Eti Kralı* gibi baştan sona salt *Eti* adıyla dokunmuştur.⁸⁸ Buna karşın, İnan'ın toplu atıf kaynakları döneminin ve 19. yüzyılın Fransız, Alman ve

⁸⁶ Osmanlı dönemi sayılabilecek belge tarihlerinin en erkeni buluntulardan hareketle (Kayseri, Maraş, "ünlü" Baron von Oppenheim'in Suriye Tel Halef kazısı ve hadisesi) 1317/18, 1323, 1324 ve 1332 tarihlidir. 1924 ve sonrası ise Fr. Hrozny vd. Avrupalı, Amerikan hititologların geliş-gidiş, inceleme ve kazılarıyla, konferanslarıyla, sergilerle ilgili belgelerdir. Resmî devlet evrakında daima *Hitit* teriminin kullanıldığı görülür. Belge örnekleri Osmanlı bağlamında Dâhiliyye (DH), Maarif Mektubî (MF.MK), Hâriciyye İstanbul Murahhaslığı (HR.İM) fonlarından. Belgeler için basit tarama TC Devlet Arşivleri ağ sitesinden elektronik olarak üyelikle anahtar sözcük *Hitit* yazarak yapılabilir. Bu özel adın moda olmasına bağlı olarak *Eti* için de pek çok belge düşebilir. "ETİ Türkleri" ise özel olarak incelenebilir.

⁸⁷ Hakkında nesnel bir bilimsel biyografik-monografik çalışma yapılmamıştır. İlk baskısı Türkiye İş Bankası'ndan çıkan (1959) kitabı için bk. Afet İnan, *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*, Haz. Arı İnan, İş Bankası Yay., İstanbul, 2007. Şu ilk kitabıdır: Afet, *Vatandaş için Medenî Bilgiler I* (İstanbul: Milliyet Matbaası, 1930, 1931'de Maarif Vekâleti baskısı). Makale temelinde konumuzla ilgili olarak külliyatından ayıkladığım yapıtları kronolojik olarak: Kendini gösterdiği henüz muallim iken, *Orta Kurun Tarihine Umumî bir Bakış. Türk Tarihi Tetkik Cemiyeti azasından Muallim Afet Hanımefendi tarafından Tarih Kongresinde verilen Konferans* (1932, ayrı basım). Ayrı basımı yapılan bu konferansın ilk olarak *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, 405-444; yine *I. Türk Tarih Kongresi'nde* bk. Afet (İnan), "Tarihten Evel ve Tarih Fecrinde", *Birinci Türk Tarih Kongresi, Konferanslar, Müzakere Zabıtları*, T.C. Maarif Vekaleti, Ankara, 1932, 18- 41. Aynı zamanda Türk bilim heyetine, Tezler bağlamında ırk temelli etkisi itibarıyla antropolog Eugène Pittard'la tamamladığı doktora tezi (1939, Cenevre Üniversitesi, Sosyoloji Doktorası, Eugène Pittard başkanlığında) hemen kitaplaşacaktır. Kitabın Fransızca ilk baskı kapağı: *L'Anatolie, le pays de la "race" turque Recherches sur les caractères anthropologiques des populations de la Turquie* (Enquête sur 64.0000 individus) par Afet, Docteur en Sociologie - Préface de M. Eugène Pittard, Professeur à l' Université de Genève (Genève: Georg & Cie S. A, Libraire de l'Université de Genève, 1939). Aynı yıl başka yayınevinden bir baskısı daha olmuş, 1941'de yine basılmıştır. Doktora tezi, Türkçede savaş şartlarından ancak 1947'de başlık üzerinde oynanarak basıldı: Türkçe baskısında başlık aşağı-yukarı aslına uygun, büyük punto büyük harfle küçültülerek alt başlıklarla bk. Afet İnan, *Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri ve Türkiye Tarihi'*, *Türk Irkının Vatanı Anadolu 64.000 Kişi Üzerinde Anket* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1947). Tezi Türkçede kitaplaşmadan önce *Tarih Bellekten*'de içeriğini özetleyen henüz evlenmeden önceki soyadı ile yazısı için bk. Afet Uzmay, "Türkiye Halkının Antropolojik Karakterleri Üzerinde Büyük Anket ve Umumî Neticeleri", *Bellekten*, Cilt IV, Sayı 13, Ocak 1940, 39-51 ve Afet İnan, *Tarih Üzerine İnceleme ve Makaleler* (Ankara, 1960).

⁸⁸ Afet (İnan), "Etilerde Ekonomi Hayatı", *Bellekten*, Cilt III, Sayı 11-12, Temmuz-1 Teşrin 1939, 423-434.

Türk hititolojisi, Eski Anadolu tarihi ve arkeolojisi yapıtlarıdır. Fransız L. Delaporte, E. Cavaignac, G. Conteneau, İngiliz A. H. Sayce, Alman A. Götze ve Türkiye'den Osmanlı-Türk Yahudiliği üzere yapıtlarıyla da bildiğimiz Avram Galanti'nin *Hitit* kullanımlı *Hitit Kanunu* (1931), DTCF'li Türk arkeolog ve sanat tarihçisi R. Oğuz Arık'ın Alacahöyük Kazı Heyeti içinde olarak buluntuları hakkında yazdığı Fransızca *Les Fouilles d'Alacahöyük* (1935, 1937) kitabı, İnan'ın anılan makalesinden belirtilebilir.⁸⁹

Türk hititologlarının, Anadolu Eski Çağlarının arkeolog, tarihçi ve antropologlarının bilimsel edebiyatında *Eti*'ye ne zamandan itibaren rastlanmadığı ya da bilimsel terim olarak ne zaman kullanımdan kalktığı, Tezler'e eklemli değerlendirildiğinde daha belirleyicidir. Bu soru da ilginç bir ad değiştirmenin parçası olabilir. Anadolu Eski Çağlarına dair incelemelerin Türkiye'de, Türkçe bilim dili ve yabancı dillerdeki yayın faaliyetinde rol alan ve "eski adı" Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti olan, kuruluşu "özerk" yapılandırılmış Cumhuriyet'in bu "eski" kurumunun da "eski adı"nın değiştirilerek "Türk Tarih Kurumu" yapıldığı bilgisi akılda tutularak, Kurum'un bilimsel yayın organı *Bellekten*'de yayımlanan bazı telif-çeviri yazıların yayın tarihi ve yazı içerikleri *Eti* adının kullanımının sürmesi, tereddütü ve kullanımdan tedricen ve tamamen kalkması noktasında tarih başlangıçlarının belirlenmesinde yönlendirici olabilir. Türkiye'de bulunmuş ve hem arkeolojik kazılarda hem de üniversitelerde, müzelerde görev almış Alman vd. yabancı arkeologlar ile Türk bilginlerinin bilimsel makalelerinde *Eti*, Cumhuriyet'in 10 yıl dönümü başlangıç alınarak politik bir devir-devreye özgü yalnızca bilimsel değil, politik ve ideolojik (Kemalist diskur koduyla beraber) atfı anlamlı politik kültürel (işlevsel) kod ad olarak seçilip yerini almış, *Eti* kullanımı 1940'ların sonuna kadar sürmüştür.⁹⁰ *Hitit* değil, *Eti* adı öne çıksın, metinler arası göze batsın istenmiştir. *Bellekten*'de başta Hans Gustav Güterbock, Helmuth Th. Bossert'in yazıları belirtmeye değer. Örneğin Güterbock'un "Alaca Höyük Civarında Ele Geçen Bir Eti Mührü", 1937, I/2, 361-62 ve başka iki yazısı) başlıklı makalesinde *Eti* kullanımı sabittir. Keza Türk bilginler; antropologlar Şevket A. Kansu, Seniha Tunakan, arkeologlar Tahsin Özgüç ve Nimet Özgüç, Muzaffer Süleyman Şenyürek, R. Oğuz Arık *Etili* kullanımlar için anılmalıdır. Herhâlde daha geç tarihli bilimsel edebiyatta *Eti* geçmez ve fakat *Eti* adının bizim de incelediğimiz çerçevede özel bilgisi verilir. Nitekim eldeki makalede yararlanılan iki Türk hititolog Sedat Alp ve Ekrem Akurgal'ın kitaplarında bu noktada verdikleri bilgi tipiktir. Onlar da elbette Batı dillerindeki çalışmalarında Batı bilimsel çalışmalarıyla terminolojik uygunluğu doğal olarak esas almışlardır.

Türk Tarihi Tedkik Cemiyeti ve Türk Dili Tedkik Cemiyeti'nin, kuruluşu ve misyonuyla da simgesel ve bu iki cemiyetin üçüncü ayağını oluşturan fakültenin (: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi), yine Ankara ve İstanbul merkezli bütün Türk müzelerini de içine alarak bu kurum ve kuruluşların Türk bilginliği ve yazarlığı ile Atatürk'ün varlığında 1. Türk Tarih Kongresi (Temmuz 1932) ve Dil Kongresi toplanmıştır. Her iki kongre de Tezler'in güçlü bir biçimde etkisinin hissedildiği bilimsel ortamlar olarak tarihe geçmiştir.

Her iki Tez'in de Millî Mücadele ve Lozan Antlaşması'nın imzalanması ardından konjonktürel olarak politik maksat içeren, bilinçli ve kuşkusuz ideolojik bir imalat olduğunu söylemek mümkündür. Tezler açıkça, 'Anadolu'nun yer altındakileri ile yer üstündekilerinin "tapusu"nun eski-yeni sahiplerinin "sahiplenilmesi"ni işaretleyici tezlerdir. Kuşkusuz Türkler, Anadolu'ya ilk geldiklerinde 'Anadolu Yerli' halkı değildi, 'bu anakara'ya Türk adı altında boy boy "göç" edip, "kalıcı yerleşmiş", yerleşik, konar-göçerliği de sürüp "yurt tutup", "yurt yapmış" bir Asyavî, "Turanî", nihayet dil bakımından Ural-Altaylı toplumdur. Her iki politik tez için de geçerli olmak üzere Anadolu'nun eski uygarlıklarının hepsinin üzerine örgütlü Türkler gelmiş ve Doğu Roma'nın kalıntıları da dâhil hepsinin üstünü kalın ve yoğun bir biçimde örtmüş, coğrafya adı olarak 'Anadolu'ya Orta Çağlar evrakında ilişki kurduğu komşuları bağlamında *Turquia* biçiminde nihaî ad veren olmuştur.⁹¹

Hitit=Eti kullanımı bahsinde, *Hitit*'i Hind - Avrupalı sayma, ispatlama veya yapma-etme faaliyetinin ve bu faaliyete eklemli olarak 'Arya'ya ve 'Benî İsrail'e bağlama tasarruflarının hız kesmediği 19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan bir zaman diliminde tarih bilim olmaktan çıkıp paraloji hâline geldiği nispette her tür spekülasyonu

⁸⁹ İnan, *Etilerde*, 434.

⁹⁰ *Bellekten*'in tarama motorunda anahtar sözcük olarak aranması da buna işaret eder; bkz. <https://belleten.gov.tr/arama-sonuclari?quick=ETİ+> Erişim 10/11/2022.

⁹¹ *Anadolu=Türkiye* denkliği ve Osmanlı öncesi Anadolu'da Türkler "sorunu" için başka büyük Türk tarihçilerinin güçlü (Batı kaynak evraki, Bizans, Latin, ayrıca Arap ve Fars evrakına dayalı) bilimsel bilgisi olsa bile, Selçuklu ve Orta Çağlar sahasının büyük Fransız tarihçisi Claude Cahen özellikle okunmalıdır. Bkz. Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, Çev. Y. Moran, E Yay., İstanbul, 1984; ayrıca hem bir Türk tarihî adbilim ve hem de Türk Orta Çağları ve Osmanlı tarihi çalışmalarının politik tarih kısmına da yerleşen makalesiyle bk. Altay Tayfun Özcan, "XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları", *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Ü), Cilt 22 (2), 2012 (Güz), 63-82.

mümkün kılabilen bir vasatı da doğurabilmiştir. Anadolu tarihî yarımadasının son ve nihaî sakini Türklerin tarihî varlığını yadsımaya dönük olarak, 'üstün ırk', 'üstün medeniyet' diskurunun mecazen ve gerçekte de 'Türkler'i kollektif olarak hor görme gibi indirgeyici, az-çok kompleks taşıyan Batılı bilim ve bilim dışı temsilcilerin siyasî mühendislik içeren, eski-yeni oryantalist bakışlara cevap olarak bu iki politik tezin imal edildiği açıktır.

Her iki politik teze ve esasta Türk Tarih Tezi'ne yazılı kaynaklık eden yapıt, 1928-1931 arasında 'Türk Tarih Heyet'ine (kitabın iç kapağında adları yazılıdır) hazırlanmış ve 1931-1941 arasında liselerde okutulmuş dört ciltlik *Tarih'e* (Tarih I, II, III, IV) düşünce kaynaklığı eden *Türk Tarihinin Ana Hatları* yapıtıdır (TTAH, 1930, TTAH Methal Kısmı 1931). Atatürk tarafından yazdırılmış ve fakat beğenilmemiş, daha sonra tekrar düzenlenmiş *Anahatları*'na I. Seri 1932, II. Seri 1934, III. Seri 1936 yıllarında *Müsvedde Tarihler* sipariş edilmiştir. I. Seri Müsveddeler'den Reşid Galip-M. Saffet (Engin)'in *Anadolu – Eti imparatorluğu devrine kadar* (41 s., baskı), II. Seri'den Reşid Galip-Mehmet Saffet (Engin)'in *Etiler* (150 s., resimli), III. Seri'den M. Saffet Engin'in *Eti Medeniyeti* (55 s.), *Eti* kullanımının 'kitap adı' ve metin içinde de sahiplenilmesi bakımından belirtilmelidir.⁹²

TTAH'nın II. Bölümü "*Türk Tarihine Methal*" adını taşır (46-68). Bu kısmın "Umumî Muhaceretler" başlığı altında "Türklerin ana yurdu" bahsine henüz girmeden, Anadolu'yu içine alarak "Garba giden Türkler'e atıflı olarak ".. *Mezopotamya ve Eti medeniyetlerini kuranların müşterek vasıflarını taşıyan bir halkın*" ibaresi Türklerin konumlandırıldığı yeri göstermesi bakımından önemlidir. Kitabın sıklığı yüksek özel adı Anadolu Türklerine de bağı yukarıdaki gibi kurulan *Eti*'dir. Frigya, Lidya gibi Anadolu'nun "tarihten önce" ve sonra yerli, Anadolu'yu istila etmiş, göç etmiş tüm antik topluluk/uygarlıkları "*Garbî Anadolu medeniyetlerinin Eti medeniyetinin devamından ibaret olduğu..*" iktibas parçasında da görüleceği üzere *Eti*'ye bağlanır. Bu alıntı diskurda geçirilen *Eti* adı, asıl metinde de italiktir (TTAH, s. 56). "*Etrüsk sanatı ile Eti ve Lidya sanatları arasında sıkı bir münasebet tespit edilmiştir*" (TTAH, s. 57) cümlesi bir diğer *Eti*'ye bağ kurma cümlesidir. Bu cümleyi, Hint ve Mısır'ı da alış-verişli olarak "medeniyet kurucu Türkler'e mal etmenin "tezli" anlatısı izler. Türklerin "medeniyet kurucu" olduğu konusunda TTAH yapıtı duyarlı bir metindir ve modern haritalar ile antik haritalar "Anadolu" (: Osmanlı-Türk haritalarında) ve "Küçük Asya" (Batılı Osmanlı devleti ve topraklarının haritaları) haritaları karşılaştırılınca, işaretli tüm coğrafya adları ve ilişkilendirilen topluluk/medeniyet adlarının Türk merkezli olarak okunması istenir. TTAH Batı kaynaklı oryantalist iddia ve tezlere karşı, karşı-ispatlamada bulunur. Bu iki yer adı da, Osmanlı son yüzyılından itibaren Cumhuriyet'in kurucu politik ve bürokrat kuşakları için özellikle Şark Meselesi paradigmasında peşinen duyarlılaşmıştır. Bu paradigmanın kurucu ve çekimleyici unsurları ise, Türklerin "medeni olmadığı", "göçebe olduğu", "yerleşik olmadığı", "tarımcı olmadığı", "mucit akıl olmadığı" gibi topyekün bir ulusu, bir topluluğu, özellikle de Türkleri ve Asyalıları işaretleyen ve 'tarih'te dışlayıcı, yadsıyıcı ve her açıdan yaratıcılıkta indirgeyici, ırkçı, "Avrupalı olmayan" ulusları "Avrupa merkezli" aşağılayan şablonlar, klişelerdir. Dolayısı ile TTAH Kitabı'nda "Asyalı ve Eti Türkleri" kollektif adlandırması kastî ve sebeplidir ve Türkleri *Eti Türkleri* olarak adlandırmak da Tezlerin kurucuları açısından sorun değildir (TTAH, s. 204). Aynı yapıtın iki methal bölümünden sonra 'medeniyetler' sıralı olarak anlatılır. VII. Bölüm "Anadolu Eti İmparatorluğu - Frikyalı - Lidyalı" başlığıyla "A. Eti İmparatorluğu"na tahsis edilmişse bile (TTAH, 1931, s. 229-247), *Eti* adı kitaptaki hangi medeniyet anlatısı olursa olsun ilişki kurularak mutlaka her yerde, olmazsa olmaz bir kök-paradigma kavram olur. ETİ *demonim*dir. VII. Bölüm'ün girişindeki dipnotta ad veren dil topluluğuna göre yazımda değişen adlandırma farkları gösterilerek açıklanır: "*Burada mevzu bahis olan Eti kavmi, muasır garp eserlerinde Hittite, Hétéen, Hethéen, Hethit isimlerini alan eski Yunanlılarda Khettaios, eski İbranîler de Kheti, Khetim, Asurlılarda ve Babillilerde Khatti, Khati ve Mısırlılarda Khta, Khaiti ve Khati denilen kavmdir*". Yine *Hitit=Eti* denkliğini besleyerek şu diskur parçaları belirtilmeye değerdir: "*Küçük Asya ahalisi, Hittite ve emsali isimlerle tanıtılmış Türklerdir. Bunlar tarihten evvel Orta Asya yaylasından garba vukubulan muhaceretlerde buraya gelmişlerdir. Ve Mezopotomyanın ilk otokton ahalisi olan Sümerlerle⁹³ ve İran garbında yerleşen Elâmlarla akrabadırlar. ... Etilerin esas dilleri de elâmca ve sümerce gibi Türkçedir.*" (TTAH, 1931, 229).

⁹² Bu yapıtın yazım hikâyesi, Atatürk'ün tarih anlayışı, bu yapıttan beklentisi ve yayımdan sonra memnuniyetsizliğinin sebepleri için özellikle bk. S. Eyice, "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları." *Bellekten*, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, 509-526.

⁹³ Türklerle Sümerler arasındaki ilişkiler konusu güncelliğini yitirmiş değildir. Özellikle dilci Türkolog Osman Nedim Tuna'nın Sümerce tabletlere dayanarak Sümercede tespit ettiği toplam 168 sözcüğün Türkçeden Sümerceye geçmiş olduğunu linguistik

2.1. Türk Devrimi İkonografisi ve Kültürel Belleğinde *Hitit=Etî* Simgeleri

Türk bilimsel dil ve diskurunda *Etî* iç adının canlandırdığı atıf tarihî politik imgelem ile mecazlaşma süreci yapısal değil, konjonktürel politik ideolojik bir dış müdahalenin sonucudur; bu müdahaleden daha sonra vazgeçilmiştir. *Etî*'nin normatif ve didaktik olarak atıf değerli kullanımından gitgide düşerek yerini standart dış ad *Hitit*'e kesin olarak bırakması ise, ancak Cumhuriyet tarihi dönemleri için her bağlamda belirgin kırılmaya işaret eden 1950'lerden sonra yaşanmıştır.

Hitit'ten değil de, uygarlık olarak *Hitit*'in *Etî* (adı) üzerinden Türk toplumsal ve kültürel sözlü ve yazılı belleğine gösterge olarak kalıcı mal edilmesi ve canlılığını koruması, daha ilginçtir. Bu yönüyle *Etî* yapay adı, Türkçenin fosil sözcük sınıfındaki *Moskof*'la karşılaştırıldığında, politik kültürel semantik ve imajolojik incelemeler bakımından *eccentric* sayılmalıdır. “Eskiden Anadolu’da kimler vardı?” sorusuna, yani “yer tarihi” ile “ülke tarihi” kavramını “ulus tarihi”nden ayırarak verilen cevabın “*Etiler*” olduğu, 50-60 yaşlarını ve üstünü süren bir kuşağın dilinde yer ettiği sabittir (diğer genç yaş grupları da okul ders kitaplarından ve başka materyallerden “sonradan” öğrenmenin, kültürlenmenin öznelidir). Nitekim Türk Tarih Tezi’ne ve dolayısıyla iğreti oluşuna ve tarihî gerçeklikle örtüşmemesine peşinen vaktinde itirazını açıktan açığa dile getirmiş Zeki Velidi Togan’ın kendisi de tarihçi olan kızı İsenbike Togan’ın da merakı ‘Hitit’ değil ‘Etî’ olup, dijital dünya gerçeğine adaptif olarak elbette, alt metninde ileti yüklü olarak “... *Günümüzde Etiler nasıl öğretiliyor diye internetten biraz araştırmak isteyince, karşıma Etiler pastanesi, emlak bürosu gibi İstanbul’un Etiler semti çıktı. Etibank’tan, Etî bisküvisine kadar birçok yere adını vermiş olduğumuz Etiler’e bugün ne olmuştu? Göreme’nin Kapadokya’ya, salgının pandemiye, zirvenin “pik”e dönüştüğü gibi, Etiler de Hitit olmuştu. Ancak Hitit adının da eski tabirle “galat-ı meşhur” olduğu ve onların kendilerine Neşa (Kültepe) ile bağlantılı isim verdikleri anlaşılıyor” İsenbike Togan dahi, “Tarih Dergi” adlı bir popüler tarih site ve sayfasında Mayıs 2021’de yer verilmiş bir yazısında bu kanıdadır:*

MÖ 2000’lerde Anadolu’ya gelen Hititler, Kızılırmak civarındaki Hattiler üzerinde hakimiyet kurmuş ve Hatti kültürü ile içiçe yaşamışlardı. Anadolu’nun yerli halklarından olan Hattilerin Hititlerle dil, ırk, din açısından bir akrabalıkları yoktu. Buna rağmen Hititler “Hatti ülkesi” adını ve Hatti uygarlığından gelen “Hitit Güneşi” dediğimiz sembolü kullandılar. Firavunların Kahire’nin merkezinde bulunan müzedeki eski yerlerinden şehrin biraz dışındaki yeni mekanlarına “göçürülmeleri” ve bu göçün temsil edildiği görkemli firavunlar geçidini sanırım herkes duymuştur. Bazılarına göre o kadar da önemli değil, sadece propaganda. Kimileri ise Batı medeniyetinin başlangıcı olarak görülen firavunları Mısır’ın yeniden sahiplenmesine vurgu yapıyor. Sonuçta ne Arap ne de Müslüman olmayan firavunları bu şekilde sahiplenmek ülke tarihi açısından önemli. Öte yandan bu hadiseyi turizm amaçlı olarak değerlendirenler de var; bizim de neler yapabileceğimizi dile getiriyorlar. “Bizim ülke tarihi ne durumda” diye bakmaya başladım. İlköğretim çağlarında şimdi +65 olan kuşak için “ülke tarihi” kavramı pek tanıdık gelmese de, “eskiden burada kimler vardı?” sorusu “Etiler” diye yanıtlanırdı. Günümüzde Etiler nasıl öğretiliyor diye internetten biraz araştırmak isteyince, karşıma Etiler pastanesi, emlak bürosu gibi İstanbul’un Etiler semti çıktı. Etibank’tan, Etî bisküvisine kadar birçok yere adını vermiş olduğumuz Etiler’e bugün ne olmuştu? Göreme’nin Kapadokya’ya, salgının pandemiye, zirvenin “pik”e dönüştüğü gibi, *Etiler de Hitit* olmuştu. Ancak *Hitit adının* da eski tabirle “galat-ı meşhur” olduğu ve onların kendilerine *Neşa (Kültepe) ile bağlantılı isim* verdikleri anlaşılıyor.⁹⁴

Türk sanat tarihçisi Semavi Eyice’nin İstanbul’un semt ve mahalle adları üzerine 1963’te yazdığı mühim makalede “özel olarak uydurulan adlar” grubuna aldığı ve doğrusu şaşırtmayarak Demokrat Parti’yi de teğet geçmeyen, sürdürülen eğilim ve Anadolu uygarlıklarından seçilerek eski-yeni semt/mahallelere (ve başka şeylere, ayrıca *Hitit*’in soyadı kanunu sonrası soyadı olarak seçilmesi, *Sümer*’in hem ad hem soyad seçilmesi) ad verme ve yanı sıra antik Anadolu yer adlarını Türkçelerinin yerine özellikle turistik cazibe için kullanma modası hep sürerken tıpkı *Akatlar* gibi *Etiler* örneği verilebilir. *Etiler*, İstanbul Beşiktaş’ta kalburüstü tabakanın yaşadığı bir semtti.⁹⁵

Belki de en popülerleri, İ. Togan’ın da bisküvisi ile örneklediği ETİ, bir Türk özel gıda sanayii şirketinin ve ürünlerinin marka adı oluyordu. Yine simge olarak aslında Hattilere ait olan güneş kursunu şirket ve marka

olarak açıklamaya yönelik çalışması, Türklerin MÖ 3500'lere uzanan batıya doğru yayılma tarihi kadar 'antik' uluslarla toplum > dil ilişkilerinin tarihi araştırmaları için de dikkat çekicidir. Bk. Osman Nedim Tuna, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Atataürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 561, Ankara 1990.

⁹⁴ İsenbike Togan, “Hititlerin ismi ve cismi”, <https://tarihdergi.com/hititlerin-ismi-ve-cismi/> Erişim 20/12/2022.

⁹⁵ Bkz. Semavi Eyice, “İstanbulun Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme”, İstanbul Ü *Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, 1965, 199-216.

logosu yapması (Eskişehir, 1962) yanı sıra, aynı markanın “Bir Bilmecem Var Çocuklar... Mutluluk Denince Akla hemen onun adı gelir: ETİ ETİ ETİ” reklam ve tanıtım müziği (1972) bu adın kulakta, bellekte yer etmesini daha fazla sağlamıştı.⁹⁶

Hitit, Frig ve Roma kalıntılarının, ahi ve emir kabirlerinin de olduğu, bugün Ankara'nın bir ilçesi olan Etimesgut'un (1990) ilk biçiminin *Ahi Mesud* olması da adlandırma rüzgarının etkisini gösteren başka bir örnektir: Afif Erzen'in *İlkçağda Ankara* yapıtında belirtildiği gibi *Ahi Mesud*'un daha eski adı *Amaksis*'ti. Alman coğrafyacı ve haritacı Heinrich Kiepert'in (ve sonra oğlu Richard Kiepert) *Karte von Kleinasien* veya *Küçük Asya Haritası*'nda (1843-1845), *Etimesgut*'a ad veren yöre de, bu Romalı adıyla geçiyordu. Bu yer adı Osmanlı haritalarında ise ilk adını koruyarak *Amaksus* ve *Akmasus* olarak belirtilir. Osmanlı kaynaklarında (temettuat defterleri, 1840) Ahi Mesud çiftlik köyü olarak geçen ve çeşitli varyantlarla yazılan bu merkez köye, Batı Trakyalı Türk muhacirlerden 50 hane 1924-1925 yıllarında yerleştirilmiş, Atatürk'ün özel ilgisiyle 'numune köy' yapılmış ve adı da 1928'de *Etimesut* > *Etimesgut* (1937) biçiminde değiştirilmiştir.⁹⁷ Yine Ş. A. Kansu'nun *Etiyokuşu Hafriyatı Raporu* (*Les Fouilles d'Etiyokuşu*) (1937) yapıtında da geçtiği üzere ve Erken Tunç Çağı'na ait tabakaların bulunduğu *Etiyokuşu* höyük adı da (Çubuk çayı kıyısı, il merkezine 5. km) kayda değerdir. Bu höyüğe adının kazı heyetince verildiği yazılmaktadır. Bu furyadan olmak üzere *Sümer* (SÜMERBANK) gibi *Eti* adı da doğal olarak Türk Devrimi'nin tarih ve dil tezlerine koşut olarak devlet temsillerince sahiplenilmiş, ETİBANK ve ETİMADEN devlet kurum adı (1934) olmuştur.⁹⁸ Öyle ki, Etibank'ın metal kumbarası *Eti aslanı* iken⁹⁹, merkez binasının fotoğrafı öğrenci defterlerinin kapak resmi dahi olabilmıştır.

Son olarak Lozan sonrası Türk dış politikasının stratejik sorunu ve Türk-Fransız ilişkilerinin önemli bir inceleme konusu olan *Hatay Meselesi* ('Sancak Meselesi') bağlamında *Hitit=Eti* simge adına eklemli politik bir ad verme öyküsü üzerinde durulabilir. Misak-ı Millî topraklarına iltihak edilmesi sürecinde aşamalarla bizzat Atatürk tarafından izlenen politika ve strateji ile kurulmuş olan 'Hatay Devleti'nin adında saklı 'Hatay' adı özelliğindedir. *Hatay* özel adı, önce politik, yani bir yeni 'devlet'in adı olmuş, sonra ise iltihak süreci tamamlanınca 'kent adı' yapılmıştır. *Hatay* adı, ad verme süreçleri açısından *şiyaseten ad verme* tasarrufudur. Bunun yanında *Hatay* kent adı, idarî olarak il/vilayet adı olur, tarihî eski adıyla 'Antakya' adı da saklanarak Hatay'ın 'ilçe'si statüsünü tarihî dokusu korunarak kazanmıştır. *Hatay* il adının da *Hatti-Hitti*, *Hitit=Eti* üzerinde durularak biçimlendirildiği, Tarih Tezi'ne uygunlaştığı görülmektedir. Bu aynı zamanda uluslararası konjontürle uygunlaşarak resmî uygulamacı bir müdahaledir de. 'Devlet' kurdurulması, adının 'Hatay' olması, meydan okumacı ve sebeplidir. 'Sancak Havalisi'nin Türklüğü ve Araplığı, Fransız manda yönetiminden çıkarılırken 'Suriye'nin territorial "parçası" olması ve bunun daha önceye dayandırılan iddiası, ayrıca Hatay'ın Antakya işaretli olarak 'Arap Yurdu' iddiası, Fransız manda yönetimi ile Arap elitlerinin bu çerçevede uyumlu yaklaşımı bu ad verme sürecinin modern politik tarih zeminidir. Tarihî ideolojik ve etno-demografik bakımdan tortuları görülen oryantalist tezler üzerinden de bir çifte çekişme yaşanmıştır. Fransız Mandası'ndan çıkarken 'Suriye'nin antik ve modern tarihini, gerek Osmanlı dönemiyle, gerekse Selçuklu ve önceki eski dönemleri olarak özellikle Orta Çağları itibarıyla bu bölgenin 'yer tarihi' ile 'ülke tarihi'ni Türksüzleştirerek kasten yazma ve okuma (arkeolojik dayanakları vd.) veya inşa etme, Hatay meselesine, Suriye özelinde ise Arap milliyetçiliği düşüncesine yerleşir.¹⁰⁰ Fransız ve Avrupa kaynaklı Haçlılar Tarihi Edebiyatı, *Latin Şark*, dolayısıyla *Katolik Şark* vurgusu ile beraber antik dünya atfı da hep tazedir. Klasik Arap coğrafya ve tarih metinlerinden beslenip meşrulaştırarak Türk-karşıtı modern Arap taassubuyla Arap tarihçiliğinde rekonstrüktif bir canlandırma yapılır. Arap uluslarında, İngiliz ve Fransız sömürgeci zihniyeti üzerinden de kültürlenmiş Arap aydın ve elitlerinde inşa edilmiş tarihî Türk kompleksine dönük bir reaksiyoner ulusçu tarih yazımı karşısında *Hatay* adı Hitit eklemli olarak simgeseldir. Suriye'de geç Hitit kalıntıları olduğu için özellikli bir cevap olacaktır. 11 Ekim 1936'da *Hatay* adı, *Kurun* gazetesinde (Hakkı Tarık Us, İstanbul, eski *Vakit* sahibi olarak yeni adıyla *Kurun*, 1934-) İsmail Müştak Mayakon'nun *Sancak Havalisinin Yakın Tarihi* başlıklı araştırması esas kaynak tutularak geçer. İskenderun ve civarına yerleşenler de, lokalize edilerek "Eti Türkleri"dir; torunlarıdır. Mayakon'a göre "

⁹⁶ Bkz. <https://www.etietieti.com/eti-gida-sanayi-ve-ticaret> Erişim 03/11/2022.

⁹⁷ Bkz. <http://www.ankara.gov.tr/Etimesgut> Erişim 4/11/2022.

⁹⁸ Bkz. <https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> (<https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> Erişim 3/11/2022).

⁹⁹ Türk finans ve bankacılık tarihi bakımından simgesel objelerinin tasarımları da bellekte kalıcıdır. Bunlar artık antika değerindedir. <https://www.birkultur.com/nesne/nesne-2457/> Erişim 03/11/2022. Etibank okul defteri için bkz. https://www.kitantik.com/product/R5-ETIBANK-OKUL-DEFTERI_1br9qfwl3bn7bsq186w Erişim 03/11/2022.

¹⁰⁰ Ayrıntı için bkz. M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, ATAM Yay., Ankara, 2004.

"Hatay, Atay, Ata, Eti" isimleri hep aynı kökten gelen ve hepsi aynı manayı ifade eden Türk kelimeleridir. Dolayısıyla Hatay "o havalinin adı, Hata'lar Hatay'da yaşayan Türklerin adı", Hatay Devleti ise "Hatay'da teessüs edecek Türk varlığının adıdır." Atatürk Sancak'a 2 Kasım 1936 tarihinde Hatay ismini vermiştir. Siirt sayıyı İsmail Müştak Mayakon'un 10 Ekim 1936 tarihli *Cumhuriyet* gazetesinde yazdığı "Tarihten bir Yaprak: Bir Türk Camiasının Adı" adlı başmakalesini *Yeni Mersin* gazetesi de 14 Ekim 1936 tarihli sayısında aynen yayımlamıştır. İskenderun Sancağı için bölge Türklüğünü ön planda tutmak maksadı daima açaktır.¹⁰¹

ETİ=HİTİT atıflı ve devrimci ikonografik alımlama ve kendine mal etme malzemesi olacak çeşitli somut alt-simgeler de vardır ve birçoğu, başkent kimliğinde Ankara kent belleğini ve kültürünü haritalar. Başlı başına "köhne" payitahtı kazandığı zaferle terk ederek, politik rejimiyle beraber tüm gücünü ve enerjisini vermek istediği 'Anadolu'nun 'orta yeri'ni yani 'Ankara'yı yeni başkent yapmak (13 Ekim 1923) da meydan okuyudur. Zira "tozlu" ve "sıtmalı" bu *kasaba Ankara'nın*¹⁰² başkentliği de hem iç hem de dış sesler ve taraflarca sindirilmekte zorlanılır:

Maddî kültürel somut unsurlarıyla *Hitit=Eti* hep canlı, aktüel ve göz önündedir: Eski Ankara sur içi Akkale'de 'Eti Müzesi' adıyla temeli atılan (1921) müze kurma girişimi, *Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nin* de (1938-1968, Mahmut Paşa Bedesteni veya diğer adıyla Kurşunlu Han'ın müzeye dönüştürülmesi) çekirdeğini oluşturmuştur; Akkale'deki eserler o sıra Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nde çalışan Alman hititolog Hans Gustav Güterbock başkanlığındaki bir heyet tarafından Müze'ye taşınmış, 1943'te ilk bölümü tamamen ziyarete açılmıştır. Bu dünya çapındaki müzedeki Çatalhöyük ana tanrıça *Kibele* heykeli (Frigya, bolluk-bereket ve doğurganlık temsili ana tanrıça, *Kubaba* Hitit karşılığı, MÖ 7,000-6,500 Çatalhöyük), ayrıca *Güneş Kursu* endüstriyel kültürel çoğaltım açısından anılmalıdır. Ankara Üniversitesi (1946-) ve DTCF (1935-) amblemleri de soyutlama Hitit güneşidir. Bir ara kasıtlı olarak değiştirilmiş Ankara (Büyükşehir) Belediyesi logosu ise 1978'de dönemin Belediye Başkanı mimar Vedat Dalokay tarafından Ankara'nın resmî simgesi kılınan aynı güneş kursudur. Eski adıyla *Lozan* Meydanı, şimdiki adıyla *Sıhhiye* Meydanı'ndaki anıt kurs da dinî tören alemi olarak farklı biçemlerde de tasarlanmış olan Alacahöyük güneş kursudur. Bütün bunların hepsi Cumhuriyet kent belleği olarak anılmalıdır. Fırtına tanrısı Teşup'un Hurri ve Şeri adlı *Boğa'sı* (ve 'boğa kültü') da öne çıkar. Çatalhöyük'ün boğa kafaları özeldir. Yine Anadolu hayvan çeşitliliği içinde, Anadolu'ya özgü 'alageyik',¹⁰³ karaca ve ceylanları dolayısı ile *Geyik* ('geyik kültü') ve boynuzlu geyik, Hitit inanç ve mitolojik panteonunda *kırların koruyucu tanrısıdır*. Bu bakımdan Alacahöyük tunç ve gümüşten geyik heykeli ayrıca mühimdir.¹⁰⁴

Yine temeli 1944'te atılıp 1953'te tamamlanmış inşaatıyla ve kendi simgesel rejimiyle Anıtkabir de bu çerçevede belirtmelidir. Uluslararası bir proje yarışmasını kazanarak inşasına başlanan Emin Onat ve Orhan Arda Anıtkabir projesinin mimari planında bulunan 262 metrelik 'aslanlı yol'a karşılıklı ikişer grup hâlinde, kaide üstüne yerleştirilmiş Hitit üslubundaki 24 aslan¹⁰⁵ özellikle anlamlıdır. Hitit veya Eti Aslanı olunca bir

¹⁰¹ Ayrıca bkz. İsmail Müştak (Mayakon), "Hata-Hatay ve Oronte-Uratube, Harita Üzerinde Mukayeseli Bir Etüd", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936. Döneme yerleşerek yıl takibinde olayları serdiği için bk. Volkan Payaslı "Türk Tarih ve Dil Çalışmalarının Fransız Manda İdresindeki Sancak'a ve Hatay Devleti'ne Yansımaları", *Hatay Araştırmaları - VII*, Ahmet Gündüz-Haydar Çoruh-Ömer F. Kadan, İksad Yayınevi, Hatay, 2022, 73-113.

¹⁰² İstanbul'un *Konstantiniyye=Konstantinopolis* olarak ve özellikle İngiliz'in kibri ve bakışında artık 'Üçüncü Sınıf Bir Asya Sultanlığı'na düşmüş bir Osmanlı imgelemi saklı tutularak İngiltere ve diğer I. Dünya Savaşı sonrası işgal güçleri için simgesel değeri ve ihtirası ayrı ayrı çarpıcıdır. Aynı devletlerin bu yeni gerçeği kabullenip sindirmeleri ve sefaretlarını taşımaları da vakit almıştır. Bk. Bilal Şimşir, "Ankara'nın Başkent Oluşu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*, Cilt 7, Sayı 20, 1991, 189-222. Makaleden özellikle 196 vd. okunabilir. Ayrıca bk. Bilal Şimşir, *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.

¹⁰³ Çağdaş Türk ressam Bedri Rahmi Eyüpoğlu'nun (1911-75) CHP heyeti ile Çorum (dolayısıyla Hitit'le tanışması) gezisinin (1941-1942) resmine etkisi bilinir; Ankara Büyük Tiyatro ve Opera Binası Girişi kapı üstü 'Ankara Opera Geyikleri' (1946) Panosu, çağdaş Türk resminde Anadolu uygarlıklarından ve Anadolu Türk folklorik unsurlarından alımlama örneğidir. Başka ressamların tematik olarak Hitit'ten esinlendikleri de görülür; nitekim Nuri Abaç'ın (1926-2008), Osman Hamdi Bey'in ikonik resminin iletisine ve adına, yani 'Kaplumbağa Terbiyecisi'ne telmihle Hitit kaya kabartmalarından esinle 'Aslan Terbiyecisi' (1966) yapıtı belirtilebilir. Resimde bu esinler uyandırılırken, son yıllarda Hitit tarihi ve Hitit'le ilgili ne varsa bir bakıma Türk Hitit İptilas veya Çılgınlığı ya da *Hittitemania* edebiyat pazarında da sonuçlarını vermiş gözükmektedir. Yalnızca Osmanlı Tarihi de değil, Selçuklu'yu da alarak tarihi konu yapan, büyük ölçüde propaganda öykülemeleri doğar; romanlar, tv dizileri, popüler kültürün perdesinde 2000'li yılların politik havasını solur. Hepsi alıcısını bulmuştur. İktisatçı yazar Mahfi Eğilmez'in iki kitabı; çok satan *Anitta'nın Laneti* (2002) ve *Hattuşa'dan Kaçış* (2008) belirtilebilir.

¹⁰⁴ Bkz. Nihal Uzun, *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*, Aydın Adnan Menderes Ü, Aydın, 2019.

¹⁰⁵ Bkz. *Fotoğraflarla Etnografya'dan Anıtkabir'e*, Haz. Muammer Bedi Taylak, TBMM Yay., Ankara, 2021, 95. Hattuşa=Boğazköy ve Alaca'daki Alacahöyük'ün Büyük Krallık dönemi apotropeik aslan figürleri vb. Kütleli Aslanlı Kapı'nın aslanları ve biçim-biçem olarak Hitit aslanı (Anadolu Medeniyetleri Müzesi ve başka kent müzelerindeki örnekleri, Niğde Göllüdağ, Maraş Elbistan, Adana Karatepe vd.) saray, tapınak vd. işlevli yontu ve kabartılardaki, mühür ve başka objelerdeki bezeme biçimleşme ayrışır. Aslan Ön

başka örnek daha verilebilir: Cumhuriyet'in 10. Yılı'nda Türkiye'yi debdebeli bir biçimde ziyaret eden Sovyet Heyeti içinde Sovyet sanatı temsilcileri de vardır. Hem Sovyet hem de Devrim sineması bakımından ve ayrıca Cumhuriyet kuşaklarının yeni devrimci sanatına etkisi düşünüldüğünde Sovyet sanatına, akım ve temsilcilerine öykünme ve yakınlaşmaları yanında, sanat alış-verişi bağlamında da manidar bir yapıt olan 'Ankara: Türkiye'nin Kalbi' (= *Ankara Serdtse Turtsii*) siyah-beyaz belgesel filmi (Yön: Sergey Yutkeviç-Lev Arnştam, 1933, 8mm, 135 d.)¹⁰⁶ 1933 yılı Sovyet resmî heyetinin ikili ilişkiler açısından sonuçlarındandır. Bu belgeselin kareleri de *Hitit=Eti* göstergesi için kayda değer sayılmalıdır. Belgesel metninde geçtiği üzere "Ankara'ya Anadolu'nun kalbine, Türkiye'nin kalbine", ayrıca 'Ankara Yeni Türkiye'nin başkenti' fon yazısı ve karşıtlık ilişkisi simge bombardımanında belirir: Çorak bozkır ve vaha, doğan güneş motifi, tiftik keçisi ve çobanla beraber, at-deve-kağrı üçlemesi ve otomobil karşıtlığı, mekanik çağa ve dünyaya geçiş, 'Anka' kuşunun küllerinden yeniden doğuşu canlandırması belgeseldeki hayranlık ve övgünün somutlaştırılmasıdır. Köylü-kentli, gazi, yaşlı:genç kız ve delikanlılar, çocuklar, izciler, bayrak, ay-yıldız, "Türkiye'nin yazı olarak vurgusu, büyük-geniş caddeler, Ulus'un öne çıkarılması, yeni binalar, bankalar, devlet binaları, yeni mektepler ve karma öğretim vurgusu, elbette Ankara Kalesi, sur içi, insan kalabalığı, esnaf, mekanik araçlarla folklorik unsurlar, seymen-zeybek oyunu ve müziği, konservatuar ve çok sesli müzik, eski Meclis binası, Ankara Palas, Ziraat Enstitüsü, hastaneler, 'örnek hastane', *fötr* şapkalı, takım elbiseli, kasketli insanlar hemen fark edilen sahnelerin unsurlarıdır. Belgeselde, *antik* Anadolu ve *antik* Ankara ile *yeni* Ankara'nın her şeyi devralması (nitekim uçaktan kuşbakışı eski: yeni Ankara görüntüsü başta verilir) işaret edilir, dolayısıyla başlamış kazılardan çıkarılarak Akkale'de açıkta toplanmış eski eserlerin hepsi belgeselde göstergesel olarak simgeseldir; Augustus tapınak sütunu vd. Hitit çivi yazılı tableti ve aslanı art arda bütün kareyi odaklı kaplar (dakika 29.12-30.38). Yine Ankara Halkevi (eski Türk Ocağı) binası, Ulus meydanı Atlı Atatürk heykeli ve bir aslan heykeli daha görüntülenir (43.41-53 arası). Bunların hepsi 'Hitit=Eti'ye özgü, Cumhuriyet'in bu uygarlığı Türk Tarih Tezi çerçevesinde sahiplenildiğinin ve bunun Sovyet tarafından da anlaşıldığına dair simgesel bir atıftır.¹⁰⁷

Hacettepe Üniversitesi kurumsal kimliğinin bir parçası olarak son derece stilistik ve abstrakt geyik logosu da belirtilebilir.¹⁰⁸ Hitit soylu meclisi veya tek başına meclis, kurul anlamını taşıyan *Panku*, *Pankuş* ise *Pankuş* olarak (I. Hattuşili ve Telipinu fermanı)¹⁰⁹ dile mal edilmiştir. Yazar ve gazeteci Nihat Genç tarafından kurulan *Veryansın* internet haber sitesi ve You-tube (Türkiye) haber kanalının girişimiyle kurulan yayınevinin adının *Pankuş*, logosunun çift başlı kartal olarak seçilmiş olması, Cumhuriyet'in kuruluş yıllarına duyulan özlemi simgeliyor olmalıdır (2019).

Sonuç

Tarih boyunca eski veya yeni bir yer adı, siyasî egemenin (hükümetler ve devletleri) resmî karar verici ve uygulayıcı kurullarınca, çok çeşitli iç ve dış sebeplerle, dolayısıyla resmî meşruiyet içinde yapay dış müdahalelerle değişir. Yerli ahali sözlü ve yazılı olarak kuşaktan kuşağa aktarırken, siyasî egemen de resmen sürekli olarak bu değişiklikleri kayda alır. Örneğin atıf bir bölgenin, bir kentin ve köylerinin, yörenin "eski" bir yer adını kolektif belleğinde çeşitli kayıt belgelerle; yerüstü, yeraltı harabeleri, arkeolojik kalıntılar, mimari yapılar, binalar, her cins kağıt, taş ve başka maddî unsurlara yazılı olduğu gibi sözlü de saklayabilir, aktarabilir. Bir devletin bürokratik resmî kurulları ve yazılı (basılı, basılı olmayan) modern kayıtları, arşiv olarak her ikisini de saklar:

Asya sanatının da simgelerinden başlıcasıdır, kuvvet temsilidir, kötülüklerden koruyucu, korkutucu özelliğinden ötürü kent sur kapılarına ve tanrı kaidelerine yerleştirilmiştir; Alacahöyük aslanları bu anlamı da taşır. Karkamış'ta *Haberciler Duvarı* aslan gövdeli sfenks; kartal kanatlı aslan gövdeli insan başlı grifon; boğa-insan, aslan-insan figürleri Anadolu'da görülür. Bk. A. Mubibbe Darga, *Hitit Sanatı*, Akbank Kültür ve Sanat Kitapları, İstanbul, 1992, 113-119. Ayrıca bk. Malik Ejder Demirtaş, *Başlangıcından M.Ö. I. Bin Ortalarına Kadar Eski Anadolu Sanatında Boğa-İnsan ve Aslan-İnsan Karışık Varlıkları ve Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Ü, Çorum, 2018. Sıklıkla turizm içerikli metinlerde 'bin tanrılı şehir' olarak tanıtılan Hattuşa için tek başına bu niteleme söylendiğinde, hemen yalnızca Hattuşa'nın akla gelmesi de bu çerçevede belirtilebilir.

¹⁰⁶ Bkz. Yalçın Lülecı, "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sanatsal İlişkiler: "Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği", *İnsan&İnsan*, Sayı 2, Güz 2014, 40-61.

¹⁰⁷ You-Tube 'İşte Atatürk' platformu (isteataturk.com). <https://www.youtube.com/watch?v=R2GM6H6w1ik> Erişim 10/01/2023.

¹⁰⁸ Tasarımı üniversitenin çekirdiğini oluşturan tıp fakültesi ve Sıhhiye yerleşkesi, kuruluş öyküsüyle de ilişkili olarak Hacettepe'li ilk mezunlardan (1963-64 girişliler) tıp profesörü Prof. Dr. Yücel Tanyeri'ye aittir. Hakkında bk <https://www.hacettepe.edu.tr/hakkında/> kurumsal_kimlik Erişim 10/01/2023.

¹⁰⁹ Bkz. İlker Koç, "Eski Hitit Kralı Telipu, Dönemi ve Fermanı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 10 (1), 83-98.

Bir yeni egemenin yönetimine geçmiş toprakların hem fizik, hem de topografya ve coğrafya bilimince haritalanması (ölçekli hudutların belirlenmesi/değiştirilmesi), dolayısıyla atıf bir coğrafi birimin eski, yeni, kullanımdan düşerek/düşmeyerek birden çok adı (formel yazım farkları) olabilir. Hükümetler tarafından kollektif ulusal yazılı/sözlü belleğe nihaî girmiş olan ile yerel düzeyde yazılı/sözlü bellekte saklı tutulagelen yan yana durur; atıf yer adlarını bir yeni egemen ya kökten değiştirir ya da bu keskin, tasfiyeci tasarruf yanında başka, tercihli yöntemini izler. Türk ve Türkçe bağlamında ad vermede yeni adı eski adından (hangisi ise, en eski, en yeni) ya Türkçeleştirir ya da yeni ad verir (illâ ki karakteristik fizikî doğal ve doğal olmayan bir çerçeveye göre ad alır); boş arazilerin/toprakların nüfusa açılmasıyla kendi kurduğu, imar ve bina edeceği gerçek yeni yerleşime başta ahali ile siyaseten kendisinin ad vermesi durumu yaşanır.

Çalışmanın merkezinde konu yapılan HİTİT=ETİ üzerinde iç ad ve dış ad ilişkisi, 1923 ve sonrası Türk Devrimi'nin iki önemli politik ve ideolojik tezi etrafında ulus-devletleşmenin Batı rekonfigurasyonu ile entellektüel ve bilimsel zihin karışıklığı sürerken kurulur. Yapay bir müdahale olarak, Devrim'in tarih ve dil rekonstrüksiyonları itibarıyla temel kaynak metninin çerçeve diskurlarının popülarizasyonu ve aynı zamanda *tarih* ve *sosyal bilgiler* gibi Türk örgün eğitiminin ders kitaplarının içeriğinde (1939-) sürekli tekrarlanarak, bilimsel açıdan Tezler'in hükmü ve değeri kalmamış olsa bile, her ikisi de daha fazla görünür, kalıcı kılınmıştır. Coğrafi eski yer adı *Anadolu* ve *Türkiye* için seçilen simgesel uygarlık ve bu uygarlığın adı - kollektif adıyla galat olarak *Hitit*, Batı dillerinden tahvil edilip Türkçeye uygunlaştırılarak, uydurma bir ETİ olmuştur.

Sonuçta *Eti*'ye tahvil edilen pek çok şey, Cumhuriyet hükümetlerinin (1923-) siyaseti ile bilimsel, akademik ve entellektüel yazar-çizerlik ve gazetecilik yoluyla, çok çeşitli sanat-estetik temsilcilerinin ikonografik gayretiyle kültürel belleğe yerleştirilebilmiştir. Sermayedar, küçük burjuva, taşra kent esnaf vd. kesimlerin, mimari-mühendislik, imar ve diğer disiplinlerin temsilcilerinin dikey, yatay olarak birbirleriyle formel, informel kavuşma ve etkileşimleri, "bilimsel" olsun veya olmasın, otoritelerini bularak Eti bilgisi ve yorumunu benimsemişlerdir. Simgeler, endüstriyel olarak çoğaltılmış ve popüler kültüre de mal edilmiştir. ETİ veya HİTİT, her ikisi de toplumsal kültürel ve politik bellekte, yalnızca bilim, edebiyat ve sanat çevrelerinin olmaktan çıkmak suretiyle halka mal edilmiş, bu bir çağa veya döneme mahsus özel (antik Anadolu yer, topluluk, uygarlık) adlar, objektif ve sübjektif kullanım değeriyle *terim* kullanımı sabit kalsa bile, HİTİT gitgide yer kaplamış, ETİ ise daima HİTİT yanında yerini korumuş, simgesel (kültürel) rejimini, kendi mecaz dilini yazılı ve görsel metinlerde kurarak, düşündürerek, kod anlamıyla ikonik sözcük hâline getirmiş, hep başlangıç dönemine atıf anlamlı tipik bir gösterge olmuştur. *Hitit*, *Eti*, ayrıca kuşkusuz *Sümer* ve diğerlerinin adlarının her yerde, az-çok görünür olması, birbirini sıralı izlemesi, başı bu ikisinin (: Hitit, Sümer) çekmesi, umarsızca ve keyifle Türk öncesi tüm eski Anadolu uygarlıklarının mirasını sahiplenerek canlı topluma kuşaktan kuşağa aktarımında belirleyici olmuştur.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

- Abu-Lughod, J. L. "The Islamic City-Historic Myth, Islamic Essence, and Contemporary Relevance". *International Journal of Middle East Studies*. Vol. 19 (2), May 1987, 155-176.
- Ağarı, M. "Irak ve Belh Coğrafya Ekolleri ve İlk Temsilcileri: İbn Hurdazbih, Ya'kubî ve İstahrî". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 34, 2007, 169-191.
- Ak, M. "Osmanlı Coğrafya Çalışmaları". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*. Cilt 2, Sayı 4, 2004, 169-212.
- Akurgal, E. *Anadolu Kültür Tarihi*. TÜBİTAK Yay., Ankara, 2005.
- Alp, S. "Kaniş-Anişa-Nişa-Erken Hitit Çağının Bir Başkenti". *Belleten*. Cilt XXVII, Sayı 27, Temmuz 1963, 367-376.

- Alp, S. "Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda Kaneş/Neşa'da Hititlerin Varlığı ve Yoğunluğu (Bilimsel Bir Oluşumun Öyküsü)." *Archivum Anatolicum*, Sayı 3, 1997, 1-17.
- Alp, S. *Hitit çağında Anadolu – Çivi yazılı ve Hiyeroglif Yazılı Kaynaklar*. İstanbul: TÜBİTAK Yay., 2000.
- Alparlan, M. *II. Muvatalli ve Dönemi*. Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2007.
- Alparlan, Metin (Ed.) *Hititolojiye Giriş*. İstanbul: Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yay., 2009.
- Alpman, A. "Hurriler." *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt XIV-25, Ocak 1981, 283-313.
- Atsız H. N. -Ahmet N. "Anadolu'da Türk yer adları." *Türkiyat Mecmuası*. Sayı 2 (1926) (b.t. 1928).
- Atsız H.N. *Dalkavuklar Gecesi. Romancık*. İstanbul: Aylı Kurt Yay., 1941.
- Atsız, H.N. (Haz.). *Oruç Beğ Tarihi*. İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser, 1972.
- Baker, J.R. *Race*. Athens-Georgia: Foundation for Human Understanding, 1981.
- Balkan, K. *Kanış Karum'unun Kronoloji Problemleri Hakkında Müşahedeler*. Ankara: TTK Yay., 1955
- Barth, Fr., Andre G., R. Parkin, S. Silverman (Eds.), *One Discipline, Four Ways: British, German, French, and American Anthropology*. Chicago, 2005.
- Bartulin, N. *The Racial Idea in the Independent State of Croatia*. Leiden: Brill, 2014.
- Barutcu Özönder, F. Sema. "Türkler ne zaman bir millet idi? I. Ortak bir köken mitleri vardı: Bir dışı-kurttan türemişlerdi." *KÖK Araştırmalar*. I/2, Güz 1999, 65-92.
- Barutcu Özönder, F. Sema (Ed.). *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yay., 2008.
- Behar, B. E. *İktidar ve Tarih Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: Afa Yay., 1992.
- Berbercan, M.T. "Coğrafya Terimleri Sözlüğü Olarak Divânu Lugâti't-Türk." *Dede Korkut*, Cilt 6 (12), Nisan 2017, 1-12.
- Bernasconi, R. *Irk Kavramını Kim İcat Etti? Felsefi Düşüncede Irk ve Irkçılık*. Haz. Zeynep Direk, Çev. N.Öktem-İ. Esiner-T. Meriç, İstanbul: Metis Yay., 2007.
- Bilgiç, E. "Anadolu'nun İlk Târihi Çağının Rekonstrüksiyonu." *AÜ DTCF Dergisi*. Cilt VI-5, 1948, 489-516.
- Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları*. İstanbul, 1932.
- Boykoy, S. "Türkiye'de 1939-1945 Yıllarında Tarih Öğretim Programları ve Tarih Ders Kitaplarının İncelenmesi." *UÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Yıl: 12, Sayı: 21, 2011/2, 157-81.
- Bryce, T. *The Kingdom of The Hittites*. Oxford: Clarendon Press, 1998.
- Burchardt, J. L. *Travels in Syria and the Holy Land*. London, 1822.
- Cahen, Cl. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. Çev. Y. Moran, İstanbul: E Yay., 1984.
- Collins, B.J. *The Hittites and Their World*. Atlanta: Society of Biblical Literature, 2007
- Çapa, M. "Cumhuriyet'in ilk yıllarında tarih öğretimi." *AÜ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Atatürk Yolu Dergisi*. Cilt 29, Sayı 30, 2002, 39-55.
- Cardona, G. -D. Jain, *Indo-Aryan Languages*. NY: Routledge, 2003.
- Cardona, G. "Indo-Aryan Languages" <https://www.britannica.com/topic/Indo-Aryan-languages> (Erişim: 11/01/2023).
- Comte de Gobineau, Joseph-Arthur. *Essai sur l'inégalité des races humaines*. Paris: Firmin Didot Frères, 1853-1855.
- Copeaux, E. *Tarih Ders Kitaplarında (1931-1993) Türk Tarih Tezinden Türk-İslam Sentezine*. Çev. A. Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 1998.
- Cramer, J. A. *Geographical and Historical Description of Asia Minor; With a Map*. Vol. I, Oxford: Oxford University Press, 1832.
- Çoruk, A. Ş. "Oryantalizm Üzerine Notlar." *Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt IX, Sayı 2, Aralık 2007, 193-204.
- Darga, A. M. *Hitit Sanatı*. İstanbul: Akbank Kültür ve Sanat Kitapları.
- De Fontenette, Fr. *Irkçılık*. İstanbul: İletişim Yay., 1991.

- Demir, G. Y. "Türk Tarih Tezi İle Türk Dil Tezinin Kavşağında Güneş-Dil Teorisi." *Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Yıl 11, Sayı 19, 2010/2, 385-396.
- Demirtaş, M. E. *Başlangıcından M.Ö. I. Bin Ortalarına Kadar Eski Anadolu Sanatında Boğa-İnsan ve Aslan-İnsan Karışık Varlıkları ve Tasvirleri*, Yüksek Lisans Tezi, Hitit Ü, Çorum, 2018.
- Deniker, J. "Essai d'une classification des races humaines, basée uniquement sur les caractères physiques." (Année 1889, 12, 320-336) ve 'Les Races de l'Europe' (8, Année 1897, 189-208 ve 291-302).
- Deniker, J. *Les Races et Les Peuples de la Terre*. Paris: Masson et Cie, 1926.
- Deniker, J. *The races of man: an outline of anthropology and ethnography*. London: W. Scott; New York: Charles Scribner's Sons, 1913.
- Desti, M. *Anadolu Uygarlıkları*. Ankara: Dost Kitabevi, 2011.
- Dinçer, M. "Hurrilerin Menşei ve Hurri-Subar Sorunu." *Uluslararası Eskiçağ Tarihi Araştırmaları Dergisi (OANNES)*, 2 /1, Mart / March 2020, 1-23.
- Dinçol, A. "Hititler", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*. Cilt I, İstanbul: Görsel Yay., 1982.
- Esin, E. "Orduğ (Başlangıçtan Selçuklulara Kadar Türk Hakan Şehri." *AÜ DTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*. Cilt VI (10-11), 1968, 135-215 (Ayrı basım, 1972).
- Erdem, İ. "Bir Ortaçağ Kenti Antalya: Geç Antik dönemden Selçukluların Sonuna Genel Bir Yaklaşım (I)." *Adalya (Suna-İnan Kırac Akdeniz Medeniyetleri Araştırma Enstitüsü Yıllığı)*. V, 2001-2002, 163-172.
- Erkut, S. "Çiviyazılı Hitit Tabletleri." *Bellekten*. Cilt LXI, Sayı 232, Aralık 1997, 495-498.
- Eyice, S. "Atatürk'ün Büyük Bir Tarih Yazdırma Teşebbüsü: Türk Tarihinin Ana Hatları." *Bellekten*, Cilt XXXII, Sayı 128, Ekim 1968, 509-526.
- Eyice, S. "İstanbulun Mahalle ve Semt Adları Hakkında Bir Deneme." *İstanbul Ü Türkiyat Mecmuası*, Cilt 14, 1965, 199-216.
- Garstang J. & O. R. Gurney. *The geography of the Hittite empire*. London: British Institute of Archaeology in Ankara, 1959.
- González, P. P. F. "Ératosthène de Cyrène", *Dictionnaire des Philosophes Antiques*. Richard Goulet (Ed.). Vol. III, CNRS Ed., Paris, 2000, 188-236.
- Götze, A. "Anatolia From Shuppiluliumash to the Egyptian War of Muwatallish", *History of the Middle East and the Aegean Region c. 1380-1000 B.C.* Albrecht Goetze (Ed.). Cambridge, 1975.
- Gözübüyük, Ş-Kili, S. *Türk Anayasa Metinleri Senedi İttifak'tan Günümüze*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1985.
- Greenfeld, L. *Five Roads to Modernity*. Cambridge&Massachusetts: Harvard University Press, 1992.
- Gurney, O. R. *The Hittites*. London: Penguin Books, 1952.
- Günaltay, Ş. "Türk Tarih Tezi Hakkındaki İntikatların Mahiyeti Tezin Kat'ı Zaferi." *Bellekten*, Cilt II, Sayı 7-8, Temmuz 1938, 337-365.
- Günbattu, C. *Kültepe-Kaniş Anadolu'da İlk Yazı, İlk Belgeler*, 2. Baskı, Kayseri: Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yay., 2017
- Günther, H. F. K. *Rassenkunde Europas*. 2d ed., Munich, 1926.
- Gür B. *Yazılı Kaynaklar ve Arkeolojik Veriler Işığında Anadolu'daki Deniz Kavimleri Sorunu*. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Ü, İzmir, 2010.
- Güterbock, H. G. "The North Central Area of Hittite Anatolia." *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 20, No. 2 (Apr., 1961), 85-97.
- Hase, Charles Benoît. "Rapport lu, le 15 mai 1835, à l'Académie royale des Inscriptions et Belles-lettres de l'Institut, sur un envoi fait par M. Texier, et contenant les dessins de bas-reliefs découverts par lui près du village de Bogaz-Keui, dans l'Asie mineure" *Rapor'un harfî çevirisi*: "M. Texier tarafından gönderilen, Küçük Asya'da Boğazköy (=Bogaz-Keui) köyü yakınında kendisi tarafından keşfedilen kabartmaların çizimlerini de içeren bir posta üzerine, Enstitü'nün Kraliyet Yazıtlar ve Güzel Sanatlar Akademisi'nde 15 Mayıs 1835'te okunan Rapor", *Journal des Savants*, Juin 1835, 368-376.
- Haşim, A. *Üç Eser. Bize Göre - Gurebâhâne-i Laklakan - Frankfurt Seyahatnamesi*. İstanbul: MEB Yay., 1988.
- Hawkins, J. "The Neo-Hittites States of in Syria and Anatolia", *Cambridge Ancient History (CAH)*. III, 1, 372-441.

- Helleland, B., Ch.- Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities*. Oslo Studies in Language, (4) 2, Oslo: University of Oslo, 2012.
- Hourani, A. "The Islamic City in the light of recent research", *The Islamic City: A Colloquium*. A Hourani-S. M. Stem (eds), 1970, Philadelphia: University of Pennsylvania Press,
- İnalçık, H. "İstanbul: An Islamic City.", *Journal of Islamic Studies*, Vol. 1 (1990), 1-23.
- İnan, A. "Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine", *Türk Dili [Araştırmaları Yıllığı] Belleten*. Cilt (4)1, 1956, 179-195.
- İnan, A. "Ulus Terimi Üzerine", *Makaleler ve İncelemeler*. Ankara: TTK. Yay., 1987, 622- 624.
- İnan, Afet. *Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler*. Haz. Arı İnan, İstanbul: İş Bankası Yay., 2007. (Sair yapıtları dipnotta belirtildi).
- Jordan, P. "Place names as ingredients of space-related identity" B. Helleland, Ch.-Ore and S. Wikstrøm (Eds.), *Names and identities* (=Oslo Studies in Language, 4, 2), 117-131, Oslo: University of Oslo, 2012.
- Jordan, P. "The Crucial and Contested Concept of Endonym and Exonym." *Onomastica*. LXV/1, 2021, 23-37, <https://doi.org/10.17651/ONOMAST.65.1.1>.
- Jordan, P. "The endonym/exonym divide from a cultural-geographical perspective." *Language and Society*. 10, 2019, 5-21.
- Jordan, P. "The Importance of using exonyms–pleading for a moderate and politically sensitive use", J. Sievers (Ed.), *Second International Symposium on Geographical Names "GeoNames 2000"*. Frankfurt am Main, 28-30 March 2000 (=Mitteilungen des Bundesamtes für Kartographie und Geodäsie, 19), Frankfurt am Main, 87-92.
- Jordan, P. "Towards a comprehensive view at the endonym/exonym divide", P. Woodman (ed.), *The Great Toponymic Divide. Reflections on the definition and usage of endonyms and exonyms*. 19-32. Warszawa: Główny Urząd Geodezji i Kartografii, 2012.
- Jordan, P. "What is an endonym? Still a question after decades of standardization", *The 25th UNGEGN Session*. Nairobi, 5-12 May, 2009, WP. 32.
- Jordan, P. & Woodman P. (eds.), *Criteria for the use of exonyms, proceedings of the 17th UNGEGN working group on exonyms meeting*. Zagreb, 14-16 May 2015, Kovac: Verlag Dr, 2016.
- Juin, Hubert. "Un grand poète romantique", http://classiques.uqac.ca/classiques/gobineau/essai_inegalite_races/inegalite_hubert_juin.html (Erişim: 23/01/2023).
- Kadmon, N. *Glossary of terms for the standardization of geographical names: Addendum*. (UN document ST/ESA/STAT/SER.M/85/Add.1, 07-60262, dated 16 November 2007.
- Kara, A. "XIX. Yüzyılda Çorum'da İdari ve Mülki Yapı." *1. Milletlerarası Şehir Tarihi Yazarları Kongresi*, 5-7 Kasım 2010, Ankara, Bildiriler KitabıAnkara: TYB Yay., 2011, 108-121.
- Karasu, C. "Hattuša-Boğazköy Arşiv-Kitaplık Sistemleri Üzerine Bazı Yorumlar." *Archivum Anatolicum*. Cilt 3, Sayı 1, 1997, 215-238
- Karağuz, G. *Boğazköy ve Ugarit Çivi Yazılı Belgelerine Göre Hitit Devletinin Siyasi Antlaşma Metinleri*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2002.
- Kayapınar, A. "İbn Haldûn'un Asabiyet Kavramı: Siyaset Teorisinde Yeni Bir Açılım." *İslâm Araştırmaları Dergisi*. Sayı 15, 2006, 83-114.
- Keleş, D. *Türk Adbilimi Bibliyografyası*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1996.
- Kılınçkaya, M.D. *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*. Ankara: ATAM Yay., 2004.
- Kınal, F. "Şuppiluliuma'nın Suriye Seferleri." *Belleten*. Cilt XI, Sayı 41, Ocak 1947, 1-13.
- Kınal, F. "Çivi Yazısının Doğuşu ve Gelişmesi." *Tarih Araştırmaları Dergisi*. Sayı 15, 1969, 1-15.
- Koç, İ. "Eski Hitit Kralı Telipu, Dönemi ve Fermanı", *Çankırı Karatekin Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Cilt 10, Sayı 1, 2022, 83-98.
- Kononov, A. N. "Kıpçak, Kuman, Kumuk kavim adlarının etimolojisi üzerine." Çev. M. Uğurlu, *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*. 10, 2000, 518-526.
- Koşan O. Z. "Antik Çağ'da Kızılırmak." *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20 (3), 2021, 1032-1042.

- Kramers, J. H. *İslam Medeniyeti Tarihinde Coğrafya ve Ticaret*. Mütercim: Ömer Rıza, İstanbul: Asarı İlmiye Kütüphanesi Neşriyatı, 1352 H.=1932 M.
- Kramers, J. H. "Coğrafya." *İslâm Ansiklopedisi* (MEB, Eskişehir). Cilt III, 1997, 204-205.
- Kuzucuoğlu R. *Eski Asurca Metinlerde Geçen Coğrafya Adları*. Doktora Tezi, Gazi Ü, Ankara, 2007
- Laroche, E.. *Catalogue des textes Hittites*. Etudes et commentaires (dizisi). Vol. 75, Paris: C. Klincksieck, 1971.
- Laroche, E. *Recueil de l'onomastique hittite*. Vol. 1, Paris: C. Klincksieck, 1951.
- Leclant, J. "Aux Sources de l'égyptologie européenne: Champollion, Young, Rosellini, Lepsius." *Comptes rendus des séances de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*. Année 1991, 135e année, N.4, 743-762
- Lévi-Strauss, C. *İrk, Tarih ve Kültür*. Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Metis Yay., 1997.
- Lewis, B. "The Historical Roots of Racism." *The American Scholar*, Winter 1998, Vol. 67, No. 1 (Winter 1998), 17-25;
- Linke U. *Blood and Nation: The European Aesthetics of Race*. Philadelphia, 1999.
- Luckenbill, D. D. "The Hittites." *The American Journal of Theology*. 18(1) Jan., 1914, 24-58.
- Lüleci, Y. "Erken Cumhuriyet Döneminde Türkiye Cumhuriyeti ile Sovyetler Birliği Arasındaki Sanatsal İlişkiler: "Ankara: Türkiye'nin Kalbi" Belgeseli Örneği", *İnsan&İnsan*, Sayı 2, Güz 2014, 40-61.
- Mallory, J. P. *In Search of the Indo-Europeans: Language, Archaeology, and Myth*. New York: NY Thames and Hudson, 1989.
- Marçais, W. "Islamisme et la vie urbaine." *Comptes rendus des séances de l'Académie des inscriptions et Belles-Lettres*. Année 1928, 7-1, 86-100.
- Mayakon, İ. M. "Hata-Hatay ve Oronte-Uratube, Harita Üzerinde Mukayeseli Bir Etüd", *Cumhuriyet*, 22 Ekim 1936.
- Matthews, R.-C. Glatz. "The Historical Geography of north-central Anatolia in Hittite period: Texts and archeology in concert." *Anatolian Studies*. 59 (2009), 51-72.
- Metin, C. *Türk Tarih Tezi ve Tarih Ders Kitaplarında Türkiye Cumhuriyeti Tarihi (1923-1960)*. Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Ü, Ankara, 1998.
- Miquel, A. "Ville et grande ville dans l'Islam médiéval (IXe-Xe siècles)." *Mélanges de l'école française de Rome*. Année 1995, 107-1, 99-106.
- Oren, E. D. *The Sea Peoples and Their World: A Reassessment*, Philadelphia: The University Museum, 2000.
- Osmanlıcadan Türkçeye Cep Kılavuzu*. İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.
- Otten, H. "Hitit Tarihinin Kaynakları ve Eski Doğu Kronolojisi." Çeviren: Dr. Hayri Ertem, *Bellekten*, Cilt XXXIII, Sayı 24, Temmuz 1969, 359-369
- Özcan, A. T. "XVI. Yüzyıla kadar Türkiye ve Türkmenya Adının Batı Dünyasında Kullanımı ve Sınırları." *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Ü). Cilt 22 (2), 2012 (Güz), 63-82.
- Özcan, K. "Orta Asya Türk Kent Modelleri Üzerine Bir Tipoloji Denemesi (VIII. Yüzyıldan XIII. Yüzyıla Kadar)." *Gazi Ü Mühendislik ve Mimarlık Fakültesi Dergisi*. Cilt 20 (2), 2005, 251-265.
- Özgüç, T. "Anitta Hançeri." *Bellekten*, Cilt XX, Sayı 80, Ekim 1956, 29-35.
- Özgüç, T. *Kültepe / Kaniş / Neşa*. 1. Baskı, YKY, İstanbul, 2005.
- Pittard, E. "L'Homo Alpinus", Pierre Allorge (Ed.), *Contribution à l'étude du peuplement des hautes montagnes*. Paris: Paul Lechevalier, 1928, 12-25.
- Poliakov, L. *Le mythe aryen, essai sur les sources du racisme et des nationalismes*. Paris: Calmann-Lévy, 1972.
- Riis, P. J. "Les Provenances de Pierres de Hama." *Anadolu/Anatolia* (AÜ DTCTF Arkeoloji B Dergisi), Sayı 21, 1978, 47-54.
- Ripley, W. Z. "Deniker's Classification of the Races of Europe." *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*. Vol 28, No. (1899), 166-173.
- Ripley, W. Z. *The Races of Europe: A Sociological Study*. New York, 1899.
- Robert, N. "The Land of Hittites: Airs, Waters, Places", *Hittite Landcape and Geography*, Marc Weeden-Lee Z. Ulmann (Ed.), with maps Zenobia Homan, Brill, Boston, 2014, 17-27.
- Romero, L. *Ecce Homo! A Lexicon of Man*. Amsterdam: John Benjamins B.V, 1979.

- Payaslı, V. "Türk Tarih ve Dil Çalışmalarının Fransız Manda İdresindeki Sancak'a ve Hatay Devleti'ne Yansımaları." *Hatay Araştırmaları – VII*, Ahmet Gündüz-Haydar Çoruh-Ömer F. Kadan, İksad Yayınevi, Hatay, 2022, 73-113.
- Peker, H. *Suriye Üzerindeki Hitit Hakimiyetinin Kurulması: M.Ö. II. Binyılda Eski Yakındoğuda Süper Güçler ve Küçük Devletler*, Doktora Tezi, İstanbul Ü, İstanbul, 2009.
- Said, E. *Oryantalizm Sömürgeciliğin Keşif Kolu*. Çev. Nezih Uzel, İstanbul: Pınar Yay., 1982.
- Said, E. *Şarkiyatçılık Batı'nın Şark Anlayışları*. Çev. Berna Ülner, İstanbul: Metis Yay., 1999.
- Sarıcaoğlu, F. "Kâşgarlı Mahmûd: İlk Türk Haritacısı", *Kâşgarlı Mahmud Kitabı*. Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yay., 2008, 121-132.
- Sever, H. "Asur Siyasî Tarihinin Ana Devreleri." AÜ *DTCF Dergisi*, Cilt XXXI- 1-2, 1987, 421-428.
- Sezen, T. *Osmanlı yer adları*. 2. Baskı, Ankara: T.C Başbakanlık Devlet Arşivleri Yay. No: 26,2007.
- Sezgin, F. "2. Bölüm: Coğrafya", *İslâm'da Bilim ve Teknik* (Eckhard Neubauer'in katkısıyla). Cilt III, Çev. Abdurrahman Aliy, Yay. Haz. Hayri Kaplan-Abdurrahman Aliy, 3. Baskı, Ankara: TÜBA Yayınları, 2015, 3 -33.
- Sipahi, T. Arkeoloji-Eski Anadolu Uygarlıkları-Tunç Çağları-Hititler. E-Kitap, <https://www.kulturportali.gov.tr/medya/dokuman/kategori/arkeoloji/erişim/29/12/2022>.
- Sözeri, C. *Eski Asurca Metinlerde Geçen Maden İsimleri*. Yüksek Lisans Tezi, Aksaray Ü, Aksaray, 2022, 9-20.
- Steadman S. R. and G. McMahon (Ed.). *The Oxford Handbook of Ancient Anatolia 10,000-323 B.C.E*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Süel, A.-M. Süel "Başkent Şapınuva: Hitit Dünyasındaki Yeri ve Önemi", *1. Çorum Kazı ve Araştırmalar Sempozyumu 2 Ekim 2010*. Bildiriler Kitabı. Çorum: Çorum Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Yayın No: 5, 2012, 93-110.
- Süel, A. "Ortaköy'ün Hitit Çağındaki Adı." *Bellekten*. Cilt LIX, Sayı 225, Ağustos 1995, 271-283.
- Sümer, F. *Eski Türklerde Şehircilik*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- Şahin, İ. *Adbilim*. 5. Baskı, 2021, Ankara: Pegem Akademi.
- Şahin, H. A. *Anadolu'da Asur Ticaret Kolonileri Çağı MÖ 1975-1725*. Kayseri: Erciyes Ü Kayseri ve Yöresi Tarih Araştırmaları Merkezi Yay., 2004.
- Şemseddin Sami. "Millet." *Kâmus-ı Türkî*. 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yay., 1987.
- Şemseddin Sami. "Aria." *Kâmûs-ı-Âlam Tarih ve Coğrafya Lûgati ve Tâbir-i esahhiyle kâffe-yi esma-yi hassa-yi camidir*. Birinci Cild, İstanbul, 1889, 167.
- Şentürk, R. "Millet." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 30, 2020, 64-66.
- Şeşen, R. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İSAR Yay., İstanbul, 1998, 100-109.
- Şimşir, B. "Ankara'nın Başkent Oluşu." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi (ATAM)*. Cilt 7, Sayı 20, 1991, 189-222.
- Şimşir, B. *Ankara... Ankara Bir Başkent'in Doğuşu*, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1988.
- Taeschner, Franz. "Osmanlılarda Coğrafya", Terc. Hamid Sâdi, *Türkiyat Mecmuası* (İstanbul Üniversitesi). Cilt II, 1928, 271-314.
- Tarih Öğretimi ve Ders Kitapları 1994 Buca Sempozyumu*. Yay. Haz. Salih Özbaran, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay., 2008.
- Taylak, M. B. *Fotoğraflarla Etnografya'dan Anıtkabir'e*, Ankara: TBMM Yay., 2021.
- Texier, Charles. *Description de l'Asie Mineure, faite par ordre du Gouvernement français, de 1833 à 1837, et publiée par le Ministère de l'Instruction publique; Première partie. Beaux-Arts, Monuments historiques, plans et topographie des cités antiques*. par Charles Texier, Correspondant de l'Institut. Gravure de Lemaître. Ouvrage dédié au Roi. Premier volume., Paris: Typographie de Firmin Didot Frères, Libraires Imprimeurs de l'Institut de France, 1839.
- Timurtaş, F. K. "Şemseddin Sami ve Kâmûs-ı Türkî." Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, 2. Baskı, İstanbul: Çağrı Yay, 1987, 5-16.
- Togan, Z. V. *Birinci Türk Tarih Kongresi: Konferanslar, Müzakere Zabıtları* (İstanbul, 1932), 167-93, 369-400.
- Togan, A. Z. V. *Umumî Türk Tarihine Giriş, I. Cild En Eski Devirlerden 16. Asra Kadar*. 2. Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yay, 1970.

- Togan, İ. "Hititlerin ismi ve cismi", <https://tarihdergi.com/hititlerin-ismi-ve-cismi/> (Erişim: 20/12/2022).
- Topal, A. K. "Kavramsal olarak Kent nedir ve Türkiye'de Kent Neresidir?" *Dokuz Eylül Ü Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. Cilt 6 (1), 2004, 276-294.
- Topinard, P. "De la notion de race en anthropologie", *Revue d'anthropologie*. 2. sér., t. II., 1879, 589-660.
- Topinard, P. *L'anthropologie*. Préface du Paul Broca, Paris: C. Reinwald, 1876.
- Topinard, Paul. *L'homme dans la nature*. Paris: Felix Alcan, 1891.
- Tuna, Osman Nedim, *Sümer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi ile Türk Dili'nin Yaşı Meselesi*, Atataürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 561, Ankara 1990.
- Türk Tarihinin Ana Hatları (TTAH)*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1930 (1. Baskı, 100 adet, XIV+606 s.) ve ayrıca *Türk Tarihinin Ana Hatları – Methal Kısmı*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1931 (87 s.)
- Umar, B. *Türkiye'de Tarihsel Adlar - Türkiye'nin Tarihsel Coğrafyası ve Tarihsel Adları Üzerine Alfabetik Düzendeki Bir İnceleme*, İstanbul: İnkılap Yayınevi, 1993.
- Uzun, N. *Başlangıcından MÖ II. Bin Yıl Sonuna Kadar Anadolu'da Geyik Tasvirleri*. Yüksek Lisans Tezi, Aydın Adnan Menderes Ü, Aydın, 2019.
- Ünal, T. "Eski Türklerde Şehir ve Şehircilik." *Türk Kültürü*. 135, 1974, 171-178.
- Ünal, A. *Hitit Devrinde Anadolu*, Kitap I, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay. 2002
- Veenhof, Kl. R.-J. Eidem. *Mesopotamia The Old Assyrian Period*. Academic Press Fribourg Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2008.
- Waal, W. *Hittite diplomatics: studies in ancient document format and record management*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2015 [Studien zu den Boğazköy-Texten (Band 57) Year: 2015, Volume: 57].
- Weeden M.- L. Z. Ulmann (Ed.). *Hittite Landcape and Geography*. with maps Zenobia Homan, Boston: Brill, 2014.
- Wood, B. C. "Hittites And Hethites: A Proposed Solution To An Etymological Conundrum." *Journal of Evangelical Theological Society*. 54(2), June 2011, 239-241.
- Yazıcızade Ali, *Tevarih-i Al-i Selçuk*. Haz. Abdullah Bakır, İstanbul: Çamlıca Basım-Yay., 2009.
- Yıldırım, N. *Anadolu'da Bulunan Yeni Asur Devri Tabletleri*. Yüksek Lisans Tezi, Ankara Ü, Ankara, 2009.
- Yücel, İ. *İngiliz ve Fransız Arşivleri Işığında Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Arkeolojik Kazılar ve Eski Eser Kaçakçılığı*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2017.
- İnternet Kaynakları**
- <https://belleten.gov.tr/arama-sonuclari?quick=ETİ+> Erişim 10/11/2022
- <https://www.persee.fr> Erişim 10/11/2022
- <https://www.etietieti.com/eti-gida-sanayi-ve-ticaret> Erişim 03/11/2022
- <http://www.ankara.gov.tr/Etimesgut> Erişim 4/11/2022
- <https://www.etimaden.gov.tr/tarihçe> Erişim: 3/11/2022
- Etibank'ın Eti Aslanı kumbarası için <https://www.birkultur.com/nesne/nesne-2457/> Erişim 03/11/2022
- Etibank resim kapaklı okul defteri için bk. https://www.kitantik.com/product/R5-ETIBANK-OKUL-DEFTERI_1br9qfwl3bn7bsq186w Erişim 03/11/2022
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiempert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim 05/02/2023
- <https://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiempert/G7430-1867-K547-index.html> Erişim: 05/02/2023
- Türkiye'nin Kalbi Ankara*, 1933, Sovyet Yapımı belgesel. You-Tube 'İşte Atatürk' platformunda (isteaturk.com) <https://www.youtube.com/watch?v=R2GM6H6w1ik> Erişim 10/01/2023
- Hacettepe kurumsal kimliği için https://www.hacettepe.edu.tr/hakkinda/kurumsal_kimlik Erişim 10/01/2023

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE SİYASAL ŞİDDET POLITICAL VIOLENCE IN THE PERIOD OF DEMOCRATIC PARTY

AHMET GÜLEN*

ÖZ

ABSTRACT

Türk siyasal hayatında siyasî partilerin ortaya çıktığı II. Meşrutiyet döneminden itibaren partiler arasındaki rekabet zaman zaman demokratik rejimlerde yeri olmayan şiddet eylemleriyle şekillenmiştir. 1912'de yapılan genel seçimler İttihatçı-İtilafçı rekabetinin demokratik boyutları aşmasından dolayı şiddet hareketleri ve nizamsızlıklar altında geçmiştir. Cumhuriyet devrinde kurulan Serbest Cumhuriyet Fırkası döneminde de İzmir ve Antalya'da meydana gelen hadiseler erken demokrasi, çok partili sistem, günlerinde siyasal şiddetin boyutlarını ortaya koymasından dolayı önemlidir. Tek parti devrinde de Tan hadisesi sola karşı yürütülen siyasal şiddetin önemli bir yönünü oluşturmaktadır. 1945-1950 arası devrede yeniden kurulan partilerle çok partili dönem yeniden başlamış; ancak iktidar muhalefet taraftarları arasındaki olaylar sürmüştür. 1950'de iktidarı ele alan Demokrat Parti zamanında siyasal şiddet eski döneme oranla büyük bir artış göstermiştir. Bu yıllar içinde de siyaset mücadelesi normal seyrinden çıkarak 1952'de Balıkesir'de, 1957'de Gaziantep'te, 1958'de Zile'de 1959'da Uşak, Topkapı ve Geyikli'de, 1960'ta da Kayseri civarında siyasal şiddet örnekleri görülmüştür. Özellikle Demokrat Parti'nin son dört yılında demokratik rejimlerdeki normal seviyenin üzerine çıkan siyasal tansiyon, muhalefet lideri ve Cumhuriyetin kurucu liderlerinden İsmet İnönü'ye saldırılara kadar varan sonuçlara neden olmuş ve sertlik siyaseti 27 Mayıs'ta askerlerin yönetime el koymasına giden süreci de hızlandırmıştır. Dolayısıyla o dönemdeki iktidar ana muhalefet ilişkilerinin bir boyutunu da siyasal şiddet hareketleri oluşturmuştur. Bu çalışmada DP iktidarında muhalefete karşı yürütülen sertlik siyasetinin yanı sıra tarafların olaylara bakış açısı da ele alınmıştır. İki tarafı destekleyen yayın organları bu tür şiddet hareketlerinin nasıl algılandığını göstermesi bakımından çalışmanın temelini oluşturmaktadır. Yassıada mahkemeleri sırasında görülen Uşak ve Topkapı olayları davası çalışmanın kapsamı dışında kaldığından ele alınmamıştır.

The rivalry between the political parties has been shaped by acts of violence, which has no place in democratic regimes, from time to time starting from the Second Constitutionalist Period, when political parties emerged in Turkish political life. The general elections in 1912 were held under violent movements and illegalities as the Unionist-Ententist rivalry exceeded the democratic dimensions. The events that took place in İzmir and Antalya during the period of the Free Republican Party, which was established in the Republican era, are important in terms of revealing the aspects of political violence in the days of early democracy and multi-party system. The Tan incident also constitutes an important aspect of the political violence against the left in the single-party period. With the re-established political parties in the period between 1945-1950, the multi-party period started again, but the incidents between the supporters of the government and the opposition continued. During the period of Democratic Party, which came to power in 1950, political violence increased significantly compared to the previous period. During these years, examples of political violence were seen in Balıkesir in 1952, Gaziantep in 1957, Zile in 1958, and Uşak, Topkapı and Geyikli in 1959, and finally around Kayseri in 1960. Especially in the last four years of the Democrat Party, the political tension that rose above the normal level in democratic regimes led to the attacks on İsmet İnönü, the leader of the opposition and one of the founding leaders of the Republic, and the harsh policy accelerated the process leading to the seizure of power by the soldiers on May 27. Therefore, political violence movements formed one dimension of the power-main opposition relations during that period. In this study, in addition to the harsh policy carried out against the opposition during the rule of the Democratic Party, the perspectives of the parties to the events were also discussed. Media organs that support both sides form the basis of the study in terms of showing how such acts of violence were perceived. The Uşak and Topkapı incidents case, which was heard during the Yassıada courts, was not discussed because it was out of the scope of the study.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, İsmet İnönü, Siyasal Şiddet, Topkapı, Uşak, Zile.

Keywords: Democratic Party, İsmet İnönü, Political Violence, Topkapı, Uşak, Zile.

* Öğr. Gör. Dr., Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, 0000-0002-6585-0212.

Extended Abstract

In the political history of Turkey, the phenomenon of political violence is a reality that exists from time to time in the struggle between political parties. It is clear that there are some social and psychological factors in the background of this phenomenon. Fear of losing the elections or the inability of the party that fell from power to move to the opposition are among the main factors in the background of political violence. In election times when the rivalry between the parties increased or the voter support of the party representing the government decreased, intolerance against the press, opposition and even criticism increased, and this was considered the main factor that gave rise to political violence. While it is more difficult to come across examples of political violence especially in Western democracies in the years after 1945, if we accept that the multi-party system started in 1908, in Turkey, which is a relatively younger democracy compared to the West, the Second World War, which was considered as the first multi-party system stage during the Ottoman Empire, The first examples of political violence were seen in the Constitutional Era. The "Elections with Sticks" of 1912 are known as the first case of political violence in the history of Turkish democracy in the modern period. It is also a fact that the political struggle and polarization between the Union and Progress and the Freedom and Entente Party, which represent the two main streams of politics as "Centralist" and "Decentralized" in the 1908 period, shaped Turkish politics especially in the 10 years until 1918. With the transition to the Republic in 1923, political violence has been encountered in different periods and for different reasons in the national sovereignty regime, which continued with a single party during the revolutions and continued with different parties from time to time. Just like the political polarization in the Ottoman Empire period, it has preserved its validity in the democracy period of the Republic period. For example, there was a similar polarization in the days of the Free Republican Party founded by Fethi Bey, one of his close circle, with the support and encouragement of President Mustafa Kemal Pasha. Since this party, which is against the Republican People's Party, represents the two main currents in politics, like the Ottoman Empire period, the relations between the parties were again shaped by polarization, and the result was once again reflected as political violence. For example, the events that took place during Fethi Bey's visit to Izmir in September 1930 are the first political violence in the history of the Republic. During the liberalization period that came in 1945, during the period of President İsmet İnönü of the post-Atatürk era, acts of violence against the left movement, such as the Tan incident, were also observed. With the establishment of the Democrat Party in 1946 under the leadership of Celal Bayar, who was one of the important names of the revolution process and served as the Prime Minister during the Presidency of both Atatürk and İsmet İnönü, the negativities experienced especially during the election process increased the tension in the relations between the parties. Just like the Union and Progress-Freedom and Entente, the Republican People's Party-Free Republican Party, the Republican People's Party and the Democrat Party represented the two main currents in Turkish politics between 1946-1960. However, it should be noted that at the beginning of the multi-party system that started during İsmet İnönü's presidency, that is, during the 1946-1950 period, there was no violence against the notables of this party. Undoubtedly, the transfer of power by the Republican People's Party to the opposition in the free elections in 1950, as a result of the painful democratization efforts, is undoubtedly one of the rare achievements of democracy in the world. In this new period, in the democratic order that continued under the dominance of the Democrat Party, which held power for 10 years, there were incidents of violence against the opposition and even against its leader, former President İsmet İnönü, one of the founders of the Republic of Turkey. In fact, the prevention of İsmet İnönü from speaking in Balıkesir, the stoning incident in Uşak, and the efforts to prevent him from entering Yeşilhisar are the efforts to deprive a leader of the founding staff of the state from his constitutional rights, and in this respect, they are an extraordinary example. The main subject of the study is the echoes of political violence in the DP period, which should never be in question in the regime of national sovereignty, regardless of the reason.

Giriş

19. yüzyılda Tanzimat Fermanı'yla Batılılaşma yolunda önemli bir sürece giren Osmanlı modernleşmesi, 1908'de yeni bir boyut kazanmıştır. 23 Temmuz'da ilan edilen II. Meşrutiyet bir yandan 1876 Anayasası'nın yeniden yürürlüğe konulmasını sağlarken, bir yandan da siyasal partilerin faaliyete geçiş sürecini de başlatmıştır.¹ 1889'da kurulan ve uzun süre gizli bir cemiyet olarak örgütlenen İttihat ve Terakki, II. Meşrutiyet'le beraber Türkiye'nin ilk siyasî partisi olarak ortaya çıkmıştır.² İttihat ve Terakki yapısal olarak bürokrat ve asker kesimin ağırlıklı olduğu bir siyasal oluşumdur. Cemiyet 1902'de Paris'teki kongresinde ayrışma yaşamış ve merkezîyetçiliği savunan grupla, daha liberal bir yaklaşıma sahip olan ve Ademimerkezîyetçiliği savunan grup birbirinden ayrılmıştır.³ 1908'de Ahrar Fırkası adıyla partileşen ademimerkezîyetçiler, İttihat ve Terakki'yle beraber ilk siyasî rekabeti oluşturmuşlardır. Aslında 1908 devrimi sonrasında İttihatçıların amacı "Batı tipi bir Parlamenter sistem kurmaktır."⁴ 1908 seçimlerinde Ahrar Fırkası'nın Meclisi Mebusan'a sadece bir milletvekili kazanabilmesine karşılık çoğunluk İttihatçıların hâkimiyetindeydi.⁵ Osmanlı döneminin bir başka önemli liberal partisi 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'dır. Ademimerkezîyetçi bu parti de iktidardaki İttihat ve Terakki karşısında güçlü bir muhalefet oluşturmak ve hatta "İttihat ve Terakki iktidarını yıkmak" amacı taşıyordu.⁶

1912'de yapılan ve tarihe "sopalı seçimler" olarak geçen seçimler siyasal şiddetin Türk demokrasi tarihindeki ilk örneklerinden sayılabilir. İlk kez bu dönemde bir siyasî partinin mensuplarına fiili saldırılar yöneltilmiştir. Seçimler sırasında İttihatçılar muhalefet üzerinde baskı kurmaya çalışmışlar, "küfür ve hakaretle" dolu sözlerle yapılan propaganda faaliyetleri tepki çekmiştir. Ancak daha da önemlisi Hürriyet ve İtilaf yanlısı Rıza Tevfik'in darp edilmesidir.⁷ Balkanlardaki Serez'de de seçimler bir hayli olaylı geçmiş ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na mensup olan kişilere saldırılar olurken, Dr. Rıza Nur gibi eski milletvekilleri de İttihatçılar tarafından tartaklanmışlardır.⁸ Sonuçta baskılar altında geçen seçimleri kazanan İttihatçılar, Meclis'te üstünlük kurmuşlar; ancak savaşlarla dolu olan bu dönemde iktidarı muhafaza edememişlerdir. Enver Paşa liderliğindeki İttihatçılar, 1913 yılında Bâb-ı Âli Baskını'yla İtilafçıların desteklediği Kâmil Paşa sadrazamlığındaki hükûmeti devirerek mutlak iktidarını kurmuştur.⁹

I. Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı Devleti toprakları işgal edilirken, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğinde yürütülen Millî Mücadele sonunda ulaşılan zaferin ardından 29 Ekim 1923 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti kurulmuştur. 1923'te Gazi Paşa'nın başkanlığında kurulan Cumhuriyet Halk Fırkası (CHF) ile tek partili sistemle siyasal hayatına başlayan Cumhuriyet rejimi, 1924'teki Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (TCF) kurulmasıyla ilk muhalefet partisine kavuşmuştur.¹⁰ CHF ve TCF de İttihatçılar ve İtilafçılar gibi "Merkezîyetçi-Ademimerkezîyetçi" ekolden geliyorlardı. Yani CHF daha otoriter ve Merkezîyetçi bir eğilimi, TCF ise liberal/özgürlükçü ve Ademimerkezîyetçi bir çizgiyi temsil ediyordu.¹¹ Ancak Doğu isyanı nedeniyle kısa süren bu deneyim 1925'te sonlanmış ve yeni bir muhalefet partisi ancak 1930'da kurulabilmiştir. Bu yeni parti bizzat Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikleriyle Fethi Bey'in genel başkanlığında kurulan ve adından da anlaşılacağı üzere liberal bir programa sahip olan Serbest Cumhuriyet Fırkası'dır (SCF).¹² Yeni muhalefet partisi hem 1929 ekonomik buhranının getirdiği sorunlara alternatif bir çözüm arayışının, hem iktidarın denetlenmesi

¹ Bülent Tanör, *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 18. Bs., 2009, 78.

² Tarık Z. Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*, İstanbul, 1952, 174-175.

³ Tevfik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, Ankara: İmge Kitabevi, 3. Bs., 2004, 84.

⁴ Kemal H. Karpat, *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*, İstanbul: Afa Yayınları, 1987, 48.

⁵ Tanör, *Osmanlı-Türk*, 156.

⁶ Tunaya, *Türkiye'de Siyasî*, 319-320.

⁷ Tevfik Çavdar, *Müntehib-i Sani'den Seçmene*, Ankara: V Yayınları, 1987, 10.

⁸ Aykut Kansu, *İttihatçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi: 1908-1913*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016, 327.

⁹ Sina Akşin, *Kısa Türkiye Tarihi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 5. Bs. 2008, 76-77.

¹⁰ Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Çev. Yasemin Saner Gönen, İstanbul: İletişim Yayınları, 21. Bs., 2007, 243-245.

¹¹ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, 297.

¹² Akşin, *Kısa Türkiye*, 204.

ihtiyacının ve hem de Mustafa Kemal Paşa'nın Cumhuriyet rejimini çok partili sisteme dönüştürme çabasının bir sonucudur.¹³

SCF lideri Fethi Bey'in 1930 sonbaharında çıktığı Ege gezisi Cumhuriyet tarihinde ilk kez siyasal şiddet gösterilerine sahne olması bakımından önemlidir. Muhalefet lideri İzmir'de büyük bir kalabalık tarafından karşılanmış; ancak bu manzara karşısında tedirgin olan Vali Kâzım Paşa, Fethi Bey'e gönderdiği telgrafta İzmir'de planladığı konuşmayı yapmamasını istemiş ve aksi halde şehirde güvenliğin sağlanamayabileceğini belirtmiştir.¹⁴ Durumu Mustafa Kemal'e bildiren Fethi Bey'e Cumhurbaşkanı'ndan gelen "nutkunu behemehal söyleyeceksin" mesajıyla beraber emniyetin sağlanmasından hükümetin sorumlu olduğu kaydedilmiştir.¹⁵ Ancak 5 Eylül'de İzmir'de büyük olaylar çıkmıştır. Basındaki haberlere göre iki parti taraftarları arasında çıkan çatışmaya güvenlik kuvvetleri müdahale etmiş, açılan ateş sonucu bir çocuk ölmüş, Anadolu gazetesi ve CHF binası da taşlanmıştır.¹⁶ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'nın teşvikleriyle kurulan bir muhalefet partisi liderinin Vali aracılığıyla konuşmasına engel olmak tipik bir idare baskısı örneği olarak gösterilebilir. Aynı baskı 1930 belediye seçimleri sırasında da yaşanmış ve pek çok yerde SCF'li seçmenlere listelerde isimlerinin olmadığı gerekçesiyle oy kullanılmıyken, bazı illerde Valiler seçmen iradesini etkilemeye çabalamış, Antalya'da ise sandık başlarında olaylar çıkmıştır.¹⁷ Nitekim SCF döneminde muhalefete yapılan baskılar devletin başındaki Mustafa Kemal Paşa tarafından da fark edilmiş ve Gazi, seçimlerle ilgili düşüncesini "Kazanan idare fırkasıdır" sözüyle ifade etmiştir.¹⁸ Seçimlere dair tartışmalar Kasım ayında Meclis'e taşınmış ve SCF lideri Fethi Bey, buradaki sert siyasî tartışmaların ardından partisini feshetmiştir.

Atatürk sonrası dönemde yaşanan "Tan olayı" İsmet İnönü'nün Cumhurbaşkanlığı devrinde siyasî şiddetin önemli bir örneğini teşkil etmektedir. 4 Aralık 1945 günü sol eğilimli Tan gazetesi "ellerinde bayraklarla, Atatürk ve İnönü resimleri bulunan üniversite gençleri" gazetesinin matbaası ve binasına saldırarak makineleri tahrip etmişlerdir. Aynı gün ABC Kitabevi, La Turquie ve Yeni Dünya gazeteleri idarehaneleri de saldırıya uğramıştır.¹⁹ Sovyet Rusya'nın Boğazlar ve Doğu sınırında taleplerinin gündemde olduğu dönemde meydana gelen bu gelişme sol görüşe karşı CHP tarafından kısırtılan gruplarla yapılan örgütlü bir saldırı olması bakımından önemlidir.²⁰ Bu olay aynı zamanda sol görüşün uzun süre gazeteden mahrum kalmasına neden olmuştur.²¹

II. Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle beraber Türkiye'de yeniden çok partili sistem arayışı başlamıştır. Savaşın getirdiği olumsuz ekonomik şartlar, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tartışmalarının Cumhuriyet Halk Partisi'nde (CHP) muhalefeti açığa çıkarması, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün rejimi demokratikleştirme arzusu gibi etkenlerin yanı sıra harbi Batı'daki demokratik rejimlerin kazanması da ve Türkiye'nin de yeni düzende yerini alma talebi de liberalleşmede önemli faktördür.²² Nitekim CHP'deki tartışmaların sonucunda partiden ayrılan Celâl Bayar ve arkadaşları 7 Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi (DP) kurmuşlardır.²³ Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Refik Koraltan gibi eski CHP kökenli siyasetçilerin bulunduğu yeni kurulan muhalefet partisi de liberal programa sahipti ve partinin "Türkiye'de demokrasinin en ileri anlayışla kurulması için mücadele vereceği" de bildirilmiştir.²⁴

DP'nin kuruluşundan kısa süre sonra Türkiye'de seçim takvimi açıklanmış ve yerel seçimlerin yanı sıra milletvekili seçimleri de erkene alınmıştır.²⁵ Cumhurbaşkanı İnönü'nün demecine göre dünya gidişatının

¹³ Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, 329.

¹⁴ Çetin Yetkin, *S.C.F. Olayı*, Ankara: Otopsi Yayınları, 3. Bs., 2004, 240.

¹⁵ Yetkin, *S.C.F. Olayı*, 241.

¹⁶ "İzmir'de Kanlı Nümayişler", *Cumhuriyet*, 6 Eylül 1930, 1; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, 333.

¹⁷ Cem Emrence, *Serbest Cumhuriyet Fırkası: 99 Günlük Muhalefet*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2. Bs., 2014, 173.

¹⁸ Yetkin, *S.C.F. Olayı*, 266.

¹⁹ "İstanbul'da iki gazete idarehanesi harap oldu", *Ulus*, 5 Aralık 1945, 1., "Komünizm aleyhine dün büyük bir nümayiş yapıldı", *Vatan*, 5 Aralık 1945, 1.

²⁰ Hıfzı Topuz, *II. Meşrutiyetten Holdinglere Türk Basın Tarihi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003, 181-184.

²¹ Ahmet Gülen, *Ne İçindeyiz Ne Dışında: Mülakatlarla Yakın Tarihimiz*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021, 84.

²² Karpat, *Türk Demokrasi*, 127; Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi: 1839-1950*, 447-448.

²³ "Demokrat Parti'nin Programı dün Hükümete verildi", *Ulus*, 8 Ocak 1946, 1.

²⁴ Cem Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*, Ankara: İmge Kitabevi, 1990, 13.

²⁵ Karpat, *Türk Demokrasi*, 141.

belirsizliği ve Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) üzerine yapılan yoğun tartışmalar erken seçimi zorunlu kılmıştır.²⁶ Ancak 21 Temmuz'da yapılan seçimler iktidar partisi lehine usulsüzlükler ve muhalefet aleyhine baskı iddiaları altında geçmiştir. İlk tek dereceli seçimlerde Ankara'da DP'ye verilen oyların CHP'ye yazıldığı ileri sürülmüş, DP mensupları da farklı yerlerde yapılan baskılardan şikâyet etmişlerdir.²⁷ 1947'de yapılan muhtar seçimlerinde de siyasal şiddet örnekleri yaşanmış ve Mersin'e bağlı Arslanköy'de seçimi DP adaylarının kazanması üzerine çıkan olaylara jandarmanın müdahalesiyle yaralananlar olmuştur.²⁸ Ancak 1950'de yapılan ve adli teminat hakkı, gizli oy açık tasnif ilkesinin yer aldığı seçimlerde DP iktidarı ele almış ve 27 senelik CHP dönemi sona ermiştir.²⁹

Demokrat Parti Döneminde Siyasal Şiddetin İlk Örnekleri: Balıkesir Olayları

1950'den 1952'ye kadar yeni iktidarla CHP muhalefeti arasında münasebetler zaman zaman gerilimli geçmiştir. CHP'nin tek parti döneminde elde ettiği mal varlığının Hazine'ye devri için atılan adımlar, 1951'de Halkevleri'nin kapatılması gibi DP'nin attığı bazı adımlar taraflar arasında şiddetli tartışmalara neden olmuştur.³⁰ Ayrıca eski Cumhurbaşkanı ve yeni muhalefet lideri İsmet İnönü'nün devlet dairelerine asılan resimlerinin kaldırılması kararı Malatya'da gerginliğe neden olmuştur. Resmin belediye binasından kaldırılmaması üzerine güvenlik güçleri tarafından zor kullanılarak indirilmesi CHP'nin tepkisine yol açmıştır.³¹ Ayrıca DP dönemindeki bazı uygulamalar da gericiğe taviz verildiği şeklinde değerlendirilmiştir. Arapça ezan uygulamasına dönüş, ardından yurdun farklı yerlerindeki Atatürk heykellerine karşı Ticani tarikatı mensuplarının saldırıları DP iktidarına karşı eleştirileri arttırmıştır.³² Aynı zamanda 1948'de DP'den ayrılanlar tarafından kurulan Millet Partisi'nin (MP) bünyesinde Atatürk devrimleri karşıtı unsurlara yer verdiği gerekçesiyle kapatılması için harekete geçilmiştir.³³

1952 yılı sonbaharında CHP lideri İsmet İnönü'nün Ege'ye yaptığı seyahat olaylı geçmiştir. Ekim ayı başında açıklanan programda İnönü'nün vapurla İzmir'e hareket edeceği, burada bir konuşma yaptıktan sonra Menemen üzerinden Manisa'ya gideceği, ilçelere uğradıktan sonra Balıkesir'e geçeceği bildirilmiştir.³⁴ İnönü'nün izleyeceği rota, 1930'da kendisi Başbakanken SCF lideri Fethi Bey'in izlediği rotayla hemen hemen aynıdır. İsmet İnönü, seyahate İstanbul'dan Ege vapuruyla başlamış; ancak İzmir vapuru saat 11:00'de kalkması gerekirken 14:00'de hareket etmiştir. İlgililer gecikme nedeninin gemiye alınacak yükten kaynaklandığını ifade etmişlerdir.³⁵ Bir başka habere göre rötar makinelerdeki arızadan kaynaklanmıştır.³⁶ İnönü yoldayken İzmir Belediye Başkanı Rauf Onursal, şehirde elektriklerin hiçbir suretle kesilmemesi için ilgili kurumlara talimat vermiştir. CHP Genel Başkanı'nın seyahat programı açıklandığı sırada DP İzmir İl Başkanı Burhan Maner, "Gafil yolcu" başlığıyla yazdığı makalesinde program dahilinde Atatürk'ün annesi Zübeyde Hanım'ın mezarını ziyaret edecek İnönü'yü eleştirerek, "...Devlet Başkanlığın zamanında İzmir[']e yaptığın sayısız seyahatlerde bir defa bile olsun ziyaretine gitmediğin bu mezarda şimdi ne arıyorsun?..." diye sormuştur.³⁷ Bu ifadeler DP'lileri İnönü'nün Ege'ye gelişine ilişkin değerlendirmelerine dair bir fikir vermesi açısından önemlidir.

İsmet İnönü, 5 Ekim günü öğle saatlerinde geldiği İzmir'de vatandaşlara hitap ederek DP iktidarına uyarılarda bulunmuştur. Muhalefet lideri, Halkevleri'nin kapatılmasının Türk kültür hayatına vurduğu darbeden söz ettikten sonra sözü CHP'nin mal varlığına el koyma girişimlerine getirerek, "*Hususî kanun yolu ile siyasî partileri kaldırmak sevdası meş'um maceradır*" demiştir.³⁸ İnönü DP'nin partizan idaresinden de şikâyet ederek, "*Siyasî emniyetimize kastedilmesini kabul etmeyiz. Haklarımızı müdafaa edeceğiz. Hususi kanunlarla Anayasa'nın verdiği*

²⁶ "İnönü'nün Mühim Nutku", *Ulus*, 6 Mayıs 1946, 1.

²⁷ Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, 90.

²⁸ Tekin Erer, *Türkiye'de Parti Kavgaaları*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1966, 418.

²⁹ "C.H.P. iktidarı devrediyor", *Ulus*, 16 Mayıs 1950, 1; Eroğul, *Demokrat Parti*, 45; Karpat, *Türk Demokrasi*, 201.

³⁰ Eroğul, *Demokrat Parti* 63., Albayrak, *Türk Siyasi*, 209.

³¹ "Malatya'da teessür ve infial uyandıran hadise", *Ulus*, 11 Ekim 1950, 1.

³² "Ezana Ait Tasarı Dün Kanunlaştı", *Zafer*, 17 Haziran 1950, 1; "Atatürk heykeline menfur bir saldırı daha yapıldı", *Ulus*, 27 Haziran 1951, 1.

³³ Albayrak, *Türk Siyasi*, 231.

³⁴ "İnönü 4 Ekim[']de İzmir[']e gidecek", *Dünya*, 1 Ekim 1952, 1-5.

³⁵ "İnönü'nün bindiği vapuru tam 3 saat beklettiler," *Dünya*, 5 Ekim 1952, 1.

³⁶ "İnönü bugün bir nutuk söyli[e]yecek", *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1952, 1.

³⁷ "İnönü bugün bir nutuk söyli[e]yecek", *Cumhuriyet*, 5 Ekim 1952, 5.

³⁸ "İnönü'nün İzmir nutku", *Ulus*, 6 Ekim 1952, 1.

hayat hakkı bir partiden alınamaz” dedikten sonra şu ifadeleri kullanmıştır: “Zulüm ile partizan ihtiraslarını tatmin etmek yanlış yoldur, Türklerin nihayete kadar zulme boyun eğeceklerini zannetmek yanlış hesaptır, nifak bir defa patlarsa çok uzun sürer ve derin yaralar açar” demiştir.³⁹

İsmet İnönü'nün İzmir'deki konuşması Demokratlar arasında büyük bir tepkiyle karşılanmıştır. Başbakan Adnan Menderes, bu konuşmanın bir “ihtilâl beyannamesi” olduğunu söyledikten sonra “İnönü ağır bir mesuliyet altına girdiğini bilmelidir” demiştir. Menderes şöyle konuşmuştur: “C.H.P. Genel Başkanının memleketin bir tehlike karşısında bulunduğu ve nifak birdenbire patlarsa çok uzun sürmesinden bahsetmesini vahim bir tehdit ve iktidarın kanun dışı sayılmasını telkine yeltenmesini ise ağır ve ciddi bir tahrik olarak kabul etmekteyiz.”⁴⁰ İnönü'nün Ege gezisinin ilk durağı olan İzmir'deki konuşması ve buna Menderes'in verdiği cevap seyahatin sonraki duraklarında yaşanacak olayların bir göstergesi olarak görülebilir.

CHP Genel Başkanı'nın Ege seyahati DP'liler arasında tepkiyle karşılanıyordu. Turgutlu'da bir açıklama yapan DP Manisa Milletvekili Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, İnönü için “Gelirse ağzının payını alır” demişti.⁴¹ Nitekim İsmet İnönü'nün Manisa'da konuşma yapacağı alanda CHP ve DP yanlıları arasında olaylar çıkmıştı. Manisa'da İnönü'nün gelişinden evvel Demokratlar tarafından asılan döviz ve pankartlarda onun Cumhurbaşkanlığı dönemindeki uygulamaları eleştiriliyordu. Şehirde partiler arasındaki havanın “gergin” olduğu da kaydedilmiştir.⁴² Basına yansıyan haberlere göre İnönü konuşurken, “Yürüyün Demokratlar hücum” nidalarıyla harekete geçen DP rozetli 20 kişi CHP'lilere saldırmışlardır. CHP Manisa İl Binası'na da taşlı bir saldırıda bulunmuş ve gece İnönü'nün kalacağı odanın koruma altına alındığı bildirilmiştir.⁴³ Cumhuriyet'in haberine göre Manisa'da olay çıkabileceğine dair ihbarlara karşın güvenlik güçleri ortada görünmemişler ve çatışmalara müdahale etmemişlerdir. Manisa olaylarının başlangıcı da CHP'lilerin taşıdıkları büyük bir Türk bayrağı üzerine DP'lilerin propaganda bayrağının düşmesinden kaynaklanmış ve taraflar uzun süre çatışmışlardır. CHP binasına saldırı sırasında içeride kalan gazeteciler pencerelerden atlayarak Valiye giderek can güvenliği teminatı istemişlerdir.⁴⁴ Dünya gazetesinin haberinde de ellerinde bıçak olan saldırganların Manisa'da olay çıkardıkları, gazetecilere saldırdıkları, bazı gazetecilerin mahsur kaldıkları CHP binasından ancak camlardan atlayarak çıkabildikleri ve Validen yardım istedikleri belirtilmiştir.⁴⁵ İktidar basınında olayları CHP'lilerin çıkardığı ve DP mensuplarının dövüldüğü savunulmuştur. Haberde ayrıca Manisa'da 5 bin DP'linin İnönü'yü karşıladığından ve İnönü aleyhindeki dövizlere CHP'lilerin saldırdığından söz edilmiştir.⁴⁶ Bu ifadeler en azından CHP'nin Manisa mitinginin ve İsmet İnönü'nün konuşmalarının DP'liler tarafından sabote edilmeye çalışıldığını göstermektedir. Ancak asıl büyük hadiseler Balıkesir'de meydana gelecektir.

İsmet İnönü, Balıkesir'e gelmeden önce şehirdeki Demokratlar, CHP'nin miting yapacağı alanda ve farklı bir saatte karşı miting düzenlemek üzere Valiliğe yaptıkları başvurudan olumlu cevap almışlardır.⁴⁷ Daha İnönü gelmeden önce Balıkesir'deki DP'lilerin “hummalı bir propaganda faaliyetine” girdiklerinden ve şehirde gerginlik çıkmasından endişe edildiği haber verilmiştir.⁴⁸ Ege'de iktidarı destekleyen gazetelerde de “Balıkesir'in tarihî ve şimdiden heyecan uyandıran” bir düelloya tanık olacağından ve DP'li milletvekillerinin de şehre geldiklerinden söz edilmiştir.⁴⁹ Demokratlar ayrıca İnönü'nün konuşmasından sonra başlayacak olan kendi mitinglerine “partililerin rozetleriyle katılmaları için hoparlörlerle” çağrı da yapmışlardır.⁵⁰ Kısacası aslında henüz seçim ortamının bulunmadığı bir dönemde muhalefet liderinin Balıkesir'de yapacağı konuşmaya yanıt vermenin DP'liler için büyük önem kazandığı haberlerden anlaşılmaktadır. Öyle ki, İstanbul Milletvekili ve Menderes'in yakınlarından Mükerrrem Sarol'un dahi Balıkesir'e gelerek İnönü'ye karşı cevap niteliğinde bir konuşma yapacağından da söz edilmiştir.⁵¹

³⁹ “İnönü'nün İzmir nutku”, *Ulus*, 6 Ekim 1952, 1.

⁴⁰ “Başbakanın Tahrik ve tehditlere cevabı”, *Zafer*, 7 Ekim 1952, 1.

⁴¹ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990, 193.

⁴² “Manisa'da dünkü müessif hadiseler”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1952, 6.

⁴³ “Manisa'da hazin ve müessif hadiseler”, *Ulus*, 8 Ekim 1952, 1-2; Albayrak, *Türk Siyasi*, 246.

⁴⁴ “Manisa'da dünkü müessif hadiseler”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1952, 6.

⁴⁵ “Manisa sokaklarında eli bıçaklı tahrikçiler”, *Dünya*, 8 Ekim 1952, 5.

⁴⁶ “Cevap ver: 1946'da seçildiniz mi?”, *Zafer*, 8 Ekim 1952, 1.

⁴⁷ Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 123; Toker, *DP'nin Altın*, 95.

⁴⁸ “İnönü bugün Balıkesir'de konuşacak”, *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1952, 1-6.

⁴⁹ “Balıkesir'de C.H.P. nin telâşi”, *Yeni Asır*, 8 Ekim 1952, 1.

⁵⁰ “Balıkesir'de C.H.P. nin telâşi”, *Yeni Asır*, 8 Ekim 1952, 8.

⁵¹ “Balıkesir'de C.H.P. nin telâşi”, *Yeni Asır*, 8 Ekim 1952, 8.

8 Ekim'de Balıkesir'deki olayları iktidar ve muhalefet basınından daha ılımlı ve objektif haber/yorumları ön plana çıkan Cumhuriyet'ten izlemek yararlı olacaktır. Ulus'a göre "DP milletvekillerinin yukarıdan aldıkları emre uyararak hazırladıkları tertipler kötü netice vermiş ve vatandaşlarla polise saldıran DP'liler iki kişiyi yaralarken, bir polis bıçaklanmıştır.⁵² CHP'lilerin iddiasına göre Sarol ve Emin Kalafat'ın "hazırladıkları tertip" DP Balıkesir milletvekillerince idare edilmiş ve DP'liler "İzmir konuşmasının olayları hazırladığı" havasını şehre yaymışlardır.⁵³ Olayların başlangıcında CHP mitinginin olduğu alana "ellerinde dövizlerle Demokratlar girmişler" ve CHP'lilerin arasına girmişlerdir. CHP'li Merkez İlçe Başkanı Nejat Sarıca kendi partilerine "tahriklere kapılmama" uyarısı yaparken, ona tepki gösteren DP'liler CHP'lilerdeki pankartları yırtmışlar ve hadiseler başlamıştır.⁵⁴ Adı "Kasım" olan bir CHP'li Demokratlar tarafından dövülmüş, olaylar sırasında bir komiser de bıçakla yaralanmıştır. İnönü'nün konuşma yapacağı kürsü DP'lilerce "işgal" edilmiş ve iktidar partisi adına toplantıyı açtığını söyleyen Sıtkı Yırcalı, CHP liderine sert eleştiriler yöneltmiştir.⁵⁵ Şehirde çıkan olaylar üzerine Vali Nurettin Aynuksa, İsmet İnönü'yü Balıkesir'e 17 kilometre mesafede karşılamış ve ondan kente gelmemesini rica etmiştir.⁵⁶ Vali, muhalefet liderine geldiği takdirde çıkabilecek olaylardan sorumluluk alamayacağını da bildirmiştir.⁵⁷ İsmet İnönü, "neden iki partiye aynı anda aynı yerde miting izni verdiğini" sorduğu Aynuksa'dan "İçtimaatı Umumiye Kanunu'na göre toplantılara izin verdiğini" yanıtını almıştır. ⁵⁸ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, Aynuksa ile görüşükten sonra Balıkesir'e girmeyerek Bursa'ya geçmiştir. ⁵⁹

DP'nin yayın organı Zafer de olaylar tamamen farklı yansıtılarak CHP'liler suçlanmıştır. Olayların çıkış nedeninin İsmet İnönü'nün İzmir'deki sözleri olduğunu ileri süren gazete, Vali Nurettin Aynuksa'nın aynı yöndeki demecine yer vererek, CHP'lilerin çıkardığı olaylarda bir komiser dışında DP mensubu bir vatandaşın da vurulduğu haber verilmiştir. Haberde "koyu Demokrat Parti merkezi olan Balıkesir'e giremeyen İnönü Bursa'ya kaçtı" vurgusuyla CHP liderinin farklı bir şehre gittiği de duyurulmuştur.⁶⁰ Ulus gibi Zaferde de DP mensuplarının "akın akın Balıkesir'e geldiklerinden" söz edildikten sonra "15 bin Demokratın tek maksadının muhalefet liderini" dinlemek olduğu ifade edilmiştir. CHP'li Sarıca'nın "DP'lilerin saldırı niyetinden" söz eden konuşması üzerine meydanın karıştığı ve o esnada da bir DP'li ve komiserin bıçakla yaralandıkları da duyurulmuştur.⁶¹ Ayrıca İnönü'nün Balıkesir'e neden gelmediğini de yazan Zafer'e göre Demokratların kalabalığı karşısında ürken CHP'liler genel başkanlarına haber vermeye gitmişlerdir. Vali Aynuksa ise İnönü'ye "her tür önlemin alındığını ve Balıkesir'e konuşmak üzere gelebileceğini" söylemiştir. Ancak haberin asıl ilginç tarafı İnönü'nün "Balıkesir'de 15 bin DP'linin kendisini beklediğini öğrendiği anda fenalık geçirerek bayıldığını" yazan satırlardır.⁶² CHP Genel Başkanı ancak yanındaki arkadaşlarının "yüzüne su serpmesiyle aylabilmiştir."⁶³

Balıkesir'de çıkan hadiseler Cumhuriyet gazetesinde geniş yer bulmuştur. Olayların nasıl başladığından söz edilen habere göre CHP'liler İnönü'nün saat 16:00'da eski belediye meydanında konuşacağı yerde DP'nin de toplantı yapacağını öğrenmeleri üzerine mitinglerini Cumhuriyet alanına taşımışlardır. O sırada CHP ve DP rozetli vatandaşların gezdiği Balıkesir sokaklarında "İnönü'nün Cumhurbaşkanı iken diktatörlükle ülkeyi idare ettiğini" ileri süren beyannameler dolaştırılmıştır.⁶⁴ DP'li Balıkesir milletvekillerinin aralarında İl Başkanı Sıtkı Yırcalı da olduğu halde heyetlerle şehri gezdikleri ve CHP merkezinden geçerken "uygunsuz hareketlerde buldukları" da ifade edilmiştir.⁶⁵ Haberde CHP'li Sarıca'nın İnönü'yü dinlemeye gelen DP'lilere teşekkür ettiği, fakat onun bu sözlerinin iktidar yanlılarınca "susturulmaya çalışıldığı" da yer almıştır. Alanda kavganın çıkış nedeni olarak bir DP'linin yaşlı bir CHP'liye "iktidara gelip gene milleti dinsiz mi yapacaksınız?" ifadelerinden sonra başlayan saldırı gösterilmiştir.⁶⁶ CHP'lilere kırılan sopa ve yırtılan flama parçalarının

⁵² "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 1.

⁵³ "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 4.

⁵⁴ "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 4.

⁵⁵ "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 4.

⁵⁶ "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 4; Mehmet Ali Birand, Can Dündar, Bülent Çaplı, *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991, 98.

⁵⁷ Fahir Giritlioğlu, *Türk Siyasi Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevki C: 2*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967, 43.

⁵⁸ "Toplantı yeri kürsüsü D.P. tarafından işgal edildi", *Ulus*, 9 Ekim 1952, 4.

⁵⁹ İsmet İnönü, *Defterler I.C. (1919-1973)*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul, Yapı Kredi Yayınları, 3. Bs., 2005, 567.

⁶⁰ "Balıkesir'de Demokratları bıçakladılar", *Zafer*, 9 Ekim 1952, 1.

⁶¹ "Balıkesir'de Demokratları bıçakladılar", *Zafer*, 9 Ekim 1952, 3.

⁶² "Balıkesir'de Demokratları bıçakladılar", *Zafer*, 9 Ekim 1952, 3.

⁶³ "Balıkesir'de Demokratları bıçakladılar", *Zafer*, 9 Ekim 1952, 3.

⁶⁴ "Balıkesir de Üzücü Hâdiselere Sahne Oldu", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 1.

⁶⁵ "Balıkesir de Üzücü Hâdiselere Sahne Oldu", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 5.

⁶⁶ "Balıkesir de Üzücü Hâdiselere Sahne Oldu", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 5.

atıldığı ve arbede esnasında yere düşen Türk bayrağını kaldırmak isteyen bir polisin kalçasından yaralandığı da ayrıntılar arasındadır.⁶⁷ Şehir meydanındaki ikinci kavgada da büyük kargaşa yaşandığı ve kavganın ordu binasında olan Amerikan askerlerince fotoğraflandığı belirtilmiştir. CHP'lilerin konuşmaktan vazgeçmeleri üzerine hazırlanmış kürsüye çıkan DP mensupları muhalefeti sert sözlerle eleştirmişler ve Atatürk Anıtı'na koymak için hazırladıkları çelengi parçalamışlardır.⁶⁸ Olaylar üzerine Balıkesir'e girmeden Bursa'ya geçen CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, kısa açıklamasında şunları söylemiştir: *"Birkaç günden beri uğradığımız tecavüzler Balıkesir'de azami haddini buldu. Toplanma ve konuşma fiilen imkânsız hale geldi. Hükûmetten hakkımız olan himayeyi göremedik. Büyük bir tertibe maruz kaldığımız anlaşılıyor. Bu şartlar altında seyahatimi şimdilik kestim."*⁶⁹

Ana muhalefet lideri İsmet İnönü'nün Ege seyahati sırasında meydana gelen olaylar büyük yankı uyandırmış, yorumlarda "gelişmelerin vatanseverleri müteessir ettiği" bildirilmiştir. Cumhurbaşkanı Bayar'ın Başbakan Adnan Menderes'le görüşerek gelişmeler hakkında bilgi aldığı, DP idare heyetinin de olaylara dair bir beyanname yayınlamasının muhtemel olduğu da sızan haberler arasındadır.⁷⁰ Görüşme sırasında Bayar ve Menderes arasında tartışma yaşandığı da ileri sürülmüştür.⁷¹ CHP liderinin dokunulmazlığının kaldırılması için İzmir Savcılığı'nın Adalet Bakanlığı'na başvurduğu iddia edilmişse de bu savlar doğrulanamamıştır.⁷²

Ege olayları üzerine görüşlerini açıklayan Köylü Partisi yetkilileri DP'lilerin baskı usulüne başvurduklarından söz ederek, *"Türkiye'de demokrasinin fiilen yerleşmesi için yılmadan yeni bir mücadeleye girilmesi"* gerektiğini vurgulamışlardır.⁷³ MP Genel Başkanı Osman Bölükbaşı da açıklamasında DP'nin muhalefete karşı tutumunu eleştirerek, *"Siyasette zorbalık memlekette yangın çıkarmak demektir. Yangın bir kere başlayınca nerede duracağını ve kimlerin evinin yanacağını kimse tahmin edemez."* demiştir.⁷⁴ Ege'deki olayları değerlendiren İnönü'nün eski mesai arkadaşlarından ve eski TCF mensuplarından Dr. Adnan Adıvar, meselenin *"soğukkanlılıkla tahlil edilmesi"* gerektiğini ve demokrasilerin gelişim aşamasında bu tür şeylerin görülebileceğini ifade etmiş, Fransa'da ve Osmanlı Devleti zamanında *"daha vahim olayların görüldüğünü"* savunmuştur.⁷⁵ Bir dönem "Millî Teminat Andı" okunduğu zaman da iktidardaki CHP hükûmetini tahammüllü olmaya davet ettiklerini ifade eden Adıvar, şimdi de aynı çağrışı iktidardaki DP'ye karşı yaptıklarını vurgulamıştır. Adnan Adıvar, iktidar ve muhalefet mensuplarına sorunları TBMM'de dile getirmelerini ve sokaklarda *"heyecanlı nutuklardan kaçınmalarını"* da tavsiye etmiştir.⁷⁶ Ancak DP döneminin sonlarına doğru başka siyasal şiddet örnekleri sergilenecektir.

1957 Seçimleri Döneminde Meydana Gelen Gaziantep Olayları ve Yankıları

1954 yılı Mayıs ayında yapılan seçimlerden güçlenerek çıkan DP iktidarı 1956'da çıkardığı kanunlarla otoriter rejime yönelmiştir. Bu kanunlar arasında en önemlilerden birisi siyasî partilerin faaliyetlerini sınırlayan Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'dur. Bu kanunla seçim zamanı dışında partilerin açık hava toplantısı yapmaları yasaklanmış, kapalı alanlardaki toplantılar *"en büyük mülki idare amirinin iznine"* bağlanmıştır.⁷⁷ Kanuna uygun olmayan toplantıların dağıtılması için polise *"hedef gözetmeden ateş açabilme"* yetkisi tanınmış, kanuna aykırı hareket edenlerin ise suçun durumuna göre değişen hapis ve para cezalarına çarptırılmaları da öngörülmüştür.⁷⁸ Ayrıca yeni basın kanunuyla gazeteler üzerindeki baskılar arttırılmış, Feyzioğlu hadisesiyle üniversitelerin özerkliği ilkesi zedelenmiştir.⁷⁹ 1956'nın *"DP iktidarının demokratik kurumları yok ettiği ve Türkiye'nin demokrasiden uzaklaştığı bir sene olduğu"* vurgulanmıştır.⁸⁰ 1955 yılından itibaren aynı zamanda ekonomide de sıkıntılar arttığı bir döneme de girilmiştir. Dış ödemeler açısından yaşanan zorluklar, yeni

⁶⁷ "Balıkesir de Üzücü Hâdiselere Sahne Oldu", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 5.

⁶⁸ "Balıkesir de Üzücü Hâdiselere Sahne Oldu", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 5.

⁶⁹ "İnönü Bursa'da", *Cumhuriyet*, 9 Ekim 1952, 1; Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*: III. C., İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968, 121.

⁷⁰ "Bayar, son hadiseler hakkında izahat aldı", *Vatan*, 10 Ekim 1952, 1.

⁷¹ "Mürettep hadiseleri tevîl için formül aranıyor", *Dünya*, 11 Ekim 1952, 1.

⁷² "D. Parti Genel İdare Kurulu dün akşam durumu konuştu", *Cumhuriyet*, 8 Ekim 1952, 1.

⁷³ "Köylü Partisi de dün görüşünü açıkladı", *Dünya*, 12 Ekim 1952, 1.

⁷⁴ "Millet Partisi de tenkit ediyor", *Ulus*, 17 Ekim 1952, 3.

⁷⁵ A. Adnan Adıvar, "Son Demokrasi Cilveleri", *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1952, 2.

⁷⁶ A. Adnan Adıvar, "Son Demokrasi Cilveleri", *Cumhuriyet*, 15 Ekim 1952, 2.

⁷⁷ Eroğul, *Demokrat Parti*, 122.

⁷⁸ Albayrak, *Türk Siyasi*, 288.

⁷⁹ Erer, *On Yılın*, 274, Ankara Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turhan Feyzioğlu, DP'yi eleştirdiği için bakanlık emrine alınmıştı. Eroğul, *Demokrat Parti*, 121.

⁸⁰ Feroz Ahmad, *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*, Çev. Ahmet Tetik, İstanbul: Hil Yayın, 3.bs., 2007, 83.

borçlanma imkânlarını ortadan kaldırmış ve ithal kısıtlamalarıyla beraber pek çok ihtiyaç maddesi bulunamamıştır. Gaz, yedek parça, kahve gibi malların piyasadan çekilmesi karaborsa, kuyruklar, ihtikâr gibi sorunlara yol açmıştır.⁸¹ Yeni seçimler öncesinde CHP ve diğer muhalefet partileri arasında zaman zaman işbirliği çabaları olmuşsa da hem partiler arasındaki anlaşmazlıklar ve hem de DP iktidarının çıkardığı yeni seçim kanunuyla işbirliği yapılamamıştır.⁸²

1957 yılında DP döneminin 3. seçimleri erkene alınmış ve TBMM tarafından 27 Ekim tarihinde yapılması kabul edilmiştir. Seçim günü oy verme işlemi devam ederken ilgili kanuna aykırı olarak saat 14:00'ten itibaren radyoda sonuçlar verilmeye başlanmıştır. Yüksek Seçim Kurulu'nun yayınların durdurulması talebine rağmen radyodan neticelerin açıklanması devam etmiştir.⁸³ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, açıklamasında "*DP'nin seçim emniyetini radyo ve kütükler vasıtasıyla bozduğunu*" ifade etmiştir.⁸⁴ Nitekim seçimlerdeki elektrikli hava Gaziantep'te olaylar çıkmasına yol açmış, sonuçlara itiraz eden vatandaşlar resmî dairelere saldırmıştır.⁸⁵ Olaylar, seçimlerin tam liste CHP tarafından kazanıldığından sonra Nizip'te DP lehine yapılan itiraz sonucu bu kez iktidar partisinin Gaziantep'te kazandığının açıklanması üzerine çıkmıştır. ⁸⁶ 29 Ekim törenleri sırasında Gaziantep'te olaylar devam etmiştir. Törene katılmak isteyen CHP'lilerin Vali talimatıyla alan dışına çıkarılması ve üzerlerine su sıkırılması üzerine başlayan olaylarda belediye binasına giren CHP'li vatandaşlar burayı tahrip edip sonrasında DP binasına saldırmışlardır. Güvenlik güçlerinin müdahalesi ve açılan ateş sırasında bir çocuk ölmüş, şehre giren zırhlı askerî birlikler vaziyete hâkim olurken, sokağa çıkma yasağı ilan edilmiştir.⁸⁷ Sokağa çıkma yasağının ardından jetler şehrin üzerinde alçak uçuş yapmış ve sonrasında olaylarla ilgili görülen kişiler gözaltına alınmıştır.⁸⁸

Olaylar üzerine Başbakan Adnan Menderes'e bir telgraf gönderen İsmet İnönü, "*Bütün dünyaya gazi adlarını tanıtmış bir vatandaş kitlesine karşı kendi evlatlarının tayyare ve silahlarını kullanmak şiddetini derhal durdurmanızı talep ederim*" demiştir.⁸⁹ Gaziantep olayları iktidar tarafından "*devlete karşı bir isyan girişimi*" olarak değerlendirilmiştir. Başbakan Menderes, muhalefetin seçim sonuçlarını kabul etmesi gerektiğini söyleyerek, "*olay çıkarmaya yeltenenlere izin vermeme kararlılığında olduklarını*" söylemiştir.⁹⁰ Olaylarla ilgili oldukları gerekçesiyle DP'lilerin tanıklıklarıyla tutuklanan CHP'li Ali İhsan Göğüş, Cemil Sait Barlas gibi isimler halkı isyana teşvik suçlamasıyla tutuklanmışlar ve idam talebiyle yargılandıkları davada Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na muhalefetten tutuksuz yargılanmışlar ve 27 Mayıs'tan sonra davanın düşmesiyle serbest kalmışlardır.⁹¹ Ne var ki 1957 seçimleriyle DP iktidarı Meclis'te azınlık durumuna düşmüş, CHP'nin başını çektiği muhalefet partileri Parlamento'da moral üstünlüğünü ele geçirmiştir.⁹²

Partiler Arasında Artan Gerilimin Sonucu: İsmet İnönü'nün Zile Seyahatindeki Şiddet Olayları

1957 seçimlerinden sonra iktidarla muhalefet arasındaki ilişkiler gergin bir seyirde devam etmiştir. TBMM içtüzüğünde yapılan köklü değişiklikler muhalefet denetimini zorlaştırmış, 4 Ağustos 1958 tarihli devalüasyonla da Türk lirasının değeri düşürülmüştür.⁹³ İnönü, 1958'de ekonomiye ilişkin eleştirilerinde "*DP iktidarının devleti Osmanlı zamanındaki gibi borç sarmalına sürüklediğini ileri sürmüş ve buna rağmen ortada eser olmadığını ve vatandaşın zorda olduğunu*" ifade etmiştir.⁹⁴ Aynı sene Irak'ta meydana gelen ihtilal sonucu krallığın yıkılarak Başbakan Nuri Sait'in öldürülmesi Türk siyasetindeki tartışmaları da etkileyecektir.⁹⁵ Başbakan Menderes, Balıkesir'deki bir konuşmasında muhalefetin tıpkı Irak'taki gibi bir ihtilal hazırlığında

⁸¹ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, Ankara: İmge Kitabevi, 2003, 395.

⁸² Hikmet Bilâ, *CHP Tarihi: 1919-1979*, Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayii, 1979, 303-304; "İşbirliğini önleyici kanun yürürlükte", *Ulus*, 14 Eylül 1957, 1.

⁸³ "Radyolar kanuna aykırı yayın yaptı", *Ulus*, 28 Ekim 1957, 1-5.

⁸⁴ "İnönü'nün geceki demeci", *Ulus*, 28 Ekim 1957, 1.

⁸⁵ Eroğul, *Demokrat Parti*, 127., Erer, *On Yılın*, 274.

⁸⁶ Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle: İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977, 391.

⁸⁷ Metin Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Demokrasiden Darbeye: 1957-1960*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2.bs., 1992, 16-17.

⁸⁸ Karakuş, *İşte Ankara*, 392.

⁸⁹ "İnönü'nün Adnan Menderes'e iki telgrafi", *Ulus*, 30 Ekim 1957, 1.

⁹⁰ "C.H.P. hadiseler çıkarmı[ya] yelteniyor", *Zafer*, 30 Ekim 1957, 1.

⁹¹ Ali İhsan Göğüş, *Hep İsmet Paşa'nın Yanında*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008, 79.

⁹² Tefik Çavdar, *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*, Ankara: İmge Kitabevi, 3. Bs., 2004, 70.

⁹³ Eroğul, *Demokrat Parti*, 139-141., "Türk parasının değeri dolaylı olarak yüzde 322 düşürüldü", *Ulus*, 5 Ağustos 1958, 1.

⁹⁴ "İktidardan hesap istemek vazifemizdir", *Ulus*, 7 Temmuz 1958, 1.

⁹⁵ "Irak'ta saltanat ve hükümet yıkıldı, cumhuriyet ilan olundu", *Ulus*, 15 Temmuz 1958, 1.

olduğundan söz ederek buna izin vermeyeceklerini söylemişti.⁹⁶ Menderes, Zile olaylarından kısa zaman önceki bir konuşmasında da muhalefetin “kin ve nifak cephesine karşı vatan cephesi kurulması” ihtiyacından söz etmişti.⁹⁷ Ayrıca İsmet İnönü’nün kendisinden hesap soracak mevkide olmadığını da söyleyen Menderes, CHP liderini ciddi bulmadığını da sözlerine eklemiştir.⁹⁸ İnönü ise Sivas’taki konuşmasında “demokrasilerde sükûnetle gelip gitmeyi öğrenen muvaffak olur” diyerek Başbakan’a cevap vermiştir.⁹⁹ Menderes ve İsmet İnönü arasındaki sertlik ifadeleri kısa zamanda tabana gerilim olarak yansıtacak ve siyasî ortamın yeniden gergin olduğu bir dönemde CHP lideri İnönü’nün Tokat seyahati olaylarla dolu geçecektir. Ekim ayında muhalefet liderinin Anadolu’da bazı il kongrelerine katılacağı, 16 Ekim’de Sivas’ta bulunacağı bildirilmiştir.¹⁰⁰

Sivas’ta CHP İl Kongresi’ne katıldıktan sonra Tokat’a geçen CHP Genel Başkanı İsmet İnönü’nün buradaki toplantıdan sonra Zile’ye gelişi olaylı olmuştur. İnönü’yle beraber seyahat eden gazeteci ve damadı Metin Toker, Zile’de “sokakların bomboş olduğunu ve silahlı jandarmaların kapıların önünde bekleyerek vatandaşları sokağa salmadıklarını, CHP binasının dahi askerlerce sarıldığını” yazmıştır. İnönü’nün aracından iner inmez etrafı vatandaşlar tarafından sarılmıştır.¹⁰¹ Basında çıkan haberlere göre İnönü’yü karşılamak üzere gelen “binlerce vatandaş polisler tarafından zor kullanılarak” dağıtılmıştır. Üzerlerine su sıkılan vatandaşları dağıtmak için zaman zaman silah ve göz yaşartıcı bomba da kullanılmış, olaylara ilişkin 40 kişi nezaret altına alınmıştır.¹⁰² Toker de kalabalığın güç kullanarak dağıtılma çabalarına rağmen insan sayısının gittikçe arttığını ifade etmiştir.¹⁰³

Ulus’a göre “sabahtan beri kahvelerde, sebze halinde evlerde hapsedilen Zileliler kordonları yararak İnönü’nün etrafını sarmışlar ve güvenlik kuvvetlerince darp edilmişlerdir.” Bu sırada CHP’li milletvekilleri de dövülmüştür.¹⁰⁴ Yarım saat süren kargaşa sırasında bir ara askerlere “Silah çek” emri de verilmiş; ancak sadece polislerin bu emre uydukları gözlenmiştir.¹⁰⁵ Vatandaşlara sıkılan sulardan ıslanan İsmet İnönü de olaylara dair açıklamasında şunları söylemiştir: “Bugün Zile’de gördüğüm şudur: Halk benim gelişimden saatlerce evvel kahvelerde, dükkanlarda, evlerde hapsedilmiş, başlarına nöbetçiler konulmuştu. Biz Zile’ye girince halk hapsedildiği binalardan çıktı. Masum maksatları bizi selamlamaktan ibaretti. İdare yol üstünde değil, kaldırım üstünde bulunan halka tekrar tekrar bomba attı, su sıkı, silah kullanmak için emir verdi. İdarenin halka yaptığı muamele baştan aşağı kanunsuzdu.”¹⁰⁶ İnönü, doğrudan DP iktidarını suçladığı konuşmasında halkı “çılığına çevirmek için” her şeyin yapıldığını söyledikten sonra “Gaziantep’te olduğu gibi masum halka suçun yüklenmeye çalışıldığını” da sözlerine eklemiştir.¹⁰⁷ CHP’li Tokat milletvekilleri de İçişleri Bakanı Gedik’e çektikleri telgrafta “partizan idarenin hesabını Meclis’te vereceksiniz” demişlerdir.¹⁰⁸

Demokratlar ise Zile’de çıkan hadiselerin sorumluluğunun CHP’lilere ait olduğunu söylemişlerdir. İçişleri Bakanı Namık Gedik “halkın huzur ve sükûnetini temin eden ve devletin, hükümetin kanunlarını tatbik ve himaye eden silahlı vazifeli karşı mukavemet hareketlerini teşvik edenlerin cezalandırılacaklarını” söylemiştir.¹⁰⁹ DP’nin yayın organı Zafer’e göre İnönü’nün geleceğini öğrenen “Halkçılar vatandaşları toplayarak liderlerine tezahürat için tahriklerde bulunarak” olayları hazırlamışlardır.¹¹⁰ Ayrıca CHP’liler akşam saatlerinde yasa gereği siyasî toplantı yapılamayacağını anımsatan polisler karşı çıkmışlar, kendilerini uyanan emniyet amirine de saldırarak tartaklamışlar ve itfaiye de olay çıkaran vatandaşların dağılması için su sıkmıştır.¹¹¹ DP Zile Başkanı Ahmet Akbay olaylarla ilgili Başbakan Menderes’e çektiği telgrafta, “hadiselerin İnönü’nün bir ihtilal çıkarmak

⁹⁶ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 161.

⁹⁷ “Başvekil vatan cephesi kurulmasını teklif etti”, *Hürriyet*, 13 Ekim 1958, 1.

⁹⁸ “Menderes ‘Benim İnönü’ye verecek hesabım yok’ diyor”, *Hürriyet*, 16 Ekim 1958, 1.

⁹⁹ “İnönü günlerdir beklenen Sivas nutkuyla Menderes’e cevap verdi”, *Hürriyet*, 17 Ekim 1958, 1.

¹⁰⁰ “İnönü bir yurt gezisine çıkıyor”, *Ulus*, 4 Ekim 1958, 1.

¹⁰¹ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 180, *Akis*, 25 Ekim 1958, 13.

¹⁰² “İnönü’nün Zile’ye gelişi hadiseli oldu” *Hürriyet*, 18 Ekim 1958, 1-5., “Zile’de İnönü’yü karşılayan yurttaşlar bomba ve silahlarla dağıtılmak istendi”, *Ulus*, 18 Ekim 1958, 1; Süleyman Güngör, *Muhalefette CHP*, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004, 492.

¹⁰³ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 180.

¹⁰⁴ Zile’de İnönü’yü karşılayan yurttaşlar bomba ve silahlarla dağıtılmak istendi”, *Ulus*, 18 Ekim 1958, 3.

¹⁰⁵ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 182; *Akis*, 25 Ekim 1958, 13.

¹⁰⁶ “İnönü’nün Zile’ye gelişi hadiseli oldu” *Hürriyet*, 18 Ekim 1958, 5.

¹⁰⁷ “İnönü’nün Zile’ye gelişi hadiseli oldu” *Hürriyet*, 18 Ekim 1958, 5.

¹⁰⁸ Zile’de İnönü’yü karşılayan yurttaşlar bomba ve silahlarla dağıtılmak istendi”, *Ulus*, 18 Ekim 1958, 3.

¹⁰⁹ “Kanuna karşı gelmeğe yeltenenler lâyıık oldukları cezayı göreceklerdir” *Zafer*, 18 Ekim 1958, 1.

¹¹⁰ “Halk Partili tahrikçilerin Zile’de çıkardıkları hadise”, *Zafer*, 18 Ekim 1958, 1.

¹¹¹ “Halk Partili tahrikçilerin Zile’de çıkardıkları hadise”, *Zafer*, 18 Ekim 1958, 4.

gayesiyle dolaştığını ortaya koyduğunu” bildirmiştir. Ayrıca olayların can kaybına neden olmayışı kaymakamın ve DP'lilerin basiretiyle sağlandığı da ifade edilmiştir.¹¹² Zile'deki çıkan hadiselerin gündemde olduğu gün iktidarın siyasî konuşmaları yasaklayan kararlar alacağı, basın toplantısı ve TBMM'deki konuşmaların neşrinin yasaklanacağı haberleri çıkmıştır. DP'lilerin hazırladığı tasarıya göre resmî makamlar yasak kapsamı dışında bırakılacaktır.¹¹³ Bu tasarının DP'lileri kapsamayacağı daha başlangıçta ilan edildiğine göre asıl amacın muhalefetin etkinliğini azaltmak olduğu anlaşılabilir.

Demokrat Parti İktidarında Siyasal Şiddetin Artışı: Uşak ve Topkapı Olayları

1959 yılı Şubat ayında Başbakan Adnan Menderes, Kıbrıs görüşmeleri için Londra'ya giderken meydana gelen uçak kazasından sağ kurtulmuştur.¹¹⁴ Kazadan sonra Ankara'ya dönüşünde Menderes'i karşılayanlar arasında CHP Genel Başkanı İsmet İnönü de yer almış ve Başbakan, İnönü'ye kendisini karşılamaya geldiği için özellikle teşekkür etmiştir.¹¹⁵ Ancak bu Menderes ve İnönü arasında daha önceki senelerde görülen bir bahar havası bu kez gerçekleşmemiş ve taraflar arasındaki sertlik siyaseti devam etmiştir. Bu sertlik siyasetinin bir yansıması olarak görülebilecek yeni bir siyasal şiddet hadisesi bu kez İnönü'nün Ege'ye yaptığı seyahat sırasında meydana gelmiştir. Geziye dair Nisan ayında açıklanan ilk programda muhalefet liderinin İzmir'de ve Uşak'ta partililere hitap edeceği, İzmir'de şerefine bir balo düzenleneceği ve her iki ilde de yapılacak kongrelere katılacağı ilan edilmiştir.¹¹⁶ Açıklanan ikinci programda İnönü'nün Manisa'ya da geleceği ve geziye CHP, Merkez İdare Kurulu üyeleriyle milletvekillerinin de katılacağı, Ankara'dan trenle başlayacak seyahatten 4 Mayıs'ta uçakla Ankara'ya döneceği bildirilmiştir.¹¹⁷ CHP'liler daha İsmet İnönü seyahate çıkmadan önce geziye “Büyük Taarruz” adını vermişlerdi; çünkü İnönü seyahat süresince Millî Mücadele günlerinde ordunun İzmir'e giderken izlediği yolu takip edecekti.¹¹⁸ Aynı günlerde muhalefetin diğer isimleri de Trakya'dan “Bahar taarruzu” adını verdikleri seyahatlerine başlayacaktı.¹¹⁹

Ne var ki, geziye muhalefetin taktığı isim Demokratlar arasında tepkiyle karşılanmıştır. Zafer gazetesindeki yorumda İnönü'nün Uşak'a geleceği anımsatılarak şu satırlara yer verilmiştir: “Bugün Uşak'a bir siyasî partinin lideri gidiyor. Orada nutuk söyli[e]yecek ve dediklerine göre 'Büyük Taarruz' emri verecekmış!.. Bir kere bugün hamdolsun memleket, Millî Mücadele'nin o güç şartlarını 'Büyük Başkumandan'ın sayesinde bir daha gelmi[e]yecek şekilde tarihe gömmüş bulunmaktadır. Saniyen, 'Büyük Taarruz' özentisinin gazetelerde ilan edilen kahramanı, 'Büyük Zafer'i yaratan o 'Büyük Başkumandan' değil.”¹²⁰ Yorumda ayrıca şu değerlendirmelere de yer verilmiştir: “İsmet İnönü kalkıyor bunca yıl geçtikten, bunca terakki kaydedildikten ve kendisi bunca yıl yaşadıkten sonra Cumhuriyet Halk Partisinin genel başkanı sıfatıyla bir propaganda gezisine çıkıyor ve bunun adına 'Büyük Taarruz hareketi!' diyorlar. Teşbihte hata olma[ı]yabilir amma, bu milletin millî hislerini rencide etmekte hata vardır ve bu doğru olmaz.”¹²¹ DP cephesinin görüşlerini yansıtan yorumda Uşaklıların, senelerce Başbakanlık ve Cumhurbaşkanlığı yapan İnönü'nün şehirlerine uzun zaman uğramamasına tepkili oldukları ve zor durumda olan CHP'lilerin olay çıkarmak için tertip peşinde oldukları da ileri sürülmüştür. İnönü'nün uğrak yerlerinden Manisa ve İzmir'de de muhalefet liderine ilgi olmadığı, hatta İnönü'nün İzmir'e “hiç gelmemiş olmayı dileyeceği” de ifade edilmiştir.¹²² “Hayaller bu merkezde toplanmış” ifadesiyle İsmet İnönü'nün DP'nin kalesi sayılan Ege ve İzmir'de “hüsranı uğrayacağı” ve Tepecik'teki Demokratların “İnönü'ye ne dediyse aynen cevabını alacağı” şeklinde hazırlık içinde olduğu da belirtilmiştir.¹²³ Yorumdan İnönü'nün Ege gezisinde bazı hadiseler çıkabileceği; ancak olay çıkartan tarafın CHP'liler olacağı ileri sürülmüşse de İzmir'deki DP'lilerin karşı propagandaya girecekleri de haber verilmiştir. İçişleri Bakanı Namık Gedik, bölge halkının heyecan içinde

¹¹² “Zile Demokratları C.H.P.li Tahrikçileri Tel'in Ediyorlar”, *Zafer*, 18 Ekim 1958, 1-4.

¹¹³ “İktidar siyasî konuşmaları yasak eden kararlar alıyor”, *Hürriyet*, 18 Ekim 1958, 1.

¹¹⁴ “Heyetimizi taşıyan uçak mecburi iniş yaparken parçalandı”, *Ulus*, 18 Şubat 1959, 1.

¹¹⁵ “Menderes Ankara'da dün büyük törenle karşılandı”, *Ulus*, 1 Mart 1959, 1; Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 212.

¹¹⁶ “İnönü 2 Mayıs'ta İzmir'e gidiyor”, *Ulus*, 14 Nisan 1959, 1.

¹¹⁷ “İnönü Ege Gezisine 29 Nisan'da Başlayacak”, *Ulus*, 18 Nisan 1959, 1.

¹¹⁸ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 229.

¹¹⁹ “C.H.P.nin bahar taarruzu dün Trakya[']da başladı”, *Cumhuriyet*, 18 Nisan 1959, 1.

¹²⁰ “Büyük Taarruz özentisi”, *Zafer*, 30 Nisan 1959, 1-4.

¹²¹ “Büyük Taarruz özentisi”, *Zafer*, 30 Nisan 1959, 4.

¹²² “Büyük Taarruz özentisi”, *Zafer*, 30 Nisan 1959, 4.

¹²³ “Büyük Taarruz özentisi”, *Zafer*, 30 Nisan 1959, 4.

olması nedeniyle “İnönü’yü koruma mesuliyetini hükümetin alamayacağını” ve seyahatten vazgeçilmesini CHP’lilerden istemişse de muhalefet liderini korumanın Gedik’in vazifesi olduğu anımsatılarak geziye çıkılacağı bildirilmiştir.¹²⁴ Kısaca daha İnönü, Ege’ye gelmeden seyahatinin gergin geçeceği anlaşılmaktadır.

İnönü’nün seyahati iktidar partisindeki hareketliliği de arttırmıştır. Menderes’e yakın isimlerden Dr. Mükerrer Sarol’a göre DP hükümeti İnönü’nün geçeceği yerlerde bir sorun yaşanmaması için Devlet Bakanı Muzaffer Kurbanoglu’nu önceden Ege’ye göndererek ilgilileri uyarmıştır.¹²⁵ Toker’e göre ise Başbakan Menderes ve İçişleri Bakanı Namık Gedik, Kurbanoglu ve diğer DP’lileri Ege’ye “İnönü’ye yapılacak kötülöklere hazırlık amacıyla” göndermişlerdir.¹²⁶

Nitekim CHP Genel Başkanı yola çıkmadan önce İnönü şerefine CHP’nin İzmir’de düzenleyeceği balo “asayiş bozacağı” gerekçesiyle Valilik tarafından yasaklanmıştır.¹²⁷ İzmir Valisi Kemal Hadımlı, 800 kişinin davet edildiği baloya “siyasî nitelikte bir toplantı” olacağı gerekçesiyle izin vermemiştir.¹²⁸ 29 Nisan’da basında İsmet İnönü’nün geliş sırasında Ege’de Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nun “tam ve kesin olarak tatbik edileceği ve “idareye verilen yetkilerin geniş çapta kullanılacağı” haber verilmiştir.¹²⁹ CHP’liler de yaptıkları toplantıda iktidarın tutumuna karşı izlenecek yol görüşülmüş, İnönü için verilecek balonun iptali “haksız ve hürriyetleri tahdit edici bir karar olarak” değerlendirilmiştir.¹³⁰ İsmet İnönü ise merakla beklenen seyahatinin ilk uğrak yeri olan Uşak’a hareket edeceği gün Toker’le yaptığı görüşmede “İşimiz çok, işimiz çok” ifadelerini kullanmıştır.¹³¹

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, partililerin büyük tezahüratı altında 29 Nisan 1959 günü saat 14:00’te Ankara’dan Uşak’a doğru trenle yola çıkmıştır.¹³² Garda geniş tedbirler alan emniyet güçleri İnönü’yü uğurlamak üzere gelen vatandaşlara müdahale etmişler, Eskişehir’de de polislerin halkın kalabalığını önlemek için gar kapılarını kapatarak önlem aldıkları ve vatandaşların içeri girmesine engel olmaya çalıştıkları bildirilmiştir.¹³³ Ankara’dan İnönü’yü uğurlayan CHP’li Ferda Güley’e göre garda vatandaşlar “itilip kakılmışlar” ve kargaşada zaman zaman jandarmalar da devreye girmek zorunda kalmıştır.¹³⁴ Seyahati dikkatle izleyen DP basını gezinin olaylarla başladığını; fakat olaylara Ankara garında intizamı sağlamaya çalışan polisler hakaret eden CHP milletvekillerinin neden olduğunu ve vazifesini yapmaya çalışan bir polis memuruna sövdüklerini yazmıştır.¹³⁵

Trenin hareket ettiği gün CHP liderinin ilk geleceği yer alan Uşak’ta geniş güvenlik önlemleri alındığı, civardaki illerden de takviye güçler getirildiği ve şehirde tam teçhizatlı bir jandarma birliğinin “gösteri yürüyüşü” yaptığı bildirilmiştir. Uşak’ta ana caddelerin tadilat için trafiğe kapatıldıkları ve Vali İlhan Engin’in sık sık yaptırdığı anonslarla vatandaşlara yürürlükteki Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu’nu hatırlattığı da şehirden gelen haberler arasındadır.¹³⁶ CHP Uşak Milletvekili Ali Rıza Akbıykoğlu, Vali Engin’le görüştüğü zaman onun kendisine İnönü’nün kente gelmemesini, gelirse mutlaka kanlı olayların yaşanacağını söylediğini ileri sürmüştür.¹³⁷ Kentteki DP örgütünün Balıkesir’de 1952’de meydana gelen hadiselerin bir benzerinin bu kez Uşak’ta yaşanacağına dair haberleri tekzip etmediği ve sadece “Kaynayan teşkilatımızı teskine çalışıyoruz” değerlendirmesinde bulunulduğu da ifade edilmiştir.¹³⁸ Yerel basındaki bir başka haber göre İsmet İnönü şerefine Uşak’ta verilecek ziyafete DP’liler de davet edilmişlerdi. Uşak’ta seyahatin emniyetli şekilde geçmesi için önlemlerin alındığı ve halka buna dair uyarılar yapıldığı da basında çıkan haberler arasındadır.¹³⁹ DP’liler

¹²⁴ Karayaman, “İsmet İnönü’nün Uşak’ta”, 21.

¹²⁵ Mükerrer Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, 2. C., İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014, 323.

¹²⁶ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 230.

¹²⁷ “İnönü şerefine verilecek baloya müsaade edilmedi”, *Demokrat İzmir*, 28 Nisan 1959, 1.

¹²⁸ Aytaç Demirci, Yusuf Rıza Düvenci, *Bir Mücadele Gazetesi: Demokrat İzmir*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, 220-221.

¹²⁹ “İsmet Paşa’nın Ege Seyahati Bir Mesele Oldu”, *Demokrat İzmir*, 29 Nisan 1959, 1.

¹³⁰ “İzmir ile Uşak[’]ta alınan tedbirler”, *Cumhuriyet*, 29 Nisan 1959, 1-5.

¹³¹ Toker, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Demokrasiden Darbeye: 1957-1960*, 230.

¹³² İsmet İnönü, *Defterler II. C (1919-1973)*, (Haz. Ahmet Demirel), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 3. Bs., 2008, 755.

¹³³ “İnönü[’]nün Ege gezisi dün hadiseli başladı”, *Cumhuriyet*, 30 Nisan 1959, 1-3.

¹³⁴ Ferda Güley, *Kendini Yaşamak: Anılar*, İstanbul: Cem Yayınevi, 1990, 239.

¹³⁵ “İ. İnönü[’]nün ilk adımında hadise”, *Zafer*, 30 Nisan 1959, 1-4.

¹³⁶ “İnönü daha Ankara[’]dan ayrılırken hadiseler başladı”, *Demokrat İzmir*, 30 Nisan 1959, 3.

¹³⁷ Ali Rıza Akbıykoğlu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, Ankara, Filiz Matbaacılık, 1986, 53.

¹³⁸ “İnönü daha Ankara[’]dan ayrılırken hadiseler başladı”, *Demokrat İzmir*, 30 Nisan 1959, 3.

¹³⁹ “Ege seyahati dün başlayan İsmet İnönü bugün Uşak’ta”, *Ege Ekspres*, 30 Nisan 1959, 1-2.

İnönü'nün bir dönem Yunan generali esir aldığı kente "Büyük taarruz" sıfatı altında hangi amaçla gittiğini ve ne elde etmek istediğini merak ediyorlar, bunu "*memlekette huzuru bozma girişimi*" olarak yorumluyorlardı.¹⁴⁰

İsmet İnönü, 30 Nisan Perşembe sabah 08:00'de Uşak'a gelmiş ve buradaki karşılamının iyi geçtiğini belirtmiştir.¹⁴¹ CHP Genel Başkanı'na 46 milletvekili eşlik ederken bir ciple istasyondan şehir merkezine hareket eden İnönü'ye DP İl Merkezi önünden geçerken bir bardak, kimi kaynaklara göre çay tabağı¹⁴², fırlatılmış ve muhalefet liderinin yanındaki Akis muhabirini yaralamıştır.¹⁴³ Erer'e göre olay bir tahrik sonucu yaşanmış ve DP binası önünde muhalefet mensuplarının "*yuhalamalarına*" tepki gösteren il başkanı Eşref Ögün elindeki çay bardağını fırlatmaktan kendini alamamıştır.¹⁴⁴ Bardağın atılması CHP'lilerce tepkiyle karşılanırken "öfkeli" grubun DP binasına saldırısı zorlukla önlenmiştir. Sonraki dönemde Vali Engin'in olaydan üzüntü duyduğunu İnönü'ye iletildiğini ve olayı tahkik ettirdiğini söylediği de ileri sürülmüştür.¹⁴⁵ CHP Genel Merkezi önüne geldiği zaman kısa bir konuşma yapan İnönü, Kurtuluş Savaşı günlerinde Yunanlı General Trikopis'i Mustafa Kemal Paşa'ya burada teslim ettiğini anımsatarak vatandaşlara teşekkür etmiş ve dağılmalarını istemiştir.¹⁴⁶ İnönü İlk Gençlik Kongresi'ndeki konuşması öncesinde parti binasına hoparlör yerleştirildiğinden dolayı bazı CHP'liler aleyhine takibat başlatılmıştır.¹⁴⁷ İnönü'nün Uşak'ta savaş yıllarında karargah olarak kullandığı evi ziyaret etme talebine İçişleri Bakanı'nın emri üzerine emniyet güçleri "mahzurlu" olduğu gerekçesiyle engel olmak istemişler, bunun üzerine Vali Engin'le görüşen CHP milletvekillerine de ziyaretin mümkün olmadığını bildirilmiştir.¹⁴⁸

Akşam saatlerinde de Uşak Valisi İlhan Engin, karargâh evini kordon altında tutan polislere emir vererek "*İnönü'nün sokağa çıkamayacağını*" bildirmiştir.¹⁴⁹ Böylece Vali emriyle İnönü'nün hürriyeti yasal olmayan şekilde kısıtlanmaya çalışılmıştır. İnönü ise evin sahipleri müsaade ettiği takdirde karargâh binasına gitmeye kararlı olduğunu bildirmiştir.¹⁵⁰ DP'li ev sahibine İsmet İnönü'ye ziyaret etmemesi çeşitli baskılar uygulandığı; ancak eşi ve çocuğunun telkinleriyle bu talebi kabul etmek durumunda kaldığı da iddia edilmiştir.¹⁵¹ İsmet İnönü Valiyle milletvekilleri arasında cereyan eden münakaşaların arkasından karargâh evini ziyaret etmiş ve 10 dakika kaldığı evden çıkışında "*Türkiye tarihi bugün başka bir istikamet aldı. Yüksek, bahtiyar ve kurtuluş istikameti*" demiştir.¹⁵² Vali İlhan Engin'in İsmet İnönü'nün karargâh evine gitmesine engel olması talimatı verdiği Uşak polis müdürü de emri yerine getiremeyeceği için görevinden istifa etmiştir.¹⁵³ Toker, yasa dışı emri yerine getirmeyen bu amirin İnönü'ye karargâh yolunu bizzat açtığını ve etrafta toplanan DP'lileri de dağıttığını ifade etmiştir.¹⁵⁴ Ayrıca Uşak Valisi Engin'in karargâh evine gitmesine engel olamadığı makam şoförüne İsmet İnönü'yü vurma emri verdiğini ve hatta ona verdiği bir tabancanın bir jandarma subayı tarafından el konulmasıyla "*faciadan dönüldüğü*" de iddia edilmiştir.¹⁵⁵ DP tarafına göre Uşak'ta İnönü'nün ziyaretinin ilk gününde yaşananların tümünden sorumlu olan CHP'lilerdir. İnönü, mevcut kanunu çiğnerken saldırgan tutumlarıyla hadiseleri başlatan ve DP'lilere saldıran muhalefet taraftarları DP binasını taşlamışlar ve bir gazeteciye de yaralamışlardır.¹⁵⁶ Akşam saatlerinde İsmet İnönü'nün Uşak'ta kaldığı evde bir yangın başladığı; ancak büyümeden söndürüldüğü ve bu sırada CHP'lilerin genel başkanları şerefine bir ziyafet vermekte oldukları da bildirilmiştir.¹⁵⁷ İnönü ayrılmadan önce çeşitli araçlarla civar bölgelerden DP destekçilerini şehre

¹⁴⁰ Sarol, *Bilinmeyen Menderes*, 324.

¹⁴¹ İnönü, *Defterler*, II C., 755.

¹⁴² Mehmet Karayaman, *İsmet İnönü'nün Uşak'ta Taşlanması Olayının İçyüzü*, Uşak: AKY, 2013, 168.

¹⁴³ "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 1; Aydemir, *İkinci Adam*, 382.

¹⁴⁴ Erer, *On Yılın*, 362.

¹⁴⁵ Gülen, *Ne İçindeyiz.*, 76.

¹⁴⁶ "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 1-5.

¹⁴⁷ "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 5.

¹⁴⁸ "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 5., Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 231.

¹⁴⁹ "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 5.

¹⁵⁰ Akbıyıkoglu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, 57.

¹⁵¹ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde.*, 54.

¹⁵² "Uşak'ta Dün Müessif Hâdiseler Oldu", *Cumhuriyet*, 1 Mayıs 1959, 5.

¹⁵³ "Kanunsuz baskılar Ege'nin İnönü[']yü bağrına basmasını önleyemiyor!", *Demokrat İzmir*, 1 Mayıs 1959, 1.

¹⁵⁴ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 232.

¹⁵⁵ Akbıyıkoglu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, 58.

¹⁵⁶ "Uşak'ta Halk Partililer asayişini bozdu", *Zafer*, 1 Mayıs 1959, 1.

¹⁵⁷ "Uşak'ta Halk Partililer asayişini bozdu", *Zafer*, 1 Mayıs 1959, 4.

getirmişler ve karşı gösteri için hazırlanmışlardır.¹⁵⁸ Aydemir de İnönü'yle ilgili eserinde Uşak olaylarının tek bir merkezden yönetildiği izleniminin baskın olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁹

CHP lideri İsmet İnönü'nün 1 Mayıs'ta Uşak'tan ayrılırken istasyonda atılan bir başından yaralanması büyük tepkiyle karşılanmıştır.¹⁶⁰ Güngör'ün aktardığına göre İnönü ve maiyetindekiler istasyon civarında 1000 kadar göstericinin saldırısına uğramıştır.¹⁶¹ Demokratlar bir gün önce meydana gelen olayların heyecanına kapıldıkları için bunların istasyonda taşkınlık yapmalarını önlemek amacıyla bölgeye sabah erken saatlerde çok sayıda güvenlik görevlisi yerleştirilmiştir. İnönü'nün gelişiyile beraber bazı DP'liler ona tepki gösterirken kalabalık arasında atılan bir taş CHP Genel Başkanı'nın başına isabet etmiştir.¹⁶² Bu taş atma hadisesine dair epey farklı anlatı vardır. Örneğin görgü tanıklarından gazeteci Hüseyin Baradan taşlı saldırıyı hatıratında şöyle aktarmıştır: "Atılan bir kocaman taş rahmetlinin kafasına geliyor ve perondan aşağı düşmek üzereyken korumalar kollarından tutarak yukarı alıyorlar..."¹⁶³ İnönü'nün beraberinde olan isimlerden Dr. Kemalî Beyazıt', atılan taşlardan sendeleyeni muhalefet liderini trene kendisinin bindirdiğini anlatmıştır.¹⁶⁴ İstasyondaki tanıklardan CHP'li Akbıyıkoglu'na göre sabah erken saatlerinde DP'li grupların başlattığı taşkınlıklar ve CHP milletvekillerine yönelik saldırılar Ankara'dan gelen iktidar mensuplarınca kısırtılan kişilerce düzenlenmişti. Akbıyıkoglu, ayrıca istasyondaki DP'li kalabalığı zorlukla geçen İnönü'ye atılan taşın onun yaralanmasına neden olduğunu ve vagona giren muhalefet liderinin ardından tüm vagonun taşa tutulduğunu belirtmiştir.¹⁶⁵ Uşak'ta bulunan CHP'lilerden Orhan Birgit'e göre de olayı azmettirenler dönemin emniyet amirleridir. İnönü olay anında "maskaralar" ifadesi dışında tepki göstermemiş ve yine başından yaralanan Birgit'le meşgul olunmasını istemiştir.¹⁶⁶ İnönü trendeki yorumunda da "devlet himayesinde iktidarın kendisine suikast tertiplendiğini" ifade etmiştir.¹⁶⁷ İstasyondaki hadiseler sırasında güvenlik güçlerinin müdahalede bulunmadıkları da kaydedilmiştir.¹⁶⁸ Olaya dair Erer'in yorumunda da İnönü'ye atılan taşın CHP'liler arasından geldiği ve aslında DP'lilerin bulunduğu yerden taş atılmasına imkân olmadığı iddia edilmiştir.¹⁶⁹

Uşak olaylarının sorumluluğu DP'liler tarafından daha önceki hadiseler gibi muhalefete yüklenmiştir. İsmet İnönü'nün Uşaklılarca istenmediğini ileri süren Zafer'deki değerlendirmede CHP'lilerin yasaları çiğnediği, "galeyan" halinde olan vatandaşların taşkınlıklarına engel olmak için her türlü önlemin alındığı da ifade edilmiştir.¹⁷⁰ Habere göre Ankara'dan emniyet müdürüyle müdür yardımcısı da Uşak'a gelmiş ve önlemlere nezaret etmişlerdir. Uşak'tan "kovulduğu" ileri sürülen İsmet İnönü'nün "gülen yüzünden eser kalmadığı" ve "bozgun halinde Manisa'ya hareket ettiği" de belirtilmiştir.¹⁷¹ İçişleri Bakanı Namık Gedik, CHP'lileri ve İnönü'yü yasalara karşı gelmekle itham ederek, "Memleketin huzur ve asayişine kastedip tertipler yapmağa kimsenin hakkı yoktur" demiştir.¹⁷² Manisa'da da Vali kanalıyla İnönü'nün de bir konuşma yapacağı CHP toplantısı iptal edilmiş, bunun üzerine bir basın toplantısı düzenleyen CHP Genel Başkanı şunları söylemiştir: "Uşak'ta geride bıraktığımız vaziyet şudur: Günlerden beri büyük kuvvetlerle bizi görmekten men edilen halkımızın bir kısmı bizi görerek alicenap teveccühlerini göstermişlerdir... Uşak'ta muharebe zamanı karargâhımızı da teşkil eden ve tarihi hadiselerle dolu olan evleri ziyaret etmemize vilâyet makamı hayatımızı tehlikede göstererek mani olmakta ısrar etmişlerdir. Şerefli ev sahiplerinin nezaketli kabulleri ziyaretimize imkân vermiştir."¹⁷³ İnönü, istasyonda meydana gelen olayları da şöyle değerlendirmiştir: "...Tecavüzler hayata kasd[t] edecek şekilde şiddetli idi. Halkı bizi görmekten kanunsuz olarak menetmek için kullanılan bütün jandarma ve kolluk kuvvetleri tecavüzleri serbest kılacak şekilde vazifeden alıkonulmuşlardı..."¹⁷⁴ İsmet İnönü'nün Manisa'da partili arkadaşlarına "Hükûmet

¹⁵⁸ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde*, 58.

¹⁵⁹ Aydemir, *İkinci Adam*, 382.

¹⁶⁰ "İnönü'yü taşladılar", *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1959, 1.

¹⁶¹ Güngör, *Muhalefette CHP*, 495.

¹⁶² Erer, *On Yılın*, 362.

¹⁶³ Hüseyin Baradan, Bu Gözler Neler Gördü", *İzmir: Ege-Koop Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği*, 127.

¹⁶⁴ Karayaman, "İsmet İnönü'nün Uşak'ta", 73.

¹⁶⁵ Akbıyıkoglu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, 60-63.

¹⁶⁶ Gülen, *Ne İçindeyiz*, 105-106.

¹⁶⁷ Akbıyıkoglu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, 64.

¹⁶⁸ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde*, 59.

¹⁶⁹ Erer, *On Yılın*, 362-363.

¹⁷⁰ "Uşaklıların aleyhte tezahüratı arasında İnönü güç halle trene bindi", *Zafer*, 2 Mayıs 1959, 1.

¹⁷¹ "Uşaklıların aleyhte tezahüratı arasında İnönü güç halle trene bindi", *Zafer*, 2 Mayıs 1959, 4.

¹⁷² "Uşak'ta dün de müessif hadiseler oldu," *Ege Ekspres*, 2 Mayıs 1959, 1.

¹⁷³ "Haklarını korumağa kararlı vatandaşlar, kanun yolundan çıkanları mutlaka mağlup edecektir", *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1959, 1.

¹⁷⁴ "Haklarını korumağa kararlı vatandaşlar, kanun yolundan çıkanları mutlaka mağlup edecektir", *Demokrat İzmir*, 2 Mayıs 1959, 4.

tedbir alıyor ve sizlerin benimle temasınıza mâni olmak istiyor. Telâş içindedirler..." dediği ve belediye seçimlerine genel seçim gibi hazırlanarak kazanmalarını istediği de bildirilmiştir.¹⁷⁵

Uşak'ta çıkan olaylar DP içinde de tepkilerle karşılanmıştır. 30 Nisan tarihli Başbakan Adnan Menderes, başkanlığındaki toplantıda şehirdeki gergin havadan söz ettikten sonra İnönü'nün gezisini güçlü olan DP'yi kötölemek maksadıyla yaptığını söylemiş ve ilave önlemler alınmasını istemiştir.¹⁷⁶ İçişleri Bakanı Gedik de olaylardan bahsederek DP'lilere saldırı olduğunu söylemiş ve partililer arasındaki çatışmaları anlatarak İnönü'nün sonraki uğrak yeri olan İzmir'de de olay çıkmasını önlemenin zor olacağını ifade etmiş ve ek tedbirler için karar alınmasını istemiştir.¹⁷⁷ DP hükûmetinin güvenlik gerekçesiyle geziye engel olmasına dair grupta daha önce bir tavsiye kararı alındığından söz edilen toplantıda Menderes, İnönü'nün seyahat maksadını izah ederek, onun bir süredir izlediği "koru salma siyasetini" tatbik ettiğini ve buna engel olacaklarını söylemiştir.¹⁷⁸

CHP lideri İsmet İnönü, Manisa'dan sonra İzmir'e hareket etmiştir. Uşak hadiseleri sonrası şehirde "adeta olağanüstü hal ilan edilmiş, kilit noktalara nöbetçiler yerleştirilmiş, şehrin giriş ve çıkış kısımlarına da askerî müfrezeler" konulmuştu.¹⁷⁹ İzmir'de Uşak hadiselerine ait haberlerin ve iki parti yetkililerinin demeçlerinden dolayı gerilimli havanın Demokrat İzmir gazetesinin Uşak olaylarına ve İnönü'nün Manisa konuşmasına yer verdiği için toplatılmasından dolayı arttığı bildirilmiştir.¹⁸⁰ Nitekim daha İnönü gelmeden önce Vali Hadımlı "gerginlik çıkabileceği" gerekçesiyle partilerin siyasî toplantılarını yasaklamıştır.¹⁸¹ Belkahve'deki duraklama sırasında da jandarma ve emniyet kuvvetlerinin vatandaşa engel olmak için çabaladığı ve hatta Bornova kaymakamının zorluklar çıkararak kafilenin yolunu kesmek istediği ifade edilmiştir.¹⁸² İnönü'den önce Manisa'dan İzmir'e gelen Millî Savunma Bakanı Ethem Menderes, Devlet Bakanı Muzaffer Kurbanoglu, Emniyet Genel Müdürü Cemal Gökten ve diğer yetkililer Vilayet binasında İzmir Valisi ve belediye başkanı ile uzun süreli bir toplantı yapmışlardır. Kulislerde toplantıda sıkıyönetim ilanı, neşir yasakları gibi ihtimallerin görüşüldüğü bildirilmiştir.¹⁸³

İnönü'nün İzmir gezisinde de olaylar çıkmış ve olayların basın tarafından verilmesi Savcılık kararıyla men edilmiştir.¹⁸⁴ Buna rağmen gerek DP yanlısı basından ve gerekse neşrine izin verilen haberlerden İzmir seyahatinin gelişmeleri izlenebilir. Zafer'e göre Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nu güzergâh boyunca çiğneyen İnönü, hem vatandaşları tahrik etmiş ve hem de "hükûmet otoritesini sarsmaya matuf hareketlerde" bulunmuştur. DP taraftarları ise İnönü'yü "edeplice kanunlara itaate davet etmekle" yetinmişlerdir.¹⁸⁵ Habere göre İnönü, Tepecik'te CHP'lilerden çok DP rozetli yurttaşlarla karşılaşınca ürkmüş ve İzmir'e girmiştir. İnönü'nün parti binasında da "tahriklere" devam ettiği ve CHP'lilerin de görev yapan güvenlik güçleriyle çatıştıkları bildirilmiştir.¹⁸⁶ Cumhuriyet'in haberine göre İsmet İnönü, gerek Tepecik'te ve gerekse Basmane'de büyük kalabalıklar tarafından karşılanmış ve kfile güçlkle İzmir'e ilerleyebilmiştir. Muhalefet liderini izleyen kalabalığın güvenlik güçlerince durdurulmasına rağmen engellerin aştığı bildirilmiş, kargaşa sırasında baygınlık geçirenler olduğu kaydedilmiştir.¹⁸⁷ İzmir'deki hadiseler sırasında kentin önemli yerel gazetelerinden Demokrat İzmir'in Konak'taki emniyet birimlerinin hemen yakınındaki binası 48 dakika süresince taşlanmış ve içeride çalışanlar bulunduğu halde ateşe verilmiştir.¹⁸⁸

İçişleri Bakanı Namık Gedik, Anadolu Ajansı'na Ege'deki olaylara dair verdiği demeçte İnönü ve CHP'lilerin "Büyük taarruz adını verdikleri maksatlı seyahatte bizzat kendilerinin sebebiyet verdiklerini" söyledikten

¹⁷⁵ "İzmir Hadiselerinin Neşri Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959, 5.

¹⁷⁶ Rıfki Salim Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara: Nuru Matbaacılık, 1998, 613.

¹⁷⁷ Burçak, *On Yılın*, 613.

¹⁷⁸ Burçak, *On Yılın*, 613-614.

¹⁷⁹ Demirci, Düvenci, *Bir Mücadele*, 221.

¹⁸⁰ Demirci, Düvenci, *Bir Mücadele*, 221.

¹⁸¹ Burçak, *On Yılın*, 614.

¹⁸² Akbıyıkoglu, *Demokrasi ve İsmet Paşa*, 71.

¹⁸³ "İzmir Hadiselerinin Neşri Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959, 1-5.

¹⁸⁴ "İzmir Hadiselerinin Neşri Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959, 1.

¹⁸⁵ "C.H.P. Genelbaşkanını Ege'de Vatandaşlar Bu Hitapla Karşıladi", *Zafer*, 3 Mayıs 1959, 1.

¹⁸⁶ "C.H.P. Genelbaşkanını Ege'de Vatandaşlar Bu Hitapla Karşıladi", *Zafer*, 3 Mayıs 1959, 1-4.

¹⁸⁷ "İzmir Hadiselerinin Neşri Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 3 Mayıs 1959, 4.

¹⁸⁸ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 233., Demirci, Düvenci, *Bir Mücadele*, 221.

hükûmet olarak “*tertipli hareketleri kökünden söküp atmak*” kararında olduklarını ifade etmiştir.¹⁸⁹ Gedik, İzmir’den İstanbul’a geçecek İsmet İnönü’yü karşılama hazırlıklarına dair duyumlar aldıklarını ve CHP’lilerin bunun için yasal izin almadıklarını söylemiştir. Gedik, başvuru süresinin aşılmış olduğunu da anımsatarak, muhalefet liderini karşılamak için halka çağrı yapıldığını, fakat bunun kanun dışı olduğunu savunmuştur. CHP’lilerin açıkça yasaları çiğnediklerini savunan Namık Gedik, İnönü’ye yasa dışı yapılacak karşılamalara kesinlikle müsaade etmeyeceklerini bildirmiştir.¹⁹⁰ Gedik sözlerine şöyle devam etmiştir: “...Roma üzerine yürüyen faşistler yahut Harzburg’ta devlete alenen karşı koymuş ve onu artık tanımadıklarını beyan eden S.S.ler gibi Türk milleti ile onun meşru iktidarını evvelâ sokaklarda arkasından da kendi hariminde tet[d]hiş etmeyi hedef tutan bu tertipli hareketleri kökünden sökmek hükûmetin ve iktidarın bugün en başta gelen ve müstacel vazifelerinden biridir...”¹⁹¹

İsmet İnönü, İzmir’deki ikinci gününde Atatürk’ün annesi Zübeyde Hanım’ın Karşıyaka’daki mezarını ziyaret edip çelenk koyduktan sonra CHP Karşıyaka İlçe Binası’na gelmiştir. Buradaki kongrenin Valilikçe yasaklandığını ifade eden İnönü, bunun yasa dışı olduğunu ve yetkili mercilere şikâyet edeceklerini söyledikten sonra iktidarın sansür politikasını şu sözlerle eleştirmiştir: “...Neşir yasağı suçluların tertiplerini umumî efkârın bilgisinden saklamak için kullanılıyor...”¹⁹² Olaylara dair CHP lideri İsmet İnönü’ye bir telgraf gönderen Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi (CKMP) Osman Bölükbaşı, saldırıları kınamış ve yapılanların iktidar tarafından tertiplenen hareketler olduğunu söylemiştir.¹⁹³ DP’nin yayın organı Zafer, Uşak ve Manisa sonrası İsmet İnönü’nün İzmir’de de “*huzursuzluk çıkarmaya devam ettiğini*” ve Zübeyde Hanım’ın mezarı başına “*saygı için değil, alkış toplamak için geldiğini*” ileri sürmüştür.¹⁹⁴

Taraflar arasında karşılıklı ithamlar devam ederken, Ege’deki şiddet olaylarının sonuçları ortadayken ne iktidar mensuplarından ve ne de muhalefet liderlerinden siyasî tansiyonu düşürücü hiçbir söz yahut eylem gelmemesi dikkat çekicidir. Hatta mevcut gerilimi arttıracak yeni adımlar atılmaktan geri kalınmadığı görülmektedir. Örneğin İsmet İnönü’nün İstanbul’a gelişinden önce Vali Ethem Yetkiner, CHP İstanbul İl Başkanı Şemsettin Günaltay’a gönderdiği mesajda şehre gelecek İnönü’nün karşılanmamasını bildirmiş, “kanunları ihlalde ısrardan vazgeçilmesini” istemiştir. Yetkiner, CHP’lilerin kanunları çiğnemelerine engel olacaklarını ve bundan dolayı doğacak olayların sorumluluğunun tamamen muhalefete ait olacağını da ifade etmiştir.¹⁹⁵ DP’den gelen bu ihtarlara karşılık CHP Meclis Grubu Başkan Vekilliği bildirisinde Ege’de olayları yorumlanırken DP iktidarı “*örfi idare şartlarını aşan bir rejim*” peşinde olmakla itham edilmiştir. Bildiride ayrıca vatandaşın “*6/7 Eylül usulleri ile can ve mal emniyetinin ihlal edildiği*” ileri sürülmüş ve Menderes hükûmeti hakkında TBMM’ye gensoru verilmesine karar verildiği belirtilmiştir.¹⁹⁶

Partiler cephesinde bu gelişmeler yaşanırken gazetecilere İzmir’den iyi izlenimlerle ayrıldığını ifade eden CHP Genel Başkanı, havaalanında bir grup asker tarafından selamlanarak uğurlanmış, ildeki CHP’li yetkililer Valinin DP yanlısı tavrının kendilerine yaradığını söylemişlerdir.¹⁹⁷ Başbakan Adnan Menderes, DP İstanbul İl Başkanı Kemal Aygün’den kente gelecek İnönü’ye karşı DP’lilerin geçiş güzergahı üzerinde bir gösteri yapmalarını istemiştir. Aygün, bunun doğru olmayacağını söylemesine karşın ne Adnan Menderes’i ve ne de gelişmeleri aktardığı Cumhurbaşkanı Celâl Bayar’ı ikna edememiştir.¹⁹⁸ İsmet İnönü, İzmir’den İstanbul’a doğru hareket ederken Yeşilköy havalimanında partililer genel başkanlarını karşılamak için hazırlıklar yapmıştır. Yetkililer aprona kadar belli sayıda karşılayıcı alınacağını açıklamasına rağmen çok sayıda partili İnönü’yü karşılamak üzere piste girmiştir.¹⁹⁹ İstanbul’a gelişinde büyük bir kalabalık tarafından karşılanan İsmet İnönü, Yeşilköy’den

¹⁸⁹ “Hükûmetin C.H.P.ye Kat’i İhtarı”, *Zafer*, 4 Mayıs 1959, 1.

¹⁹⁰ “Hükûmetin C.H.P.ye Kat’i İhtarı”, *Zafer*, 4 Mayıs 1959, 1.

¹⁹¹ “Hükûmetin C.H.P.ye Kat’i İhtarı”, *Zafer*, 4 Mayıs 1959, 1.

¹⁹² “Ege gezisini bitiren İnönü bugün İstanbul’da”, *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1959, 5.

¹⁹³ “Ege gezisini bitiren İnönü bugün İstanbul’da”, *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1959, 5.

¹⁹⁴ “İnönü İzmir’de de Huzursuzluk Yarattı”, *Zafer*, 4 Mayıs 1959, 1.

¹⁹⁵ “İstanbul Valisinin C.H.P. İl Başkanına Tebligatı”, *Zafer*, 4 Mayıs 1959, 1.

¹⁹⁶ “Halk Partisi Grupunun dün geceki tebliği”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1959, 1.

¹⁹⁷ “İnönü dün uçakla İzmir’den şehrimize geldi”, *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1959, 5.

¹⁹⁸ Demirel, *Türkiye’nin Uzun*, 307.

¹⁹⁹ Orhan Birgüt, *Evvvel Zaman İçinde*, İstanbul: Doğan Kitap, 2. Bs., 2006, 254.

otomobille ayrılırken ve parti mensuplarıyla beraber hareket etmiştir. Kafilenin yolu Topkapı civarında sopalı ve pankartlı kalabalık bir grup tarafından kesilmiştir.²⁰⁰

Olay yerinde olan görgü tanıklarından Orhan Birgit'e göre İnönü'nün aracının etrafını saran "DP taraftarı" kalabalık otomobile saldırırken CHP liderine hakaretler savurmuşlar, İnönü'nün arabasını yaşanan arbedenin içinden vazifeli olmadığı halde orada bulunan bir subay askerlere verdiği emirlerle çıkarmıştır.²⁰¹ Kafile içinde bulunan bir başka tanık Alev Coşkun'a göre de DP'liler İnönü'yü öldürme maksadıyla aldıkları talimatlar doğrultusunda saldırıya geçmişler ve CHP lideri o gün "mutlak bir ölümden kıl payı" kurtulmuştur. Coşkun, İnönü'ye saldıranların Beykoz Kundura Fabrikası ve benzer yerlerden toplanan işçiler olduğunu da savunmuştur.²⁰²

Bahar ayındaki seyahati baştan sonra "maceralı" geçen İsmet İnönü'nün Topkapı'da uğradığı saldırının haberi de tıpkı İzmir'de meydana gelenler gibi Savcılık kararıyla yasaklanmıştır.²⁰³ İnönü, İstanbul'da bir basın toplantısı yaparak gelişmelerin "*vahim bir safhaya*" gittiğini söyledikten sonra "*devlet idaresinin partizan bir tutum*" içinde olduğunu söylemiş ve korunma hakkı istediklerini ifade etmiştir.²⁰⁴ İnönü'nün Ankara'ya dönüşünde de olaylar çıkmış, emniyet güçleri garda CHP Genel Başkanı'nı karşılayan vatandaşları dağıtmış, bu sırada meydana gelen arbedede bazı milletvekilleriyle gazeteciler hırpalanmıştır.²⁰⁵ Uşak ve Topkapı olaylarını yorumlayan "Forum"da "yasaların neden sadece muhalefet partisine karşı uygulandığı", "DP mensuplarının ülke içinde rahatça dolaşabildikleri halde aynı hakkın muhaliflere niçin tanınmadığı" sorulmuştur. Bu tutumun toplumdaki eşitlik ve adalet duygularını zedelediği de vurgulanarak meydana gelen olaylardan sadece bir tarafı sorumlu göstermenin demokratik bir tutum olmadığı belirtilmiştir.²⁰⁶

İsmet İnönü'nün Ege seyahatinde ve İstanbul'a gelişi sırasında meydana gelen olaylara dair Çankaya'da Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın başkanlığında bir toplantı yapılmıştır. TBMM Başkanı Refik Koraltan, İnönü'nün güçlü durumda bulunan DP iktidarını devirmek için "*ihtilal ve şuriş*" çıkarmak istediğini ve bu maksatla seyahate çıktığını söyledikten sonra önlem almak gerektiğini belirtmiştir.²⁰⁷ Başbakan Adnan Menderes de olaylardan söz ederek bunların maksatlı çıkarıldığını ve DP'lilerin karşı gösterileri karşısında İnönü'nün sindiğini söyledikten sonra memleketin her gün miting sahasına dönüştüğünü ve buna dayanılamayacağını ve tedbir almanın şart olduğunu ifade etmiştir.²⁰⁸ Gedik'in de İnönü'nün "*ihtilâl tertipçiliği*" peşinde olduğunu söylemesinden sonra söz alan Rıfki Salim Burçak kanunların uygulanmadığını ileri sürerek, CHP liderinin önceden yasaklanmış olmasına rağmen hem karargâh evine gittiğini ve hem de İzmir'e görkemli bir kafiyle girdiğini söylemiştir. Devlet otoritesinin zedelendiğini de sözlerine ekleyen Burçak, CHP'lilerin karşısına DP'li kalabalıkların çıkarılmasının hata olduğunu ve bunun hadiselerin önlenmesini zorlaştırdığını savunmuştur.²⁰⁹ Toplantıdaki eleştiriler üzerine salondan çıkıp evine gitmesine rağmen Bayar tarafından geri çağrılan Başbakan Menderes, sert tedbirler alınmasında ısrar etmiş ve neticede önlemlerin DP Grubu'nda görüşülmesi karara bağlanmıştır.²¹⁰ 11 Mayıs'ta CHP, TBMM'de İnönü'ye yönelik saldırılar nedeniyle Başbakan Menderes hakkında soruşturma önergesi açılması için önerge vermiş; ancak DP'liler olayların CHP'liler tarafından kurgulandığı ve mesuliyetin muhalefete ait olduğu gerekçesiyle tavrını reddetmişlerdir.²¹¹ CHP Parti Meclisi, 16 Mayıs 1959 günü bir tebliğ yayınlarak, "...İsmet İnönü bir merkezden idare edilen ve hususi talimatlarla gönderilmiş şahıslar vasıtasıyla yürütülen tertiplerle suikast teşebbüslerine hedef tutulmuştur." ifadesiyle hadiseleri kınamıştır.²¹²

²⁰⁰ Birgit, *Evvvel Zaman*, 254.

²⁰¹ Birgit, *Evvvel Zaman*, 254-255., Aydemir, *İkinci Adam*, 384.

²⁰² Gülen, *Ne İçindeyiz*, 216-217.

²⁰³ "İstanbul'da Dün Cereyan Eden Hadiselerin Neşri Yasak Edildi", *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1959, 1.

²⁰⁴ "İsmet İnönü 'Korunmak hakkı istiyoruz' diyor", *Cumhuriyet*, 6 Mayıs 1959, 1-5.

²⁰⁵ "İnönü'nün Ankara'ya varışı hadiseli oldu", *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1959, 1.

²⁰⁶ "Rejimin Adı", *Forum*, 15 Mayıs 1959, 1-2.

²⁰⁷ Burçak, *On Yılın*, 616.

²⁰⁸ Burçak, *On Yılın*, 617.

²⁰⁹ Burçak, *On Yılın*, 617-618.

²¹⁰ Burçak, *On Yılın*, 618-619.

²¹¹ Erer, *On Yılın*, 364.

²¹² Mehmet Karayaman, "İsmet İnönü'nün Uşak'ta Taşlanması Olayının Sebep ve Sonuçları", *Tarih Okulu*, 8 (2010), 19-49.

İktidar Muhalefet İlişkilerinde Yeni Bir Siyasal Şiddet Örneği: Geyikli Olayları

1959'un büyük bir kısmında yurdu dolaşan CHP'liler aktif bir siyaset politikası takip etmiştir. CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek ve beraberindekiler sonbahardaki Çanakkale gezisi sırasında Ezine'ye bağlı Geyikli'yi de ziyaret edeceklerdi. 11 Eylül günü yapılacak bu ziyarette DP'liler de Gülek'e karşı bir gösteri yapmaya çalışmışlardır.²¹³ Basındaki haberlere göre 500 DP taraftarı CHP heyetini karşılayarak protesto etmişler, olaylar sırasında basın mensupları tartaklanırken güvenlik güçleri hiçbir müdahalede bulunmamıştır.²¹⁴ Taraflar arasındaki çatışmalarda aralarında gazetecilerin de olduğu bazı kişiler yaralanmıştır.²¹⁵ Saldırı hazırlıklarının önceden haber alınarak Çanakkale Valiliği'nden önlem alınması istendiği halde CHP'lilerin bu çağrısının sonuçsuz kaldığı da ileri sürülmüştür.²¹⁶ Saldırıların DP'lilerin tertibiyle "*Bayar ve Menderes'i karşılayacağız*" denilerek CHP binası önüne getirilen DP rozetli kişilerce yapıldığı ve tüm uyarılara rağmen yetkililerin müdahaleden kaçındıkları da bildirilmiştir.²¹⁷ Çanakkale'den İstanbul'a dönerek bir basın toplantısı düzenleyen Kasım Gülek, Geyikli olaylarının bir "*cana kasd ve öldürme teşebbüsü*" olarak niteleyerek İnönü'ye yapılan son tertiple aynı usulün kullanıldığını savunmuştur.²¹⁸ Gülek, kendilerine yönelik tertibi 48 saat önceden bilmelerine karşın bölgedeki güvenlik güçlerini tedbir almamakla da itham etmiş ve bu tür olayların sürmesinin ağır sonuçlara neden olabileceği uyarısında da bulunmuştur.

Demokratlara göre olaylar Kasım Gülek'in tertibinden ibarettir. Zafer'deki haberde bu tür tertiplere tepki olarak CHP'den istifalar ve DP'ye yoğun katılımlar olduğu ve yurdun her tarafından Başbakan Adnan Menderes'e bağlılık mesajları geldiği bildirilmiştir.²¹⁹ Çanakkale DP İl Başkanı'nın İsmet İnönü'ye gönderdiği mesajda "*aldatılıyorsunuz*" ifadesiyle olayların iç yüzünü açıkladığı ve "*Geyikli'deki müsaadesiz toplantıda CHP'lilerin DP'lilere hakaret ettikleri*" iddia edilmiştir.²²⁰ Geyikli olayları sonrasında Radyo gazetesinin yayınında "*muhalefet vatandaşları isyana ve ihtilâle teşvik*" etmekle itham edilmiş ve Türkiye'de 1961'den önce seçim olmayacağı ilan edilmiştir.²²¹ Böylece aslında erken seçim söz konusu olmayacağına göre muhalefete de bu tür toplantılara son vermesi mesajı verilmek istenmiştir. Ancak CHP'lilerin Geyikli olaylarını soruşturmak üzere bölgeye milletvekillerinden oluşan bir heyet gönderileceğini açıklaması taraflar arasındaki gerilimi yeniden tırmandıracaktı. İnönü başkanlığında olayların ele alındığı toplantıdan sonra yayınlanan tebliğde "*...Hadise vahim bir mahiyette görüldüğünden bu hadisenin mahiyet ve şümülünü mahallinde tespit etme üzere bir heyet gönderilmesi kararlaştırılmıştır*" ifadesiyle olayların araştırılmasına dair kararlılık vurgulanmıştır. Karar DP'liler tarafından tepkiyle karşılanmış ve "*Meclis nizamnamesi dışında hiçbir mebus ya da mebus heyetinin tahkikata tevessül etmesi asla bahis mevzu olamaz*" değerlendirmesinde bulunulmuştur. Böyle bir tahkikatın ancak TBMM kararıyla ve onun tarafından seçilecek heyet tarafından yapılabileceği de hatırlatılarak buna teşebbüs edilmesi halinde sorumluluğun yapanlara ait olacağı da vurgulanmıştır.²²² Demokratların bu kararlı tutumuna karşı İnönü "*Söylenecek bir şey yok*" derken, Kemal Satır ise bir milletvekilinin şikâyet üzerine tahkikat yapma hakkı olduğunu ifade etmiştir.²²³ CHP Genel Başkanı İsmet İnönü başkanlığındaki yeni bir toplantıda DP'nin tutumu ele alınırken, Daniş Yurdakul ve Saffet Omay'dan oluşan bir heyetin Geyikli'ye gitmesi kararlaştırılmıştır. Tahkikatın CHP yönünden yapılacağı ve buna engel olunmasının anayasaya aykırı olduğu da vurgulanmıştır.²²⁴ Olaylara dair bir rapor vereceği bildirilen Çanakkale heyetinden Omay hareket öncesi açıklamasında "*hiçbir tahrikin kendilerini yollarından geri çeviremeyeceğini*" söylemiştir.²²⁵

CHP'li iki milletvekilinden oluşan heyet 19 Eylül günü vapurla Çanakkale'ye doğru yola çıkmışlardır. Gelibolu'da heyetteki CHP'lilerle sohbet eden bazı DP mensupları, henüz olay üzerinden zaman geçmeden bu tür bir tahkikatın doğru olmadığını söylemişlerdir. Ayrıca Demokratların Çanakkale'de civardan topladıkları

²¹³ Giritlioğlu, *Türk Siyasî Tarihinde*, 71.

²¹⁴ "Gülek ve arkadaşlarına tecavüz edildi", *Ulus*, 12 Eylül 1959, 1.

²¹⁵ "Çanakkale[']de dünkü müessif hadiseler", *Cumhuriyet*, 12 Eylül 1959, 1.

²¹⁶ "Gülek ve arkadaşlarına tecavüz edildi", *Ulus*, 12 Eylül 1959, 2.

²¹⁷ "Gülek ve arkadaşlarına tecavüz edildi", *Ulus*, 12 Eylül 1959, 2.

²¹⁸ "Çanakkale[']deki hadiselerle dair Gülek'in yaptığı açıklama", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1959, 1.

²¹⁹ "Gülek'in Tertip Ettiği Hadiseler", *Zafer*, 18 Eylül 1959, 1.

²²⁰ "C.H.P.lilerin Geyikli Hadiselerindeki Rolü", *Zafer*, 19 Eylül 1959, 4.

²²¹ "Radyo gazetesini 1961'den önce seçim yok, diyor", *Cumhuriyet*, 13 Eylül 1959, 1.

²²² "CHP'nin bir hadiseyi tetkike yetkisi yoktur", *Zafer*, 16 Eylül 1959, 1-4.

²²³ "İç politikada mücadele şiddetlenmeye başladı", *Cumhuriyet*, 16 Eylül 1959, 1.

²²⁴ "C.H.P. Merkez Yönetim Kurulu dün âni bir toplantı yaptı", *Cumhuriyet*, 17 Eylül 1959, 1.

²²⁵ "CHP heyeti Çanakkale[']ye bugün gidiyor", *Cumhuriyet*, 19 Eylül 1959, 1.

vatandaşlarla bir protesto gösterisine hazırlandıkları da haber verilmiştir.²²⁶ Heyeti taşıyan vapur Çanakkale'ye saat 20:45'te ulaşmıştır. Gemiye çıkan Çanakkale Valisi Fahrettin Akkutlu ile DP Çanakkale Milletvekili Nuri Togay ile diğer DP'liler, CHP heyetiyle görüşmüşlerdir. Muhalefet milletvekillerine ilde her türlü önlemi aldıklarını; ancak bir hadiseye meydan vermemek için heyetin karaya çıkmadan İstanbul'a geri dönmesini istemişlerdir.²²⁷

Geri dönme teklifini kabul etmeyerek karaya çıkan CHP heyetine emniyet kordonunu aşarak saldıran DP'liler karşısında muhalefet milletvekilleri gemiye dönmüşler ve "Ayvalık" adlı vapur İmroz'a hareket etmiştir.²²⁸ Çanakkale'deki gelişmeleri aktaran haberlerde rıhtımda bekleyenlerin dağılmasından sonra DP'li Togay'ın "Gemi gitti, dava bitti" dediği yazılmıştır.²²⁹ Zafer gazetesi bir kez daha CHP'lileri "tahrik peşinde koşmakla" itham etmiş ve Geyiklilerin "DP'lilere hakikat hilafına yüklenen ithamları reddettikleri" savunulmuş, "hakikati gören CHP'li Geyiklili vatandaşların partilerinden çıkarak DP'ye katıldıkları" ileri sürülmüştür.²³⁰ İktidar basını Çanakkale'ye gelen tahkik heyetini büyük çoğunluğunu "CHP'lilerin oluşturduğu bir kalabalığın protesto ettiği" de savunulmuştur.²³¹ Yani Zafer'e göre CHP heyetini Çanakkale'ye sokmayan DP'lilerden ziyade CHP'lilerdir. Ne var ki, Geyikli kasabasında taraflar arasında yeni gerginliklere neden olacak gelişmeler yaşanacaktır.

İki CHP'li milletvekili ortalık sakinleştikten sonra gece saatlerinde bir motorla İmroz'dan Çanakkale'ye geçerek geceyi burada geçirmişlerdir.²³² Ertesi sabah bu vekiller "DP'liler Geyikli'yi kontrol altına aldıkları için bölgeye gidemeyince tahkikata Çanakkale'den başlamışlardır".²³³ Olaylara dair basına konuşan DP'li Çanakkale Belediye Başkanı Sadi Fenercigil, CHP'nin kuruluş yıldönümü kutlamaları sırasında Urfa Milletvekili Esat Mahmut Karakurt'un DP iktidarını "gayrimeşru" nitelemesiyle hadiselerin başladığını söylemiştir.²³⁴ O ifadenin sonrasında DP'lileri tutamadıklarını söyleyen Fenercigil, CHP'lilerin olayın etkileri soğumadan Geyikli'ye gitmek istemelerini de eleştirmiştir.²³⁵

Zafer'in "tahrik heyeti" adını verdiği CHP milletvekillerinin Geyikli'ye gitmek üzere taraftar topladıkları da ileri sürülürken, bu heyetin şehirde huzuru bozduğu ifade edilmiştir.²³⁶ Çanakkale'de partiler arasında en gergin saatler 21 Eylül gecesi yaşanmıştır. İki CHP milletvekilinden oluşan tahkik heyetinin Geyikli'ye gitme teşebbüsü Köprübaşı mevkinde yollarının trafik polislerince kesilmesiyle sonuçsuz kalmıştır. Milletvekillerine "sizi korumakla mükellefiz" diyen polisler güvenlik açısından seyahate devamın uygun görülmediğini de söylemişlerdir.²³⁷ Polislerin CHP'lilerin aracını takip eden DP'lilerin bulunduğu otomobilin geçmesine müsaade verdikleri de belirtilmiştir.²³⁸ DP İl Başkanı, basına gelişmeleri yorumlarken heyetin Geyikli'ye gitmesine kendilerinin değil, seçtikleri iktidara "gayrimeşru" denmesini hazmedemeyen "partili partisiz tüm halkın mani olduğunu" savunmuş ve "Teşkilâtımızın tek istediği şu: Dönsünler gitsinler" demiştir.²³⁹

Tıpkı İzmir ve İstanbul olayları gibi Geyikli hadiselerine de yayın yasağı getirilmiştir. Çanakkale Sulh Ceza Hakimliği'nin 23 Eylül'de aldığı bir karara göre "Çanakkale-Ezine şosesinin 31inci kilometresinde vuku bulan olayın neşri" yasaklanmıştır.²⁴⁰ Çanakkale'ye giden tahkik heyetinin İstanbul'a dönüşü sırasındaki karşılama da olaylı geçmiştir. Galata rıhtımına gelen heyet üyelerini karşılamaya gelen vatandaşlarla güvenlik kuvvetleri arasında münakaşa kavgaya dönüşmüş ve Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'na muhalefetten nezaret altına alınanlar olmuştur.²⁴¹ Zafer'deki habere göre CHP'lilerin Geyikli'den beri süren tahrikleri İstanbul'da da sürmüştür. Muhalefetin amacının "vatandaşın huzurunu kaçırmak, polise karşı gelmek ve propaganda suretiyle kendi reklamını yapmak" olduğunu ileri süren iktidarın yayın organı, CHP'li "tahrik heyetini karşılama

²²⁶ "Çanakkale[]de dün gece müessif hadiseler oldu", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1959, 1.

²²⁷ "Çanakkale[]de dün gece müessif hadiseler oldu", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1959, 5.

²²⁸ "Çanakkale[]de dün gece müessif hadiseler oldu", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1959, 5.

²²⁹ "Çanakkale[]de dün gece müessif hadiseler oldu", *Cumhuriyet*, 20 Eylül 1959, 5.

²³⁰ "C.H.P.lilerin Geyikli Hadiselerindeki Rolü", *Zafer*, 19 Eylül 1959, 1-4.

²³¹ "C.H.P. Heyetini Çanakkaleliler Karaya Çıkmadı", *Zafer*, 20 Eylül 1959, 4.

²³² Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 247.

²³³ "CHP Tahkik Heyeti dün Çanakkale[]ye çıkabildi", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1959, 1.

²³⁴ "CHP Tahkik Heyeti dün Çanakkale[]ye çıkabildi", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1959, 5.

²³⁵ "CHP Tahkik Heyeti dün Çanakkale[]ye çıkabildi", *Cumhuriyet*, 21 Eylül 1959, 5.

²³⁶ "C.H.P. Heyeti Çanakkale'de Tahriklere Devam Ediyor", *Zafer*, 21 Eylül 1959, 4.

²³⁷ "C.H.P. Heyetinin Dünkü Cür'et Teşebbüsü", *Zafer*, 22 Eylül 1959, 1.

²³⁸ "C.H.P. Heyetinin dün Geyikliye Gitmesine polisler mâni oldu", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1959, 1.

²³⁹ "C.H.P. Heyetinin Dünkü Cür'et Teşebbüsü", *Zafer*, 22 Eylül 1959, 4.

²⁴⁰ "Ezine yolundaki hâdise ile ilgili neşir yasağı", *Cumhuriyet*, 24 Eylül 1959, 1.

²⁴¹ "C.H.P. tahkik heyetinin gelişi dün hâdiseli geçti", *Cumhuriyet*, 22 Eylül 1959, 1.

bahanesiyle” rıhtıma gelenlerin taşkınlık yaptıklarından gözaltına alındıklarını ileri sürmüştür.²⁴² Galata rıhtımında çıkan olaylara dair açıklama yapan İstanbul Valisi Ethem Yetkiner, uyarılmış olmalarına rağmen toplanmakta ısrar eden CHP’lileri kanuna karşı gelmekle suçlamış ve bundan sonra da kanuna karşı gelenlerin aynı akıbetle karşılaşacaklarını söylemiştir.²⁴³ Geyikli, Çanakkale ve İstanbul olaylarının ardından CHP Genel Sekreteri Kasım Gülek görevinden istifa etmiş ve İsmail Rüştü Aksal yeni genel sekreter olmuştur.²⁴⁴

27 Mayıs’a Doğru Tırmanan Gerilim: Himmetdede’de İnönü’nün Treninin Durdurulması

1960’ın Mart ayında CHP’de yeni bir seyahat programı ortaya çıkmış, genel başkan İsmet İnönü’nün 3 Nisan’da Kayseri’ye giderek buradaki İl Kongresi’nde bulunacağı ve sonrasında Çorum ve Amasya’daki kongrelere katılacağı bildirilmiştir. Genel Sekreter İsmail Rüştü Aksal da Güney vilayetlerine bir seyahat düzenleyecektir.²⁴⁵ Ne var ki, İnönü’nün gezisinden önce Kayseri’ye bağlı Yeşilhisar’da yapılan Tarım Kredi Kooperatifi seçimlerini CHP adaylarının kazanması üzerine olaylar çıkmıştır. Haberlere göre seçim sonuçlarını hazmedemeyen DP’liler CHP’lilerin evlerine saldırmışlar, olaylardan sonra gözaltına alınan Demokrat Partili vatandaşlar DP İlçe Başkanı tarafından serbest bırakılmıştır.²⁴⁶ Olaylar sırasında “*DP’lilerin talimatıyla polislerin halka ateş açtığı*” da belirtilmiştir. İsmet İnönü, Kayseri seyahatinin hemen öncesinde Yeşilhisar’daki olaylara ilişkin bölgeye giderek araştırma yapan CHP heyetiyle görüşerek bilgi almıştır.²⁴⁷ Nitekim büyük yankı uyandıran bu olaylar hakkında Savcılık tarafından yayın yasağı getirilmiştir.²⁴⁸ CHP liderinin yola çıkacağı sabah Kayseri Valisi Ahmet Kınık’ın İçişleri Bakanı Gedik’in talimatıyla İsmet İnönü’ye gönderdiği telgrafta şehre gelmemesi istenmiş, ilde gergin bir ortam olduğu ve parti kongrelerinin iptal edildiği de bildirilmiştir.²⁴⁹ Kınık’ın İnönü’ye gönderdiği telgrafi bazı DP milletvekilleriyle istişare ederek hazırladığı bildirilmiştir.²⁵⁰ Aydemir de Kınık’ın kendi inisiyatifiyle böyle bir telgraf gönderemeyeceğini savunmuştur.²⁵¹ İsmet İnönü, telgrafi okuduktan sonra arkadaşlarıyla kısa bir görüşme sonrasında Kınık’a cevap telgrafında kongreler iptal edilse bile seyahat hürriyetinin kısıtlanamayacağını; Kayseri’ye gelmek üzere yola çıktığını ifade etmiştir.²⁵² İnönü mesajında şöyle demiştir: “*Milletvekili, Parti Başkanı ve kanuna hürmetkâr bir vatandaş olarak Kayseri’ye hareket ediyorum, hadiseleri yerinde müşahede etmek mecburiyetindeyim.*”²⁵³

2 Nisan’da Ankara’dan mototrenle Kayseri’ye hareket eden İsmet İnönü’yü gardan uğurlamak üzere gelen vatandaşlardan 12’sinin “*CHP Genel Başkanı’nı alkışladıkları*” gerekçesiyle nezaret altına alındıkları bildirilmiştir. Karakolda ifadeleri alınan bu kişilerin daha sonra serbest bırakıldıkları öğrenilmiştir.²⁵⁴ İnönü’yü Kayseri’ye götüren tren şehre 30 kilometre uzaktaki Himmetdede istasyonunda durdurulmuş ve saat 13:30’dan 16:30’a kadar bekletilmiştir.²⁵⁵ Niğde’den gelen askerler tarafından kuşatılan vagonun etrafında İnönü’yü bekleyen vatandaşlar dağıtılmaya çalışılmış, o sırada Vali yardımcısı CHP liderinden “*Yeşilhisar olayları nedeniyle şehre girmesinin Valilik tarafından sakıncalı görüldüğü için Ankara’ya dönmesini*” istemiştir. İnönü, yasa dışı emri tanımadığını ve sıkıyönetim ilan edilmediğine göre Kayseri’ye girmesine kimsenin engel olamayacağını söylemiştir.²⁵⁶ Bu üç saatlik süre zarfında taraflar arasında müzakereler yürütülerek çözüm yolu aranmaya çalışılmıştır. İsmet İnönü, kendisini Ankara’ya götürmek üzere hazırlandığı bildirilen araçlara binmeyi de reddetmiştir. Bir süre sonra trenden inerek kendisini karşılamaya gelen vatandaşlarla konuşan İsmet İnönü, tekrar vagona döndüğünde bu kez kendisine Kayseri’ye gidebileceği söylenince “*Tertibiniz bitti mi?*”

²⁴² “C.H.P.lilerin Çirkin Ve Tertipli Tahrirleri”, *Zafer*, 25 Eylül 1959, 1-4.

²⁴³ “İstanbul Valisinin beyanati”, *Zafer*, 26 Eylül 1959, 4.

²⁴⁴ “Gülek genel sekreterlikten çekildi”, *Ulus*, 28 Eylül 1959, 1.

²⁴⁵ “İnönü ile Aksal’ın gezi programları belli oldu”, *Ulus*, 24 Mart 1960, 1.

²⁴⁶ “Yeşilhisar ilçesinde polis halka ateş açtı”, *Ulus*, 25 Mart 1960, 1; Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011, 197.

²⁴⁷ “İnönü izahat aldı”, *Ulus*, 28 Mart 1960, 1.

²⁴⁸ “Yeşilhisar olayları hakkında yayın yasağı”, *Ulus*, 29 Mart 1960, 1.

²⁴⁹ *Akis*, 6 Nisan 1960, 4; Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 306; Demirel, *Türkiye’nin Uzun*, 316.

²⁵⁰ *Akis*, 6 Nisan 1960, 4.

²⁵¹ Aydemir, *İkinci Adam*, 395.

²⁵² *Akis*, 6 Nisan 1960, 4.

²⁵³ “Kayseri’ye geliyorum”, *Ulus*, 3 Nisan 1960, 1.

²⁵⁴ “İnönü[’]nün hareketi sırasında hadiseler”, *Ulus*, 3 Nisan 1960, 3.

²⁵⁵ “İsmet İnönü Kayseri[’]ye girdi”, *Ulus*, 3 Nisan 1960, 5; Güngör, *Muhalefette CHP*, 500.

²⁵⁶ “İsmet İnönü Kayseri[’]ye girdi”, *Ulus*, 3 Nisan 1960, 5.

Selâmetle gideceğiz tabî" cevabı vermiştir.²⁵⁷ Akşam saatlerinde girdiği Kayseri'de kendisini karşılamaya gelenlere teşekkür eden İnönü'nün akşam bir parti toplantısına katılacağı bildirilmiştir.

Ulus'taki bir başka ayrıntıya göre de Vali Kınık'ın makam odası tamamen DP'liler tarafından doldurularak gizli görüşmelerde bulunulmuştur.²⁵⁸ Trenin bekletilmesine CHP'lilerin büyük tepki göstererek Valiye protesto telgrafları yolladıkları, İstanbul'daki partili gençlerin ise Kayseri'ye gelmeye hazır olduklarını bildirdikleri basında çıkan haberler arasındadır.²⁵⁹ Geceyi Kayseri'de geçiren İnönü ertesi sabah Ankara'ya dönecektir. İktidar tarafında tıpkı diğer olaylarda olduğu gibi Himmetdede olayı da "*CHP'lilerin tahriki*" olarak değerlendirilmiştir. Zafer İnönü'yü "eski Millî Şef" nitelemesiyle anarak onun Kayseri'ye kongre bahanesiyle tahrik amaçlı geldiğini savunmuştur. Söz konusu kongrenin iptal edildiği halde İnönü'nün bu şehre gelmesini eleştiren yorum/haberde şu değerlendirmeler yapılmıştır: "*...Üç dört bin kadar bir taraftarlar ve seyirciler tarafından sözde gösteriş ve sözde nümayiş yapıldı... Bu ne eda, bu ne tehdit... Görülüyor ki, eski millî şef, şeflik zamanından kalan tabiatlarını bir türlü terk edemiyor...*"²⁶⁰

CHP Genel Başkanı İsmet İnönü'nün Ankara'ya dönüş rotası da sorun teşkil etmiştir. İnönü'nün dönüşünde Yeşilhisar'dan geçmesi; ancak bunun açıktan duyurulmaması planlanmıştır.²⁶¹ 3 Nisan sabahı yola çıkan İnönü beraberindeki 40 milletvekili ve basın mensupları Yeşilhisar, Niğde, Aksaray üzerinden Başkent'e ulaşmayı amaçlamış, ne var ki İncesu mevkinde askerî barikatlar tarafından yolları kesilmiştir. Kafilenin sabah 09:30'dan akşam 18:30'a dek muhasara altında tutulduğu bildirilmiştir.²⁶² İncesu'daki köprü yolunun askerî araçlarla kesilmesi üzerine duraklayan kafiye Yeşilhisar'a gidemeyeceği, meydana gelen olaylardan sonra İnönü'nün oraya gelmesinin hükümetçe sakıncalı bulunduğu söylenmiştir.²⁶³ Kayseri Valisi Kınık ile Emniyet Genel Müdürü Cemal Göktaş'ın da İncesu'ya gelmesi sonrası CHP heyetiyle uzun süreli görüşmeler yapılmış, zaman zaman Ankara'da İçişleri Bakanı Dr. Gedik ile telefonda konuşulmuştur.²⁶⁴ Görüşmelerin sonucunu bekleyen İsmet İnönü de aracından inerek ve askerlerle sohbet ederek, kapatılan köprüyü geçmiş ve peşinden gelen vatandaşlarla beraber yürümüştür. Muhalefet lideri daha sonra geri dönerek ilçe başkanının evinde istirahate çekilmiştir.²⁶⁵ Yürüyüş sırasında İnönü'nün yanında olan damadı ve gazeteci Metin Toker, onun askerlerin başındaki Binbaşı Selahattin Çetiner'e "*Ateş emri verecek misin?*" diye sorduğunu ve "*Ne münasebet Paşam! Size ateş açtırmaktansa kendimi vurup intihar etmeyi tercih ederim*" dediğini yazmıştır.²⁶⁶

Taraflar arasındaki uzun süreli görüşmeler akşam saatlerinde uzlaşmayla sona ermiş, İnönü ve beraberindekilerin askerî kordonun kaldırılmasıyla Ürgüp üzerinden Ankara'ya gidebilecekleri bildirilmiştir.²⁶⁷ İsmet İnönü, Ürgüp'teki demecinde kendisinin yasalara saygılı olduğunu, fakat kanuna aykırı hiçbir teşebbüs ve muameleyi kabul etmeyeceğini ifade etmiştir.²⁶⁸ İncesu olayı yorumlayan Zafer, "*bu seyahat alelâde bir seyahat normal yolculuk değil*" ifadesinden sonra CHP'lilerin "*Balkan komitacılığı*" yaptığını savunmuştur. İnönü'nün kongreyi bahane ederek Kayseri'ye geldiği ve önceden yapılmış bir plan dahilinde hareket ettiği ileri sürülmüştür. Kayseri'deki idare amirlerinin tek gayesinin "*vatandaşların huzurunun bozulmasını önleyecek tedbirleri almak*" olduğunu yazan Zafer, Yeşilhisar'a gitme çabasını da "*...Meseleyi bir seyahat serbestisi, alelâde bir ölçü ile ele almak caiz değil...*" sözleriyle ele almış ve "*oraya hükümeti basmağa kıyam edenleri... tebrik ve daha ileri hareketlere girişmeleri için teşvik maksadı mı güdülmektedir?*" yorumu yapılmıştır.²⁶⁹ Demirel'in aktardığına göre "iktidar mücadelesinde en fazla sorun rakibin davranışına aşırı tepki göstermekti" ve bu durum baştaki partiye yarar sağlamıyordu.²⁷⁰ Türkiye'de DP örneğinde gerçekten durum böyle olmuştur. Nitekim özellikle 1957 sonrasında iktidarla muhalefet arasındaki gerginlik sürekli tırmanmış ve 10 senelik DP dönemi 27 Mayıs 1960 günü askerlerin yönetime el koymasıyla sona ermiştir.

²⁵⁷ "İsmet İnönü Kayseri[']ye girdi", *Ulus*, 3 Nisan 1960, 5.

²⁵⁸ "İsmet İnönü Kayseri[']ye girdi", *Ulus*, 3 Nisan 1960, 5.

²⁵⁹ "Kaderinizi tarihin hükmüne bırakıyoruz", *Ulus*, 3 Nisan 1960, 5.

²⁶⁰ "Eski Millî Şef Bir Türlü Eskidiğini Farkedemiyor", *Zafer*, 3 Nisan 1960, 1-3.

²⁶¹ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 315.

²⁶² "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 1.

²⁶³ "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 3.

²⁶⁴ "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 3.

²⁶⁵ "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 3.

²⁶⁶ Toker, *Demokrasiden Darbeye*, 318., Aydemir, *İkinci Adam*, 396; Birand, vd., *Demirkırat*, 161.

²⁶⁷ "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 3.

²⁶⁸ "Tarumar olmak yolundadırlar", *Ulus*, 4 Nisan 1960, 1.

²⁶⁹ "C.H.P. liderleri Balkan Komitacılığı Yapıyor", *Zafer*, 4 Nisan 1960, 1-4.

²⁷⁰ Demirel, *Türkiye'nin Uzun*, 319.

Sonuç

Cumhuriyet devri Türk siyasal hayatında Osmanlı dönemi siyasî hayatından miras kalan anayasa, Parlamento, siyasî partiler gibi kurumlar devam etmiş; ancak yine ilk örnekleri bu dönemde gözlenen muhaliflere karşı baskı ve hatta şiddet uygulamaları 1923 sonrasında da yaşanmıştır. Bu tür baskıların ilk ve önemli nedeni muhalefete karşı tahammülsüzlüktür. İkinci olarak demokratik rejimlerin esaslarından olan uzlaşma ve hoşgörü eksikliğidir. Üçüncü olarak partilerin lider kadrolarındaki sert söylemlerin tabana çok defa sertlikle, hatta şiddet olayları olarak yansımalarıdır. DP döneminde özellikle muhalefetin en etkili aktörü İsmet İnönü'ye karşı bilhassa 1957-60 süresince yaşananlar da bununla ilişkilidir. Bu üç yıllık süreçte Menderes ve İnönü arasındaki tartışmalar bu çalışmanın konusu dışında kalmakla beraber, iki liderin söylemlerindeki sertlik bu üç senelik dönemde iktidar partisi olmanın avantajını idare adamları vasıtasıyla bir baskı unsuru olarak kullanan DP'yi hırçınlığa ve hatta sertliğe yöneltmiştir. 1950'de serbest seçimle iktidarı devralma başarısı gösteren DP'de 1954 sonrası otoriterleşme eğilimi artmış, buna karşılık muhalefet ve ondan gelen eleştirilere karşı baskılar başlamıştır. Özellikle 1956'da Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu çıktıktan sonra bu kanun bir baskı aracı olarak kullanılmış, muhalefeti ama asıl olarak CHP ve onun genel başkanı, eski Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'yü sindirme çabaları yoğunlaşmıştır. Aslında bu tür baskı örnekleri daha 1952'de ilk önce Balıkesir'de İnönü'nün yapacağı mitingi engellemeye çabalarıyla başlamış, aynı engelleme çabaları 1958'de Zile'de tekrarlanmıştır. Her iki olayda da yaşanan gerilimde idare adamları kanalıyla muhalefetin siyasal faaliyetleri engellenmeye çalışılmış, taraflar arasındaki çatışmalar günlerce polemik konusu yapılmıştır. 1957'deki seçimlerde DP'nin iktidarda kalsa da güç kaybına uğraması, TBMM'deki dengelerin muhalefet lehine değişmesi siyasette gerilimi arttırmıştır. Tartışmalı geçen seçimler sonrasında Gaziantep'teki hadiseler 1946 sonrasında dengeli giden seçim mücadelesini tekrar tartışmalı bir ortama taşımış, şehirdeki iktidar ve muhalefet mensupları arasındaki gerginlikler Cumhuriyet Bayramı kutlamalarına da yansımıştır.

Bu seçimlerde DP'nin oy kaybıyla beraber TBMM'de milletvekili sayısı azalırken, muhalefet bloğunun güç kazanması 1960'a kadar siyasette sertleşmeyi ve kutuplaşmayı arttırmıştır. 1958 Zile, 1959 Uşak ve Topkapı olaylarıyla, 1960 Himmetdede hadisesini bu çerçevede ele almak yerinde olur. Bu devrede İsmet İnönü'nün seyahat yapacağı yerlere önceden DP'li milletvekili ve bakanların gelerek çeşitli faaliyetlerde bulunmaları da iktidarın muhalefet üzerinde baskı kurmaya çalıştığı kanısını uyandırmıştır. Uşak ve Topkapı olaylarında İnönü'nün can güvenliğini tehlikeye sokan şiddet olayları, onun tarihi kişiliğinden dolayı büyük tepki çekmiştir. Neticede partiler arasında karşılıklı olarak tahammülün azaldığı bu devrede tahammülsüzlük ve siyasî dayatmalar demokratik rejimi sarsmıştır. İsmet İnönü'nün 1922'de Büyük Taarruz günlerinde kaldığı Uşak'taki karargâh evini ziyaret etmesini engelleme çabaları da demokratik teamüllerle bağdaşmamaktadır.

DP dönemindeki siyasal şiddet olaylarında ve muhalefete karşı yaptırımlarda olayların geçtiği yerlerdeki Vali ve kaymakam gibi idare adamları esasen aldıkları talimatın gereğini yapmaya çalışırken, muhalefet kanadının tepkisini çekmişlerdir. Geyikli'de CHP heyetinin, Kayseri yolunda ve Ankara'ya dönüş yolunda İsmet İnönü'nün yolunun kesilmesi anayasanın seyahat hürriyetiyle ilgili hükümlerine aykırılık teşkil etmektedir. Seyahat hürriyetinin kısıtlanmasına yasal gerekçe bulunamadığı ve bunun da eleştirileri arttırdığı söylenmelidir. Neticede bu süreçten DP iktidarı hiçbir yarar sağlayamamış, aksine bu süreçte yara almıştır. Siyasal şiddet ve baskılar dönemlerine iki taraf basını açısından bakıldığı zaman kendi partilerini savunma içgüdüğü ön plana çıkar. Bu nedenle Balıkesir, Zile, Uşak ve Himmetdede hadiseleri DP basını tarafından otoriteye başkaldırma yahut halkı iktidarı tahrik etme çabasının bir neticesi olarak yorumlanmıştır. CHP basını ise olayları değerlendirirken, karşı tarafın baskılarını ve genel başkanlarına karşı idarenin "partizanca" tutumunu ön plana çıkarmıştır. 1950-1960 arasında iki parti arasında yaşanan gerginlikler ve muhalefete yönelik baskılar demokratik rejimi çıkmaza sürüklerken, gittikçe tırmanan olaylar 27 Mayıs'a giden süreci hızlandırmış ve demokratik rejim askerî müdahaleyle kesintiye uğramıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

- A. Adnan Adıvar. "Son Demokrasi Cilveleri", *Cumhuriyet*. 15 Ekim 1952.
- Ahmad, Feroz. *Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980)*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Hil Yayın, 3.bs., 2007.
- Akbıykoğlu, Ali Rıza. *Demokrasi ve İsmet Paşa*. Ankara: Filiz Matbaacılık, 1986.
- Akşin, Sina. *Kısa Türkiye Tarihi*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları: 5.bs. 2008.
- Albayrak, Mustafa. *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti (1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.
- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam: III.C.*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.
- Baradan, Hüseyin. Bu Gözler Neler Gördü", İzmir: Ege-Koop Konut Üretim Yapı Kooperatifleri Birliği.
- Bilâ, Hikmet. *CHP Tarihi: 1919-1979*. Ankara: Doruk Matbaacılık Sanayii, 1979.
- Birand, Mehmet Ali, DüNDAR, Can, ÇAPLI, Bülent. *Demirkırat: Bir Demokrasinin Doğuşu*, İstanbul: Milliyet Yayınları, 1991.
- Birgit, Orhan. *Evvil Zaman İçinde*. İstanbul: Doğan Kitap, 2.bs., 2006.
- Burçak, Rıfki Salim. *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara: NuroL Matbaacılık, 1998.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasinin Tarihi: 1839-1950*. Ankara: İmge Kitabevi, 3.bs., 2004.
- Çavdar, Tevfik. *Türkiye'nin Demokrasi Tarihi (1950'den Günümüze)*. Ankara: İmge Kitabevi, 3.bs., 2004.
- Demirci, Aytaç, DüVenci, Yusuf Rıza. *Bir Mücadele Gazetesi: Demokrat İzmir*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Demirel, Tanel. *Türkiye'nin Uzun On Yılı: Demokrat Parti İktidarı ve 27 Mayıs Darbesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2011.
- Emrence, Cem. *Serbest Cumhuriyet Fırkası: 99 Günlük Muhalefet*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2.bs., 2014.
- Erer, Tekin. *On Yılın Mücadelesi*. İstanbul: Ticaret Postası Matbaası.
- Erer, Tekin. *Türkiye'de Parti KavgaLarı*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1966.
- Eroğul, Cem. *Demokrat Parti: Tarihi ve İdeolojisi*. Ankara: İmge Kitabevi, 1990.
- Giritlioğlu, Fahir. *Türk Siyasî Tarihinde Cumhuriyet Halk Partisinin Mevkii C: 2*. Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1967.
- Gülen, Ahmet. *Ne İçindeyiz Ne Dışında: Mülakatlarla Yakın Tarihimiz*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2021.
- Güley, Ferda. *Kendini Yaşamak: Anılar*, İstanbul: Cem Yayınevi. 1990.
- Göğüş, Ali İhsan. *Hep İsmet Paşa'nın Yanında*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2008.
- Güngör, Süleyman, *Muhalefette CHP*, Ankara: Alternatif Yayınları, 2004.
- Kansu, Aykut. *İttihadçıların Rejim ve İktidar Mücadelesi: 1908-1913*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.
- Karakuş, Emin. *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle: İşte Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.
- Karayaman, Mehmet. *İsmet İnönü'nün Uşak'ta Taşlanması Olayının İçyüzü*, Uşak: AKY, 2013.
- Karayaman, Mehmet. "İsmet İnönü'nün Uşak'ta Taşlanması Olayının Sebep ve Sonuçları", *Tarih Okulu*, 8 (2010): 19-49.
- Karpat, H. Kemal. *Türk Demokrasi Tarihi: Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Temeller*. İstanbul: Afa Yayınları, 1987.
- Sarol, Mükerrrem. *Bilinmeyen Menderes, 2.C.* İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2014.
- Tanör, Bülent. *Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 18. bs., 2009.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: DP'nin Altın Yılları: 1950-1954*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Toker, Metin, *Demokrasimizin İsmet Paşalı Yılları: Demokrasiden Darbeye: 1957-1960*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2. bs., 1992.
- Topuz, Hıfzı. *II. Meşrutiyetten Holdinglere Türk Basın Tarihi*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2003.
- Tunaya, Z. Tarık. *Türkiye'de Siyasî Partiler: 1859-1952*. İstanbul: 1952.
- Zürcher, Jan Erik. *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Çev. Yasemin Saner Gönen. İstanbul: İletişim Yayınları, 21.bs., 2007.

Sürelî Yayınlar

Akis

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Dünya

Ege Ekspres

Forum

Hürriyet

Ulus

Vatan

Yeni Asır

Zafer

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 150-168.

Geliş/Received: 15.01.2023

Kabul/Accepted: 25.03.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1235524

(Araştırma Makalesi/Research Article)

ÇARLIK RUSYA'SINA ALMAN GÖÇÜ VE SOVYETLER BİRLİĞİ DÖNEMİNDE ÜLKEDE YAŞAYAN ALMANLARIN NÜFUS SAYIMLARINA GÖRE DURUMU

GERMAN IMMIGRATION TO TSARIST RUSSIA AND THE STATUS OF GERMANS LIVING IN THE COUNTRY DURING THE SOVIET UNION ACCORDING TO CENSUSES

MURAT GÜNDOĞDU*

ÖZ

Bu çalışmada, Sovyetler Birliği'nin kozmopolit yapısının bir parçası olan Rusya Almanlarının Sovyetler Birliği'ndeki nüfusu incelenmiştir. Nüfus sayım sonuçlarında, SSCB ve Almanların toplam nüfusu, cinsiyete ve yerleşim yerlerine göre dağılımları detaylı tablolar halinde verilmiştir. Çalışmanın ana kaynağını Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayım sonuçları oluşturmaktadır. Bu nüfus sayımlarının birinci el kaynak olması çalışmaya önem katmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Rusya'da yaşayan Rusya Almanlarının demografik yapısını nüfus sayım sonuçları üzerinden incelemektir. Bu bağlamda, nüfus hareketliliğini etkileyen göç ve savaş vb. gibi nedenler üzerine durulmuştur.

Çalışmanın sonucunda, Sovyetler Birliği'nde yaşayan Rusya Almanlarının ülkede belirli dönemler göçlere ve baskılara tabi tutulduğu, buna rağmen nüfusunun her nüfus sayımında az da olsa artış gösterdiği gözlemlenmiştir. Ayrıca ülkede Alman nüfusunun yapılan göçler sonucunda batıdan doğuya doğru artış gösterdiği ve kadın nüfusun erkek nüfustan daha fazla olduğu tespit edilmiştir. Bu artışta, çalışma kamplarına gönderilen erkeklerin kötü şartlarda yaşaması ve savaşın getirdiği ölüm, erkek nüfusunun azalmasında etkili olmuştur. Diğer taraftan 1964 yılında, 1941 yılı sürgün kararı ve hükümlerinin iptal edilmesiyle birlikte Alman nüfusunun ülkenin batı kısımlarına doğru göç ettikleri gözlemlenmiştir. Son olarak, Alman nüfusun 1970 yılı ve sonrasında en fazla Sovyet Kazakistan'ında en az nüfusun ise Sovyet Ermenistan'ında olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Alman, Göç, Nüfus, Rusya, Sovyetler Birliği.

ABSTRACT

The main objective of the study is to examine the population of Russia Germans in the Soviet Union, which is a part of the cosmopolitan structure of the Soviet Union. In the census results, the total population of the USSR and the Germans, their distribution by gender and place of residence are given in detailed tables. The main source of the study is the census results made in the Soviet Union. The fact that these censuses are the primary source has added importance to the study. The aim of this study is to examine the demographic structure of Russia Germans living in Russia through the census results. In this context, the study focuses on issues such as migration and war that affect population mobility.

As a result of the study, we see that the Russia Germans living in the Soviet Union were subjected to certain periods of immigration and pressure in the country, although the population increased slightly in each census. In addition, it has been determined that the German population in the country has increased from west to east as a result of immigration and that the female population is more than the male population. In this increase, the bad conditions of the men sent to the labor camps and the death caused by the war were effective in the decrease in the male population. On the other hand, in 1964, it was observed that the German population immigrated to the western parts of the country, with the deportation decision of 1941 and the annulment of its provisions. Finally, it was determined that the German population was the highest in Soviet Kazakhstan in 1970 and after, and the least population was in Soviet Armenia.

Keywords: German, Migration, Population, Russia, Soviet Union.

* Doktora Öğrencisi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, mrtgundogdu@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4159-9032.

Extended Abstract

The first immigration of Germans to Russia started during the Tsarist period. The places where these migrations took place were initially the western parts of the country. The most important factor in inviting the Germans to the country was the use of their agricultural and technical skills. In these invitations to emigrate, the Germans were offered land grants, tax and military exemption, and freedom of religion. These offers made immigration even more attractive. Later, with the expansion of the Russian lands, the Germans settled in these new lands. Undoubtedly, the problems in Europe had an effect on the migration of Germans to Russia. After Germany's unification in 1871, immigration movements were interrupted. Over time, Russia saw the Germans as an obstacle to its policy of Russification. Upon this policy, Russia announced that it had waived the privileges and exemptions it had previously offered to the Russia Germans. Thereupon, the Russia Germans in the west of the country migrated to the newly conquered places in Central Asia and the Caucasus and established colonies here.

By the Soviet era, the Germans gained autonomy in 1918 in the Volga region, one of their first settlements. The Volga Autonomous Region became one of the republics under Soviet rule in 1924. However, this situation disturbed the Russian administration as the Soviet/Russia Germans were in the interest of Germany's nationalist groups. German nationalists were against the Russianise of the Germans of Russia. This situation will cause the Germans to wear out with forced migration during the Second World War. Because Germany's desire to enter Russian territory during the war caused the Soviet government to see the Russian Germans as a "traitor" element serving and spying on the enemy. In addition, there were nationalist Russians in Russia who were uncomfortable with the Germans. When all these elements came together, they caused the Germans of Russia, who had been living in Russia for hundreds of years, to migrate to Central Asia, Siberia and the Caucasus.

Six general censuses were conducted in the Soviet Union. In the data obtained from these censuses, it has been concluded that around 1.200.000 Germans lived in the 1926 census. The majority of this population is in the Russian Federative Republic. When we look at the data of 1939, it is observed that a large proportion of the German population lived in rural areas. According to the 1959 census, there is a decrease in the German population in the Russian Federative Republic compared to the previous census, 1939. On the other hand, an rise is detected in the Central Asian Republics. In 1970 data, especially the German population in Kazakhstan exceeded the RSFSR. Although there is an increase in the German population in the RSFSR compared to the previous census, the most dense German population is in Kazakhstan. The exile provisions of 1941, which were canceled in 1964, must have had an effect on this. In addition, in this census, it is seen that the German population, which was predominant in the rural part of the country, started to rise in the cities, and the urban and rural population was balanced. According to the data of the last census of 1989, although the German population is increasing throughout the country, an rise is also observed in the RSFSR. On the other hand, it is seen that the German population density increases from rural to urban.

Finally, the density of the German population in the western parts of the country, where the first migrations took place, rise towards the eastern parts of the country with the subsequent forced migrations. In the German population, the female population outnumbered the male population. There is no doubt that there are deaths caused by wars in this. In addition, the places where these migrations are most intense are the Kazakhstan SSR, and the state with the least German population is the Armenia SSR. On the other hand, it is known that a part of the German population immigrated to different countries later on. However, it is seen that the German population is increasing in every census. In the 1989 census, the last census of the USSR, 2.038.603 of the general population of 285.742.511 were Germans.

GİRİŞ

Çarlık Rusya'sı ile Alman etkileşimi ticari faaliyetlerle daha eskilere gitse de XVI. yüzyıl sonrası başlayan Batılılaşma girişimleriyle birlikte ivme kazandı. Rusya, Romanov Hanedanı döneminde Batı Avrupa ile daimi elçilikler aracılığıyla ilişkiler kurdu ve Rus tüccarları, Alman şehirleri ve diğer Avrupa şehirlerini tanıdı. Gelişen siyasi ve ticari ilişkiler Rusya'yı Batı Avrupa hayat tarzına yaklaştırdı. Hatta bazı boyarlar¹, Alman adetlerini, Rönesans ve barok hayat tarzını benimseyip evlerini Avrupa tarzında oluşturdu.² Diğer taraftan başkent Moskova'nın kozmopolit yapısında Almanlar da yerini aldı. Çarlık Rusya'sında başlayan Batılılaşma girişimi Büyük Petro döneminde en etkili süreci yaşadı. Büyük Petro yaptığı reformlarla geleneksel Rusya'yı Avrupa monarşilerinin bir çeşidine çevirdi ve başkent Petersburg'u kurdu. Petro, iktidara gelmeden önce de Alman dış mahallesinde dostluklar edindi. Bu dostluklar Petro'nun siyasetinde de etkili oldu. Petro döneminde yaşanan Batılılaşma hareketlerinde siyasetten ticarete ve kültür-sanata kadar özellikle mimaride Alman, heykeltıraşta İtalyan etkisi görülmektedir.³ Özellikle Büyük Petro sonrası Alman prenslikleri ile yapılan evliliklerle Alman etkisi artmaya başladı. Hatta üniversitelerde Alman modeli ve hocaları rol oynadı.⁴

Çarlık Rusya'sında daha önce Moskova ve Petersburg gibi başkentlerde kozmopolit nüfus yapısı içerisinde yer alan Alman nüfusu, Alman asıllı Rus Çariçesi II. Katerina döneminde artış gösterdi. 1762 yılında iktidara gelen II. Katerina ilk olarak bir bildiri yayımladı ve bu bildiriye; Rusya'ya yabancıların gelişine serbest giriş, istedikleri vilayete yerleşme hakkı ve birtakım ayrıcalıklar tanıdı. II. Katerina tahta çıktıktan sonra Rusya'nın gelişimi için tarıma ağırlık verdi. Tarımda Almanya'dan geri olduğunu anlayan Çariçe, Almanya'dan tarımda deneyimli yerleşimcilerin gelmesini istedi. Bunun üzerine bir çağrıda bulunarak Alman çiftçileri Rusya'ya davet etti. Katerina bununla Volga, Hazar ve Astrahan civarında elde edilen bölgeleri tarıma açmak, bu verimli arazilerden faydalanmak ve burada Kırım ve Tatar Türklerinin tehdidine karşı tampon bölge oluşturmak istedi. Kırım Hanlığı'nın ortadan kalkmasıyla da buraya Alman yerleşimciler konumlandırıldı.⁵

Yukarıda zikredilen bildiriye ayrıca, vergiden 30 yıl muafiyet, toprak verme, askerlikten muafiyet ve dini özgürlük gibi vaatler yer aldı. Ruslar, 1699 Karlofça antlaşmasından sonra güç kaybeden Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Hanlığı'nın zayıflıklarını kullandı. Kırım ve Karadeniz'e kadar ilerleyerek yeni araziler ele geçirdi. Bu yeni araziler insan gücüne olan ihtiyacı arttırdı. Bu nedenle Almanların göçleri ve özellikle Avrupa'da bu dönemde yaşanan askeri, ekonomik ve sosyal problemler bu göçleri cazip kıldı.⁶ Bu doğrultuda ilk Alman göçmenleri 1763 yılından itibaren Volga nehri üzerindeki Saratov bölgesine geldi ve 104 bölgeye yerleştirildiler. XVIII. yüzyılın sonuna kadar Volga ve Karadeniz'in kuzeyindeki Almanların sayısı 300.000'e vardı. 1783'te Kırım Hanlığı'na son verilmesiyle ikinci Alman göçü başladı.⁷ Almanlar, burada yeni tarım aletleri kullanan, tarım tekniğini bilen iyi çiftçilerdi. Dolayısıyla Volga Almanları bu bölgeyi zengin bir Alman bölgesine dönüştürdüler. Diğer taraftan XIX. yüzyılda Avrupa'da Napolyon savaşlarıyla oluşmuş bir kargaşa ortamı hâkimdi. Bu dönemde II. Katerina'nın torunu olan Çar I. Aleksandr 1804'te yeni bir göç çağrısında bulundu. Bu kargaşa ortamından kurtulmak isteyen Almanlar, bu davet çağrısını dikkate aldı ve göçe başladılar. Bu yeni göç hareketi bugünkü Ukrayna sınırları içinde yer alan Beserabya ve Volhinya'ya yapıldı. Ayrıca, Çar II. Aleksandr dönemine gelindiğinde Almanya'nın birliğini sağlaması (1871) onu endişelendirdi. Bu nedenle Çar, daha önce verilmiş imtiyazların üzerinde birtakım değişikliklere gidilmesini gündeme getirdi. Hatta Slavlaştırma politikası önünde Almanlar engel olarak görüldü. İmtiyazların ve askerlik muafiyetinin kaldırılması ve ekonomik şartlar Almanların yeni göçünü durdurdu. Bu durum Almanların farklı bölge ve ülkelere göç etmesine neden oldu. Bunun üzerine Volga ve çevresinde nüfusun artmasıyla buradaki Almanlar, Rusların işgal ettiği yeni topraklar olan Gürcistan ve Türkistan bölgesine göç etmeye başladılar ve buralarda koloniler kurdular.⁸ Ek olarak Azerbaycan'ın Rus hâkimiyetine girmesinden sonra buraya Almanların iki grubunun yerleşmesine izin verildi.

¹ Boyar: Eskiden Rusya, Erdel, Eflak ve Boğdan asilzadelerine verilen unvan.

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul: Kronik Kitap, 2019, 69.

³ Paul Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, Çev. Mehmet Doğan, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, 2020, 111.

⁴ Bushkovitch, *Rusya'nın Kısa Tarihi*, 118.

⁵ Fatih Çolak, "Kafkasya'da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan'da Kurulan Bir Alman Köyü "Helenen Dorf/Göygöl", *Türk Dünyası Araştırmaları*, C. 128, S. 252, İstanbul 2021, 114.

⁶ Doğan Üstüntaş, Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri, *Savunma Bilimleri Dergisi*, C. 14 S. 1, Mayıs 2015, 119-143, 122

⁷ Üstüntaş, "Volga Almanları", 123.

⁸ Üstüntaş, "Volga Almanları", 124.

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde yerleşen bu koloniler sekiz koloni halinde bölgenin demografik yapısında yerini aldı.⁹

1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından Osmanlı şehirleri Kars, Ardahan ve Batum Rusların eline geçmişti. Sonrasında Çar III. Aleksandr da 1892'de buraya Baltık Almanlarını yerleştirdi. 1918 yılına dek bu Alman yerleşimciler Kars'ta yerleşik bulunan etnik gruplardan birini oluşturdu.¹⁰ Bu durum Transkafkasya coğrafyasında Alman nüfusunun oluşmasında etkili oldu.

Bu çalışmanın amacı, Sovyetler Birliği'nin kozmopolit yapısının bir parçası olan Almanların nüfusunu ayrıntılı bir şekilde incelemektir. Sovyetler Birliği'nde yaşayan Almanların nüfusu üzerine yapılmış araştırmalar sınırlıdır. Bu konu üzerine inceleme yapan birkaç araştırma bulunmaktadır. Bunlardan biri Doğan Üstüntaş'ın *Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan Almanya İlişkilerine Etkileri* adlı araştırmasıdır. Bu çalışmada, Volga Almanlarının daha çok tarihsel boyutları ve Kazakistan coğrafyasındaki durumu ele alınmıştır. Diğer bir çalışma, Fatih Çolak'ın *Kafkasya'da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan'da Kurulan Bir Alman Köyü "Helenendorf/Göygöl"* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada da daha çok Kafkasya özelinde konuya değinilmiştir. Konu üzerine diğer bir inceleme, Fahri Türk ve Emirhan Kaya'nın *Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları* adlı incelemesidir. Adından da anlaşılacağı üzere bu inceleme, Kars bölgesindeki Alman yerleşimine değinmektedir. Diğer çalışma, J. Otto Pohl'un *The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II* adlı çalışmasıdır. Bu çalışmada da Sovyet Almanlarının II. Dünya Savaşı'nda yaşadığı zorunlu göç ve baskılar incelenmiştir. Kapsamlı çalışmalardan sonuncusu da James E. Casteel'e ait *The Russian Germans in the Interwar German National Imaginary* adlı araştırmasıdır. Bu araştırma, adından da anlaşılacağı üzere iki savaş arası Almanya'nın dikkatini çeken Rus Almanları üzerine yapılmış bir çalışmadır.

Yukarıda belirtilen araştırmalar, daha çok tarihsel bir süreci ya da belli bir bölgeyi ele alan araştırmalardır. Bu çalışmada ise Sovyetler Birliği'nde yapılan altı nüfus sayımına dayanarak hazırlanan tablolarda, Sovyet yönetiminde yaşayan Almanların nüfus özellikleri üzerinde durulacaktır. Çalışmada temel alınan kaynak, Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımı verileridir. Sovyetlerde yapılan ilk nüfus sayımı olan 1926 yılına ait veriler kısıtlıdır. Bu yüzden tabloda, bazı bölgeler ve ülkelerin ve bölgelerin genel nüfusu ile Alman nüfusu verilmiştir. Sonraki yıllarda yapılan nüfus sayımlarına ait veriler daha detaylıdır. Bunun üzerine bu nüfus sayımlarına ait tablolarda SSCB¹¹ bölgelerinin tümüne yakın bölgelerin nüfusu verilmiş olup, buradaki Alman nüfusunun yoğunluğu cinsiyete ve yerleşim yerine göre gösterilmiştir.

SOVYETLER BİRLİĞİ'NDE YAPILAN NÜFUS SAYIMLARINDA ALMAN NÜFUSU

Rusya'da yapılan ilk nüfus sayımı Çarlık döneminde 1897 yılındaydı. Sovyetler dönemine gelindiğinde ise ilk genel nüfus sayımı 1926 yılında yapıldı. Sovyetler Birliği'nde 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ve 1989 yılları olmak üzere toplam altı genel nüfus sayımı gerçekleşti.

1926 YILI

I. Dünya Savaşı'ndan önce Rusya topraklarında 3.000-4.000 civarında Alman köyü bulunmaktaydı. Almanların yoğun olarak yaşadıkları yerler; Ukrayna, Kırım, Volga bölgesi, Karadeniz'in kuzey sahilleri, Kafkasya ve 1870'li yıllardan sonra başlayan zorunlu göçlerden sonra da Sibiryaydı. 1926 nüfus sayımına göre, Almanların Sibirya ve Uzakdoğu'daki nüfusları 81.000, Kazakistan'daki nüfusları ise 51.000 kişiden oluşmaktaydı. Ayrıca 1918 yılında kurulan Volga Alman Özerk Bölgesi, 1924 yılında Volga Alman Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını aldı. Buradaki Alman nüfusu SSCB'deki Almanların yaklaşık %30'unu oluşturmaktaydı.¹²

I. Dünya Savaşı'na giden süreçte devletlerarasında sömürgecilik yarışı hız kazandı. Bu devletlerden biri olan Almanya da sömürgecilik yarışına geç dâhil olan bir devlet olarak gözünü Anadolu, Kafkasya, Orta Asya ve Uzakdoğu'ya dikti. Alman İmparatoru II. Wilhelm ile gelişen doğu politikasında Almanya, sanayinin devamlılığı

⁹ Emine Altunay Şam, "Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da Rus Emperyalizmi ve Mir Hamza Nigari'nin Anadolu Topraklarına Göçü", *II. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumu*. Azerbaycan: 2017, 40.

¹⁰ Fahri Türk; Emirhan Kaya, "Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C: 21, S: 2, Aralık 2019, 684.

¹¹ SSCB: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği. Kısaca SSCB olarak kullanılacaktır.

¹² Salih Yılmaz, *Rusya'da Kimler Yaşıyor? Rusya Federasyonu Etnik Atlası*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara 2020, 65-66.

ve pazar ihtiyacı için yeni nüfus alanları oluşturmayı hedefledi.¹³ Bunun için Almanya'nın Bağdat Demiryolu Projesi ve petrol alanlarının Alman denetimine geçmesine ve bu bölgenin jeopolitik konumuna ihtiyacı vardı.¹⁴ Özellikle, Kafkaslardaki yer altı madenleri ve petrol rezervleri çok ilgi çekici durumdaydı. Uzayan savaşta Bakü petroleri Almanya'nın ihtiyacı olan petrol rezervini karşılayacak, Karadeniz ve Hazar arasında yer alan Kafkasya, Orta Asya'ya geçişte önemli bir atlama taşı olacaktı.¹⁵ Bu durum başta bölgede çıkarları olan İngiltere'nin dikkatini çekti. 1917'de yaşanan Bolşevik Devrimi'nin ardından Alman-Rus ilişkileri de farklı yönde gelişti. Bolşevikler, 1923 yılına dek sürecek iç savaşla uğraşırken Almanlar da Merkez Asya'da etkin olmak istediler. Bunun üzerine Almanya, Brest-Litovsk antlaşmasından sonraki Transkafkasya politikalarını sömürü ve yayılmacı bir çizgide izledi.¹⁶ Hatta Almanya'nın merkez Asya'dan sorumlu diplomatlarından olan Gröthe von Mismahl, Savaş Bakanlığına sunduğu bir raporda, bu bölgenin yer altı ve yer üstü zenginliklerinden faydalanmak için birtakım öneriler sundu. Bu önerilerden biri de, işgal bölgelerinde gerekirse Rusya Almanlarından gönüllü birlikler oluşturarak bu bölgenin korunmasını sağlayabileceklerini belirtmesiydi.¹⁷ Bununla birlikte 1918-1920 yılları arasında Rusya'nın müttefikleri ve Almanlar tarafından Bolşevik karşıtı girişim mevcuttu. Bu durum, Bolşevikleri düşmanlarına karşı ya da düşman potansiyeli olabilecek gruplara karşı politika izlemeye sevk edecekti.¹⁸ 1920'li yıllarda Stalin ve çevresindekiler Sovyetler içerisinde Rus olmayan milletler için "yerleştirme" ve "millet oluşturma" politikaları kapsamında partide yer edinmelerini destekledi. Fakat sonrasında Stalin, 1933 yılından itibaren politikasında değişikliğe giderek ülkeyi Rus milliyetçiliğinin ön plana çıktığı totaliter bir rejim haline getirdi.¹⁹

Aşağıdaki tabloya bakıldığında Almanlar Sovyetler Birliği'nin kozmopolit yapısında küçük bir etnik grubu oluşturmaktaydı. Alman nüfusunun büyük çoğunluğu Rusya Federatif Cumhuriyeti'nde (RSFSC)²⁰ olmak üzere daha çok ülkenin batı kısmında yerleşik durumdaydı. SSCB'deki bu ilk nüfus sayımında görüldüğü gibi Rusya'dan sonra Ukrayna en fazla Alman nüfusunu barındıran bölgeydi. Transkafkasya olarak da ifade edilen Güney Kafkasya bölgesi Alman nüfusun yoğun olduğu diğer yerlerden biridir.

BÖLGELER	ALMAN NÜFUSU	TOPLAM NÜFUS
SSCB ²¹	1.238.549	146.637.530
RSFSC ²²	806.301	100.623.474
UKRAYNA SSC ²³	393.924	28.994.980
TRANSKAFKASYA SSC ²⁴	25.327	5.793.196
BEYAZ RUSYA SSC ²⁵	7.075	4.982.623
ÖZBEK SSC ²⁶	4.646	5.267.658
TÜRKMEN SSC ²⁷	1.276	975.599

Tablo 1: 1926 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB'de Alman nüfusu

¹³ Fatih Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920 Yılları Arası)*, Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019, 74.

¹⁴ Ferhat Pirinççi, "Alman Dış Politikasında Süreklilik ve Değişimin Alman Bölünmüşlüğü Bağlamında Analizi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXIV/2 (2005), 1-23.

¹⁵ Mustafa Çolak, "Müttefik Almanya'nın Kafkas İslam Ordusu Operasyonlarını Engelleme Çabaları", *1. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*. Bakü: 2018, 359-389.

¹⁶ Mustafa Çolak, "Müttefik Almanya'nın", 385.

¹⁷ Fatih Çolak, *Alman Arşiv Belgelerine Göre*, 142.

¹⁸ Merve Özel, "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2 (2014), 99-122.

¹⁹ Merve Özel, "Stalin Dönemi", 108.

²⁰ RSFSC: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti. Kısaca RSFSC olarak kullanılacaktır.

²¹ SSC: Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti. Kısaca SSC olarak kullanılacaktır.

²² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=1. Erişim 01.06.2022.

²³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=2. Erişim 01.06.2022.

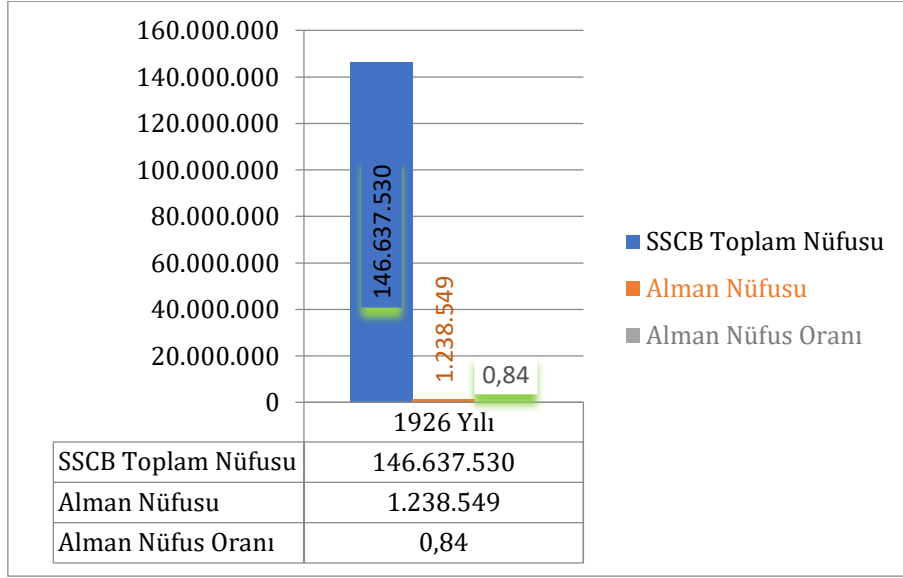
²⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4. Erişim 01.06.2022.

²⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=5. Erişim 01.06.2022.

²⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=3. Erişim 01.06.2022.

²⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=6. Erişim 01.06.2022.

²⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=7. Erişim 01.06.2022.

Grafik 1: 1926 yılı nüfus sayımına göre SSCB'deki Alman nüfus ve oranı

Almanya'nın I. Dünya Savaşı ve sonrası dönemde Rusya Almanlarına karşı bir ilgisi vardı. Bu bir nevi sınır ötesi milliyetçilikti.²⁸ Dünya Savaşı öncesinde Rusya Almanları, Alman kamuoyunun çok gündeminde olmasalar da Alman milliyetçi gruplarının ve derneklerinin ilgi odağıydılar. Bu milliyetçi Alman dernekleri, Rusya Almanlarının haklarının korunmasını savunuyor ve bu Almanların Ruslaştırılmasına karşı çıkıyordu.²⁹ Diğer taraftan Hitler Almanya'sının ortaya çıkması ve Slav devletlerini ele geçirme isteği Almanya'nın Rusya tarafından bir tehdit olarak görülmesine yol açtı. Bu nedenle Rusya, Avrupa'daki Slav devletlerle yakınlık kurarak dış politikasında Slav vurgusunu kullandı.³⁰ Bu durum II. Dünya Savaşı'nda Rusya Almanları için sorun teşkil etti.

1939 YILI

Aşağıda 1939 yılı nüfus sayımına göre, SSCB'de yer alan nüfus verileri; toplam nüfus, cinsiyet ve yerleşim yeri olmak üzere başlıklar halinde verildi. Almanlar da bu sisteme göre tabloda belirtildi. Tablodaki verilerde görüleceği üzere sıralama, en yoğun nüfus bölgesinden en az nüfusa göre yapıldı.

Bölgeler	Alman Nüfusu					Toplam Nüfus				
	Kentsel		Kırsal		Tümü	Kentsel		Kırsal		Tümü
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
SSCB ³¹	137.198	161.732	529.590	598.712	1.427.232	26.893.226	29.231.913	54.801.663	59.630.291	170.557.093
RSFSC ³²	80.036	91.168	326.142	365.158	862.504	17.477.128	19.398.105	34.116.642	38.405.588	109.397.463
UKRAYNA SSC ³³	30.438	39.776	147.567	174.677	392.458	5.334.770	5.855.600	9.418.796	10.337.052	30.946.218

²⁸ James E. Casteel, "The Russian Germans In the Interwar German National Imaginary", *Central European History*, Sep. 2007, Vol. 40, No. 3, 431.

²⁹ James E. Casteel, "The Russian Germans", 431.

³⁰ Merve Özel, "Stalin Dönemi", 113.

³¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=0&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

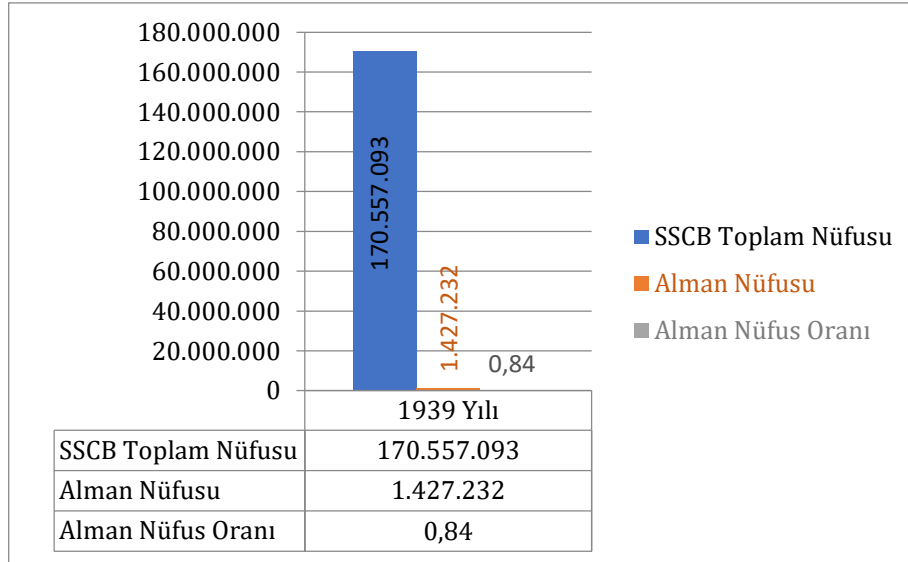
³² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=1&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

KAZAK SSC ³⁴	6.900	6.911	38.499	40.261	92.571	890.730	819.297	2.312.509	2.128.566	6.151.102
AZERBAJCAN SSC ³⁵	7.844	10.204	2.420	2.665	23.133	580.669	576.129	1.061.943	986.409	3.205.150
GÜRCÜ SSC ³⁶	5.027	6.393	4.494	4.613	20.527	521.425	544.801	1.243.542	1.230.255	3.540.023
KIRGIZ SSC ³⁷	1.016	810	4.668	5.247	11.741	142.716	127.370	599.453	588.674	1.458.213
ÖZBEK SSC ³⁸	2.817	3.002	2.137	2.093	10.049	742.286	706.984	2.491.835	2.330.164	6.271.269
BEYAZ RUSYA SSC ³⁹	1.535	1.764	2.442	2.707	8.448	667.918	707.199	2.029.208	2.164.669	5.568.994
TÜRKMEN SSC ⁴⁰	996	1.061	615	674	3.346	215.873	200.391	429.407	406.212	1.251.883
TACİK SSC ⁴¹	460	462	553	547	2.022	133.424	115.877	636.001	599.138	1.484.440
ERMENİ SSC ⁴²	129	181	53	70	433	186.287	180.160	462.327	453.564	1.282.338

Tablo 2: 1939 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB’de Alman nüfusu

Yukarıdaki tabloda görüldüğü üzere, artan Sovyet nüfusuna paralel olarak 1939 nüfus sayım sonuçlarına göre Alman nüfusunda da bir artış gözlemlenmiştir. Sovyetler içerisinde yer alan diğer etnik unsurlar gibi Sovyet (Rusya) Almanlarının da çoğunluğu kırsal kesimde yaşamaktaydı. Ayrıca hem kentte hem de kırsalda kadın nüfus daha fazladır. Alman nüfusunun en az olduğu bölge Sovyet Ermenistanı’dır. Diğer taraftan 1926 sayımında ülkenin batı kısımlarına yerleşik olan Alman nüfusun Kazakistan coğrafyasında da artış gösterdiği görülmektedir.

Grafik 2: 1939 yılı nüfus sayımına göre SSCB’deki Alman nüfus ve oranı

II. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla nüfus dengeleri değişti. Sovyet döneminde 1919’dan 1950’li yıllara dek süren zorunlu iç göçler yaşandı. Bu göç süresince 6 milyondan fazla insan göçe tabi tutuldu. Bu göçler zengin köylüler ve savaş sırasında cezalandırılan halklar olmak üzere iki grubu etkiledi.⁴³

Diğer taraftan Almanya’da Naziler iktidara geldiğinde Alman ırkını ön plana çıkaran milliyetçi politikalar ileri sürdüler. Bu politikaya Rusya Almanları da dâhil edildi ve Alman propagandası yapılarak Bolşeviklerden kurtulma ve mücadele çağrısı yapıldı.⁴⁴ 1941’de Almanya’nın Sovyetlere saldırması sonucu Sovyet hükümeti

³⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=10&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=4&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=5&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=11&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=8&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

³⁹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=3&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

⁴⁰ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=7&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

⁴¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=9&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

⁴² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=6&gor=3&Submit=TAMAM. Erişim 01.06.2022.

⁴³ Nurgül Tazhkuran, *Ortasya’da Yaşanan Göçler (1991-2016)*, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, 55.

⁴⁴ James A. Casteel, “The Russian Germans”, 453.

Volga (Rusya) Almanlarını Sibiryaya sürgün etme planını açıkladı ve Volga Özerk Cumhuriyetine son verdi. Gerekece olarak; "savaş çabasını sabote etme ve düşmanla işbirliği yapma ihtimali" öne sürüldü.⁴⁵ Alman yöneticileri bu durumu, "Yahudi Bolşevikler"⁴⁶ in "Almanlara karşı yaptığı pogrom⁴⁶" olarak nitelendirdi ve Rusya Almanlarını topraklarından sürmekle "nesiller boyu oluşan emeğin yabancıların eline geçmesine izin vermekle" suçladılar.⁴⁷ Bu süreçte 1.5 milyon Rusya Alman'ından 1.3 milyonu zorunlu göçe tabi tutuldu. Sürülenlerin büyük bir kısmı Kazakistan'a gönderildi.⁴⁸ Stalin yönetimi II. Dünya Savaşı sırasında tüm Rusya Almanlarını kasten Berlin'deki Nazi yönetimiyle aynı kefeye koydu. Hatta Sovyet savaş propagandasında Sovyet basınında "Alman işgalcilere ölüm" sloganları dahi yer buldu. Fakat SSCB'de Rusya Almanlarına karşı nefret yeni oluşan bir durum değildi. Daha önceden de Rus şovenistlerin⁴⁹ Almanlara karşı kötü muamelesi ve ırksal hakaretleri söz konusuydu. Sovyetlerde 1930'da uygulanan kolektivizasyon⁵⁰ politikası ile birlikte zengin toprak sahibi köylülerle yönetim arasında bir sorun oluştu ve bu durum Rus şovenlerin Almanlara karşı nefretinin oluşmasında önemli bir etken oldu.⁵¹ Fakat Rusya'da "Alman Nefretini" 1860 ve 1870lere kadar götürmek de mümkündür. Fakat bu nefret iki dünya savaşı arası dönemde bir ivme kazanmıştır. Ayrıca SSCB'de sürgün edilen ve hedef alınan tek millet Almanlar değildi. Almanlardan ziyade 1937'den 1944'e kadar birçok millet Stalin yönetiminde zorla göç ettirildi. SSCB'de bu tür göçe uğrayan ilk millet 1937 yılında Korelilerdi. Bu göçün gerekçesi, Uzakdoğu Krayı'ndan (bölgesi) Japon casusluğuna karşı bir tedbir alınmak istenmesiydi. Bu durum benzer gerekçelerle 1941'de Volga (Rusya) Almanlarının başına geldi.⁵² Sovyet hükümetinin sürgünleri meşru kılan ihanet suçlamaları 1964 yılında resmen iptal edildi.⁵³

1959 YILI

II. Dünya Savaşı sırasında Almanya, Sovyet Rusya'nın sanayi tesisleri ve maden ocaklarının bir kısmını ele geçirdi. Bu tesisler Alman işgalinde kalınca Rusya, maden ihtiyacı için Kazakistan bölgesine yöneldi. Bu madenlerde çalıştırılmak üzere ülkenin çeşitli bölgelerinden buraya işçiler gönderildi. Bunun yanı sıra Alman işgaline uğrayan bölgelerdeki halk da buraya gönderilerek barınmaları sağlandı. Bu halklardan biri olan Rusya Almanları da 1941'de Volga Özerk Cumhuriyeti lağvedildikten sonra bu bölgeye gönderildi. Burası bir nevi sürgün bölgesi olarak kullanıldı. Savaş sonrasında bu işçi ve göçmen halkın bir kısmı yurtlarına döndü bir kısmı ise burada kalarak yaşamlarını sürdürdü.⁵⁴ Ayrıca savaşın başlamasıyla Rusya Almanlarından ve diğer etnik gruplardan 14-60 yaş arasındaki kişiler çalışma kamplarına gönderildi ve burada ağır şartlar altında çalıştırıldı. Bu ağır şartlarda kamplarda çalışan binlerce insan hayatını kaybetti. Hatta savaş sonunda 19 Ağustos 1949'da bir karar çıkarılarak ülkenin gelişiminin devam etmesi için kömür, petrol, altın, orman, metal gibi maden ve işletmelerden yararlanma ve yol yapımı için yeni bir seferberlik duyuruldu. Bu, Rusya Almanlarının yaşam şartlarını daha da ağır bir hale getirdi. Diğer taraftan, zorunlu göçlerle Rusya Almanları gerekli alanlarda çalıştırılmak üzere göçe tabi tutuluyordu. Bu yerlerden biri olan Kazakistan'da Almanlar, ülkenin tarım bölgelerine yerleştirildiler.⁵⁵

Aşağıdaki tabloda, daha önce belirtildiği gibi II. Dünya Savaşı sırasında yapılan zorunlu göçlerle Almanların Rusya Federatif Cumhuriyeti'ndeki nüfusunun azaldığı görülmektedir. Buna karşılık göçlerin yapıldığı Orta Asya coğrafyasında özellikle Kazakistan'da Alman nüfusunda artış görüldü. Bu durum yukarıda belirtilen durumu desteklemektedir. Ayrıca II. Dünya Savaşı'nın ardından yapılan bu sayımda, hem SSCB genelinde hem de Alman nüfusunda kadın nüfusunun erkek nüfusundan fazla olduğu görülmektedir. Bunda erkeklerin savaş sırasında ve kötü şartlar altındaki çalışma kamplarında ölümüyle azalan nüfusu etkilidir.

⁴⁵ James A. Casteel, "The Russian Germans", 465.

⁴⁶ Pogrom: Dinsel, etnik ya da siyasi nedenlerle bir gruba karşı yapılan şiddet hareketlerine verilen addır.

⁴⁷ James A. Casteel, "The Russian Germans", 465.

⁴⁸ Nurgul Tazhkuran, *Ortasya'da Yaşanan Göçler*, 59.

⁴⁹ Şovenizm: Aşırı derecede milliyetçilik. Bu görüşü benimseyenler şovenist.

⁵⁰ Kolektivizasyon: Stalin döneminde büyük toprak sahiplerinden toprak ve çiftliklerin alınıp, özel mülkiyet yerine ortak mülkiyeti savunan kolektifleştirme çalışmasıdır.

⁵¹ J. Otto Pohl, "The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II", *The Russian Review*, Vol. 75, No. 2 (April 2016), 284.

⁵² J. Otto Pohl, "The Persecution of Ethnic", 285.

⁵³ J. Otto Pohl, "The Persecution of Ethnic", 291.

⁵⁴ Ali Yiğit, "Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2001), 1-15.

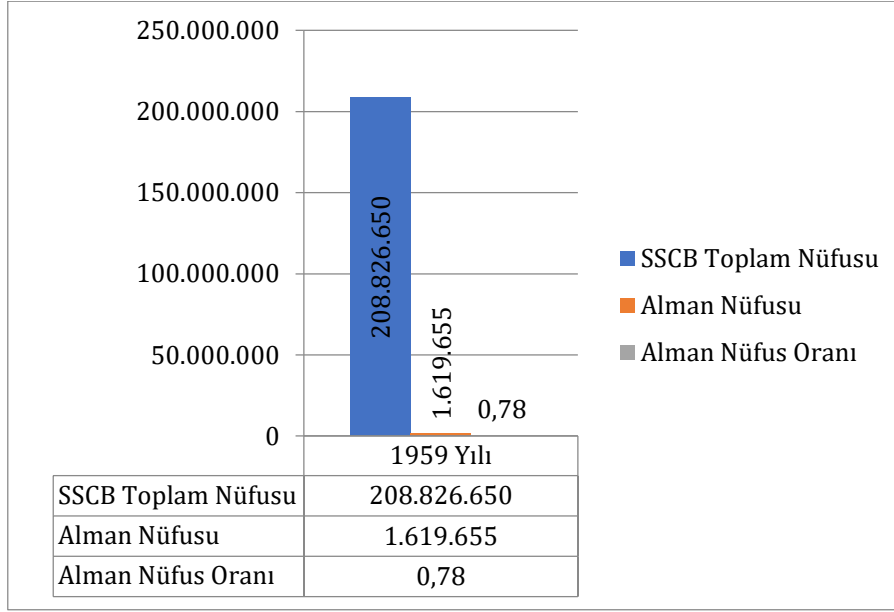
⁵⁵ Nermin Güler, "Kazakistan'da Alman Azınlığı", *Avrasya Dosyası Kazakistan-Kırgızistan Özel*, 7/4 (2001-2002), 162-176.

MURAT GÜNDOĞDU

Bölgeler	Alman Nüfusu					Toplam Nüfus				
	Kentsel		Kırsal		Tümü	Kentsel		Kırsal		Tümü
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
SSCB ⁵⁶	295.981	340.208	449.328	534.138	1.619.655	45.208.278	54.769.417	48.842.025	60.006.930	208.826.650
RSFSC ⁵⁷	171.575	188.660	211.491	248.290	820.016	27.652.664	33.958.410	24.772.103	31.151.138	117.534.315
KAZAK SSC ⁵⁸	93.399	110.699	207.577	248.076	659.751	1.922.760	2.144.464	2.499.424	2.743.199	9.309.847
KIRGIZ SSC ⁵⁹	5.893	6.765	12.424	14.833	39.915	326.442	369.765	648.178	721.452	2.065.837
TACİK SSC ⁶⁰	9.210	11.349	5.187	6.842	32.588	308.021	338.157	656.397	677.322	1.979.897
UKRAYNA SSC ⁶¹	5.579	7.687	4.323	5.654	23.243	8.664.550	10.482.869	9.910.832	12.810.795	41.869.046
ÖZBEK SSC ⁶²	6.064	7.283	2.125	2.486	17.958	1.284.590	1.443.990	2.606.087	2.771.037	8.105.704
LİTVANYA SSC ⁶³	1.275	1.764	3.588	4.539	11.166	472.738	573.227	771.940	893.540	2.711.445
MOLDOVA SSC ⁶⁴	489	700	1.142	1.512	3.843	293.768	348.476	1.040.026	1.202.207	2.884.477
TÜRKMEN SSC ⁶⁵	1.041	1.768	368	470	3.647	335.199	365.598	395.134	420.444	1.516.375
GÜRCÜ SSC ⁶⁶	403	1.105	300	451	2.259	779.420	933.477	1.085.925	1.245.223	4.044.045
LETONYA SSC ⁶⁷	346	718	239	306	1.609	508.815	665.161	410.193	509.289	2.093.458
AZERBAYCAN SSC ⁶⁸	244	1.080	64	104	1.492	836.017	931.253	920.544	1.009.903	3.697.717
BEYAZ RUSYA SSC ⁶⁹	197	280	338	405	1.220	1.105.079	1.375.426	2.475.961	3.098.182	8.054.648
ESTONYA SSC ⁷⁰	230	274	79	87	670	295.908	379.607	229.182	292.094	1.196.791
ERMENİ SSC ⁷¹	36	76	83	83	278	422.307	459.537	420.099	461.105	1.763.048

Tablo 3: 1959 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB'de Alman nüfusu

- 56 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=0. Erişim 01.06.2022.
- 57 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=1. Erişim 01.06.2022.
- 58 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=5. Erişim 01.06.2022.
- 59 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=11. Erişim 01.06.2022.
- 60 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=12. Erişim 01.06.2022.
- 61 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=2. Erişim 01.06.2022.
- 62 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=4. Erişim 01.06.2022.
- 63 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=8. Erişim 01.06.2022.
- 64 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=9. Erişim 01.06.2022.
- 65 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=14. Erişim 01.06.2022.
- 66 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=6. Erişim 01.06.2022.
- 67 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=10. Erişim 01.06.2022.
- 68 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=7. Erişim 01.06.2022.
- 69 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=3. Erişim 01.06.2022.
- 70 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=15. Erişim 01.06.2022.
- 71 http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=13. Erişim 01.06.2022.

Grafik 3: 1959 yılı nüfus sayımına göre SSCB'deki Alman nüfus ve oranı

1970 YILI

Rusya Almanları, 1955 yılına kadar çalışma kamplarında çalışmıştı. Stalin'in ölümü ve Kruşçev'in başa geçmesiyle bir yumuşama dönemi yaşandı. 1955 yılında alınan kararla, bu çalışma kamplarındaki Almanların normal yerleşimlerine izin verildi. Fakat daha önce yaşam sürdükleri yerler ve sahip olduğu malları geri almalarına izin verilmedi. 1964 yılında sürgün kararının iptal edilmesiyle Rusya Almanlarının üzerindeki "hain" yaftası kalktı ve Almanların durumunda iyileşme yaşandı.⁷² Diğer taraftan, Kruşçev döneminde, bir tarım projesi gündeme geldi. *Tselina* (Bakir Topraklar) olarak adlandırılan tarım projesinde, Kazakistan bölgesinde büyük bir tarımsal kalkınma hedefleniyordu. Bu doğrultuda, Sibiry'a bölgesindeki Almanların birçoğu bu projenin gerçekleştirilmesi için 1959-1970 yılları arasında Kazakistan'a göç ettirildi.⁷³

Aşağıda verilen tabloda, Sovyetler Birliği'nin ve Rusya Almanlarının 1970 yılına ait nüfus sayım verileri yer almaktadır.

Bölgeler	Alman Nüfusu					Toplam Nüfus				
	Kentsel		Kırsal		Tümü	Kentsel		Kırsal		Tümü
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
SSCB ⁷⁴	399.946	438.569	473.229	534.573	1.846.317	63.026.095	72.965.419	48.373.282	57.355.338	241.720.134
KAZAK SSC ⁷⁵	158.186	180.257	234.590	266.616	839.649	3.132.409	3.365.833	3.053.730	3.296.601	12.848.573
RSFSC ⁷⁶	176.403	182.354	190.487	212.644	761.888	37.137.193	43.843.950	22.187.594	26.910.473	130.079.210

⁷² Üstüntaş, "Volga Almanları", 128.

⁷³ Güler, "Kazakistan'da Alman", 169.

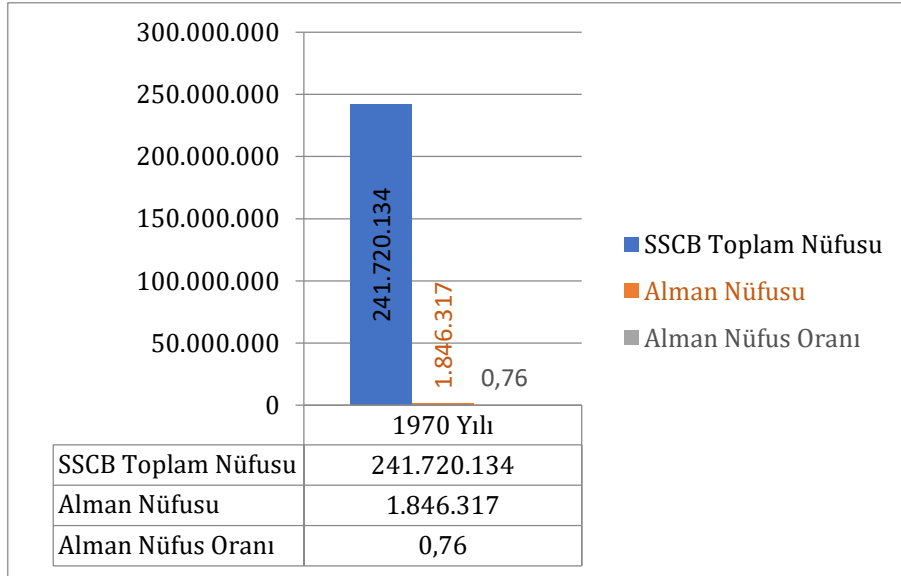
⁷⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=0. Erişim 02.06.2022.

⁷⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=5. Erişim 02.06.2022.

⁷⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=1. Erişim 02.06.2022.

KIRGIZ SSC ⁷⁷	15.598	18.104	26.367	29.765	89.834	515.622	581.876	885.935	949.372	2.932.805
ÖZBEK SSC ⁷⁸	16.524	18.518	8.123	9.254	52.419	2.108.402	2.253.611	3.712.136	3.885.433	11.959.582
TACİK SSC ⁷⁹	14.654	17.547	2.524	2.987	37.712	527.776	548.924	898.479	924.423	2.899.602
UKRAYNA SSC ⁸⁰	9.712	10.526	4.266	5.367	29.871	11.881.383	13.807.177	9.423.937	12.014.020	47.126.517
MOLDOVA SSC ⁸¹	1.942	2.272	2.370	2.815	9.399	529.339	600.709	1.132.936	1.305.889	3.568.873
ESTONYA SSC ⁸²	1.662	1.869	2.091	2.228	7.850	402.136	479.032	218.059	256.852	1.356.079
LETONYA SSC ⁸³	1.497	1.751	997	1.168	5.413	675.437	801.165	405.179	482.346	2.364.127
TÜRKMEN SSC ⁸⁴	1.551	2.156	278	313	4.298	512.621	521.578	550.530	574.151	2.158.880
GÜRCÜ SSC ⁸⁵	543	1.031	324	419	2.317	1.046.903	1.192.835	1.155.677	1.290.943	4.686.358
BEYAZ RUSYA SSC ⁸⁶	660	537	368	429	1.994	1.835.603	2.072.180	2.302.213	2.792.342	9.002.338
LİTVANYA SSC ⁸⁷	547	548	378	431	1.904	741.258	830.479	726.692	829.807	3.128.236
AZERBAYCAN SSC ⁸⁸	371	939	7	44	1.361	1.254.991	1.309.560	1.228.044	1.324.486	5.117.081
ERMENİ SSC ⁸⁹	96	160	59	93	408	725.022	756.510	492.141	518.200	2.491.873

Tablo 4: 1970 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB’de Alman nüfusu

Grafik 4: 1970 yılı nüfus sayımına göre SSCB’deki Alman nüfus ve oranı

1970 yılı nüfus sayım sonuçlarına göre, Alman nüfusun büyük kısmının kırsal kesimde yaşadığı görülmektedir. Diğer taraftan önceki nüfus sayımlarında Alman nüfusun çoğunluğu Rusya Federatif Cumhuriyeti’nde yaşam sürmekteydi. 1970 yılı nüfus sayımında ise çoğunluğun Kazakistan’da yaşadığı görülmektedir. Bu durum daha

⁷⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=11. Erişim 02.06.2022.

⁷⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=4. Erişim 02.06.2022.

⁷⁹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=12. Erişim 02.06.2022.

⁸⁰ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=2. Erişim 02.06.2022.

⁸¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=9. Erişim 02.06.2022.

⁸² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=15. Erişim 02.06.2022.

⁸³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=10. Erişim 02.06.2022.

⁸⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=14. Erişim 02.06.2022.

⁸⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=6. Erişim 02.06.2022.

⁸⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=3. Erişim 02.06.2022.

⁸⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=8. Erişim 02.06.2022.

⁸⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=7. Erişim 02.06.2022.

⁸⁹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=13. Erişim 02.06.2022.

önce belirttiğimiz zorunlu göçlerin, hükümetin tarım/toprak politikasının ve çalışma kamplarındaki kişilerin normal yerleşimlerine geçmesinin bir sonucudur.

1979 YILI

1976 yılına gelindiğinde KGB şefi Yuri Andropov, Rusya Almanlarının Kazakistan'da özerk bir cumhuriyet kurması için çalışma başlattı. Fakat bu çalışma Kazak halkının tepkisine neden oldu. Kazakların itirazları ve özellikle 1979 yılındaki kitlesel protestolarının ardından proje rafa kaldırıldı. Bu durum Almanlar üzerinde kısa süre olumlu bir etki yaratmışsa da istenilen sonuç alınamadı.⁹⁰

Aşağıda yer alan tabloda 1979 yılına ait nüfus sayım sonuçları yer almaktadır. 1979 yılı nüfus sayımlarına göre, Alman nüfusu SSCB genelinde yaklaşık 2 milyondur. Daha önce nüfusunun büyük kısmının kırsal kesimde yaşadığı bilinmekteydi. Fakat Alman nüfusunun, 1979 yılında kentsel ve kırsal nüfus olarak eşit duruma yaklaştığı görülmektedir.

Bölgeler	Alman Nüfusu					Toplam Nüfus				
	Kentsel		Kırsal		Tümü	Kentsel		Kırsal		Tümü
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
SSCB ⁹¹	461.521	501.561	469.977	503.155	1.936.214	75.528.849	86.913.861	46.339.278	53.302.666	262.084.654
KAZAK SSC ⁹²	190.757	213.734	239.208	256.508	900.207	3.727.665	4.127.555	3.347.972	3.481.091	14.684.283
RSFSC ⁹³	198.084	205.459	187.833	199.386	790.762	43.754.734	51.187.562	19.453.531	23.014.094	137.409.921
KIRGIZ SSC ⁹⁴	19.907	21.629	28.493	31.028	101.057	646.242	702.519	1.061.855	1.112.216	3.522.832
ÖZBEK SSC ⁹⁵	16.427	17.891	2.514	2.685	39.517	3.071.046	3.210.590	4.485.101	4.622.570	15.389.307
TACİK SSC ⁹⁶	15.991	18.732	1.915	2.215	38.853	646.658	669.169	1.233.863	1.256.530	3.806.220
UKRAYNA SSC ⁹⁷	10.967	12.430	4.900	5.842	34.139	13.953.878	16.215.059	8.662.439	10.777.957	49.609.333
MOLDOVA SSC ⁹⁸	3.162	3.406	2.267	2.539	11.374	717.408	815.516	1.147.339	1.269.493	3.949.756
TÜRKMEN SSC ⁹⁹	1.676	2.395	258	232	4.561	644.686	664.987	714.225	740.850	2.764.748
ESTONYA SSC ¹⁰⁰	1.192	1.336	679	737	3.944	467.890	548.936	209.384	238.266	1.464.476
LETONYA SSC ¹⁰¹	992	1.241	505	561	3.299	777.142	919.884	374.321	431.469	2.502.816
LİTVANYA SSC ¹⁰²	708	708	633	567	2.616	955.970	1.078.909	643.469	713.142	3.391.490
BEYAZ RUSYA SSC ¹⁰³	797	814	437	403	2.451	2.459.895	2.774.400	1.961.271	2.336.950	9.532.516
GÜRCÜ SSC ¹⁰⁴	553	846	288	366	2.053	1.182.391	1.366.378	1.156.479	1.287.934	4.993.182
AZERBAYCAN SSC ¹⁰⁵	237	764	18	29	1.048	1.562.033	1.607.929	1.371.341	1.485.212	6.026.515
ERMENİ SSC ¹⁰⁶	71	176	29	57	333	961.211	1.024.468	516.688	534.892	3.037.259

Tablo 5: 1979 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB'de Alman nüfusu

⁹⁰ Üstüntaş, "Volga Almanları", 128.

⁹¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=0. Erişim 02.06.2022.

⁹² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=5. Erişim 02.06.2022.

⁹³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=1. Erişim 02.06.2022.

⁹⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=11. Erişim 02.06.2022.

⁹⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=4. Erişim 02.06.2022.

⁹⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=12. Erişim 02.06.2022.

⁹⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=2. Erişim 02.06.2022.

⁹⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=9. Erişim 02.06.2022.

⁹⁹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=14. Erişim 02.06.2022.

¹⁰⁰ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=15. Erişim 02.06.2022.

¹⁰¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=10. Erişim 02.06.2022.

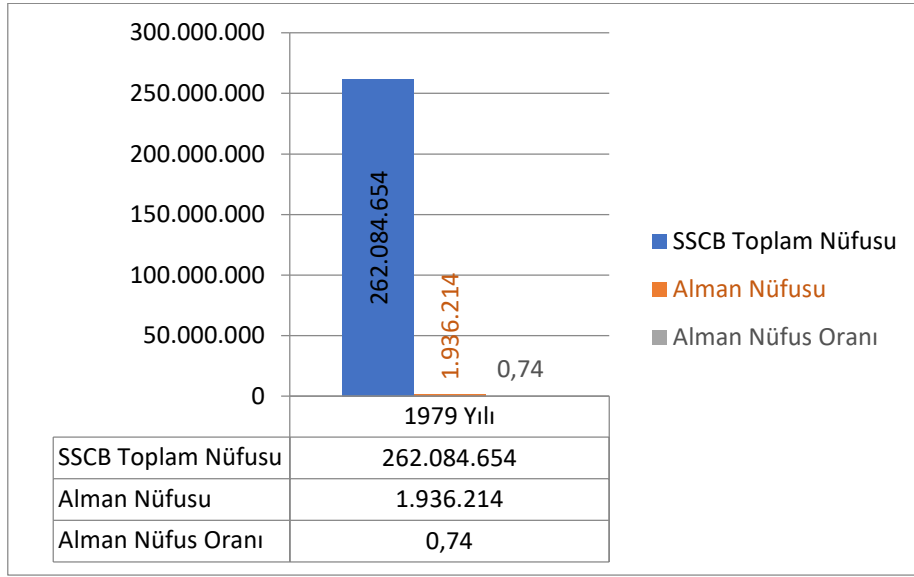
¹⁰² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=8. Erişim 02.06.2022.

¹⁰³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=3. Erişim 02.06.2022.

¹⁰⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=6. Erişim 02.06.2022.

¹⁰⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=7. Erişim 02.06.2022.

¹⁰⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=13. Erişim 02.06.2022.

Grafik 5: 1979 yılı nüfus sayımına göre SSCB'deki Alman nüfus ve oranı

1989 YILI

Stalin dönemindeki baskıcı ortamdan sonra 1960'lı yıllardan itibaren bir yumuşama sürecine giren SSCB'de özerkliklerin geri verilmemesi, siyasi ve hukuki haklarda yaşanan sorunlar, Almanları göçe sevk etmekteydi. Almanların ilerleyen yıllarda hızla artan göç talepleri ve bu taleplerin geri çevrilmesi üzerine ülkede protesto ve eylemler ortaya çıktı. Bu durum basında ve Alman-Sovyet hükümetleri arasında ses getirmeye başlayınca bazı önlemler alınmaya çalışıldı.¹⁰⁷ Bu önlemlerden biri, yeni bir Alman özerk cumhuriyeti kurma fikriydi fakat gerçekleşemedi. Bunun üzerine Almanların göç talebi artınca hükümet tarafından baskı yapılmaya başlandı.

SSCB'de 1985 yılında yurtdışına çıkış yasağının kalkması üzerine Almanlar, büyük oranda Almanya'ya göç ettiler.¹⁰⁸ 1985 sonrası Gorbaçov'un başlattığı *Glasnost*¹⁰⁹ ve *Perestroyka*¹¹⁰ politikalarından sonra yaşanan değişim rüzgârıyla Rusya Almanları da bu değişimden nasibini aldı. Bunun üzerine daha önce çareyi göç etmekte bulan Alman halkı, kısa bir durağanlık yaşadı. 1988 yılında Rusya Almanları eski özerk cumhuriyetlerinin tekrardan kurulması ve siyasi ve hukuki haklarının geri verilmesi için bir girişimde bulundular. Bu girişim doğrultusunda *Vozrojdeniye* (yeniden doğuş) hareketini kurdular. Fakat bu girişim de istenilen sonucu vermedi.¹¹¹ II. Dünya Savaşı'ndan sonra Almanya, diasporada yaşayan Almanlar için anavatana dönüş çağrısı yapmıştı. Rusya Almanlarının bu çağrıya uyup dönüş gerçekleştirmesi 1987 yılında başladı. Bunun üzerine 1989-1990 arası 400.000 Rusya Almanı, Almanya'ya göç etti.¹¹²

Aşağıda verilen 1989 nüfus sayımı verilerinde, yukarıda belirtilen gelişmelerin yanı sıra Alman nüfusunda beklenildiği üzere büyük bir azalma yoktur. Bunun aksine artış gözlenmektedir. Hatta önceki yıllara nazaran Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'nde (RSFSC) Alman nüfusunun tekrardan yükselişe geçtiği görülmektedir. Ayrıca önceki yıllara oranla Alman nüfusunun kırsal kesimdeki nüfusu azalmış ve kentsel nüfus oranı artmıştır.

¹⁰⁷ Güler, "Kazakistan'da Alman", 170.

¹⁰⁸ Naz Penah-Elchin Shakirov, Çarlık ve Sovyet Rusyası'nın Kafkasya'daki Nüfus Politikaları, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* C:12 S: 65 Ağustos 2019, 265.

¹⁰⁹ Glasnost: SSCB'de Gorbaçov döneminde ortaya çıkan, ekonomide yaşanan sorunlara son vermeyi hedefleyen politikaların tümüne verilen ad.

¹¹⁰ Perestroyka: SSCB'de Gorbaçov döneminde ileri sürülen Sovyet ekonomi ve siyasi politikasını yeniden yapılandırmayı hedeflemiş politikadır.

¹¹¹ Güler, "Kazakistan'da Alman", 171.

¹¹² Nurgul Tazhkuran, *Ortasya'da Yaşanan Göçler*, 91.

Bölgeler	Alman Nüfusu					Toplam Nüfus				
	Kentsel		Kırsal		Tümü	Kentsel		Kırsal		Tümü
	Erkek	Kadın	Erkek	Kadın		Erkek	Kadın	Erkek	Kadın	
SSCB ¹¹³	519.220	556.192	471.298	491.893	2.038.603	88.100.601	99.645.127	46.586.391	51.410.392	285.742.511
KAZAK SSC ¹¹⁴	225.302	244.501	238.841	248.874	957.518	4.471.855	4.930.727	3.502.149	3.559.733	16.464.464
RSFSC ¹¹⁵	221.572	229.254	191.941	199.528	842.295	50.332.668	57.626.334	18.381.201	20.681.666	147.021.869
KIRGIZ SSC ¹¹⁶	20.350	22.292	28.713	29.954	101.309	770.066	854.469	1.307.557	1.325.663	4.257.755
ÖZBEK SSC ¹¹⁷	16.468	18.536	2.371	2.434	39.809	3.937.149	4.103.814	5.847.007	5.922.107	19.810.077
UKRAYNA SSC ¹¹⁸	12.586	14.260	4.963	6.040	37.849	15.981.442	18.315.789	7.763.666	9.391.137	51.452.034
TACİK SSC ¹¹⁹	14.129	16.385	1.027	1.130	32.671	812.986	842.119	1.717.259	1.720.239	5.092.603
MOLDOVA SSC ¹²⁰	2.164	2.345	1.311	1.515	7.335	968.826	1.051.294	1.094.366	1.220.874	4.335.360
TÜRKMEN SSC ¹²¹	1.662	2.323	224	225	4.434	783.245	807.903	951.934	979.635	3.522.717
LETONYA SSC ¹²²	1.208	1.460	522	593	3.783	869.572	1.018.954	369.234	408.807	2.666.567
BEYAZ RUSYA SSC ¹²³	1.185	1.229	566	537	3.517	3.137.071	3.504.306	1.612.253	1.898.176	10.151.806
ESTONYA SSC ¹²⁴	1.182	1.345	444	495	3.466	517.400	601.429	213.992	232.841	1.565.662
LİTVANYA SSC ¹²⁵	717	765	262	314	2.058	1.171.621	1.315.211	567.332	620.638	3.674.802
GÜRCÜ SSC ¹²⁶	452	822	90	182	1.546	1.401.043	1.590.309	1.160.997	1.248.492	5.400.841
AZERBAYCAN SSC ¹²⁷	186	508	13	41	748	1.867.911	1.937.974	1.555.882	1.659.411	7.021.178
ERMENİ SSC ¹²⁸	57	167	10	31	265	1.077.746	1.144.495	541.562	540.973	3.304.776

Tablo 6: 1989 nüfus sayım sonuçlarına göre SSCB'de Alman nüfusu

Yukarıdaki tabloda görüleceği üzere, Alman nüfusundaki bu artışın yaşanmasında Kruşçev döneminden itibaren başlayan yumuşama döneminin ve sonraki hükümetlerin izlediği politikaların etkisi vardı. Özellikle SSCB'nin son dönemlerinde Rusya Almanları üzerine izlenen politikalar onların bir umutla ülkede kısa süreliğine özerk bir cumhuriyet kurma ve haklarının iade edilmesi düşüncelerini pekiştirmişti.

SSCB'nin dağılmasının ardından 1992-1996 yılları arasında 1,5 milyon Rusya Alman'ının Almanya'ya göç etmesi bu umutların tükenmesinin bir sonucudur.¹²⁹

¹¹³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=0. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=5. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=11. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=4. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=2. Erişim 02.06.2022.

¹¹⁹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=12. Erişim 02.06.2022.

¹²⁰ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=9. Erişim 02.06.2022.

¹²¹ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=14. Erişim 02.06.2022.

¹²² http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=10. Erişim 02.06.2022.

¹²³ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=3. Erişim 02.06.2022.

¹²⁴ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=15. Erişim 02.06.2022.

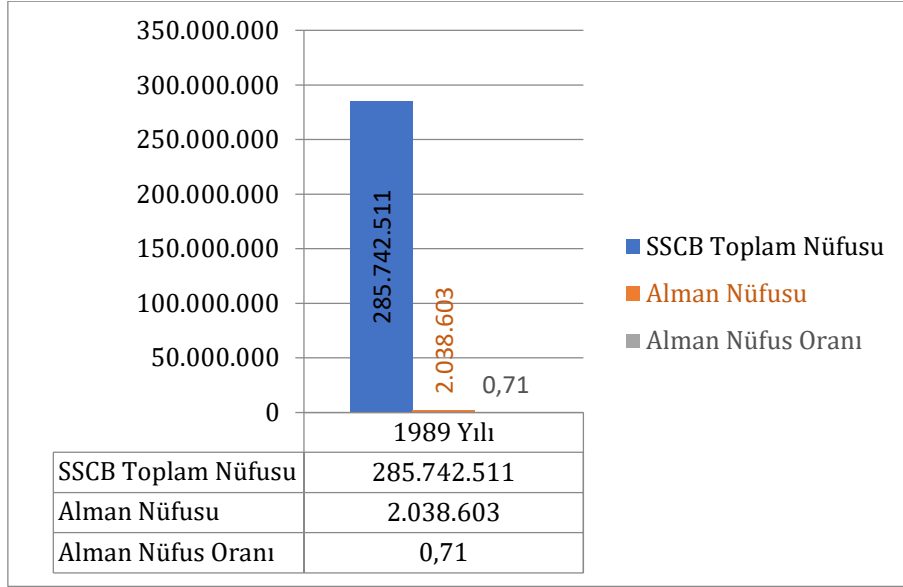
¹²⁵ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=8. Erişim 02.06.2022.

¹²⁶ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=6. Erişim 02.06.2022.

¹²⁷ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=7. Erişim 02.06.2022.

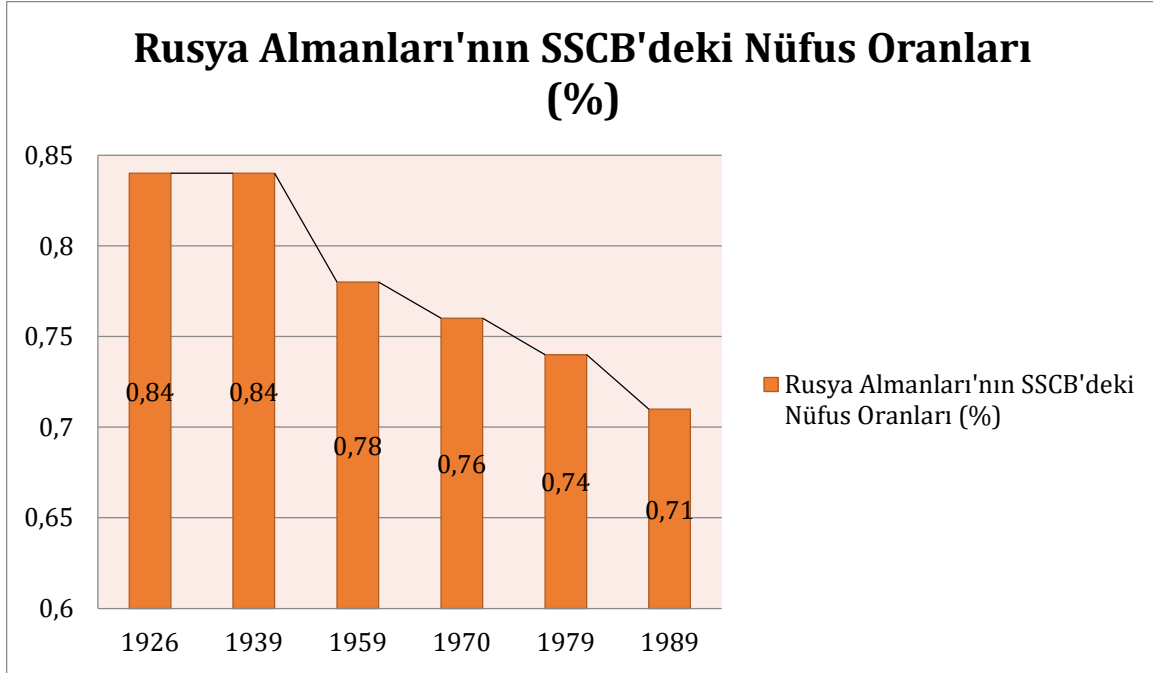
¹²⁸ http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=13. Erişim 02.06.2022.

¹²⁹ Güler, "Kazakistan'da Alman", 174.

Grafik 6: 1989 yılı nüfus sayımına göre SSCB'deki Alman nüfus ve oranı

Aşağıdaki tabloda görüldüğü üzere Rusya Almanları SSCB'de yapılan altı nüfus sayımında da %1'i dahi oluşturamamıştır. Alman nüfusun kendi içinde artan nüfusunun aksine SSCB genelinde nüfus oranı, her nüfus sayımında azalma göstermiştir.

Grafik 7: Sovyetler Birliği'nde yapılan nüfus sayımlarına göre Alman nüfus oranı

Sonuç

Rusya Almanları üzerine yapılan bu çalışmada görüleceği üzere, Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk nüfus sayımında Almanlar, büyük oranda Rusya Federatif Cumhuriyeti'nde ve ülkenin batı kısımlarında ikamet etmektedirler. 1926 yılında yapılan ilk nüfus sayımında Alman nüfusu SSCB'de %0,84'ü oluşturmaktadır. 1939 yılı nüfus sayımına göre Alman nüfusun ülkenin batı kısımlarında yoğun olmakla birlikte, Kazakistan ve Kafkasya coğrafyasına doğru bir yönelme izlediği görülmektedir. Bu nüfus sayımında da Alman nüfusunun SSCB genelinde nüfus oranı yine %0,84'tür. Bu sayımda nüfus sayısında artış yaşansa da genel nüfusa oranla artış veya azalma yoktur. 1959 yılı nüfus sayımına göre, II. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında yaşanan iç politikalar sonucu SSCB'deki Alman nüfusunun büyük çoğunluğu Orta Asya coğrafyasına göç ettirilmiştir. Almanların bu

sayımda SSCB'deki nüfus oranı %0,78'e düşmüştür. 1970 yılı nüfus sayımında, Kruşçev döneminde izlenen tarım politikasına göre diğer sürgün coğrafyalarından birçok Alman Kazakistan coğrafyasına yerleştirilmiş ve Kazakistan en fazla Alman'ın yaşadığı ülke olmuştur. Bu sayımda Alman nüfus oranı azalma yaşayarak SSCB'de %0,76'yı oluşturmuştur. 1979 yılı nüfus sayımında, SSCB'de yaşanan yumuşama sürecinin yerleşim yerindeki etkileri görülmektedir. Bu doğrultuda kırsal kesimde yaşamaya zorlanan Alman halkının kentlere göçe başladığı, kentsel ve kırsal nüfus oranının birbirine yaklaştığı görülmektedir. Ayrıca bu sayımda, 1970 yılında RSFSC'de Alman nüfusunda yaşanan nüfus azalmasının tekrardan yükselişe geçtiği görülmektedir. Almanların SSCB'deki nüfus oranı bu nüfus sayımında %0,74 ile tekrardan azalma yaşamıştır. 1989 yılı nüfus sayımı Sovyetler Birliği'nde yapılan son nüfus sayımı olup Alman nüfusu, 2.038.603 nüfus ile SSCB nüfusunun %0,71'ini oluşturmuştur. Diğer taraftan, RSFSC'deki Alman nüfusu artmakla beraber nüfus yoğunluğunun tekrardan kırsaldan kentsele doğru değişim yaşadığı görülmüştür.

Sovyetler Birliği'nde yapılan bu altı nüfus sayımında Rusya Almanlarının her nüfus sayımında nüfusları artmıştır. Fakat SSCB geneli toplam nüfus oranıyla karşılaştırıldığında, 1926 ve 1939 yıllarında aynı oranda olan nüfus oranı diğer yıllarda azalma yaşamıştır. Bu azalmalarda Almanların göçleri etkili olmuştur.

Bu çalışmada, Rusya Almanları ve nüfusu detaylı bir şekilde incelenerek, Alman nüfusu tablolar halinde aktarılmıştır. Bu incelemeler sırasında, Sovyetler Birliği'nde yapılan ilk nüfus sayımı olan 1926 yılına ait veriler kısıtlıydı. Bu, çalışma sırasında yaşanan zorluklardandı. Diğer taraftan, bu konu üzerinde yapılan araştırmalar daha çok bölgesel incelemelerdir. Bu çalışmayı özgün kılan ise Rusya Almanları genel nüfusunun ilk defa bu kadar detaylı verilmesidir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Altunay Şam, Emine. "Kuzey Kafkasya ve Azerbaycan'da Rus Emperyalizmi ve Mir Hamza Nigari'nin Anadolu Topraklarına Göçü", *II. Uluslararası Hamza Nigari Sempozyumu*. Azerbaycan: 2017, 37-44.

Bushkovitch, Paul. *Rusya'nın Kısa Tarihi*. Çev. Mehmet Doğan. İstanbul: Boğaziçi Yayınevi, 2020.

Casteel, James E. "The Russian Germans In the Interwar German National Imaginary", *Central European History*. 40 (2007): 429-466.

Çolak, Fatih. *Alman Arşiv Belgelerine Göre Almanya'nın Türkistan Siyaseti (1910-1920 Yılları Arası)*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2019.

Çolak, Fatih. "Kafkasya'da Alman Kolonizasyonu ve Azerbaycan'da Kurulan Bir Alman Köyü "Helenen Dorf/Göygöl", *Türk Dünyası Araştırmaları*. 128/252 (2021): 111-132.

Çolak, Mustafa. "Müttefik Almanya'nın Kafkas İslam Ordusu Operasyonlarını Engelleme Çabaları", *I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti-Azerbaycan İlişkileri ve Kafkas İslam Ordusu Uluslararası Sempozyumu*. Bakü: 2018, 359-389.

Güler, Nermin. "Kazakistan'da Alman Azınlığı", *Avrasya Dosyası Kazakistan-Kırgızistan Özel*, 7/4 (2001-2002): 162-176.

Ortaylı, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*. İstanbul: Kronik Kitap, 2019.

Özel, Merve. "Stalin Dönemi Rus Milliyetçiliği ve Politikaları", *Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4/2 (2014): 99-122.

Penah, Naz, Elchin Shakirov. "Çarlık ve Sovyet Rusyası'nın Kafkasya'daki Nüfus Politikaları", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*. 12/65 (2019): 264-271.

Pirinççi, Ferhat. "Alman Dış Politikasında Süreklilik ve Değişimin Alman Bölünmüşlüğü Bağlamında Analizi", *Uludağ Üniversitesi İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, XXIV/2 (2005): 1-23.

Pohl, J. Otto. "The Persecution of Ethnic Germans in the USSR during World War II", *The Russian Review*. 75/2 (2016): 284-303.

Tazhkuran, Nurgul. *Ortasya'da Yaşanan Göçler (1991-2016)*. Yüksek Lisans Tezi, İÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Avrasya Araştırmaları Anabilim Dalı, 2018.

Türk, Fahri, Emirhan Kaya. "Kaf Dağı'nın Eteğinde Bir Alman Kolonisi: Kars Almanları", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 21/ 2 (2019): 683-713.

Üstüntaş, Doğan. "Volga Almanları: 250 Yıllık Süreçte Yaşanan Göçler, Sürgünler ve Alman Diasporasının Kazakistan-Almanya İlişkilerine Etkileri", *Savunma Bilimleri Dergisi*. 14/1 (2015): 119-143.

Yılmaz, Salih. *Rusya'da Kimler Yaşıyor? Rusya Federasyonu Etnik Atlası*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2020.

Yiğit, Ali. "Kazakistan'ın Değişen Etnik Yapısı", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10/2 (2001): 1-15.

İnternet Kaynakları

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=1 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=2 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=5 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=3 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=4 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=6 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_26.php?reg=7 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=0&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=1&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=2&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=3&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=5&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=4&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=6&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=7&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=8&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=9&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=10&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_nac_39_gs.php?reg=11&gor=3&Submit=TAMAM . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=0 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=1 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=2 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=3 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=9 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=15 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=10 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=8 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=6 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=7 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=13 . Erişim 01.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=14 . Erişim 01.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=4 . Erişim 01.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=12 . Erişim 01.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=5 . Erişim 01.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_59.php?reg=11 . Erişim 01.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=0 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=1 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=2 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=3 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=9 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=15 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=10 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=8 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=6 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=7 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=13 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=14 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=4 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=12 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=5 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_70.php?reg=11 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=0 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=1 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=2 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=3 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=9 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=15 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=10 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=8 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=6 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=7 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=13 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=14 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=4 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=12 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=5 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_79.php?reg=11 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=0 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=1 . Erişim 02.06.2022.

http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=2 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=3 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=9 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=15 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=10 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=8 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=6 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=7 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=13 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=14 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=4 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=12 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=5 . Erişim 02.06.2022.
http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/ussr_nac_89.php?reg=11 . Erişim 02.06.2022.

**İŞGAL İSTANBUL'UNDA ANTI-BOLŞEVİK BİR UKRAYIN ÖRGÜTÜ:
UKRAYNA'NIN KURTULUŞU KOMİTESİ
AN ANTI-BOLSHEVIK UKRAINIAN ORGANISATION IN OCCUPIED İSTANBUL:
THE COMMITTEE OF SALVATION OF UKRAINE**

AHMET ŞAMİL GÜRER*

ÖZ

Bu makale 1921'de İtilaf Devletleri'nin işgali altındaki İstanbul'da kurulan milliyetçi bir Ukrayna Komitesi'nin faaliyetlerini örgütün tüzüğü, programı ve beyannamesi çerçevesinde incelemektedir. Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi adıyla bir grup Ukraynalı milliyetçi mülteci tarafından kurulan bu örgütün nihai hedefi Ukrayna Sovyet hükümetini yıkarak milli bir Ukrayna devleti kurmaktır. Bu hedefin gerçekleştirilmesi yolunda üslendiği misyon ise benzer hedeflerle faaliyet gösteren dağınık haldeki Ukrayna milli teşkilatlarını birleştirmektir. Komite'nin daha önce yine İstanbul'da kurulmuş olan Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin devamı olduğu ve aynı dönemde Avrupa'da faaliyet gösteren diğer milliyetçi Ukrayin örgütleri ile organik bir bağının bulunduğu ilişkin bir bilgi yoktur. Komite'nin faaliyet merkezi olarak İstanbul'u seçmesinde İtilaf Devletleri'nin temsilcilerinin desteğini almak gibi amacın rol oynadığı söylenebilir. Komite'nin Bolşevizm karşıtı söylemleri ve milliyetçi ideolojisiyle İstanbul'daki işgal güçlerinin desteğini aldığı anlaşılmaktadır. Komite, Avrupa kamuoyunun dikkatini Ukrayna davasına çekmeye yönelik bir propaganda politikası izlemiştir. Bu amaçla *La Libre Ukraine* adlı Fransızca bir dergi yayımlamış ve Milletler Cemiyeti'nden destek almaya yönelik girişimlerde bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Adiassewitch, Bolşevizm, Cemiyeti Akvam, La Libre Ukraine, Ukraynalı mülteci.

ABSTRACT

This article examines the activities of a nationalist Ukrainian Committee established in Istanbul where was under the occupation of the Allies in 1921 within the framework of the organization's statute, program and declaration. The Committee founded by a group of Ukrainian nationalist refugees had the ultimate goal of overthrowing the Ukrainian Soviet government and establishing a national Ukrainian state. Its mission was to unite the scattered Ukrainian national organizations operating with similar goals. There is no information that the Committee was the continuation of the Union for the Liberation of Ukraine, which was also established in Istanbul, and that it had organic ties with other nationalist Ukrainian organizations operating in Europe. It can be said that the purpose of getting the support of the representatives of the Allied Powers played major role in the Committee's selection of Istanbul as the center. It is understood that the Committee received the support of the occupation forces in Istanbul because of its anti-Bolshevist rhetoric and nationalist ideology. The Committee followed a propaganda policy aimed at drawing the attention of the European public to the Ukraine problem. For this purpose, the Committee published a magazine called *La Libre Ukraine* in French language and made attempts to get support from the League of Nations.

Keywords: Adiassewitch, Bolshevism, La Libre, the League of Nations, Ukrainian Refugees.

* Doç. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, asgurur@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1409-578X.

Extended Abstract

In the atmosphere of political chaos caused by the February and October revolutions of 1917, some national states were founded on the territory of the former Tsarist Russia. However, bearing the name of "People's Republic" these states were abolished with the intervention of the Red Army during the formation of the Soviet Union and transformed into Soviet republics. The governmental members and the socialist-liberal-nationalist intellectuals of these short-lived states who could save their lives from the Bolsheviks found themselves as political refugees in various European capitals. It is known that in the 1920s, along with Paris, Berlin and Warsaw, Istanbul was also the center of anti-bolshevik movements of Georgians, Crimean-Volga Tatars, Azeris, North Caucasians and Turkestanis, who struggled to save their homeland from the Soviet occupation.

According to informations that we derived from some documents available in the United Nations Archive at Geneva, in addition to the above-mentioned Turkish origin and Muslim refugees, some Ukrainian patriots who took refuge in Istanbul also engaged in anti-Bolshevik political activities in Turkey in the early 1920s. It is understood that in 1921, during the Entente occupation of Istanbul, a political organization called the Committee of Salvation of Ukraine was established by a group of Ukrainian refugees to save their country from the Bolshevik Russian occupation. And this organization tried to get the support of the Entente forces. The documents we have identified from the above mentioned archive includes the Committee's program, status and a declaration. This article examines the activities of this nationalist Ukrainian Committee within the framework of the organization's status, program and declaration.

The ultimate goal of this organization was to overthrow the Ukrainian Soviet government and to establish a national Ukrainian state. The mission Committee set about to achieve this goal was to unite the scattered Ukrainian national organizations operating with similar goals. There is no information that the Committee was the continuation of the Union for the Liberation of Ukraine, which was also established in Istanbul in 1914, and that it had organic ties with other nationalist Ukrainian organizations operating in Europe at the same time. It can be said that the purpose of getting the support of the representatives of the Allied Powers played a role in the Committee's selection of Istanbul as its center of activity. It is understood that the Committee received the support of the occupation forces in Istanbul with its anti-Bolshevik rhetoric and nationalist ideology. The Committee followed a propaganda policy aimed at drawing the attention of the European public to the Ukraine case. For this purpose, It published a French magazine called *La Libre Ukraine* and made attempts to get support from the League of Nations.

Although the lives of the Russians who took refuge in Turkey during the Russian civil war (1918-1922) were examined in many aspects, the lack of information about their political activities is striking. This article aims to provide data for the studies to be carried out on the temporary Ukrainian/Russian diaspora formed in Turkey in the mentioned period by examining the documents of the Committee.

Giriş

1917 Şubat ve Ekim devrimlerinin meydana getirdiği kaos atmosferinde eski Çarlık Rusya'sı toprakları üzerinde çoğu "Halk Cumhuriyeti" adıyla kurulan milli devletler Sovyetler Birliği'nin teşekkülü sürecinde Kızılordu'nun müdahalesi ile ortadan kaldırılarak birer Sovyet cumhuriyetine dönüştürülmüşlerdir. Bu kısa ömürlü devletlerin Bolşeviklerin elinden kurtulabilen hükümet üyeleri ile sosyalist-liberal-milliyetçi aydınları kendilerini muhtelif Avrupa başkentlerinde siyasi mülteci olarak bulmuşlardı. 1920'li yıllarda Paris, Berlin ve Varşova'nın yanı sıra İstanbul'un da anavatanlarını Sovyet işgalinden kurtarma mücadelesi veren Gürcü, Kırım-Volga Tatarı, Azeri, Kuzey Kafkasyalı ve Türkistanlı anti-bolşevik hareketlerin merkezi olduğu bilinmektedir.¹ Hatta sürgündeki Kafkas hükümetleri tarafından Kafkas halklarının milli çıkarlarını savunmak amacıyla 1921'de Paris'te kurulan "Dörtler Konseyi", (Ermeni temsilcinin ayrılmasından sonra "Üçler Konseyi") 1924'te İstanbul'a taşınarak çalışmalarına Türkiye'de devam etmiştir.² Türkiye'nin bölgeden gelen mültecilerin yoğun olarak yaşadığı ülkelerden biri olması sebebiyle İstanbul, Polonya lideri Mareşal Jozef Pilsudski'nin öncülüğünde başlayan antikomünist Prometecilik Hareketi'nin de Avrupa'da faaliyet gösterdiği kentlerden biri haline gelmiştir.³

Elimizdeki bazı bilgi ve belgeler yukarıda zikredilen Türk kökenli ve Müslüman mültecilerin yanı sıra İstanbul'a iltica eden bazı Ukraynalı vatanseverlerin de 1920'li yılların başında Türkiye'de antibolşevik siyasi faaliyetler içerisinde bulduklarını gösteriyor. İstanbul'da İtilaf işgalinin devam ettiği 1921 yılında Ukraynalı bir grup mülteci tarafından ülkelerini Bolşevik Rus işgalinden kurtarmak amacıyla Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi (Комітет порятунку України/ Komitet Poriatunku Ukrayini) adında bir siyasi örgüt kurulduğu ve örgütün İtilaf kuvvetlerinin desteğini almaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Tespit edebildiğim kadarıyla Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'ni müstakil olarak ele alan tek çalışma Ukraynalı araştırmacı Serhiy Blavatsky'ye aittir.⁴ Çalışmalarını daha ziyade Avrupa'daki Ukrayna basını üzerine yoğunlaştırdığı anlaşılan araştırmacının bu çalışmasının odak noktasını Komite'nin İstanbul'da yayınladığı *La Libre Ukraine* adlı dergi oluşturmaktadır. Araştırmacı, Komite'nin kurucusu ve yayın faaliyeti hakkında verdiği bilgilerin yanı sıra 1922 Cenova Konferansı'na sunduğu yine aynı dergide yayımlanmış programını aktarmaktadır. Cenevre Birleşmiş Milletler Arşivi'nden tespit ettiğimiz bir belge grubu Komite'nin programına ilaveten bir tüzük bir beyannamesinin de günümüze ulaştığını göstermektedir.⁵

1918-1922 Rus iç savaşı esnasında ve sonrasında iltica eden Rusların Türkiye'deki yaşamları birçok yönleri ile incelemeye tabi tutulmuş olmakla birlikte bunların siyasi faaliyetlerine ilişkin bilgi eksikliği dikkat çekicidir.⁶ Bu makale Komite'nin belgelerini incelemek suretiyle söz konusu dönemde Türkiye'de oluşan geçici Ukrayna/Rus diasporası konusunda yapılacak olan çalışmalara veri sağlamayı amaçlamaktadır.

Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin Kuruluşu ve Yıkılışı

Lenin'in Nisan 1917'de Petrograd'da Bolşevik Partisi Kongresi'nde ilan ettiği Nisan tezlerinde Rusya'daki her ulusun kendi geleceğini tayin hakkı olduğuna ilişkin paragraf ve Bolşevik Devrimi'nin akabinde Cukaşvili (Stalin) ile birlikte yayınladığı deklarasyon Çarlık Rusya'nın hakimiyeti altında yaşayan ulusları kendi hükümetlerini kurma hususunda cesaretlendirmişti. Ancak, Bolşeviklerin tanıdığı bu self determinasyon hakkı konjonktürel idi. Lenin, Nisan tezlerinde aynı zamanda Proleterya Partisi'nin mümkün olduğunca geniş bir devletin kurulmasını arzuladığını daha da önemlisi milletlerin ayrılma hakları ile ayrılığın zamanlamasının birbirine karıştırılmaması gerektiğini ve bunun tayininin de Parti'ye ait olduğunu hatırlatıyordu.⁷ Nitekim çok geçmeden Kızıl ordunun

¹ Bu konuda yapılmış geniş çaplı bir araştırma için Bkz. Ahat Andican, *Cedidizmden Bağımsızlığa, Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

² Volodymyr Komar, "Activities of The Anti-Sovyet Emigration in Turkey During The Inter-War Period", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2 (2017): 239-241.

³ Pilsudski, Rusya'yı bir dizi ulus-devlete bölmeyi ve Polonya'nın etki alanı altında bu yeni özgürleştirilmiş topraklardan oluşan bir federasyon yaratmayı hedefliyordu. Bu amaçla, 1925'te Paris, Varşova, Bükreş, Helsinki, Prag ve İstanbul'da üslenmiş mülteci hükümetler ve milli komitelerin katıldığı bir konferansla Varşova merkezli Promete Ligi'ni kurmuştur. George O. Liber, *Total Wars and The Making of Modern Ukraine, 1914-1954*. Toronto: University of Toronto Press, 2016, 97.

⁴ Serhiy Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine (Constantinople, 1921-1922): Information-propagandist and international-diplomatic activities based on the materials of the French language *La Libre Ukraine*", *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 45 (2016): 136-140.

⁵ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11-15477-3043. Bu tasnif, dosya numarası olup dosya içeriğinde yer alan belgelere ayrıca numara verilmediğinden bundan sonraki atıflarda bu çalışmanın ekler kısmında verilen belgelerin ek numaraları da esas alınacaktır.

⁶ Türkiye'deki Rus mültecilere ilişkin son araştırmalardan biri için bkz. Oya Dağlar Macar, Elçin Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*. İstanbul: Libra, 2010.

⁷ V.I. Lenin, *Collected Works (1896-October 1917)*. Cilt 41, Moscow: Progress Publishers, 1969, 427-429.

müdahalesi ile bu özerk veya bağımsız hükümetlerin sovyetleştirilmesi süreci 1921 yılı itibarıyla büyük ölçüde tamamlanmıştır.

Bu devletlerden biri olan Kiev merkezli Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin temelleri Haziran 1917'de, Ukraynalı sosyalist ve milliyetçilerin geçici Rus hükümeti ile yaptığı anlaşma ile atılmıştı. Bu gelişmenin Rus monarşisinin sonunu getiren Şubat Devrimi'nden sadece iki ay sonra gibi kısa bir süre içerisinde meydana gelmiş olmasını ülkede 19. Yüzyıl başlarından itibaren oluşmaya başlayan güçlü bir entelijansiyanın mevcudiyetine bağlamak gerekir. Nitekim bu adım öteden beri Ukrayna'nın demokratik ve federal bir Rusya içerisinde demokratik ve özerk bir hükümet olarak yer alması gerektiği savunan tarihçi Mykhailo Hrushevsky'nin öncülüğündeki bir grup aydın tarafından atılmıştır. Hrushevsky özerklikle yetinerek sadece, Merkez Rada adlı özerk Ukrayna hükümetinin Petrograd'daki geçici hükümet tarafından tanınmasını sağlamakla kalmamış, aynı zamanda birbirleri ile hiç uzlaşamayacakmış gibi görünen doğu Ukraynalı Ruslar ile Ukrayinleri, sosyalistler ile milliyetçileri bir tür liberal milliyetçi-sosyalist ideoloji çerçevesinde birleştirmeyi başarmıştı. Halka barış ve toprak vadeden Merkez Rada'nın en büyük destekçileri iktisadi ve insan kaynakları savaş sebebiyle tükenme noktasına gelmiş olan köylüler ile savaştan dönen askerlerdi. Ruslara, Yahudilere ve Lehlere de kültürel özerklik sözü verilmişti.⁸

Bu şekilde geçici Rus hükümetine bağlı özerk bir siyasi yapı olarak ortaya çıkan devlet, Petrograd'daki Ekim 1917 Bolşevik darbesi üzerine 9 Kasım 1917'de Merkez Rada'da ilan ettiği üniversal ile Ukrayna'nın Rusya ile olan federal bağlarını kestiğini ilan etti. Ancak, bu gelişmeden memnun olmayan Bolşevik saldırıları karşısında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı Devleti'nin desteği ile çok kısa bir süre ayakta durabilen Ukrayna Halk Cumhuriyeti Almanya'nın mağlubiyetinin ardından Bolşeviklerin galibiyeti ile neticelenen bir iç savaşla Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne dönüştürülmüştür.⁹ Bundan sonraki süreçte Ukrayna Halk Cumhuriyeti'nin sürgündeki hükümet üyeleri, anti-bolşevist Ukraynalı aydınlar ve siyasi aktivistler Avrupa'da kurdukları örgütler vasıtasıyla mücadelelerini anti-sovyetizm propagandası yaparak ve Ukrayna sorununu uluslararası örgütler nezdinde dile getirerek devam ettirdiler. Haklarında oldukça az bilgi bulunan bu örgütlerin bazıları şunlardır: Karpato-Rus Komitesi (Paris), Ukrayna Milli Komitesi (Paris), NDM UNR (Hollanda), NDM (Kopenhagen), NDM UNR (Roma), NDM (Bern), NDM (Bükreş).¹⁰ Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'nin de bu mücadelenin Türkiye'deki uzantısı olduğu anlaşılmaktadır.

Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'nin Kuruluşu

Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi (UKK) Aleksandr Viktorovich Adiassewitch (1865-19.02.1922) adlı İstanbul'a 1919 yılında Odesa'dan gelmiş olan Ukraynalı bir mühendis ve gazetecinin öncülüğünde kurulmuştur.¹¹ Başkan A. Adiassewitch ve Sekreter P. Chilovski imzalarıyla Cemiyeti Akvam'a gönderilen 28 Ağustos 1921 tarihli başvuru dilekçesinden komitenin bu tarihten kısa bir süre önce Şişli-Pangaltı'da kurulduğu anlaşılmaktadır.¹² Komite'nin 16 maddelik Tüzüğü demokratik usullerle belirlenen ve idare edilen bir teşkilat şeması çizmektedir. Buna göre UKK, genel kurul tarafından bir yıllığına seçilmiş 12 üyeden oluşmaktaydı. Bu üyeler içerisinde belirlenen başkan, başkan yardımcısı, sekreter ve sayman Komite'nin yönetim işlerini yürütmekle görevliydi. Ayrıca Komite'de birer alt birim olarak ihtiyaçlara göre, üyeleri gizli oyla seçilen ve her ay Komite'ye faaliyet raporlarını sunmakla yükümlü bölümler yer almaktaydı. Komite'nin masrafları bağışlar ve sağlanan diğer kaynaklardan karşılanmakta ve bu gelirler Komite'nin mal varlığına kaydedilmekteydi.¹³

UKK'nın 1914-1918 arasında benzeri hedefle yani Çarlık Rusya'sından bağımsız bir Ukrayna Devleti kurma amaçlı propaganda faaliyetlerinde bulunmuş olan Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin İstanbul şubesinin devamı olup olmadığına ilişkin her hangi bir ipucu yoktur.¹⁴ Bir devamlılık söz konusu olsa bile savaş yıllarında İttifak

⁸ Serhii Plokyh, *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015, 195,205.

⁹ Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Ankara Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990, 388.

¹⁰ Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine, 136.

¹¹ Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine, 137; Muhtemelen Adiassewitch, Beyazordu kumandanlarından Denikin'in Kızıldoru karşısında aldığı ağır mağlubiyetin akabinde Kırım ve Odesa'dan yapılan ilk tahliyelerle İstanbul'a gelen mülteciler arasında yer alıyordu. Odesa'dan ilk tahliye gemileri 5-6 Nisan 1919'da hareket etmişti. Bkz. Macar, Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, 37.

¹² *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-1)

¹³ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-2)

¹⁴ 14 Ağustos 1914'te o dönemde Avusturya'ya bağlı Lemberg (Lviv)'de kurulan bu örgüt Rusya'dan bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin kuruluşunu İttifak Devletleri'nin zaferinde gördüğünden Mariyan Basok-Melenevski adlı bir kurucu üyesini İstanbul'a göndererek Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'ın yanı sıra Türkiye'de de temsilcilik açmıştır. Örgütün, Avusturya-Macaristan ve Alman sefaretlerinin tavassutuyla İttihatçı Osmanlı hükümetinden ciddi oranda destek aldığı anlaşılmaktadır. Ukrayna'da Rus

devletlerinin himayesi altında faaliyet gösteren Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği Almanya'nın mağlubiyeti ile ortaya çıkan yeni siyasi konjonktürü değerlendirmek için tamamen yeni bir örgüt sıfatıyla İtilaf Bloku'na yanaşmış olmalıdır. Zira UKK, beyannamesinde ifade edildiği üzere Bolşeviklere karşı mücadelesinde İtilaf Devletlerinin yardımına bel bağlamıştır.¹⁵ Diğer taraftan bizi iki örgütün birbiriyle alakasız oldukları gibi kesin bir hükme götürmemekle birlikte üyelerinin tamamen farklı isimlerden oluştuğunu belirtmek gerekir.¹⁶ Birbirinin devamı olsun ya da olmasın her iki örgütün de nihai hedefinin Ukrayna halkının bağımsız ve demokratik bir Ukrayna devletinin yönetimi altında yaşamasını sağlamaktan ibaret olduğu kesindi. Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği İttifak Bloku'nun yardımıyla Çarlık Rusya'sının hakimiyetinden kurtulmak ve bağımsız bir Ukrayna Devleti yaratmak, UKK ise Bolşeviklere kaptırdıkları Ukrayna Halk Cumhuriyeti'ni İtilaf Devletleri'nin desteğiyle geri almak için mücadele vermişlerdir.

UKK'nın kuruluşuyla ilgili bir diğer sorun ise belgelerde yer alan ifadelerin yardımıyla nispeten çözülecek cinstendir. Cemiyeti Akvam'a sunulan dilekçedeki "İstanbul'da yeni kurulan" ifadesiyle Avrupa'da halihazırda faaliyet gösteren bir Komite'nin İstanbul şubesinin açılışının mı yoksa bağımsız olarak kurulan İstanbul merkezli bir komitenin mi kastedildiği açık değildir. Gerek tüzüğünün 3. maddesinde yer alan "Komite, benzer hedefler peşinde koşan diğer kuruluşlarla irtibat halindedir ve ortak hedefe ulaşmak için mümkün olduğunca onlara destek ve yardımını sağlar"¹⁷ ifadesi; gerekse programında "Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi, Ukrayna topraklarının bütünlüğünü ve Ukrayna devletinin Ukrayna halkının kendi iradesine göre yeniden örgütlenmesini sağlamak; ortak faaliyeti devam ettirmek; tüm ulusal siyasi partileri, tüm Ukraynalı grupları ve vatandaşları birleştirmek amacıyla oluşturulmuştur..."¹⁸ biçiminde ifade edilen 1. Maddesi UKK'nın Avrupa'nın muhtelif başkentlerinde faaliyet gösteren diğer milliyetçi Ukrayin teşkilatlarından bağımsız olarak kurulduğunu göstermektedir. Dahası, uluslararası destek elde etmek ve yasal bir statüye kavuşmak için Cemiyeti Akvam'a müstakil olarak başvuruda bulunması ve 1922 Cenova Konferansı'na diplomatik temsilci göndermesi de UKK'nın İstanbul merkezli bir örgüt olduğunun işareti sayılabilir.

UKK'nın merkez olarak İstanbul'u seçmiş olmasında kentin Ukrayna'ya olan coğrafi yakınlığı ile iktisadi öneminin beraberinde, İtilaf devletleri ile siyasi ve iktisadi açılardan yakın ilişki kurma fırsatı sağlaması gibi faktörlerin rol oynadığı anlaşılmaktadır. UKK'nın beyannamesinde bu açıkça ifade ediliyor: "Komite, Ukrayna'nın Boğaziçi kıyılarındaki karakolunu temsil eder. Böylece, Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi şimdiki ve gelecekteki ekonomik ve siyasi ilişkiler açısından Anavatanımızın kıyılarına çok yakın ve en önemli merkez olan İstanbul'da, Büyük Milletlerin temsilcileriyle yakın temas halinde kalarak Ukrayna halkının çıkarlarını savunmakta ve Sovyet iktidarının kaldırılmasından sonra Ukrayna'ya dost bu devletlerin ona sağlayabileceği manevi ve ekonomik yardımın zeminini hazırlamaktadır."¹⁹ Bunlara, 1921 yılı itibarıyla İstanbul'un, 65000 ile 150000 arasında rakamlarla ifade edilen farklı milliyetlere mensup Rusyalı mülteci nüfusuyla²⁰ UKK'ya anti-bolşevik propaganda faaliyetleri için bulunmaz bir fırsat sağlamış olduğu hususu da eklenebilir.

idaresine karşı geniş çaplı bir ayaklanma çıkarma planları yapan Basok-Melenevski bu amacını gerçekleştirmek için bizzat Enver Paşa'dan Odesa'ya yapılması muhtemel bir Türk harekâtına bir Ukrayna askeri birliğiyle katılma izni; Talat Paşa'dan da İttifak Devletleri'nin gelecekteki zaferi akabinde düzenlenecek barış konferansında bağımsız bir Ukrayna Devleti'nin kurulması için destek sözü almıştır. Her ne kadar, bunlar sadece tasarı düzeyinde kalmışsa da Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin İttihatçı hükümetin desteği ile Türkiye'de elverişli bir propaganda imkânı bulduğu ve bunu verimli bir şekilde kullandığı kesindir. Bu bağlamda, aralarında bağımsız Ukrayna fikrinin mimarlarından Mihailo Hruşevski'nin bir makalesinin de bulunduğu *Ukrayna, Rusya ve Türkiye: Makaleler Mecmuası* adlı Ukrayna davasını Türk kamuoyuna tanıtmaya amaçlı Türkçe bir kitapçık yayımlanmıştır. Ayrıca, 1914 yılında *Tanin ve Tasvir-i Efkâr* gazetelerinde "Ukrayna Cemiyet-i İstihlâsiyesi"nin bir beyannamesi ve Ukrayna ihtilâlinin gelişimi hakkında yazılar çıkmıştır. Yine Cemiyet'le bağlantılı olduğu düşünülen "Ukrayna Komitesi" adlı bir örgüte mensup bir grup Ukrayna milliyetçisi de Rusya'daki Rus olmayan unsurların milliyetçi hareketlerini destekleme politikası izleyen Teşkilât-ı Mahsus'a'nın himayesi altında İstanbul'da bulunuyordu. Hakan Kırımlı, "The activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the first world war", 1918-21, *Middle Eastern Studies*. 34/4 (1998): 177-200'den özetlenmiştir. Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'ni *Ukrayna, Rusya ve Türkiye: Makaleler Mecmuası* adlı kitapçığı esas alarak inceleyen diğer araştırma için bkz. Mustafa Oral, "Ukrayna Kurtuluş Komitesi ve Osmanlı Türkiyesi", *Karadeniz Araştırmaları*. 36(2013):23-30.

¹⁵ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-4)

¹⁶ UKK üyelerinden belgelerde isimleri geçenler A. Adiassewitch, V. Bogomoletz, V. Rodzianko, N. Kilenine, L. Postriganief, K. Prissofski, P. Chilovski. *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-2) iken 1918 başlarında İstanbul'da ikamet etmekte olan "Ukrayna Komitesi"nin üyeleri şunlardı: Yurii Menkin, İvan Mikhailov; Marko Yashin, Aleksandr Dimo, Yurii Romanenko, Aleksandr Gulotov. Bkz. Kırımlı, "The activities of the Union for the Liberation...", 199.

¹⁷ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-2)

¹⁸ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-3)

¹⁹ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-4)

²⁰ Macar ve Macar, *Beyaz Rus Ordusu Türkiye'de*, 66-67.

İstanbul'da mülteciler ve İtilaf devletleri askerleri arasında bolşevik propagandası yapıldığına ilişkin İtilaf Devletleri temsilcilerinin yazışmalarına yansımış bilgiler bulunmaktadır. Bu durumun özellikle İngilizleri bir hayli endişelendirdiği ve General Harington'un Sovyet ajanı olduklarından şüphelenilen mültecileri tutuklatarak sorgulama yapmaksızın Rusya'ya geri gönderdiği kayıtlara geçmiştir. Bu bağlamda 1921'de İngilizler, Bolşevik ajanı oldukları şüphesiyle aralarında 100 Rus subayı ve erinin de bulunduğu çok sayıda Rus, Rum, Alman ve Müslümanı tutuklamışlardır.²¹ Şüphesiz, İngilizlerin neredeyse her mülteciyi potansiyel Bolşevik ajanı olarak gördükleri böyle bir ortamın UKK'nın çalışmaları için de bir engel teşkil etmesi beklenebilirdi. Ancak, anti-komünist propaganda yapan bu örgütün İstanbul'daki varlığı ve değeri kısa sürede İngilizler tarafından anlaşılmış olmalıdır.

Bunu sağlayanın bizzat Adiyassevych'in İşgal kuvvetleri ile kurduğu yakın ilişki olduğuna şüphe yoktur. Adiyassevych bunu 1897-1908 arasında Londra'da mühendis olarak çalıştığı yıllarda İngiliz resmi kuruluşları ile basın camiasından edindiği çevreye²² ve muhtemelen bu sırada öğrendiği İngilizcesine borçluydu. Ayrıca, UKK'nın merkezinin bulunduğu Şişli semti de İstanbul'da İngilizlerin denetimi altındaki bölgeler içerisinde yer almaktaydı.²³ Bu sayede Komite, propaganda faaliyetlerini İtilaf kuvvetlerinin herhangi bir engeli ile karşılaşmadan yürütebiliyor, yayın organı *La Libre Ukraine* de sansüre takılmıyordu. Adiyassevych'in İstanbul'da ayrıca ticaret ve gazetecilikle de uğraştığı ve başta *The Daily Telegraph* olmak üzere önde gelen İngiliz gazetelerine Bolşeviklerin Ukraynalılara yönelik politikasını şiddetle eleştiren yazılar gönderdiği de bilinmektedir. Bu yolla, tanıdığı etkili İngiliz çevrelerin zihinlerine bağımsız ve demokratik bir Ukrayna fikrini yerleştirmeyi başarmıştır.²⁴

Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'nin Yayın Organı *La Libre Ukraine*²⁵

Aylık olarak yayımlanan ve Beyoğlu'ndaki L.Babok&Fils adlı Rus matbaasında basılan bu derginin dilinin Fransızca olması hedef kitlesinin İstanbul'un Rusyalı mültecilerinden ziyade Peralı Levantenleri, İşgal kuvvetleri özellikle Avrupa kamuoyu olduğunu göstermektedir. Adiassewich'in 1922 Nisan/Mayıs sayısında yayımlanmış bir yazısı derginin amacını Ukrayna'nın halihazırdaki durumunu ve Ukrayna halkının isteklerini Avrupa kamuoyuna duyurmak şeklinde tanımlamaktadır. Bu bağlamda Komite'nin programının yanı sıra, Avrupa kamuoyuna ve muhtelif ülkelerde yaşayan Ukraynalılara hitap eden beyannamesi dergide yayımlananlar arasındaydı.²⁶ Milli ve demokratik Ukrayna devletinin kuruluşunun ancak UKK'nın etrafında birleşilerek mümkün olabileceği; Ukrayna Milli Bağımsızlık hareketine iştirak edenler arasında dayanışmanın gereği, Bolşeviklere karşı yürütülen direniş hareketine destek talebi neredeyse her sayıda birer nakarat olarak tekrarlanan mevzular arasındadır. Komite, özellikle de Başkan Adiassewich yurtdışındaki Bolşevik propagandalarını geçersiz kılmaya yönelik karşı propaganda faaliyetlerine özel önem vermekteydi. Bu propaganda mücadelesinde hedefte Bolşevikler kadar uluslararası düzeyde yasal olarak faaliyet gösteren Pariste'ki Rusofil Ukrayna Ulusal Komitesi gibi Ukrayna milli mücadelesi karşıtı alternatif Ukrayna örgütleri de bulunuyordu.

UKK başkanı ve *La Libre Ukraine*'nin yayın sorumlusu Adiassewich'in Şubat 1922'de ölümünden sonra başkanlığı V. M. Bogomolets'in üslenmesiyle derginin yayın politikasında hissedilir bir değişim meydana gelmiştir. *La Libre Ukraine: Revue politique et littéraire* adını alan dergi UKK'nın başlangıçtaki amaçlarını savunmaya devam etti, ancak sayfalarına edebi türden yazıları da ekledi. Bu belki Adiassewich'in ölümüyle İngilizlerle kurulan kişisel ilişkilerin sekteye uğraması neticesinde devreye giren İtilaf sansürü mekanizmasına karşı bir önlemdi. Ancak bunu, değişen uluslararası siyasi konjunkturun bir yansıması olarak görmek daha sağlıklı bir yaklaşım olacaktır. 1921 sonlarında artık Rusya iç savaşında kazanan taraf kesin olarak belli olmuş ve Müttefikler de yavaş yavaş kuvvetlerini buradan çekmeye başlamışlardı. 1922'de Batı dünyasında Sovyetlere karşı oluşan havanın yumuşamaya başladığı hatta bu ülkenin iktisadi ilişkiler başlatmak amacıyla Cenova Konferansına davet edildiği bir uluslararası siyasi atmosferde Ukrayna davasının artık eskisi kadar gündemde kalmadığı tahmin edilebilir.

²¹ Bilge Criss, *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, 128.

²² Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine, 137.

²³ Criss, *İşgal Altında İstanbul*, 96.

²⁴ Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine, 137.

²⁵ Bu dergi Türkiye kütüphanelerinde bulunmamaktadır. Bu yüzden içeriği hakkındaki değerlendirmelerimiz Blavatsky, "The Committee of Salvation of Ukraine, 138-140." nin vermiş olduğu bilgileri esas almaktadır.

²⁶ Beyannamenin bir kopyası Cemiyeti Akvam'daki başvuru dosyasında da bulunmaktadır. *United Nations Archives at Geneva, League of Nations*, 11- 15477- 3043. (Ek-4), çevirisi makalenin ileriki sayfalarında verilmiştir.

Dergi'nin yayın politikasındaki değişimin diğer tezahürü de Ukrayna merkezli yayın politikasını bırakarak uluslararası konulara yönelmesiydi. Özellikle, 1922 Cenova Konferansı'na katılan Bolşeviklerin diplomatik faaliyetleri derginin gündemini fazlasıyla işgal etmiş gibi görünmektedir. UKK'yı muhtemelen V. Bogomolets'in temsil ettiği konferansa bir muhtıra sunularak Ukrayna'nın Rus temsilciler, özellikle Ukrayna Sovyet hükümetinin Bulgar kökenli başkan yardımcısı H. Rakovsky tarafından temsil edilmesi protesto edilmiştir. Ukrayna halkının milli bağımsızlık mücadelesinden asla vazgeçmeyeceği belirtilen muhtırada Rakovsky tarafından temsil edilen hükümetin Ukrayna'nın savaş halinde bulunduğu düşman bir ülkenin hükümeti olduğu; Ukrayna'nın geçici işgalinin bu hükümete meşruiyet kazandırmadığı; bunun Ukrayna halkının sürekli isyanları, Demokratik Ukrayna Cumhuriyeti Hükümeti'nin yayınladığı deklarasyonlar ile Şubat ayında Viyana'da toplanan Ukrayna Kongresi'nde alınan kararlarla ispatlandığı ve Ukrayna halkının Moskovalı Komünistler tarafından Ukrayna adına imzalanan hiçbir anlaşmayı tanımayacağı vurgulanan hususlar arasındadır.

1918-1921 arasındaki Ukrayna Milli İstiklal Mücadelesi'nin başarısızlık sebepleri ve bunlardan çıkarılacak dersler; Ukrayna, Baltık ülkeleri, Belarus, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Kuzey Kafkasya gibi ülkelerden müteşekkil "Gayri-Rus Halkların Anti-Bolşevik İttifakı" ile Bolşevizm kisvesine bürünmüş Rus emperyalizmine karşı Karadeniz devletlerinin katılacağı "Güney İttifakı" gibi projeler de *La Libre Ukraine*'nin sayfalarında dillendirilen mevzulardandır.

Komite'nin Programı²⁷

UKK'nın sekiz maddelik programı ayrıntılı ve insicamlı bir şekilde düzenlenmiş olmamakla birlikte kesin ve açık ifadelerle kaleme alınmıştır. Programın ilk maddesindeki "Ukrayna topraklarının bütünlüğünü ve Ukrayna devletinin Ukrayna halkının kendi iradesine göre yeniden örgütlenmesini sağlamak için tüm ulusal siyasi partileri ve tüm Ukraynalı grupları ve vatandaşları birleştirmek amacıyla kurulmuştur." cümlesinden UKK'nın Ukrayna'nın bağımsızlığı için mücadele eden dağınık haldeki bütün örgütleri birleştirmek veya bu örgütler arasında bir koordinasyon sağlamak amacıyla kurulduğu anlaşılmaktadır. Bundan sonraki 2. ve 3. maddelerde bağımsızlık hedefine ulaşmak için atılması gereken adımlar ve Komite'nin bu yolda üzerine düşen esas görev belirtilmektedir: "Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi, Ukrayna Kurucu Meclisi'ni Ukrayna halkının iradesini temsil etmeye yetkili tek organ olarak görmekte ve bu meclisin bir an önce toplanması için gerekli tüm çalışmaların yapılması gerektiğine inanmaktadır. Ancak, Ukrayna Kurucu Meclisi'nin toplanmasını sağlayabilecek birincil koşul ülkenin komünist iktidarın boyunduruğundan kurtarılmasıdır. Bu nedenle Komite'nin ana görevi Sovyet iktidarını devirmektir." Programın 4-5-6. maddeleri bu yolda izlenmesi gereken yöntemleri, silahlı mücadele için içerisinde tüm ulusal güçlerin yer alacağı ulusal bir ordunun kurulması; Bolşevik karşıtı bir cephe oluşturmak için eski Çarlık Rusyası toprakları üzerinde kurulmuş olan komşu devletlerle anlaşmaların yapılması ve Ukrayna topraklarında yaşayan bütün ulusları UKK'nın şemsiyesi altında birleştirilmesi olarak sıralanmaktadır. Kendisini demokratik bir örgüt olarak tanımlayan UKK 7. maddede bağımsızlık hedefine ulaşıldıktan sonra emekçilere ait olan toprakların paylaşım sorununun Ukrayna Kurucu Meclisi tarafından nihai olarak çözüme kavuşturulacağı; etnik kimliklerine bakılmaksızın tüm Ukrayna vatandaşlarının eşit haklara sahip olacağı ve Ukrayna halkının hayati çıkarlarının gerçek garantilerle korunacağı vaadinde bulunmaktadır. Programın son maddesi "Ukrayna halkının haklarını tanıyacağından emin olarak" ifadesi ile Komite'nin Cemiyeti Akvam'dan beklentisini yinelemektedir.

Komite'nin Ukrayna Halkına Çağrısı (Beyanamesi)²⁸

Beyanname aslında UKK'nın yukarıda özetlenen programının Ukrayna vatandaşlarını ulusal bağımsızlık mücadelesine katılma hususunda ikna etmeye yönelik ifadelerle kaleme alınan genişletilmiş bir metninden ibarettir. Bununla birlikte Komite'nin neredeyse bütün amaç, yöntem ve faaliyetlerini özetler nitelikte oluşu ve etkileyici üslubu itibarıyla mealen çevirisine yer vermek daha uygun olacaktır:

"Bir zamanlar çok zengin ve mutlu olan sevgili yurdumuz, şimdi sadece bir acı, gözyaşı ve umut vadisidir. Tarlalarını yabancı otlar kaplamış, kasabaları yarı harap, köyleri yanmaktadır. Fabrikaları artık çalışmaz halde. Vatanımızın seçkin yurtsever koruyucuları acımasızca yok edildi. Bütün Ukrayna alevler içinde ve oğullarının kanı seller gibi akıyor. Yabancı unsurların dayattığı vahşete boyun eğmeyi reddeden Ukrayna halkı, zalimlere karşı amansız bir mücadeleye devam etmektedir. Ukrayna halkı köle olmak istemiyor, çünkü yüzyıllardır özgürlüğü için savaşmaya alışmıştır. Komünist Enternasyonal kavramı ona tamamen yabancıdır, çünkü onun

²⁷ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations, 11- 15477- 3043. (Ek-3)*

²⁸ *United Nations Archives at Geneva, League of Nations, 11- 15477- 3043. (Ek-4)*

milli bilinci, derinlere kök salmıştır. Ukrayna vatandaşı Komünizm'den nefret ediyor, çünkü mülkünü seviyor ve başkalarınınkine de saygı duyuyor. Ukrayna halkının bir dünya devrimine ihtiyacı yoktur. Halkları Komünist Enternasyonal'in boyunduruğu altına sokma çalışmalarında yer almak istemiyor. Ukrayna halkının arzu ettiği tek şey, barışçıl bir hayatın ortasında, diğer halklarla dostluk ilişkileri içerisinde, emeğiyle elde ettiği ürünlerini onlara vererek ve karşılığında ihtiyacı olanı alarak kendi tarlasında çalışmaktır.

Ukrayna'nın Evlatları !

Vatan sizi çağırıyor; onun kurtuluşu için kişisel hırslarınızı, aranızdaki parti farklılıklarını ve sınıf mücadelesini unutun. Bu acı tecrübe anında hepiniz vatanınızın yardımına koşun. Sevgili Ukrayna adına, bu rezil rejimi devirmeli, sağlam bir blokta, Ulusal Ordu'da birleşmeli ve Ukrayna halklarına barışçıl bir rönesans olasılığını geri vermelisiniz. Ukrayna'yı kurtarıırken, aynı zamanda dünyayı da Enternasyonal'den, zorla dayatılan ve yalnızca ideolojik fanatiklerin, beyni yıkanmış zevk düşkünlerinin hayal gücünde var olabilen o geçici oluşumdan kurtaracaksınız.

Şu anda vatan savunucularının saflarında yer almayan bütün Ukrayna vatandaşları cinsiyetleri, dinleri veya milliyetleri ne olursa olsun, bu asil görevde işbirliği yapmaya çağılmaktadır. Bu çağrı aynı zamanda, kaderin bir eseri olarak dünyanın çeşitli ülkelerine dağılmış ve haklı davamızın zaferine enerjik bir şekilde katkıda bulunmak isteyen Ukrayna vatandaşlarına da hitap etmektedir. Ukrayna, muhtemel dünya devrimine karşı savaş veren diğer halklarla kardeşçe bir ittifak kurmak istediğinden onların da bu büyük halk hareketine katılımları çok değerlidir.

İstanbul'daki Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi, faaliyetlerini, Vatan'ın kurtuluşu için mücadele eden demokratik örgütlerle aynı doğrultuda yürütmektedir. Ayrıca Komite, Ukrayna'nın Boğaziçi kıyılarındaki karakolunu temsil etmektedir. Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi böylece, şimdiki ve gelecekteki ekonomik ve siyasi ilişkilerimiz açısından vatanımızın kıyılarına çok yakın ve en önemli merkez olan İstanbul'da, büyük milletlerin temsilcileriyle yakın temas halinde kalarak Ukrayna halkının çıkarlarını savunmakta ve Sovyet iktidarının yıkılmasından sonraki dönem için Ukrayna'ya dost bu devletlerin sağlayabileceği manevi ve ekonomik yardımın zeminini hazırlamaktadır.

Ukrayna Kurtuluş Komitesi, ülkede faaliyet gösteren örgütlerle mutabık olarak, ülkemizin topraklarını tahrip eden despotik komünist oligarşinin işgaline karşı mücadelenin tek yolunun silahlı mücadele olduğunu derin ve samimi bir üzüntüyle kabul etmek zorunda kalmıştır. Ancak Komite aynı zamanda, hangi milliyetten ve dinden olursa olsun, ülkenin barışçıl sakinlere karşı herhangi bir kısıtlama önlemi alınmasını şiddetle reddetmektedir. Şiddet olayları²⁹ ve yağma, yalnızca talihsizlikleri artırır ve safımızdaki savaşçıların sayısını azaltır. Irkları, dinleri ne olursa olsun tüm Ukrayna vatandaşları, ortak düşmana karşı savaşmak için uzlaşmalı, dostluk ve karşılıklı anlayış ruhu içinde bir araya gelmelidir. Yalnızca bu şartla zafer garanti edilebilir. Ukrayna halkının entelektüel gelişimi ve uygarlığın hızla iyileşmesi için yegâne koşul budur.

Ukrayna Kurtuluş Komitesi, Ukrayna'nın mücadele ettiği düşmanın aynı zamanda eski Rus devletinin topraklarında kurulmuş olan devletlerin ortak düşmanı olduğunu hesaba katarak ortak bir cephe oluşturmak amacıyla onları da birliğe katılmaya davet etmektedir. Komite, ortak düşmana karşı savaşmak için kurulacak bir ittifakın, daha sonraki barışçıl işbirliğinin değerli bir vaadi olacağını ummaktadır.

Ukrayna Kurtuluş Komitesi Ukrayna anayasasını hazırlamak; komşu güçlerle ilişkilerinin karakterini ve yapısını belirlemek için Ukrayna halkının kaderini tayin etmeye yetkili tek organ olan Ukrayna Demokratik Kurucu Meclisi'nin toplanmasını savunmaktadır.

Ukrayna Kurtuluş Komitesi, tarım sorunuyla ilgili tüm tartışmaların bütünüyle gereksiz olduğunu düşünmekte, toprağın çiftçilerin özel mülkiyetine ait olduğunu kesinlikle kabul etmekte ve bu sorunun detaylı çözümünü Ukrayna Kurucu Meclisi'ne bırakmaktadır. Ukrayna Kurtuluş Komitesi emek sorunuyla ilgili olarak işçilerin işletmenin kârına katılma hakkını kabul etmektedir. Komite, bankaların, kredi kuruluşlarının kurulmasının beraberinde başta tarım ve sanayi olmak üzere her türlü kooperatifin açılmasını teşvik edecektir.

Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi, diğer tüm benzer örgütlerle dayanışma içinde kalarak, vatanımızın yenibaştan inşası çalışmalarına devam edecek ve ikincisinden kaynaklanmadığı sürece herhangi bir şiddet girişimine açıkça karşı çıkacaktır. Komite, tüm Ukrayna vatandaşları ile ulusal örgütlerinin yasal eşitlik

²⁹ Metinde pogrom olarak geçmektedir. Pogrom: Rusça *pogromite* kelimesinden türemiş, özellikle Yahudilere yönelik şiddet eylemlerini tanımlamak için kullanılan terim. *Encyclopedia of War Crimes and Genocide*. New York: Infobase Publishing, 2006, 349; Beynamede Ukrayna'da yüzlerce Yahudi'nin öldürüldüğü 1905 Kiev ve Odesa pogromları kastedilmektedir. Bkz. Plokhly, *The Gates of Europe: A History of Ukraine*, 190.

ilkelerini destekleme görevini üstlenmiştir. Vatani, praetorian³⁰ birliklerin süngülerinden destek alan komünist çağların boyunduruğundan kurtarmak için silahlı bir gücün lüzumunu kabul eden Kurtuluş Komitesi, bu görevi yerine getirecek güçlü bir ulusal ordunun kuruluşunda aktif rol alacaktır. Komünist rejimin ve oligarşinin yıkılmasından sonra da bu ordu Kurucu Meclisin savunulması, halkın hak ve özgürlüklerinin korunması ve Ukrayna topraklarının muhafazasında görev alacaktır.”

(UKK Başkanı: A. Adiassewitch - Sekreter : P. Chilovski)

Sonuç

1921-1922 yıllarında İstanbul'da faaliyet gösteren Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'nin nihai hedefi Ukrayna'yı Sovyet işgalinden kurtararak Ukrayna milli hükümetinin yeniden tesisi olmakla birlikte Ukrayna'nın kurtuluşu için mücadele eden dağınık haldeki Ukrayin teşkilatlarını birleştirmek gibi bir misyonu üslendiği anlaşılmaktadır. Komite'nin 1914-1918 arasında İttihatçı hükümetin desteği ile İstanbul'da faaliyet gösteren Ukrayna'nın Kurtuluşu Birliği'nin bir devamı olup olmadığına ilişkin herhangi bir ipucu bulunmamaktadır. İncelenen belgelerde Komite'nin aynı dönemde Avrupa'nın muhtelif başkentlerinde faaliyette bulunan Ukrayna milli teşkilatlarından herhangi birinin Türkiye şubesi olduğuna ilişkin bir ifade de yer almamaktadır. Tam tersine, gerek Cemiyeti Akvam'a bağımsız olarak başvurması, gerek 1922 Cenova Konferansı'na temsilci göndermesi gerekse diğer milliyetçi Ukrayin teşkilatlarıyla koordineli olarak çalıştığına ilişkin beyanı Komite'nin İstanbul merkezli bir siyasi örgüt olduğu hususunda güçlü bir kanaat uyandırmaktadır.

Komite'nin merkez olarak İstanbul'u seçmesinde İtilaf devletleri temsilcileri ile yakın ilişki kurma ve onlardan destek almak gibi faktörlerin rol oynadığı yine belgelerde açık bir biçimde ifade edilmektedir. Rusya'dan gelen mülteciler arasında Bolşevik propaganda faaliyetlerinin İtilaf temsilcilerini oldukça fazla endişeye sevk ettiği bir dönemde bu anti-bolşevist örgütün İstanbul'daki faaliyetlerinin herhangi bir engelle karşılaşmadığı tahmin edilebilir. Diğer taraftan Komite'nin kurucusunun özellikle İngilizlerden müteşekkil bir çevre ile yakın teması da örgütün çalışmasını kolaylaştıran etkenler arasındaydı. Komite'nin propaganda çalışmalarında Ukrayna davası hususunda özellikle Avrupa kamuoyunun desteğini almaya yönelik bir politika izlediği açıktır. Komite'nin yayın organı *La Libre Ukraine*'in Ukrayince veya Rusça yerine dönemin lingua francası Fransızca olarak yayımlanması ve neşriyatta bu yolda yayımlanan yazılar bunu destekler mahiyettedir.

Son olarak bu çalışma ile işgal altındaki İstanbul'da milliyetçi bir Ukrayna teşkilatının işgal güçlerinin himayesinde faaliyette bulunduğu ve *La Libre Ukraine* adlı bir Fransızca derginin yayımladığı gibi iki temel bilgiye ulaşıldığını belirtmek gerekir. Özellikle ikincisi, Türkiye'de yayımlanmış Fransızca süreli yayınlar listesine yeni bir yayın eklemiş olması itibarıyla Türk Basın Tarihi çalışmalarına küçük bir katkı sağlamaktadır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşiv

United Nations Archives at Geneva, League of Nations, 11- 15477- 3043.

Telif Eserler

Andican, Ahat. *Cedidizmden Bağımsızlığa, Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2020.

Blavatsky, Serhiy, "The Committee of Salvation of Ukraine (Constantinople,1921-1922): Information-propagandist and international-diplomatic activities based on the materials of the French language *La Libre Ukraine*", *Наукосі праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 45 (2016):136-140. (Ukrayna Dilinde)

Criss Bilge. *İşgal Altında İstanbul*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

³⁰ Roma İmparatorlarının özel muhafızları (Y.N.)

Encyclopedia of War Crimes and Genocide. New York: Infobase Publishing, 2006.

Kırımlı, Hakan, "The activities of the Union for the Liberation of Ukraine in the Ottoman Empire during the first world war", 1918-21, *Middle Eastern Studies*. 34/4 (1998): 177-200.

Komar, Volodymyr, "Activities of The Anti-Sovyet Emigration in Turkey During the Inter-War Period", *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*. 2 (2017): 237-254.

Kurat, Akdes Nimet, *Türkiye ve Rusya*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1990.

Lenin V.I., *Collected Works (1896-October 1917)*. Vol. 41, Moscow: Progress Publishers, 1969.

Liber, George O. *Total Wars and The Making of Modern Ukraine, 1914–1954*. Toronto: University of Toronto Press, 2016.

Macar, Oya Dağlar, Elçin Macar. *Beyaz Rus Ordusu Türkiye’de*. İstanbul: Libra, 2010.

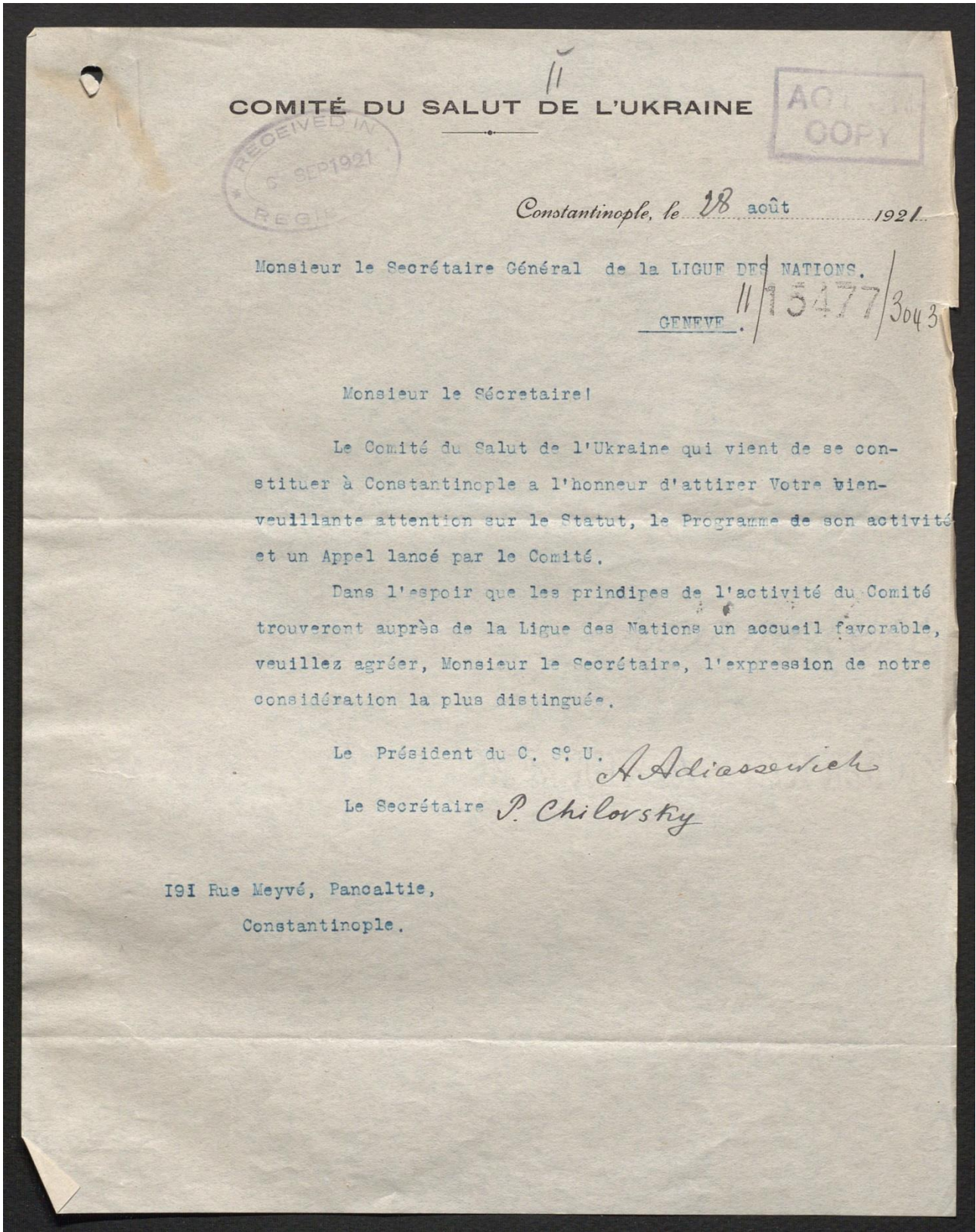
Oral, Mustafa, "Ukrayna Kurtuluş Komitesi ve Osmanlı Türkiyesi", *Karadeniz Araştırmaları*. 36(2013): 23-30.

Plochy, Serhii. *The Gates of Europe: A History of Ukraine*. New York: Basic Books, 2015.

Ukrayna Halaskâr Cemiyet-i İttihâdiyesi, *Ukrayna, Rusya ve Türkiye: Makaleler Mecmuası*. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürkâsı, 1915.

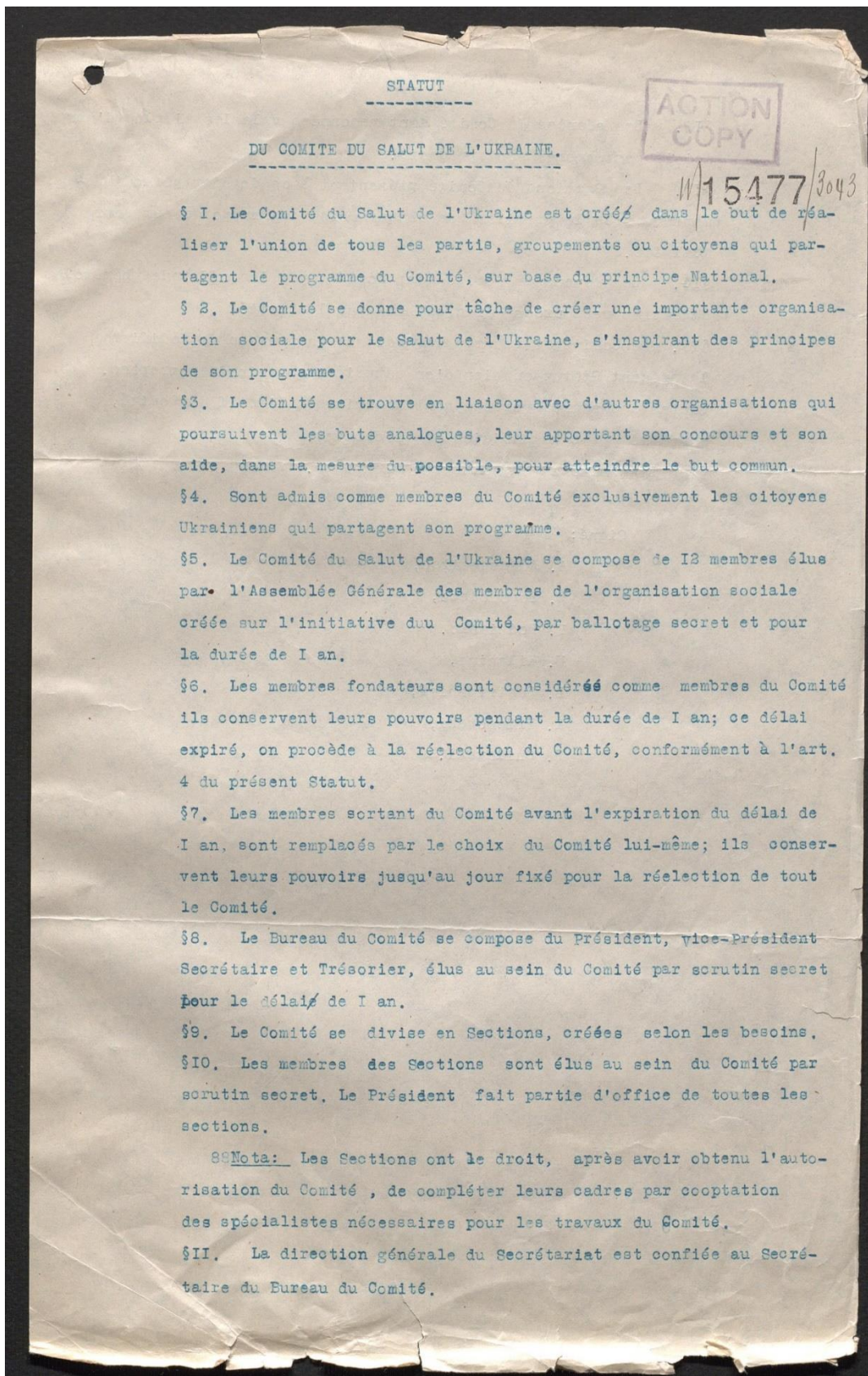
EKLER

Ek-1: Ukrayna'nın Kurtuluşu Komitesi'nin Cemiyet-i Akvam'a başvuru dilekçesi

United Nations Archives at Geneva, League of Nations, 11- 15477- 3043

Ek-2: Komite'nin Tüzüğü

§12. Les séances du Comité sont reconnues valables si plus d'une moitié des membres sont présents.

§13. Les Sections du Comité présentent à ce dernier périodiquement (après le premier de chaque mois) des rapports sur leur activité.

§14. Les moyens du Comité sont formés par les offrandes bénévoles et autres ressources recherchées par le Comité.

§15. Le Comité se réserve le droit de changer ou de modifier le présent Statut ou bien d'en supprimer certains paragraphes. Toutes les sommes versées sont inscrites à l'actif du Comité, conformément à la décision de ce dernier.

§16. Le Comité a son cachet et l'en-tête.

Signé:

A. Adiassewitch,

V. Bogomoletz,

V. Rodzianko.

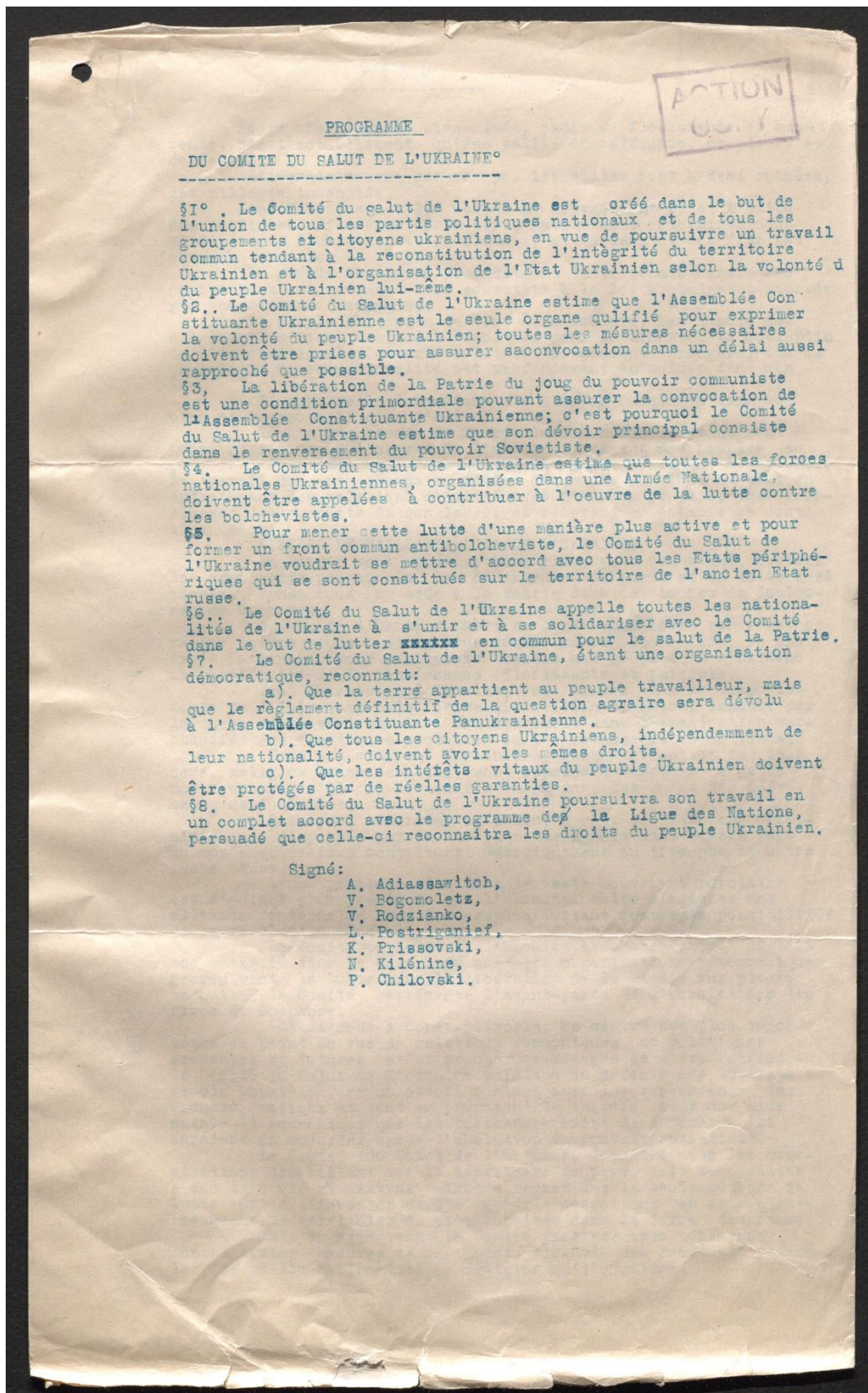
N. Kilenine,

L. Postriganief,

K. Prissovski,

P. Chilovski.

Ek-3: Komite'nin Programı

Ek-4: Komite'nin Beyannamesi

A P P E L .

ACTION
COPY

Notre chère Patrie bien-aimée, jadis si florissante et heureuse, n'est actuellement qu'une vallée de souffrance, de pleurs et de deespoir.

L'iveraie couvre ces champs, les villes sont à demi ruinées, les villages incendiés.

Les fabriques et les usines ne travaillent plus. L'élite des patriotes défenseurs de la terre natale sont exterminés sans pitié; toute l'Ukraine est en flammes, et le sang de ses fils est versé à torrents.

Le peuple Ukrainien poursuit une lutte tenace contre ses oppresseurs, se refusant à se soumettre à la loi brutalement imposée par les éléments étrangers.

Le peuple Ukrainien ne veut être esclave, car depuis des siècles il s'était habitué à combattre pour la liberté. La conception de l'Internationale Communiste lui est totalement étrangère, car la conscience de sa nationalité est profondément enracinée dans son âme.

Il abhorre le communisme: le citoyen Ukrainien aime son bien et respecte le bien d'autrui.

Il n'a pas besoin de la révolution mondiale et ne veut point participer à l'oeuvre de l'assujettissement des peuples au joug de l'Internationale Communiste; il aspire seulement à reprendre le travail dans ses champs au milieu d'une vie paisible et tout en entretenant les relations d'amitié avec d'autres peuples, leur fournissant les produits de son labeur et recevant en échange ce dont il a besoin.

FIDELÉS ET VAILLANTS FILS DE L'UKRAINE!

La Patrie vous appelle; pour elle, pour son salut, oubliez les sentiments personnels, les divergences de parti et la lutte des classes. Venez tous en aide à la Patrie dans ces heures de douloureuses épreuves.

Au nom de l'Ukraine chère et aimée vous devez renverser ce régime infâme, vous devez vous réunir en un bloc solide, en une Armée Nationale, pour ~~xxxxxxxx~~ rendre aux peuples de l'Ukraine la possibilité de la renaissance florissante et paisible.

Tout en sauvant l'Ukraine, vous sauvez en même temps le monde de l'Internationale- cette institution éphémère, imposée par la force et pouvant exister exclusivement dans l'imagination surchauffée des fanatiques sectaires ou des revasseurs endoctrinés.

Tous les citoyens Ukrainiens, sans distinction de leur sexe, religion ou nationalité, sont appelés à coopérer à cette noble oeuvre, s'ils ne se trouvent déjà dans les rangs des défenseurs de la Patrie.

Cet appel s'adresse également à ceux des citoyens Ukrainiens qui, dispersés par le hasard de leur sort dans divers pays du monde voudraient contribuer énergiquement au triomphe de notre juste cause.

Leur participation dans le vaste mouvement populaire est d'autant plus précieuse que l'Ukraine désire s'assurer une alliance fraternelle avec les peuples luttant contre la possibilité de la révolution mondiale.

Le Comité du Salut de l'Ukraine à Constantinople déploie son activité dans le même sens que les organisations démocratiques poursuivant la lutte pour la libération de la Patrie sur place; en outre, le Comité représente l'avant-poste de l'Ukraine sur les rives du Bosphore.

Ainsi donc à Constantinople, ce centre des plus importants au point de vue de relations économiques et politiques présentes et futures - et si proche des rivages de notre Patrie, - le Comité du Salut de l'Ukraine veille à la défense des intérêts du peuple Ukrainien, en un étroit contact avec les représentants des Grandes Nations et tout en préparant le terrain pour une aide morale et économique que les puissances amies de l'Ukraine lui auraient pu accorder après l'abolition du pouvoir Soviétique.

Le Comité du Salut de l'Ukraine, d'accord avec les organisations travaillant sur le territoire du pays, doit reconnaître à son très vif et sincère regret que la seule méthode de lutte contre l'invasion de l'oligarchie despotique des communistes ravageant le territoire du pays consiste dans la force des armes.

Mais en même temps le Comité proteste avec véhémence contre toutes mesures de contrainte vis-à-vis des habitants paisibles, de quelle nationalité ou religion qu'ils soient.

Les pogroms et les pillages ne font qu'augmenter les malheurs et diminuent le nombre des combattants.

Les citoyens Ukrainiens, sans distinction de leur race ou religion, doivent s'unir, animés d'un esprit de conciliation d'amitié et de compréhension mutuelle pour combattre l'ennemi commun.

A cette seule condition, la victoire est assurée, c'est la seule condition d'un développement intellectuel intense du peuple et du relèvement rapide de la civilisation en Ukraine.

Le Comité du Salut de l'Ukraine, considérant que l'ennemi contre lequel lutte l'Ukraine est en même temps l'ennemi commun de toutes les formations étatiques qui se sont constituées sur le territoire de l'ancien Etat Russe, appelle ces formations à l'Union dans le but de constituer un front commun.

Le Comité espère qu'une alliance conclue pour lutter contre l'ennemi commun sera un gage précieux d'une collaboration paisible ultérieure.

Le Comité du Salut de l'Ukraine, de même que que toutes les organisations officielles et sociales, préconise la convocation de l'Assemblée Constituante Démocratique panukrainienne - le seul organe qualifié pour décider du sort du peuple Ukrainien pour élaborer la constitution de l'Ukraine et pour établir le caractère et la nature de ses relations avec les puissances voisines.

Le Comité du Salut de l'Ukraine estime que que toutes les controverses au sujet de la question agraire sont parfaitement inutiles.

Il reconnaît que les terres appartiennent d'une façon définitive et à titre de propriété privée aux cultivateurs, laissant le règlement détaillé de cette question à la Constituante Panukrainienne.

En ce qui concerne la question ouvrière - le Comité du Salut de l'Ukraine reconnaît le droit des travailleurs à participer dans les bénéfices de l'entreprise. Le Comité favorisera l'ouverture de toutes sortes de coopératives, agricoles et industrielles principalement; de même que la création des banques populaires et des organisations de crédit.

A toutes ces institutions le Comité prêtera son assistance et son concours à l'étranger.

Le Comité du Salut de l'Ukraine, solidairement avec toutes les autres organisations analogues poursuivra le travail de la reconstitution du pays natal et s'opposera nettement à toute tentative de violence, d'où ces dernières n'émaneraient.

Le Comité se donne pour tâche de défendre les principes de l'égalité devant la loi de tous les citoyens Ukrainiens et de leurs organisations nationales.

Considérant que pour libérer la terre natale du joug des agents communistes qui s'appuient sur les baïonnettes des troupes prétoriennes, une force armée est nécessaire - le Comité du Salut de l'Ukraine prendra une part active dans la constitution d'une forte Armée Nationale dont le devoir serait, après l'abolition du régime communiste et de son oligarchie - la défense de l'Assemblée Constituante, la sauvegarde des droits et des libertés du peuple et le maintien de l'invulnérabilité du territoire de la mère- Ukraine.

Le Président du C. S. U. *A. Adiassevich*

Le Secrétaire *P. Chilovsky*

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 185-199.

Geliş/Received: 29.03.2023

Kabul/Accepted: 12.04.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1272916

(Araştırma Makalesi/Research Article)

BÖLÜNMENİN GÖLGESİNDE BİR ZAFER: TÜRKİYE’NİN HİNDİSTAN-PAKİSTAN AYRILIĞINA VE PAKİSTAN’IN KURULMASINA YÖNELİK TUTUMU*

A VICTORY IN THE SHADOW OF DISUNITY: TURKEY’S REACTION TO THE PARTITION OF INDIA AND THE EMERGENCE OF PAKISTAN

BAHAR İZMİR**

ÖZ

1940’lı yıllar Hindistan’a hem bağımsızlığı hem de bölünmeyi beraberinde getirdi. Aynı dönemde, yeni kurulmuş olan genç Cumhuriyet, mazlum milletlerin bağımsızlık hareketlerine sempatiyle bakmış; bunların başında, geçmişten bu yana Türk milletleriyle dayanışma içinde olan Hindistan gelmişti. 1940’lı yıllar boyunca, bağımsız olması öngörülen Hindistan ile ilişkiler gelişirken, İngiltere ile dış politikada tesis edilen barışçıl ilişkiler de gözetildi. Erken Cumhuriyet Dönemi’nin tarafsız ve barışçıl dış politika ilkeleri doğrultusunda, mazlum milletlerin bağımsızlık mücadelelerine dair bir sempati öne çıkarken, ülkelerin iç işlerine karışmama ilkesi de belirleyici oldu. Bu açıdan bakıldığında, Hindistan’ın bağımsızlığı ve bölgedeki sömürgeci aktör olan İngiltere’ye yönelik tutum dış politikada kendisini nasıl göstermişti? Türkiye Hindistan’ın bölünmesi ve Hindistan ile Pakistan adlı iki ayrı devletin kurulma sürecine nasıl baktı? Sanıldığı gibi, günümüzün paradigmatlarıyla değerlendirildiğinde Türkiye, Müslüman bir devletin kurulmasına olumlu mu tepki verdi yoksa bunu Hindistan için bir güç kaybı olarak mı gördü? Türkiye’nin tutumu bağımsız ve tek bir Hindistan’dan yanaysa bu dış politikadaki bir paradigma değişiminin mi ifadesidir? Bu makale, Hindistan, Türkiye ve İngiltere’deki arşiv belgeleri ve süreli yayınlar ışığında, bahsi geçen sorulara cevaplar aramaktadır. Bu anlamda makale, Pakistan fikrinin tarihsel arka planını da gözleterek Türkiye’nin hem Hindistan’ın bağımsızlığına hem de bölünmesine yönelik tepkisini Türk basını üzerinden analiz etmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Bölünme, Hindistan, Hint Bağımsızlık Hareketi, İngiltere, Pakistan, Türkiye, Türk Basını.

ABSTRACT

India has confronted with both independence and a partition in the 1940s. In the same period, Turkey, recently shaped as a modern republic, has shown sympathy to the independence movements of oppressed nations; thus India has been at the forefront of these nations. While relations with India were developing in the 1940s, the peaceful relations established with Britain in foreign policy were also taken into account. Considering the neutral and peaceful foreign policy, sympathy for the independence struggles of oppressed nations stood out while the principle of non-interference in the internal affairs of countries was also regarded. From this point of view, how did Turkey react to the partition of India and the formation of Pakistan? Considering today’s paradigms, did Turkey react positively to the establishment of a Muslim state or was it regarded as a loss of power for India? Regarding Turkey’s attitude supporting Pakistan today, is this an expression of a paradigm shift in foreign policy? This article seeks answers to the above questions in the light of archival documents and periodicals in India, Turkey, and England. In regard to this, the article aims to analyze Turkey’s point of view on the partition of India in the light of the Turkish press. In accordance, the main objective of the article is to interpret Turkey’s reaction to both the independence and partition of India by taking into account the historical background of the idea of Pakistan in 1940s.

Keywords: Great Britain, India, Indian Independence Movement, Partition, Pakistan, Turkey, Turkish Press.

* Bu çalışma, *Türkiye-Hindistan İlişkileri 1919-1947* başlıklı doktora tezindeki bir bölümün genişletilmesi ve yeniden ele alınması yoluyla üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Email: bizmir@ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0002-6752-0786.

Extended Abstract

The anti-colonial nationalist movement in India, which dates back to the 19th century, built up an ideological affinity to the anti-imperialist nationalist movement that emerged in Turkey after the First World War, thus supported the movement in Anatolia financially and politically. Since this period, anti-colonialism has been a common asset in bilateral relations and has been marked by Pan-Islamist solidarity for a long time. In this regard, Turkish and Indian nationalists could develop a common anti-imperialist language and discourse against British hegemony. After the successful conclusion of the Turkish Independence Struggle, the proclamation of the republic in Turkey, the abolition of the Caliphate, and the construction of a modern state according to nationalist and secular principles gave a new direction to bilateral relations. Turkey's modernization moves based on secular and nationalist principles have brought about some identity changes in foreign policy principles. Due to the identity transformation that Turkey underwent in the developing relations centered on the Caliphate until 1924, the Panislam motives that characterized the relations between the two countries started to lose their meaning and the relations have been shaped on new parameters.

Turkey turned to a Western foreign policy after the abolition of the Caliphate, at this point, the success of the newly established modern and independent Turkish Republic was instrumental in maintaining relations with India. Thus, although a secular state order has started to be shaped in Turkey, bilateral relations have continued to flourish in many dimensions even after 1924. After the abolition of the Caliphate, a discourse reminiscent of the religious arguments similar to the period of Turkish National Struggle also continued for maintaining the relations with India. Regardingly, it is possible to infer that the idea of supporting the independence movements of the Eastern nations and the sympathy for the anti-colonial movements are decisive in this manner. It is assumed that this tenet, which sympathizes with the independence movements in the eastern nations, functioned as a bond with India. Besides, considering the historical dimensions of Turkish-Indian relations, it can be predicted that India's independence was motivated by Turkey in this process. At this point, considering that the independence of India is also intertwined with the establishment of Pakistan, it is a matter of curiosity how this crossroad evoked a reaction in Turkey.

In order to understand the emergence of Pakistan and the process leading to the independence of India, it is necessary to regard the fundamental issues of the 1940s, which overlapped with the Second World War, and the stages of the Indian independence movement. Considering the phases of Indian Independence Movement since the 1940s, the main ideal was the accomplishment of an independent India after World War II. At the same period, Turkey was not actively involved in the war, however, it experienced the negative effects of the war period. In brief, the political discourse of both countries has been shaped by the war remarkably during 1940s. Nevertheless, secular, modern, and independent Turkey, built on the balance of the Ottoman Empire, aroused great admire in India. In the same way, the main agenda of India, shaped by the war, internal conflicts and the steps taken towards independence, has also been attributed great importance in the Turkish press. In particular, Indo-British relations, the issue of India's independence, and the British-Indian policy were the issues brought to the fore by the Turkish press.

In this context, this article aims to inspect how Turkey views the partition of India and the formation of Pakistan. Because it can be claimed that Turkey's reaction to a separate Muslim state, on the contrary, a supporting tone for the independence of India, is at a very different point from the principles of Turkish foreign policy today. Considering the fact that the early Republic, which turned to a rational and neutral foreign policy after the abolition of the Caliphate, a "religious reference" did not coincide with the parameters of the period. In this regard, this article is a trial to analyze how Turkey reacts to both the independence of India and the formation of Pakistan based on archival documents and periodicals of Turkey and India. If it is concluded that Turkey reacts to the idea of Pakistan from a very different point of view than it does today, it will be questioned whether this indicates a radical change in the policy of Turkish foreign policy towards South Asia.

Giriş

Türk devletleri çok eski devirlerden beri Hindistan coğrafyasına büyük ilgi duydu. Babür İmparatorluğu ve 19. yüzyılda oluşturulan İngiliz sömürgeciliği boyunca Hint alt kıtası ile ilişkilerin devamlılığı Osmanlı Devleti üzerinden gelişti. Özellikle Sultan II. Abdülhamit Dönemi'nde Hilafet kurumunun Panislamist bir düzlemde güncellenmesiyle birlikte Türk-Hint ilişkilerinde yeni bir dönem başladı. Halifelik kaldırılıncaya kadar iki ülke arasındaki ilişkiler bu kurumun etrafında şekillendi. Trablusgarp Savaşı'ndan Türk Bağımsızlık Mücadelesi'ne kadar Hindistan'ın Osmanlı Devleti'ne/Türkiye'ye yaptığı yardımlarla bu ilişkiler pratik bir boyut kazandı.

Hindistan'ın Türklere yönelik desteği Hint Hilafet Hareket Hareketi ile daha örgütlü bir boyuta ulaştı. Aynı zamanda, Türkleri desteklemek ortak zemininde büyüyen antiemperyalist tepkiler, Hindistan genelinde bağımsızlık hareketinin tabanını genişletmiş, Hindu-Müslüman birliğine giden yolu açmıştı.¹ Halifeliğin kaldırılmasına kadar geçen sürede hem söz konusu kurumun devamlılığını sağlama ideali hem de antiemperyalist vurgu Türk-Hint ilişkilerinde ortak bir dayanışma zemini sağladı. Kısacası, Hint Hilafet Hareketi Millî Mücadele boyunca Türk tezinin dünya kamuoyuna duyurulmasına ve Türklere bu süreçte maddî ve manevî destek verilmesine önemli katkılar sundu, ki nitekim ilişkiler de Halifeliğin kaldırılmasına kadar bu motivasyon üzerinden gelişmeye devam etti.² Milli Mücadele Dönemi'nde Türkiye-Hindistan-İngiltere üçgeninde gelişen ilişkilerde Hint halkının Türkiye'ye yaptığı maddi ve manevî destek tam bir fedakârlık örneği teşkil etti ve ikili ilişkilerin dayanak noktası haline geldi.³

Hindistan'ın bir İngiliz sömürgesi olması hasebiyle Türkiye-Hindistan arasındaki ilişkilerde, Hilafet kadar önemli bir başka faktör de dönemin başat emperyalist devleti olan İngiltere oldu. Geçmiş 19. yüzyıla uzanan Hindistan'daki anti-kolonyal milliyetçi hareket, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de ortaya çıkan anti-emperyalist milliyetçi harekete ideolojik bir yakınlık duymuş; Anadolu'daki hareketi maddî ve politik anlamda desteklemişti. Bu dönemden itibaren ikili ilişkilerde İngiliz karşıtlığı ortak kader olmuş ve sürece Panislamist bir dayanışma damgasını vurmuştu. Bu doğrultuda, Türk ve Hint milliyetçileri İngiliz hegemonyasına karşı ortak bir anti-emperyalist dil ve söylem geliştirebilmişlerdi.

Türk Bağımsızlık Mücadelesi'nin başarıyla sonuçlanmasının ardından ise Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı, Halifeliğin kaldırılması, milliyetçi ve laik esaslara göre bir devletin inşası, Türk-Hint ilişkilerine yeni bir istikamet verdi. Türkiye'nin laik ve milliyetçi esaslar üzerine kurulu modernleşme hamleleri, dış politika ilkelerinde birtakım kimlik değişimlerini beraberinde getirdi. 1924'e kadar Hilafet merkezli gelişen ilişkilerde Türkiye'nin geçirmiş olduğu kimlik dönüşümü dolayısıyla, iki ülke ilişkilerini karakterize eden Panislam motifleri artık anlamını yitirdi. İkili ilişkilerin Hilafet ekseninde geliştiği dönemde, Hindistan'ın desteği doğal olarak dinî bir arka plana dayanıyordu, fakat Halifeliğin kaldırılmasından sonra da ilişkiler çeşitli alanlarda gelişmeye devam etti. 1924'ten sonra ikili ilişkiler yeni paradigmalara doğrultusunda kurgulandı ve Türk-Hint ilişkileri Halifesiz dönemde gelişmeye devam etti. Bunda şüphesiz ki Hindistan'ın milliyetçi unsurları tarafından idealize edilen bağımsız-modern devlet ülküsünün Türkiye'de hayata geçirilmesi önemli bir unsur olmuştu. Ayrıca, "ortak düşman" olarak görülen İngiltere'ye karşı kurulan antiemperyalist mücadele söylemi de Hint milliyetçileri ile Türk milliyetçileri arasındaki bağı güçlendirmiş; ilişkilerin din ortak paydasından farklı alanlara sirayet etmesine vesile olmuştu.⁴

Halifesiz dönemde, özellikle de 1930'lar ve 1940'lar boyunca, ikili ilişkiler bölgedeki sömürgeci statüsünden dolayı İngiltere'nin başat aktör olduğu bir denklemle ilerledi. 1939'dan itibaren Hindistan, bir yandan savaşın getirdiği ağır koşullarla boğuşurken diğer yandan bağımsızlık adına İngilizlerle çok boyutlu bir diplomasi

¹ Mina Gault, *The Khilafat Movement*, New York: Colombia University Press, , 1982, 66-67; "Indian Congress and Turks", *The Times*, 10 Ocak 1923, 1.

² Türk tezini savunmak için yürütülen propaganda faaliyetleri, Hint Hilafet Hareketi ile yürütülse de hareket bünyesinde Tüm Hindistan Hilafet Komitesi ve Jamiatul Ulema-ı Hint gibi oluşumlar da ortaya çıktı. Bunlar da yine Türk tezinin iç ve dış politikada savunulması adına faaliyet yürütmekteydi. Bkz. "Al Jamiatul Ulama-e Islam Conference", *The Star of India*, 11 Ocak 1947, 3; *Nehru Memorial Museum and Library Archives (NMML)*, Institutional Collections-Jamiatul Ulema-i Hind/ R-1934/Roll I/1925, (Jamiatul Ulemai Hint 1925 yılı alınan kararları içeren minute book).

³ Milli Mücadele Dönemi'nde Hilafet ekseninde gelişen ilişkilere dair bakınız: Azmi Özcan, *Pan-İslamizm Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*, İstanbul: İsam Yayınları, 1997; Mim Kemal Öke, *Hilafet Hareketleri*, İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2005; K. Kemal Aziz, *Hint Hilafet Hareketi Belgelerle 1915-1933*, İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.

⁴ Bahar İzmir, *Türkiye-Hindistan İlişkileri (1919-1947)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2022, 306-317.

yürüttü.⁵ Nitekim 3 Eylül 1939'da savaşın patlak vermesi üzerine Hindistan Genel Valisi Lord Linlithgow, Hindistan'ın İngilizlerin yanında savaşa girdiğini ilan etti. Hindistan'ın bu şekilde bir emrivaki ile savaşa dâhil edilmesi, Hint kamuoyunda büyük bir şok etkisi yaratarak İngiliz karşıtı tutumu güçlendirdi. İngilizlerin izlediği bu tek taraflı siyaset, Hindistan'da "İstiklal Ateşi"nin hararetini yükselten bir işlev de üstlendi. Bu açıdan 1940'lı yıllar, Hindistan'ın bağımsızlığının yüksek sesle dillendirildiği yıllar oldu. Savaşın hemen sonra, Satyagraha Hareketi⁶ yeniden başlayacak ve İngilizleri protesto etme eylemleri ülke çapında hız kazanacaktı.

1940'larda Hint milliyetçilerinin temel hedefi elbette ki Hindistan'ın bağımsızlığını sağlamaktı. Satyagraha da kişinin bireysel olarak bunun için ortaya koyduğu çabayı ifade ediyordu. Savaş atmosferinde istiklal hareketi için değişmeyen bir tek şey vardı: Hindistan'ın bağımsızlık mücadelesinden taviz verilmemesi. Bununla birlikte savaş süresince Hindistan'ın durumunun tam bir belirsizlik içinde olduğunu da ifade etmek gerekir. Zira bir yandan bağımsızlık talepleri hız kazanırken İngiliz baskısı artarak devam ediyordu. Tüm bu parametrelere bir de Pakistan taleplerinin eklenmesi, Hindistan'da 1940'lı yılların büyük bir değişim getireceğinin habercisiydi. Ki öyle de oldu; İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren, Hindistan ve İngiltere arasındaki müzakere süreci hız kazandı ve Hindistan'ın bağımsızlığı konusunda somut adımlar atıldı.⁷

İngiltere ve Hindistan arasındaki müzakere sürecinin sonunda Hindistan 15 Ağustos 1947 tarihinde bağımsızlığını kazandı. Hindistan'ın bağımsızlığı, yaklaşık iki asra uzanan Hint Bağımsızlık Hareketi'nin gelişiminin ve farklı evrelerinin başarıyla sonuçlanmasının bir neticesiydi.⁸ Bu noktada, Hindu ve Müslüman halkları temsil eden ve bu gaye uğruna mücadele eden Hint Milli Kongresi (1889)⁹ ve Müslümanları temsil etme iddiasıyla kurulan Müslüman Birliği (1906) iki önemli aktör olarak öne çıkmaktaydı. Fakat bu iki oluşum siyaseten ve içerik olarak farklı bir hedef uğruna mücadele etmişti. Söz konusu siyasî oluşumların temsili noktasında keskin ayrımlar olmadığını söylemek gerekir. Zira söz konusu dönemde Muhammed Ali Cinnah'ın liderliğini yaptığı Müslüman Birliği yalnızca Müslümanların siyasî temsilcisi olmadığı gibi, Mahatma Gandhi liderliğindeki Kongre Partisi veya Hint Milli Kongresi de yalnızca Hinduların siyasî temsilcisi konumunda değildi.

⁵ Hindistan'daki bağımsızlık hareketinin özellikle de 1930'lardan itibaren gelişen ve kansız ihtilal olarak tanımlanan ikinci safhası, Türk basınının ilgi odağı haline gelmişti. Bunda, Hint Bağımsızlık Hareketi'nin şiddet yerine eylemsizlik içeren pasif direniş yönetimini izlemesi etkili oldu. Bu süreçte 1930'lu yıllarda Simon Komisyonu, ardından ona tepki olarak ortaya çıkan Nehru Raporu, Yuvarlak Masa Toplantıları ve Sivil İtaatsizlik eylemleri Türk basınında büyük bir takdirle ele alındı. Basında Hint İstiklal Hareketi'nin tarihsel gelişimine, hedeflerine ve istiklal idealinin haklılığına yer verildi. Aynı zamanda, Hindistan bağımsızlık hareketinin çok önemli safhalarına karşılık gelen bu gelişmeler, Hindistan'ın bağımsızlığının da yolunu açtı. Bkz. "Hindistan'da Kansız İhtilal Başladı", *Vakit*, 4 Ocak 1930, 1; T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30.10/234.580.2, 10.01.1935, (Hindistan'a verilecek yeni idari şekil hakkında muhtelif parlamento komisyonunca hazırlanan raporun İngiltere ile Hindistan'da ne suretle karşılandığı hakkında Londra Elçiliğimiz A. Fethi'den alınan rapor.

⁶ Satyagraha felsefesi yani pasif direniş Gandhi Günay Afrika'dayken 1915'ten itibaren şekillenemeye başladı. Sat: truth yani gerçek, Agra: firmness yani kararlılık anlamına gelir. Bu kelimeler birleştirilerek "mücadele için kararlılık" anlamına gelen satyagraha kelimesi ortaya çıktı. "Passive Resistance", *The Advocate*, 30 Ağustos 1917, s.5. Gandhi, otobiyografisinde kendi ifadesiyle satyagraha'yı "zayıfın en güçlü silahı" olarak nitelendirir. Bkz: Mohandas. K. Gandhi, *An Autobiography or The Story of my Experiments With Truth*, çev. Mahadev Desai, Ahmedabad: Navajian Publishing House, t.y, 384. 188; *NMML Archives*, Gandhi Papers, Satyagraha Movement, 1919 (Gandhi tarafından Satyagraha ile ilgili Hint Genel Valisine yazılan yazı).

⁷ II. Dünya Savaşından itibaren Hindistan ve İngiltere arasındaki müzakere süreci hız kazandı. Savaş süreci aynı zamanda Hint Bağımsızlık Hareketine ivme kazandıran bir misyon da üstlendi. Bu dönemde, İngilizler tarafından sunulan Cripps Teklifleri (1942), Quit India Hareketi (Hindistan'dan Elinizi Çekin Kampanyası), Simla Konferansı (1945), gibi gelişmeler ikili müzakerelerin birer evresiydi. Son olarak, İngilizler, Şubat 1947'de, Lord Mountbatten'ın son Genel Vali olarak atandığını ilan etti. 15 Ağustos 1947 tarihine kadar Hindistan'ın bağımsızlığın detaylarının belirlenmesi ve bölünme koşulları, bu Genel Vali döneminde belirlendi ve bu Mountbatten Planı olarak tarihe geçti. Bkz: Hermann Kulke, Dietmar Rothermund, *Hindistan Tarihi*, çev. Müfit Günay, İmge Kitabevi, İstanbul, 2001; Burton Stein, *A History of India*, ed. David Arnold, Blackwell Publications, Oxford, 2010.

⁸ Hindistan'da 1757'de Bengal'in işgali ve Plassey Savaşı ile bölge İngiliz sömürgesi haline geldi. İngilizlere karşı ilk tepki bu dönemde Bengal bölgesinde başladı. Hindistan'da İngiliz hâkimiyetine karşı ilk örgütlü tepki ise "1857 Büyük İsyanı" ile ortaya çıktı. 1857-1858 tarihinde gerçekleşen ulusal nitelikli bu hareket, modern Hindistan tarihinin milat noktası olarak kabul edilir. Hint alt kıtasının "İlk Bağımsızlık Savaşı" olarak da kabul edilen bu isyan, bölgede İngiliz yönetiminin temellerini sarsarak büyük bir kitlesel harekete dönüştü. Hindistan Bağımsızlık Hareketi, Bengal'de 1757'de başlayan bu isyandan 1947 yılına kadar uzanan bir süreci kapsamaktadır. Bkz. Barbara D. Metcalf, Thomas R. Metcalf, *A Concise History of Modern India*, Cambridge: Cambridge University Press, 2006; Lilian M. Penson., "Bengal Administrative System 1786-1818", *The Cambridge History of India; British India 1497-1858*, Vol V, 433-460; Viyanak Damodar Savarkar, *The Indian War of Independence 1857*, New Delhi: Asian Educational Services, 2014, 541-47; Bipan Chandra vd, *India's Struggle For Independence 1857-1947*, Penguin Books, 453.

⁹ Hint Bağımsızlık Hareketinin önemli bir dönüm noktası teşkil eden Hint Milli Kongresi, 1885'te Lord Dufferin Dönemi'nde, Bombay'da 70 Hintlinin girişimiyle kuruldu. İngiliz idaresinde çalışan Alan Octavian Hume adlı İngiliz reformcunun desteği de İngiltere'nin rıza göstermesinde etkili oldu. Kongre, milli hareketin omurgasını oluşturmanın yanı sıra bağımsız bir Hindistan'a giden sürecin öncüsü oldu. Bkz: İzmir, *Türkiye-Hindistan İlişkileri (1919-1947)*, 43-44.

Kısacası, bağımsızlık hareketinin öncülüğünü yapan Hint Milli Kongresi yalnızca Hinduları kapsamamakta, Müslümanlar da Kongre çatısı içinde temsil edilmekteydi.

15 Ağustos 1947 tarihi Hindistan'ın İngiliz sömürgesinden kurtulmasını işaret ederken, aynı zamanda Hindistan'ın bölünmesi ve Pakistan adlı Müslüman bir devletin kurulması anlamına da geliyordu. Nitekim 1940'lı yıllardan itibaren Hindistan ve İngiltere arasında yapılan müzakerelerde Pakistan fikrinin açıkça ilan edilmesi, Hindistan'ın tek/birleşik bir statüde kalamayacağını ilk işaretini vermişti. Şöyle ki Müslüman Birliği'nin 1 Mart 1940 tarihinde Lahor'da yapılan bir oturumda Pakistan fikrini ilan etmesi gerek Müslümanlar gerekse de Hindular için geri dönüşü olmayan bir yolu açmış oldu. Bununla birlikte Muhammed İkbâl'in Müslümanlar için ayrı bir devletin gerekliliğine atıf yapan Allahabad'ta 1930 yılında yaptığı konuşması sürecin başlangıcı olmuş, İngilizlerin desteğiyle bu talepler yasal bir zemin kazanmıştı. Aynı zamanda savaş yıllarında iyice günyüzüne çıkan Hindu-Müslüman çatışmaları da Müslüman Ligi'nin elini güçlendiriyordu(!) Bu sırada, Pakistan fikrinin ideolojik argümanları da oluşturulmaya başlandı. Bunların başında Muhammed Ali Cinnah tarafından ortaya konulan "İki Ulus Teorisi" geliyordu. Bu teori ile Hindu ve Müslümanların iki ayrı ulus olduğu Cinnah tarafından ileri sürülmüştü.¹⁰

Cinnah'ın ayrı bir devlet kurulması adına ısrarcı tutumunun nedenleri hâlâ tartışılmakla birlikte, Hindistan'daki Müslümanların tamamını temsil ettiği iddiası da gerçeklikten uzaktır. Zira ayrı bir devlete kesinlikle karşı çıkan ve bağımsız/tek bir Hindistan'dan yana tavır alan Müslümanların olduğu da bir vakıdır. Bu doğrultuda, hem bir Müslüman olan hem de Kongre Hareketi'nin başkanlığına seçilen Mevlâna Ebul Kalam Azad'ın da 1940 yılındaki başkanlık konuşmasında ifade ettiği gibi, "belki de tek ve bağımsız bir Hindistan mümkündür." Fakat Hint İstiklal Hareketi'nin süreçleri, Cinnah'ın talepleri ve İngilizlerin politikalarının bir neticesi olarak bu gerçekleşmedi.¹¹

Hindistan'a hem bağımsızlığı hem de bir bölünmeyi getiren 1940'lı yıllarda, Hindistan ve bölgenin başat aktörü İngiltere ile ilişkiler, söz konusu dönemin Türk dış politikası açısından da önem arz etti. Önce Atatürk ve daha sonra İsmet İnönü Dönemi Türk dış politikasının tarafsız ve barışçıl dış politika ilkeleri de dikkate alındığında, mazlum milletlerin bağımsızlık mücadelelerine dair bir sempati öne çıkarken, diğer yandan ülkelerin iç içlerine karışmama gibi bir ilke de belirleyici oldu. Bu anlamda, sanıldığı gibi, günümüzün paradigmatlarıyla değerlendirildiğinde Türkiye, Müslüman bir devletin kurulmasını nasıl karşıladı? Pakistan'ın kurulmasını, Müslüman bir devletin kurulması noktasından mı değerlendirdi ya da Hindistan için bir güç kaybı olarak mı gördü? Türkiye'nin Hindistan'ın bölünmesine yönelik bakışı nasıl olmuştur? Türkiye, Pakistan fikrine yakın bir tutum sergilediyse, Hindistan'ın bağımsızlığını nasıl bir kategoriye koymak gerekir? Bu anlamda, literatürde kabul edildiği gibi Müslüman devleti olmasından ötürü Pakistan fikri Türk kamuyunda desteklenmiş midir? Söz konusu makale Hindistan, Türkiye ve İngiltere'deki original belgeler ve süreli yayınlar ışığında, bahsi geçen sorulara cevaplar aramaktadır. Aynı zamanda, makale esas olarak Türkiye'nin Pakistan'ın kurulmasına yönelik tutumunun, dini bir duygudaşlık düşüncesinden hareket edip etmediğini sorgulamaktadır.

Erken Cumhuriyet Dönemi'nde Türk Hükümetleri'nin dış politikalarına uygun bir şekilde Türk basını da tek ses olarak Hindistan'ın bağımsızlık isteklerini desteklemişti. Lakin Türk-İngiliz ilişkilerinin "dostane" bir havada sürdüğü 1930'larda, bu desteğin İngiltere'yi doğrudan hedef almadan verilmesine özen gösterilmişti. II. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından ise Hindistan'ın bağımsızlık istekleri yeni bir sürece girmiş; bir yandan bağımsızlık adına somut adımlar atılırken diğer yandan da ülkenin ikiye ayrılarak Müslümanların ayrı bir devlet kurması gündeme gelmişti. Bu nedenle Hindistan topraklarının bir kısmında "Müslüman Pakistan"ın kurulması fikrinin tartışılmaya başlandığı 1940'tan itibaren, Türk basınında Hindistan'ın bağımsızlığı meselesine dair farklı görüşler dile getirilmeye başlanmıştı. Bu süreçte Türkiye'nin ve dolayısıyla Türk basınıının önünde iki seçenek vardı: Ya Hindistan'ın ikiye bölünerek Hindularla Müslümanların ayrı ayrı devletler kurması desteklenecek ya da tek ve tam bağımsız Hindistan fikri desteklenecekti. Bu doğrultuda makalede 1940'lı yılların Hindistan'ına odaklanılarak bağımsızlığa ve bölünmeye giden süreçte yaşanan gelişmelere Türk basınıının nasıl tepki verdiğinin tespit edilmesi amaçlandı.

¹⁰ *NMML Archives*, Pre-Nehru Papers/ Writings and Speeches by Him/F. No: 269/ 1937 (Cinnah tarafından Müslümanların ayrı bir ulus olduğunu vurgulayan konuşma).

¹¹ *The National Archives UK*, (TNA), CAB 127/60, Mart 1940, Ramgard (Mevlâna Edul Kalam Azad'ın Hint Ulusal Kongresi'nin 53. Oturumunda Yaptığı, başkan seçilmesi üzerine yaptığı başkanlık konuşması); *NMML Archives/All India Congress Committee Resolutions*, 53. Oturum/1940, Ramgarh, (Mevlâna Ebul Kalam Azad'ın 1940 yılında yaptığı başkanlık konuşması). Ayrıca bkz: Ayesha Jalal, *The Sole Spokesman Jinnah, The Muslim League and the Demand for Pakistan*, Cambridge: Cambridge University Press, 1994, 57.

1. Hindistan İçin “Ölme Ya da Yaşama Davası”: Türkiye’nin Hindistan Bağımsızlık Hareketine Yönelik Tutumu

Öncelikle, Türk basınının Hindistan meselesini İngilizlerin değil Hint milliyetçilerinin penceresinden ele aldığı altını çizmek gerekir. Bu doğrultuda Hindistan’ı konu alan değerlendirmelerde, bu ülkenin bağımsızlığı lehine bir tutumun takınıldığı görülür. Hint milliyetçilerinin bağımsızlık adına verdikleri demeçler ve bu amaca hizmet eden eylemler Türk basınının üzerinde durduğu konuların başında geldi.¹² Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi İngilizlerin savaş bitince Hindistan’a bağımsızlık vermek zorunda olduğuna yer vermiş, Nehru’nun sözlerine atıfta bulunup Hint halkının “harpten sonraki icraate dair kuru sözler duymak istemediğine” vurgu yapmıştı. Bu gelişmeyi öne çıkaran *Cumhuriyet* gazetesine göre, İngilizlerin yapması gereken “Hint milletinin kendi kaderini tayin etmesine izin vermektir.”¹³ İngiliz emperyalizminin Hint halkı için *reva gördüğü zulüm artık sona ermeliydi*.¹⁴ Hüseyin Cahit Yalçın ise Hint milliyetçilerine istiklali *söküp almalarını şöyle* öneriyordu: “Hint vatanseverleri ve Hint milliyetçileri için ilk vazife Hindistan üzerinde bir vahdet kurarak, Hindistan’ı hür bir surette yaşayabilecek seviyeye çıkarmaktır.”¹⁵ Kısacası Türk basını, adeta Hint istiklal hareketinin süreçlerini meşrulaştıran bir tutum izliyor, İngilizleri sömürgeci devlet olarak nitelendirmekten çekinmiyordu.

Türk basınındaki değerlendirmelerden hareketle, Hindistan’ın bağımsızlığının desteklendiği, hatta Hint milliyetçilerinin motive edildiği sonucuna varmak mümkündür. Şöyle ki *Cumhuriyet*’ten Yunus Nadi, Hint milliyetçilerini “*Aynı ezeli ve ebedi düstur içindeyiz, Hürriyet verilmez, alınır!*” diyerek yüreklendiriyordu.¹⁶ Benzer şekilde *Son Posta* da Hindistan’ın hakkı olan istiklali er ya da geç alacağını belirtmekle kalmayıp, savaş yıllarında istiklal hareketinin durağan seyretmesini eleştiriyordu.¹⁷ Hüseyin Cahit Yalçın’a göre ise “hür Hindistan davası” derhal gerçekleştirilmeliydi.¹⁸ *Tanin* de Hint istiklali meselesinin hem Hindistan hem de tüm Doğu milletleri adına “kati suretle” çözülmesi gerektiğini savunuyordu.¹⁹ Türk basını Hindistan’ın bağımsızlığı meselesinin çözülmesi gerektiği konusunda neredeyse hemfikirdi.²⁰ *Cumhuriyet*’ten H. E. Erkilet ise Hindistan’da milli duyguların uyandığını şu şekilde dile getirdi:

“Hindistan bugün İngiliz hakimiyeti altında bulunmamakla beraber çoktan uyanmıştır. Orada milli şuur ve milli istiklal aşkı çoktan bütün milletsever kalplerde yer etmiştir. Hindistan çeyrek asırdan beri, hürriyet ve istiklal hülya ve rüyaları görmekle kalmayarak bu uğurda pek çok kan dahi dökmüştür.”²¹

Kısacası, Hindistan’daki İngiliz sömürgesinin son bulması ve ülkenin *hak ettiği* istiklali elde etmesi konusunda basında bir görüş birliği öne çıkıyordu. Örneğin, “*Hindistan, yeni tarihinin dönüm noktasında*” diyen Etem İzzet Benice’ye göre, Hindistan’ın bağımsızlığı konjonktürel koşullarla birlikte kaçınılmaz hale gelmişti.²²

Yine, Hindistan’ın mukadderatının Hintlilerin harp tehdidi sırasında alacakları tutuma bağlı olduğu da sıklıkla dile getirildi.²³ Buradan hareketle, Türk basınında her vesileyle Hint istiklalinin *aciliyetinin ve haklılığının* üzerinde durulduğu söylenebilir.

Farklı argümanlar üzerinden Türk basını şunu söylüyordu: Bağımsızlık konusu Hindistan için “bir ölme veya yaşama davası” haline gelmişti.²⁴ Basında İngilizlerin Hint halkına verdiği sözlerin yerine getirilmemesi de oldukça vurgulanan bir meseleydi ve bu durum Hint istiklalini haklı kılan bir argüman olarak ele alındı. Bu anlamda, basında İngilizlerin vaatlerini tutmalarının zaruri olduğu sık sık hatırlatıldı.²⁵ *Tan* gazetesi, İngilizlerin

¹² “Hindistan Japonlara da Boyun Eğmeyecek”, *Tan*, 13 Nisan 1942, 1.

¹³ “Pandit Nehru da konuştu”, *Cumhuriyet*, 18 Temmuz 1942, 3.

¹⁴ “Gandi”, *Yeniğün (Antakya)*, 14 Mart 1942, 1.

¹⁵ Hüseyin Cahit Yalçın, “Büyük Bir Federasyon”, *Haber*, 23 Mayıs 1942, 1.

¹⁶ Yunus Nadi, “Hindistan Ne Olacak?”, *Cumhuriyet*, 1 Nisan 1942, 1.

¹⁷ Selim Ragıp Emeş, “Hindistan Niçin Lakayd Duruyor”, *Son Posta*, 10 Aralık 1939, 3.

¹⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Hindistan Meselesi”, *Haber*, 30 Mart 1942, 1.

¹⁹ “Hindistan İç Harbinin Doğuracağı Tehlikeler”, *Tanin*, 8 Nisan 1946, 1.

²⁰ “Hindistan Muamması Çözülüyor”, *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1942, 1.

²¹ H. E. Erkilet, “Hindistan Müdaafaasının Önemli Tarafları”, *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1942, 2.

²² Etem İzzet Benice, “Hindistan Yeni Tarihinin Dönüm Noktasında”, *Son Telgraf*, 14 Mart 1942, 1.

²³ “Hindistan Kral Naibi”, *Cumhuriyet*, 17 Mart 1942, 1; Zekeriya Sertel, “Hindistan Meselesi”, *Tan*, 28 Mart 1942, 1.

²⁴ Hüseyin Cahit Yalçın, “Gandi, Nehru ve Azad’ın Tevkifleri”, *Haber*, 9 Ağustos 1942, 1; “Hindistan’da Mücadele Başlıyor”, *Haber*, 9 Ağustos 1942, 1.

²⁵ “Hindistan’da Yakında Bir Kaynaşma Bekleniyor”, *Cumhuriyet*, 23 Temmuz 1942, 1.

verdikleri sözleri tutması gerektiğini, savaşın getirdiği koşulların istiklali zorunlu kıldığını vurguladı.²⁶ Kısacası, basında Hint İstiklal Hareketi'nin argümanlarına ve İngilizlerin çözümsüz tutumuna yer verilerek bir nevi bağımsızlığı meşrulaştıran argümanlar üzerinde duruluyordu.

İlginç bir şekilde, Türk basınında Hindistan'ın istiklali meselesi adeta İkinci Dünya Savaşı sonrası kurulacak düzende, "hür dünyanın bir sembolü" haline gelmişti. Basında Hindistan'a ilişkin değerlendirmelerde dünyanın hür milletlerinin Hint bağımsızlık mücadelesine destek vermesi konusunda çağrı yapıldı.²⁷ Buradan hareketle, Türk basınının İngilizlerin başını çektiği Müttefikleri "hür dünyanın temsilcisi" olarak konumlandığı, fakat bu hürriyetin tesis edilebilmesi için Hindistan'ın bağımsızlığının öncelikli koşul olarak gördüğü sonucuna varılabilir. Zira basındaki birçok haberde, "faşizme karşı hürriyetin savaşı" vurgusu yapılıyor, İngilizler demokrasi bloğunun öncüsü olarak konumlandırılıyordu. Örneğin, *Yeni Asır*'a göre bunun için demokrasiyi temsil eden İngiltere'nin öncelikle Hindistan'a hak ettiği hürriyeti vermesi gerekiyordu.²⁸ Yine, Ömer Rıza Doğrul, Hint istiklalini dünya hürriyetiyle şu şekilde ilişkilendiriyordu:

"Mademki dava dünya hürriyetidir ve dünyanın hür milletleri bu dava uğrunda mücadele etmektedir. Hindistan da bu hür milletlere karışmak ve bu hür milletlerle birlikte tecavüz ve istilaya karşı gelme azmindedir. Bütün istediği de hür milletlerin kendisini hür tanımaları ve böylece tam manasıyla elbirliği yapmak imkânını sağlamalarıdır, fakat buna verilen cevap vaktin müsait olmadığıdır... Hindistan'ın dünya hürriyetiyle alakası varsa, Hintlilerin dediği gibi, evvela Hindistan'ın hürriyetini tanımak gerekir."²⁹

Türk basını Hindistan meselesine adeta savaşın kaderini değiştirebilecek derecede bir önem atfetmişti. Örneğin, *Haber* gazetesinden Hüseyin Cahit Yalçın, Hindistan'ı İngilizler için bir "zaaf" olarak nitelendirerek, bölgeye yönelik bir işgalin İngilizlerin elini zayıflatacağını iddia etti.³⁰ Benzer şekilde, Baha Tevfik Tansel'e göre, Hindistan'a olası bir Japon tehdidine İngilizlerin seyirci kalması halinde savaştaki dengeler İngilizlerin aleyhine değişebilirdi.³¹ Yine, savaş koşulları içinde Hindistan'ın İngilizlerin yanında savaşa girmesine rağmen kendisini müdafaa edecek bir ordudan yoksun olması Türk basınında eleştirildi.³²

Bu yıllarda Hindistan'a yönelik izlenecek dış politika prensibi konusunda iki farklı görüş ortaya atıldı. Birincisi, sömürge ülkelerinin bağımsızlığının desteklenmesi iken, diğer görüş ülkelerin iç siyasetine müdahil olmamak gibi bir çekinceyi ifade ediyordu. Şöyle ki Türk gazeteci heyetinin Hindistan ziyareti sırasında Falih Rıfkı, "Dünyada herhangi bir ulusun bağımsızlığını desteklemeyen bir Türk bulamazsınız." derken, diğer taraftan Türkiye'nin Hindistan'ın iç politikasına karışmak gibi bir misyonu olmadığını da söylüyordu.³³ Bu da bize, söz konusu yıllarda Türk dış politikasının içinde bulunduğu Doğu-Batı ikilemine dair açık bir örnek sunmaktadır, zira Batı tandanslı bir dış politika izleyen Türkiye'nin Hindistan'a bakışı tarafsız bir yaklaşımdan oldukça uzak olarak görülebilir.

Türk basınının belirtilen dönemde Hindistan'ın istiklaline yönelik ilgisi, savaş koşullarındaki gelişmelerle doğrudan alakalıydı. Şöyle ki İngiltere'nin yanında yer alan Hindistan'ın savaştaki konumuna ve olası tehditlere de dikkat çekildi. Bunlardan en belirgin olanı Hindistan için ortaya çıkan olası bir istila (Sovyet Rusya veya Japonya) tehdidiydi.³⁴ Zira *Vakit* gazetesinin tahminine göre, Japon tehlikesi gittikçe Hindistan'a yaklaşıyordu.³⁵ Aynı şekilde, *Tan* gazetesinden Zekeriya Sertel'e göre de İngiliz sömürgesi Hindistan "tarihte ilk kez doğrudan doğruya bir tehdit altındaydı."³⁶

Ulus gazetesinden N. Artam ise "Hindistan bu harpte ne iş gördü?" diyerek İngilizlerin Hindistan'ı sürüklediği tehlikeye dikkat çekiyor, bağımsız bir Hint ordusunun olmamasından dolayı İngilizleri sorumlu tutuyordu.³⁷

²⁶ M. Zekeriya Sertel, "İngiltere Hindistan Meselesini Halle Çalışıyor", *Tan*, 13 Mart 1942, 1.

²⁷ Ömer Rıza Doğrul, "Hindistan Meselesi ve Dünya Hürriyet Davası", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1942, 3.

²⁸ Şevket Bilgin, "Hindistan Demokrasi Cephesine Sadık Kalacaktır", *Yeni Asır*, 20 Nisan 1942, 1.

²⁹ Ömer Rıza Doğrul, "Hindistan Meselesi ve Dünya Hürriyeti Davası", *Cumhuriyet*, 15 Ağustos 1942, 3.

³⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "Hindistan Yüzünden", *Haber*, 15 Ağustos 1942, 1.

³¹ Baha Tevfik Tansel, "Hindistan Bir Servet Kaynağıdır, İngilizler Burasını Bırakamaz", *Telgraf Gazetesi*, 13 Ağustos 1942, 2.

³² "Hindistan'ın Müdafaası", *Cumhuriyet*, 15 Temmuz 1941, 2.

³³ *The Times of India*, 22 Ocak 1943, 7.

³⁴ "Hindistan Meselesi", *Yeni Asır*, 2 Nisan 1942, 4; "Hindistan Tehlikeye Girdi", *Bugün*, 10 Mart 1942, 1; Asım Us, "Hindistan Üzerine Çöken Japon Tehdidi", *Vakit*, 17 Mart 1942, 1.

³⁵ "Tehlike Hindistan'a Yaklaşıyor", *Vakit*, 5 Mart 1942, 1.

³⁶ M. Zekeriya Sertel, "Hindistan Meselesi", *Tan*, 6 Mart 1942, 1; M. Zekeriya Sertel, "Hindistan Meselesi", *Tan*, 6 Mart 1942, 1.

³⁷ N. Artam, "Hindistan Bu Harpte Ne İş Gördü?", *Ulus*, 13 Haziran 1946, 2.

Vakit de “Hindistan’a olası bir Japon tarruzunun mümkün olup olmadığını sorguluyordu.³⁸ Bir bakıma, Hindistan’ın karşı karşıya kaldığı işgal tehlikesi Türk kamuoyunda İngiliz sömürge yönetiminden daha büyük bir tehdit gibi algılanmıştı. Başka bir ifadeyle, Türk basını İngilizlerin bölgedeki sömürge düzeninin son bulacağını öngörmüş, dolayısıyla İngiltere dışındaki başka bir ülkenin olası bir istilasına tepki göstermişti.

İngilizlerin Hint İstiklal Hareketi’ni yavaşlatan tutumu basında çok sert bir şekilde eleştirildi. İstiklalın gecikmesinin farklı gerekçeleri irdelense de büyük oranda İngiliz politikaları sorumlu tutuldu. Örneğin, 1942 yılından itibaren şiddetlenen sivil itaatsizlik eylemlerinde İngilizlerin halka silah doğrultması, Hint istiklalini engelleme girişimi, halka karşı bir “ihtilal” olarak yorumlandı.³⁹ Yine *Tan* gazetesi yazarı Zekeriya Sertel, İngilizlerin ekonomisinin ana omurgasını oluşturan Hindistan’dan çekilmek istememesini ticari çıkarlarıyla ilişkilendirdi.⁴⁰ Bu sırada, Hint milliyetçilerinin İngilizler tarafından tutuklanması sert bir şekilde eleştirildi. Aynı zamanda bu müdahaleler Hint İstiklal Hareketi’ni daha da ateşleyen bir unsur olarak yorumlandı.⁴¹ Zekeriya Sertel’e göre bu tutum Hint milliyetçilerini tahrik etmek demektir ve istiklal hareketine ivme kazandıran bir yönü de vardır.⁴² Tüm bu müdahaleler Hint milliyetçileriyle İngilizlerin arasının açıldığını gösteriyordu.⁴³

Türk basınında, İngilizlerin tüm bu girişimlerine rağmen Hindistan’ın bağımsızlık hareketinin başarılı olacağına dair güçlü bir inanç olduğu da okunabilmektedir. Bu doğrultuda basındaki birçok değerlendirmede, İngilizlerin savaş sonrasında Hindistan’ın istiklalini daha fazla geciktiremeyeceği yönünde görüşler öne sürüldü.⁴⁴ Bu bakış açısı, dönemin konjonktürel ortamından ve istiklal hareketine dair olumlu gelişmelerden ilham alıyordu. Bir bakıma, Türk basını İngiltere’nin bağımsızlığı erteleyen tutumunun istiklal hareketine bir katkı da sunabileceği kanaatindeydi. Nitekim *Cumhuriyet* savaş koşullarının istiklal önünü açabileceğini şöyle izah ediyordu:

“... İngiltere müteaddid cephelerde meşguldür. Ve bu cephelerin biri de Birmanya-Hindistan hududundadır. Bu yüzden İngiltere, Hindistan içinde dahili bir harbin kopmasını göze alamaz. Belki vaziyet bu istidadi gösterirse, İngiltere şiddet politikasını birdenbire bırakır ve daha çok mülayim bir siyaset tutarak vaziyeti ıslah etmeyi tercih eder.”⁴⁵

Zikredilen iyimser bakış açısının yanı sıra basında bu görüşün aksi yönde fikirler de öne sürülerek İngilizlerin bölgeden çekilmesini çok olası görmeyenler de vardı.⁴⁶ Hindistan’ın istiklaline dair olumsuz fikirler Hint alt kıtasındaki farklı dinamikler ve sosyal/siyasî yapıdan ileri geliyordu. Zira *Akşam* gazetesine göre, İngiliz sömürgesinin yanı sıra istiklali geciktiren esas unsur, bölgesel yöneticilerin iktidarı elinden bırakmak istemeyen tutumuydu.⁴⁷ Benzer şekilde, Hint istiklalinin gecikmesinden Hindu-Müslüman çatışması da sorumlu tutuldu. Zira, Hindistan’daki Hindu ve Müslüman liderler arasındaki anlaşmazlıkların bağımsızlık adına yürütülen müzakere sürecini sekteye uğratması Türk basınına bu izlenimi vermişti. “Hindistan konuşmaları niçin neticelenmedi?” başlıklı yazıda bu ilişki etki şu şekilde temellendirildi:

“Hindistan’ın Müslüman-Türk halkı bütün Hindistan’ı asırlarca idare etmiş ve Hindistan içinde medeniyetler kurmuş kimselerin torunlarıdır. Bugün de hiç şüphe yok ki, en aydın, en vatansever unsurlarının başındadırlar. Bu böyle olduğu halde Müslümanların Hindistan’ın bağımsızlığı yolunda geri adım atmış gibi görünmeleri cidden hayretle karşılanmaya değer bir hadisedir.”⁴⁸

Basında ele alınan konulardan bir diğeri de Hint-İngiliz ilişkilerinin seyriydi. Türk basınında, İngiliz basınında çıkan haberler yorumlanmak suretiyle İngiltere’nin bölgedeki sömürü düzeninin sarsıldığı sonucuna

³⁸ “Hindistan’a Japon Taarruzu Yakın mı?”, *Vakit*, 28 Ekim 1942, 2.

³⁹ “Hindistan’da İhtilal Genişliyor”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1942, 1; “Hindistan’da Genişleyen Arbedelere Asker de Müdahaleye Başladı”, *Cumhuriyet*, 13 Ağustos 1942, 1.

⁴⁰ Zekeriya Sertel, “Hindistan Meselesi”, *Tan*, 6 Mart 1942, 1.

⁴¹ “Hindistan Karışıyor”, *Tan*, 10 Ağustos 1942, 1.

⁴² Zekeriya Sertel, “Hindistan Meselesi Çıkmaza Girdi”, *Tan*, 10 Ağustos 1942, 1.

⁴³ “Hür ve Müstakil Hindistan”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1942, 3; Şevket Bilgin, “Hindistan Tarihi Saatler Geçiriyor”, *Yeni Asır*, 4 Nisan 1942, 1.

⁴⁴ Hindistan’ın İstiklali”, *Son Telgraf*, 14 Şubat 1942, 1; Hüseyin Cahit Yalçın, “İngiltere ve Hindistan”, *Haber*, 4 Mart 1942, 1; “Hindistan Meselesi Nihayet Bir Çıkmaza Girdi”, *Tasvir-i Efkar*, 10 Ağustos 1942, 1. Ömer Rıza Doğrul, “Uzakşark Buhranında Hindistan’ın Vaziyeti”, *Cumhuriyet*, 2 Şubat 1942, 3; Hindistan İşi”, *Yeni Asır*, 13 Nisan 1942, 4. Hindistan’ın İstiklali”, *Son Telgraf*, 14 Şubat 1942, 1. “İngiltere ve Hindistan”, *Haber*, 4 Mart 1942, 1; “Hindistan Meselesi Nihayet Bir Çıkmaza Girdi”, *Tasvir-i Efkar*, 10 Ağustos 1942, 1.

⁴⁵ Ömer Rıza Doğrul, “Hindistan’da Kopan Fırtına”, *Cumhuriyet*, 11 Ağustos 1942, 3.

⁴⁶ Baha Tevfik Tansel, “Hindistan Bir Servet Kaynağıdır, İngilizler Burasını Bırakamaz”, *Telgraf Gazetesi*, 13 Ağustos 1942, 2.

⁴⁷ “Yeni Hindistan ve Hint Mıhraceleri”, *Akşam*, 21 Ağustos 1947, 5.

⁴⁸ Ömer Rıza Doğrul, “Hindistan Konuşmaları Niçin Neticelenmedi?”, *Cumhuriyet*, 19 Temmuz 1943, 3.

ulaşılmıştı.⁴⁹ *Cumhuriyet* gazetesi, İngilizleri hedef alırken, Hint İstiklal Hareketi'nin önüne daha fazla geçilemeyeceğini şöyle savundu: "Aynı hadisenin şimdiye kadar kaç defa tekerrür ettiğini sayamayacak vaziyetteyiz. Çünkü bir değil, iki değil, beş değil, mütemadiyen tekerrür etti. Ve her defasında İngilizler onları tahliye mecbur oldular."⁵⁰

2. Türk Basınının Hindu-Müslüman Çatışmasına ve Pakistan Taleplerine Yönelik Bakışı

Müslümanlar ve Hindular arasındaki fikir ayrılıkları, bağımsızlığa giden süreçte daha da arttı. İki kesim arasındaki çatışmanın çeşitli yönleri, boyutları ve etkileri Türkiye tarafından da yakından takip edildi. Türk basını Hindu-Müslüman çatışması sonucu yaşanan olaylara geniş yer verdi.⁵¹ Türk basınında konuya ilişkin analizler yapıldı ve çözüm önerileri sunuldu. Hindular ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar o derece hızlanmıştı ki oldukça gerilen ilişkiler neticesinde Hindistan'ın bir iç savaşa bile sürüklenebileceği endişesi dile getirildi.⁵² Türk gazetelerinde çatışmaların sona ermesi şu şekilde temenni ediliyordu:

"Gönül çok arzu ederki, asırlarca müddet aynı topraklar üzerinde yanyana yaşamış ve istikbalde de yaşamaya mecbur olan Müslümanlarla Hindular, bu manasız kıtale bir an evvel nihayet versinler ve huzur, sükun içinde iş ve güçleriyle meşgul olsunlar."⁵³

Türk basınındaki bazı değerlendirmelerden hareketle, Hindu-Müslüman çatışmasına karşı çıkan bir tutum benimsendiği ileri sürülebilir. Nitekim basınının büyük bir kısmı söz konusu ayrışmayı Hindistan'ın bağımsızlığını geriletecek bir unsur olarak görüyordu. Örneğin, *Vakit* gazetesine göre, "Hindistan'ın istiklalini geciktiren tek amil, Hintlilerle Müslümanlar arasında birlik kurulamayışydı."⁵⁴ Benzer şekilde, Ömer Rıza Doğrul, bir değerlendirmesinde Hindu ve Müslümanlar arasındaki ihtilafların derin sebepleri olduğunu kabul etmekle birlikte, bunun istiklal hareketini geciktirdiğini şöyle izah etti:

"Görünüşe göre, İngiltere Hindistan'a bir Dominyon statüsü vermeye hazırdır. Fakat Hintliler, yani Hint kütelleri arasındaki ayrılıklardan dolayı bu hedefi tahakkük ettirecek bir anayasa hazırlayamamakta ve bu yüzden Hindistan'ın mukadderatı da bir karara bağlanmadan sürüklenip gitmektedir."⁵⁵

Türk basınında, Hint istiklaline yönelik gayet olumlu bir görüş hâkimken, ülkenin bölünme ihtimaline yönelik ciddi bir endişenin de olduğu görülmektedir. Nitekim basında, sıklıkla Hint istiklali sürecinde Müslümanların ayrı devlet kurma talebinin bağımsızlık hedefine zarar verebileceğine dikkat çekildi. Yine, Hindistan'da bulunan pek çok din, dil ve görüş farklılıklarından dolayı bağımsızlık sürecinde, çıkan çatışmalar ve olaylardan hareketle Hindistan genelinde bir iç savaş çıkma ihtimali de gündeme getirilmiş, ülkenin bir "ihtilal" arefesinde olup olmadığı ele alınmıştı.⁵⁶ Esasında, Hint istiklal hareketinde öne çıkan gelişmelerin Türk basınının da bir gündemi haline geldiği, Hint milliyetçilerinin endişelerinin paylaşıldığı sonucuna varılabilir.

Türk basını zaman zaman Hint Müslümanlarının taleplerine ve maruz kaldığı haksızlıklara da dikkat çekiyordu. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi Hindistan'da Müslümanların ciddi bir "mezalimle" karşı karşıya kaldığını, Hint-Müslüman çatışmasının derinliğinin bölünmeye giden süreci zorunlu kıldığını ifade etti. Yine Müslümanların Hindu tahakkümü korkusuna ve bunun ayrı bir devlet kurma konusunda temel motivasyon olduğuna yer verildi.⁵⁷ Aynı şekilde Hindu ve Müslümanlar arasında düşünce, yaşayış, din ve daha pek çok konuda farklılıklar olduğu göz önünde bulundurularak Müslümanların ayrı devlet kurma talebinin gerekçeleri şu şekilde anlaşılmaya çalışıldı:

"Hindistan'da 250 milyon Hindu, 90-100 milyon Müslüman vardır. Bu büyük Müslüman kitlesi bir ekalliyet vaziyetinde olduğundan Hindulara tabi olmaktan, onların tahakkümü altına düşmekten korkuyor. Bunun için, Hindistan'ın ikiye ayrılmasını ve Müslümanların yaşadıkları yerlerde Pakistan adıyla ayrı bir hükümet

⁴⁹ H. A. Kuyucak, "Hindistan'da Milli Ekonomi ve İngiltere'de Akisleri", *Ulus*, 7 Şubat 1939, 5.

⁵⁰ Ömer Rıza Doğrul, "Mazinin Tekerrürü", *Cumhuriyet*, 10 Ağustos 1942, 3.

⁵¹ "Hindistan'da Müslümanlarla Mecusiler Gene Çarpıştı", *Cumhuriyet*, 22 Nisan 1941, 3.

⁵² *Ulus*, 18 Eylül 1947, 4; *Tanin*, 25 Mart 1946; *TNA*, DO, 142/340, 10941514, POL 7830/48, 28 Ekim 1947, (Hindistan'da Çıkan çatışmalara dair İngilizler tarafından tutulan raporlar).

⁵³ *Akşam*, 30 Ağustos 1947, 2.

⁵⁴ "Hindistan Meselesi", *Vakit*, 20 Eylül 1946, 3.

⁵⁵ Ömer Rıza Doğrul, "Dünya Harbi İçinde Hindistan", *Cumhuriyet*, 17 Aralık 1941, 3.

⁵⁶ "Hindistan'da Dahili Harp Tehlikesi Var", *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1945, 1; "Hindistan Bir İhtilal Arefesinde mi Bulunuyor", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1946, 1; "Hindistan'daki İsyân Hareketine Halk da Katıldı", *Cumhuriyet*, 23 Şubat 1946, 1; "Bombay'daki Şiddetli Kargaşalık", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1946, 1; "Hindistan Hadiseleri", *Cumhuriyet*, 24 Şubat 1946, 1.

⁵⁷ "Hindistan'da Müslümanların Acıklı Durumu", *Cumhuriyet*, 3 Aralık 1947, 3.

kurulmasını istiyorlar. Müslümanlar Hindu tahakkümünden o kadar çekiniyorlar ki İngiliz idaresini daha hafif buluyorlar.”⁵⁸

Cumhuriyet gazetesinin de ifade ettiği gibi “Hindu, Müslüman, Sih ve sairenin hakları ve istikballeri ilk amaç değildi. Bunlar Hintlilerin aralarında halledecekleri meselelerdi. Asıl mesele, Hindistan’ın hürriyet ve istiklalini kurtarmak ve milli bir hükümet kurmaktı.”⁵⁹ Yine Burhan Belge, “Sömürgeler ve İstiklal” adlı köşeyazısında İngiltere gibi ülkelerin sömürüsüne karşın, “ancak istiklal için savaşılan ve kendi kendini yönetme yeterliliği ve bilincine erişen ülkelerin bağımsızlığını kazanabileceği” söylüyordu.⁶⁰ Kısacası, Hindistan’ın bölünmesi, bağımsızlık hareketine güç kaybettirecek bir unsur olarak ele alındı. Buradan hareketle, Türk basınının ilk önceliğinin Hindu-Müslüman meselesi olmadığı ileri sürülebilir.

Basındaki haberlerin genel niteliğine bakıldığında, Hindu-Müslüman çatışmasından ve Pakistan’a giden süreçten İngilizlerin sorumlu tutulduğu görülmektedir. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi yazarı H. Emir Erkilet, Hindu ve Müslüman gibi din farklılıklarının Hindistan’da tarih boyunca mevcut olduğunu, bu ayrılıkların İngiliz idaresi nedeniyle bir çatışmaya dönüştüğünü ileri sürdü.⁶¹ Ahmet Şükrü Esmer’e göre ise Hindistan’ın bağımsızlığına kesin gözüyle bakılmakla birlikte esas mesele şu idi: “Yalnız Hindistan mı? Yoksa Hindistan ve Pakistan mı? İşte Hindistan meselesinin hallinde her şeyden evvel bu suale cevap vermek lüzum gelecektir.”⁶² Buradan hareketle, Türk basınının İngiltere’nin birleşik ve güçlü bir Hindistan devleti bırakmak yerine ülkeyi böldüğü, ayrımları derinleştirdiği konusunda mutabık olduğu söylenebilir.

Kısacası, Türk basınının ayrı bir Müslüman devletinin kurulmasını sorgulayan bir tutum içinde olduğu iddia edilebilir. Zira basındaki değerlendirmelerde, sık sık bölünmenin Hindistan için yaratabileceği zorluklara vurgu yapıldı. Örneğin, *Vakit*’e göre Hindistan’da Müslüman ve Hinduların yaşadığı bölgeleri birbirinden ayırmak oldukça güçtü, çünkü halk bir arada yaşıyordu. Ayrıca, Müslüman ve Hindu şeklindeki bölünme hem İngilizlerin işine gelirdi, hem de diğer unsurların da bölünme talebini beraberinde getirebilirdi.⁶³

3. Türk Basınında Hindistan’ın Bağımsızlığı ve Pakistan’ın Kurulmasına Yönelik Tepkiler (15 Ağustos 1947)

Hindistan’a bağımsızlık verileceğinin açıklanması ve Hint İstiklal Hareketi’nin başarıya ulaşması Türkiye tarafından sevinçle karşılandı. Hindistan’da istiklal mücadelesinin *nihayet sonuç vermiş* ve Hindistan hak ettiği bağımsızlığa kavuşmuştu.⁶⁴

Türk basınında 1947 yılının başından itibaren, İngilizlerin yaptığı açıklamalara ve çekilme sürecinin detaylarına geniş yer verildi. Hindistan’ın bağımsızlığı ve İngilizlerin buradan çekileceği, kesin olarak 1947 yılının Şubat ayında açıklandı.⁶⁵ İngiliz Başbakanı Attlee’nin 1947 yılının ortalarında Hindistan’dan tamamen çekilmiş olacaklarına yönelik açıklaması istiklal geç de olsa geldiğinin ilanıydı.⁶⁶

Türk basınında, Hindistan’ın bağımsız bir devlet olmasından duyulan memnuniyet çeşitli şekillerde ifade edildi. Örneğin Nazım Poroy, *Hindistan ve Pakistan* isimli makalesinde Türklerin “küçük milletlerin” hürriyet mücadelesini her zaman desteklediğini ve sömürge siyasetine karşı çıktığını ifade ederek bağımsızlık karşısındaki olumlu tavrını ortaya koydu. Poroy, Hindistan’ın bağımsızlığından duyduğu memnuniyeti şu şekilde dile getirdi: “Şimdi Hindistan’la Pakistan’ın da ayrı birer dominyon, yani tam bir serbest devlet gibi, bu camianın içine girmiş olmalarını cihanşumul bir meselenin iyi suretle halli bakımından mesut bir netice saymamaya imkan

⁵⁸ *Akşam*, 5 Aralık 1946, 2. Hindu ve Müslümanlar arasındaki kitlesel şiddet gerek Hinduların gerekse de Müslümanların en önemli gündemini oluşturmaktaydı. İki kesimde de kitlesel şiddete engel olmaya çalışan ve birlik çağrısı yapan pek çok uzlaşmacı görüşün yanı sıra aynı zamanda radikal oluşumlar da ortaya çıktı. Nitekim Hindu milliyetçiliğini temsil eden Hindu Mahasabha bunlardan biriyken, Müslümanlar arasında da bütünüyle Hinduları suçlayan pek çok radikal grup vardı. Bkz. *NMML Archives*, All India Hindu Mahasabha Papers, C/55/ 1064, 10 Eylül 1944 (Hindu Mahasabha başkanı B. S. Moonje tarafından yazılan Hindu Mahasabha sekreteri V. G. Deshpande’ye yazılan Hindu-Müslüman çatışmalarına dair mektup).

⁵⁹ Ömer Rıza Doğrul, “Hindistan ve Pakistan Meselesi”, *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1946, 3.

⁶⁰ Burhan Belge, “Sömürgeler ve İstiklal”, *Tanin*, 14 Haziran 1945, 1.

⁶¹ H. E. Erkilet, “Hindistan’da Durum”, *Cumhuriyet*, 10 Nisan 1942, 2.

⁶² Ahmet Şükrü Esmer, “Hindistan ve İngiltere”, *Tanin*, 24 Mart 1946, 2.

⁶³ Asım Us, “Hindistan Meselesinin Hallini Zorlaştıran Sebep”, *Vakit*, 7 Nisan 1942, 1.

⁶⁴ “Hindistan Muamması Çözülüyor”, *Cumhuriyet*, 6 Nisan 1942, 1.

⁶⁵ “Hindistan’ın Tahliyesi İşi”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1947, 1; “İngilizler Hindistan’ı Boşaltacaklar”, *Cumhuriyet*, 21 Şubat 1947, 1.

⁶⁶ Ömer Rıza Doğrul, “Hindistan’ın Bağımsızlık Yılı”, *Cumhuriyet*, 22 Şubat 1947, 3; “İngilizler Hindistan’dan Ayrılırken”, *Cumhuriyet*, 25 Mart 1947, 1.

var mı?"⁶⁷ Ayrıca, *Vakit* gazetesindeki bir haberde, Gandhi'nin ve istiklal hareketi taraftarlarının itaatsizlik mücadelesinin neticesini almaya başladığına ve Hindistan'ın bağımsızlığını mutlaka elde edeceğine yer verildi.⁶⁸

Türk basınında Hint istiklalinin kazanılmasında Gandhi'nin rolü öne çıkarılarak kurucu liderin önemine vurgu yapıldı. Bağımsızlığın kazanılmasında Gandhi'nin mücadelesinin ve toplumu örgütlemesinin önemine sıklıkla değinildi. Örneğin, *Cumhuriyet* Hint lideri Gandhi'yi şu şekilde takdir ediyordu:

"Gandhi, hayatını memleketinin istiklali uğruna neşretmiştir. Yalnız bunu şiddet kullanarak almaya taraftar olmamıştır. Gandhi diyor ki 'İstiklal, İngiliz kontrolünün kaldırılması demektir. Yani, İngiliz kapitalistlerinden ve silahlı müdafaa kuvvetlerinden kurtulmak. Bir ordu tarafından idare edilen memlekette -hatta bu, kendi milli ordusu bile olsa- hürriyet olamaz'...Yüz binlerce insan kuvvetlinin önünde titriyor. Fakat kalbini, şahsi menfaatten sıyrılıp hayatını halkın saadetine hasredene veriyor. Gandhi'nin ömrü baştan başa bir feragat örneğidir."⁶⁹

Türk basınında, Hindistan'ın bağımsızlığı "Hürriyetine Kavuşan Hindistan" şeklinde verilmiş, bu kararın İngilizler tarafından da olumlu karşılandığı belirtilmişti.⁷⁰ Yine Hindistan'ın bağımsız olması ve Hindistan ve Pakistan'ın kurulması Türk dış politikası açısından Cumhurbaşkanı İsmet İnönü tarafından şu şekilde değerlendirildi:

"Hindistan ve Pakistan'ın hür milletler camiasına katılmalarını derin bir sevinçle karşıladık. Bu iki devletle siyasi münasebetleri süratle tesis etmek yolundayız. Hindistan ve Pakistan devletlerinin, kendi huzur ve saadetlerini temin ederken, milletlerarası barış ve dostluk ideallerinin tahakkuk ettirilmesi uğrunda da değerli hizmetler yapacağına eminiz."⁷¹

Hindistan'ın bağımsızlığı Türk basınında Doğu toplumunu uyanışının önemli bir adımı olarak da yorumlandı. Nitekim Yunus Nadi, *Cumhuriyet* gazetesinde kaleme aldığı "*Uzak Şarkta Uyanan Milletler*" başlıklı yazısında, Hint istiklalinden duyduğu memnuniyeti ve bunun Doğu milletlerinin uyanışını sembolize ettiğini, şimdiye kadar sadece sömürge gözüyle bakılan Hint toplumunun istiklalini kazandığını ifade ediyordu. Hindistan'ın istiklal mücadelesini ve sömürgeci anlayışın sona erdiği şu şekilde belirtildi:

"Hindistan ta Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan beri milli emellerini yaşatmak için olgunlaştırmak için her şeyi yapmakta ve emellerini gerçekleştirdiğini görececek duruma yaklaşmış bulunmaktadır. Dünyada körükörüne istismar edilmeye boyun eğecek millet kalmamış olduğunu görmek, devrimiz hesabına mukakkak ki, bir şereftir. Fakat asıl büyük şeref, bu uyanan v kalkınan milletlerin varlıklarını ve haklarını tanımak ve milliyetlerinin tekamülünü sağlayacak bir yol tutmalarına delalet etmektir."⁷²

Pakistan'ın kuruluşuna da basında geniş yer verildi. Fakat, basındaki haberler Türk basınının Pakistan'ın kuruluşuna daha mesafeli yaklaştığı izlenimini vermektedir. Nitekim bölünmenin ayrıntılarına yer verilen haberlerde, Gandhi'nin ve Hint milliyetçilerinin bu kararı kabul etmek zorunda kaldığına, Hint istiklali için başka yolun bulunmadığına yer verildi.⁷³ Fakat, Türk basını Müslümanlarla Hinduların iş birliği yapmasının ve tek bir Hindistan'ın daha iyi olacağı görüşünü ileri sürmeye ve ortaya çıkan sonucu eleştirmeye devam ediyordu. Buna karşın, Hindistan'da ortaya çıkan sonucun Müslümanlar ve Hindular için hayırlı olması temenni edilmişti. Yine de Müslümanların bu karardan duyulan memnuniyetsizlik şu şekilde kendisini gösterdi:

"...Madem ki Hint Müslümanları menfaatlerini ayrılmakta görüyorlar, elbette ki onlar haklıdırlar. Çünkü durumu bütün teferruatıyla onlar biliyor ve bütün teferruatı göz önünde tutarak menfaatlerinin gereği dairesinde hüküm vermek onlara ait bulunuyor. Onlar da ayrılmak lehinde karar vermiş olduklarına göre, bize düşen bir şey varsa onların kararlarını desteklemek ve kendilerini tebrik etmektir."⁷⁴

Türk basınında Pakistan'ın geleceği, bölünmede İngiltere'nin payı olup olmadığı ve Müslümanların durumu en çok ele alınan konular arasındaydı. Örneğin, *Cumhuriyet* gazetesi bağımsızlığı Hint coğrafyası adına oldukça olumlu olarak yorumlarken, bölünmenin bir İngiliz politikası olup olmadığını sıklıkla sorgulandı. Şöyle ki, Hindu ve Müslümanlar arasında artan ayrışmanın bölünmeyle neticelendiği, bunda İngilizlerin "hükmetmek için taksim

⁶⁷ Nazım Poroy, "Hindistan ve Pakistan", *Ulus*, 13 Ağustos 1947, 1-3.

⁶⁸ *Vakit*, 9 Mart 1931, 1.

⁶⁹ "Mahatma Gandhi", *Cumhuriyet*, 22 Haziran 1947, 2.

⁷⁰ *Vakit*, 17 Ağustos 1947, s.1; *Vakit*, 7 Temmuz 1947, 1.

⁷¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre VIII, Cilt 7, 1947, 4; *Akşam*, 2 Kasım 1947, s.7; *Vakit*, 2 Kasım 1947, 6.

⁷² Yunus Nadi, "Uzak Şarkta Uyanan Milletler", *Cumhuriyet*, 16 Ekim 1945, 1.

⁷³ "Müstakil İki Hindistan", *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1947, 3.

⁷⁴ Ömer Rıza Doğrul, "Hindistan'ın İstiklaline Dair", *Cumhuriyet*, 5 Haziran 1947, 3.

et” politikasının etkili olabileceği ileri sürüldü.⁷⁵

Hindistan’ın bölünmesine dair daha sorgulayıcı bir bakış açısı görülürken, Hint Müslümanlarına dair de yakın bir ilgi ve duyarlılık da basından okunabilmektedir. Nitekim Pakistan’da Müslümanların durumu ve çatışmalardaki büyük kayıplardan duyulan üzüntü şu şekilde dile getirildi:

“İleride ve belki yakın bir atide orta Asyadaki Müslümanların güvenecekleri muazzam bir devlet haline gelecek olan Müslüman Pakistan’ın ve bütün varlıklarını Pakistan istiklaline bağlamış Müslüman kardeşlerin bugünkü durumlarından dolayı endişe etmemek, bu dökülen [Müslüman] kanına, hem de bize karşı beşer fevkinde bir mevki veren ve yürekleri ibadete yakın muhabbetle titreyen Hint Müslümanlarının bu istiklal savaşındaki hesapsız kurbanlarına karşı hüznün ve yeis duymamak, siyasi hududları aşan büyük bir alaka ve muhabbetle Pakistan istiklali hadiselerini takip etmemek bizim için kabil değildir. Allah Pakistan Müslümanlarının yardımcısı olsun.”⁷⁶

Benzer şekilde, *Cumhuriyet* gazetesinde kaleme aldığı yazısında Ömer Rıza Doğrul, Hindistan’ın en önemli liderlerinden Jawaharlal Nehru’nun bölünmeye karşı çıkan fikirlerine atıfta bulunarak, Hindistan’ın bütünlüğünün korunması gerektiğini dile getirdi. Yine, Nehru’nun görüşlerine referans verilerek Hindu-Müslüman ayrışmasının Hindistan’ın bağımsızlığına bir engel teşkil ettiği şu şekilde belirtildi:

“...Hintliler, bir araya gelerek bir anayasa yapamadılar ve yapamıyorlar. Çünkü Hintliler henüz bir millet değildirler. Muhtelif cemaatlerdir ve her cemaat diğer cemaate karşı itimad ve hürmet hisleri değil, itimatsızlık ve şüphe hisleri taşımaktadır. Hatta bu itimatsızlık o dereceye varıyor ki bu cemaatler birbirleriyle her münasebeti kesmeyi ve ayrı birer varlık vücuda getirmeyi beraber yaşamaya tercih ediyorlar. Bu cemaatlerin her birinin çok büyük olması hakikati değiştiremiyor. Nehru gibi bir Hindu lideri, Mevlana Azad gibi bir İslam lideri, Hint birliği ve bütünlüğünü korumak için uğraşıyorlarsa da muvaffak olmaları ihtimali çok şüphelidir. Ve bu yüzden Hindistan’ın mukadderatı bir hal çaresine bağlanamamaktadır. Bununla beraber bugünden vuzuhla beliren bir nokta Hindistan’ın yakın bir atide istiklaline kavuşacağıdır.”⁷⁷

Türkiye, Hindistan ve Pakistan’ın iki ayrı devlet olarak bölünmesinden sonra, ilk iş olarak devlet başkanı Nehru’ya bir tebrik telgrafı yollayarak bu devletleri tanıdı.⁷⁸ Türk basını da Hindistan’ın bağımsızlığını fikir birliği içinde büyük bir sevinçle karşıladı. Lakin ülkenin Pakistan ve Hindistan olarak bölünmesine iki farklı tepki verildiği görülmektedir. Bir kesim Hindistan’ın bölünmesine mesafeli yaklaşım bunu Güney Asya coğrafyası içinde bir güç kaybı olarak değerlendirirken, diğer kesim Pakistan Devleti’nin kurulmasını yeni bir “kardeş ülke”nin doğuşu olarak görüp Müslümanların zaferi olarak yorumladı.

Örneğin Burhan Felek, Pakistan’ın siyasî sahada da desteklenmesi gerektiğini, nitekim Müslüman bir devletin bu boyuttaki desteğinin Türkiye için de avantajlı olduğunu ve Pakistan’ın önemli bir güç haline geleceğini ifade etti.⁷⁹ *Cumhuriyet* gazetesi yazarı Abidin Daver, Hintli Müslümanların, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Türklere verdiği maddi ve manevi desteğe dikkat çekerek, Türklerin bu dayanışmayı unutmadığını, bu nedenle de Pakistan’ın ayrı bir devlet olarak kurulmasından duyduğu memnuniyeti belirtti. Daver, “Dünyanın en Büyük Müslüman Devleti Pakistan” başlıklı yazısında Pakistan’ın kuruluşunu ve önemini şu şekilde ele alıyordu:

“Yaşadığımız 1947 yılı Ağustosunun en mühim olaylarından biri de 388 milyon nüfuslu İngiliz sömürgesi Hindistan’da Pakistan ve Hindistan adlarıyla iki müstakil devlet kurulmasıdır... İsmi bile kulaklarımıza hoş gelen Pakistan, şimdilik 75 milyonu geçen nüfusuyla bugün dünyanın en büyük Müslüman devleti olarak müstakil hayata doğmuştur. Biz Türkler, Pakistan halkıyla yalnız aynı dinden olduğumuz için değil, tarihi rabitaler dolayısıyla da yakından alakadarız. Çünkü İslamiyeti Hindistan’da yayanlar ve orada medeniyet ve sahvet sahibi büyük devletler kuranlar, bizim kanımızdan ve soyumuzdan kahraman Türkler olmuştur.”⁸⁰

Bağımsızlık sonrası ele alınan konular arasında, Hindistan’ın bu bölünme sırasında karşı karşıya kaldığı kıtlık, açlık ve yoksulluk gibi sosyal sorunlar öne çıktı. Türk basını sık sık İngilizlerin Hindistan’ı terk etmesi ile birlikte “korkunç bir kıtlığın” başladığına, halkın yoksulluk içinde bulunduğu sıkılıkla dikkat çekti.⁸¹ Türkiye’nin Hindistan’a alakası sadece basınla sınırlı değildi. Bu alaka Türk siyasetçilerin yaptığı konuşmalara da yansımakta,

⁷⁵ “Hind Müslümanları”, *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1947, 1.

⁷⁶ “Hind Müslümanları”, *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1947, 1.

⁷⁷ Ömer Rıza Doğrul, “Şarkın İstikbaline Dair”, *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1942, 3.

⁷⁸ “Pakistan ve Hindistan Hükümetlerini Tebrik”, *Cumhuriyet*, 23 Ağustos 1947, 3.

⁷⁹ Burhan Felek, “Yaşasın Pakistan”, *Cumhuriyet*, 26 Ağustos 1947, 3.

⁸⁰ Abidin Daver, “Dünyanın En Büyük Müslüman Devleti: Pakistan”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1947, 1.

⁸¹ “İlk İngiliz Kıtaları Hindistan’ı Terk Ettiler”, *Cumhuriyet*, 18 Ağustos 1947, 1.

çeşitli vesilelerle her iki ülke mukayese edildi. Bu doğrultuda kimi zaman çocuk ölüm oranlarıyla⁸², kimi zaman ise tarihi eserlerin korunması hususunda Türkiye ile Hindistan karşılaştırıldı.⁸³

Tüm bu veriler, Pakistan'ın kurulmasının farklı safhalarını de dikkate alarak, tarihsel süreç içinde Türk basınının tepkisini ortaya koymaktadır. Şöyle ki dönemin basın-iktidar ilişkileri düşünüldüğünde basının, devletin resmi görüşünü yansıtan en önemli araç olduğu yadsınamaz. Bu anlamda, Türkiye'nin Pakistan'ın kurulmasına yönelik tutumu, daha çok 1947 öncesinin basını üzerinden temellendirilmiştir. Zira Pakistan'ın resmen kurulmasından sonra ikili ilişkilerin önce diplomatik daha sonra diğer alanlarda inşa edilmesi dış politika ve diplomasi alanı açısından öngörülebilir bir gerçektir. Nitekim Pakistan'ın resmen kurulmasından sonra Türkiye, bu ülkeyi resmen tanımış, elçi atamış ve karşılıklı diplomatik temaslar kurulmuştur. Yine, 1950'lerin başında Türkiye-Pakistan Dostluk Cemiyetinin kurulması ve Türkiye-Pakistan Dostluk Antlaşması'nın imzalanması gibi adımlar da bunu açıkça ortaya koymaktadır.⁸⁴ Bunun yanı sıra bağımsız Hindistan da resmen tanınmış, ilişkiler günümüze kadar gelişerek devam etmiştir.

Sonuç

Türk basınına göre Türk milletinin en kritik dönemlerinde büyük bir dayanışma örneği gösteren Hint halkının desteklenmesi gerekiyordu. Türk basını Hindistan'ın bağımsızlık savaşını müdafaa etmekle kalmamış, meşrulaştıran argümanlar üretmiş, aynı zamanda savaş koşulları içindeki olasılıkları değerlendirmiş ve Hint İstiklal Hareketi'ne aktif bir destek vermişti. Buna ilaveten, basındaki haber ve değerlendirmeler incelendiğinde, Türkiye'nin Hindistan'ın bağımsızlığını açıkça desteklediği, aynı zamanda İngilizlerin bölgedeki statüsünü "sömürgeci ve emperyalist" olarak konumlandığı açıktır. Bunun da ötesinde, Türk basınının zikredilen süreçteki tutumundan hareketle, Hindistan'ın bağımsızlığıyla ilgili gelişmeleri oldukça duygusallık atfederek ve subjektif bir şekilde değerlendirdiğini söylemek yanlış olmaz. Nitekim Hindistan'ın bağımsızlığının daha 1940'lı yılların başından itibaren Türk basınında büyük bir coşkuyla karşılanması, Türkiye'nin Hindistan'ın bağımsızlığını ne denli içselleştirdiğini ortaya koymaktadır.

Bununla birlikte Türkiye'nin "resmi olarak" Hindistan'ın bağımsızlığı için diplomatik bir girişimde bulunduğu dair elimizde veri bulunmamaktadır. Ayrıca dönemin Türk devlet adamlarının da bu yöndeki açık beyanları oldukça sınırlıdır. Bu durumu bahsi geçen dönemde Türkiye ve İngiltere'nin müttefik olmasına ve başka bir ülkenin iç işlerine müdahale gibi algılanacak bir söylemden kaçınılmasına bağlayabiliriz. Elbette bu Türkiye'nin Hindistan'ın istiklali meselesinde tamamen tarafsız kaldığı anlamına da gelmez. Zira dönemin Türk hükümetlerinin basın üzerindeki "etkin denetimi" düşünüldüğünde, Türk basınının Hindistan İstiklal Hareketi'ni olumlayan ve hatta teşvik eden yayın politikasını Türkiye'nin zımni desteği olarak da okumak mümkündür.

Öte yandan, Hindistan'a dair verilen haberler ve yapılan yorumlar dikkate alındığında, bölünmeye giden süreçte Türk basınının Müslümanlar lehine açık bir şekilde taraf tutmadığı iddia edilebilir. Yani sırf Müslüman olmalarından ötürü, "ümmeççi bir anlayışla" Hint Müslümanlarının tarafı tutulup onlar lehine yayın yapılmamış, bilakis Hindistan'ın tüm unsurlarıyla birlikte bir bütün olarak özgürlüğüne kavuşması desteklenmişti. Bunu Türkiye'nin laik devlet yapısının basındaki yansıması olarak da okumak mümkündür. Zira basının, dönemin Türk hükümetlerinin dış politika ilkelerine paralel bir yayın politikası izlediği bilinmektedir.

Hindistan'ın istiklaline büyük bir coşkuyla destek veren Türkiye nezdinde ayrı bir Pakistan devletinin memnuniyet uyandırdığını söylemek oldukça güçtür. Zira, Türk basınındaki değerlendirmeler dikkate alındığında, daha çok bağımsızlık meselesine odaklanıldığı, Hindu ve Müslümanlar arasındaki ayrımların boyutları ele alınsa da netice olarak Pakistan fikrinin öncelikli olmadığı yönünde bir kanaat oluşmuştur. Aksine, bölünme konusu politik bir proje olarak görülmüş, İngilizlerin bölgede kalıcı olmasına yarayan "suni bir ayırım" olarak nitelendirilmişti. Bununla birlikte, Pakistan devletinin kuruluşunu "bağımsız bir Müslüman devletin doğuşu" ve bir "başarı" olarak telakki eden yorumlar da yapılmıştı. Fakat genel manada, bunun bağımsızlığı gölgeleyen bir gelişme gibi algılandığı ve daha çok Hindistan'ın bağımsızlığının öne çıkarıldığı söylenebilir.

⁸² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt 4, 1943, 37.

⁸³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre VII, Cilt 10, 1944, 434.

⁸⁴ Bahar İzmir, "Türkiye-Pakistan Dostluk Antlaşması", *Atatürk Ansiklopedisi*. Anlaşmalar için bkz. *BCA*, 30-18-1-2, 126/55/6, 13.07.1951; *T.C. Resmî Gazete*, Sayı: 8108, Kanun No: 5925, 13/05/1952, 3586. (Türkiye-Pakistan Dostluk Antlaşmasının onaylanmasına dair kanun). 20. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hindistan ile kurulan ilişkilere dair bilgi için bkz: Eminaıl Malkoç, "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyasî, Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye-Hindistan İlişkileri", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 2022, 223-311.

Türkiye'nin Hindistan'la olan ilişkilerinde İngiltere hep bir faktör olarak varlığını korumuştur. Bu bağlamda, Türk-Hint ilişkileri yerel ve daraltılmış anlamda, aynı zamanda Türk-İngiliz ilişkilerinin de bir parçasıdır. Buradan hareketle, her ne kadar Türk-Hint ilişkilerinde İngiltere bir aktör olsa da ilişkilerin bundan etkilendiğini söylemek güçtür. Zira Türk-İngiliz ilişkilerinin yapısından ziyade, Türk-Hint ilişkilerini belirleyen temel dinamiğin İngilizlerin bölgedeki sömürgeci devlet konumunu koruması olduğu ileri sürülebilir. Nitekim bu dönemde ne Hindistan'ın bir sömürge olması ne de Türk-İngiliz ilişkilerindeki değişen paradigmlar Türkiye ve Hindistan arasında kurulan etkileşimlerin ve dayanışmanın temelini sarsmamıştır. Kısacası, Erken Cumhuriyet Dönemi'nden itibaren izlenen tarafsız dış politika ilkelerine rağmen, Hindistan'ın sömürgeci bir devlete karşı yürüttüğü anti-kolonyal bağımsızlık savaşı Türk dış politikası için önemini korumuş, basın yoluyla desteklenmiştir.

Tüm bu bilgiler ışığında, Hindistan'ın bağımsızlığı ve Pakistan'ın kurulmasına giden süreçte, Türk basınının Hindistan'ın bağımsızlığını destekleyen ve motive eden bir retorik benimsediği söylenebilir. Öte yandan, Türk kamuoyunun Hindistan'ın bölünmesini ve ayrı bir Müslüman devletinin kurulmasına yönelik mesafeli tutumu dikkat çekicidir. Başka bir deyişle, ilişkilerin günümüzdeki boyutları da düşünüldüğünde Türk basınının söz konusu süreçte Pakistan'ın kurulma sürecini teşvik ettiğini veya ayrı bir Müslüman devletin kurulmasından yana bir tutum izlediğini söylemek güçtür. Bu anlamda, Türkiye'nin söz konusu dönemde Pakistan meselesini "din referansı" ile değerlendirmedeğini, dolayısıyla Pakistan'ın kurulmasının sanıldığı gibi Türkiye'de bir heyecan uyandırmadığını iddia etmek mümkündür.

Bağımsızlığı takip eden yıllarda her iki ülkeye de eşit mesafede durulmaya özen gösterilmiş, başta Keşmir Sorunu olmak üzere ihtilafı konularda taraf olmaktan uzak durulmaya çalışılmıştı. Lakin Türkiye'nin geçirdiği ideolojik dönüşümler "eşit durma" politikasını etkileyecek ve ilerleyen yıllarda Türkiye, Hindistan-Pakistan anlaşmazlıklarında Pakistan'dan yana tavır alacaktı. Bu noktada, 1940'lı yıllarda Türk basınının ayrı bir Müslüman devletinin varlığını sorgulayan ve Hindistan'ın bütünlüğünü destekleyen tutumu, Türkiye'nin bugünkü bakışından tamamen farklı bir noktada durmaktadır. Bu açıdan, Türkiye'nin Hindistan-Pakistan meselesine bakışının oldukça radikal bir değişim geçirdiğini söylemek mümkündür.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Nehru Memorial Museum and Library Archives (NMML)

The National Archives UK (TNA)

Resmi Yayınlar

TBMM Zabıt Ceridesi

T.C. Resmî Gazete

Telif Eserler

Jalal, Ayesha. *The Sole Spokesman Jinnah. The Muslim League and the Demand for Pakistan*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

Aziz, K. Kemal. *Hint Hilafet Hareketi Belgelerle 1915-1933*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2012.

Chandra, Bipan, vd. *India's Struggle For Independence 1857-1947*. Londra: Penguin Books, 2017.

Gandhi, Mohandas. K. *An Autobiography or The Story of My Experiments With Truth*. Çev. Mahadev Desai. Ahmedabad: Navajian Publishing House, t.y.

Gault, Mina. *The Khilafat Movement*. Colombia New York: University Press, 1982.

İzmir, Bahar. "Türkiye-Pakistan Dostluk Antlaşması". *Atatürk Ansiklopedisi*.

_____. *Türkiye-Hindistan İlişkileri (1919-1947)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara, 2022.

Kulke, Hermann. Rothermund, Dietmar. *Hindistan Tarihi*. çev. Müfit Günay, İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.

Malkoç, Eminalp. "20. Yüzyılın İkinci Yarısında Siyasi, Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Türkiye-Hindistan İlişkileri", *Geçmişten Günümüze Türkiye-Hindistan İlişkileri Uluslararası Sempozyumu*, Ankara: TTK Yayınları, 2022, 223-311.

Metcalf, Barbara D.; Metcalf, Thomas R. *A Concise History of Modern India*. Cambridge: Cambridge University Press, 2006.

Öke, Mim Kemal. *Hilafet Hareketleri*. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 2005.

Özcan, Azmi. *Pan-İslamizm Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)*. İstanbul: İsam Yayınları, 1997.

Penson, Lilian M. "Bengal Administrative System 1786-1818", *The Cambridge History of India; British India 1497-1858*, Vol V, 433-460.

Savarkar, Viyanak Damodar. *The Indian War of Independence 1857*. New Delhi: Asian Educational Services, 2014.

Stein, Burton. *A History of India*. Ed. David Arnold, Oxford: Blackwell Publications, 2010.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Bugün

Cumhuriyet

Haber

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Telgraf Gazetesi

The Star of India

The Times

The Times of India

Ulus

Vakit

Yeni Asır

Yenigün (Antakya)

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 200-223.

Geliş/Received: 02.01.2023

Kabul/Accepted: 10.03.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1228224

(Araştırma Makalesi/Research Article)

**CUMHURİYET DÖNEMİNDE BİR TURİSTİK MEKÂN PROJESİ:
ABANT GÖLÜ (1923-1950)
A PROJECT OF SIGHTSEEING DURING THE REPUBLICAN ERA:
THE ABANT LAKE (1923-1950)**

SERDAR KARA*

ÖZ

Bolu'nun en bilinen turistik mekânlarından olan Abant Gölü tüm Türkiye'ye yayılan ünüyle şehrin bir sembolü haline gelmiştir. Abant, 1988'de tabiat parkı, 2022 yılında ise milli park olmuş, Bolu'daki tek üniversiteye adını vermiştir.

1919 yılında Reşat Aker tarafından bulununcaya kadar yalnızca civar köyler tarafından bilinen Abant, 1920'li yıllarda önce Bolulular tarafından tanınmıştır. 1930'lu yıllardan itibaren ulusal basında güzelliğinden bahsedilen bir yer olmuştur. Atatürk'ün 1934 yılında Bolu'yu ziyareti sırasında Abant'a ilgi göstermesinin ardından bölgeye yönelik girişimler daha ileri boyuta taşınmıştır. Bu tarihten itibaren Abant Gölü'nün turistik bir mekân haline dönüştürülmesine çalışmalar hız kazanmıştır. Bu çalışmada ilk olarak turizm kavramının tarihsel gelişimine ve Osmanlı'dan Cumhuriyet'e miras kalan turizm anlayışına kısaca değinilmiş daha sonra Abant Gölü'nün ulusal bir figür haline getirilmesine yönelik giderek artan çabalar tarihsel süreç içerisinde ele alınmıştır. Dönemin basınına, kimi hatıralara ve belgelere yansıyan bütün bu çabaların arka planında yatan düşünce dünyası anlaşılmalı çalışılmıştır. Ayrıca tüm bu girişimlerin toplumda ne ölçüde karşılık bulduğu araştırılmıştır. Bu projenin başarılı ve başarısız olduğu noktalar değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abant Gölü, Bolu, Turistik Mekân, Turizm, Turizm Tarihi.

ABSTRACT

The Abant Lake is one of Bolu's favourite tourist attractions. It is also a well-known sightseeing all around Turkey. The Abant Lake, which became a nature park in 1988 and a national park in 2022, gave its name to the only university in Bolu. This article is about the discovery and invention of the Abant Lake as a touristic place.

The Abant Lake, of which only the surrounding villages had been aware until it was discovered by Reşat Aker in 1919. During the 1920s the place became famous in the local context. Since the 1930s we encounter news about its beauty in the national press. Also, Atatürk paid attention to the Abant during in visit to Bolu in 1934. This visit was a turning point in the transformation of the Abant Lake from a locally known natural beauty to a nationally celebrated touristic place.

The study deals firstly with the historical development of the concept of tourism and the understanding of tourism inherited from the Ottoman Empire to the Republic. Secondly, the efforts to turn the Abant Lake into a national figure in the historical process are discussed. The study elaborates on the mentality behind all these endeavours, by focusing on the press, memories and documents of the period. The study also analyses to what extent all these initiatives have received a response in the society.

Keywords: The Abant Lake, Bolu, Sightseeing, Tourism, History of Tourism.

* Öğr. Gör. Dr., Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, serdarkaratarih@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6969-8054.

Extended Abstract

Humankind needed to move from one place to another to handle their lives in the natural world before the Neolithic revolution. After that, though the nomadic cultures continued to live by wildlife, settled traditions tried to seize and tame nature. Adventurers, travellers, pilgrims, students, sailors and warriors were the tourists of the pre-modern eras. However, it is plausible to argue that the mobility of people gained a different dimension after the Industrial Revolution thanks to mass transportation. The increase of leisure time for the public made individual travels gain a cultural base. People began to travel to a place just for the sake of experiencing that place. In addition, the development of capitalism led that experience to turn into a marketable commodity.

The story of tourism in the Ottoman realm was not an exception. The restrictions on the right of way limited mobility in the Ottoman system until the beginning of the 20th century. Travels were mostly made by the efforts of the individuals such as Evliya Çelebi or for some religious purposes. With the changes after the Industrial Revolution, the Ottoman Empire became a significant tourism destination thanks to its historical and religious geography. In the face of this development, the Ottoman Empire also took some steps related to tourism. However, these steps remained very limited. There was no holistic tourism policy in the Ottoman period.

It can be claimed that after the proclamation of the Republic on October 29, 1923, the interest in tourism improved and a tourism policy was tried to be developed, although it had some shortcomings. Between 1923 and 50, there was a more propaganda-oriented tourism approach to introduce the newly established Republic of Turkey to the modern world. This approach was also compatible with Turkey's culture, history and language policies at that time. For this purpose, the natural beauties of Turkey were tried to be shown to the world. The Abant Lake in Bolu has been regarded in this context, especially since the 1930s, and it was aimed to be introduced to the public.

This study focuses on the history of the Abant Lake. It is one of the main touristic places in Turkey and a symbol of Bolu. The only university in the city was named after the lake. The Abant Lake endured a hidden paradise known only to the surrounding villages until it was "discovered" in 1919 by Veterinarian Reşat Aker, one of the valuable names of Bolu. Aker, after seeing Abant, first tried to introduce this lake to Bolu. In the 1920s, the Abant Lake became recognized by the people of Bolu. Atatürk's trip to Bolu in 1934 was a turning point for this well-kept secret. Although Atatürk wanted to go to the Abant Lake after he saw the photographs during his journey, the visit was not possible because there was no road to the lake from the city centre. Therefore, Atatürk wanted to build the road there.

But the optimistic efforts to increase the fame of the lake did not bring about the destination of the intentions. The Abant Lake was familiarized by public opinion in this process. On the other hand, it did not cause a tourist attraction. Besides the deficiencies in the bureaucracy and the troubles of the economic condition of the Second World War, the non-existence of an all-inclusive tourism policy had the main impact on this. Mass media that introduced the Abant Lake to the public tended towards the urban middle class. Well-intentioned efforts to promote Abant and make it open to the public did not yield the desired results at a time when the concept of paid leave was not established, and tourism activities were not yet socio-economically accessible to large masses. However, in parallel with the socio-economic changes Turkey experienced after 1950, Abant could be acknowledged and visited by a wider audience.

Giriş

İnsanoğlu var olduğu günden bu yana, yaşamını sürdürmek, yeni şeyler öğrenmek ve yaratılışlarındaki hareketlilik duygusuyla yüzyıllar boyu kişisel ve toplumsal geziler yapmaktadır.¹ Ancak Sanayi Devrimi öncesi turizm olgusu son derece sınırlı örneklerle kalmakta, toplumsallık kazanamamıştır.² Günümüzdeki anlamıyla turizm hareketleri Sanayi Devrimi'nin sağlamış olduğu ulaşım imkânları sayesinde mümkün olmuştur. Buharlı gemilerin ve trenlerin ortaya çıkması sayesinde insanlar kitlesel düzeyde seyahat etmeye başlamışlardır. Rüzgâra duyulan bağımlılık azalmış, seyahat süreleri kısalmış, ulaşım ücretleri ucuzlamıştır. Ayrıca toplum yapısında ve üretim biçiminde yaşanan değişimle birlikte bireyin boş vakte sahip olması da turizmi geliştirecek bir durum olarak ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak daha fazla sayıda insanın seyahat etmesi mümkün olmuş ve seyahat pazarlanabilir bir meta haline gelmiştir.³

20. yüzyıla gelindiğinde ise turist kitlelerin büyümesinde, yoğunlaşmasında ve daha teşkilatlı biçimler almasında sosyal turizme yer verilmesi önemli bir etken olmuştur. 1936 yılında Fransa ve Belçika'da işçilere ücretli tatil yapma olanağı veren yasaların kabul edilmesinden sonra diğer ülkelerin de aynı uygulamaya gitmesi işçi sınıfının, küçük esnafın, memurların da turizme katılmalarına, turizmin toplumun her tabakasına yayılmasına olanak sağlamıştır.⁴ Türkiye Cumhuriyeti sanayileşme noktasında geç kalmış bir ülke olduğundan, yıllık ücretli izin kavramının Türkiye'nin gündemine gelmesi ancak 1952 senesinde gerçekleşmiş, anayasal bir zemine oturması ise 1961 Anayasasıyla mümkün olmuştur.⁵

Osmanlı Devleti gelişen ve değişen modern turizm anlayışının tamamen dışında değildir. Hatta bu yeni anlayışın muhatabıdır. Osmanlı toprakları gelişen turizm anlayışıyla birlikte turizm sahası haline gelmeye başlamıştır. Çelik'in belirttiği üzere Osmanlı bürokrasisi, Osmanlı topraklarına yapılan turistik gezilere karşı pasif bir izleyici durumunda değildir. Tam aksine Osmanlı Devleti, kendi topraklarına yapılan turistik gezileri oldukça yakından takip etmektedir.⁶ Ancak Osmanlı'da turizm konusunda kapsamlı bir politikaya sahip olunduğunu söylemek güçtür. Turizmi kısıtlayan birtakım uygulamalar bulunmaktadır. Örnek vermek gerekirse ilk dikkat çeken uygulamalardan birisi ülke içerisindeki seyahat faaliyetlerini kısıtlayan "Mürur Tezkiresi" idi. Seyahat etmek isteyen yerli yabancı herkesin bir yıl süresi olan Mürur Tezkiresi adında bir belgeye sahip olması mecburiydi. Bu uygulama ancak II. Meşrutiyet'ten sonra kaldırılmıştır.⁷

Turizm alanına ilk fiili ilginin Cumhuriyet döneminde başladığını söylemek daha mümkün görünmektedir. 1923 yılından itibaren Atatürk'ün de direktifleriyle doğan çeşitli kuruluşlar turizme olan ilginin daha çok propaganda mahiyetinde de olsa ciddi bir şekilde ele alınmaya başlandığını göstermektedir.⁸ 29 Eylül 1923'te Türkiye'yi tanıtmak, olumsuz yabancı propagandalara karşı koymak ve ülkeye daha fazla turist gelmesini sağlamak amacıyla "Türkiye Seyyahin Cemiyeti" kurulmuştur. 1926 yılında cemiyet "Türkiye Turing Klübü", 1930 yılında ise "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu" (TTOK) adını almıştır.⁹ Bu kurumun yapmış olduğu en önemli yayın faaliyetlerinden birisi yapmış olduğu çalışmaları ayrıntılı bir şekilde anlattığı *TTOK Belleteni*'dir. *TTOK Belleteni*'nde Türkiye'nin turizm meselelerine dair birçok meseleye değinilmiş, yabancı dilde yazılar

¹ Selahattin Çoruh, "Turizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, 2552.

² Çelik Gülersoy, "Turizm Olgusunun Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*, C. 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983, 2556.

³ Emre Çelik, "Osmanlı Topraklarına Yeni Bir Gezi Türü: 19. ve 20. Yüzyılda Cruise Gezileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 16/32 (Güz 2020), 401-403. Nitekim turizm kelimesinin ortaya çıkışı Sanayi Devrimi sonrasında 1830'lu yıllara rastlamaktadır. Emre Saral, Eminaalp Malkoç, "Erken Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Turizm Etkinlikleri ve Turizmi Geliştirme Çabaları (1923-1938)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. 5, Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022, 345.

⁴ Çoruh, "Turizm", 2553; Gülersoy, "Turizm Olgusunun", 2556.

⁵ Mehmet Okan Alp, *Yıllık Ücretli İzin*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008, 25-26.

⁶ Çelik, "Osmanlı Topraklarına", 424

⁷ Zeynep Kuşluvan, Duygu Eren, "Türkiye'de İç Turizm Talebinin Yapısı ve Gelişimi", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*, Ed. Şenol Çavuş vd., Ankara: Detay Yayıncılık, 2009, 60; Mehmet Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, C. 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983, 583

⁸ Düriye Bozok, Seda Şahin, "Türkiye'de Uygulanan Turizm Politikaları", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*, Ed. Şenol Çavuş vd., Ankara: Detay Yayıncılık, 2009, 259; Çoruh, "Turizm", 2554-2556.

⁹ Gürsoy Şahin, "Atatürk Döneminde Batı'daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8/3 (2006), 142; Saral, Malkoç, "Erken Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da", 347.

yayınlanmıştır.¹⁰ Atılan bu ve benzeri adımlara rağmen 1923-50 arası turizmle ilgili çalışmalar son derece sınırlı düzeyde kalmıştır. Daha çok kamu yönetimi alanıyla sınırlı kalan mevcut örgütlenmeler genellikle ülkenin tanıtımı ve yabancıların olumsuz propagandalarının engellenmesi üzerine odaklanmıştır. Turizmin ekonomik, sosyal ve kültürel yönleri ihmal edilmiştir.¹¹ Ayrıca yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin içte ve dışta çözmesi gereken ekonomik, siyasi ve toplumsal sorunların bulunması, 30'lu yılların ikinci yarısından itibaren İkinci Dünya Savaşı'nın etkilerinin hissedilmesi Türkiye'de turizmle ilgili çalışmaların istenilen düzeye ulaşamamasına neden olmuştur.¹² Cumhuriyet hükümetleri 1946 ve daha belirgin olarak 1948'den itibaren iktisadi altyapı yatırımlarına daha fazla önem vermeye, kaynak ayırmaya başlamıştır.¹³

Abant Gölü'nün ulusal kamuoyunca tanınır hale gelmesi ve bölgeye yönelik hükümetin yaklaşımı Türkiye'deki turizm politikalarının gelişim sürecine önemli ölçüde paralel bir şekilde gerçekleşmiştir. Abant Gölü, Osmanlı Dönemi'nden itibaren bilinmekle birlikte ancak Cumhuriyet'in ilk yıllarında Bolu halkı tarafından "keşfedilmiş", ardından çoğunlukla genç Cumhuriyet'in medeni dünyaya sunacağı bir güzellik, hatta Türkiye'nin üstünlüğünü gösteren bir numune olması bakımından milliyetçi bir propaganda unsuru olarak ele alınmıştır.¹⁴

İlk Kayıtlar, "Orda Bir Göl Var Uzakta"

15. yüzyılda tam manasıyla Osmanlı Devleti'nin kontrolüne giren Bolu, 1864 tarihli Vilayet Nizamnamesiyle birlikte Kastamonu vilayetine bağlı bir mutasarrıflık haline gelmiştir. 1911 yılında Bolu müstakil bir sancak olmuştur. Mudurnu ise Bolu'nun bir kazası durumundadır.¹⁵ Mudurnu sınırları içerisinde kalan Abant Gölü hakkında ulaşabildiğimiz en erken kayıt 1874 tarihli *Kastamonu Vilayet Salnâmesi*'nde yer almaktadır. Bu salnamede, Bolu sancağının konumu tarif edilirken "Aband" adlı bir gölden bahsedilmiş, gölün Bolu'nun batısında ve sekiz saat uzaklıkta olduğu bilgisi verilmiştir.¹⁶ 1916 yılına kadarki salnamelerde çoğunlukla benzer bilgiler tekrarlanmıştır.

1916 tarihli *Müstakil Bolu Sancağı Salnâmesi*'nde Abant Dağı'nın sönmüş bir volkan olduğu belirtildikten sonra Abant Gölü'nün varlığından da bahsedilmiş, gölün volkanın sönmemesinden sonra tepesinde oluşan bir alan olduğu ve Mudurnu dâhilinde iki kilometre karelik bir alana yayıldığı ifade edilmiştir.¹⁷ 1925 tarihli *Bolu Vilayeti Salnâmesi*'nde de benzer bilgiler tekrarlanmıştır.¹⁸ Öyle görünüyor ki, Abant, uzunca bir müddet Bolu üzerinden bir bağlantı yolu olmadığından daha çok Mudurnu halkının bilip kullandığı bir mesire yeri olmaktan öteye geçememiştir.¹⁹

¹⁰ Güneş Güler, *Reşat Saffet Atabın ve Faaliyetleri (1923-1965)*, Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019, 74. *TTOK Belleteni*'nde tespit edilebildiği kadarıyla Bolu ve Abant Hakkında ilki 1938 yılında olmak üzere 1950 yılına kadar 4'ü Fransızca toplam 9 yazı ve haber çıkmıştır. Ayrıca Abant Gölü'nün çeşitli fotoğraflarına yer verilmiştir.

¹¹ İsmet Kaya, "Türkiye'de Turizm Örgütlenmesi" *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*, Ed. Şenol Çavuş vd., Ankara: Detay Yayıncılık, 2009, 208; Vedat Nedim Tör, *Yıllar Böyle Geçti*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010, 18-37.

¹² Cevdet Avcıkurt, Ahmet Köroğlu, Mehmet Sarioğlu, "Türk Turizminin Dünya Turizmindeki Yeri", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*, Ed. Şenol Çavuş vd., Ankara: Detay Yayıncılık, 2009, 5; Bozok, Şahin, "Türkiye'de Uygulanan", 261.

¹³ Kurban Ünlüönen, Ahmet Tayfun, "Türk Turizminin Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*, Ed. Şenol Çavuş vd., Ankara: Detay Yayıncılık, 2009, 17.

¹⁴ Benzer bir durumu Erken Cumhuriyet Dönemi'nin güzellik yarışmalarına bakış açısında bulmak mümkündür. Gülten Özkan, "Bir Halkla İlişkiler Çalışması Olarak Türkiye'de Düzenlenen İlk Güzellik Yarışması", *Erciyes İletişim Dergisi*, 1 (Ocak 2019), 603.

¹⁵ Ahmet Ercivan, *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Gerede*, İstanbul: Kriter Yayınları, 2022, 21-24.

¹⁶ *Osmanlı Devri Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Bolu Sancağı*, C. I, Haz. Güray Önal, Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011, 164. Günümüzde Abant kullanımı benimsenmiş olmakla birlikte eski kaynaklarda "Abat", "Abad" veya "Aband" şeklinde farklı kullanımlar olduğu görülmektedir. Harf İnkılabı sonrası 1950'lere kadar daha çok "Abat" kullanımı söz konusudur. Sözlüklerde Abant kelimesine dair bir tanıma rastlanılmamıştır. "Abad" ise şen, mamur, bayındır gibi anlamlar taşımaktadır. Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Türkî*, İstanbul: Şifa Yayınevi, 2012, 13; Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi, 2020, 3.

¹⁷ *Müstakil Bolu Sancağı Salnâmesi Hicrî 1334 Miladî 1916*, Haz. Hamdi Birgören, Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2017, 30-32, 251-252. Daha sonraki yıllarda yapılan bilimsel çalışmalar kısmen bu tespitleri doğrulamaktadır. Abant Gölü yaklaşık 8000-10000 yıl önce gerçekleşen tektonik faaliyetlerden sonra oluşmuştur. Bölgeye insan yerleşimi 3500-4000 yıl öncesine dayanmaktadır. Gölün en fazla derinliği 18 metredir. Gölün yüzey alanı 115-125 hektar olup rakımı 1345 metredir. Muzaffer Döğel, Okan Külköylüoğlu, Mustafa Kılıç, "Species Assemblages and habitat preferences of Ostracoda (Crustacea) in Lake Abant (Bolu, Turkey)", *Belgian Journal of Zoology*, 138/1 (2008), 51.

¹⁸ *Bolu Livâsı 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*, Haz. Nermin Kılıç vd., Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2008, 175-178, 640-642; *Bolu Vilâyeti Salnâmesi Rûmî 1341 Miladî 1925*, Haz. Hamdi Birgören, Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2017, 116-118, 454.

¹⁹ Nuray Özdemir Tiryaki, *Cumhuriyet Döneminde Bolu'da İktisadi Hayat*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019, 185.

Abant Gölü'nün keşfedilmesine dair en eskiye dayanan iddia Reşat Aker'e aittir. 1933-1945 yılları arasında Bolu Belediye Başkanlığı görevini yürüten Reşat Aker'in Bolu Halkevi tarafından çıkartılan *Abant* dergisinde yazdığı "Abant'ı Nasıl Bulduk, Nasıl Tanıttık" başlıklı yazıda anlattığına göre aynı zamanda veteriner olan Aker 1919 yılında bir hayvan hastalığı ihbarı üzerine Mudurnu'ya gitmiş, bu sırada Abant'ı görmüştür. Abant'ın güzelliğini Bolu'da rastladığı insanlara anlatan Aker bir taraftan da Abant hakkında bilgi toplamaya çalışmıştır. Bolu'nun ileri gelenlerinden Hacı Servet Efendi'nin kendisine anlattığına göre Abant çevresinde haydutlar bulunduğundan 15 sene evvel buraya gidebilmek için yanlarında jandarmaların olması gerekmektedir. Konuyu mutasarrıf Fahri Bey'e de anlatan Aker, yanlarına başka isimler alarak Abant'a gitmişler ve bölgenin fotoğraflarını çekmişlerdir. Bu ziyaretler neticesinde Abant'ın Bolu halkı tarafından tanınmasını sağlamıştır.²⁰

Reşat Aker'in sonraki yıllarda da buna benzer bir anlatımı tekrarladığı görülmektedir. 30 Ocak 1950 tarihli *Yeni İstanbul* gazetesinde çıkan bir yazıda Muhiddin Himmetoğlu, Reşat Aker'den "Abant Kâşifi" diye bahsetmektedir. Himmetoğlu ile yaptığı sohbette Aker, Abant'ı nasıl keşfettiğini şöyle anlatmaktadır:

"35 sene evvel bir gün yanımda bir jandarma çavuşu ile civar köylerden birine gidiyordum. Tepelerin arkasından birdenbire gözüme bir su birikintisi ilişti. Oraya doğru yürüdüm. Hayret ve sevinçten donakalmıştım. Uzun uzun bu dört tarafı zümrüt mahfazalı kristali seyre daldım. Çavuşa:

- Evlat, bu geceyi burada geçireceğiz. Ben artık buradan ayrılamam dedim.

İşte o zamandan bugüne kadar ne ben Abant'tan, ne de Abant benden ayrılabiliriz."²¹

Abant Gölü'nün keşfine ilişkin bir başka iddiaya ise 20 Mart 1950 tarihli TBMM tutanaklarında rastlanmaktadır. Abant Gölü'ne ilişkin yoğun tartışmaların yaşandığı bu birleşimde Bolu Milletvekili Lütfi Gören²² Abant'ın keşfine ilişkin 1928 yılını işaret etmektedir:

"Abant gölü 1298²³ senesinde vali tarafından görülmüştür. Ben o zaman vali ile beraber Abant'a atla çıkmıştım. Vali Ali Sakıp Bey idi. Manzara yürekler acısı, her tarafta ağaçlar devrilmiş ve birbiri üzerine bindirilmiş, tutuşturulmuş yanyor, öbür tarafta da çobanlar sürülerini otlatıyorlardı. Bunları menettiren vali oldu ve ondan sonra oranın yol yapımı başladı. (...) Abant'a belediyece bir bina yapıldı. Ondan sonra birçok ecnebler oraya gelmeye başladı."²⁴

Özetle anlaşılan Abant Gölü'nün Bolu halkı tarafından keşfedilmesi 1920'li yıllara denk düşmektedir. Abant Gölü'ne ilişkin ulusal basındaki ilk kayıtlara ise 1930'lu yıllarda rastlanmaktadır. 1930'lu yılların başında son derece az olan Abant'a ilişkin haber ve resimler yıllar geçtikçe giderek çoğalmıştır.

1930-1934 Bir Saklı Cennet

Abant hakkında Cumhuriyet Dönemi'ne ait ulusal basında bulabildiğimiz en eski haber 9 Nisan 1930 tarihinde *Milliyet* gazetesinde yer almaktadır. Gazetenin bu sayısının "Anadoluda Milliyet" adlı köşesinde, "R.K." imzasıyla ve "Boluda Lortlar Kamarası" şeklinde ilgi çekici bir başlıkla şehir hakkında bilgi verilirken Abant'tan da kısaca bahsedilmiştir:

"Boluya 6 saat mesafede 1300 rakımında ve bir yanar dağının kraterinde teşekkül etmiş cesim bir göl varmış! Bu gölün etrafı çam ormanile muhat olup suyu enfes imiş. Ala balığı pek mebzul olup gölün ayağı vadiye doğru hoş manzar şelaleler teşkil ve birkaç su hızarı ve değirmenleri tedvir ettikten sonra büyük su namile Filyosa akmakta imiş. Memleketimizin bir sanatoryum mahalli olan bu yaylayı yazın bir çok aileler ziyaret eylemekte imişler."²⁵

²⁰ Reşat Aker, "Abant'ı Nasıl Bulduk, Nasıl Tanıttık", *Abant*, 10 (Temmuz-Ağustos 1946), 19-21.

²¹ Muhiddin Himmetoğlu, "Yurttan Notlar, Abant", *Yeni İstanbul*, 30 Ocak 1950, 5.

²² Mehmet Lütfi Gören, 1888 Akçakoca doğumludur. 1962 senesinde hayatını kaybetmiştir. Akçakoca Belediye Başkanlığı, Bolu Türk Ocağı ve Halkevi Başkanlığı gibi görevlerde bulunmuştur. VI. ve VII. Dönem Bolu Milletvekiliği yapmıştır. İstiklal Madalyası sahibidir. *TBMM Albümü 1920-2010*, C. I 1920-1950, Ankara: TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, 2010, 456.

²³ Burada meclis tutanağında bir yazım yanlışlığı söz konusudur. Tutanaktaki 1298 ifadesi miladi olarak 1882/1883 yıllarına denk düşmektedir. 1888 doğumlu Gören'in anlattığı olayın Hicri veya Rumi 1298'de gerçekleşme ihtimali yoktur. Ayrıca bu 1298'de Bolu Valisi Ali Sakıp Bey diye bir isme de rastlanılmamaktadır. Bahsedilen kişi 1928 yılında Bolu'da valilik görevine başlayan Ali Sakıp Beygo olmalıdır. Erol Evcin, *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Birakanlar)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013, 490.

²⁴ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 607.

²⁵ R. K., "Anadoluda Milliyet, Boluda Lortlar Kamarası", *Milliyet*, 9 Nisan 1930, 2.

Bu kısa paragrafta birkaç nokta dikkat çekmektedir. İlk olarak 1874 tarihli salnamedekiyle aynı şekilde Bolu-Abant arası 6 saat olarak belirtilmiştir. Bu çalışmanın ilerleyen sayfalarında sıkça vurgulandığı üzere Abant Gölü'nün Türkiye çapında bilinen bir yer haline gelmesinde karşılaşılan en büyük sorunlardan birisi yol meselesidir. Yukarıdaki haberde verilen bilgilerden 1874'ten 1930'a kadar Bolu'dan Abant'a ulaşım süresini kısaltabilecek bir adım atılmadığı anlaşılmaktadır. Abant'a yol açma çalışmalarının başlayabilmesi için bir süre daha beklemek gerekecektir. Kaldı ki yazıda sadece Abant için değil Bolu'nun önemli sorunlarından birisi olarak yol meselesine değinilmiştir. İkinci bir husus ise yazının bu kısmı boyunca "-miş'li" ifadelerin kullanılmasıdır. Yazının bütününe bakıldığında öyle anlaşılıyor ki yazar Bolu'ya gelmiş, şehirde birtakım gözlemlerde bulunmuş, Bolu halkından Abant'ı işitmiş ve fakat Abant'a gitmemiştir. Yazdıkları, duyduklarıyla sınırlı kalmıştır. Son olarak yazıdan Bolu halkının 1930 itibarıyla Abant'ı bildiği ve bir mesire alanı olarak bölgeyi kullandığı anlaşılmaktadır.

1930'lu yılların başında Abant'ın durumuna ilişkin ünlü tarihçi Zeki Velidi Togan'ın, *Atsız Mecmua'*da yayınlanan "Seyahat Notları"ndan bilgi edinmek mümkündür. Togan, Mudurnu'ya pek de yabancı olmayan asistanı Pertev Naili Boratav²⁶ ile Bolu ve çevresinin kültürüne ait incelemelerde bulunmak üzere Haziran 1931'de yaptığı gezide Abant Gölü'ne gelmiştir. İki bilim adamı, kendilerine eşlik eden Bolulu birkaç gençle birlikte çevrede tetkikatta bulunmuşlardır. Togan, Abant'ta "çok tatlı balık" yediklerini ve "göl üzerinde ay ışığında kayıkla gezintisi" yaptıklarını notlarına yazmıştır.²⁷

Abant'ın bu tarihlerde özellikle genç nüfus tarafından bir piknik ve kamp alanı olarak kullanıldığı görülmektedir. Türkiye'de açılan ilk 14 Halkevinden biri olan Bolu Halkevi'nin bu tarz faaliyetlerde önemli rolü olmuştur.²⁸ 4 Eylül 1932 tarihli *Akşam* gazetesinde çıkan I. Vasfi imzalı haberde Bolu Ortaokulu beden terbiyesi öğretmeni yanına bir kısım talebeyi de alarak Abant dağına çıkmış ve burada kamp kurmuşlardır.²⁹ Bolu Ortaokulunun Abant'taki faaliyetleri daha sonra da devam etmiş, 1933 senesinde Abant Gölü'nde 10 günlük bir kamp düzenlemişlerdir.³⁰ Aynı günlerde *Cumhuriyet* gazetesinde çıkan bir başka haberde ise Bolu Halkevi öncülüğünde bir izci grubu Abant'ta kamp düzenlemiştir. Bu kamp sürecinde gölde sondaj denemeleri yapılmış ve gölün derinliği 18 metre olarak ölçülmüştür. Haberde, Bolu, Düzce ve Mudurnu yönlerine daima gidip gelebilecek yollar yapılması durumunda vilayetin ve hatta memleketin emsalsiz bir mesiresi olacağı ifade edilmiştir.³¹ 1933 yılında *Son Posta* gazetesinin "Memleket Haberleri" köşesinde Mudurnu'da düzenlenen panayır konu edilmiş ve Abant Gölü'nün "emsalsiz güzelliklere malik" olduğu ifade edilmiştir.³²

²⁶ Pertev Naili Boratav'ın babası Mudurnu'da kaymakamlık yapan Abdurrahman Naili Efendi'dir. Pertev Naili Boratav'ın çocukluğunun ve gençliğinin büyük bölümü Mudurnu'da geçmiştir. Kardeşi Müeyyet Boratav Mudurnu'da doğmuştur. Mudurnu ve çevresi Pertev Naili Boratav'ın ilk folklor derlemelerini yaptığı yer olmuştur. Sonraki yıllarda eşikle birlikte Abant'a kampa gitmeye devam etmiştir. Daha detaylı bilgi için bk. Mete Çetik, *Pertev Naili Boratav, Bir Akademisyen ve Düşünce Adamı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019; Müeyyet Boratav, *Sakıncalı Doktor, 20. Yüzyıldan Anılar*, Ankara: İmge Kitabevi, 2006.

²⁷ Pr. Ahmet-Zeki Valîdî [Togan], "Seyahat Notları-Hatıra Defterinden", *Atsız Mecmua*, 6 (15 Ekim 1931), 138-140.

²⁸ Fahri Kılıç, "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Yaygın Halk Eğitimi: Bolu Halkevi Örneği", *9. Uluslararası Atatürk Kongresi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2019, 738-740.

²⁹ I. Vasfi, "Orta Mektep Talebesi Dağda Kampta", *Akşam*, 4 Eylül 1932, 6.

³⁰ *Bolu Ortaokulu Dergisi 1935-1936*, No. 1, İstanbul: Resimli Ay Basımevi, 36.

³¹ "Bolu Halkevi İzçilerinin Tetkikati", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1932, 5. Gölün derinliğine ilişkin bugünkü ölçümlerle de uyumlu olması dikkat çekicidir. Tolga Coşkun, Ayşe Nilsun Demir, "Abant Gölü'nde Biyolojik Kalite Elementlerinden Sucul Makrofitler", *Acta Aqueatica Turcica*, 4 (2019), 500; Fatih Duman, Olcay Obalı vd., "Abant Gölü Suyunda Bazı Ağır Metallerin Mevsimsel Konsantrasyon Değişiminin Karşılaştırmalı Analizi", *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 1 (2007), 132.

³² "Mudurnu Panayırı", *Son Posta*, 10 Eylül 1933, 4.

Bolu Halkevi izcilerinin Abant Gölü'nde yaptıkları sandal gezintisini gösteren bir fotoğraf. "Bolu Halkevi İzcilerinin Tetkikatı", *Cumhuriyet*, 26 Eylül 1932, 5.

1930-34 arası tespit edilebilen sınırlı sayıda haberden anlaşıldığı kadarıyla Abant Gölü ve çevresi "saklı kalmış bir köşe" hüviyetindedir. Atatürk'ün 1934 yılında gerçekleştirdiği Bolu ziyareti, bu "saklı cennetin" tanınması hususunda önemli dönüm noktalarından birisi olacaktır.

1934 Bir Dönüm Noktası: Atatürk'ün Bolu'yu Ziyareti

Mustafa Kemal Atatürk, Cumhuriyet'in ilanından sonra yol güzergâhının dışında kalması sebebiyle Bolu'yu ziyarete gelememiştir. 1934 yılında Boluluların da isteği doğrultusunda yol güzergâhında bir değişiklik yapılmış ve Atatürk 17 Temmuz 1934 tarihinde Bolu'ya ziyaret düzenlemiştir. Bolu'da Halkevinde bir gece kaldıktan sonra şehirden ayrılmıştır.³³ Atatürk bu ziyaretinde yeni yeni tanınan ve saklı bir yer olma hüviyetinden kurtulmamış bulunan Abant'a gitmemiştir ancak Reşat Aker'in aktardığına göre Halkevinde daha evvel Foto Ziya tarafından çekilmiş Abant Gölü fotoğraflarını görmüş ve buranın neresi olduğunu sormuştur. Aker de Abant Gölü olduğunu söylemiştir. Atatürk, buraya gidilmesini buyurmuşsa da Aker yol olmadığını belirtmiş, bunun üzerine Atatürk orada bulunan Vali Ali Rıza Bey'e "bu güzel yere bir yol yaptırınız" emrini vermiştir.³⁴

Atatürk'ün vermiş olduğu bu emir, her ne kadar kısa vadede istenilen sonucu sağlamasa da uzun vadede Abant'ın Türkiye çapında tanınan bir yer olmasının önünü açan bir adım olmuştur. Bir taraftan yol meselesinin çözümü için adımlar atılmaya başlanmış, diğer yandan Abant'a ilişkin ulusal basında çıkan yazılar artmıştır.

Abant Gölü'nün ulusal bir figür haline gelmesinin önündeki önemli engellerden birisi yol sorunudur. Bu sorunun aşılması Atatürk'ün vermiş olduğu direktife rağmen kolay olmamıştır. Zira 1923-1950 arası Abant hakkında çıkan yazılara, haberlere ve belgelere bakıldığında sıklıkla yol meselesinden şikâyet edildiği, çözüm arandığı ve fakat tüm bunların süreç boyunca tekrar tekrar dile getirildiği görülmektedir.

Haber gazetesinde çıkan İ. Vasfi imzalı yazıda Bolu hakkında bilgi verilmiştir. Yazıda, Bolu'daki Abant gölü, Esentepe gibi yerlerin İsviçre'deki doğal güzelliklerle yarışacak düzeyde olduklarını belirtilmiş fakat "oturulacak bir oda şöyle dursun, buralara rahatça gidebilmek için bir araba yolu bile" olmadığından ve şehrin ihmal edildiğinden şikâyet edilmiştir.³⁵

Atatürk'ün emrinin yanı sıra basında da dile getirilen şikâyetlerin ardından 1935 yılının hemen başında Vali Salih Cemal Gülen, Abant Gölü'ne yol yapılması meselesini gündemine almış ve bu konuya büyük önem vermiştir. Şubat 1935'te Ulus gazetesi muhabirine yaptığı açıklamada vilayet bütçesinden Abant'a yatırım yapılacağını ve yol

³³ Yücel Özkaya, "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri", *Atatürk Yolu Dergisi*, 14 (1994), 207-209; Erol Evcin, "Gazi Mustafa Kemal'in Bolu'yu Ziyaretleri", *CTAD*, 21 (Bahar 2015), 146-159.

³⁴ Aker, "Abant'ı Nasıl Bulduk", 21.

³⁵ İ. Vasfi, "Memleket Mektupları, Bolu Nasıl Bir Yerdir", *Haber*, 9 Aralık 1934, 8.

açılıp otomobillerle gidip gelmenin temin edileceğini belirtmiştir.³⁶ Nisan ayında hava koşullarının elverişli hale gelmesiyle beraber Vali yol yapımı için gerekli hazırlıkların yapılması emrini vermiştir.³⁷ Abant Gölü'nün Bolu'nun güzelliğine eklenecek olması şu satırlarla ifade edilmiştir: “Yeşil Bolu'ya bu yıl bir de Abat gölü güzelliği ekleniyor. Etrafı çamlarla çevrilmiş küçük koylar yapmış berrak suyu, nefis balıklarıyla dünyanın en güzelyeri olan Abat eğlencelerine şimdiden can atıyoruz.”³⁸

Kısa bir süre sonra Bolu-Abant arası bir yol yapımına başlanmış, Vali Salih Cemal Gülen bu yolun bitirilmesiyle bizzat uğraşmıştır.³⁹ Böylelikle 1935 yılında gölün turizme kazandırılması hedeflenmiştir. Aynı yıl, yol açılmışsa da kısa sürede tahrip olmuştur.⁴⁰ İlk denemenin başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından Nisan 1937'de tekrar yol açma çabalarına başlanmış, Temmuz ayında yol törenle açılmıştır. Ayrıca sporcular için bir kamp merkezi de aynı gün hizmete girmiştir. Bu törene 4000 kadar kişi katılmıştır.⁴¹ 1939 yılında Vali Salim Gündoğan vilayet işleriyle ilgili yapmış olduğu detaylı açıklamada Abant yoluna da kısaca değinmiş Bolu-Abant-Mudurnu toprak tesviyesinin ikmal edildiğini ifade etmiştir.⁴²

Bolu-Abant yolunun açılması yönünde faaliyetler sürdürülürken Abant Gölü ve çevresindeki faaliyetler kesilmemiş, aksine ağır ağır ama günden güne artan popülerliğe paralel olarak etkinlikler düzenlenmeye devam edilmiştir. Dönemin önemli ulusal gazetelerinden birisi olan Tan'da çıkan 24 Eylül 1936 tarihli bir yazıda özel olarak Abant'tan bahsedilmiş ve Abant Gölü'nün “günden güne ziyaretçi uğrağı haline geldiği” kalın puntolarla vurgulanmıştır.⁴³

Tan gazetesinde çıkan bir haber Abant'a yönelik ilginin giderek arttığını göstermektedir. “Sık Ormanlar Arasında”, *Tan*, 24 Eylül 1936, 9.

Dönemin en gözde faaliyetlerden birisi olarak göl çevresinde düzenlenen kamplar göze çarpmaktadır. Ulusal basına yansıyan haberlerden anlaşıldığı kadarıyla bu kamplara katılım daha çok civar bölgelerdendir. Halkevleri, spor kulüpleri, okullar, öğretmenlerin yanı sıra, civar köylerden insanlar tarafından kamp düzenlediği

³⁶ “Memleket Postası, Boluda Türlü Çalışmalar”, *Ulus*, 4 Şubat 1935, 5.

³⁷ Necdet Emin, “Yurd Postası, Bolu'da Vilayet Meclisi ve Hilaliahmer Çalışmaları”, *Ulus*, 13 Nisan 1935, 5.

³⁸ “Yurd Postası, Boluda Sosyal Hayat Gelişiyor”, *Ulus*, 22 Nisan 1935, 5. Haberde Vali Salih Cemal'in Bolu'dan Abant'a otomobil ile gidilebilecek bir yol yapılması için köy kanunu gereğince civar köylerdeki köylüleri yolun kısa zamanda açılabilmesi için çalışmaya göndermek istediği aktarılmaktadır. Bahsi geçen kanun 1924 tarihli Köy Kanunudur. Kanunun 13 maddesinde köylülerin hangi durumlar için mecburi hizmetle yükümlü oldukları belirtilmektedir. Köy Kanunu, *Resmî Gazete*, 7 Nisan 1924, Kanun No. 442, S. 68, md. 13.

³⁹ Z. Danışman, “Yurd Postası, Bolunun Eşsiz Abant Gölü”, *Ulus*, 25 Haziran 1935, 5.

⁴⁰ Özdemir Tiryaki, *Bolu'da İktisadi Hayat*, 186.

⁴¹ Özdemir Tiryaki, *Bolu'da İktisadi Hayat*, 186; “Bolunun En Güzeli Mesire Yeri”, *Cumhuriyet*, 24 Temmuz 1937, 6.

⁴² “Bolu Vilayetinde Yol İşine Ehemmiyet Veriliyor”, *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1939, 9.

⁴³ “Sık Ormanlar Arasında”, *Tan*, 24 Eylül 1936, 9.

aktarılmaktadır. Gölün suyunun yılan akrep gibi haşerelerin sokmasına iyi geldiği, zayıf kalanların kilo almak üzere bu sudan içtikleri de ulusal basına yansıyan başka ilginç noktalardır.⁴⁴ Abant'ı ziyaret edenler arasında gruplar arasında "kibar aileler"ın yer aldığı belirtilmesi⁴⁵ Abant'ın kamusal bir figür haline gelmesi için gösterilen çabaların daha çok şehrli halkta, orta sınıfta karşılık bulunduğunu göstermektedir.

Abant Gölü'ne giderek artan ilgi, gölün farklı yönlerinin de önem kazanmasını sağlamıştır. Bunlardan birisi de Abant Gölü'nde spor faaliyetlerinin yapılabilme olanaklarıdır. 14 Aralık 1937 tarihli *Ulus* gazetesinde "E. Yerlikaya" imzalı yazıda Bolu'daki spor çalışmaları konu edilmiş, bu bağlamda Abant Gölü'nden de bahsedilmiştir. Yazıda Abant Gölü ve çevresinin yaz mevsiminde kayak ve sandal gezileri, dağ gezileri ve kamp için uygun bir mıntika olduğu belirtilmiştir. Kışın ise gölün tamamen donmuş olduğundan gerek gölün üzerinde gerekse gölün kenarından itibaren 1300 metreye kadar yükselen Abant dağ silsilelerinden göle doğru kayak ve kızaklarla göle doğru spor faaliyetlerine başlamak üzere hazırlıklara başlandığı, Valinin de -o sırada Salim Gündoğan- bu faaliyetlere destek verdiği ifade edilmiştir.⁴⁶ Görülebildiği kadarıyla 1937 yılı itibarıyla Abant'ın kış sporlarına uygunluğu yönüyle de ilgi çekmeye başladığı ve bu yönde adımlar atıldığı anlaşılmaktadır.⁴⁷

1934 sonrası ulusal basında çıkan yazıların ve haberlerin yanında İstanbul'da basılan kitaplarda da Abant Gölü'nden bahsedilmesi dikkate değer bir husustur. Zuhuri Danışman'ın 1935'te İstanbul'da basılan *Çamlar ve Göller Ülkesi Bolu* adlı kitabında Abant Gölü'nden övgüyle bahsedilmiş, İsviçre ve İskoçya gölleriyle, Norveç fiyortlarıyla Abant Gölü kıyaslandıktan sonra Abant'ın tüm bu güzelliklerin toplam nispetinden bir güzelliğe sahip olduğu savunulmuştur.⁴⁸

1938 yılında yine İstanbul'da Resimli Ay Matbaasında basılan Tarık Ziya Işırtman'ın *Bolu Coğrafyası* adlı eseri, Abant'la ilgili bilgiler vermesinin yanında geleceğe dönük son derece haklı tespitler ve öneriler içermesi bakımından da kıymetli bir eserdir. Kitapta Bolu'nun ve özellikle de eşsiz güzellikleriyle Abant'ın Türkiye'nin bir seyahat yuvası olabileceğine dair umutlar açıkça ifade edilmiştir. Abant'ın Ankara'ya yakın olması dolayısıyla Ankara halkının bir gölge bulmak, soğuk bir suya kavuşmak arzusuyla buraya ilgi göstereceği, Abant'ın Ankara'nın bir sayfiye yeri olması bakımından gelişime açık olduğu vurgulanmıştır. Bu bakımdan Abant'a ve Bolu'ya giden yolların yapılmasının büyük önem arz ettiği ve yolların bir kısmının yapılmış olduğu, bir kısmının da yapılmakta olduğu ifade edilmiştir. Nitekim Abant'ın son zamanlarda tanınmaya başlandığı ve pazar günleri civardan otobüslerle geziler düzenlendiği bilgisi de verilmektedir.⁴⁹

Tüm bu yazılarda, haberlerde Abant'tan övgüyle söz edilmesi, özellikle de yarı resmî olarak nitelendirilebilecek *Ulus* gazetesinde çok sayıda haber çıkması Abant Gölü'nün Türkiye'ye tanıtılması konusuna devlet kademesinde önem verildiğini göstermektedir.

1938 Basımında Artan İlgi

Buraya kadarki kısımda Abant'a ilişkin ulusal kamuoyunda giderek artan bir ilgi olduğu ancak bu ilginin gazetelerin iç sayfalarındaki haberlerle sınırlı kaldığı görülmektedir. Atatürk'ün Bolu'ya düzenlediği gezi, Abant'a yönelik ilgiyi arttırmışsa da henüz gölün gelişimi hususunda istenilen düzeye gelindiğini söylemek mümkün gözükmemektedir. 1938 yılında artan ilginin bir sonucu olarak basında Abant'a daha fazla yer verildiği ve Türk basınından hatırı sayılır isimlerin yazılarında Abant'tan söz etmeye başladığı, gazete sayfalarında Abant'a ayrılan yerin büyüdüğü görülmektedir.

Abant'a yönelik kamuoyunun ilgisini arttırmak üzere Matbuat Umum Müdürlüğünden destek istenmiş ve Bolu Belediyesi tarafından hazırlanan bir programla Burhan Belge, Şevket Süreyya Aydemir, Emin Erim gibi önde gelen gazeteciler ile ünlü Avusturyalı fotoğrafçı Othmar Pfershy'den oluşan bir heyet Abant'a gelmişlerdir. Bu gezi sonrasında çıkan yazılar ve fotoğraflarla Abant, Türkiye ve Dünya kamuoyuna daha geniş bir çerçevede tanıtılmaya çalışılmıştır.⁵⁰

⁴⁴ "Küçük Haberler", *Tan*, 25 Ağustos 1936, 8; "İsmi Tarihi Biri Aşk Macerasından Alan Güzel Kasaba: Mudurnu", *Son Posta*, 16 Eylül 1936, 5.

⁴⁵ "İsmi Tarihi Biri Aşk Macerasından Alan Güzel Kasaba: Mudurnu", *Son Posta*, 16 Eylül 1936, 5.

⁴⁶ E. Yerlikaya, "Bolu'da Spor Çalışmaları, Klübler Birleştirildi, Su ve Dağ Sporları Yapılacak", *Ulus*, 14 Aralık 1937, 6.

⁴⁷ "Boluda Spor Faaliyeti Tanzim Ediliyor", *Cumhuriyet*, 15 Aralık 1937, 6.

⁴⁸ Zuhuri Danışman, *Çamlar ve Göller Ülkesi Bolu*, İstanbul: Sinan Basım ve Yayım Evi, 1935, 21-25.

⁴⁹ Tarık Ziya Işırtman, *Bolu Coğrafyası*, İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1938, 35-36, 91-92.

⁵⁰ Özdemir Tiryaki, *Bolu'da İktisadi Hayat*, 187. Buna benzer faaliyetler dönemin Matbuat Umum Müdürlüğünün bir politikası olarak yurdun birçok yerinde gerçekleştirilmiştir. Detaylı bilgi için bk. Tör, *Yıllar*, 25, 36-37.

Gezinin ardından *Ulus*'un 14 Haziran 1938 tarihli nüshasının ilk sayfasında sağ üst köşeden "Yarın: Bolu Röportajları Yazan: Burhan Belge" şeklinde bir yazı duyurusu yapılmıştır. Ertesi günkü *Ulus* gazetesinin 7. sayfası tamamıyla Burhan Belge'nin Bolu hakkındaki izlenimlerini içeren yazısına ayrılmıştır. Belge yazıda, Bolu'nun aşçılarıyla bilinen bir yer olarak bilindiğini fakat asıl turizm yönüne özellikle dikkat edilmesi gerektiğini savunmuştur. Belge Abant'ı "*Dağların böğründe bir inci gibi ışıldayan*" bir yer olarak tasvir etmiştir.⁵¹ Bolu hakkında yazılarına devam eden Belge, Gere, Mudurnu, Mengen gibi Bolu ilçelerini tanıttıktan sonra 22 Haziran tarihli yazısını tamamen Abant Gölü'ne ayırmıştır. Fotoğrafların güzelliğini anlatmakta aciz kalacağı bir yer olarak nitelendirdiği Abant'tan övgüyle söz eden Belge, son birkaç yılda Abant adının her ağızda dolaştığını, kendilerinin de Ankara'da bu şöhreti işittiklerini ifade etmesi önemlidir. Ayrıca diğer yazılardan farklı olarak Abant'a iki sayfa -bir sayfası tamamen fotoğraf- ayrılması dikkate değerdir.⁵²

Nihayet 25 Haziran 1938 tarihinde *Ulus* gazetesi Bolu ve Abant'a verdiği önemi daha da ileri taşıyarak sadece bir iki sayfayla yetinmemiş, ayrıca 16 sayfalık bir Bolu ilavesi yayınlamıştır. Bu ilavede bazıları tekrar yazılar olmak üzere Burhan Belge'nin, Şevket Süreyya Aydemir'in yazıları bulunmaktadır. Bolu hakkında detaylı bilgiler içeren bu ilavede Abant'a büyük önem verilmiştir. 1939 yazında CHP tarafından Türkiye'nin muhtelif yerlerine mahalli renk ve güzelliklerin tespiti için 10 ressam gönderilmiştir. Bolu'ya gelen Ali Karsan tablosunda Abant Gölü'nü resmetmiştir.⁵³ Tüm bunlar, artık Abant'ın Türkiye'nin turizmi açısından önem verilen yerlerden birisi arasına girdiğini açıkça göstermektedir.

Bolu hakkında ilk kez bu dönemde Türkçe dışında başka bir dilde yazı kaleme alınmış olması da dikkate değerdir. Yukarıda Bolu ve Abant hakkında yazılarından söz edilen Burhan Belge, bunların dışında *TTOK Belleteni*'nde Fransızca bir yazı kaleme almıştır. Belge, yazısında Bolu'yu bir turizm merkezi olarak nitelendirmiş, Bolu'nun tarihi, folklorik, doğal güzelliklerinden bahsederken Abant'a da değinmiştir.⁵⁴ Bu ve daha sonra yine *TTOK Belleteni*'nde kaleme alınan diğer Fransızca yazılar, TTOK'un kuruluş gayesi de göz önüne alındığında Abant Gölü'nün uluslararası açıdan bir turizm mekânı haline getirilmeye çalışıldığının bir göstergesi olarak kabul edilmelidir.

Abant'ın tanınırlığının artması ile şehirde özellikle de Abant çevresinde bir değişim yaşandığı basından takip edilebilmektedir. Şehirde yaşanan gelişmelerle ilgili olarak göze çarpan ilk hadise 22 Ağustos 1938'de şehrin ilk otelinin yapılmasıdır. Haberde, Abant Gölü de zikredilerek Bolu'nun "*çok cazip bir yurt köşesi*" olduğu ancak buraya gelen seyyahların tam manasıyla rahat ettirilemediği ifade edilmiş, Bolu'nun bir turist şehri olması için konforlu bir otelin lüzumuna dikkat çekilmiştir. Bu noktada hususi teşebbüs yoluyla istenilen adımların atılmaması üzerine İçişleri Bakanlığının emriyle Bolu Belediyesi işi üzerine almış ve şehre ilk modern otel yapmıştır.⁵⁵

Yaklaşık bir yıl kadar sonra bu kez Abant gölü sahilinde güzel ve konforlu bir otel yapılacağı haberi basına yansımıştır. Ayrıca haberde Abant Gölü'ne yönelik gölde su sporları yapmak için bir kik, bir yelkenli ve birkaç kayık alınacağı gibi yapılacak başka yatırımlardan da söz edilmektedir. Yazıdan anlaşıldığı kadarıyla yaklaşık bir yıldan beri Bolu'dan Abant'a Pazar sabahları gününbirlik yapılan otobüs seferlerinin devam ettirileceği belirtilmiştir.⁵⁶ Nitekim Abant Gölü'nde özellikle su sporlarına yönelik adımlar atılmaya çalışılmış ve 1939 senesinde Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü tarafından Bolu'daki sporcuların istifadesi için şarpi (sharpie) ve kik (gig) gönderilmiştir.⁵⁷

⁵¹ Burhan Belge, "Bolu", *Ulus*, 15 Haziran 1938, 7.

⁵² Burhan Belge, "İşte: Abad Gölü Fakat:", *Ulus*, 22 Haziran 1938, 6-7. Bu yazı *TTOK Belleteni*'nde de "Abad Gölü" başlığıyla yayınlanmıştır. *TTOK Belleteni*'nde Bolu ve Abant hakkında çıkan tespit edebildiğimiz ilk yazı budur. Burhan Belge, "Abad Gölü", *TTOK Belleteni*, 20/105 (Ağustos 1938), 15-17.

⁵³ "10 Ressamımız Memleketin Muhtelif Yerlerine Hareket Ediyor", *Ulus*, 18 Ağustos 1940, 2.

Ali Karsan, 1903 yılında doğmuştur. Sanayi-i Nefise'den mezun olduktan sonra Münih ve Paris'te çalışmalarını sürdürmüştür. Yurda döndükten sonra uzun yıllar öğretmenlik yapmıştır. Resimleri izlenimciliğin bütün teknik ve estetik özelliklerini taşır. Seyfi Başkan, *Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991, 48.

⁵⁴ Burhan Belge, "Bolou, Centre de Tourisme", *TTOK Belleteni*, 22/115 (Şubat 1939), 20-21.

⁵⁵ "Belediye, Konforlu, Güzel Bir Otel Yaptırdı", *Ulus*, 22 Ağustos 1938, 6.

⁵⁶ "Bolu'da Abat Gölü Sahilinde Bir Otel Yapılacak", *Ulus*, 11 Temmuz 1939, 6.

⁵⁷ "Abat Gölünde Kik ve Yelkenli", *Ulus*, 31 Temmuz 1939, 6.

1939 yılında Abant Gölü'nde yapılan su sporu faaliyetleri. "Abat Gölünde Kik ve Yelkenli", *Ulus*, 31 Temmuz 1939, 6.

Abant'a yönelik artan ilgi bağlamında yol meselesi tekrar gündeme gelmiş, basında tartışıldığı gibi konu ilk defa mecliste de dile getirilmiştir. Basında yol meselesini gündeme taşıyan isimlerden Falih Rıfki Atay, Abant Gölünün arkadaşları tarafından methedildiğini ifade ettikten buraya gitmenin zorluklarından ve Türkiye'nin yol sorunundan bahsetmiştir.⁵⁸ Dönemin önemli gazetecilerinden Asım Us da bir yazısında Abant Gölüne değinmiş ve İstanbul-Ankara arası ikinci bir demiryolu hattı kurulmasının ve bu hattın Bolu içinden geçmesinin "*Dünyanın en güzel turistik bir mevki olmaya namzet bulunan*" Abant Gölünün tanınmasına fayda sağlayacağını ifade etmiştir.⁵⁹ Atay ve Us dönemin önde gelen gazetecileri olmalarının yanında milletvekilliği de yapmaktadırlar. Ayrıca Atay II, III ve IV. dönemlerde Bolu milletvekilidir.⁶⁰

Sonunda bu talepler TBMM'de Bolu Milletvekili Emin Yerlikaya tarafından da dile getirilmiştir. 26 Mayıs 1939'da gerçekleştirilen Nafia Vekâletinin bütçesine ilişkin görüşmelerde söz alan Yerlikaya, Etimesgut-İzmit arasında Bolu'dan da geçecek hattın Ankara-İstanbul arasında büyük fayda sağlayacağını belirttiikten sonra Ankara-İstanbul arası gününbirlik seyahatlerin gelişeceğini, bunun da Bolu'nun turizmine büyük katkı sağlayacağını ifade etmiştir. Bu bağlamda Abant gölünden bahseden Yerlikaya, "*1700 metre irtifaında çamlar arasında berrak su ve alabalıklarile meşhur olan ve her türlü spor hareketlerine müsaid olan*" Abant Gölü'nün yapılacak bu hat sayesinde Ankara'nın çok kıymetli bir sayfiyesi haline geleceğini dile getirmiştir.⁶¹

1930'lu yılların sonuna geldiğimizde Atatürk'ten sonra Cumhurbaşkanı olan İsmet İnönü de Ağustos 1939'da Bolu'yu ziyaret etmiş, Abant'a da gelerek bizzat tetkiklerde bulunmuştur. Eşi Mevhibe Hanım'la burada bir süre dinlenen İnönü, dönemin Bolu Valisi Naci Kıcıman'a gerek yolların inşası gerekse gölün etrafının temizlenmesi için icap eden tedbirlerin alınmasını emretmiştir.⁶² Ayrıca Abant Gölü civarına bir otel yapılmasını tavsiye etmiştir.⁶³

⁵⁸ Falih Rıfki Atay, "Medenî Cihazlanma", *Ulus*, 19 Haziran 1938, 1, 8.

⁵⁹ Asım Us, "İstanbul ile Ankara Arasında İkinci Bir Hat", *Vakit*, 28 Nisan 1939, 1.

⁶⁰ Funda Selçuk Şirin, "Bir Gazeteci ve Aydın Olarak Falih Rıfki Atay", *Vakanüvis*, 2 (Güz 2017), 256.

⁶¹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem 6, C. 2, Birleşim 18, 26 Mayıs 1939, 298-299.

⁶² "Milli Şefimiz Bolu'ya Şeref Verdiler", *Ulus*, 6 Ağustos 1939, 1, 7; Erol Evcin, "Cumhur Reisi İsmet İnönü'nün Bolu'yu Ziyareti (5-7 Ağustos 1939)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, 32 (Bahar 2022), 558.

⁶³ "Cumhurreisimiz Dün Akşam Ankaraya Avdet Etti", *Cumhuriyet*, 8 Ağustos 1939, 1, 9.

1939 yılına ait Abant Gölü'nün bir fotoğrafı. "Bolu'da Abant Gölü Sahilinde Bir Otel Yapılacak", *Ulus*, 11 Temmuz 1939, 6.

İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Abant

İkinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesinin ardından savaşa katılan devletler savaşın getirdiği yıkıcı etkilerden kendini kurtaramazken, savaşa katılmayan ülkeler de başta ekonomi olmak üzere birçok bakımdan olumsuz bir şekilde etkilenmişlerdir. Türkiye de savaşa fiilen dâhil olmamakla birlikte savaşı ensesinde hisseden bir ülke olarak özellikle ekonomik anlamda savaşın etkilerini yakından hissetmiştir. Ayrıca savaş yılları boyunca genel bütçe içerisinde savunma giderleri artarken, sağlık, eğitim, bayındırlık gibi sosyal harcama kalemleri düşüş göstermiştir. Köylerde ve şehirlerde fiyat artışı ve iase sorunları ortaya çıkmıştır. Öyle ki savaşa giren ülkelere daha yüksek fiyat artışları ortaya çıkmıştır.⁶⁴

Geneldeki olumsuz tabloya rağmen 1940'lı yıllarda Abant Gölü'nün kamusallaşması açısından seyre bakıldığında hem bir genişleme hem de bir süreklilik görülmektedir. Atatürk'ün ziyaretiyle hızlanan süreç daha da ivmelenecek şekilde devam etmiştir. Diğer taraftan başta yol meselesi olmak üzere sorunlara bir türlü istenilen çözümün bulunamaması da söz konusudur. Bu eksikliklerin ortaya çıkmasında ekonomik sıkıntıların, bürokratik yavaşlığın rol oynadığı söylenebilir.

1940 yılının başında Abant'ın ne durumda bulunduğu ile ilgili detaylı bilgiyi Abant'a çıkan kayak kafilesi içerisinde bulunduğu anlaşılan Muvaffak Uyanık'ın seyahat notlarında bulmak mümkündür:

"Denizden 1400 metre yüksekte olan bu göl, bahardan yaz sonlarına kadar, göle yakın köylerin yaylağı. Bolu ve Mudurnu'nun bir kamp yeridir. Havalarda ısınmağa başlayınca köylüler gölün batı sıralarında çattıkları yayla evlerine çıkarlar, hayvanlarını ormanlara, çayırlara salarlar. Gölün kenarlarına çamlıklar arasına çadırlar kurulur, kuzular çevrilir, avcılar ormanlarında ava çıkarlar. Gölde mercan ve alabalık avlanır, sandallar dolaşır. Gölün etrafında ufaklı büyüklü altı bina buranın sükunetine bir emniyet verir."⁶⁵

Her ne kadar 1930'ların sonunda Bolu-Abant yolunun açılması ve tesviyesinin tamamlandığı ifade edilmişse de Bolu geneline bakıldığında ulaşım hala ciddi bir sorundur. Gerek Ankara gerekse İstanbul yönünden Bolu'ya gelmek, sonrasında Abant'a ulaşmak meşakkatli bir iştir. Abant'a kayak yapmak üzere İstanbul'dan yola çıkan Muvaffak Uyanık ve arkadaşları Adapazarı'na kadar trenle gelmişler, daha sonra otobüsle Bolu'ya ulaşmışlardır.

⁶⁴ Murat Metinsoy, *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020; İlhan Tekeli, Selim İlkin, *İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si, İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla*, C. 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.

⁶⁵ Aktaran Mehmet Süme, *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu*, Ankara: Bengü Yayınları, 2013, 145.

“Kaptıkaçtı” adı verilen motorlu araçlarla Tatova (Yolçatı) köyüne kadar geldikten sonra 20 kilometreden fazla çamurlu bir yolu geçerek Abant’a ulaşmışlardır.⁶⁶

Anne tarafından da Bolulu olan Altan Öymen, babası Hıfzırrahman Raşit Öymen’in 1943 seçimlerinde Bolu milletvekili seçilmesinden sonra, ailesiyle birlikte yaz aylarında Ankara’dan Bolu’ya bir gezi düzenlemişlerdir. O tarihlerde henüz 11-12 yaşlarında bir çocuk olan Altan Öymen’in anılarında aktardığına göre Ankara-Bolu yolculuğu son derece meşakkatli geçmiştir. Ankara’dan Bolu’ya Emniyet otobüsleriyle 12 saatlik bir yolculuk sonunda varabilmişlerdir. Bolu’ya vardıldıktan sonra Baba Öymen’in ilçe ve köy gezileri yapmak üzere ayrılmasının ardından Öymen ailesinin diğer fertleri birkaç günlüğüne Abant’a gitmişler, burada Orman idaresinin misafirhane olarak kullandığı küçük bir eve yerleştirilmişlerdir. Altan Öymen’in hatırladığı kadarıyla 1943 yılında gölün etrafında kendilerinden başka kimse yoktur. Elektrik, radyo, araç olmadığından dünyayla ilişkileri kesilmiş gibidir. Kaldıkları evle civar köyden bir kadın ilgilenmektedir. İlk gün hava iyi olsa da sonraki günlerde sis ve yağmur gelmiş, dolayısıyla evde oturmaktan başka çareleri de kalmamıştır. Tüm bunlar Altan Öymen’de Abant’ın kasvetli bir yer olduğu izlenimini yaratmıştır. Öymen’in anılarında yer alan Abant fotoğrafı da bu kasvetli havayı açıkça yansıtmaktadır.⁶⁷ Öymen’in Abant’ı insanlardan uzak bir yer şeklinde tasvirine başka kaynaklarda da rastlanmaktadır. *TTOK Belleteni*’nde Warrigal imzasıyla çıkan Fransızca bir yazıda da Abant, “insanın henüz iz bırakmadığı küçük bir doğa cenneti” olarak nitelendirilmiştir.⁶⁸ Bu doğa açısından olumlu bir durum olarak nitelendirilebileceği gibi Abant çevresine henüz istenilen yatırımın yapılamaması olarak da yorumlanabilir. Bu bakımdan Öymen’in Abant’a dair çizdiği “yalnız yer” imajını bir bakıma desteklemektedir.

Dönemin ulusal basını incelendiğinde Abant gölü çevresinde sportif faaliyetlerin devam ettiği ve bu faaliyetlerin daha sık bir şekilde basına yansıdığı görülmektedir. Bu faaliyetler Abant çevresindeki yapılaşmayı destekleyici bir unsur olmuştur. 1930’lu yıllarda başlamış olan kış sporlarına yönelik faaliyetler yine Bolu Halkevi bu faaliyetlerde öncülüğünde sürdürülmüştür.⁶⁹ 1940 yılının hemen başında çıkan haberlere göre İstanbul’dan bir grup öğretmen ve öğrenci bayram tatilinden istifade ederek Bolu’ya gelmiş, Bolu’dan da gerçekleşen bazı katılımlarla birlikte Abant’a giderek kayak yapmışlardır. Haberde, Abant’ın kış sporları açısından elverişli olduğu belirtilmiştir. Ayrıca Bolu Valiliğinin de durumu göz önüne alarak mevcut üç yazlık binaya ilaveten bir de kayak evi yaptırdığı ve Bolu ve yakın köylerle iletişim kurabilmek adına telefon hattı kurdukları yazıda geçmektedir.⁷⁰ Aynı yılın Mayıs ayında bu kayak evinin inşaatı bitmiş, ayrıca muntazam bir yol açıldığı da yazıda belirtilmiştir. Türkiye’de ilk defa donmuş bir göl üzerinde kayak faaliyetlerinin yapıldığı belirtilen bu haberde kış sporları açısından Bolu ve Abant’ın Bursa ile rekabet edecek düzeye gelebileceği de dile getirilmiştir.⁷¹ Bu amaçla 1945 senesinde Bakanlar Kurulu tarafından Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğüne Abant Gölü civarında kayak ve dağ sporlarına elverişli yerlerde bina ve gerekli tesisat yapılmak üzere irtifak hakkı tesis edilmiştir.⁷²

⁶⁶ Aktaran Süme, *Evliya Çelebi’nin İzinde*, 145-150.

⁶⁷ Altan Öymen, *Bir Dönem Bir Çocuk*, İstanbul: Doğan Kitap, 2002, 387-388.

⁶⁸ Warrigal, “Le Lac Abant”, *TTOK Belleteni*, 38 (Şubat 1945), 41-42.

⁶⁹ Kılıç, “Bolu Halkevi”, 738-740.

⁷⁰ “Boluda Kayak Yapan Muallimler” *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1940, 6; Boluya Giden Öğretmen ve Talebe Kafilesi Geri Döndü”, *Son Posta*, 28 Ocak 1940, 11.

⁷¹ “Boluda Kış ve Dağ Sporları”, *Son Telgraf*, 3 Mayıs 1940, 2.

⁷² T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-18-1-2-107-109-Sıra 2, (2 Nisan 1945).

İstanbul'dan Abant'a kamp ve kayak yapmaya gelen kafilenin bir fotoğrafı. "Boluda Kayak Yapan Muallimler" *Cumhuriyet*, 1 Şubat 1940, 6.

Bolu'da her sene kutlanan Abant günleri kapsamında Abant gölünde yapılan şenliklerde sportif faaliyetlere de yer verilmiştir. 30 Temmuz 1944 tarihli *Ulus* haberine göre Abant Bayramı kapsamında gölde yüzme ve koşu yarışları gerçekleştirilmiş ve dereceye giren yarışmacılara ödül verilmiştir.⁷³ Bolu basınına yansıyan bir haberde ise Abant Bayramı'ndan bir spor bayramı olarak söz edilmiştir. Bayram kapsamında Abant'ta bir tören düzenlenmiş, çeşitli spor müsabakaları, yarışmalar gerçekleştirilmiştir. Haberden anlaşıldığı kadarıyla yapılan bu etkinliklere katılım daha çok Bolu çevresiyle sınırlı kalmıştır.⁷⁴

1940'lı yılların ortalarına gelindiğinde Abant'ın kültürel hayatın bir öznesi olması bakımından da yavaş yavaş bir konum edinmeye başladığı görülmektedir. Bolu Halkevi tarafından *Abant* adında bir kültür dergisi çıkarılması kararlaştırılmış ve derginin ilk sayısı 30 Ağustos 1944'te yayımlanmış ancak dergi yalnızca 13 sayı çıkabilmiştir.⁷⁵

1945 yılına geldiğimizde ise Abant ilk defa bir sinema mekânı olarak kullanılmış, bu yönüyle ulusal basının da gündemine girmiştir. Rejisörlüğünü Faruk Kenç'in yaptığı, dönemin şöhretli isimlerinden Münir Nurettin Selçuk, önemli aktörlerinden Talât Artemel gibi isimlerin rol aldığı *Hasret* adlı filmde, Abant gölü civarında yaşanan bir aşk hikâyesi konu edilmiştir. Tanin gazetesi filmle ilgili olarak "bu yeni yerli filmde *Abant gölü civarında cereyan eden hazin bir aşk hikâyesi anlatılırken, en güzel dekorlarla cennet Anadolu'nun bir köşesi tabii güzellikleriyle konuşmaktadır. (...) Bilhassa filmin tabii dekorları, bizde bu nevi filmlerin en güzeli olacağını bir delil olarak gösterilmektedir.*"⁷⁶

⁷³ "Bolu'da Abad Gölüne Gidildi", *Ulus*, 30 Temmuz 1944, 2. Atatürk'ün Bolu'yu ziyaret tarihi olan 17 Temmuz her yıl "Abant Bayramı" adıyla Bolu halkı tarafından çeşitli sosyal, kültürel etkinliklerle kutlanmaktadır. Evcin, "Gazi Mustafa Kemal'in", 159.

⁷⁴ "Abad Günü", *Yeşil Bolu*, 31 Temmuz 1946, 1, 3.

⁷⁵ "Bolu Halkevi Çalışmaları", *Ulus*, 18 Ekim 1944, 2; Selami Özsoy, *Bolu Basın Tarihi*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020, 302-304; Kılıç, "Bolu Halkevi", 748-749.

⁷⁶ "Yeni Bir Yerli Film: "Hasret," *Tanin*, 11 Ocak 1945, 4.

Abant Gölü'nün de mekân olarak kullanıldığı *Hasret* filmine ait Akşam gazetesinde çıkan bir reklam. *Akşam*, 11 Şubat 1945, 4.

Cumhuriyet gazetesinden Abidin Dâver, "Hem Nalına Hem Mıhına" adlı köşesinde bu filmde ve Abant'tan bahsetmektedir. Filmin Abant Gölü'nde çekildiği bilgisini veren Dâver'e göre, "Gölün etrafını saran çam ormanları, gölün sularını örten nilüfer çiçekleri, güneşin ışıklarıyla yanan pırl pırl suları, çok iyi ve temiz alınmış resimleri ile filmin dış manzaraları müstesna bir güzellik" arz etmektedir. Filmdeki manzaraları görüp Abant Gölü'nden ilham almak isteyenlerin olacağını ifade etmiş ve iç turizm açısından Bolu ve Abant için müstesna bir propaganda mahiyetinde olduğunu önemle vurgulamıştır.⁷⁷

Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Abant

İnsanlık tarihinin en kanlı mücadelesi olan İkinci Dünya Savaşının kıyasından geçmekle birlikte ekonomik sıkıntılarını doğrudan hisseden Türkiye, savaşın ardından siyasi ve ekonomik anlamda önemli bir değişim sürecine girmiştir. Soğuk Savaş sürecine girilmesinin de etkisiyle uluslararası planda Batı blokuna, siyasi ve ekonomik anlamda liberalizme yaklaşan Türkiye hemen hemen 15 sene sonra çok partili hayata dönüş yapmış, iktidardaki CHP de özellikle 1947'deki kurultayıyla beraber Tek Parti Dönemi'nin uygulamalarını önemli ölçüde gevşetmiştir.⁷⁸ Bolu ve Abant da bu süreçten etkilenmiştir. Savaş yıllarında her ne kadar basına yansıyan haberlerde Abant'a yönelik bir şeyler yapılmaya çalışıldığı görülse de bu adımlar istenilen düzeye erişememiştir. Çok partili hayata geçilmesinin verdiği cesaretle basında olsun, mecliste olsun zaman zaman Abant'a yönelik atılan ya da atılmayan adımlar sorgulanmış, hükümete yönelik eleştirel bir dil kullanılmıştır.

Bu döneme ilişkin ilk dikkat çeken yazı 2 Ekim 1945 tarihli Cumhuriyet gazetesinde Hıfzı Veldet Velidedeoğlu tarafından kaleme alınmıştır. "Yurd İçinde 2000 Kilometre" başlıklı yazı dizisinin dördüncüsünde Abant'a yer veren Velidedeoğlu bölge hakkında kıymetli bilgiler vermektedir. Velidedeoğlu'nun yazının başında Abant Gölü'nü yıllardan beri duyduğunu, resmini gazetelerde, çerçevelenmiş renkli fotoğraflarda gördüğünü ve az çok fikir sahibi olduğunu ifade etmesi Abant'ın tanıtılması için bu zamana kadar yapılan çalışmaların bir ölçüde fayda sağladığını göstermektedir.⁷⁹ En azından bölge halkı dışında gazete okuyan şehir halkının Abant hakkında fikir sahibi olduğu anlaşılmaktadır.

Gölde kayıkla gezinti yapan Velidedeoğlu, yazıda bölgenin güzelliğinden övgüyle söz etmekle birlikte ulaşım ve konaklama sıkıntısından şikâyet etmektedir. Mudurnu Belediyesinin yaptırmış olduğu ve "Mudurnu Evi" olarak anılan evde kaldıklarını, kendilerinden başka İstanbul'dan ve Ankara'dan gelen başka isimlerin olduğunu belirtmiştir. Bu kişilerin İstanbul'dan gelen bir üniversite asistanı, Ankara'dan gelen bir meteoroloji mühendisi Mudurnu orman mühendisinin eşi ve bir lise öğretmenin olması yukarıda da belirtildiği üzere bölgeyi tanıyan toplumsal tabaka hakkında fikir vermektedir. Diğer taraftan yine Velidedeoğlu'nun Abant Gölü'nde balık tuttıklarına şahit olduğu bir süredir burada kalan Ankara'dan gelmiş kadın erkek İngiliz grubuyla karşılaşması bu yazı boyunca rastlanan durumların dışında kalan bir istisnadır.⁸⁰ Abant'ın iç turizm açısından dahi sınırlı bir

⁷⁷ "Hem Nalına Hem Mıhına, Yeni Bir Türk Filmi", *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1945, 2.

⁷⁸ Serdar Kara, *Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye'de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950*, Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012, 141-142.

⁷⁹ Hıfzı Veldet [Velidedeoğlu], "Yurd İçinde 2000 Kilometre 4, Abant Gölünde", *Cumhuriyet*, 2 Ekim 1945, 2.

⁸⁰ [Velidedeoğlu], "Yurd İçinde", 2.

düzeyde yaygınlaşması söz konusuysen yabancı turistler tarafından ziyaret edilen bir yer olduğuna dair bunun dışında başka bir kayda rastlanmamıştır.

1930'lardan itibaren Abant'a yönelik atılan irili ufaklı adımlar neticesinde Abant Gölü, 1946 tarihli *Türkiye Kılavuzu*'nda da yer almıştır.⁸¹ Bu kılavuzda yazılana göre gölün kenarında Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü tarafından yaptırılmış 40 kişilik bir dağ evi ile belediyeye ait altışar yataklı iki otel ve Orman İşletmesi Müdürlüğüne ait 8 parça bina bulunmaktadır.⁸² Velidedeoğlu'nun bahsettiği otelin, kısa sayılabilecek bir süre içerisinde hizmete girdiği anlaşılmaktadır.

Abant'ın Türkiye kamuoyunca daha fazla tanınmasına zemin hazırlayan bir başka gelişme "Ankara Cinayeti" olarak bilinen ve o dönem büyük gürültü koparan olaydır. Tam da çok partili hayata geçiş sürecinde yaşanan bu hadise çalkantılı bir süreç sonunda Bolu'ya taşınmıştır. Kısaca özetlemek gerekirse Ankara'da ünlü bir doktor olan Neşet Naci Arzan muayenehanesinde kimliği belirsiz bir kişi tarafından öldürülmüştür. Cinayetin ardından katil olarak Reşit Mercan adlı bir genç teslim olmuş ve Ankara'da yapılan yargılamalar neticesinde cezaya çarptırılmıştır. Ancak yargılamalar sırasında konuya dönemin Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay'ın oğlu Haşmet Orbay ile Ankara Valisi Nevzat Tandoğan'ın da yer aldığı önemli kişilerin adı karışmıştır. Yoğun ilgi çeken bu davanın Ankara safhasında alınan kararları Yargıtay bozmuş ve dava Ankara'dan Bolu'ya taşınmıştır. Bolu'da görülen dava sürecinin özellikle ilk safhalarında kamuoyunun gözü Bolu'ya dönmüş, Ankara'dan ve İstanbul'dan gazeteciler, avukatlar, olayla alakalı kimseler ve meraklılar Bolu'ya akın etmiştir.⁸³

Bolu'ya gelen ve davayı takip eden gazetecilerden birisi de o dönem *Tasvir* gazetesinde muhabirlik yapan Tekin Erer'dir. Erer anılarında, Bolu ve Abant hakkında kıymetli detaylar vermektedir. İstanbul'dan Bolu'ya oldukça zor koşullar altında, kimi zaman iki gün dahi süren yolculukla varıldığını belirten Erer, dava sürecini iki gazeteci olarak takip ettiklerini bir gazetecinin olan biteni haber vermek üzere telefon sırasında nöbet tuttuğunu, diğer gazetecinin ise celseyi takip ettiğini anlatmaktadır. Erer, Abant hakkında da dikkat çekici bir anekdot aktarmaktadır. Bu dava sırasında Bolu Belediye Başkanı -isim vermemiştir- mahkemeyi takip eden gazetecileri Abant'a yemeğe davet etmişti. Bolu'dan Abant'a toprak yollardan iki saatten fazla bir zamanda varabilmişlerdi. Göle vardıklarında bir tabiat harikası ile karşılaştıklarını belirten Tekin Erer, dönüşte her gazetecinin hemen her fırsatta Abant'ın güzelliğinden bahsettiklerini ifade etmektedir. Erer'e göre Abant Gölünün Türkiye çapında meşhur olması da bu vesileyle gerçekleşmiştir.⁸⁴

Erer'in bu anlatımında biraz mübalağa olduğu söylenebilir. Zira dönemin basınında Abant'a özel olarak yazılmış yazı sayısında gözle görülür bir artışa rastlanmamıştır. Ayrıca buraya kadar da gösterilmeye çalışıldığı üzere Abant 1930'ların ikinci yarısından itibaren sınırlı da olsa ulusal kamuoyunca tanınmaya başlanan bir yerdir. Bununla birlikte Erer'in söyleminde haklılık payı da yok değildir. Bu dönemde kamuoyunun büyük ilgisini çeken Ankara Cinayeti Davasına ilişkin haberler ulusal basında sıklıkla yer almış, dava Bolu'ya alındıktan bir süre sonra "Bolu Davası" olarak anılmaya başlanmıştır.⁸⁵ Ayrıca Bolu yerel basını incelendiğinde Bolu'ya şehir dışından gelen gazetecilerin çeşitli yerel etkinliklere katıldıkları, halk tarafından ilgiyle karşılandıkları, gazetecilerin de Bolu halkına ve kültürüne ilgi duydukları görülmektedir.⁸⁶ Dolayısıyla Erer'in anlatımındaki ifadeler biraz mübalağalı olmakla birlikte Ankara Cinayeti Davası'nın Bolu'nun ve Abant'ın ulusal kamuoyunca tanınmasında önemli bir rolü olduğu da gerçektir.

Yine bu dönemde İstanbul'da düzenlenen Bolu-Abant geceleri Bolu ve Abant'ın tanıtılmasını amaçlayan önemli bir faaliyettir. Nisan 1947'de İstanbul'da tahsil gören gençler tarafından bir gece düzenlenmesi kararı alınmıştır. İstanbul'un ünlü mekânlarından Tokatlıyan ve Maksim salonlarında yapılacak gecede Bolu'dan mahalli oyunları sergileyecek 30-40 kişilik bir heyetin gelmesi, ayrıca Basın Yayın Genel Müdürlüğünden de "Ankara Bolu

⁸¹ Özdemir Tiryaki, *Bolu'da İktisadi Hayat*, 187.

⁸² *Türkiye Kılavuzu*, C. I, Ankara: 1946, 650. Dağevinde kalabilme şartları hakkında detaylı bilgi için bk. "Tabii Güzellikleriyle Dünyaca Tanınmış Olan Abant Dinlenme Yerlerinin Birincisidir", *TOK Belleteni*, 90 (Temmuz 1949), 10.

⁸³ Ankara Cinayeti olarak kamuoyuna yansıyan olay için bk. İhsan Tomuş, *Ankara Cinayeti*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 2003; Uğur Mumcu, *40'ların Cadı Kazanı*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1993, 171-177.

⁸⁴ Tekin Erer, *Hayatımdan Esintiler*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994, 191-192.

⁸⁵ Örnekler çok fazla olduğundan burada birkaç tanesiyle yetinmek gerekirse: "Boludaki Muhakeme Bugün", *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1946, 1, 3; "Bolu Davası", *Ulus*, 14 Temmuz 1948, 1.

⁸⁶ H. Cemal Gökçesu, "Düğün Sohbetleri", *Yeşil Bolu*, 25 Aralık 1946, 3-4.

İstanbul” adında bir getirilmesi planlanmış, Nisan ayının sonunda planlandığı üzere gece düzenlenmiştir.⁸⁷ 1948 senesinde bu defa “Okuyan Bolu’lu Gençlere Yardım Derneği” tarafından Bolu-Abant gecesi düzenleneceği duyurulmuş, 14 Mayıs 1948 Cuma günü Taksim Belediye Gazinosu’nda Bolu’dan halkoyunu ekiplerinin de katıldığı gece düzenlenmiştir. Gecede öğrencilerin yararına gelir toplanmaya çalışılmıştır.⁸⁸

1930’lı yıllardan beri Abant Gölü kıyısında düzenlenen kampların 1945 sonrası muhtemelen savaş sonrası ekonomik koşulların görece düzelmesiyle alakalı olarak arttığı görülmektedir. Bu dönemde ulusal basında Abant Gölünde yaz-kış düzenlenen kamplarla ilgili haberlerin⁸⁹ yanı sıra ilanlar da yer almaktadır.⁹⁰

Abant'ta düzenlenen kamplara ilişkin bir ilan. “Abant Kampı”, *Ulus*, 5 Temmuz 1947, 5.

Abant Gölü ve çevresinde spor ve kamp faaliyetlerinin artışının ardından bu dönemde ayrıca bölgenin fiziki ve ruhi sağlık açısından da önemli bir yer olduğunun fark edilmesini sağlamıştır. Bu bağlamda dikkat çekici bir yazı 6 Ağustos 1949’da Prof. Dr. Rasim Adasal tarafından *Ulus*’ta kaleme alınmıştır. Türkiye’de modern psikiyatrinin kurucusu olarak görülen Adasal⁹¹ yazısında, şehir hayatının koşuşturmacasından fiziki ve ruhi anlamda bitkin düştüğünü insanın, bir müddet şehirden uzaklaşmak ve kır, dağ, deniz havası almak ihtiyacı duyduğunu, bunun artık insanın medeni bir ihtiyacı haline geldiğini savunmuştur: “Artık cemiyetin her tabakasında motörlerin ve fabrikaların gazları ve kokularıyla dolan şehir havasından bir müddet kurtulup bakir tabiatın sinesine karışmak ve onun bütün nimetleri ile haşır ve neşir olmak genel bir âdet hükmünü almıştır”.⁹²

Yukarıda da bahsi geçen Abant kamplarına dair Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü’nün resimli ve izahlı “Abant Kampları” broşürünü gördüğünü ve şöhretini duyduğu Abant Gölü’nü bayram tatilinde bu maksatla dinlenme yeri olarak seçtiğini anlatan Adasal, gördüğü güzelliği şöyle anlatmaktadır:

“Abant gölü günün muhtelif zamanlarında renk çeşnisi değişen suyu, onu kuşatan heybetli çam ormanları ve yaylaları, muhtelif yerlerindeki buzlu pınarları ile tabiatın dört hayat unsurunu toplıyan ve bütün sıhhat şartlarını sağlıyan tabii bir harikadır. Ressamlar, şairler, romancılar, tabiat filezofları her köşeden başka bir manzara veren bu güzel gölün şeklinden, renklerinden, sathında yetişen nilüferlerinden, ormanlarının

⁸⁷ “İstanbul’da (Bolu-Abant) Gecesi”, *Yeşil Bolu*, 2 Nisan 1947, 1; “İstanbul’da Bolu-Abant Gecesi”, *Yeşil Bolu*, 16 Mayıs 1947, 1. Bahsi geçen film daha önce ulusal basına da yansımıştır. *Ulus*’ta çıkan bir habere göre Basın Yayın Umum Müdürlüğü tarafından hazırlanan bir film gazetecilere gösterilmiştir. Bu filmde Bolu ve Abant’tan bahsedilmiştir. “Yankılar, Dün Gördüğümüz Filmler”, *Ulus*, 15 Şubat 1946, 2.

⁸⁸ “İstanbul’da Bolu-Abant Gecesi”, *Yeşil Bolu*, 2 Mayıs 1948, 1; “İstanbul’da Abant Gecesi”, *Yeşil Bolu*, 16 Mayıs 1948, 3; “İstanbul’da Bolu-Abant Gecesi”, *Yeşil Bolu*, 23 Mayıs 1948, 1.

⁸⁹ “Abant Kampı İçin Yapılan Hazırlık”, *Ulus*, 26 Haziran 1947, 4; “Abant Gölünde Kayak Kampı Kurulacak”, *Yeni Sabah*, 4 Şubat 1948, 4.

⁹⁰ “Abant Kampı”, *Ulus*, 5 Temmuz 1947, 5. Beden Terbiyesi Umum Müdürlüğü tarafından da Abant’ta kamp düzenlenmektedir. “Abant Kampları”, *Ulus*, 20 Haziran 1948, 6.

⁹¹ Işık Sayıl, “Biyografi: Prof. Dr. Rasim Adasal”, *Kriz Dergisi*, 2 (2005), 37-38.

⁹² Prof. Dr. Rasim Adasal, “İdeal Bir Sağlık Kaynağı, Abant’a Göç”, *Ulus*, 6 Ağustos 1949, 2.

seslerinden binbir ilham alabilirler; ve muhakkak ki bundan sonra da yetişmekte olan Türk şairleri –eskilerin Çamlıca, Bebek, Adalar’ı yazmaları gibi- burayı tasvir ve terennüm edeceklerdir.”⁹³

Bir hekim sıfatıyla konuştuğunu ifade eden Adasal, Abant’ta yapılan kamp ve spor faaliyetlerinin insanlara fiziki ve ruhi sağlıkları açısından birçok fayda sağladığını belirtmiş ve bunları yazısında detaylı olarak anlatmıştır. Tüm bunlarla birlikte bazı eksiklikleri de dile getiren Adasal, Bolu’dan göle giden yolun arızalı olduğundan ve göl çevresinde yeni yapılara ve elektriğe ihtiyaç duyulduğundan söz etmiş, bu eksikliklerin giderilmesinden sonra Abant Gölü’nün “*bir tabiat mabedi*” değerini kazanacağını dile getirmiştir.⁹⁴

Bu dönemde Abant’a yönelik yatırımlar yapılması ve bilhassa yol sorunu konusunda çok partili hayata geçilmesinin de etkisiyle çeşitli mecralarda sert tartışmalar yaşanmıştır. Özellikle basında çıkan kimi haberlerden anlaşıldığına göre bu döneme kadar yapılan çeşitli çalışmalara rağmen yol konusunda istenilen aşamaya gelinemediği ve şikâyetlerin devam ettiği görülmektedir. İstanbul’da çıkan *Memleket* adlı bir gazetede Abant yolundan şikâyet edilmiştir.⁹⁵ Bolu yerel basınından *Yeşil Bolu* ise bu ve diğer iddialara tepki göstermiş ve cevap vermeye çalışmıştır.⁹⁶ Bu noktada *Yeşil Bolu* gazetesinin niteliğine dikkat etmekte fayda vardır. Zira *Yeşil Bolu*, Cumhuriyet döneminde resmi Bolu gazetesinin dışında Bolu’da yayınlanmaya başlayan ilk özel gazete olmakla birlikte dönemin CHP iktidarının yanında yer almış, çok partili sisteme geçilirken iktidarı desteklemek amacıyla kurulmuştur.⁹⁷

Bu bağlamda son derece dikkat çekici bir yazı *TTOK Belleteni*’nde Faruk Fenik tarafından kaleme alınmıştır. Abant’ın konu edildiği bu yazı, Abant’ı ve bölgeye yönelik politikaları anlamak bakımından olduğu kadar dönemin iktidar-muhalefet ilişkileri ve basın hayatı açısından son derece dikkat çekicidir. Abant’ın güzelliğini duymaları üzerine Bolu’ya geldiklerini yazısının başında belirten Fenik daha sonra önce yol meselesi üzerinden eleştirilere başlamış ve yazının sonuna doğru geniş kapsamlı bir iktidar eleştirisi dile getirmiştir:

“Burası artık Abandlıktan çıkmış, orman işletmesinin Aband Grand Dükalığı haline gelmiştir. Orman işletmesi dağ başında Riyaseticumhur köşkü için 400 bin lira sarfile kâşane yaptırmış ve bunun yanına, bölge şeflerinin ikameti için hususî villalar, misafirhaneler yerleştirilmiştir.

Bu köşke, reisicumhur, hayatında belki bir defa dahi gelmemiştir.

Köşk, eşe dosta tahsis olunmaktadır ve bu eş dost için, memleketin fakir bütçesinden avuç dolusu paralar alınarak (...) serpilirken, zavallı köylüler; yollar bozuk, devletin parası yok, ne yapalım? diye iki saatlik yolu 15 günde; sefalet ve felaket içinde gittiklerini düşünmüyorlar bile...

Orman işletmesinin dünkü Düzce revir âmiri; bugün, Adapazarı yolunun 1,5 milyon liralık inşaatının müteahhidi, Boludaki köylü ise yalınayak ve karnı aç bu bitmeyen yolların müdavimidir. İşte o köylü, efendimiz dediğimiz adam, dün ne ise bugün gene ve belki de dünden daha kötüdür.”⁹⁸

Öte yandan Abant’a giden yol ile hummalı çalışmalar yapıldığı basından takip edilebilmektedir. 1948 yılında çıkan bir haberde, Abant Gölü’nü, Ankara, İstanbul ve Bolu şoselerine bağlayan yolun onarılmasına ilişkin çalışmalara başlandığı ve bir miktar ilerlemenin sağlandığı bilgisi geçmektedir. Böylece Abant’a daha elverişli şartlar altında seyahat etmek imkânının sağlanabilmesi umut edilmektedir. Dönemin Beden Terbiyesi Umum Müdür Muavini Muvaffak Uyanık da Abant’a gelerek göl etrafındaki tesislerde incelemelerde bulunmuştur.⁹⁹ Ayrıca Bolu-Abant yolunun bir kısmının tamiratına ilişkin Devlet Orman İşletmesi tarafından gazetelere ilan verilmiştir.¹⁰⁰ Yolun durumunu yakından takip edenlerden birisi de Ali Sami Yen’dir. Kadıköy’den Abant’a kadarki yolun durumunu farklı dönemlerde detaylı olarak incelediği anlaşılan Yen, buna ilişkin kaleme aldığı bir raporda yolu son tahlilde temiz bir araba yolu olarak değerlendirmiş ancak yolda süratli bir şekilde hareket etmenin pek mümkün olmadığını dile getirmiştir. Ayrıca Yen’in yol üzerinde daimî olarak çalışmalar yapıldığını belirtmesi de önemlidir.¹⁰¹

⁹³ Adasal, “Aband’a Göç”, 2.

⁹⁴ Adasal, “Aband’a Göç”, 2.

⁹⁵ Bahsi geçen haber için bk. “Abant Bayramındaki Müessif Hadise”, *Memleket*, 22 Temmuz 1947, 3.

⁹⁶ “Bolu Halkını Üzen Bir Yazı Münasebetile”, *Yeşil Bolu*, 27 Temmuz 1947, 1, 3. Bu yazıyı yazan gazeteci daha sonra mahkemeye sevk edilmiş ve yargılanmıştır. “Adli Haberler”, *Yeşil Bolu*, 12 Ekim 1947, 2.

⁹⁷ Özsoy, *Bolu Basın*, 140.

⁹⁸ Faruk Fenik, “Aband Grand Dükalığı”, *TTOK Belleteni*, 55-56 (Ağustos-Eylül 1946), 26-27.

⁹⁹ “Abant Yolu Onarılıyor”, *Ulus*, 2 Haziran 1948, 4.

¹⁰⁰ “Devlet Orman İşletmesi Müdürlüğünden:”, *Akşam*, 21 Temmuz 1948, 8.

¹⁰¹ Ali Sami Yen, “Kadıköy-Abant Yolunun Vaziyeti Hakkında Rapor”, *TTOK Belleteni*, 81-82 (Ekim-Kasım 1948), 10-11.

1 Ağustos 1949 tarihinde Başbakanlıktan Bayındırlık Bakanlığına gönderilen yazıda Abant'ın her sene artan ziyaretçiler dolayısıyla Bolu-Abant ve Mudurnu-Abant yollarının ehemmiyetli yollar arasına girdiği belirtilmiş, Bakanlıkça bu yollarla ilgili ne gibi çalışmalar yapıldığı sorulmuştur. Bayındırlık Bakanlığından Başbakanlığa gönderilen cevap yazısında Abant'ın turistik bakımdan ehemmiyet arz ettiği tekrar vurgulanmış ve Bolu-Abant yolunun inşa edilmiş olup, iyi durumda muhafazası için 1950 yılında bakım yapılacağı belirtilmiştir. Cevapta Mudurnu-Abant yolunun ise henüz yapılmadığı, dolayısıyla bakım niteliğinde bir çalışmanın da yapılamayacağı bilgisi geçmektedir.¹⁰² Bolu-Abant yolunun yapımına ve onarımına dair 1930'lardan beri süregelen haberler esasında yol çalışmalarının bir türlü istenilen seviyeye gelmediğinin bir bakıma ispatı olarak değerlendirilebilir.

Abant Gölü bu dönemde üst düzey siyasilerin uğrağı bir mekân haline de gelmiştir. 1947 senesinde o sırada TBMM Başkanı olan Kâzım Karabekir, yapmış olduğu yurt gezisi sırasında Bolu'ya da gelmiş ve çevre ilçeleri düzenlediği ziyaretlerde Abant'ı bir uğrak noktası olarak değerlendirmiştir. Abant Gölü'ne ziyaret düzenleyen ve iki gece de Abant'ta kalan Karabekir, Abant'ta bir dağcılık spor kulübünün açılış törenine katılmıştır. Günlüğünde, Abant'a otomobille çıkamadıklarını, ciple gelebildiklerini ifade etmiştir.¹⁰³ Kazım Karabekir'in yanı sıra Atatürk'ün manevi evladı Afet İnan, dönemin CHP Genel Sekreteri Hilmi Uran, Tahsin Bekir Balta, yine dönemin Dışişleri Bakanlarından Necmeddin Sadak gibi isimler Bolu'ya gelmiş ve Abant'ta istirahat etmişlerdir.¹⁰⁴

Türk siyasi tarihinde önemli bir kırılma noktası olan 14 Mayıs 1950 seçimlerine doğru gidilirken Abant Gölü'nün durumu TBMM çatısı altında tartışma konusu olmuştur. 21 Şubat 1950 tarihinde Bolu Milletvekilleri Hasan Şükrü Adal¹⁰⁵ ve İhsan Yalçın¹⁰⁶ Abant Gölü ve çevresinin Bolu Özel İdaresine temlikine dair bir kanun teklifi vermişlerdir.¹⁰⁷ Adal ve Yalçın'ın teklifleri yaklaşık bir ay sonra 20 Mart 1950'de mecliste gündeme gelmiş ve çeşitli tartışmalar doğurmuştur. Bu tartışmalarda Abant Gölü'nün tarihine dair önemli ipuçlarına da rastlanmaktadır.

İhsan Yalçın, görüşmelerin hemen başında, Abant Gölü'nün on beş sene öncesine kadar kimsenin uğramadığı bir yer olduğunu, yalnızca Ankara civarında yaşayan Yörüklerin deve gütmek için geldiklerini, geçen 15 sene zarfında da aşağı yukarı aynı durumda kaldığını ifade etmiştir. Yalçın'a göre Bolu'da bu meseleye eğilen kimseler bazı tesis ve teşebbüslere girişmişlerse de başta yapılan işler kanunî bir mercii bulunmadığından başıbozuk bir şekilde olmuştur. Yalçın, Hasan Şükrü Adal ile birlikte yaptıkları teklifin dağınık halde giden, kanuna uygun olan veya olmayan hareketleri önlemek ve tanzim etmeyi amaçladığını belirtmiştir.¹⁰⁸

Usul noktasında yoğun tartışmaların yapıldığı birleşimde yapılan teklifin ardından söz alan milletvekilleri, Abant'tan övgüyle söz etmekle birlikte, bölgeye yeterince önem verilmediği hususunda hem fikirdirler. Maraş Milletvekili Dr. Kâmil İdil¹⁰⁹ 1937 senesinde Amerikalı bir mühendisle Abant Gölü'ne gittiğinden ve bölgede ne bir bina ne de bir baraka bulamadığından söz etmiştir. İdil'e göre Abant Gölü memleket için fevkalade kıymetli bir gelir kaynağı olacak, insanlara sağlık ve sıhhat getirecek güzel bir sayfiye yeri, sanatoryum yapılacak bir bölgedir. Bu nedenle Adal ve Yalçın'ın teklifi çok kıymetlidir.¹¹⁰ Muhittin Baha Pars¹¹¹ ise İsviçre'deki güzelliklerden dem vurarak Türkiye'nin geri kalmışlığından şikâyet etmiş ve Abant gölü konusunda hızlı bir

¹⁰² BCA, 30-10-10-0-156-95-23, (4 Kasım 1949).

¹⁰³ Kazım Karabekir, *Günlükler 1906-1948*, C. 2, Haz. Yücel Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020, 1424; "Büyük Millet Meclisi Başkanımız Sayın General Kâzım Karabekir Bolu'yu Şereflendirdiler", *Yeşil Bolu*, 5 Temmuz 1947, 1-2.

¹⁰⁴ "Gelenler Gidenler", *Yeşil Bolu*, 10 Ağustos 1947, 2; "Genel Sekreter Boludan Geçti", *Yeşil Bolu*, 24 Ağustos 1947, 1; "Dış Bakanı Bolu'da", *Ulus*, 14 Temmuz 1948, 1.

¹⁰⁵ Hasan Şükrü Adal, 1908 yılında Limni'de doğmuştur. VII. ve VII. Dönem Bolu milletvekilliği yapmıştır. Mülkiye mezunu olup çeşitli idari vazifelerde bulunmuştur. 1994 yılında hayatını kaybetmiştir. *TBMM Albümü 1920-2010*, 455.

¹⁰⁶ Ahmet İhsan Yalçın, 1899 Gerede doğumludur. Gerede Türk Ocağı kurucusudur. Gerede Belediye Başkanlığı, Halkevi başkanlığı gibi vazifelerde bulunmuştur. VII. Dönem Elâzığ, VIII. Dönem Bolu milletvekilliği yapmıştır. İstiklal madalyası sahibidir. 1966'da hayatını kaybetmiştir. *TBMM Albümü 1920-2010*, 456.

¹⁰⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C. 24, Birleşim 52, 21 Şubat 1950, 928.

¹⁰⁸ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 601-603. 1925 tarihli salnamede Abant Gölü civarında bulunan bir aşiretten bahsedilmekte, bu aşiretin Selçuklular zamanında Abant Gölü çevresine yerleştirilen Türkmenlerin torunları olduğu belirtilmektedir. *Salname 1925*, 189. Yalçın'ın konuşmasında bahsi geçen Yörüklerin kökeninin, Selçuklular zamanında yerleştirilen bu Türkmenlere dayanması muhtemeldir. Ayrıca bk. Ercivan, *Gerede*, 17-22.

¹⁰⁹ Bilal Kâmil İdil, 1900 senesinde Maraş'ta dünyaya gelmiştir. İstanbul Tıp Fakültesinden mezun olduktan sonra ABD'de eğitimine devam etmiştir. VIII. Dönem Maraş Milletvekilidir. 1982'de hayatını kaybetmiştir. *TBMM Albümü 1920-2010*, 491.

¹¹⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 605-606.

¹¹¹ Muhittin Baha (Muhyiddin) Pars, 1884 Bursa doğumludur. İstanbul Hukuk Mektebi mezunudur. Edebiyatla ve gazetecilikle uğraşmış, gazete ve dergi çıkarmıştır. Eskişehir ve Konya İstiklal Mahkemelerinde üyelik yapmıştır. 1954 senesinde hayatını kaybetmiştir. *TBMM Albümü 1920-2010*, 458.

çalışma yapılması gerektiğini savunmuştur.¹¹² İstanbul Milletvekili Senihi Yürüten, yapılan teklifi sevinçle karşılamış, bu kanun teklifini geri çevrilmemesini rica etmiştir. Yürüten, annesini ve çocuğunu tedavi amacıyla İsviçre'ye gönderdiğini belirttiikten sonra Abant'ın da aynı hatta daha yüksek imkânlarla sahip olduğunu vurgulamıştır. Yürüten de konuşmasında Abant gölü çevresinde 5-10 sene öncesine kadar bölgede bir yapı olmadığını, şimdi ise Cumhurbaşkanının oturması için bir köşk bir ufak "otelimsi" bir yapı bulunduğunu belirtmiştir.¹¹³

Konuya ilişkin söz alan bir başka Bolu Milletvekili Lütfi Gören ise Abant Gölü'nün vaziyetini "acıklı" olarak nitelendirmiştir. Ayrıca Gören konuşmasında daha evvelden de aktarıldığı üzere Abant Gölü'nün tarihine ve keşfine dair önemli bilgiler vermiştir.¹¹⁴ Tartışmaya dâhil olan ve usul meselesinde ısrar eden Kastamonu Milletvekili Tahsin Coşkan¹¹⁵ sanatoryum meselesinde hassas olduğunu vurguladıktan sonra Abant yolunun açılmasında kendisinin de hizmetleri olduğunu ifade etmiştir.¹¹⁶

Kocaeli Milletvekili Sedat Pek konuşmasında başka bir meseleye değinmiş ve konu devletçilik-özel sermaye tartışmasına dönüşmüştür. Pek, her şeyin mutlaka devlet elinde kalmasının her zaman faydalı neticeler vermediğini söylemiş, özel kuruluşların bu gibi işlerde daha başarılı olduğunu savunmuştur.¹¹⁷ Maliye Bakanı İsmail Rüştü Aksal¹¹⁸ ise devletçilik tartışmasında, turizm konusunda devletin rolünün teşvik olduğunu, fertler kadar mahalli idarelerin de bu mevzu da gayret sarf etmelerinin önemli olduğunu dile getirmiştir.¹¹⁹ Usul yönünde yapılan tartışmalardan sonra tasarı oylanıp, 257 kabul, 5 çekimser ve bir ret oyuyla kabul edilmiştir.¹²⁰

Tüm bu çabalara rağmen Abant Gölü'nün istenilen düzeyde bir turistik mekân haline getirilemediği gibi özellikle de doğal yaşam açısından da fayda sağlanamadığı iddia edilmektedir. Erençin'in 1969 yılında yazdığı bir makalede belirttiğine göre Abant, 1950 yılına kadar büyük merkezlerle yol bağlantısı olmayan yaban bir alan halinde kalmış, balık ve kuş zenginliği tahrip edilmiştir.¹²¹ 1950 sonrası Türkiye'nin sosyoekonomik açıdan yaşadığı değişimle birlikte Bolu'nun ve Abant'ın bu süreçten etkilenmesi kaçınılmazdır. Nitekim 1953 yılına gelindiğinde Bolu'nun turistik açıdan geliştirilmesi hedeflenirken bu bağlamda Bolu'ya bir havaalanı yapılması ve buradan Abant'a seferler düzenlenmesi de söz konusu olmuştur.¹²²

Sonuç

Abant Gölü, 1920'li yıllarda Bolu halkı tarafından tanınmaya kadar sadece bölge köylüleri tarafından bilinen metruk bir mekân olarak kalmıştır. Birtakım tesadüflerin de yardımıyla Reşat Aker tarafından keşfedilmiş, bölge idarecileri de burayı tanımak ve tanıtmak yönünde gayret göstermişlerdir. Bu çabalar neticesinde 1920'li yıllarda ancak Bolu özelinde sınırlı bir çevre tarafından tanınan bir yer olarak kalmıştır.

1930'lu yıllara gelindiğinde Genç Türkiye Cumhuriyeti, medeni dünyaya entegre olabilmek için çabaları çerçevesinde kendi güzelliklerini ön plana çıkartmaya çalışmıştır. Güzellik yarışmalarında yer almak, uluslararası spor müsabakalarına katılmak gibi çabaların temelinde medeni dünyaya Türk ulusunun gücünü ve güzelliğini göstermek hedefi bulunmaktadır. Türkiye coğrafyasının güzelliklerini tanıtmak arzusu da bu bağlamda değerlendirilmelidir.

Abant Gölü'nün keşfedilmesinin ardından, insanları büyüleyen bu güzelliğin önce Türkiye kamuoyuna ardından da tüm dünyaya tanıtılması hedeflenmiştir. Dönemin Türk basını bu hedefin gerçekleştirilebilmesi için Abant Gölü'ne ait çeşitli yazılara, haberlere köşesinde yer vermeye çalışmıştır. Ancak bu çabalar tam olarak istenilen sonucu vermemiştir.

¹¹² TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 604.

¹¹³ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 606.

¹¹⁴ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 607.

¹¹⁵ Yasin Tahsin Coşkan, 1890 Çemişgezek doğumludur. Halkalı Ziraat Yüksek Okulunu bitirdikten sonra çeşitli memuriyetlerde bulunmuş, Atatürk Orman Çiftliği Müdürlüğü yapmıştır. 14 ve 15. Hükümetlerde Gümrük ve Tekel Bakanlığı, 16. Hükümette Tarım Bakanlığı görevini üstlenmiştir. 1952 yılında hayatını kaybetmiştir. TBMM Albümü 1920-2010, 480.

¹¹⁶ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 606.

¹¹⁷ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 606.

¹¹⁸ İsmail Rüştü Aksal, 1911 Pamukova doğumludur. 1989'da hayatını kaybetmiştir. Ankara Hukuk Fakültesi mezunudur. VIII. Dönem Kocaeli Milletvekili olup, 18. Hükümette Maliye Bakanlığı görevinde bulunmuştur. TBMM Albümü 1920-2010, 484.

¹¹⁹ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 610.

¹²⁰ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem 8, C. 25, Birleşim 68, 20 Mart 1950, 609-611, 626.

¹²¹ Zihni Erençin, "Abant", Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi, 2 (1969), 153.

¹²² Özdemir Tiryaki, Bolu'da İktisadi Hayat, 189-192.

1934 yılında Atatürk'ün Bolu'yu ziyareti Abant'ın tanıtılması açısından önemli dönüm noktalarından birisi olmuştur. Atatürk her ne kadar Abant'ı bizzat ziyaret edemese de resimlerini görerek etkilendiği bu doğal güzelliğin ulusal kamuoyuna mal olması için gerekli direktifleri vererek Abant'ın bir kenarda unutulup kalmamasını, buraya yönelik yerel idareciler tarafından bazı girişimlerin gerçekleşmesini sağlamıştır.

Nitekim Atatürk'ün ziyaretinin ardından Abant'a yönelik basındaki haberlerin sayısı giderek artmıştır. Ancak Abant'ın tanınmasında başlıca sorun olarak görülen yol konusunda atılan bazı adımlara rağmen bir türlü istenilen sonuç elde edilememiştir. 1930'lardan başlayarak 1950'ye kadar atılan adımlar sayesinde Abant Gölü'nün tanınırlığının arttığını söylemek ve bunu önemli bir kazanım olarak değerlendirmek mümkündür. Öte yandan Abant Gölü ve çevresinin doğal güzelliklerinin korunması ve derli toplu turistik bir millî mekân haline gelmesi noktasında istenilen seviyeye ulaşıldığını söylemek güçtür. Bunun sebeplerini tek partili sistemin ağır bürokrasisinde ve yaklaşan İkinci Dünya Savaşı'nın etkisiyle özellikle ekonomik kaygıların başta askerî olmak üzere başka alanlara kaymasında aramak mümkündür. Ancak esas neden bu dönemde turizm meselesinin ekonomik, sosyal yanlarının da işin içerisine katarak bir bütün olarak ele alınmamasıdır. Bölgeye yönelik yapılan yatırımlar sayesinde Abant Gölü, Bolu ve Düzce bölge halkı tarafından bilinen ve ziyaret edilen bir yer olmuş, basında gösterilen faaliyetler orta sınıf olarak nitelendirilebilecek İstanbul ve Ankara'nın okuyan şehirli halkına hitap etmiş, bu kesimler Abant'a ilgi göstermeye başlamışlardır. Böylelikle Abant Gölü, güzelliği dilden dile dolaşan bir yer olmuş fakat bundan öteye de geçememiştir. Ancak 1950 sonrasında Türkiye'nin yaşadığı sosyoekonomik değişimle ve turizmin daha derli toplu ve çok yönlü bir mesele olarak ele alınmasıyla Abant'ın çok daha geniş kitlelerce tanınması ve önemli bir turizm mekânı haline gelmesi mümkün olabilecektir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA)

Resmi Yayınlar

Resmî Gazete

TBMM Albümü 1920-2010, C. I 1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2010.

TBMM Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Adasal, Prof. Dr. Rasim. "İdeal Bir Sağlık Kaynağı, Abant'a Göç", *Ulus*. 6 Ağustos 1949.

Aker, Reşat. "Abant'ı Nasıl Bulduk, Nasıl Tanıttık", *Abant*. 10 (Temmuz-Ağustos 1946): 19-22.

Alp, Mehmet Okan. *Yıllık Ücretli İzin*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Atay, Falih Rifki. "Medenî Cihazlanma", *Ulus*. 19 Haziran 1938.

Avcıkurt, Cevdet, Ahmet Köroğlu, Mehmet Sarıoğlu. "Türk Turizminin Dünya Turizmindeki Yeri", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*. Ed. Şenol Çavuş, Zehra Ege, Osman Eralp Çolakoğlu. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009: 1-14.

Başkan, Seyfi. *Ondokuzuncu Yüzyıldan Günümüze Türk Ressamları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.

Belge, Burhan. "Abad Gölü", *TTOK Belleteni*. 20/105 (Ağustos 1938): 15-17.

Belge, Burhan. "Bolou, Centre de Tourisme", *TTOK Belleteni*. 22/115 (Şubat 1939): 20-21.

Belge, Burhan. "Bolu", *Ulus*. 15 Haziran 1938.

Belge, Burhan. "İşte: Abad Gölü Fakat:", *Ulus*. 22 Haziran 1938.

- Bolu Livâsı 1921-1925 Senesi Sâlnâmesi (Giriş-Metin-Tıpkıbasım-Dizin)*. Haz. Nermin Kılıç, Ayşe Kayapınar, Bilge Kaya, Fahri Kılıç, Levent Kayapınar. Bolu: Abant İzzet Baysal Üniversitesi Bolu Halk Kültürünü Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2008.
- Bolu Vilâyeti Salnâmesi Rûmî 1341 Miladî 1925*. Haz. Hamdi Birgören. Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2017.
- Boratav, Müeyyet. *Sakıncalı Doktor, 20. Yüzyıldan Anılar*. Ankara: İmge Kitabevi, 2006.
- Bozok, Düriye, Seda Şahin. "Türkiye'de Uygulanan Turizm Politikaları", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*. Ed. Şenol Çavuş, Zehra Ege, Osman Eralp Çolakoğlu. Ankara: Detay Yayıncılık, Ankara 2009: 255-288.
- Coşkun, Tolga, Ayşe Nilsun Demir. "Abant Gölü'nde Biyolojik Kalite Elementlerinden Sucul Makrofitler", *Acta Aquatica Turcica*. 4 (2019): 499-506. <https://doi.org/10.22392/actaquatr.559270>. Erişim 30.12.2022.
- Çelik, Emre. "Osmanlı Topraklarına Yeni Bir Gezi Türü: 19. ve 20. Yüzyılda Cruise Gezileri", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*. 32 (Güz 2020): 399-430.
- Çetik, Mete. *Pertev Naili Boratav, Bir Akademisyen ve Düşünce Adamı*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2019.
- Çoruh, Selahattin. "Turizm", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. 9. İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 2552-2564.
- Danışman, Z[uhuri]. "Yurd Postası, Bolunun Eşsiz Abant Gölü", *Ulus*. 25 Haziran 1935.
- Danışman, Zuhuri. *Çamlar ve Göller Ülkesi Bolu*. İstanbul: Sinan Basım ve Yayımları Evi, 1935.
- Develioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi, 2020.
- Duman, Fatih, Olcay Obalı, Olcay, Ahmet Aksoy, Göksel Sezen. "Abant Gölü Suyunda Bazı Ağır Metallerin Mevsimsel Konsantrasyon Değişiminin Karşılaştırmalı Analizi", *Anadolu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*. 1 (2007): 131-138.
- Dügel, Muzaffer, Okan Külköylüoğlu, Mustafa Kılıç, "Species Assamblages and Habitat Preferences of Ostracoda (Crustacea) in Lake Abant (Bolu, Turkey)", *Belgian Journal of Zoology*. 138/1 (2008), 50-59.
- Ercivan, Ahmet. *Tanzimat'tan Meşrutiyet'e Gerede*. İstanbul: Kriter Yayınları, 2022.
- Erençin, Zihni. "Abant", *Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Dergisi*. 2 (1969): 151-155.
- Erer, Tekin. *Hayatımdan Esintiler*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1994.
- Evcin, Erol. "Cumhur Reisi İsmet İnönü'nün Bolu'yu Ziyareti (5-7 Ağustos 1939)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*. 32, (Bahar 2022): 547-590. <https://doi.org/10.18220/kid.1103469>. Erişim 30.12.2022.
- Evcin, Erol. "Gazi Mustafa Kemal'in Bolu'yu Ziyaretleri", *CTAD*. 21 (Bahar 2015): 137-162.
- Evcin, Erol. *Birinci Dünya Savaşı'ndan Türkiye Cumhuriyeti'nin Kuruluşuna Bolu ve Çevresi (Olaylar ve İz Bırakanlar)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2013.
- Fenik, Faruk. "Abant Grand Dükalığı", *TTOK Belleteni*. 55-56 (Ağustos-Eylül 1946): 26-27.
- Gökçesu, H. Cemal. "Düğün Sohbetleri", *Yeşil Bolu*. 25 Aralık 1946.
- Güler, Güneş. *Reşat Saffet Atabinen ve Faaliyetleri (1923-1965)*. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, 2019.
- Gülersoy, Çelik. "Turizm Olgusunun Gelişimi", *Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi*. C. 9, İstanbul: İletişim Yayınları, 1983: 2556-2557.
- Himmetoğlu, Muhiddin. "Yurttan Notlar, Abant", *Yeni İstanbul*. 30 Ocak 1950.
- I. Vasfi. "Orta Mektep Talebesi Dağda Kampta", *Akşam*. 4 Eylül 1932.
- İşırtman, Tarık Ziya. *Bolu Coğrafyası*. İstanbul: Resimli Ay Matbaası, 1938.
- İ. Vasfi. "Memleket Mektupları, Bolu Nasıl Bir Yerdir", *Haber*. 9 Aralık 1934.
- Kara, Serdar. *Tek Partiden Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Türkiye'de Din Politikalarındaki Değişim Üzerine 1945-1950*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2012.
- Karabekir, Kazım. *Günlükler 1906-1948*. C. 2. Haz. Yücel Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2020.
- Kaya, İsmet. "Türkiye'de Turizm Örgütlenmesi" *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*. Ed. Şenol Çavuş, Zehra Ege, Osman Eralp Çolakoğlu. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009: 203-220.

- Kılıç, Fahri. "Türkiye'de Cumhuriyet Dönemi Yaygın Halk Eğitimi: Bolu Halkevi Örneği", 9. Uluslararası Atatürk Kongresi. C. III. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 2019, 723-756.
- Kuşluyan, Zeynep, Duygu Eren. "Türkiye'de İç Turizm Talebinin Yapısı ve Gelişimi", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*. Ed. Şenol Çavuş, Zehra Ege, Osman Eralp Çolakoğlu. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009: 57-85.
- Metinsoy, Murat. *İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye, Gündelik Yaşamda Devlet ve Toplum*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2020.
- Mumcu, Uğur. *40'ların Cadı Kazanı*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1993.
- Müstakil Bolu Sancağı Salnâmesi Hicrî 1334 Miladî 1916*. Haz. Hamdi Birgören. Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi, 2017.
- Necdet Emin. "Yurd Postası, Bolu'da Vilayet Meclisi ve Hilaliahmer Çalışmaları", *Ulus*. 13 Nisan 1935.
- Osmanlı Devri Kastamonu Vilayeti Salnamelerinde Bolu Sancağı*. C. I, Haz. Güray Önal. Bolu: Bolu Belediyesi Bolu Araştırmaları Merkezi Yayınları, 2011.
- Öymen, Altan. *Bir Dönem Bir Çocuk*. İstanbul: Doğan Kitap, 2002.
- Özdemir Tiryaki, Nuray. *Cumhuriyet Döneminde Bolu'da İktisadi Hayat*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019.
- Özkan, Gülden. "Bir Halkla İlişkiler Çalışması Olarak Türkiye'de Düzenlenen İlk Güzellik Yarışması", *Erciyes İletişim Dergisi*. 1 (Ocak 2019): 587-606.
- Özkaya, Yücel. "Gazi Mustafa Kemal Paşa'nın 1927 İstanbul ve Sonraki Gezileri", *Atatürk Yolu Dergisi*. 14 (1994): 185-212.
- Özsoy, Selami. *Bolu Basın Tarihi*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2020.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. C. 2, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983.
- R. K. "Anadoluda Milliyet, Boluda Lortlar Kamarası", *Milliyet*. 9 Nisan 1930.
- Sami, Şemseddin. *Kâmûs-i Türkî*. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2012.
- Saral, Emre, Eminaalp Malkoç. "Erken Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Turizm Etkinlikleri ve Turizmi Geliştirme Çabaları (1923-1938)", *XVIII. Türk Tarih Kongresi Ankara: 1-5 Eylül 2018 Kongreye Sunulan Bildiriler*. C. 5. Haz. Semiha Nurdan, Muhammed Özler. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2022.
- Sayıllı, Işık. "Biyografi: Prof. Dr. Rasim Adasal", *Kriz Dergisi*. 2 (2005): 43-48.
- Süme, Mehmet. *Evliya Çelebi'nin İzinde Bolu*. Ankara: Bengü Yayınları, 2013.
- Şahin, Gürsoy. "Atatürk Döneminde Batı'daki Olumsuz Türk ve Türkiye İmajını Düzeltme Çabaları ve Türk Seyyahin Cemiyeti'nin Bu Konudaki Çalışmaları", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi/Atatürk Özel Sayısı*. 8/3 (2006), 137-160.
- Şirin, Funda Selçuk. "Bir Gazeteci ve Aydın Olarak Falih Rıfki Atay", *Vakanüvis*. 2 (Güz 2017): 248-274. <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.351427>. Erişim 30.12.2022.
- Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *İkinci Dünya Savaşı Türkiyesi, İktisadî Politikaları ve Uygulamalarıyla*. C. 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 2021.
- Togan, Pr. Ahmet-Zeki Valîdî. "Seyahat Notları-Hatıra Defterinden", *Atsız Mecmua*. 6 (15 Ekim 1931): 138-140.
- Tombuş, İhsan. *Ankara Cinayeti*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 2003.
- Tör, Vedat Nedim. *Yıllar Böyle Geçti*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.
- Türkiye Kılavuzu*. C. I, Ankara: 1946.
- Us, Asım. "İstanbul ile Ankara Arasında İkinci Bir Hat", *Vakit*. 28 Nisan 1939, 1.
- Ünlüönen, Kurban, Ahmet, Tayfun. "Türk Turizminin Türkiye Ekonomisindeki Yeri", *Türk Turizm Tarihi, Yapısal ve Sektörel Gelişim*. Ed. Şenol Çavuş, Zehra Ege, Osman Eralp Çolakoğlu. Ankara: Detay Yayıncılık, 2009: 15-34.
- Velidedeoğlu, Hıfzı Veldet. "Yurd İçinde 2000 Kilometre 4, Abant Gölünde", *Cumhuriyet*. 2 Ekim 1945.
- Warrigal. "Le Lac Abant", *TTOK Belleteni*. 38 (Şubat 1945): 41-42.
- Yen, Ali Sami. "Kadıköy-Abant Yolunun Vaziyeti Hakkında Rapor", *TTOK Belleteni*. 81-82 (Ekim-Kasım 1948): 10-11.
- Yerlikaya, E[min]. "Bolu'da Spor Çalışmaları, Klübler Birleştirildi, Su ve Dağ Sporları Yapılacak", *Ulus*. 14 Aralık 1937.

Sürelî Yayınlar

Abant

Akşam

Bolu Ortaokulu Dergisi 1935-1936

Cumhuriyet

Haber

Memleket

Milliyet

Son Posta

Son Telgraf

Tan

Tanin

TTOK Belleteni

Ulus

Vakit

Yeşil Bolu

Yeni İstanbul

Yeni Sabah

Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 224-239.

Geliş/Received: 20.12.2022

Kabul/Accepted: 23.02.2023

DOI: 10.46955/ankuayd.1221637

(Araştırma Makalesi/Research Article)

15-16 HAZİRAN (1970) İŞÇİ EYLEMİ VE İZMİR'DE UYANDIRDIĞI YANKILAR 15-16 JUNE (1970) WORKERS' UPRISING AND ITS ECHOES IN İZMİR

ASİL KAYA*

ÖZ

Türkiye'de 19. yüzyıldan itibaren kesintiye uğrayarak da olsa süregelen işçi hareketleri, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından süreklilik arz etmeye başlamış, 1961 Anayasası'yla birlikte de ivme kazanmıştı. Bir yandan ekonomik taleplerin öne çıkarıldığı bu hareketler, öte yandan politik bir tavra dönüşmeye başlamıştı. 15 Temmuz 1963'te kabul edilen 274 ve 275 sayılı kanunlarla sendikal örgütlenmenin ve toplu sözleşme yapma koşullarının yeniden düzenlenmesi, işçi hareketlerinin önünü açmıştı. 1970 yılından itibaren sosyal ve ekonomik koşullarının da etkisiyle işçiler arasındaki eylemler artınca hükümet, çareyi çalışma hayatını yeniden düzenlemekte bulmuştu. Hem kamu personellerini hem de işçileri ilgilendiren düzenlemeler yoğun tepkilere neden olmuştu. Tepkilerin en büyüğü de işçilerden gelmişti. Zira Sendikalar Kanunu ile Grev, Toplu Sözleşme ve Lokavt Kanunu'nda yapılması planlanan değişiklikler sendikalar arası rekabette dengeyi bozucu niteliğe sahipti. Bu duruma tepki gösteren DİSK'e bağlı sendikalar yasaya karşı "direnmeyi" kararlaştırmışlardı. 15 Haziran 1970 günü başlatılan eylemler iki gün boyunca sürmüş ve yasa tasarısı protesto edilmişti. Hükümetin sıkıyönetim kararıyla önlenebilen eylemler; Gebze ve İstanbul'da gerçekleşmiş olsa da eylemlerin etkisi farklı şehirlere de intikal etmişti.

Bu çalışmada 15-16 Haziran 1970'te gerçekleşen işçi eylemlerine giden süreç, eylemler sırasında yaşananlar, eylemlere yönelik farklı bakış açıları ve İzmir'deki yankıları ele alınmıştır. Çalışmanın kaynakçasında konuyla ilgili telif eserlerden, resmi kaynaklardan ve süreli yayınlardan yararlanılmıştır.

ABSTRACT

The workers' uprising, which have been going on in Turkey since the 19th century, albeit with interruptions, started to show continuity after the Second World War, gained momentum with the 1961 Constitution. On the other hand, these movements, in which economic demands were brought to the fore, began to turn into a political attitude.

The rearrangement of union organization and the conditions for making collective agreements with the laws numbered 274 and 275, which were adopted on July 15, 1963, paved the way for the worker's uprising. Since 1970, the protests among the workers increased with the effect of social and economic conditions, the government found the solution to reorganize the working life. The regulations concerning both public personnel and workers caused intense reactions. The biggest reaction came from the workers. Because the planned amendments to the Law on Trade Unions and the Law on Strikes, Collective Bargaining and Lockouts had the quality of disrupting the balance in the competition between trade unions. Reacting to this situation, the unions affiliated with DİSK decided to resist the law. The actions that started on 15 June 1970 continued for two days and the bill was protested. Although the actions that could have been prevented by the government's martial law decision took place in Gebze and Istanbul, their effects also spread to different cities.

The study discusses the process leading to the workers' protests that took place on 15-16 June 1970, what happened during the protests, different perspectives on the protests and their repercussions in Izmir. Copyrighted works, official sources and periodicals related to the subject were used in the bibliography of the study.

Anahtar Kelimeler: İşçi Eylemleri, İzmir, Toplumsal Hareketler, Türk Emek Tarihi, Türk Siyasal Tarihi.

Keywords: İzmir, Social Movements, Turkish Labor History, Turkish Political History, Worker Actions.

* Dr, Ahmet Pirıştina Kent Arşivi ve Müzesi (APİKAM), asilkaya@msn.com, ORCID: 0000-0003-2593-5622.

Extended Abstract

Workers' movements in Turkey dates back to the 19th century. However, the first important development regarding the workers' movements started with the proclamation of the Second Constitutional Monarchy. The workers, who protested to demand improvement of working conditions, started protests in Izmir, Istanbul and Rumelia. The actions that spread in a short time continued throughout August, September and October of 1908. At the first stage, it was tried to prevent the actions by using the law enforcement forces. Then, with the Strike Law adopted in the Parliamentary Session of 27 July 1909, civil servants and railway, water, gas, etc. Public service workers were banned from going on strike.

In the first years of the Republican Era, the unrest caused by the wage policy and the financial difficulties experienced caused unrest among the workers. However, with the effect of the Law of "Takrir-i Sukun", these unrest could not be revealed. In the meantime, the workers were taken under control with the Labor Law Bill that came into force on 20th April 1927.

With the Labor Law No. 3008, which was published in the Official Gazette dated June 15, 1936, working conditions were handled holistically and business life in Turkey was reorganized. However, while strikes and lockouts were prohibited in this regulation, there was no provision regarding unionization and collective agreements. It can be thought that the idea of preventing mobility in the working class due to the solidarist model, which is tried to be dominated in the country, and the political tensions between the two world wars.

With the amendment made in the Law of Associations in 1946, not only the Multi-Party System was adopted, but also the way for class-based organizations was paved. With the "Law on Workers' and Employers' Unions and Trade Union Unions" dated 20th February 1947 and numbered 5018, the right to organize before the workers was recognized, albeit in a limited way. The process, which started with the establishment of the Eskişehir State Railways Workers' Union in 1948, continued with the increase in worker organizations.

On 31st July 1952, the unions gathered under the confederation for the first time and established Turk-Is. However, the activities of the unions could not go beyond merely acting in accordance with their own mission.

After the proclamation of the 1961 Constitution, the regulations made in the laws numbered 274 and 275 in 1963 provided important gains to the workers in the union struggle and in the political life. The acceleration of social movements in the 1960s also spread to the workers. Especially with the establishment of the Revolutionary Confederation of Workers' Unions (DISK) on 13th February 1967, there was a noticeable increase in the workers' movements.

DISK, which started its activities under the leadership of Maden-Is Union President Kemal Türkler, started to lead the workers' movements while expanding its organization network over time. There is no doubt that the most important movements was the workers' actions, which were referred to in the literature as the "15-16 June Resistance" or the "15-16 June Events".

The Justice Party (AP), which was in power in 1970, prepared a draft that envisages amendments to the laws numbered 274 and 275 and brought it to the agenda of the National Assembly. The changes seen in the draft, which was supported by Turk-Is, put DISK, which had accelerated its organization among the workers, in danger of being closed down indirectly. For this reason, the draft in question caused intense discussions and a resistance movement against the law started on 15 June. Thousands of workers from Istanbul and Kocaeli participated in the two-day resistance, and many were killed and injured. The AP Government, which found the solution by declaring martial law, passed the law both from the National Assembly and the Senate.

The actions that took place on 15-16 June 1970 constituted the most important and largest workers' movement that was ever seen in Turkey. Moreover, this movement had a considerable impact on the consciousness of the working class in Turkey. This resistance, which was the starting point for the movements that would take place later, also spread to other cities of Turkey.

Workers from Izmir, who closely followed the marches in Istanbul and Kocaeli, started a local resistance under the leadership of DISK Izmir Branch to support these marches. The resistance, which was also supported by students and politicians, resulted in detentions.

In this study, the workers' movement that took place on 15-16 June 1970 and the repercussions of this movement in Izmir will be discussed within the framework of the discipline of history. In this context, the importance of the

workers' action that took place in Izmir on 18 June 1970 in terms of the "Labor History" of the city will also be discussed. The news and comments in the local and national press will constitute the main bibliography of the study. In addition, books and other copyrighted works written on the subject will also be used.

Giriş

Türkiye’de işçi hareketleri, ilk kez 19. yüzyılda ortaya çıkmıştı. Ne var ki demiryolu, tersane gibi işletmelerde çalışanların başlattığı eylemler ve örgütlenme çalışmaları, Zafer Toprak’ın deyimiyle hem ekonominin cılızlığı hem de II. Abdülhamit Dönemi’ndeki politik nedenlerden ötürü¹ bir türlü gelişmemişti. Nitekim 1871 yılında kurulan Ameleperver Cemiyeti, işçilerin örgütlenmesi bağlamında ilk örneği teşkil etse de kuruluşundaki amaç işçilere yardım niteliğindedir. Ancak 1894 yılında Tophane fabrikaları işçilerinin kurduğu Osmanlı Amele Cemiyeti, işçi hareketleriyle daha ilintili bir karaktere sahipti. Zira bu cemiyet, işçilerin kötü çalışma koşullarıyla doğrudan ilgilenmekteydi. Bu nedendir ki kuruluşundan bir yıl sonra kapatılmış ve yöneticileri tutuklanmıştı.²

İkinci Meşrutiyet’in ilanıyla ülkeye hâkim olan özgürlük, işçilerin eylemlerine de sirayet etmişti. Dolayısıyla meşrutiyetin ilanından kısa bir süre sonra başlayan grevler, on binlerce işçiyi iş bırakmaya sevk etmişti. Öyle ki 1908 yılının Ağustos - Ekim ayları arasında toplam 54 grev meydana gelmişti.³ Beklenmedik bir şekilde grev dalgasıyla karşı karşıya kalan hükümet, ilk aşamada çareyi grevleri yasaklamada bulmuştu. Bunun üzerine 8 Ekim 1908’de 13 maddelik Ta’til-i Eşgal Cemiyetleri Hakkında Kanun-ı Muvakkat’la önlem alan hükümetin bu girişimi, 9 Ağustos 1909 tarihli Meclis-i Mebusan oturumunda kabul edilen Ta’til-i Eşgal Kanunu’yla kalıcı hale gelmişti.⁴

Birinci Dünya Savaşı sonrası yükselişe geçen totaliter yönetim anlayışı, işçi hareketlerinin baskılanmasına neden olurken, birçok ülkede sendikaların kapatılmasına ve işçi önderlerinin tutuklanmasına yol açmıştı. Buna rağmen giderek standartlaşan üretim mekanizması içinde⁵ her geçen gün daha fazla sıkıntı yaşayan huzursuz kitlelerin sesi yükselmeye devam etmekteydi. Ağırlıklı olarak emek sömürsünden⁶ kaynaklı bu huzursuzluk Türkiye’de de vardı. Fakat Cumhuriyet’in ilk yıllarında Takrir-i Sükûn Yasası nedeniyle söz konusu huzursuzluk eyleme dönüşmemekteydi.

1936 yılı çıkarılan 3008 sayılı İş Kanunu, Türk Emek Tarihi açısından önemli bir kilometre taşıdır. Hükümet bu yasayla emek-sermaye ilişkisini mevcut siyasi ve ekonomik rejimin temel çizgileri çerçevesinde yeniden belirlemişti. Ama yasanın önemi, Türkiye’de çalışma hayatına ilişkin ilk bütünsel nitelikli hukuki düzenleme⁷ olmasından ileri geliyordu. Hiç kuşku yok ki bu yasa, dönemin giderek güç kazanan solidarist anlayışının bir yansımasıydı. Nitekim 1938 yılında Cemiyetler Kanunu’nda yapılan değişiklikler de aynı paralellikteydi. Cemiyetler Kanunu’nu “günün ihtiyaçlarına uygun”⁸ hale getirmek amacıyla yapılan değişikliklerin en önemlisi “bir cemiyetin faaliyete geçebilmesi için ana nizamnamesinin verildiği mülkiye makamlarınca tescil olunduğuna dair bir vesika alınması şartı” getirmesi ve “aile, cemaat, ırk, cins ve sınıf esasına veya adına dayanan” cemiyetleri yasaklamasıydı.⁹

Birinci Dünya Savaşı’nın etkileriyle iş başına gelen yönetimlerin baskıcı karaktere sahip olmaları ve İkinci Dünya Savaşı’nın yarattığı ortam nedeniyle dünyanın birçok ülkesinde faaliyetleri kısıtlanan sendikalar, 1945 yılından itibaren yeniden hareketlilik kazanmaya başlamışlardı. 10 Mayıs 1944 tarihinde kabul edilen Philadelphia Deklarasyonu’yla işçiler yeniden harekete geçmişlerse de bu hareketliliğin Türkiye’ye yansıması hemen gerçekleşmemişti.

İkinci Dünya Savaşı’nın ardından işçiler, işverenler ve devlet arasındaki ilişkinin değişmesi ve bürokratik merkezîyetçiliğin giderek güç kazanması, işçilerin temsilcisi konumundaki sendikalara da sirayet etmişti.

¹ Zafer Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı 1908-1946*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1. Baskı, 2016, 14.

² Ülku İleri, “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler”, *Emek ve Toplum*, 3/7, (2015): 34.

³ Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı*, 15-17.

⁴ Ta’til-i Eşgal Kanunu hakkında bilgi için Bkz. Hasan Doğan, “Osmanlı Devleti’nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta’til-i Eşgal Kanunu”, *Belleten*, 82/293, (2018): 265-294; <https://doi.org/10.37879/belleten.2018.265>, Erişim: 19.12.2022

⁵ Tuba Özhazinedar, “Sebepleri ve Sonuçlarıyla 15/16 Haziran Büyük İşçi Direnişi”, *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1, (2022): 130, <https://doi.org/10.30803/adusobed.1109489>, Erişim: 19.12.2022

⁶ Uzun çalışma saatleri ve düşük yevmiyeler buna örnek gösterilebilir.

⁷ Ahmet Makal, *Türkiye’de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, 1999, 178-179.

⁸ Makal, *Türkiye’de Çalışma*, 180-182.

⁹ “Cemiyetler Kanunu”, *Resmî Gazete*, 14 Temmuz 1938, 10272.

Merkezi bürokratik bir yapıyla yeniden organize olan sendikalar, federasyonlaşma ve konfederasyonlaşma yoluna gitmişlerdi.¹⁰ Bu bürokratik merkezîyetçi yapının Türkiye'ye yansımaları, 31 Temmuz 1952 tarihinde Türk-İş'in kurulmasıyla somutlaşmıştı. Bu nedenle Türkiye'deki sendikal örgütlenmelerde bir ilki teşkil eden Türk-İş'in kuruluşu önemli bir dönüm noktası olarak kabul edilebilir.

20 Şubat 1947 tarihinde kabul edilen 5018 sayılı İşçi ve İşveren Sendikaları ve Sendika Birlikleri Hakkında Kanun'la yasal bir statüye kavuşan sendikaların siyasetle uğraşmaları yasaklanmış ve grev hakkından yoksun bırakılmışlardı.¹¹ Söz konusu hakkın kullanılması, ancak 1961 Anayasası'nda sendikal hakların güvence altına alınmasıyla mümkün olacaktı. Kuşkusuz bu güvence, Türkiye'de işçi hareketlerinin gelişiminde başat bir rol oynayacak ve yeni anayasa kabul edildikten 140 gün sonra başlayacak işçi eylemlerinin önünü açacaktı.

Kısacası, 1961 Anayasası'yla toplu sözleşme hakkı her ne kadar sendikalara değil, işçilere tanınmışsa¹² da sendika, toplu iş görüşmesi, grev ve lokavt gibi kurumlar ilk kez anayasal düzlemde bir araya getirilmiş ve bu kurumlar iş ilişkileri çerçevesinde ilk kez düzenlenmişti.¹³

1961 Anayasası ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, Türkiye'de tam anlamıyla bir toplu sözleşme sürecine girilmesine vesile olmuştu. Bu nedendir ki 1960'lı yıllarda Türkiye'de işçi hareketleri adeta topraktan fıkmıştı.¹⁴ Dolayısıyla söz konusu yıllar, işçiler nezdinde önceki dönemlere nazaran çok daha hareketli ve bilinç düzeyi yüksek bir dönemin başlangıcını teşkil etmişti. 1963 yılında yürürlüğe konan 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu, Türkiye'deki çalışma hayatının temel belirleyicileri¹⁵ olmaktan öte 12 Eylül 1980 Darbesi'ne dek sürecek olan işçi hareketlerinin de güdüleyicileri arasında yer almıştı. Bu ifadelerin en somut örneği; 15-16 Haziran 1970'te İstanbul ve Gebze'de başlayıp, ardından İzmir de dahil olmak üzere diğer kentlere uzanan işçi eylemleriydi.

Büyük İşçi Eylemine Giden Süreçte Türkiye (1970)

27 Mayıs Darbesi'nden sonra hazırlanan 1961 Anayasası, Türkiye'yi sosyal ve politik açıdan yeni bir yörüngeye sokmuştu. Bu, Türkiye için yeni ve hareketli bir dönemin de başlangıcını teşkil ediyordu. Zira yeni anayasanın özgürlükçü niteliğinin ön plana çıkması; kadın, gençlik, işçi vb. tüm kesimlerin hak talebini açıktan ve eylem yoluyla dile getirmesine olanak sağlamıştı. Her ne kadar tarih literatürümüzde 1960'lı yıllar denildiğinde çoğunlukla gençlik eylemleri ve 68 Kuşağı gibi kavramlar akıllara gelse de bunlara işçi hareketlerinin de sıklıkla eşlik ettiğini söylemek gerekmektedir.

Özellikle yeni anayasanın yürürlüğe girmesinden önce 12 sendika yöneticisinin öncülüğünde Türkiye İşçi Partisi'nin (TİP) kurulması (13 Şubat 1961), yeni dönemde Türk siyasetinde sınıfsal mücadelelere müsamaha gösterileceğinin işaretlerini vermekteydi. Dahası, artık işçi hareketlerinin yalnızca ekonomik alanda sıkışıp kalmayacağını, etki alanını siyasal platformlara doğru genişleteceğini göstermekteydi.

1961 Anayasası'nın işçilere atfen getirmiş olduğu haklar ve bu haklara ilaveten 1963 yılında gerçekleştirilen düzenlemeler, 1960'lı yıllarda artan işçi hareketlerinin temel dayanak noktalarını teşkil edecekti.

25 Kasım 1961 tarihinde İzmir'de, Sümerbank işçisi 5000 kişinin yalınayak gerçekleştirdiği yürüyüş,¹⁶ Türkiye'de işçi sınıfının hareketliliği konusunda önemli kilometre taşı olmuştu. Bu yürüyüşü takiben 1961 yılının son günü İstanbul İşçi Sendikaları Birliği tarafından İstanbul/Saraçhane'de düzenlenen mitingle Türk Emek Tarihi'ne yeni bir soluk getirilmiş oluyordu. Cumhuriyet Tarihi'nin ilk işçi mitingi olan Saraçhane Mitingi, grev-toplu sözleşme haklarını talep eden ve sayısı yüz bini bulan sanayi işçisinin katılımıyla gerçekleştirilmişti. Miting, bu nedenle ayrı bir önemi haizdi.

¹⁰ Özhazinedar, "Sebepleri ve Sonuçlarıyla", 131.

¹¹ Anıl Çeçen, *Türkiye'de Sendikacılık*, Ankara: Özgür İnsan Yayınları, 1. Baskı, 1973, 22.

¹² Makal, *Türkiye'de Çalışma*, 341.

¹³ Makal, *Türkiye'de Çalışma*, 33-34.

¹⁴ M. Hakan Koçak, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Sınıf Sendika Siyaset-Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*, Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2016, 93.

¹⁵ Makal, *Türkiye'de Çalışma*, 33.

¹⁶ Feyza Turgay, "1960-1963 Dönemi İşçi Eylemlerine Aşağıdan Bakmak", *İnsan&İnsan*, 4/13 (2017): 255-256, <https://doi.org/10.29224/insanveinsan.298800>, Erişim: 19.12.2022.

Türkiye'deki sendikal örgütlenme ve işçi hareketleriyle ilgilenenlerin "Türkiye işçi sınıfının ayağa kalktığı gün" olarak nitelendirdiği Saraçhane Mitingi'yle hız kazanan süreç,¹⁷ 28 Ocak 1963 tarihinde Kavel Kablo Fabrikası'nda çalışan işçilerin eylemleriyle bir başka safhaya evriliyordu. Türk-İş'e bağlı Maden-İş Sendikası üyesi 170 işçinin fazla mesai ve kıdem esasına göre ödenen yıllık ikramiyelerinin kaldırılması üzerine başlayan iş bırakma eylemi, ülke gündemini günlerce meşgul etmişti. Üstelik 36 gün süren eylem, 1963 yılının temmuz ayında 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nun yürürlüğe girmesine vesile olmuştu.¹⁸ Grevin sonunda işçilerin kazanılmış haklarının iade edilmesi kararı, Kavel Direnişi'ni Türk Emek Tarihi açısından önemli bir noktaya taşıyordu.

Tüm bu hareketlilikler, esasında Türkiye'deki işçiler açısından uyanış emareleri anlamına gelmekteydi. Kaldı ki bu uyanış, 1965 yılındaki Kozlu Direnişi ve 1966 yılındaki Paşabahçe Grevi'yle hızla devam etmişti. Özellikle 1967 yılının şubat ayında Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu'nun (DİSK) kurulmasıyla, bu söz konusu hareketlilikler keskin bir politik düzleme oturmakla kalmamış, işçilerin örgütlenme bilincinde önemli bir devinim yaratmıştı.¹⁹ Dolayısıyla işçi eylemlerinde de gözle görülür bir artış gözlenmişti.

24 Haziran 1967 tarihinde Ankara'da, Tandoğan Meydanı'nda gerçekleştirilen eylem, DİSK'in öncülük ettiği ilk eylemdi. 4 Temmuz 1968'de Derby lastik işçileri ise 6 gün, 6 gece süren eylemleriyle Türkiye'de fabrika işgallerinin ilk örneğini sergiliyorlardı.²⁰ Nitekim söz konusu işgal eylemi, işçi kesimini öyle cesaretlendirmişti ki çok geçmeden Emayetaş, Singer, Türk Demir Döküm, Gamak ve Sungurlar gibi fabrikalarda²¹ işçiler haklarını "işgal" yöntemiyle elde etme yoluna gidiyorlardı.

1961-1963 yıllarında 10'u grev, 6'sı oturma grevi, 7'si sakal grevi, 12'si sessiz yürüyüş, 5'i miting ve gösteri²² üzere 40 eylem gerçekleştirilmişti. 1964-1970 dönemindeyse 475 kez greve gidilmişti²³ ve buna diğer eylemler de dahil değildi. Dolayısıyla 1961-1970 arası dönemde en az 515 işçi eylemine tanık olunmuştu.

1970 yılına gelindiğinde ise Türkiye'deki eylemler tüm hızıyla devam ediyordu ki bu eylemlerin aktörleri yalnızca işçilerden ibaret değildi. Çünkü ekonomideki kötü gidişat Türkiye'yi adım adım devalüasyona doğru sürüklerken,²⁴ söz konusu gidişata eşlik eden sosyal kriz ve siyasal çatışmalar hem eylemlerin sayısını ve sıklığını hem de eylemlere katılan kesimlerin kapsayıcılığını artırmıştı.

Bir yandan işsiz ve pahalılığı protesto eden etkinlikler gerçekleştiriliyor,²⁵ bir yandan fakülte baskınları yapılıyor,²⁶ bir yandan da toprak ağalarına karşı ayaklanmalar baş gösteriyordu.²⁷

1970 yılının mayıs ayında Devlet Su İşleri'nde örgütlü Ges-İş Sendikası birçok noktada grev kararı alıyor,²⁸ aynı günlerde gerçekleştirilen Türk-İş Kongresi'nde söz alan Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Sekreteri Bülent Ecevit "genel grev" teklifini kamuoyuyla paylaşıyor²⁹ ve Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dekanı Prof. Dr. Uğur Alacakaptan öncülüğündeki akademisyenler fakülte'deki dersleri tatil ederek hükümete karşı "Anayasaya saygı ve üniversite özerkliği yürüyüşü" gerçekleştireceklerini açıklıyorlardı.³⁰

¹⁷ M. Hakan Koçak, Aziz Çelik, "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", *Sınıf Sendika Siyaset - Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*, Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2016, 263-304.

¹⁸ Söz konusu yasa hakkında detaylı bilgi için Bkz. Cahit Talas, *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1. Baskı, 1992, 171-180; ayrıca Yılmaz 275 sayılı yasayı "sendikaların ciddi bir mücadele vermeden" elde ettikleri bir kazanım olduğunu öne sürmüştür. Ensar Yılmaz, "Türkiye'de İşçi Sendikalarının Siyasal ve Sosyolojik Özellikleri Üzerinden Tarihsel Süreç İçinde Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1 (2010): 201.

¹⁹ Özhazinedar, "Sebepleri ve Sonuçlarıyla...", 134.

²⁰ Özhazinedar, "Sebepleri ve Sonuçlarıyla...", 134.

²¹ Meliha Kaplan, "DİSK'in Kuruluşundan 15-16 Haziran'a Fabrika İşgalleri - Sendika Özgürlüğü Eylemlerinden DİSK'i Savunmaya", *Çalışma ve Toplum*, 2/73 (2022): 1151, <https://doi.org/10.54752/ct.1097192>, Erişim: 19.12.2022; Söz konusu işgal eylemleri hakkında geniş bilgi için Kaplan, "DİSK'in Kuruluşundan...", 1159-1180.

²² Turgay, "1960-1963 Dönemi İşçi Eylemlerine...", 255.

²³ *Disk Tarihi - Kuruluş - Direniş - Var Oluş (1967-1975)*, 1. Cilt, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları, 2020, 101.

²⁴ 10 Ağustos 1970'te Cumhuriyet Tarihi'nin üçüncü büyük devalüasyonu gerçekleştirilmiştir.

²⁵ "İşsizlik ve Pahalılığa Karşı Direniş Haftası Başladı", *Cumhuriyet*, 4 Mayıs 1970, 1,7.

²⁶ "3 Fakülteye Silahlı Baskın Yapıldı", *Cumhuriyet*, 5 Mayıs 1970, 1,7.

²⁷ "Çiftlik İşgal Eden Köylüler Jandarma İle Çatıştı", *Cumhuriyet*, 7 Mayıs 1970, 1,7.

²⁸ "Ges-İş greve başladı", *Cumhuriyet*, 8 Mayıs 1970, 1.

²⁹ "Ecevit, genel grev hakkı istedi", *Cumhuriyet*, 13 Mayıs 1970, 1,7.

³⁰ "Hükümet istifaya çağırıldı", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1970, 1,7.

Adalet Partisi (AP) Hükümeti ise ilk etapta Bakanlar Kurulu kararıyla grevleri durdurarak³¹ geçici önlem alıyordu. Ayrıca Türk-İş Kongresi'nde Ecevit'in genel grev teklifine Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk aracılığıyla kesin bir dille karşı çıkan³² hükümet, böylece genel grevi "meşum felaket"³³ olarak nitelendiren, bu nedenle de grev ve lokavtı ülkenin zararına yoran³⁴ işverenlerin desteğini sağlamaya çalışıyordu. İkinci aşamada ise bu önlemleri kanun yoluyla kalıcı hale getirmek üzere harekete geçiyordu.

Bu dönemde hükümet, Personel Kanunu, Dernekler Kanunu, 274 sayılı Sendikalar Kanunu ile 275 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Kanunu'nda değişiklik yapmak üzere teklifler hazırlamış ve Millet Meclisi'nin gündemine getirmişti. Hükümet, bu tekliflerin yasalaşmasıyla hem grev ve gösteri yürüyüşleri gibi hükümet karşıtı eylemlerin önüne geçmeyi hem de çalışma hayatını bütünüyle kontrol altına almayı amaçlıyordu. Ancak hükümetin bu girişimleri büyük bir dirençle karşı karşıya kalmıştı.

Personel Kanunu'nda yapılması öngörülen değişiklik teklifi, kamu çalışanlarının yoğun tepkisine neden olmuştu. Sağlık personelleri teklifin kabul edilmesi halinde boykota başlayacaklarını açıklarken,³⁵ Türkiye İlkokul Öğretmenleri Sendikası direniş çağrısı yapıyordu.³⁶ Türk Per-Sen miting yaparak tepkisini gösterirken,³⁷ Türkiye Öğretmenler Sendikası (TÖS), tüm toplumsal ve mesleki grupları güç birliği yapmaya davet ediyordu.³⁸ Bu eylemlere ormancılar ve karayolu işçileri de destek verme kararı alıyorlardı.³⁹

AP Hükümeti'nin, ülkede süregelen eylemlere karşı reflekslerinden biri de Dernekler Kanunu'nda değişiklik teklifiydi. Teklife göre üye aidatlarının üst sınırı 10 katına çıkarılacak, derneğin misyonuna uygun olmayan kişiler üyeliğe kabul edilmeyecek (örneğin öğrenci olmayan bir kişi öğrenci derneklerine üye olamayacak), 5 yıldan fazla hapis cezası almış kimselerin üyelik başvuruları kabul edilmeyecek, kapalı derneklerin yeniden kurulması engelleneceklerdi. Ayrıca derneklerin herhangi bir doktrin ve ideolojiyi benimsemesi, dolayısıyla siyaset yapması yasaklanacaktı. Hiçbir dernek herhangi bir siyasi veya ideolojik içerikli yayın yapamayacak, sergi açamayacak, etkinlik düzenleyemeyecekti. Hatta sendikalarla bile ilişki kurmayacaktı. Üstelik derneklerin genel kurulları da devlet görevlilerinin denetimi altına geçecekti.⁴⁰

Bununla da yetinilmemişti. Mayıs ayının sonlarında TBMM Adalet Komisyonu Başkanı İsmail Hakkı Tekinel'in Türk Ceza Kanunu'nda yapılması önerilen değişiklik teklifinde fabrika ve üniversite işgallerine yönelik eylemlerin hapis cezasıyla cezalandırılması isteniyordu.⁴¹ Yine bu dönemde Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda değişiklik yaparak hükümet karşıtı eylemleri engelleme fikri de gündeme gelmişti.⁴²

Personel Kanunu'yla kamu çalışanlarını, Dernekler Kanunu'yla da gençler başta olmak üzere toplumsal örgütlenmenin parçası olan vatandaşları kontrol altına almaya çalışan hükümet, 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu'nda değişiklik öngörerek işçi kesimini de bu kontrol mekanizmasının içine dahil etmek istemişti. Fakat toplumun fay hatları içerisinde biriken enerji, işçi kesiminin refleksiyle deyim yerindeyse depreme dönüşecek ve yeni bir eylemin doğuşuna yol açacaktı.

Büyük İşçi Eylemine Doğru Adım Adım

1970 yılının mayıs ayında halihazırda gergin olan siyasal ve toplumsal hayatın yakın zamanda daha da gerileceğinin işaretleri veriliyordu. Bir yandan Türk-İş ile DİSK arasındaki rekabet hız kazanırken, öte yandan partiler de bu rekabette açıkça taraf olmaya başlamışlardı.

³¹ "Hükümet DSİ grevini erteledi", *Cumhuriyet*, 14 Mayıs 1970, 1; "Ges-İş'in 23 işyerinde grev 1 ay ertelenirken 27 işyerinde ise yeniden grev başladı", *Tercüman*, 16 Mayıs 1970, 1,7; "Hükümet, Ges-İş grevlerini erteledi", *Cumhuriyet*, 19 Mayıs 1970, 1; "Ges-İş'in grev uygulamadığı işyerleri için de erteleme kararı alındı", *Cumhuriyet*, 21 Mayıs 1970, 1,7; "Ges-İş'in bütün grevleri 1 ay geri bırakıldı", *Tercüman*, 21 Mayıs 1970, 1,7; "Bakanlar Kurulu Ges-İş'in grevlerini durdurdu", *Yeni Asır*, 21 Mayıs 1970, 2.

³² "Hükümet genel greve karşı", *Cumhuriyet*, 15 Mayıs 1970, 1.

³³ "Berk: Genel grev meşum felakettir", *Milliyet*, 31 Mayıs 1970, 1,11.

³⁴ "Ülke kalkınması fabrika önünde davul-zurna çalmakla olmaz", *Yeni Asır*, 2 Haziran 1970, 3.

³⁵ "Sağlık personeli direnişe geçecek", *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1970, 1,7; Türkiye Sağlık Sendikası'na bağlı bazı sağlıkçılar açlık grevine başlamışlardı. "Sağlık Personeli dün açlık grevine başladı", *Cumhuriyet*, 6 Haziran 1970, 1,7.

³⁶ "İlksen direnişe geçecek", *Cumhuriyet*, 26 Mayıs 1970, 1,7.

³⁷ "Uyarmalar dikkate alınmıyor", *Cumhuriyet*, 8 Haziran 1970, 1,7.

³⁸ "Kamu kesiminde çalışanlar güç birliğinde gidiyor", *Cumhuriyet*, 12 Haziran 1970, 1,7.

³⁹ "İktisadî teşekküllerdeki 130 bin personel bugün pasif direnmeye başlıyor", *Tercüman*, 15 Haziran 1970, 1,7.

⁴⁰ Orhan Duru, "Cemiyetler Kanununu değiştiren tasarı derneklerin faaliyetlerini kısıtlıyor", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1970, 1,7.

⁴¹ "Üniversite ve fabrika işgal edenlere hapis cezası verilecek", *Cumhuriyet*, 30 Mayıs 1970, 1.

⁴² "İşgal ve Boykotu Yasaklayan Bir Kanun Hazırlanıyor", *Yeni Asır*, 3 Haziran 1970, 1.

27 Mayıs Darbesi'nden sonra Türk-İş, özellikle Avrupa ve ABD'nin sendikacılık anlayışına yoğun bir biçimde maruz kalmıştı. Darbenin hemen ardından Türk-İş'e sirayet eden Avrupa sendikacılığı etkisi, 1962 yılından sonra yerini lobici bir karakter taşıyan ABD sendikacılığına bırakmıştı.⁴³ DİSK ise kurucularının sosyalizmi savunan Türkiye İşçi Partisi (TİP) üyesi olması nedeniyle doğal olarak sol tandanslı bir işçi örgütüydü. Özellikle ülkede köyden kente göçlerin hız kazandığı, dolayısıyla sosyo-ekonomik dönüşümlerin arttığı bir dönemde kurulan DİSK, özellikle işçi sınıfı açısından ilgi odağı olmaya başlamıştı. Üstelik işçiyi merkeze almakla kalmayıp, işçinin hakkını yiyen işverenleri öteleyen söylemlerle ön plana çıkması, bu ilginin başlıca sebepleri arasındaydı.

Bu açıklamalardan anlaşılacağı üzere Türk-İş'in AP Hükümeti'yle iş birliği içerisinde olması, dönemin ruhuna çok da aykırı bir durum teşkil etmiyordu. Nitekim Türk-İş'in Erzurum'da toplanan 8. Olağan Genel Kurulu'nda delegelere sunulmak üzere hazırlanan Çalışma Raporu'nda 274 ve 275 sayılı kanunlarda değişiklik öngören teklif için AP'li milletvekilleri Kaya Özdemir, Hasan Türkay, Enver Turgut ve Mustafa Ertuğrul'a teşekkür edilmesi,⁴⁴ Türk-İş ile AP Hükümeti arasındaki iş birliğini gözler önüne seriyordu. Ancak tasarıyı destekleyenler arasında Burhanettin Asutay, Emir Postacı ve Bahir Ersoy gibi CHP'li milletvekilleri de bulunuyordu. Buna karşın TİP milletvekilleri tasarıya tamamen karşı duruş sergilerken, yine CHP'li milletvekilleri arasında yer alan Abdullah Baştürk ve Osman Soğukpınar gibi isimler de tasarıya muhalefet ediyorlardı.

Bununla birlikte 22 Mayıs 1970 günü Türk-İş Genel Merkezi'ni ziyaret eden Başbakan Süleyman Demirel, Türk-İş Genel Başkanı Seyfi Demirsoy'u "*demokratik düzenin ayrılmaz bir parçası olan Türk işçi hareketini sıhhatle götürdüğü*" için tebrik ederken, Demirsoy ise Demirel'e "*bizi anlayan en iyi politikacılar arasındasınız*" diyerek tebriğe karşılık veriyordu.⁴⁵ Bununla birlikte iktidara yakın gazetelerdeki köşe yazılarında Türk-İş'ten de Türk-İş Genel Başkanından da övgüyle bahsediliyordu. Örneğin Tarık Buğra, Türk-İş'ten bahsederken "*büyük ve şerefli imtihanlar vermiş, Türkiye'ye de Türk işçisine de liyakatini ispatlamış bir teşekkül*" ve "*ordudan sonraki en büyük, en güçlü ve en vatansever kuruluş*" ifadelerini kullanıyor, Seyfi Demirsoy için de "*bir hakiki sendikacı*" diyordu.⁴⁶ Ahmet Kabaklı ise Türk-İş son zamanlarda milyonlarca emekçiyi ülkedeki tüm bozuk seslere ve aldatıcı doktrinlere rağmen etrafında toplamayı başardığı için kutluyor, işçi ve sendika meselelerini siyaset oyunlarının dışında tutarak, önemli bir baskı grubu olma şansını elinde taşıyordu.⁴⁷

Başbakan Süleyman Demirel'in Türk-İş'i ziyaretinin de hükümete yakın gazetecilerin Türk-İş Genel Başkanına yönelik övgüleri, kamuoyuna işçileri temsil edebilecek yegâne kurumun Türk-İş olduğu mesajının verilmeye çalışıldığı izlenimini uyandırmaktaydı. Nitekim Türk-İş Genel Kurulu'nun devam ettiği sırada meclis komisyonunca kabul edilen ve 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda değişiklik öngören tasarı da bu izlenimi somut hale getirmekteydi. Üstelik Millet Meclisi Çalışma Komisyonu Başkanı Turgut Tokar de Türk-İş Genel Kurulu'nda yaptığı konuşmada bu noktaya temas etmiş ve söz konusu yasanın geçmesi halinde Türk-İş'ten başka konfederasyon kalmayacağını ilan etmişti.⁴⁸ Kaldı ki Çalışma Bakanı Seyfi Öztürk'e göre "*Türk-İş kızıl dikta isteyen şer kuvvetleri karşısında demokrasinin teminatı*"ydı.⁴⁹

Nihayetinde hükümet tarafından 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda öngörülen değişiklik teklifi 11 Haziran 1970 günü Millet Meclisi'nde gerçekleştirilen oturumda kabul edilmişti.⁵⁰ Artık bir sendika kurabilmek için o iş kolunda en az üç yıldan beri çalışma şartı aranacaktı. Ayrıca bir sendikanın Türkiye çapında faaliyet gösterebilmesi için o iş kolunda çalışan işçilerin 1/3'ünü temsil etmesi gerekecekti. İşyerlerinde toplu sözleşme yapma yetkisi veya grev kararı verme yetkisi, bu yeterlilikleri taşıyan konfederasyonlarda olacaktı.⁵¹ Uluslararası mesleki kuruluş

⁴³ ABD'nin Türkiye'deki çalışma hayatına etkisi Marshall Planı süreciyle başlamıştı. Öyle ki 1949-1970 yılları arasında muhtelif alanlardan ve kurumlardan kişiler, ABD tarafından finanse edilen kurumlar aracılığıyla ABD'ye götürülmüş ve eğitim programlarına dahil edilmişlerdi. 21 yıllık zaman içerisinde Türkiye'den 776 kişi ABD'deki eğitim programlarına katılmışlardır ki bunların birçoğu sendikacılarıdır. ABD'nin sendikacılık anlayışının Türk sendikacılığı üzerindeki etkisi için Bkz. Aziz Çelik, *Vesayetden Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, 433-446.

⁴⁴ Kemal Sülker, *Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün*, İstanbul: Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi, 1980, 32.

⁴⁵ "Başbakan Türk-İş'i ziyaret etti", *Cumhuriyet*, 23 Mayıs 1970, 1; "Demirel Türk-İş Genel Merkezini ziyaret etti", *Tercüman*, 23 Mayıs 1970, 1,7; Yeni Asır, "Demirel Türk-İş'i Ziyaret Etti", *Yeni Asır*, 23 Mayıs 1970, 3.

⁴⁶ Tarık Buğra, "Bir hakiki sendikacı", *Tercüman*, 13 Mayıs 1970, 3.

⁴⁷ Ahmet Kabaklı, "Bizden Türk-İş'e", *Tercüman*, 14 Mayıs 1970, 2.

⁴⁸ "Türk-İş'ten başka konfederasyon kalmayacak", *Milliyet*, 16 Mayıs 1970, 1.

⁴⁹ "Meclis, Sendikalar Kanun Tasarısını kabul etti", *Milliyet*, 12 Haziran 1970, 11.

⁵⁰ "Meclis, Sendikalar Kanun Tasarısını kabul etti", 1, 11; "Sendikalar Kanunu Meclis'te kabul edildi", *Tercüman*, 13 Haziran 1970, 1,7.

⁵¹ Bu maddeyle ilgili en net bilgi Yeni Asır gazetesinde şu ifadelerle veriliyordu: "Bin işçinin çalıştığı bir fabrikada bu işçilerden bini de A sendikasına üye olsalar, buna karşılık B sendikasının o işkolunda yüzde 35 üyesi var ise toplu sözleşmeyi işyerinde hiç üyesi olmamasına rağmen B sendikası yapacaktır."

kurabilme hakkı da yalnızca en çok üyeye sahip federasyon veya konfederasyona bağlı sendikalara tanınıyordu. Üstelik herkes sendika üyeliğine başvurabilecek, ancak üyeliğe kabul edilip edilmemesi sendika yönetiminin kararına bağlı olacaktı.⁵²

Söz konusu yasa Türk-İş Konfederasyonu'nu işçi kesiminin tek temsilcisi konumuna getiriyordu. Çünkü DİSK de dahil olmak üzere bu dönemde yeni şartları taşıyan bir başka federasyon veya konfederasyon bulunmuyordu. Ayrıca tüm iş kollarında Türk-İş'e bağlı sendikaların tek yetkili haline gelmeleri, işçilerin diğer sendikalardan ayrılmalarına yol açacak ve tek geliri üye aidatı olan bu sendikalar kaçınılmaz olarak kapatılmak durumunda kalacaklardı.

AP Hükümeti'ne göre bu yasa Türkiye'deki sendika enflasyonuna son verecek ve güçlü sendikacılığı ön plana çıkaracaktı.⁵³ Nitekim Türk-İş de bu görüşe destek vermekteydi.⁵⁴ Hükümete yakın yazarlar da *"gecekondu sendikalar"* adını verdikleri sendikaların yöneticilerinin işçilerin maaşlarıyla geçindiklerini vurgulayarak, söz konusu yasa değişikliğinin bu düzeni değiştireceğini savunuyorlardı.⁵⁵

DİSK yöneticileri ise, değişiklik tasarılarını ihtilal olarak görüyor, grev ve toplu sözleşme hakkının işçiler arasında yalnızca ayrıcalıklı bir gruba tanındığını, diğer gruplara ise yasaklandığını öne sürüyor, nihayetinde tasarının DİSK'i ortadan kaldırmayı amaçladığını iddia ederek ⁵⁶ direnme kararı alıyordu.

Esasında DİSK yöneticileri, tasarıya yönelik rahatsızlıklarını daha önceden belli etmişlerdi. Genel Başkanı Kemal Türkler, 9 Haziran 1970 günü Başbakan'a gönderdiği mektupta direneceklerinin mesajını veriyor, Başbakan Süleyman Demirel nezdinde hükümeti kısaca şu ifadelerle uyarıyordu.

"Bu tasarıların kanunlaşması hali iyi değil, aksine kötü sonuçlar vereceği açık ve meydandadır. Onun için Hükümetinizin bitaraf bir görüş açısından hareketle, bu tasarıları Büyük Millet Meclisi'nden geri almasını ve bilahare DİSK'in de, diğer kuruluşlarla aynı seviyede ve ölçüde görüşü alındıktan sonra yeniden hazırlanarak Büyük Millet Meclisi'ne verilmesini talep ediyoruz. Aksi takdirde Anayasa'daki direnme haklarımızı kullanacağımızı şimdiden belirtiriz"⁵⁷

Meclis görüşmeleri sırasında TİP Milletvekili ve DİSK 2. Başkanı Rıza Kuas, tasarıyı savunanlara hitaben *"Türk işçi hayatının elini kana bulamaya sevk etmektesiniz. Demokratik hayatın dibine dinamit koymak niyetindediniz. Biz onu önleme çabasındayız... DİSK, Anayasal haklarını kullanarak sonuna kadar direnecektir"*⁵⁸ diyerek Türkler'inkine benzer bir uyarıyı dile getiriyordu.

Yasanın kabulünden sonra bir bildiri yayınlayan Tekstil İşçileri Sendikası'ysa *"Mecliste kabul edilen Sendikalar Tasarısının kanlı olaylara yol açabilecek nitelikte olduğunu"*⁵⁹ belirterek tasarıya yönelik direnişin ne denli çetin geçeceğinin ip uçlarını veriyordu.

Tüm uyarılara rağmen 274 sayılı Sendikalar Kanunu'nda yapılan değişiklikler hem Türk Siyasi Tarihi hem de Türk Emek Tarihi açısından önemli bir dönüm noktası teşkil edecek eylemlerin güdüleyicisi olacaktı.

Emek Tarihi'ne Bir Not: Büyük İşçi Eylemi (15-16 Haziran 1970)

Sendikalar Kanunu'ndaki değişikliklerin mecliste kabul edilmesinden sonra DİSK'in harekete geçeceği biliniyordu. Nitekim 12 Haziran günü DİSK Genel Merkezi'nde direnişe yönelik toplantılar yapılmaya başlamıştı. DİSK'in görüşlerini almak, belki de bundan sonraki yol haritalarının ne olacağını öğrenebilmek isteyen Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay, DİSK yöneticilerini görüşmeye davet etmişti. 13 Haziran günü Çankaya Köşkü'nde

Bir başka değişiklik teklifine göre iş kollarında kaç işçinin çalıştığını ve hangi sendikanın o iş kolunda 35 üyeye sahip olduğunu Çalışma Bakanlığı tespit edecektir" *"Tasarının getirdikleri"*, *Yeni Asır*, 17 Haziran 1970, 1.

⁵² "Kanun", *Resmî Gazete*, 12 Ağustos 1970, 1,4.

⁵³ "Meclis, Sendikalar Kanun Tasarısını kabul etti", 11.

⁵⁴ "Türk-İş'i destekleme kararı", *Yeni Asır*, 29 Haziran 1970, 5; "Sendikalar Kanunu kabul edilince DİSK direniş kararı aldı", *Cumhuriyet*, 13 Haziran 1970, 7.

⁵⁵ Refik Sönmezsoy, "Güçlü sendikalara doğru", *Tercüman*, 15 Haziran 1970, 1,7; Refik Sönmezsoy, "Türk-İş, DİSK'in maskesini düşürdü", *Tercüman*, 21 Haziran 1970, 7.

⁵⁶ Sülker, *Türkiye'yi Sarsan...*, 48.

⁵⁷ Sülker, *Türkiye'yi Sarsan...*, 46-47.

⁵⁸ *Millet Meclis Tutanak Dergisi*, 11 Haziran 1970, D.3, C.6, 101. Birleşim, 268, 269.

⁵⁹ "DİSK yöneticileri, Sunay'a dün bir muhtıra verdi", *Cumhuriyet*, 14 Haziran 1970, 7.

Cevdet Sunay ile DİSK Yöneticileri Kemal Sülker, Kemal Nebioğlu ve Rıza Kuas arasında gerçekleştirilen görüşmede Sunay'ın DİSK'in görüşlerini Senato Başkanı'na iletme taahhüdünden başka bir sonuç çıkmamıştı.⁶⁰

Bu arada DİSK Genel Merkezi'ndeki toplantıların sonunda sendika üyesi işçilerin işyerlerinde direniş komiteleri kurmaları konusunda mutabık kalınmış ve direnişe yönelik son hazırlıklar için 14 Haziran Pazar günü Lastik-İş Sendikası'nda bir araya gelinmesi kararlaştırılmıştı.

Muhtelif kentlerden gelen işyeri temsilcilerinin katılımıyla 14 Haziran Pazar günü Lastik-İş Sendikası'nın Merter'deki binasında DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler'in öncülüğünde gerçekleştirilen toplantıda 274 sayılı Sendikalar Kanunu'ndaki değişiklikleri protesto etme kararı alınmıştı. Direniş Komitelerinin organize edecekleri protestolar kapsamında 15 Haziran Pazartesi gününden itibaren iş bırakılacak, işçi ailelerinin de katılımıyla yürüyüşler gerçekleştirilecek, toplu taşıma aracının kullanılması halinde bilet alınmayacak ve tutuklanan olursa fiili müdahalede bulunulacaktı.⁶¹

Dönemin DİSK Genel Sekreteri Kemal Sülker, yıllar sonra o günleri değerlendirirken Lastik-İş Sendikası'ndaki toplantıda 17 Haziran'da yürüyüş ve miting yapılması yönünde karar alındığını söylüyor, dolayısıyla 15 Haziran sabahı başlayan yürüyüşlerde DİSK'in kurumsal olarak dahli olmadığını ima ediyordu. Üstelik başlatılan eylemle ilgili olarak "Olup biten hakkında DİSK yöneticilerinin yeterli değil, hiç bilgisi yoktu"⁶² diyordu. Dönemin gazetelerinde de DİSK'in olaylara karışmadığı, eylemlerin tabandaki işçiler tarafından başlatıldığı vurgulanıyordu.⁶³ Maden-İş Sendikası Başkanvekili Hilmi Güner de eylemlerin başladığı gün yaptığı açıklamada aynı noktaya temas ediyordu.⁶⁴

Birisi İstanbul'un Avrupa yakasında, diğeri ise Gebze-Kocaeli'de olmak üzere iki farklı noktada eş zamanlı olarak başlatılan eylemler, öncelikle iş bırakma şeklindeydi. Mesainin başladığı saatlerde işyerlerine gelen işçiler, işbaşı yapmayarak direnişe geçmişlerdi. Ardından işyerlerinin dışına çıkarak protesto yürüyüşü başlatmışlardı. Fabrikalara asılan "Anayasaya aykırı kanun çıkarana işçi düşmanıdır", "Anayasa ve sendika özgürlüğünü alanlara derslerini vereceğiz" ve "Kanunla meclisten alınincaya kadar direneceğiz"⁶⁵ ifadelerinin yer aldığı pankartlar, eylemin hükümete ve tasarıya destek veren milletvekillerine yönelik olduğunu ortaya koyuyordu.

Oto-San Fabrikası işçilerinin eylemleriyle başlayan direniş, sabah saatlerinden itibaren İstanbul-Gebze karayolunun kapatılmasıyla⁶⁶ yeni bir boyut kazanıyordu. Nitekim bu işçilere Singer, DMO, Simko, Bürosan, Aksan, Esas ve Türkeli işçileri de katılmışlardı.⁶⁷ Bir grup işçi Gebze'de yürüyüşe geçerken, bir diğer grup ise İzmit'te miting düzenleyerek Türk-İş'i ve hükümeti protesto ediyordu.⁶⁸

İstanbul'un Avrupa yakasında ise işçiler muhtelif noktalardan yürüyüşe başlamışlardı. Sungurlar, Elektro-Metal ve Demir-Döküm işçileri Topkapı'ya, Derby Lastik işçileri Bakırköy'e, Profilo ve Grundig işçileri Gümüşsuyu'na, Rabak işçileri ise Şişli'ye yönelmişlerdi.⁶⁹ Bu arada bazı işçilerin polis tarafından tutuklanarak polis karakoluna götürülmeleri üzerine Gıslavet işçileri de Eyüp yolunu trafiğe kapatmışlardı. Ayrıca Türk-İş'e bağlı EAS, Mutlu, Koruma İlaçları, Chrysler ve Makine-Tarım işçileri de eylemlere destek veriyorlardı.

Arçelik, Hoover, Uzel Traktör, Maguris, AEG, Şakir Zümre, Auer ve Çelik Endüstri⁷⁰ gibi büyük fabrikalarda çalışan işçilerin de dahil olduğu eylemler giderek kontrol edilemez bir hal alıyordu. Bu nedenle zaman zaman tahribatlara yol açan taşkınlıklar, işçilerin kendi aralarında kavgalar ve işçilerle kolluk kuvvetleri arasında

⁶⁰ Görüşme hakkında detaylı bilgi için Bkz. Sülker, *Türkiye'yi Sarsan...*, 65-69; "DİSK yöneticileri, Sunay'a dün bir muhtıra verdi", 7.

⁶¹ "DİSK bu sabah direnişe geçiyor", *Cumhuriyet*, 15 Haziran 1970, 7; "DİSK direnme kararı aldı", *Milliyet*, 15 Haziran 1970, 1.

⁶² Sülker, *Türkiye'yi Sarsan...*, s.95.

⁶³ "Sendika karışmıyor", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 7.

⁶⁴ "122 Fabrikada 70 bin işçi direnişe geçti", *Demokrat İzmir*, 16 Haziran 1970, 1,7.

⁶⁵ "Direniş başlıyor", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 7.

⁶⁶ "122 Fabrikada 70 bin işçi direnişe geçti", 7.

⁶⁷ "Direniş başlıyor", 7.

⁶⁸ "Kocaeli'nde", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 7; "122 Fabrikada 70 bin işçi direnişe geçti", 7; İzmit'teki mitinge öncülük eden işçilerin çalıştıkları fabrikalar Rabak, Çelikhalat, Türk Kablo, Philips, Aygaz, Etermit Boru Fabrikası, Demirel Kollektif Şirketi, Varil Sanayii, Hastaş, Arçelik, Pimaş, Hisar Döküm, Tesan, Makine Takım, Doğu Sac Galvaniz, Vetko, Transma, AEG, Eti, Dümens, Çayırova Cam Fabrikası idi. "122 Fabrikada 70 bin işçi direnişe geçti", 7.

⁶⁹ "Eyüp'te Olaylar", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 7.

⁷⁰ "70 bin işçi direnişe geçti", *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 1,7.

çatışmalar yaşanıyordu.⁷¹ Bu çatışmalar nedeniyle İstanbul Emniyet Müdürlüğü, çevre illerden takviye birlikler talep ediyordu.⁷²

İlk gün Basın-İş, Kimya-İş, Lastik-İş, Gıda-İş ve Hürcam-İş Sendikalarının desteğiyle gerçekleştirilen eylemleri değerlendiren Başbakan Demirel *“Türk devleti, kanunları hâkim kılacak güçtedir. Kanunsuzluğun her çeşidinin bu zamana kadar hakkından geldik, bundan sonra da geleceğiz. Türk kanunlarının tanıdığı haklar istismar edilemez. Bu gibi hareketlerin içine girenlerin tahriklere âlet olduğu bir gerçektir. Kanunsuzluğa âlet olmanın sonu yoktur”*⁷³ diyordu. Bunun üzerine 15 Haziran’da eylemleri havadan ve karadan izleyen kolluk kuvvetleri⁷⁴ ertesi gün doğrudan doğruya işçilere müdahalede bulunmaya başlamışlardı. Hiç kuşku yok ki kolluk kuvvetlerinin tavırlarının sertleşmesinde Başbakan Demirel’in açıklamalarının büyük payı vardı.

Eylemlerin ikinci gününde (16 Haziran 1970) eylemler giderek yayılmaya başlamıştı. Gebze ve çevresindeki eylemler devam ederken, İstanbul’un her iki yakasında da eylemlerin boyutu giderek genişliyordu.

İstanbul’un Avrupa yakasında Levent, Şişli, Alibeyköy, Kağıthane, Topkapı ve Mecidiyeköy’den yürüyüşe geçen işçiler Dolmabahçe’ye yönelmişlerdi.

Anadolu yakasında ise Gebze ve Kartal’dan gelen işçilerle Üsküdar’da birleşen bir başka grup Kadıköy’e doğru yürüyüşe geçmişlerdi. Kadıköy’de toplanan binlerce işçi hükümeti protesto ederken, bir grup Kadıköy Kaymakamlığı’nı yakma girişiminde bulunmuştu. Bununla bir birlikte çeşitli noktalarda eylemin şiddetinin arttığı duyuluyordu. Üstelik birçok noktada kurulan barikatlar işçilerin ilerleyişini durdurmakta yetersiz kalıyor, bu nedenle de işçilerle kolluk kuvvetleri arasında çatışmalar yaşanıyordu.

Bu arada olayların kontrolden çıkması üzerine öncelikle İstanbul Boğazı’ndaki vapur seferleri iptal edilmiş, Galata ve Unkapanı köprüleri açılarak yaya ve taşıt trafiğine kapatılmıştı. Böylece işçilerden oluşan yürüyüş grupların birleşmeleri önlenerek eylemin büyümesinin önüne geçilmek istenmişti.⁷⁵

İstanbul ve Kocaeli’de hayatı durma noktasına getiren eyleme Mercedes, Bahariye Sıcak Çekme Fabrikası, Şakir Zümre, Prescold, Boran Kaybela, Çelikyay, Dümeks, Ambalaj Sanayi, Erba, Ertor, Türkeli, Boyler, Haymak, Doğu Galvaniz, Tekfen Ampul, Nühemaye, İhsan Gökçay, Yunus Çimento Fabrikası, Samurtaş, Tisen Brülör, Liberti, Harvey, Pimas, Vinlex, Derbey Plastik, Derbey Lastik, Gislavet, Çatalkaya Matbaası, Mortaş, Çınar Çito, Reks, Devlet Malzeme Ofisi İstanbul ve İzmit işyerleri, Dekase Edebiyat Matbaası, Neyir Tekstil, Aksu Mensucat, Vita Yap Fabrikası, Aksan, Jop Jilet Fabrikası, Otomarsan, İnteno Aver, Erka Balata, Enfa, Magirus, Sungurlar, Çelik Endüstri, Türk Demir Döküm, Otosan, Uzel, Cihan Radyo, Elektro Metal, AEG, Eti, Otoyay, Rabak, Çelik Halat (İzmit), Türk Kablo, Philips (İzmit), Gaz Aletleri (İzmit), Demir – İş (İzmit), Varil Sanayii, Rabak (İstanbul), Philips, Profilo, Besaj, Simko, Singer, Silvan, Arçelik, ECA, Metin Cam, Harun Cam, Mino Sanayi, Vita Teneke Kutu, Nursan, Denet Cıvata, Nuri Akdemir, Bimak, Dökümay, Tezsan, Hisar Döküm, Ufer, Gülok, Arıtaş, Merbolin, Pertriaks, Midiltipi, Roche, İbrahim Etem İlaç, Veylt İlaç, Marshall Boya, Pilma Tudor, Hür Mensucat, Teknik Boya, Hayri Bükümcü, Rami Boya, Neyir ve Aksu Tekstil, Komili, Maltepe Sigara, Cibali Tütün, Vita, EAS Akü, Mutlu Akü, Tarım Koruma ve Servis Ticaret işçileri katılmıştı.⁷⁶

İşçilerin *“Kahrolsun irtica”, “Kahrolsun faşizm”, “Bağımsız Türkiye”, “Demirel İstifa”* ve *“Hükümet İstifa”* sloganlarıyla gerçekleştirdikleri eylem, ancak hükümetin *“sıkıyönetim”* kararıyla önlenebilmişti.

Ayaklanma-Direniş Ekseninde Eylemlere Yönelik Yaklaşımlar

16 Haziran günü eylemler şiddetinin artırarak devam ederken Bakanlar Kurulu iki defa toplanmıştı. İlk toplantıdan sonra Başbakan Süleyman Demirel, Çankaya Köşkü’ne giderek Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’la görüşmüş ve söz konusu görüşmenin ardından Bakanlar Kurulu’nu ikinci kez toplamıştı. İkinci toplantıda sıkıyönetim kararı alınmış ve bu karar şu ifadelerle kamuoyuyla paylaşılmıştı:

⁷¹ “70 bin işçi direnişe geçti”, 7.

⁷² “Polis takviye istedi”, *Tercüman*, 16 Haziran 1970, 7.

⁷³ “Demirel: Devlet, her güçten daha kuvvetlidir”, *Cumhuriyet*, 16 Haziran 1970, 1.

⁷⁴ “Gebze’de olaylar”, *Tercüman*, 16 Haziran 1970, 7.

⁷⁵ “Sıkıyönetim ilan edildi”, *Demokrat İzmir*, 17 Haziran 1970, 1,7; “Sıkıyönetim ilan edildi”, *Tercüman*, 17 Haziran 1970, 7; “İstanbul’da kanlı çarpışmalar”, *Yeni Asır*, 17 Haziran 1970, 2.

⁷⁶ “Yürüyüşe katılan işyerleri”, *Tercüman*, 17 Haziran 1970, 7.

“Bakanlar Kurulu dün saat 19.45’te Başbakan Süleyman Demirel’in başkanlığında toplanmış, İstanbul ve Kocaeli bölgelerinde cereyan eden olayları tekrar gözden geçirmiştir.

Anayasa’nın 124. maddesi uyarınca İstanbul ve Kocaeli illeri dahilinde bir ay süre ile sıkı yönetim ilanına karar vermiştir.

Sıkıyönetim, 16 Haziran 1970 Salı günü saat 21’den itibaren yürürlüğe girecektir.

Hükümetimiz, bütün vatandaşlarımızın tahrikler neticesinde yurdumuzun bu bölgesinde bozulan huzur ve sükûnun ve kamu düzeninin yeniden tesisinde sıkı yönetim idaresine yardımcı olacağından ve maksatlı olarak çıkarılmış ve çıkarılacak çeşitli haberlere iltifat etmeyeceğinden emin bulunmaktadır.”⁷⁷

Hiç kuşku yok ki hükümetin sıkıyönetim kararı vermesi, stratejik bir hamleydi. Böylece 27 Mayıs 1960’taki müdahalesiyle Türk siyasetinin önemli aktörlerinden birisi haline gelen orduyu da duruma müdahil etmiş ve eylemleri ordunun gücünü kullanarak durdurma yoluna gitmişti. Zira 15-16 Haziran 1970 günü meydana gelen eylemler karşısında devletin baskı aygıtları arasında yer alan kolluk kuvvetlerinin gücü yetersiz kalmaya başlamıştı. Bu nedendir ki eylemler sırasında kan dökülmüştü. 7 kişinin hayatını kaybettiği eylemlerde, yaklaşık 200 kişi de yaralanmıştı. Eylemin ulaştığı boyut daha etkili tedbirler almayı gerektiriyordu. Dolayısıyla bu tedbirler içerisinde hükümet açısından en makul olanı sıkıyönetim ilan etmektir. Ancak mevcut anayasadaki hükümler sıkıyönetim kararı alınmasını belli koşullara bağlıyordu. 1961 Anayasası’nın 124. maddesine göre sıkıyönetim ilan edebilmek için savaş çıkması, ayaklanma olması veya eylemli bir kalkışma olması gerekmektedir.⁷⁸ Hükümet, 15-16 Haziran’da gerçekleşen eylemleri bu koşullarla bağdaştırabilmek için “ayaklanma” olarak nitelendirmeye karar vermişti.

Bu nitelendirme sıkıyönetim hakkında hazırlanan kararnamede de yer almıştı. 17 Haziran 1970 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 7/810 sayılı kararnamede şöyle denilmekteydi:

“Sendikalar Kanununun tadil tasarısı vesile ittihaz edilerek bugün İstanbul ve Kocaeli İllerinde önceden yapılan tahrik ve alınan tertipler sonucunda vukubulan hadiselerin yatıştırılması sırasında Devlet kuvvetlerine karşı mukavemet ve âmme tesislerini tahrip şeklinde tezahür eden hareketler bir ayaklanma mahiyetini almış olduğundan Türkiye Cumhuriyeti Anayasası’nın 124 üncü maddesi gereğince İstanbul İli ile Kocaeli Merkez ve Gebze İlçelerinde 16/6/1970 günü saat 21 den itibaren bir ay süre ile sıkıyönetim ilânı Bakanlar Kurulunca 16/6/1970 tarihinde kararlaştırılmıştır”⁷⁹

Başbakan Süleyman Demirel sıkıyönetim kararının alınmasından sonra eylemlerle ilgili yaptığı tüm açıklamalarda “ayaklanma” tabirini kullanmaya devam etmişti.⁸⁰ Hatta bir açıklamasında “Önceki gün İstanbul’da vuku bulan hareketin adına ayaklanma denir. Bugüne kadar toplu olaylara ayaklanma dememek için çok çalıştık. Biz, bu kabil hadiseler karşısında asla müsamahakâr değiliz”⁸¹ diyerek eylemlerle sıkıyönetim kararı arasındaki ilişkiyi ortaya koymuştu.

Eylemleri “saldırgan olaylar silsilesi” olarak nitelendiren İçişleri Bakanı Haldun Menteseoğlu da Demirel’in sözlerine “Bu bir isyandır, ayaklanmadır, fevkalade bir olaydır. Bunun üzerine örfi idare kararı verdik”⁸² ifadesiyle destek vermişti.

Elbette bu ayaklanmanın bir sorumlusu olmalıydı ki o da DİSK’ti. Çünkü DİSK, son zamanlarda kanunsuzluğu teşvik ederek birtakım eylemlerde bulunduğu bilinen, sol zihniyete bağlı bir strateji uygulayan bir kuruluştur. Dolayısıyla 15-16 Haziran eylemlerinin tertipçisi de tahrikçisi de DİSK’ti.⁸³ Hükümet ortağı olmayan partiler içerisinde de bu görüşe destek verenler mevcuttu. Örneğin Güven Partisi Genel Başkanı Turhan Feyzioğlu 17

⁷⁷ “Sıkıyönetim ilan edildi”, *Demokrat İzmir*, 17 Haziran 1970, 7; “Sıkıyönetim ilan edildi”, *Tercüman*, 17 Haziran 1970, 7; “Hükümet Örfi idare ilan etti”, *Yeni Asır*, 17 Haziran 1970, 1.

⁷⁸ 1961 Anayasası’nın 124. maddesinde şu ifadeler yer almaktaydı: Savaş hali, savaşı gerektirecek bir durumun baş göstermesi, ayaklanma olması veya vatan ve Cumhuriyete karşı kuvvetli ve eylemli bir kalkışma olduğunu gösterir kesin belirtilerin meydana çıkması sebebiyle, Bakanlar Kurulu, süresi bir ayı aşmamak üzere, yurdun bir veya birden fazla bölgesinde veya her yerinde sıkıyönetim ilân edebilir ve bunu hemen, Türkiye Büyük Millet Meclisinin onamasına sunar. “Kanun”, *Resmi Gazete*, 20 Temmuz 1961, 4650.

⁷⁹ “Kararnameler”, *Resmi Gazete*, 17 Haziran 1970, 21.

⁸⁰ “İnönü: İşçinin hiç haklı tarafı yok mudur?”, *Cumhuriyet*, 18 Haziran 1970, 1.

⁸¹ “Demirel: Örfi idareyi sevmeyiz fakat mecburiyet var”, *Yeni Asır*, 18 Haziran 1970, 2.

⁸² “İnönü: İşçinin hiç haklı tarafı yok mudur?”, 7.

⁸³ Bu ifadeler dönemin İçişleri Bakanı Haldun Menteseoğlu’na aittir. “İnönü: İşçinin hiç haklı tarafı yok mudur?”, 7.

Haziran 1970 tarihli TBMM Birleşik Toplantısı'nda 15-16 Haziran'daki eylemler ile DİSK hakkında şunları söylüyordu:

“Dünkü ve önceki günkü olayları anlamak için Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu adını taşıyan DİSK adlı kuruluşun gerçek mahiyetini, amaçlarını, metodlarını iyice bilmek şarttır.

Bu Marksçı, Leninci, komünist bir örgüttür. Dün dökülen kanlar için yüreğimiz yanıyor. Bunların hepsinin katili, cümlesinin - işçinin de, polisin de, askerinin de - katili işte emir aldıkları milletlerarası komünist fesat merkezlerinin direktifleriyle Türkiye’de akıllarınca bir proletarya ihtilâlinin provasını yapmaya kalkışan bir avuç maceracıdır. Onların yakasına yapışmak lâzımdır. Masum işçi kütlesini bunlardan ayırmak suretiyle bunların yakasına yapışmak lâzımdır”⁸⁴

CHP, bu konuda orta yolcu bir politika izliyordu. CHP Genel Başkanı İsmet İnönü bir yandan “işçilerin haklı tarafları yok mudur?” sorusunu dile getirirken, öte yandan halkın sıkıyönetime yardımcı olmasını istiyordu. Nihayetinde de sıkıyönetimin bir ay değil, 15 günle sınırlandırılmasından ibaret bir çözüm sunuyordu.⁸⁵

DİSK ise eylemleri “direniş” olarak adlandırıyordu. DİSK Genel Başkanı Kemal Türkler’e göre işçiler ellerinden alınmak istenen sendika seçme, toplu sözleşme ve grev yapma haklarını korumak amacıyla direnmişlerdi ve işçiler şimdi eylem koyuyorlarsa gelecekte her şeylerini kaybedeceklerine inandıklarındandı.⁸⁶ Bu nedenle DİSK’e göre 119 fabrikada çalışan yaklaşık 70.000 işçinin eylemi aslında “Cumhuriyet Tarihi’nin en büyük ve en anlamlı yürüyüşü” idi.⁸⁷

DİSK, eylem sırasında yaşanan tahribatların ve çatışmaların müsebbibinin AP Hükümeti olduğunu açıklıyordu. Çünkü onlara göre hükümet, anayasal bir hak arama yürüyüşünü polis ve jandarma copu, dipçığı ve kurşunuyla karşılamıştı. Ayrıca işçilerin yürüyüş yolları tanklardan kurulu barikatlarla kapattırmıştı ve yürüyüşçülerin içine topluluğu tahrik etmek üzere kasıtlı olarak ajanlar yerleştirmişti.⁸⁸

Tüm bunlara rağmen DİSK açısından bu eylemler bir uyanışın simgesiydi. 15-16 Haziran 1970 tarihindeki eylemler, işçiler arasında öylesine büyük bir etki yaratmıştı ki her daim hatırlanabilmesi için “*toplumsal tarihimizin çok önemli bir uğrağı*”⁸⁹ nitelendirilmesi yapılmıştı.

Eylemlerin İzmir’deki Yankıları

İzmir, işçi hareketleri konusunda Türkiye’nin öncü kentlerinden birisiydi. Örneğin II. Meşrutiyet Dönemi’nin ilk işçi eylemi İzmir’de gerçekleştirilmişti. II. Meşrutiyetin ilanından 16 gün sonra, yani 8 Ağustos 1908’de Çarmado Halı Fabrikası’nda çalışan 50 işçi greve gitmişlerdi. İki gün sonra incir kutusu imalathanelerinde çalışan işçilerin iş bırakmasıyla grev yayılmaya başlamıştı. Ardından, çoğunluğu yabancı şirketlere ait liman işletmelerindeki işçiler de grev furçasına dahil olmuşlardı. İzmir’den yakılan grev ateşi, kısa sürede İstanbul, Selanik, Beyrut, Midilli ve Varna’ya da sarmıştı.⁹⁰

27 Mayıs Darbesi’nden sonra Türkiye’deki ilk işçi eylemi olan Sümerbank işçilerinin yalınayak katıldıkları yürüyüş de İzmir’de gerçekleştirilmişti. Görüldüğü üzere İzmir hem işçi hareketlerine aşına hem de bu hususta refleksi sahibi bir kentti. Dolayısıyla büyük bir işçi hareketinin etki alanı içerisinde kalması muhtemel bir durumdu. Kaldı ki DİSK’in 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu’na karşı eylem düzenlemeyi düşündüğü kentlerden birisi de İzmir’di. Ancak 17 Haziran’da gerçekleştirilmesi planlanan bu eylem İstanbul ve Kocaeli’deki eylemler nedeniyle rafa kaldırılmıştı.⁹¹

15-16 Haziran işçi eylemi, İzmir’de iş dünyasının bir hayli tepkisini çekmişti. Örneğin İzmir Küçük Esnaf ve Sanatkarlar Odaları Birliği Başkanı Cemal Tercan, Ege Bölgesi Sanayi Odası Başkanı Şinasi Ertan, İzmir Borsası Başkan Vekili Sabahattin Tanık ve Türkiye Tütüncüler Federasyonu Başkanı Haydar Aryal, eylemlere yönelik vakit kaybetmeksizin önlem alınması gerektiğini belirtirlerken, İzmir Ticaret Odası yayımladığı bildiriyle

⁸⁴ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 17 Haziran 1970, C.1, 14. Birleşim, 211-213.

⁸⁵ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, 17 Haziran 1970, C.1, 14. Birleşim, 219-220.

⁸⁶ “Büyük Direniş Başlıyor”, *Emek*, S.2, Temmuz 1970, 7.

⁸⁷ “Büyük Direniş Başlıyor”, 7.

⁸⁸ “Büyük Direniş Başlıyor”, 8.

⁸⁹ “İşçi Sınıfının Bu Büyük Direnişi Toplumsal Tarihimizin Çok Önemli Bir Uğrağıdır”, *Emek*, 2, (Temmuz 1970): 8.

⁹⁰ Toprak, *Türkiye’de İşçi Sınıfı...*, 18.

⁹¹ “DİSK yöneticileri gözaltına alındı”, *Demokrat İzmir*, 18 Haziran 1970, 7.

"hakların ve hürriyetlerin bir grup lehine ve memleketin genel menfaatleri aleyhine kullanılmasına fırsat verilmemesi"ni istemişti.⁹²

İzmir'deki DİSK üyesi işçiler ise yeni bir eylem planı yapmışlardı. Yeni plana göre işçiler 18 Haziran 1970 Perşembe günü kentte direniş başlatacaklardı. DİSK İzmir Şubesi Başkanı Bahtiyar Erkul, 17 Haziran günü DİSK'in örgütlü bulunduğu işyerlerini dolaşarak işçilere direniş çağrısı yapmıştı. Karabağlar, Kahramanlar ve Çınarlı'da faaliyet gösteren altı fabrikada başlayacak direnişe ilk etapta 2000 işçinin katılması planlanıyor, daha sonra direnişe destek veren fabrika ve işçi sayısının artabileceği öngörülüyordu.⁹³

DİSK'in İzmir'de direniş başlatacağının öğrenilmesi üzerine harekete geçen Vali Namık Kemal Şentürk, emniyet birimlerine ve askeri birliklere olası durumlar için hazır olmaları emrini vermişti. Basına verdiği demeçte "İzmir işçisine ve onun sağduyusuna büyük güvenimiz vardır. Bu tür ikilik yaratan olaylara iltifat etmeyecek ve kötü düşüncede olanlara fırsat vermeyecektir" diyerek itidalli bir yaklaşım sergilemişti. Ardından İstanbul ve Kocaeli'deki eylemlerden hareketle "Böyle bir eyleme girişmek isteyenler, çok sert tedbirlerle karşılaşacaklardır" ifadeleriyle uyarıda bulunmuştu.⁹⁴

DİSK İzmir Şubesi'nin öncülük ettiği eylem, sivil itaatsizlik şeklinde başlamıştı. İşçiler ellerinde pankartlarla fabrikaların önünde toplanmışlar, ancak işbaşı yapmamışlardı.⁹⁵ Eyleme öngörülen bölgelerin dışında Bornova'daki fabrikalardan da katılanlar olmuştu. 1500 işçinin desteklediği eylemlerin gerçekleştiği fabrikalarda emniyet güçleri ve askeri birlikler geniş güvenlik önlemleri almışlardı.⁹⁶

Eyleme katılan işçilerin çalıştıkları fabrikalar şunlardı:

Nuralp Plastik Sanayii, Tokez Yağ Keçeleri, Ak Döküm, Etitaş, Av Sanayii, Çolakoğlu Demir Çekmek, Yumlu Yedek Parça, Tariş Tamir Atölyesi, Tariş Yağ Kombinası, Reçber Sanayii, Plastik Sanayii, Kent Lastik Fabrikası, Güneş Plastik, Yıldız Plastik, Çukurel Plastik.⁹⁷

İşçilerin pasif direniş şeklindeki eylemlerine siyasi parti temsilcileri ve gençler de destek vermişlerdi. İşçilere bildiri dağıtan TİP İl Başkanı ve beraberindeki parti üyelerinin yanı sıra "İşçi-Öğrenci El Ele" şeklinde slogan atan 25 genç gözaltına alınmışlardı.⁹⁸ İzmir'deki işçi eylemlerinde toplam 31 kişi gözaltına alınmıştı. Bunların tümü TİP yöneticileri ve gençlerden ibaretti.

İşçilerin eylemlerinin başlamasından iki saat sonra basın açıklaması yapan DİSK İzmir Şube Başkanı Bahtiyar Erkul, "Hükümet Amerikancı, gerici, bürokrat sendika ağalarının kümeleniği Türk-İş'in desteğini alarak sendikal özgürlük hakkını temelden yıkan kanun tasarısını alelacele Millet Meclisinden geçirdi" diyerek AP Hükümeti'ni ve Türk-İş'i sert bir dille suçlamış ve ardından işçi hareketlerinin devam edeceğini, işçilerin asla boyun eğmeyeceklerini belirtmişti.⁹⁹

DİSK'in eyleminden bir hafta sonra İzmir'de faaliyet gösteren ve DİSK'e de Türk-İş'e de bağlı olmayan üç bağımsız sendika harekete geçerek 274 ve 275 sayılı kanunlarda yapılan değişiklikleri protesto etmişlerdi. Birlik Mensucat-İş, Toptaş-İş ve Türk Ös-İş Sendikası'nın temsilcileri yaptıkları açıklamada söz konusu değişiklikler geri çekilmediği takdirde direnişe geçeceklerini belirtmişlerdi.¹⁰⁰

Böylece tüm ülkeyi sarsan iki uzun günün etkisi İzmir'de de görülmüş oldu. Ama sonraki eylemler için de altyapı oluşturmuştu.

⁹² "Türk-İş'e bağlı sendikalar DİSK'in direnişini kınadı", *Demokrat İzmir*, 18 Haziran 1970, 7; "Olaylar ve İzmir'deki tepkileri", *Yeni Asır*, 18 Haziran 1970, 2.

⁹³ "DİSK, bugün İzmir'de de direnişe geçecek", *Demokrat İzmir*, 18 Haziran 1970, 1,7.

⁹⁴ "İzmir'de direniş başlıyor", *Yeni Asır*, 18 Haziran 1970, 1.

⁹⁵ "DİSK, bugün İzmir'de de direnişe geçecek", *Demokrat İzmir*, 18 Haziran 1970, 7.

⁹⁶ "DİSK, İzmir'de pasif direnişe geçti", *Cumhuriyet*, 19 Haziran 1970, 1,7.

⁹⁷ "İzmir'de DİSK'ci işçiler sadece oturdu", *Yeni Asır*, 19 Haziran 1970, 1.

⁹⁸ "DİSK'in İzmir'deki direniş olayı geçti", *Demokrat İzmir*, 19 Haziran 1970, 7.

⁹⁹ "DİSK'in İzmir'deki direniş olayı geçti", 7.

¹⁰⁰ "İzmir'deki bağımsız sendikalar da direnecekler", *Demokrat İzmir*, 26 Haziran 1970, 7.

Sonuç

Türkiye’de ilk izlerine 19. yüzyılda rastlanan işçi hareketleri, 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanının ardından hızlanmaya başlamıştı. İşçi eylemleri Türkler tarafından pek bilinen bir toplumsal hareket değildi. Dolayısıyla eylemler devlet idarecileri üzerinde beklenmedik bir etki yaratmıştı. Bu nedenle de eylemleri daha kontrol edilebilir hale getirmek için en pratik çözüm, söz konusu eylemleri kanun yoluyla yasaklamaktı. Nitekim 1909 yılında çıkarılan Tatil-i Eşgal Kanunu’yla en pratik çözüm ilk kez hayata geçirilmiş oldu.

Balkan Savaşları, Dünya Savaşı ve Kurtuluş Savaşı, Türkiye’de işçi hareketlerinin gelişimine izin vermemişti. Cumhuriyet’in ilanının ardından çalışma hayatının devlet kontrolü altında işlemesi, Takrir-i Sükûn Yasası ve solidarist anlayışı hâkim kılma isteği işçi hareketleri için uygun zemin oluşmasını engellemişti.

Çok Partili Sistem’e geçişle birlikte işçi hareketlerinde bir kıpırdama gözlenmişse de istenilen düzeyde değildi. Bu dönemde sendikal örgütlenmelerin kısmen önü açılmışsa da beklenen sıçrama gerçekleştirilememişti.

27 Mayıs 1960’taki askeri müdahalenin ardından hazırlanan 1961 Anayasası’nın özgürlükçü niteliği işçi hareketleri açısından önemli bir fırsat yaratmıştı. Üstelik 1963 yılında 274 sayılı Sendikalar Kanunu ve 275 sayılı Toplu Sözleşme, Grev ve Lokavt Kanunu’nun hayata geçirilmesiyle işçi hareketleri yeni bir ivme kazanmıştı. Türkiye’nin içinde bulunduğu sosyal, siyasal ve ekonomik durumun da etkisiyle hareketliliğiyle ön plana çıkan işçi kesimi, sendikal örgütlerini artırarak ülkede bir ekonomik sınıf olmanın ötesine geçerek politik bir güç haline de geliyordu. 1961 yılında TİP’in ve 1967 yılında da DİSK’in kurulması işçi sınıfındaki hareketliliği ve güçlenmeyi somutlaştıran gelişmelerdi.

1960 yılında Türkiye yüzlerce grev vb. işçi eylemlerine sahne olurken, işçilerin hem ekonomik alanda hem de politik alanda kazandıkları güç hükümet nezdinde yeni bir düzenlemeyi zorunlu hale getirmişti. AP Hükümeti, 274 ve 275 sayılı kanunlarla devleti çalışma hayatına yeniden yön veren güç konumuna getirmeyi hedeflemişti. Bu hususta yapacağı yasal değişiklikler için de dönemin güçlü işçi örgütlerinden olan Türk-İş’le iş birliği yapmıştı.

Grevlerin yoğunlaştığı bir dönemde hem memurların hem de işçilerin çalışma koşullarını yeniden ele alan hükümet, tepki çekecek düzenlemelere girişmişti. Özellikle 274 ve 275 sayılı kanunlarda yapmayı öngördüğü değişikliklerle Türk-İş’i işçi kesiminin yegâne temsilcisi konumuna getirmek istiyordu. Bu durum DİSK’e bağlı sendikaların da kendisini bağımsız olarak gören sendikaların da yoğun tepkisine neden olmuştu. Özellikle DİSK’e bağlı sendikalar yasanın geri çekilmesini sağlamak adına direnme kararı almışlar ve bu kararını da 15 Haziran 1970 günü hayata geçirmişlerdi.

İki gün süren eylemler Kocaeli, Gebze ve İstanbul merkezli olarak gerçekleştirilmişti. 60.000-70.000 civarında işçinin katıldığı eylemlerin bilhassa ikinci günü kanlı çatışmalara sahne olmuştu. Türkiye’de işçi kesiminin en büyük eylemi olarak bilinen bu hareket, ülke çapında büyük yankı uyandırmıştı. Bu nedenle işçi kesimi tarafından tarihi bir nitelik atfedilmiş, hatta “uyaniş” olarak nitelendirilmişti.

Eylemlerin kontrolünü bir türlü sağlayamayan hükümet, çareyi dönemin Cumhurbaşkanı Cevdet Sunay’ın da izniyle sıkıyönetim ilan etmekte buluyordu. 1961 Anayasası’ndaki hükümler gereğince sıkıyönetimi ilan edebilmenin belli başlı koşulları vardı. Bu koşulu karşılayabilmek için de söz konusu eylem “ayaklanma” olarak nitelendirilmişti.

AP Hükümeti’nin “ayaklanma”, DİSK öncülüğündeki işçilerin “direnış” olarak isimlendirdikleri eylemlerin sonunda ölenler ve yaralananlar olmuştu. Eylemler ise 16 Haziran 1970 akşamı Bakanlar Kurulu kararıyla sıkıyönetim ilan edilmesiyle ve ordunun bölgeye hâkim olmasıyla sona ermişti.

Eylemler muhtelif kentlerde yankı uyandırmıştı. İzmir de bu kentlerden birisiydi. II. Meşrutiyet Dönemi’nde ve 27 Mayıs Darbesi sonrasında ilk işçi eylemlerine ev sahipliği yapan İzmir, 15-16 Haziran 1970’te gerçekleşen işçi hareketlerini de yakından takip etmişti. Üstelik sıkıyönetim ilanıyla durdurulan eylemlerin esasında devam ettiğini gösterebilmek adına İzmir’de grev düzenlenmesi planlanmıştı.

18 Haziran günü gerçekleştirilen eylem için İzmir’de olağanüstü güvenlik önlemleri alınmıştı. Bir yandan Vali Namık Kemal Şentürk, öte yandan Emniyet Müdürü Rüştü Ünsal işçilere basın yoluyla uyarıda bulunuyorlardı. Karabağlar, Kahramanlar, Çınarlı ve Bornova’daki fabrikalardan yaklaşık 1500 işçinin katıldığı grev bir tür sivil itaatsizlik örneğiydi. Ayrıca siyasi partiler ve gençlik kesimi tarafından da destekleniyordu. Öyle ki grevin gerçekleştirildiği gün gözaltına alınanların bir kısmı politikacılar diğer bir kısmıysa gençlerden oluşuyordu.

Netice itibariyle 18 Haziran günü gerçekleştirilen grev, 15-16 Haziran'daki eylemlerin devamı niteliğinde sembolik bir eylemdi. Fakat 1980 yılının şubat ayında İzmir'de meydana gelen Tariş Olaylarına giden sürecin de başlangıcını teşkil ediyordu. Dolayısıyla siyasi tarih ve emek tarihi açısından önem arz eden Tariş Olaylarıyla kapanan parantez, aslında 18 Haziran 1970'teki eylemle açılmıştı.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Resmî Gazete

T.B.M.M. Tutanak Dergisi

Telif Eserler

Buğra, Tarık, "Bir hakiki sendikacı", *Tercüman*, 13 Mayıs 1970.

Çeçen, Anıl. *Türkiye'de Sendikacılık*. Ankara: Özgür İnsan Yayınları, 1973.

Çelik, Aziz. *Vesayetden Siyasete Türkiye'de Sendikacılık (1946-1967)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.

DİSK Tarihi – Kuruluş – Direniş – Var Oluş (1967-1975). 1.Cilt, Ed. Aziz Çelik, İstanbul: DİSK Yayınları, 2020.

Doğan, Hasan, "Osmanlı Devleti'nin Son Döneminde Grev Hakkı ve Ta'til-i Eşgal Kanunu", *Belleten*, 82/293 (2018): 265-294.

Duru, Orhan, "Cemiyetler Kanununu değiştiren tasarı derneklerin faaliyetlerini kısıtlıyor", *Cumhuriyet*, 28 Mayıs 1970.

İleri, Ülkü İleri, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e İşçi Örgütlenmelerini Hazırlayan Etmenler", *Emek ve Toplum*, 3/7 (2015): 32-59.

Kabaklı, Ahmet, "Bizden Türk-İş'e", *Tercüman*, 14 Mayıs 1970.

Kaplan, Meliha, "DİSK'in Kuruluşundan 15-16 Haziran'a Fabrika İşgalleri-Sendika Özgürlüğü Eylemlerinden DİSK'i Savunmaya", *Çalışma ve Toplum*, 2/73 (2022): 1149-1192.

Koçak, M. Hakan, "50'leri İşçi Sınıfı Oluşumunun Kritik Bir Uğrağı Olarak Yeniden Okumak", *Sınıf Sendika Siyaset – Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*, Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2016, 91-111.

Koçak, M. Hakan, Aziz Çelik, "Türkiye İşçi Sınıfının Ayağa Kalktığı Gün: Saraçhane Mitingi", *Sınıf Sendika Siyaset – Türkiye Emek Tarihinden Kesitler*, Ankara: İmge Kitabevi, 1. Baskı, 2016, 263-304.

Makal, Ahmet. *Türkiye'de Tek Partili Dönemde Çalışma İlişkileri: 1920-1946*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 1.Baskı, 1999.

Özhazinedar, Tuba, "Sebepleri ve Sonuçlarıyla 15/16 Haziran Büyük İşçi Direnişi", *Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9/1 (2022): 128-145.

Sönmezsoy, Refik, "Güçlü sendikalara doğru", *Tercüman*, 15 Haziran 1970.

Sönmezsoy, Refik, "Türk-İş, DİSK'in maskesini düşürdü", *Tercüman*, 21 Haziran 1970.

Sülker, Kemal. *Türkiye'yi Sarsan İki Uzun Gün*. İstanbul: Yazarlar ve Çevirmenler Yayın Üretim Kooperatifi, 1980.

Talas, Cahit. *Türkiye'nin Açıklamalı Sosyal Politika Tarihi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1992.

Toprak, Zafer. *Türkiye'de İşçi Sınıfı 1908-1946*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2016.

Turgay, Feyza, "1960-1963 Dönemi İşçi Eylemlerine Aşağıdan Bakmak", *İnsan&İnsan*, 4/13 (2017), 253-263.

Yılmaz, Ensar, "Türkiye'de İşçi Sendikalarının Siyasal ve Sosyolojik Özellikleri Üzerinden Tarihsel Süreç İçinde Değerlendirilmesi", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 14/1 (2010): 195-207.

Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet

Demokrat İzmir

Milliyet

Tercüman

Yeni Asır

**DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE BASINLA İLİŞKİLER ÇERÇEVESİNDE
“RESMİ İLAN VE REKLAM” UYGULAMALARI (1950-1960)
“OFFICIAL ADS AND ADVERTISEMENTS” PRACTICES WITHIN THE FRAMEWORK OF RELATIONS
WITH THE PRESS DURING THE PERIOD OF THE DEMOCRATIC PARTY (1950-1960)**

SEZAI KÜRŞAT ÖKTE*

ÖZ

Demokrat Parti iktidarında, ilan ve reklamların basın organlarına dağıtımı, basın ile iktidar ilişkileri kapsamında önemli bir konudur. Bilindiği gibi Türkiye’de demokratik siyasal hayata geçiş sonrası basın, büyük bir çoğunlukla, verilen vaatler ve yapılan söylemler çerçevesinde, DP’nin iktidara gelişi ve ilk yıllarında sürekli yanında ve destekçisi olmuştur. Ancak yıllar geçtikçe, ülkenin koşullarına ve basın ile muhalefetin genel tutumuna bağlı olarak çeşitli yaptırımlar uygulandıkça, basın bu desteğini azaltmış ve nihayet sona erdirmiştir. 1950-1960 yılları arasında “İlan ve Reklamların, Gazete ve Dergilere Dağıtımı” ülke gündemini teşkil eden ve bir türlü çözümlenemeyen bir meseledir. DP iktidara geldiğinde, muhalefetteyken CHP’den izlediklerini uygulamaya çalışmış, ancak bunu yaparken aceleci davranmıştır. Ülke kültürünün artırılması bahanesiyle birçok yeni gazetenin yayın hayatında yer almasını sağlamış, bunlara ilan ve reklam dağıtmıştır. Açıkçası, kendisine her konuda destek olacak bir basın oluşturmayı amaçlamış, ancak “besleme basın” uygulamasının yaratılmasına ve yıllarca gündemde tutulmasına engel olamamıştır. Öyle ki, günümüzde bile bu niteleme adeta DP döneminin bir simgesi halindedir. İşte bu araştırmada; DP’nin resmi ilan ve reklamların dağıtımına ilişkin geliştirdiği uygulamalar ortaya konulmaya çalışılacaktır. Dönem içinde kurulan hükümetler esas alınarak bölümlenen çalışmada; resmi, özel, yerel ve ulusal yayınlar ile dönemi yaşayanların hatıralarından yararlanılmıştır

ABSTRACT

In the Democratic Party government, the distribution of announcements and advertisements to the press organs is an important issue within the scope of press-power relations. As it is known, after the transition to democratic political life in Turkey, the press, for the most part, has stood by and supported the DP in its first years, mostly in the context of the promises and the speeches. However, as the years passed, various sanctions were imposed depending on the country’s conditions and the general attitude of the press and the opposition, and the press reduced this support and finally ended it. Between 1950 and 1960, the “Distribution of Announcements and Advertisements to Newspapers and Magazines” is an issue that constitutes the national agenda and cannot be resolved in any way. When the DP came to power, it tried to implement what it followed from the Republican People’s Party when it was in opposition, but in doing so it acted hastily. Under the pretext of increasing the country’s culture, it enabled many new newspapers to take place in the publication life, and distributed advertisements and announcements to them. Frankly he aimed to create a press that would support him in every way, but he could not prevent the creation of the “pressure feed” application and keeping it on the agenda for years. So that even today, this characterization is almost a symbol of the DP period. The study tries to reveal, applications developed by DP regarding the distribution of official advertisements and announcements will be tried to be revealed. In the study, which was divided on the basis of the governments established during the period, official, private, local and national publications and the memories of those who lived in the period were used.

Anahtar Kelimeler: Adnan Menderes, Basına Yönelik Yaptırımlar, Demokrat Parti ve Basın, İlan ve Reklamların Dağıtımı.

Keywords: Adnan Menderes, Democratic Party and Press, Distribution of Ads and Advertisements, Sanctions On the Press.

* Dr., Araştırmacı-Yazar, sezaiokte@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5272-142X.

Extended Abstract

The transfer of power by the Republican People's Party, which has ruled the country since the foundation of the Republic, to the Democrat Party in the general elections held on May 14, 1950, is considered as a bloodless revolution. The fact that the elections were held in a calm and mature atmosphere, and the maturity of the people in terms of adopting the principles of democracy and demonstrating their free will, aroused deep admiration in Western countries.

The General Administrative Board of the DP, which came to power, held its first group meeting on May 17, 1950, following the elections. At the meeting, it was decided to send the drafts of an “*Amnesty Law*” and a “*Press Law*” befitting the democratic regime to the parliament, as stated in the party's election manifesto. In the statement published after the meeting, Responsibilities in the face of gratitude to the Turkish nation are mentioned. The basic principles about the method of country administration are stated. In addition to the attitudes and behaviors that the party has followed since its establishment and the sense of trust on the people, the uncompromising attitude of the CHP on the path of democracy is also praised. It is stated that the activities of the opposition will also be observed within the framework of the principles provided by the laws and the principles of governing based on the will of the people will not be compromised.¹

During the initial days of power, Prime Minister Adnan Menderes told *Cumhuriyet* newspaper on 23 May; “... *Press will be a great force in the administration established by the manifestation of the will of the people. First of all, we will try to make changes in the press law that will ensure the freedom of press. Democracy in a country can only develop with a free press*”, explaining the press policy that the government plans to follow.²

The press of the period, on the other hand, with a significant majority; While in opposition, within the framework of the promises made and the discourses made, he has always been by his side and supporter in the coming to power and in the first years of the DP. However, over the years, depending on the conditions of the country and the general attitude of the press and the opposition, as the ruling party began to impose various sanctions on the press, this support decreased and finally ended. DP, made every effort to control the press and even resorted to various sanctions, as most other parties do. In addition to the supply of paper and other printing materials, which are the most critical needs of the press, the practices related to “*Official Announcements and Distribution of Advertisements*” constitute the priority in this regard.

As it is known, the freedom of the press, which has an impact on the thoughts and opinions of the broad masses of the people, it is very important in terms of ensuring the peace and security of the society and the security of the State. The issue that should be avoided as much as possible, especially in democratic systems, is pressure on the press. However, with the exception of the beginning years of the examined period, various forms of this have been seen in the process. Sanctions imposed by country administrators on the press; In addition to economic, political and administrative methods, it has also been experienced in the form of hidden or open negative behaviors against journalists.

Arbitrary attitudes during the implementation of laws are another way of oppression, and “*Official Announcements and Distribution of Advertisements*”, which is vital for the survival of the press, constitutes the basis of economic sanctions. However, it should not be overlooked that the main purpose underlying such pressures is political interests.

The research is partitioned on the basis of five “*Menderes Governments*” established between 1950-1960. Thus, the practices made during the relevant government period and the events in the media will be reflected clearly. In the study, besides the official publications, the newspapers that are on the side of the government and the opposition were given weight, while following the chronology, neutral, daily, national newspapers and magazines were consulted. On the other hand, the memories of journalists and prominent politicians who lived in the period were also used.

¹ Zafer, 19 Mayıs 1950.

² *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1950.

Giriş

Cumhuriyetin kuruluşundan itibaren ülkeyi yöneten Cumhuriyet Halk Partisi'nin, 14 Mayıs 1950'de yapılan milletvekili genel seçimlerinde iktidarı Demokrat Parti'ye devretmesi, adeta kansız bir ihtilal olarak değerlendirilmektedir.³ Seçimlerin sakin ve olgun bir havada geçmesi, halkın demokrasi prensiplerini benimseme ve hür iradesini ortaya koyması bakımından gösterdiği olgunluk, Batılı ülkelerde derin bir hayranlık uyandırmıştır. Özellikle Amerika'nın önde gelen gazetelerinde, bu seçimler sadece Türkiye için değil, bütün dünya ve demokrasi açısından, öğünmeye değer bir zafer olarak kabul edilmektedir. Hatta CHP'nin iktidarı kaybetmesine rağmen seçimlerin İsmet İnönü için ayrı bir başarı olduğu da ileri sürülmektedir.⁴

İktidara gelen DP'nin Genel İdare Kurulu, seçimleri müteakip ilk grup toplantısını 17 Mayıs 1950'de yapmıştır. Toplantıda partinin seçim beyannamesinde de yer aldığı gibi bir "Af Kanunu" ile demokratik rejime yaraşır "Matbuat Kanunu" tasarılarının, meclise sevk edilmesi kararlaştırılmıştır.⁵ Toplantı sonrası yayınlanan beynamede; Türk milletine duyulan minnettarlık karşısında oluşan sorumluluklardan bahsedilmekte; "... Partiler arasında aynı milletin evlatları olmanın ve müşterek yurttaki kader birliği yapmış bulunmanın gereklerine göre hareket etmeyi, siyasi fikir ve kanaat ayrılıkları ne olursa olsun bütün vatandaşlar arasında sevgi ve güveni hâkim kılmak suretiyle gerçek milli birliği bir hürriyet düzeni içinde gerçekleştirmeyi, memleketi idare mesuliyetinin en zaruri şartı olarak kabul ediyoruz..." denilerek, ülke idaresinin yöntemi hakkındaki temel prensipler belirtilmektedir. Partinin kuruluşundan beri izlediği tutum ve davranışları ile halkın üzerinde sağlanan güven duygusunun yanında, CHP'nin demokrasi yolunda taviz vermez tutumu da övülmektedir. Kanunların sağladığı esaslar çerçevesinde muhalefetin faaliyetlerinin de gözetileceği ve millet iradesine dayalı hükümet etme prensiplerinden ödün verilmeyeceği ifade edilmektedir.⁶

İktidarın başlangıç günlerinde Başbakan Adnan Menderes, 23 Mayıs'ta Cumhuriyet gazetesine verdiği demeçte; "... Millet iradesinin tecellisi ile kurulmuş olan idarede matbuat büyük bir kuvvet olacaktır. İlk önce matbuat kanununda, matbuat hürriyetini teminat altına alacak değişikliklerin yapılmasına çalışacağız. Bir memlekette demokrasi ancak serbest bir matbuatla gelişebilir" diyerek, iktidarın izlemeyi tasarladığı basın siyasetini açıklamaktadır.⁷ Dönemin basını ise önemli bir çoğunluğuyla; muhalefetteyken, verilen vaatler ve yapılan söylemler çerçevesinde, DP'nin iktidara gelişi ve ilk yıllarında sürekli yanında ve destekçisi olmuştur. Ancak yıllar geçtikçe, ülkenin şartlarına ve basın ile muhalefetin genel tutumuna bağlı olarak iktidar partisi, basın üzerinde çeşitli yaptırımlar uygulamaya başladıkça, bu desteğini azaltmış ve nihayet sonlandırmıştır. Herhangi bir ülkede iktidara gelen, çoğunlukla her partinin yaptığı gibi DP de basını kontrol altına almak ve bunu sürdürebilmek için her türlü çabayı harcamış hatta çeşitli yaptırımlara yönelmiştir. Basının en kritik ihtiyacı olan kâğıt ve diğer matbaa malzemelerinin temini yanında, "Resmi İlanlar ve Reklamların Dağıtımı" na ilişkin uygulamalar bu konudaki önceliği teşkil etmektedir. Bilindiği üzere geniş halk kitlelerinin düşünce ve kanaatleri üzerinde etki yapan basının hür olması; toplumun huzur ve selâmeti ile Devletin güvenliğinin sağlanması bakımından çok önemlidir. Özellikle demokratik sistemlerde mümkün olduğunca kaçınılması gereken husus, basın üzerinde kurulacak baskıdır. Oysa incelenen dönemin başlangıç yılları hariç, süreç içerisinde bunun çeşitli şekilleri görülmüştür. Ülke idarecilerinin basın üzerinde uyguladığı yaptırımlar; iktisadi, siyasi ve idari yöntemlerle olmakla birlikte, gazetecilere karşı gizli veya açıktan olumsuz davranışlar şeklinde de yaşanmıştır. Yasaların uygulanması esnasındaki keyfi tavırlar uygulanan baskının bir diğer yolu olduğu gibi, basın organlarının yaşaması için hayati öneme haiz olan "Resmi İlanlar ve Reklamların Dağıtımı" da iktisadi yaptırımların esasını teşkil etmektedir. Ancak şu gerçek göz ardı edilmemelidir ki bu tür baskıların altında yatan asıl amaç siyasi menfaatlerdir. Araştırma, 1950-1960 yılları arasında kurulmuş olan beş "Menderes Hükümeti" esas alınarak bölümlendirilmiştir. Böylece ilgili hükümet döneminde yapılan uygulamalar ile basın ortamında yaşananlar net olarak yansıtılabilecektir. Çalışmada resmi yayınların yanı sıra iktidarın ve muhalefetin yanında yer alan gazetelere ağırlık verilmiş, kronoloji izlenirken tarafsız, günlük, ulusal gazete ve dergilere başvurulmuştur. Diğer taraftan dönemi yaşamış gazeteciler ile önde gelen siyasilerin anılarından da yararlanılmıştır.

³ Ahmet Emin Yalman, *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, Cilt 2 (1922-1971), Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç, İstanbul: Pera Turizm ve Tic. A.Ş., 1997, 1523. Mehmet Kabasakal, *Türkiye'de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*, İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991, 179-180. M. Cavit Ersen, *Beyaz İhtilal, Demokrat Partinin Hürriyet Mücadelesi*, Adana: Demokrat Matbaası, 1953, Önsöz.

⁴ Feridun Cemal Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl Vaşington Büyükelçiliği*, Cilt 2, Kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986, 147.

⁵ *Zafer*, 18 Mayıs 1950.

⁶ *Zafer*, 19 Mayıs 1950.

⁷ *Cumhuriyet*, 24 Mayıs 1950.

1. Birinci Menderes Hükümeti Dönemi (22 Mayıs 1950-9 Mart 1951)

Demokrat Parti'nin iktidara gelişi sonrası; 22 Mayıs'ta Celal Bayar (DP İstanbul M.) Cumhurbaşkanı, Refik Koraltan (DP İçel M.) TBMM Başkanı olarak seçilmişlerdir. Aynı gün Adnan Menderes (DP İstanbul M.), Başbakan olarak atanmış ve ilk DP hükümetini kurmuştur. 2 Haziran'da ise yeni kurulan hükümet, 282 oyla TBMM'den güvenoyu almış ve göreve başlamıştır.⁸

1.1. Resmi İlanlar ve Reklamlar Hakkında İlk Kararname

Demokrat Parti iktidarı süresince basına yönelik en önemli yaptırımların başında; “Resmi İlanlar ve Reklamlar”ın gazetelere dağıtım yöntemi gelmektedir. DP'nin çoğu zaman kendisine menfaat sağlar tarzda yaptığı bu uygulamaların ilki; “Resmi İlanlar” hakkında 22 Haziran 1950 Tarih ve 7539 Sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan bir kararname ile başlamıştır.⁹ DP iktidarı süresince de görülmüştür ki, resmi ilanların dağıtımını genellikle parti yayın organlarını destekler niteliktedir. Çoğu zaman bu durum resmiyet kazanmamış olsa da göz ardı edilemeyecek bir gerçektir. Söz konusu kararname ile Bakanlar Kurulu, 15.000 liradan yukarı tahmin edilen (*muhammel*) bedelli bütün eksiltme, arttırma ve pazarlık ilanlarının bazı Demokrat Partililerin sermayesiyle yayınlanan ve tamamıyla şahıslara ait bulunan *Zafer* gazetesinde yer alacağını bildirmektedir.¹⁰

Nitekim kararnamenin yayınlandığı gün *Hürriyet* gazetesi, manşetinin altında bu haberi; “Resmi ilan imtiyazı: Ulus'tan alınan imtiyaz *Zafer'e devrolundu*” başlığı ile vermiştir. Halbuki yeni hükümetin yıllarca şikâyet konusu olan “resmi ilanların çoğunlukla *Ulus Gazetesi'ne verilmesi*” hususunu dikkate alarak, söz konusu uygulamaya son vereceği, dağıtımın diğer gazeteleri de eşit şekilde kapsayacak tarzda düzenleyeceği beklenirken, yayınlanan kararname bu düşünceleri boşa çıkarmıştır. *Hürriyet* gazetesinin uygulama ile ilgili olarak üzerinde durduğu diğer önemli bir ayrıntı; *Zafer* gazetesi sahiplerinden birinin (*Mümtaz Faik Fenik/Ankara*) DP milletvekili olması, dolayısıyla bu gazetenin DP yayın organı sayılması, resmi ilanlar hakkında verilen bu karar dolayısıyla elde edilecek menfaatten sadece partinin değil, belirli birkaç şahsın yararlanacak olmasıdır. *Hürriyet*, ayrıca şöyle bir yorumda da bulunmaktadır: “Demokrat Hükümet ‘para ile değil sıra ile’ zihniyetiyle hareket etmiş ve bu kararı almıştır. Bu herhalde kolayca tasvip olunacak bir hareket değildir.”¹¹

Ulus gazetesi ise DP iktidarının başlangıçtaki bu uygulamasıyla, izlemesi muhtemel basın siyasetinin değerlendirmesini yapmaktadır. Üzerinde durduğu hususlar ise; 1950-1960 dönemi basın-iktidar ilişkilerinin temel problemlerini oluşturacaktır. Şöyle ki; Adnan Menderes Hükümeti, iktidara gelişinin daha ilk ayında bazı özel teşebbüsleri para ile desteklemeye başlamıştır. Ne garip bir tesadüftür ki, devlet parasıyla ilk olarak desteklenen ise, DP'ye mensup bazı zengin kişilerin kurdukları ve iktidar partisinin fikirlerini yayan resmi yayın organları *Zafer* gazetesi olmuştur. Yukarıda tam metni verilen kararnamenin düzenlenme şekli de incelendiğinde, DP'nin basın üzerinde nasıl bir baskı yoluna başvurduğunu görmek mümkündür. Zira “ilan” her dönem için bir gazetenin en hayati gelir kaynağıdır. “İlan” olmazsa Türkiye'de istisnasız olarak hiçbir gazete yaşayamaz. Resmi ilanlar ise büyük ve küçük gazetelerin başlıca gelirini teşkil ederler. Kararnamede olduğu gibi; gazeteler arasında ilan dağıtım işine eğer hükümet nüfuzunu karıştıracak olursa, o takdirde iktidar devlet parasıyla kendi yanlısı gazeteleri desteklemeye karar vermiş demektir. Bu kararname ile bağımsız fikir taşıyan veya hükümeti eleştiren bir konumda bulunan siyasi partilerin düşüncelerini açıklayan gazeteler yaşama hakkından mahrum edilmek istenmiştir.

⁸ *Zafer*, 3 Haziran 1950.

⁹ *Resmi Gazete*, 22 Haziran 1950 Tarih ve Sayı: 7539; Karar Sayısı: 3/11330 “Muhammen bedeli 15.000 lirayı aşan arttırma, eksiltme ve pazarlıklara ait ilânların;

1. Ankara Merkezine taallük eden işlerde mahallî gazete olarak *Resmî Gazete*, Devlet merkezinde çıkan gazete olarak *Zafer* Gazetesi ve İstanbul'da veya İzmir'de çıkan gazetelerden biriyle;

2. İstanbul İline taallük eden işlerde mahallî bir gazeteden başka Devlet merkezinde çıkan *Zafer* ve İzmir'de çıkan gazetelerden biriyle;

3. Diğer illere taallük eden işlerde mahallî bir gazeteden başka Devlet merkezinde çıkan *Zafer* ve İstanbul'da çıkan gazetelerden biriyle; yayınlanması ve bunlardan dairesince Hazine menfaatine uygun bir müteahhit bulunabileceğine kanaat getirilen illerde çıkan gazetelerle de ilân yapılabilmesi;

4. 22.2.1938, 7.12.1944, 21.11.1946 tarihli ve 2/8240, 3/1879, 3/4976 sayılı kararların kaldırılması;

5. Bu kararın yürürlüğe girdiği tarihte kaldırılan kararlar gereğince yayınlanmasına müteallik muamelelere başlanmış olan ilânlar hakkında eski kararlar hükümlerinin yürütülmesi; Maliye Bakanlığının 10.6.1950 tarihli 113307-2/453 sayılı yazısı üzerine, 2490 sayılı kanunun 7 nci maddesinin B fıkrasına göre, Bakanlar Kurulunun 11.6.1950 tarihli toplantısında kararlaştırılmıştır.”

¹⁰ *Ulus*, 23 Haziran 1950.

¹¹ *Hürriyet*, 23 Haziran 1950.

Görüldüğü kadarıyla hükümet tarafından zaten arzu edilen de: “*Tenkrit edilmemek, yalnız kendi uygulamalarını övmekle görevlendirilmiş gazeteler tarafından methedilmektir.*”¹² Konuya ilişkin dikkate değer bir diğer ayrıntı ise DP yanlısı *Zafer* gazetesinde, söz konusu kararname ile ilgili tek bir satırın bile yer almamasıdır.¹³

Kararnamenin yayınlanmasıyla birlikte kamuoyunda ve özellikle ülke basınında, “*Resmi ilanlar ve reklamlar*”ın gazetelere dağıtım yöntemi hakkında hatırı sayılır tepkiler doğmuştur. Bunun üzerine Hükümet, 27 Haziran 1950 tarihinde almış olduğu Bakanlar Kurulu kararıyla, 4 Temmuz’da ikinci bir kararname yayınlamıştır. Buna göre; Ankara merkeziyle ilgili işlerde mahalli gazete olarak *Resmi Gazete*’de, Devlet merkezinde çıkan gazete olarak Ankara’da yayınlanan diğer gazetelerden birinde, ayrıca İstanbul’da veya İzmir’de yayınlanan gazetelerin herhangi birinde ilan verilebilecektir. İstanbul vilayetiyle ilgili olan işlerde mahalli bir gazeteden başka Ankara’da ve İzmir’de yayınlanan gazetelerden birinde ilan verilmesi de mümkündür. Diğer illeri ilgilendiren işlerde mahalli bir gazeteden başka Ankara’da ve İstanbul’da yayınlanan gazetelerin herhangi birinde ilan yer alabilecektir. Ayrıca ilanı veren devlet dairesinin ihtiyacının en iyi şekilde karşılanması için, hazinenin menfaatine uygun bir müteahhit bulunabileceği düşünülen illerde çıkan gazetelerle de ilân verilebilecektir.¹⁴

Öncekinden farklı olarak, eleştirilerin etkisinin azaltılması amacıyla *Zafer* gazetesi kararnameden çıkarılmıştır. Yeni karar, *Ulus* gazetesinde “*Resmi ilanlar için yeni karar*” başlığı altında, “*Menderes Hükümeti, evvelce almış olduğu kararı değiştirdi...*” şeklinde verilmiştir. “*Hükümet bu kararıyla, icraatını övmeyen, hatta beğenmediği işlerini tenkid eden gazeteleri ilan gelirinden mahrum bırakmak suretiyle tehdit etmek yolunu tutmuştu...*” denildikten sonra önceki kararnamenin getirmesi muhtemel uygulamalar açıklanmış, “*... Bu haksızlığı açıkça göz önüne koyan neşriyatımız üzerine Hükümetin yeni bir kararname çıkararak eski kararını iptal ettiğini memnurlukla görmekteyiz...*” şeklinde sonlandırılmıştır.¹⁵ Özellikle hükümete muhalif gazeteler tarafından büyük bir sevinçle karşılanan ve 4 Temmuz 1950’de yayınlanan yeni kararnamede, gazete ismi belirtilmemiş ve bilhassa Ankara için “*gazetelerden biri*” tabiri yer almıştır.¹⁶

Demokrat Parti’nin seçim vaatlerinde olan ve iktidara geliş sonrası yapılan ilk grup toplantısında gündeme getirilen, demokratik sistemlere uygun bir “*Basın Kanunu*” meclisteki hararetli görüşmeler sonrası, 14 Temmuz 1950’de kabul edilmiştir. Adeta devrim niteliği yaratan “*5680 Sayılı Basın Kanunu*” sonrası aynı gün çıkarılan “*Matbaalar Kanunu*” ile de basın hayatı yeni bir düzene girmiştir. Basın Kanununu hazırlayan komisyon tarafından meclise sunulan gerekçede; basın ve yayının önemi, demokratik düzen ile basının ilişkisi, bağımsız ve hür basın, basın hürriyetine dayanan demokrasiler, basın hürriyetinin kötüye kullanılmaması ve yeni hazırlanan kanunun dayandığı prensipler öne çıkan hususlardır.¹⁷ Sonradan birçok maddesi değiştirilen bu kanunun temel esasları, uzun yıllar geçerliliğini korumuştur.¹⁸

1.2. Resmi İlan ve Reklamlarla İlgili Yeni Bir Düzenleme

Resmi ilan dağıtımını ile ilgili önemli bir düzenleme de 13 Eylül 1950 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararı ile yapılmıştır. Söz konusu kararname 20 Eylül 1950 tarihli 7613 Sayılı *Resmi Gazete* ile yayınlanmıştır. 2 Ekim 1950 tarihinden itibaren uygulanmaya konulması kararlaştırılmıştır.¹⁹

¹² *Ulus*, 24 Haziran 1950.

¹³ *Zafer*, 23-24 Haziran 1950.

¹⁴ *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1950, Sayı: 7549; Karar Sayısı: 11442.

¹⁵ *Ulus*, 5 Temmuz 1950.

¹⁶ *Resmi Gazete*, 4 Temmuz 1950, Sayı: 7549; “Muhammen bedeli 15.000 lirayı aşan artırma, eksiltme ve pazarlıklara ait ilânların; 1. Ankara Merkezine taallük eden işlerde mahallî gazete olarak Resmî Gazete, Devlet Merkezinde çıkan gazete olarak Ankara’da çıkan diğer gazetelerden biri, İstanbul’da veya İzmir’de çıkan gazetelerden biri. 2. İstanbul İline taallük eden işlerde mahallî bir gazeteden başka Ankara’da çıkan gazetelerden biri ve İzmir’de çıkan gazetelerden biri. 3. Diğer illere taallük eden işlerde mahallî bir gazeteden başka Ankara’da çıkan gazetelerden biri ve İstanbul’da çıkan gazetelerden biri ile yayınlanması ve bunlardan başka, dairesince Hazine menfaatine uygun bir müteahhit bulunabileceğine kanaat getirilen illerde çıkan gazetelerle ilân yapılabilmesi; 4. 11.6.1950 tarihli ve 3/11330 sayılı kararın kaldırılması; 5. Bu kararın yürürlüğe girdiği tarihte kaldırılan karar gereğince yayınlanmasına müteallik muamelelere başlanmış olan ilânlar hakkında eski karar hükümlerinin uygulanmasına devam edilmesi; Maliye Bakanlığının 27.6.1950 Tarihli ve 113307/2-1044 Sayılı, yazısı üzerine, 2490 Sayılı Kanunun 7 nci maddesinin B fıkrasına göre, Bakanlar Kurulunca 27.6.1950 tarihinde kararlaştırılmıştır.”

¹⁷ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, Cilt I, Olağanüstü Toplantı, 23. Birleşim, 14 Temmuz 1950, 55.

¹⁸ *Resmi Gazete*, 26 Haziran 2004, Sayı: 25504; 5681 Sayılı Basın Kanunu, Kabul tarihi 9 Haziran 2004; Aynı kanun, Anayasa Mahkemesi’nin 31 Ocak 2008 tarihli ve E.: 2004/81, K.: 2008/48 Sayılı kararı ile son değişikliğine uğramıştır.

¹⁹ *Resmi Gazete*, 20 Eylül 1950, Sayı: 7613.

Kararnamenin ilk maddesinde resmi ilan ve reklamların; hangi kurumları kapsamına aldığı, bedelinin nasıl ödeneceği açıklanmakta ve ne zaman yürürlüğe gireceği belirtilmektedir. İkinci maddede; “*Bu ilan ve reklâmlar yayına Ankara, İstanbul ve İzmir’deki gazete sahipleri tarafından bu işlerin bir elden idaresi maksadiyle kurulan ve ‘Türk Basın Birliği ve Ortakları Resmî İlanlar Kolektif Ortaklığı’ adı altında çalışıp muhtelif yerlerde şube ve büroları bulunan müşterek büro vasıtasıyla verilir*” denilmek suretiyle, ilanların dağıtımının adı geçen müessese tarafından yapılacağı açıklanmıştır.

Üçüncü maddede; belirli özelliklere sahip olmak koşuluyla İstanbul’daki süreli yayınlara dağıtım işleminde eşitlik ilkesinin uygulanacağı, isim zikredilmeyeceği, aynı kişi tarafından çıkarılan yayınların bir olarak kabul edileceği belirtilmektedir. İstanbul’dan başka yerde çıkan süreli yayınlara ait ilan ve reklamlar için ise; ilanı/reklamı veren kurum, ilanın verileceği süreli yayını belirleyebilecektir. Türkçe dışında yayın yapan gazeteler için ise ilgili gazete yine ilanı veren kurum tarafından tespit edilebilecektir. Dördüncü madde ile ilk üç maddede belirlenen ilan ve reklamların İstanbul’da verilmesi durumunda, ilgili süreli yayının tamamen teknik bazı özellikleri taşıması istenmektedir. Bunlar; ilgili süreli yayının gündelik olması, geniş bir siyasi içeriğe sahip bulunması, yayınlanacak ilan ve reklamların bu siyasi içerikli haberlere engel olmaması, rotatifle basılması; ebatları ve en az dört sayfa içermesi; satışının, sürümünün ve yayınlanmasının herhangi bir engele tabi olmaması, en az altı ay düzenli bir şekilde yayınlamakta olması ve bunun *Basın - Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü*nce kabul edilmiş bulunması, bir şahıs sorumluluğunda çıkıp da altı ay içerisinde isim değişikliği yaşamasının sorun teşkil etmeyeceğidir.

Beşinci madde gündelik yayınlanan ticari gazetelerle ilgilidir. Şöyle ki; bu kararın yayınlandığı tarihte beş senedenberi aynı sahip tarafından düzenli olarak çıkarılmakta bulunan ve belli başlı satıcılar tarafından dağıtılan, en az bin gerçek kişi aboneli olan gündelik ticari gazetelerin, dördüncü madde vasıflarına sahip oldukları kabul edilmiştir. Dolayısıyla bunlar üçüncü maddedeki eşitlik esasından diğer İstanbul gazetelerinin % 50’si nispetinde yararlanabileceklerdir. Üç senedenberi düzenli olarak çıkıp da aynı şartlara sahip olan gündelik ticari gazeteler ise eşitlik ilkesi çerçevesinde günlük gazetelerin % 25’i nispetinde istifade edeceklerdir. Altıncı madde “*mesleki mahiyetteki*” reklam ve ilanlarla ilgilidir. İlanı/reklamı veren müessesenin, herhangi bir yerde altı aydanberi düzenli yayın yapan gazete veya dergiyi seçme hakkının sağlandığını belirtmektedir.

Kararnamenin belki de en önemli maddelerinden biri olan yedinci madde; ilanları / reklamları dağıtan ortaklığın o bölgede teşkilatının olmaması durumuyla ilgilidir. Bu durumda ilan veya reklam doğrudan doğruya oradaki süreli yayına verilebilecektir. Bu tür yerlerde çıkan gazete birden fazla olduğu takdirde, dördüncü maddede belirlenmiş vasıflara en yakın olanı tercih edilecektir. Eşit vasıfta olanlar birden fazla ise ilân ve reklâmlar eşitlik esasına göre bir sıraya uyularak dağıtılacak ve aynı ilânın tekrarı halinde de bu esasa uyulacaktır. Bu madde, ilanı veren kurumun tamamen takdir yetkisine bağlı kesinlik içermeyen hususları içermektedir. Sekizinci ve son maddede ise “*Hükümet lüzum gördüğü takdirde tahsislerde değişiklik yapılabilir*” denilerek, resmi ilan ve reklamlarla ilgili Demokrat Parti Hükümetinin genel prensibi ortaya konulmuştur.²⁰

Ülkede tam anlamıyla kontrolü ele geçirmek için bazı uygulamalara başlayan Demokrat Parti, geliştirdiği önlemlerin “*dikkat çekmeden*” yapabilmeyen yolunun halkın en önemli haber alma kaynağı olan basından geçtiğini dikkate alarak, muhalif basının sesini kesebilmek için bir yöntem bulmuştur. Bu uygulama; “*Gazetelerin önemli bir gelir kaynağı olan resmi ilanların yayınlanmak üzere değişik gazetelere dağıtılma işleminin, Resmî İlanlar Şirketi tarafından yapılmasını sağlamaktır.*” Bir yıl sonra da bu yetki başka bir kararname ile hükümete verilmiştir. İlanların verileceği gazetelerin seçimi konusunda hiçbir kayıt ve koşulu olmayan bu yöntemle DP’yi desteklemeyenler, önemli bir gelir kaynağından yoksun bırakılmıştır.²¹ İktidarın basın üzerindeki diğer kısıtlayıcı politikaları ise; önce kâğıt, mürekkep, makine, yedek parça gibi ihtiyaç maddelerinin ithalinde gazetelere “*hükümetin takdiri*” doğrultusunda yardımcı olmak, daha sonra Basın Mahkemelerini harekete geçirerek ve Ceza Kanunu’nda değişiklik yaparak, Bakanlara yönelik eleştirel yayınları Basın Suçları kapsamına almaktır.²² Korkmaz Alemdar’ın bu konuya ilişkin görüşleri şöyledir:

²⁰ Resmi Gazete, 20 Eylül 1950, Sayı: 7613.

²¹ Seçil Karal Akgün, 27 Mayıs, Bir İhtilal, Bir Devrim, Bir Anayasa, Ankara: ODTÜ Yayıncılık, 2009, 17-18.

²² Şevket Süreyya Aydemir, İkinci Adam, Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968, 178-179.

“Dozu iyi ayarlanabildiği takdirde muhalif olmanın muktedirler nezdinde pazarlık gücünü artırdığı da bir vakıdır. O dönemde holdinglerin bir parçası olarak faaliyet gösteren gazeteler söz konusu değildir. Gazete sahiplerinin çok büyük bir kesimi gazetecilerden oluşmaktadır. Fakat bu siyasi iktidarın ödüllendirme ve cezalandırma kapasitesinin düşük olduğu anlamına gelmemektedir. Baskı makineleri ve mürekkep gibi maddeler ithal edilmekte, ithalat izinleri ve hem de ithalat için döviz tahsisleri hükümet tarafından yapılmaktadır. Hükümet, hem kâğıt tahsisleri hem de resmi ilanların hangi gazetelere verileceği konusunda söz sahibidir. Hatta özel ilanların hangi gazetelere nasıl dağıtılacağı konusunda devlet başkanlığının etkili olduğu bir dönem yaşanmıştır.”²³

Cumhuriyet gazetesi de, 9 Şubat’a kadar resmi ilanların dağıtım şeklinin yeniden düzenlenmesini bekledikten sonra şöyle bir değerlendirme yapmıştır:

“Kararname bu ilanları yalnız gazeteler arasında eşit olarak dağıtma gibi garip bir hükme varmakla kalmamış, aynı zamanda resmi ilanın anlamını olabildiğince genişleterek haksızlığı ve adaletsizliği büsbütün büyütüştür... Sadece büyük gazeteler aleyhine tavır almakla kalmamış, ilanının amacının “mümkün olduğu kadar çok kimse tarafından okunması” hususu, dağıtımda eşitlik sağlanacak diye ihmal edilmiştir. Böylece ilan sahibi, devlet teşkilatının menfaatlerine de zarar verir duruma getirilmiştir. Hele bedeli şahıslar tarafından ödenen ilanların resmi ilan çerçevesine sokulmaları, mutlaka ‘falan’ kanaldan ‘filan’ gazeteğe tevdi kaydı altına alınmaları, şahsi hukuku kısıtlayacağı gibi hukuk devleti kavramı ile de taban tabana zıt bir durum da yaratmaktadır. Ne taraftan bakılırsa bakılınsın yanlış ve adaletsiz olan bu kararname hükümlerinin biran evvel değiştirilmesi gerekmektedir.”²⁴

Bilindiği üzere herhangi bir gazete veya derginin gelirlerini artırabilmesi için genellikle üç yol bulunmaktadır. Bunların başında devlet tarafından tarafından verilen “Resmi İlan ve Reklamlar” gelmektedir. Diğer unsurlar ise; ilgili basın organına yapılmakta olan kâğıt tahsisleri ve devlet dairelerinin gazete veya dergilere abonelikleridir.²⁵ Yeni çıkarılan kararnameye göre tüm ilanların dağıtım işlemi tamamen iktidarın eline geçmiştir. İstenen gazete ve dergilere iktidarın dilediği ölçüde verilmesi mümkündür. Anılan dönem için bu işlemde en büyük payı, iktidar yanlısı gazeteler almaktadır. Dolayısıyla bunlar maddi imkanlarını diğerlerine oranla önemli ölçüde geliştirmişlerdir. Ancak *Cumhuriyet* ve *Hürriyet* gibi bazı bağımsız gazeteler, eskiden gelme alışkanlıklarla ve tiraj sayılarındaki standartla, hususi ilan ve reklamların alınmasını sürdürmüşlerdir. Demokrat Parti iktidarı süresince devam eden bu durum, Meclis görüşmelerinde milletvekilleri arasında dahi sürekli yanlış anlaşılma veya kamuoyuna farklı aksettirilmiştir. Dolayısıyla bu gazeteler, hem hükümete yönelik eleştirilerine, hem de hususi ilan ve reklam almaya devam etmişlerdir. Ancak şurası unutulmamalıdır ki, bu gelişme tamamen kendi doğası içinde sürüp gitmiştir.

1.3. Resmi İlan Dağıtımına İlişkin Gelişmeler ve Uygulamalar

Siyasal ideolojiler kapsamındaki yorumlamalar ile ceza kanunu değişikliklerinin basın ve diğer hürriyetler üzerine etkilerinin tartışılması mecliste ve kamuoyunda devam ederken; İzmir gazetelerine verilecek resmi ilanlar hakkında, İzmir Valiliği’ne Başbakan adına müsteşar imzasıyla şöyle bir “Gizli” genelge gönderilmiştir:

“20.09.1950 tarih ve 7613 sayılı Resmi Gazete’de yayınlanan, 13.09.1950 tarih ve 3-11793 sayılı Bakanlar Kurulu kararının 4. Md. (F) fıkrasında yazılı eşit vasıfa ve revaç bakımından ‘Yeniasır, Demokrat İzmir’ gazetelerinin, diğer gazetelerden daha üstün olduğu anlaşılmaş bulunduğundan mezkur kararın birinci maddesinde yazılı teşekküllerin ilanlarının bu gazetelere verilmesi lazımdır. Gereğinin ona göre ifasını rica ederim.”²⁶

Söz konusu genelge, Demokrat Parti iktidarının gazeteler arasında nasıl bir ayrımcılık yapmaya başladığının önemli bir göstergesidir. Zira son olarak yayınlanan kararnamede, 4. Md. İstanbul gazeteleriyle ilgilidir. İstanbul dışındaki gazeteler ise 3. Md. kapsamında olup herhangi bir kayda tabi değildir. Bu duruma rağmen, müsteşar tarafından imzalanıp yollanan genelgede, DP yanlısı gazetelere bir avantaj sağlanmaktadır. Eğer böyle bir düşünce yoksa söz konusu kararnamenin 4. Md.’nin diğer fıkralarına da uyma zorunluluğundan bahsetmek gerekmektedir. Çünkü bu maddeye göre, ilan verilebilecek gazetelerin rotatifle basılıyor olması gereklidir. Halbuki *Ulus* gazetesinin iddiasına göre “*Demokrat İzmir*” normal makine ile basılmaktadır. Bundan çıkarılan

²³ Korkmaz Alemdar, “DP’nin Etkili Aracı-Resmi ve Özel İlanlar”, *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 53, 5/1988. (Prof. Dr. Korkmaz Alemdar, Türkiye’de iletişim biliminin kurucu isimlerindedir.)

²⁴ *Cumhuriyet*, 9 Şubat 1951.

²⁵ Altan Öymen, *Değişim Yılları*, İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., 11. Baskı, 2014, s. 633-635.

²⁶ *Ulus*, 6 Şubat 1951.

sonuç şudur ki, genelgenin gizli verilmesi suretiyle bu durumun bir şekilde örtülmesi amaçlanmıştır.

Demokrat Parti Hükümeti'nin resmi ilan ve reklam gelirlerinin artırılması amacıyla geliştirdiği bir diğer tedbir ise; 27 Ocak 1951 tarihinde alınan 3/12402 Sayılı, Bakanlar Kurulu kararı ile “*Radyolarda İlan ve Reklam Tarifesi*” nin eklenmesi olmuştur. Böylece Türkiye radyolarında da ilan ve reklam vermeye başlanmıştır. Bu karara göre; Radyo idareleri tarafından yayınlanmak üzere kabul edilecek ilanlar ve reklâmlar, öncelikle resmi ve yarı resmi, özel ticari olmak üzere iki çeşittir. Türkçeden başka dilde, siyasi propaganda özelliği taşıyan, kanun ve nizamnamelere, örf, adet, ahlak ve adaba uygun olmayan ilan ve reklam kabul edilmeyecektir. Söz konusu uygunluk denetime ve incelemeye tabi olacaktır. İlan ve reklâmlar, sadece sözle yapılan kısa ve müzik ile diğer temsili usullerle de uzun ve kapsamlı olabilecektir.²⁷

Demokrat Parti'nin iktidara gelmesiyle başlayan ve iktidarının sonuna kadar süregelen “*Resmi İlanlar*” ile ilgili meclis tartışmalarının, yukarıda açıklanan genelgeyle beraber şiddetlenmeye başladığını rahatlıkla ifade etmek mümkündür. *Ulus* gazetesinde söz konusu “*gizli emir*”e ilişkin yazının yer almasını müteakip hemen ertesi günü, mecliste CHP Kars Milletvekili Sırrı Atalay tarafından Başbakan'ın cevaplandırması amacıyla bir soru önergesi verilmiştir. Başbakan Yardımcısı ve Devlet Bakanı Samet Ağaoğlu tarafından yanıtlanan önerge şu şekildedir;

“B. M. M. Yüksek Başkanlığına;

Resmi ilânlar hakkındaki aşağıdaki hususların Hükümet adına Başbakan tarafından sözlü olarak cevaplandırılmasını saygı ile arz ederim. Kars Milletvekili Sırrı Atalay

1. Resmi ilânların İstanbul'da ayrı Ankara ve İzmir'de ayrı usullere bağlanmasının sebebi nedir?

2. Ankara ve İzmir'de çıkan gazetelere verilen resmi ilânların ücreti ne kadardır? 22 Mayıs 1950 den 31 Aralık 1950 ye kadar.”

Ağaoğlu; sorunun ikinci maddesinde belirtilen tarihler arasının hesabını, Ocak 1950'den itibaren ve bu 13 aylık devreyi de Haziran 1950'ye kadar ve Haziran 1950'den sonra olmak üzere ikiye ayırarak vereceğini, böylece; bu konudaki çeşitli dedikodulara, maksatlı/ maksatsız, açık veya imalı, tarafsızlık iddialarına cevap vermenin mümkün olabileceğini, rakamları mukayeseli olarak belirtmek suretiyle, bu konudaki dedikoduların sonlandırılmasını sağlayacağını ifade etmiştir. İlk soruya cevabı şöyledir:

“Kararnamede Ankara ve İzmir'in hariç tutulduğu hakkında bir hüküm mevcut olmayıp İstanbul'dan başka yerde çıkan gazetelere ait hususi hükümler vardır. Binaenaleyh Ankara ve İzmir ayrı bir rejime, İstanbul ayrı bir rejime tâbi değildir. Yalnız bir yana İstanbul, diğer yana başka şehirler ele alınmış bulunmaktadır.

Bunun sebebini soru sahibi kararnameyi okumak suretiyle bizzat anlayabilirlerdi. Zira kararnamenin 4 ncü maddesi birinci madde şumulüne giren ilân ve reklâmların İstanbul'da çıkan gazetelerde neşri için bazı şartlar koşmuş ve bu arada rotatifte basılmış olmayı bir şart olarak kabul etmiştir. Hâlbuki İstanbul'dan başka yerlerde, Ankara ve İzmir'de dâhil olmak üzere rotatifte basılan gazete adedi çok azdır. Rotatifte basılmış olmak şartını İstanbul için kabul ederek diğer şehirler için kabul etmemiş olmamız başka şehirlerde çıkan gazetelerin resmi ilanlardan istifade etmesini temin etmek maksadına matuftur. İstanbul için rotatifle basılmayı bir şart olarak kabul etmemiş olsaydık, Devletin bu vasita ile gazetelere yaptığı yardımın, ileri tekniğe sahip gazeteciliği teşvik etmek gibi hayırlı bir neticelerinden memleketi mahrum etmiş olurduk.

İşte görülüyor ki, resmi ilânlar için İstanbul ve diğer yerlerde ayrı rejimler tatbik edilmesinin sebepleri bir yandan bu bahiste adaleti temin etmek, diğer taraftan da ileri gazeteciliği himaye etmek emellerinden başka bir şey değildir.”

Ağaoğlu'nun ikinci soruya verdiği cevaba göre ise Ankara ve İzmir gazetelerinin almış oldukları resmi ilan bedelleri şöyledir:

Ankara gazeteleri: 1 Ocak 1950-31 Mayıs 1950

Ulus	:	185.219 lira
Zafer	:	33.647 lira
Kudret	:	19.600 lira

Ankara gazeteleri: 1 Haziran 1950-31 Aralık 1950

Ulus	:	185.631 lira
Zafer	:	264.544 lira
Kudret	:	97.187 lira
Haber	:	33.192 lira

²⁷ *Resmi Gazete*, 28 Şubat 1951, Sayı: 7746. (Söz konusu kararın ayrıntıları için bakınız.)

1950 Senesi Toplam :

Ulus	:	370.751 lira
Zafer	:	298.192 lira
Kudret	:	116.789 lira
Haber	:	33.192 lira

İzmir gazeteleri: 1 Ocak 1950-31 Mayıs 1950

Anadolu	:	31.795 lira
Yeni Asır	:	28.845 lira
Ticaret	:	18.854 lira
Demokrat İzmir	:	9.406 lira

İzmir gazeteleri: 1 Haziran 1950-31 Aralık 1950

Anadolu	:	29.795 lira
Yeni Asır	:	36.142 lira
Ticaret	:	20.647 lira
Demokrat İzmir	:	31.045 lira
Halkın Sesi	:	7.798 lira

1950 Senesi Toplam :

Anadolu	:	61.591 lira
Yeni Asır	:	64.938 lira
Ticaret	:	39.502 lira
Demokrat İzmir	:	40.453 lira
Halkın Sesi	:	12.380 lira

Ağaoğlu'na göre; 1950 senesinin yedi ayı Demokrat Parti İktidarına ait olmak üzere Ankara'da resmi ilanlardan en yüksek payı alan *Ulus* gazetesidir. Konuşmasının ilk bölümünü "... Yine görülüyor ki İzmir'de de muhalefete mensup Anadolu gazetesi iktidara mensup Demokrat İzmir gazetesinden 21.000 lira fazla almış ve birinci sırada gelmiştir. İşte arkadaşlar, resmi ilânların iktidar gazetelerine inhisar ettirildiği hakkındaki, muhalefet partilerinin en salâhiyetli sözcülerinin ağızlarında bir terane şeklinde tekrar edilip duran efsanenin hakikati bundan ibarettir!" sözleriyle tamamlamıştır. Ağaoğlu'ndan sonra söz alan Sırrı Atalay, resmi ilanların gazetelere dağıtımıyla ilgili kronolojiyi izah ettikten sonra, halen yürürlükte olan kararnamede iktidar yanlısı gazetelere sağlanan desteğin "kelime oyunları" devam ettirildiğini iddia etmiştir. Bu çerçevede Atalay, hükümete önce şu soruyu yöneltmiştir;

"Kararnamenin 3. Maddesinin birinci fıkrası İstanbul'da çıkan mevkutelere ait resmî ilan işini tanzim etmektedir. Eşit külfet ve eşit ücret isabeti esas olarak bu ortaklıkça tevzi edilmek üzere gazete ismi tayin edilmeksizin verilir, denmesine rağmen ikinci fıkrada; İstanbul'dan başka yerde çıkan mevkutelere ait ilân ve reklâmların nerede hangi mevkuteye verileceği ilân ve reklâm üzerinde veren daire ve müessesese gösterileceği belirlenmektedir. İstanbul'da ayrı usulün diğer yerlerde ayrı bir usulün tatbikine sebep nedir? Basın Birliği ve Ortaklığı Resmî İlânlar Kolektif Şirketine İstanbul'da tanınan tevzi serbestisi Ankara ve İzmir gazeteleri için (Yani; Hangi gazeteye verileceği) ilân ve reklâm üzerinde veren daire ve müessesese gösterileceği kaydı nereden gelmektedir?"

Atalay'ın ifadesine göre; 5 Ağustos 1950 tarihinde İstanbul, İzmir ve Ankara'da çıkmakta olan 25 büyük gazete Başbakanlığa müracaat ederek resmî ilânlar işinin hakkaniyet ve eşitlik kaideleri dairesinde tanzimini talep etmişlerdir. Söz konusu bu müşterek teklifte her hangi bir ayırım yoktur. Resmi ilânların İstanbul, İzmir ve Ankara'daki gazetelere dağıtımı eşit, külfet eşit, ücret isabeti üzerinden ele alınmıştır. İstanbul, İzmir ve Ankara'da çıkmakta olan 25 gazetenin müşterek taleplerine İzmir'de *Yeni Asır* ile *Demokrat İzmir*, Ankara'da *Zafer* gazeteleri iştirak etmemişlerdir. Çünkü bunların çıktıkları mahaller ayrı bir usule tâbi tutulmaktadır. *Basın Birliği ve Ortakları Resmî İlânlar Kolektif Şirketinin* Ankara ve İzmir'de etkinliği kalmamıştır. Sırrı Atalay, bu hususları belirttiikten sonra, yürürlükte bulunan kararnamenin uygulanmasıyla ilgili sorunları açıklamış; kararnameye göre ilan alamayacak, özellikle yerel gazetelerin düştüğü müşkül durumu örneklerle dile getirmiştir. Atalay'a göre; "Hazineye yarar sağlayacak şekilde, resmi ilanların gazetelere verilmesindeki gaye" - yani Gazetelerin, eşit külfet ve eşit ücret isabet esaslı- şartsız, seçimsiz, ortak prensip ve usullerde uzlaşmanın sağlanmasıyla halledilebilir. Bu hususların yerine getirilmesi için ciddi bir engel yoktur. Ülke kültürüne ve gelişmesine gerçek hizmetleri bilinen gazetelerin, elâstikî ve istisnai hükümler taşımayan objektif ve hukuki, eşit hükümleri içeren bir kararnameye mutlak ihtiyaçları vardır. Konuya ilişkin olarak Atalay'ın son sözleri şu şekildedir:

“... Sayın Başbakan Yardımcısının son altı ayda resmi ilânların gazetelere verilmiş oranları hakkındaki beyanlarına ben de şunu ekleyeyim. Kendisi eksik söyledi. Yalnız İzmir’de *Demokrat İzmir* gazetesinin fazla almadığını söylediler. Fakat oradaki *Yeni Asır* gazetesi de muhalefet safında bir gazete değildir ve *Anadolu* gazetesinden daha çok para almıştır. Arkadaşlar; eğer *Ulus* gazetesi veya *Ankara* gazetesi geçmiş zamanda Hazine yararına uygun olmayan bir şekilde resmî ilânlar almışsa, ki almıştır. Bugün bu, *Zafer*’in veyahut iktidar taraftarları olan diğer gazetelerin daha fazla alması için kanuni ve ahlâki bir sebep teşkil etmez.”

Yapılan bu tenkitlere Samet Ağaoğlu’nun verdiği yanıt ise dikkate değerdir:

“... Bir kere kararnamede mevcut Ankara ve İzmir’de Devlet dairelerinin istedikleri gazeteye serbestçe ilân vermek hükmünü bir kusur olarak ortaya koydular. Bunun hakikatte bir kusur değil, bir meziyet olduğunu şimdi okuduğum rakamlar gösterdi. Görülüyor ki, Hükümet elinde böyle bir salâhiyet olmasına rağmen hakkaniyet yolundan ayrılmamıştır, arkadaşlar. Sonra başka bir gazetenin, *Zafer* gazetesinin kararnameye konulduğunu ve 16 gün sonra da çıkarıldığını söylediler.

Arkadaşlar; *Zafer* gazetesi kararnameye konulduktan 16 gün sonra çıkarılmış, bunun hata olduğunu kabul edersek, hata böyle düzeltilmişse bu, yeni ve dürüst zihniyetin en parlak delilidir...”

Soru önergesi üzerine açılan tartışma hakkında son olarak söz alan Sırrı Atalay, ayrıcalıklar, kısıtlamalar ve farklı uygulamalara ait şu şekilde iki önemli örnek vermiştir:

“1. Ankara ve İzmir’de resmî ilânlar, Türk Basın Ortakları Kolektif Şirketi tarafından yalnız o resmi ilânı veren müessese, gazetenin ismini belirlediği takdirde o gazeteye verilmektedir. Belirlenmezse o zaman imtiyaz olmaktadır. Yani resmi ilânlar hususunda Türk Basın Ortakları Kolektif Şirketinin vazifesi isim belirlenmediği zamandır. Belirlendiği zaman oraya verilecektir. Bu büyük bir kısıtlamadır.

2. (Mesela) ‘*Yollar*’ hakkında 4. Bölge Müdürlüğünün aynı rakamları, aynı satırı ihtiva eden bir ilânı vardır. Bunu hem *Zafer* gazetesine, hem de *Ulus* gazetesine veriyor. Aynı ilân, en ufak bir farkı yoktur. *Ulus* gazetesi bu ilân için hazineye 168 lira, *Zafer* gazetesi ise 282 lira almaktadır. Sebebi? ... *Zafer* geniş satırlar halinde yazıyor fazla para alıyor, *Ulus* usulü dairesinde yapıyor az para alıyor. Demek oluyor ki, eşitlik ve hakkaniyet kaidelerine dayanmayan ve elâstiki hükümlere açık kapı bırakan kararnamede birçok noksanlar, şüpheler bulunabilir. Bizim Hükümetten temennimiz bu idi. İstiyoruz ki bunlara meydan verilmesin.”²⁸

İstanbul’da yayınlanan gazetelerin aldığı ilan ve reklam ücretlerini yakından bilen ve takip eden gazetecilere göre, İstanbul’un en büyük gazetelerinin aldığı üç aylık resmi ilan tutarı *Zafer* gazetesinin aldığı paranın neredeyse onda biri oranındadır.²⁹ Oysa Ağaoğlu, bu rakamları vermekte, hem de ilan paraları “eşit” dağıtılmakta, diyebilmektedir. “İktidara gelince insanların basireti bağlanır” deyişi, Ağaoğlu’nun bu konudaki sözlerinin tipik bir örneğidir. Bilindiği üzere ilandan amaç; “belirli bir konunun halk arasında en geniş bir şekilde yayılmasıdır.” Hâlbuki Ağaoğlu’nun belirttiği dağıtım şekli parti yanlısı bir tutumu bütün açıklığı ile ortaya koymakta, sistemdeki aksaklığı göstermektedir. Değil ülke çapında, Ankara’da yayınlandığını bile kimsenin bilmediği bir gazeteye ödenen parayla yıllardan beri İstanbul’da yayınlanıp da yurdun her köşesine dağıtılan gazetelere ödenen para arasında önemli bir fark vardır. Bu resmi ilan yolsuzluğu yıllarca sürmüş, iktidara gelen her parti kendi yanında gördüğü gazete sahiplerini devlet desteğiyle kalkındırmıştır. Bu hal, Falih Rıfkı Atay’ın “besleme basın” adını verdiği gazetelerin doğmasına ve gazetecilikle uzaktan yakından ilgisi bulunmayan kimselerin zengin olmasına yol açmıştır. DP iktidara geldikten sonra bir anda spor yazarlığından gazete patronluğuna sıçrayıp, büyük olanaklara sahip olanlar ortaya çıkmıştır. İstanbul, Ankara ve İzmir’de bu tür gazetelerin sayısı birden yükselmiştir. Tümünün baskı sayısı, İstanbul’da tanınmış bir gazetenin baskı sayısından daha azdır, ama her ay devletin on binlerce lirasını almaya başlamışlardır. Bu kapsamda *Hürriyet* Gazetesi Ankara muhabiri Emin Karakuş’un DP iktidarı dönemine ilişkin bir hatırası şöyledir;

“Günlerden bir gün, Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu ile konuşurken, bana ‘*Karakuş, neden bir gazete çıkarıp, kendi istediğini rahat rahat yazma olanağını aramazsın?*’ biçiminde bir soru sordu. ‘*Nasıl yapacağım, bu iş için para gerek...*’ deyince, Ağaoğlu’nun karşılığı şu oldu; ‘*Düşündüğün şeye bak. Biz kimlere para vermiyoruz. Sen hazırlığını yap, gerekli yardımı da biz yaparız.*’ Hiç cevap vermeden yanından ayrıldım. (Çünkü) Ağaoğlu, “besleme basına” bir yenisini daha katmak istiyordu.”

Karakuş anılarında CHP dönemine ilişkin uygulamalar hakkında örnekler vermiş, ilan ve reklamların gazetelere dağıtımını ile ilgili konulmuş olan kurallara nasıl uyulduğunu hatırlatmıştır. O’na göre; yapılacak şey çok kolaydır:

²⁸ TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt 5, Toplantı 1, 40. Birleşim, 7 Şubat 1951, 59-64.

²⁹ Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977, 190-193.

“Resmi ilanları, resmi gazetede yayınlamak... Böylece hem iş adamları bu gazete yoluyla ilanları izlemek olanağına sahip olacaklar, hem de devlet bir yılda harcadığı resmi ilan giderlerini *Resmi Gazete* satışıyla karşılayacaktır. Yeni bir matbaa kurulabilecek ve her şeyden önce basın da kendini bu kadar tecavüzden korumuş olacaktır. Oysa bu önlem hem resmi ilanı verenin, hem de alanın işine gelmemiştir. İstanbul, Ankara ve İzmir’de irili ufaklı bir sürü gazete çıkmış, bu yolla bir sömürü düzeni kurulmuş, neredeyse her şey kapanın elinde kalır bir hale gelmiştir. Öyle günler olmuştur ki, ancak üç-beşinin adı sayılabilen 28 adet günlük gazete Ankara’da çıkmaya başlamıştır. Naylon kadrolarla devlet dolandırılmış, bu durumu herkes bildiği halde kimsenin de sesi çıkmamıştır.³⁰

Demokrat Parti yanlısı bir gazeteci olan Tekin Erer de CHP döneminde; resmi ilanların alınması, yayınlanması, bunlarla ilgili şirket ve cemiyetler kurma yolunun *Vakit* gazetesi sahibi Hakkı Tarık Us tarafından keşfedildiğini, DP iktidara gelince, ilanların dağıtımıyla ilgili olarak hazırladığı projeyi, bir kararname taslağı halinde, CHP’den de şikâyetle bulunarak, Menderes’e sunduğunu ifade etmektedir. Us’un, Menderes tarafından çok iyi bir şekilde karşılanarak, “*Merak buyurmayın. Ben bizzat tetkik edeceğim. Kararname biraz tadil edilmiş olsa bile, mutlaka çıkarılacağından emin bulunabilirsiniz*” sözleriyle yollandığını belirtmektedir. Tekin Erer’e göre, “*Eylül 1950 ve Ağustos 1951*”de çıkarılan kararnamelerin esasları, Us’un Başbakan’a sunduğu projenin benzeridir.³¹

2. İkinci Menderes Hükümeti Dönemi (9 Mart 1951-17 Mayıs 1954)

Adnan Menderes tarafından kurulan ilk hükümet 9 Mart 1951’de istifa etmiştir. İstifa dilekçesinde şu gerekçe yer almaktadır; “*Hükümetimiz, yeni bütçe ile açılan bir devrenin başında çekilmek suretiyle bugünkü şartlara göre bir kabine teşekkülüne imkân vermeyi uygun görmüştür.*” Cumhurbaşkanı Celal Bayar tarafından yeni hükümetin kurulması görevi, tekrar Menderes’e verilmiştir. İkinci defa Başbakanlığa getirilen Adnan Menderes de, 10 Mart itibarıyla yeni kabine listesini Cumhurbaşkanı’na sunmuştur.³² Yeni hükümet ve programına, 28 Mart 1951’de parti meclis grubundaki 311 milletvekilinden 244’ü lehte oy vermiştir. Söz konusu program, 1 Nisan’da meclise sunulmuş ve tenkitleri müteakip hükümet güvenoyu almıştır.³³

Mecliste hükümet programının açıklandığı ve tartışıldığı günlerde basın ortamında da “*gazete fiyatlarının artırılması*” gibi önemli bir gelişme yaşanmıştır. Buna bağlı olarak, 26-31 Mart 1951 tarihli gazetelerde bir bildiri yer almış olup; “*... 1 Nisan’dan itibaren 10 kuruş olan fiyatların 15’e, 6 kuruş olanların ise 10 kuruşa çıkarıldığı*” belirtilmektedir.³⁴ 1951 yılı yaz aylarında da hükümet gazetelerin, dergilerin ve okul kitaplarının posta ücretlerine % 300 zam yapmıştır. Böylece 15 Temmuz’dan itibaren gazete ve dergilerle okul kitaplarının her birinin 50 gramı için 10 para yerine, bir kuruş alınacaktır. Basılı kâğıt, uçak postası ile gönderilecek mektup ve fotoğrafların da ücretleri artırılmıştır.³⁵

2.1. Resmi İlan ve Reklamların Dağıtımı Hakkında Yeni Bir Düzenleme

“*Resmi ilan ve reklamların dağıtımı*” hakkında İkinci Menderes Hükümeti döneminde yeni bir düzenleme, bu defa 4 Temmuz 1951 tarihinde yapılmıştır. Bakanlar Kurulunun almış olduğu 3/1329-4 Sayılı karar, 1 Ağustos 1951 tarihli ve 7878 Sayılı *Resmi Gazete*’de yayınlanmıştır.³⁶ Kararnamenin birinci maddesi; kapsadığı kurumlar ve ücretlerin ödenmesiyle ilgilidir. İkinci maddede; “*Bu ilan ve reklâmlar yayına Ankara, İstanbul ve İzmir’deki gazete sahipleri tarafından bu işlerin bir elden idaresi maksadiyle kurulan ve ‘Türk Basın Birliği ve Ortakları Resmî İlânlar Kolektif Ortaklığı’ adı altında çalışıp muhtelif yerlerde şube ve büroları bulunan müşterek büro vasıtasıyla verilir*” denilmek suretiyle, ilanların dağıtımıyla ilgili teşkilat belirlenmiştir.

Kararın üçüncü maddesinde; “*ilan ve reklamların*” verilmesinde; siyasi mahiyette iç ve dış haberler sunup, iç ve dış siyaset üzerinde yazılmış yorumları yayınlayan gündelik gazetelerin tercih edilmesi gerektiği belirtilmektedir. Gündelik ve sabahları yayınlanan ticaret gazetelerine ise özellikleri belirtilen diğer gazetelerde yer alacak ilan ve reklâmların en fazla % 20’sinin verilebileceği kararlaştırılmıştır. Üçüncü maddenin en can

³⁰ Emin Karakuş, *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara*, İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977, 190-193.

³¹ Tekin Erer, *On Yılın Mücadelesi*, İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963, 71-77.

³² *Zafer*, 9-10 Mart 1951.

³³ *Zafer*, 29 Mart 1951. *Ulus*, 2 Nisan 1951. Feroz ve Bedia Turgay Ahmad, *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976, 82.

³⁴ *Akşam*, *Ulus*, *Zafer*, 31 Mart 1951. (Bildirinin yer aldığı ve imzası olan gazeteler: *Akşam*, *Ankara Akşam Haberleri*, *Cumhuriyet*, *En Son Dakika*, *Gece Postası*, *Her Gün*, *Son Telgraf*, *Son Saat*, *Ulus*, *Vatan*, *Yeni Sabah*, *Yeni İstanbul*, *Zafer*, *Zafer Akşam Postası*, *Zaman*, *Akşam Postası*)

³⁵ *Ulus*, 13 Temmuz 1951.

³⁶ *Resmi Gazete*, 1 Ağustos 1951, Sayı: 7878.

alıcı son fıkrası ise aynen şu şekildedir: “Birinci ve ikinci fıkralarda yazılı gazetelerden hangilerine resmi ilân ve reklamların verileceği Başbakanlıkça tâyin olunur.” Böylece ilan ve reklamların verilmesi tamamen Başbakanlığın takdirine bırakılmıştır. Dördüncü maddede; resmi ilan ve reklamların % 50’sinin; konuyla ilgili görevlendirilmiş kurum tarafından -ki ilgili kurum Basın Yayın Genel Müdürlüğü vasıtasıyla Devlet Bakanlığına bağlıdır-, tespit edilen gazetelere eşit olarak dağıtılacağı belirtildikten sonra; geri kalan ikinci % 50’sinin hangi gazetelere ve ne suretle verileceğinin “Başbakanlığın takdirine bırakıldığı” şeklinde bir esasa bağlanmıştır. Beşinci maddede “Kararnamenin yürürlüğe girmesinden sonra yayın hayatına başlayan ve üçüncü maddede yazılı özellikleri taşıyan gazetelere ilan ve reklamların verilebilmesi Başbakanlıkça takdir olunur” denilerek, kararnamenin yayınlanmasından sonra çıkacak gazetelere verilecek ilanların tamamen Başbakanlığın uygun görmesine bırakıldığı açıkça ifade edilmiştir.

Altıncı madde mesleki özellikteki reklamları içermektedir. Bu reklamları müesseseler uygun gördükleri gazete ve dergilerde yayınlamakta serbest olacaklardır. Ancak; bu şekilde reklam almış olan gazetenin aldığı reklamlar, dördüncü maddede belirtilen “% 50’lik prensibine” göre verilecek “ilan ve reklamlar”ın dikkate alınması suretiyle hesaplarına geçirilecektir.

Yedinci maddede ise; *Türk Basın Birliği ve Ortakları Resmî İlânlar Kolektif Ortaklığı*’nın şubesi bulunmayan yerlerdeki gazete ve dergilerden Başbakanlıkça tâyin olunanlarına verilecek ilanlar, daire ve müesseselerce doğrudan doğruya gönderileceği kararlaştırılmıştır. Sekinci madde de ise bu konuya ilişkin olan bir önceki, yani 13 Eylül 1950 Tarih ve 3/11793 Sayılı kararın yürürlükten kaldırıldığı belirtilmektedir.

Böylece Başbakanlığa sağlanan, resmi ilanların dağıtımını konusundaki takdir hakkını ve gazetelerin sınıflandırılmasını şu şekilde özetlemek mümkündür:

“İstanbul gazeteleri başlıca üç sınıfa ayrılmıştır:

- (1) Yüzde yüz hükümet yanlısı olan gazetelere imtiyazlı bir vaziyet tanınmıştır. Bunlar; *Son Posta, Son Saat, Milliyet* ve *Jamanak*’tır.
- (2) İkinci sınıf gazeteler Halk Partisi yanlısı, yahut sahibi Halk Partili olan gazetelerdir ki bunlar doğrudan doğruya resmi ilanlardan mahrum edilmişlerdir. Bunlar; *Son Telgraf, Gece Postası, Zaman* ve *En Son Dakika*’dır.
- (3) Üçüncü sınıflar, bunlar geri kalan bütün gazetelerdir ki, himayeli gazetelerin 1/3’ü kadar resmi ilan; tirajları ne olursa olsun, eşit şekilde dağıtılacaktır.”³⁷

Söz konusu kararnamede görüleceği üzere; gazete ve dergilerin yaşamasında en önemli kaynaklardan biri olan, “resmi reklam ve ilanların” dağıtımını, neredeyse tamamen Başbakanlığın takdir ve yetkisine bırakılmıştır. Doğal olarak bu durum öncelikle basın âleminde ve kamuoyunda önemli eleştirilere neden olmuştur. Mecliste sıkça gerçekleşen tartışmaların önemli bir bölümü de bu konuya ilişkindir. Nitekim, Demokrat Parti iktidarının resmi ilanlardan % 50’sini -açıkça belirtilmese de, siyasi çıkarlara göre- kendisini destekleyen gazetelere ayırıp, geri kalan bölümün kullanılmasını Başbakan’ın takdirine bırakan bu kararname, İstanbul ve tarafsız gazeteler tarafından şiddetli bir tepkiyle karşılanmıştır.

Bağımsız Muğla Milletvekili ve aynı zamanda *Cumhuriyet* başyazarı Nadir Nadi, “Yandan baskı” başlığı ile kaleme aldığı yazıda iktidarın resmi ilanların dağıtımına ilişkin tuttuğu yolun “akıla-hayale sığmadığını” açıklamakta, bunu şu sözlerle desteklemektedir:

“Yüzde yüz hükümeti tutan gazetelere ayrıcalıklı bir durum yaratılmış olmaktadır. CHP’ni destekleyen gazetelere verilecek ilanlar ise bir kalemde, düşünülüp, taşınılmadan kesilmektedir. Geri kalan gazetelere de bir ay süreyle, hükümet yanlısı gazetelerin 1/3’ü kadar ilan verilecektir. Bir aylık süre zarfında bu gazeteler izlenecek, hükümeti tenkit edenler çıkarsa, onların da ilanı kesilecektir.

“... Hangi fikir köşesinden ele alırsanız alınız, şu kararın arkasında saklı duran bozuk zihniyeti görmemeğe imkân var mıdır? Düşününüz ki, bu tedbire başvuranlar, milletin malını gaspetti diye Halk Partisi’ni suçlandıran bir partinin ileri gelen mensuplarıdır. Doğrudan doğruya millete ait olan ve milletin işi görülsün diye ayrılan bir parayı, hükümet, sırf kendini alkışlatmak uğruna kullanırsa, bu hükümet hakkında vatandaşların nasıl bir hükme varacağını tahmin etmek güç olmamalıdır.

Şu noktayı açıklamalıyım ki, bu satırları resmi ilanlar bahsinde bizim gazeteyi gadre uğramış saydığım için yazıyor değilim. Bilakis bizi birinci kategoriye almadığından ötürü hükümete teşekkür borçluyum...”³⁸

³⁷ *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1951.

³⁸ Nadir Nadi, “Yandan Baskı”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1951.

Nadir Nadi, yılda iki milyon liraya mal olan resmi ilanları gazetelere dağıtmaktansa “Resmi Gazete”de yayınlanması fikrini 1950’de Samet Ağaoğlu’na söylemiş olduğunu, Ağaoğlu’nun ise bu yöntem ile “*fikir hayatının gelişmesine*” yardım kararında oldukları cevabını verdiğini belirterek, şöyle devam etmektedir; “*Fikir hayatının gelişmesi derken, meğer dostum sadece kendi fikirlerini kastediyormuş. Bunları öven gazetelere bol keseden yardım; övmeyen veya tenkit edenlere de ekonomik baskı cezası. Böyle fikir hayatına can feda demez misiniz? Böyle demokrasi anlayışına kurban olmaz mısınız?..*”³⁹

Söz konusu kararname üzerine CHP Meclis Grubunun hazırladığı gensoru önergesi, 1951 yılı Ocak ayından itibaren hükümetin, Türk basınına çıkardığı zorlukları içermesi bakımından önemlidir:

“- Ocak 1951 de başgösteren kağıt buhranı karşısında, Cemal Reşid Eyüboğlu, Bütçe Komisyonunda Başbakan’dan gazeteleri müşkül durumda bırakmamak için ne gibi tedbirler alındığını sormuştur. Bu soruya Başbakan adına cevap veren Samet Ağaoğlu, gazetelerin yaptıkları müracaatın gözönünde tutulduğunu ve fiyatların artmaması için lazım gelen tedbirlerin alınması hakkında İşletmeler Bakanına direktifler verildiğini bildirmiştir. Fakat 27 Ocak’ta kağıt fiyatı 65 kuruştan 80 kuruşa çıkmış ve İşletmeler Bakanı İstanbul’da yaptığı basın toplantısında, keyfiyeti gazetecilere bildirerek, fiyatların artmasını önleyemeyeceğini açıklamıştır. Vaktinde döviz tahsis edilerek kağıt ithali temin edilemediğinden ve İzmit Fabrikası da kağıt ihtiyacının % 43’nü temin edebildiğinden, kağıt kontenjanı tükenmiş, böylece gazeteler büsbütün sıkıştırılmıştır.

- Posta ücretleri dört misli artırılmış, uçak postaları dokuz kuruştan 20 kuruşa çıkarılmış ve gazeteler büsbütün müşkül vaziyette bırakılmıştır.

- 1329 Sayılı Kararname ile gazetelerin yaşamasında büyük rolü olan resmi ilan tevziyatının korkunç bir hercümence tabi tutulması ise memleket gazetelerinden bir çoğunu iflasa sürüklemektedir. Devletin iki milyon lira vererek basının gelişmesini amaç tutan resmi ilan meselesi sadece muvafakat gazetelerine paylaştırılmağa kalkışılmıştır...”⁴⁰

Resmi ilanların dağıtım şekliyle ilgili olarak Gazeteciler Cemiyeti de, Başbakan’a şöyle bir telgraf çekmiştir:

“Resmi ilanların tevzii tarzına dair hükümetin son neşrettiği bir kararnamenin Başbakanlığa verdiği bir selahiyetle, hazine den ödenen ücretlerin gazeteler arasında neşriyatında hükümete taraftar olup olmamak bakımından bir tevzie tabi tutulduğu hayretle görülmüştür.

Basın hürriyet ve istiklaline makus tesiri aşkar olan ve ilan ücretinden kısmen veya tamamen mahrum bırakılmış gazetelerden bir çok azamızın işinden çıkarılmasına da sebebiyet veren bu kararname ve onun tesis etmek istediği bu mahzurlu himaye sisteminin hemen tatbikten kaldırılmasını, matbuat hürriyeti uğrunda bunca mücadelesi kaydedilmiş olan Demokrat Parti Hükümeti Başbakanından ehemmiyetle rica ederiz. Saygılarımızla, Gazeteciler Cemiyeti Reisi, Burhan Felek”⁴¹

Söz konusu gelişmenin bir de iktidarı destekleyen basın cephesinden nasıl görüldüğünü, *Siyaset* gazetesinde konuyla ilgili olarak yapılan açıklamadan anlamaktayız:

“Bütün resmi ilanları bünyesinde toplayacak bir devlet gazetesinin her gün en az 16 sayfa çıkması gerekmektedir. Bu 16 sayfayı basacak gazetenin yıllık olarak tüm masrafları yaklaşık 1,5 milyon lirayı bulacaktır. Oysa senede bütün gazetelere verilen ilan bedeli 1,5-2 milyon lira arasındadır.

Gazetelere verilen ilanların % 75’inin parası, devlet hazinesinden değil müteahhitler tarafından ödenmektedir. Parayı ihaleyi üzerine alan, işi yaptırılan müteahhit hükümet eliyle gazeteğe vermektedir. Hükümet sadece aracıdır. Para A faslından ödenip, B faslından tahsil edildiği için devletin cebinden çıkıyor gibi gözükmektedir.

Dünyanın her yerinde gazetelerin iyi çıkması için hükümet matbuata yardım eder. Böylece gazetelerin iyi çıkmasıyla devlet halka karşı vazifesini yerine getirmektedir. Hükümetlerin gazetelere yardımı bir nevi kamu hizmetidir. Özellikle Türkiye gibi okur-yazar oranının % 30 olduğu ve bu oranın artırılmasında gazetelerin önemli rolünün olduğu ülkelerde bu bir zorunluluktur. Hükümet ülkedeki tüm gazetelere en pratik şekilde destek verme imkanına kavuşmaktadır. CHP hükümetin geliştirdiği tedbirlere kızdığında, bu tür dedikodulara başvurmaktadır.”⁴²

Nihayet 4 Ağustos 1951’de Trabzon Milletvekilleri Cemal Reşit Eyüboğlu ve Hamdi Orhon, Ordu Milletvekili Yusuf Ziya Ortaç ve Mardin Milletvekili M. Kamil Boran; Meclis Başkanlığı’na, Başbakan’ın cevaplandırmasına

³⁹ Nadir Nadi, “Yandan Baskı”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1951.

⁴⁰ *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1951.

⁴¹ *Cumhuriyet*, 5 Ağustos 1951.

⁴² Tekin Erer, “Milletvekillerine Açık Mektup”, *Siyaset*, 20 Temmuz 1951, Sayı: 23.

ilişkin olan şöyle bir gensoru önermesini vermişlerdir: “*Kâğıt sıkıntısı nedeniyle gazetelerin karşılaştığı zorlukların giderilebilmesi için gerekli tedbirlerin alındığı; basın özgürlüğünün sağlanıp korunabilmesi için her türlü maddi ve manevi yardımın yapılmasının hükümet tarafından bir düstur olarak kabul edildiği; resmi ilanların da adil bir şekilde dağıtılması konusunda hükümetin hassas davranacağını belirtildiği, ayrıca 2 Şubat tarihli sözlü soru vesilesiyle başbakan yardımcısının da aynı noktalarda aynı taahhütlerde bulunduğu.*” Ancak tüm bunlara rağmen; ilan dağıtımı hakkındaki son kararnamenin ve uygulanma şeklinin basın özgürlüğünü tehdit eder nitelikte olduğu belirtilmiş, konunun yanıtlanması istenmiştir. Önerge, iç tüzük gereği parti grubunda müzakere edilmiş, DP Meclis Grubu’ndaki müzakereler sırasında da Başbakan Adnan Menderes “*Arttırma ve Eksiltme Kanunu’na göre resmi ilanların neşir ve tevzi salahiyetinin hükümete ait olduğunu*” tekrar etmiş ve “*İktidar değişinceye kadar resmi ilan tevziyatını bu esaslar dâhilinde yapan, partilerin resmi organlarına ve dolayısıyla partilerine senede 750 bin lira irat eden bir partinin, iktidardan ayrıldıktan sonra böyle bir mevzuu gensoru halinde meclise getirmiş olmasını hayretle karşılamış olduğunu*” söylemiştir.⁴³

DP iktidara geldikten sonra resmi ilanların dağıtımı ile ilgili gelişmelere kısaca bakıldığında; ilan dağıtımının belirli ölçülere göre daha iyi biçimde yürütebilmek için önce bir Bakanlar Kurulu kararnamesi çıkarılmış ve ilanların dağıtımı ile ilgili şirketin adı 1950’de “*Resmi İlanlar Şirketi*” olarak değiştirilmiştir. Ancak basında kimi eleştirilerle karşılaşılınca aradan bir yıl geçmeden bu sisteme son verilmiştir. 1951’de yayımlanan yeni bir kararname ile “*resmi ilanların hükümet aracılığı ile ve hükümetin belirlediği ölçülere göre dağıtılması esası*” getirilmiştir. Bununla gazeteler, büyük ve küçük diye iki gruba ayrılmıştır. Ancak ilanların çoğunun büyük gazetelere verilmesi gibi bir zorunluluk öngörülmemiştir. Aksine küçük diye nitelenen gazetelere ve İstanbul dışındaki taşra gazetelerine daha çok ilan verilebilecektir. Kısacası, iktidar karşıtı kabul edilen basına resmi ilan verilmeyecektir. Bu uygulama ile yayınlarını ancak resmi ilanlar alarak, devlet hazinesinden aktarılan paralarla sürdürebilen, “*besleme basın*” olarak adlandırılan gazete türü yaratılmıştır. Bu sistemin kabul edilmesiyle artık iyice bozulan iktidar-basın ilişkileri, DP’nin iktidarda bulunduğu sürece de düzeltilenmemiştir. Üstelik aktarılan devlet parasıyla varlıklarını sürdüren bu basın türü de, toplumsal ve kültürel yaşamda çeşitli sorunlar doğurmuştur. Bu arada Ankara’daki *Zafer* gazetesi gibi İstanbul’da da Demokrat Parti sözcülüğünü yapacak ikinci bir gazetenin çıkartılması için girişimlerde bulunulmuştur. Başbakan Menderes’in bu durumu olumlu karşılamasına karşın diğer bir yayın organına gerek görülmemiş, ancak İş Bankasından alınan kredi ile İstanbul’da *Akın* adlı yeni bir gazetenin çıkartılması sağlanmıştır. Böylece *Akın*, besleme yönteminin tipik bir ürünü olmuştur.⁴⁴

Bu şekilde düşünceler olduğu gibi, *Akın* gazetesine yönelik görüşler hakkında bazı önemli detaylar da gazete sahiplerinden Tekin Erer tarafından açıklanmaktadır. Erer’in belirttiğine göre; *Akın* gazetesi ayda 8-10 bin liralık resmi ilan almaktadır. Zaten herhangi bir şahıs gazete çıkartsa, Başbakanın aracılığı olmasa, normal mevzuat içersinde ve yürürlükte olan kararnameye göre bu miktarda ilan alması mümkündür. Bunun yanında DP’nin veya Başbakan’ın -*birçok çevrelerce bilinenin, yazılanın aksine- Akın’a* maddi bakımdan tek faydası olmamıştır. Tüm bunlara rağmen *Akın* aleyhinde yapılan yayınlar, burada çalışanların bile çok zengin oldukları izlenimini yaratmıştır. Başbakan’ın örtülü ödenekten yüzbinlerce lira yardımda bulunduğu rivayetleri de yaygın bir hal almıştır.⁴⁵

Resmi ilanların gazetelere dağıtımı konusunda görüşlerini açıklayan *Ulus* başyazarı, CHP’li Nihat Erim de, konunun tarihi sürecinden bahsettikten sonra, yapılan son düzenlemelere göre; hükümete muhalefet eden gazetelerin ilanlarının kesildiğini, azaltıldığını, hükümete “*alkış tutan*” ve muhalefete hücum eden gazetelere daha fazla ilan verildiğini öne sürmektedir. Meselenin hukuki olarak izahının iktidar tarafından; “*...Mademki resmi ilan ücretleri devletten çıkmaktadır, hükümete hücum eden gazeteler bu ilanlarla beslenmeyi beklememelidir*” şeklinde yapıldığını iddia eden Erim’e göre; “*... Resmi ve hususi ilanların gayesi, herhangi bir şeyi halka duyurmak, ilgililere duyurmaktır. Bu duyurma işi ne kadar geniş yapılabilirse maksada o derece yaklaşmıştır...*” Bunun için, eğer gazeteler arasında bir tercih yapmak zorunluluğu varsa, elbette en çok satılan gazetelerin tercih edilmesi gerekmektedir. Sonuçta Erim, görüşlerini şöyle özetlemektedir:

⁴³ TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem IX, Cilt 10, Toplantı 2, 23 Kasım 1951, 171-172.

⁴⁴ Şerafettin Turan, *Türk Devrim Tarihi*, 4. Kitap, 2. Bölüm, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960, Ankara: Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, 1999, 106-107.

⁴⁵ Erer, *On Yılın Mücadelesi*, 111-112; Tekin Erer, *Akın*’la ilgili şu hususu da hatırlatmaktadır: “*Ne gariptir ki, Yassıada’da tahsisatı mesture davasında, bize besleme gazete ismini takan gazetecilere binlerce lira ödendiği meydana çıkmış, fakat Akın’a bir kuruş ödenmediği anlaşılmıştır.*” (Örtülü ödenekten *Akın*’a 23.000 lira ödendiği görülmektedir. EK-2)

“... Resmi ilanlar işinde tevzi bakımından hükümete veya tek tek bakanlara yahut resmi müesseselere bir takdir yetkisi tanınmıştır. Fakat unutmamak lazımdır ki, *‘takdir ile keyfilik’* aynı mefhumlar değildir. Danıştay, takdir hakkını keyfilik şeklinde anlayarak verilmiş olan idari kararları iptal etmektedir. Devletin parasını alkışçılara dağıtmak takdir hakkına girmez, keyfilikle izah olunabilir. Hukuk devletinde hiçbir makamın, hiçbir şahsın karar ve fiilleri bir hukuk ve adalet denetiminin dışında kalmaz. Resmi ilanlar gazetelere verildiği zaman makbul ve hukuk bakımından savunulması mümkün olan tek hareket tarzı, en çok satış yapan, yani en çok okunan gazeteleri tercih olabilir. Bu şekilde hareket etmek veya gazeteleri satış ve okunma farkı gözetmeksizin eşit tutmak şöyle dursun, en az satanların tercih edilmesi, resmi ilan paralarını tahsis edildiği maksadın dışında sarf etmektir.”⁴⁶

Ülke basını hakkında iktidarın düşünceleri; 30 Mart 1952 tarihinde, İstanbul’da Park Otelinde yapılan geniş kapsamlı bir basın toplantısında, Başbakan Adnan Menderes tarafından dile getirilmiştir. *“Milliyet, Son Posta, Son Saat, Akın, İstanbul Ekspres, Son Telgraf, Gece Postası, Vakıf, Son Dakika, Zaman, Hergün, Jamanak, Fransızca İstanbul, Vima, Journal Dorian, Apoye Matini, Marmara, Tahidromassalom ve Mizah”* gazeteleri sahiplerinin ve yazı işleri mensuplarının katıldığı bu toplantıda memleket ve basın meseleleri üzerinde samimi bir ortamda görüşmeler yapılmıştır.⁴⁷ Başbakan Adnan Menderes, *Vakıf* gazetesi sahibi Hakkı Tarık Us’un ilettiği resmi ilan ve reklamlar hakkında gazetecilerin beklentisine, şu şekilde yanıt vermiştir;

“... Basının inkişafı yolunda hep birlikte gayret sarf etmemiz yerinde olacaktır. Gazetelerimizi muhtelif bakımlardan nispeten müsavi bir vaziyete getirmek için gayretler sarfı lazım geldiğini görüyorsunuz. Bu sahada resmi ilanların bir kısım gazeteleri himaye ettiği söyleniyor. Gazetelerin resmi ilanlardan faydalananlar veya faydalanmayanlar diye iki kısımda mütalaa edilmesini, müstakiller ve esir gazeteler diye bir tefrik yapılmasını katiyen doğru ve caiz görmüyorum. Basın hürriyeti yukarıda da arz ettiğim gibi büsbütün başka bir meseledir. Resmi ilanların gazetelere verilmemesi, ilk bakışta çok cazip bir teklif gibi gözükür hâlbuki hakikatte manzara bambaşkadır. Birçok gazeteciler muhtelif şartlar neticesi olarak resmi ilanlar desteğinden mahrum kaldıkları takdirde eğer intişar sahasından çekileceklerse, hasbi (*gönüllü*) gibi gözükür böyle bir teklifin başka sebeplere dayanabileceği bir ihtimal olarak zihinlerde belirebilir. Bizim tuttuğumuz yol Türk basınına darlaştırıcı yol değil, tam aksine genişletici yoldur. Birkaç yüz binlik Türk basını tirajının birkaç milyona yükseltilmesi gayesini güden yoldur. Resmi ilanlar bu bakımdan, basınıımızı demokratik inkişafımızla aynı ayarında süratli bir inkişafa mazhar kılmak için ele alınmıştır. Münakale ve tevzi (*Ulaşım ve dağıtım*) kolaylıkları ve ucuzluğu gibi diğer tedbirler, bunu takip etmelidir. Bu tedbirlerin iyi seçilmesinde sizlerin de yardımınıza mazhar olmak, bizim için doğru yolu bulmanın teminatı olur.”⁴⁸

Başbakan’ın son sözlerinde de görüldüğü gibi resmi ilan ve reklamlara ilişkin uygulamada, hükümetçe geliştirilen kararlara ve tedbirlere aynen sadık kalınacaktır. Yani dolaylı olarak Başbakan; *“Hükümet ne derse o olur, o yol doğrudur...”* demiş ve konuyu, Türk basınının gelişmesi için alınan tedbirlere bağlamıştır.

Daha önceleri fazla resmi ilan alan gazetelerden bu imkanın kesilmesi, basında hükümete karşı yeni bir hücum bahanesini oluşturmuş, bu defa da *“... Demokrasinin Menderes’le yürüyemeyeceği, hürriyetlerin baltalandığı, irticanın hortladığı, memleketin geriye gittiği...”* iddiaları başlamıştır. CHP sözcüleri de bağımsız basının bu yazdıklarını onaylamaktadır. Menderes ise bu iddialara; 7 Nisan 1952 tarihinde düzenlenen Antalya DP İl Kongresinde şu cevabı vermiştir: *“Bir avuç insan, kısa bir zaman uzak kaldıkları ikbale kavuşmak için hakikate göz yummayı itiyat edinmiş olarak görünüyorlar...”*⁴⁹

Resmi ilanların dağıtımını hakkında başta Başbakan olmak üzere hükümetin diğer üyelerinin yaptıkları açıklamalar, muhalefeti bir türlü tatmin edememiştir. Bu kapsamda, 30 Mayıs 1952 tarihinde meclis gündemine; *“Van Milletvekili Ferit Melen ve iki arkadaşının, resmî ilân tevziyatındaki yolsuzluk dolayısıyla Başbakan Yardımcısı Samet Ağaoğlu hakkında soruşturma yapılmasına dair önergesi”* getirilmiştir.⁵⁰ Önergede Ferit Melen; öncelikle hükümetin konuya ilişkin olarak yayınladığı kararnamenin ilgili diğer kanunlar ve mevzuatla çelişkilerini belirtmiştir. Kararname hükümlerine göre resmi ilan dağıtım işinin tam anlamıyla hükümetin tekelinde olduğunu ve bunu dilediği gibi kullandığını ifade etmiştir. Hatta konunun artık herhangi bir gizliliğinin de kalmadığını, karanlık bir oyun haline geldiğini vurgulamıştır. Samet Ağaoğlu ise söylenenlerin ve kararname hakkında yapılan değerlendirmenin hatalı olduğunu, başta Cumhurbaşkanı olmak üzere diğer

⁴⁶ *Ulus*, 3 Ekim 1951.

⁴⁷ *Zafer*, 31 Mart 1952.

⁴⁸ *Siyaset*, 5 Nisan 1952, Sayı: 58.

⁴⁹ Erer, *On Yılın Mücadelesi*, 102-103.

⁵⁰ *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, Cilt 15, Toplantı 2, 78. Birleşim, 30 Mayıs 1952, 400-425.

hükümet üyelerinin bunu imzaladıklarını belirterek, yapılan suçlamanın yersiz olduğunu ifade etmiştir. Daha sonra söz alan Sırrı Atalay; bazı rakamsal açıklamalarda bulunarak, Ağaoğlu'nun kelime oyunları ile iktidarı haklı çıkarmaya çalıştığı üzerinde durmuştur. Kırşehir Milletvekili Osman Bölükbaşı'nın dile getirdiği hususlar ise, “resmi reklam ve ilanların dağıtımında” gerçekten büyük öneme sahiptir. Özellikle tarih aralıkları ve belirli gazetelere yapılan yardımlar hakkındaki değerlendirmeleri dikkat çekicidir. Meclis görüşmeleri sonunda; Ferit Melen, Sırrı Atalay ve Hüsnü Akyol tarafından verilen ve müzakeresi yapılan önerenin, Meclis İç Tüzüğü'nün 171 nci maddesine dayanılarak dikkate alınması oylanmış ve reddedilmiştir.⁵¹

Diğer taraftan bağımsız gazetelere yönelik önemli bir iddia, 27 Aralık'ta düzenlenen DP Adana İl Kongresinde, Cihat Baban (DP İzmir M. 1950-1954, DP-Bağımsız-HP İzmir M. 1954-1957) tarafından ortaya atılmıştır. Baban, İstanbul'da yayınlanmakta olan beş tarafsız gazetenin *Hoffer İlanlık Şirketi* ile olan ilişkilerinden bahsetmiş, söz konusu gazetelerin yeterli derecede özel ilanlarla kazanç sağladıklarından, resmi ilan verilse dahi basamayacaklarını söylemiştir.⁵² Daha önce tüm resmi ilanların da bu şirket tarafından dağıtıldığını, bu imkân elinden alınca şirketin zarara uğradığını, şirketin İsrail ile bağlantısının olduğunu, İstanbul'da yayınlanan beş büyük gazetenin de, yayın politikaları bakımından dolaylı olarak bu şirketin sözünden çıkamayacağını belirtmiştir. Başta Cumhuriyet olmak üzere diğer İstanbul gazeteleri de tam bir iftira kabul ettikleri bu sözlerin, Baban tarafından süratle geri alınmasını veya ispat edilmesini bildirmişlerdir. Aksi takdirde Baban'ı şeref ve haysiyetten yoksun bir milletvekili olarak kabul edeceklerini belirtmişlerdir.⁵³ Daha da ileri giderek, Baban'a cevaplandırması amacıyla şu soruları yöneltmişlerdir;

“İlanlık Şirketi İkinci Cihan Harbinde ve sonra bizim gazetelerden, ne şekilde, ne zaman şu tarafı himaye et, bu tarafı himaye et gibi bir talepte bulunmuş ve bizler buna itaat etmişizdir? Yabancı sermayelerin hizmetine amade olarak yaptığımız neşriyat nelerdir, hangileridir, hangi tarihlerde çıkmıştır? Bize verildiğini iddia ettiği direktiflerden bir tekinin olsun metnini, yahut mealini, yahut sadece tarihini istemek en tabii hakkımız değil midir?”⁵⁴

Cihat Baban'ın, söz konusu sorulara yanıtları ve *Cumhuriyet*'in her birini aydınlatmaya yönelik açıklamaları gazetede ayrıntısıyla yer almıştır. *Cumhuriyet*, sorduklarına halen cevap alınamadığını, Cihat Baban'ın iddialarını ispat edemediğini ve bunun beklendiğini belirterek yazıya son vermiştir.⁵⁵ Karşılıklı yapılan bu tartışmada da görüldüğü üzere; resmi veya özel ilan dağıtım işi Tek-Parti döneminden sonra, Demokrat Parti iktidarı süresince de çözülememiş ve hatta daha da içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İktidarın henüz iki yılı yeni dolmaya başladığı halde, konuya ilişkin üç resmi kararname çıkmış ve sorun giderilememiştir. Temel mesele; iktidarı destekleyen veya desteklemesi beklenen, tirajı çok düşük de olsa bir çok gazeteye, dağıtım yapılan ilanlardır. Konu meclise de bu iki yıllık süreçte bir çok defalar getirilmiş, ancak herhangi bir çözüm üretilmemiştir. Sadece ilgili bakanın açıklamalarıyla geçiştirilmiştir. Oysa, ilanlar günümüzde de olduğu gibi kamuoyunu önemli ölçüde etkileyen basın-yayın organlarının hayatta kalabilmesi, varlığını devam ettirebilmesi ile ilgili hassas bir husustur.

Nitekim Başbakan Adnan Menderes, 24 Ekim 1953'te Seyhan Barajının açılış töreninde her zaman olduğu gibi sözü resmi ilan ve reklamların dağıtımına getirerek, şunları hatırlatmıştır:

“... Halk Partisi, resmi ilanların tevzi suretini matbuata görülmemiş bir şiddette baskının delili gibi göstermek hünerini icad etmiştir. Biz resmi ilanları muayyen prensiplere göre dağıtmaktayız. Gazete vardır ki, kendi ilan ettiği gibi tarafsız değil, hatta muhalif de değil, tam manasıyla düşmanca neşriyatı bir gün dahi eksik etmediği halde bugüne kadar o gazeteye ilan vermekteyiz. Dahasını söyleyeyim resmi ilanlar baskısı mı? Eski zamanları bırakınız, çünkü eski zamanlarda Ankara'da *Ulus*'tan başka gazete çıkarmak bile yasaktı. Resmi ilanlar yüzde yüz *Ulus*'un inhisarı (tekeli) altındaydı. İktidara gelinceye kadar *Zafer* gazetesine ilan vermediler. *Ulus* tamamen beslemedir. *Ulus*'a ne hacet, Halk Partisi'nin dahi iliğine kemiğine kadar millet kesesinden beslenmiş bir parti olduğundan kimin şüphesi vardır? Hal böyle iken resmi ilanlar mevzuunda başkaları için ne yüzle besleme tabirini kullanabilirler, buna hayret etmemek mümkün değildir. Beslemenin beslemesi olan *Ulus* gazetesine kendilerini besletenlerin cüretlerine hayret etmemek elden gelmez...”⁵⁶

⁵¹ *Zafer*, 31 Mayıs 1952; *Cumhuriyet*, 31 Mayıs 1952.

⁵² Söz konusu şirket hakkında açıklayıcı bilgi edinmek için, *Kobi Efor Dergisi*, Ekim 2018, “İlanlık Reklam Ajansı, 109 Yaşında” başlıklı röportaja bakınız. Röportajı hazırlayan: Deniz Yanıktaş.

⁵³ *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1952.

⁵⁴ *Cumhuriyet*, 1 Kasım 1952.

⁵⁵ *Cumhuriyet*, 6 Kasım 1952.

⁵⁶ *Cumhuriyet*, 25 Ekim 1953; *Zafer*, 25 Ekim 1953.

2.2. Resmi İlan ve Reklamların Dağıtım Hakkında Yeni Tedbirler

Başbakan Adnan Menderes, resmi ilan ve reklamların dağıtım konusunda, Adana konuşmasındaki görüşteyse de; Bakanlar Kurulu tarafından 11 Kasım 1953'te resmi ilan ve reklamlara dair yeni bir kararname çıkarılmıştır. Bir öncekini yürürlükten kaldıran, 4/1696 Sayılı Kararname; 12 Kasım 1953 tarihli, 8555 Sayılı *Resmi Gazete*'de yayınlanmıştır.⁵⁷

Kararnamenin birinci maddesinde; resmi ilan ve reklamların, fikir ve görüş farkı aranmaksızın gündelik gazetelere verileceği belirtilmektedir. Ancak bu gazetelerin; siyasi karakterleri, fikirleri ve verdikleri haberlerin genellikle kamu menfaatine hizmet eder nitelikte ve bunu gözeten özelliklere sahip olması gerektiği vurgulanmaktadır. İkinci maddede; ilan verilecek gazetelerin "*en az altı aylık yayın hayatını doldurmuş olması*" gerektiği esası getirilmektedir. Ancak etkili ve sağlam bir gazetenin çıkarılabilmesi için gerekli şartlara sahip ve bu amaçla yeterli bir tesise sahip olan, kendi imkânlarıyla varlıklarını en az bir sene sürdürebilecek gazeteler bu esastan muaf tutulabileceklerdir. Üçüncü maddede, ilan verilmeyecek gazetelerin genel özellikleri belirtilmektedir. "*Cumhuriyet ve medeniyet düzenini sarsıcı tahrik ve teşviklerde bulunan; vatandaşlar arasında ayrılık, husumet uyandırmağa çalışan; milli birlik ve dayanışmayı tehdit edici davranan; müstehcen yayın ve şantaj yapan gazetelere ilan verilmeyecektir.*"

Dördüncü maddede; resmi ilanların ve reklamların, gazetelerin belirlenecek kategoriye göre verileceğini aynı kategoriye mensup gazeteler arasında ise fark gözetilmeyeceğini belirtilmektedir. Bu madde yayınlanan kararnamenin en can alıcı maddesidir. Zira kategoriler ve her kategori için tayin edilecek oranlarla ilanların gazetelere verilmiş yolları Başbakanlıkça vazifelendirilecek bir komisyon tarafından tespit edilecektir. Böylece resmi ilan ve reklamların dağıtımını tamamen Başbakanlığın kontrolü altına girmiştir. Kategoriler; gazetelerin baskı miktarları (tirajı), asgari net satışları, ebatları ve fiyatları esas olarak alınarak ve en çok dört çeşit halinde tespit olunabilecektir. Aynı kategoriye sahip gazeteler arasında fark olmayacağı da belirtilmek suretiyle dağıtımın eşit şartlarda yapılacağı vurgulanmak istenmiştir. Beşinci maddede; söz konusu kararnamenin yayınlanmasıyla birlikte, 4 Temmuz 1951 Tarih ve 3/13294 Sayılı kararnamenin, yürürlükten kaldırıldığı; altıncı maddede ise bu kararnamenin yayın tarihi itibarıyla, yani 12 Kasım 1953'de yürürlüğe gireceği belirtilmektedir.

Yine aynı konuyla ilişkili olarak; 21 Kasım 1953 tarihli *Sicilli Tescil Gazetesi*'nde yer aldığına göre "*Türk Basın Birliği ve Ortakları Kollektif Şirketi*" kendisini feshetmiş ve "*Türk Basın Birliği Resmi İlanlar Limited Ortaklığı*"nı kurmuştur. Kuruluş amacı ise şu şekildedir;

"Resmi ilanların ve reklamların hükümetçe verilecek talimat dâhilinde gazeteler arasında tevziine tavassut etmek (*aracı olmak*), '*resmi ilanların tevzii ile hükümet meşgul olmadığı ve bu işle ilgilenmediği takdirde gazete ismi tasrihi suretile gelen ilanları ismi geçen gazetelere vermek, isim tasrih edilmeden gelen ilanları ise hissedarları arasında santim esasına göre müsavatan taksimini temin etmek*', ortaklığın tevziine tavassut ettiği resmi ilanlara ait ücretlerin tahsilini sağlamak, tahsil edilen bu ilan ücretlerini ilan basan gazeteler adına müşterek veya münferit açılacak ve tahsil edildiği zaman ödenecek borç sayılacak bir veya müteaddit cari hesaba kaydetmek ve fıkrasındaki cari hesap matluplarından tahsil edilen paraları 27. maddeye aykırı olmayacak (*bu madde ortaklığın resmi makamlar ve üçüncü şahıslara karşı sorumluluklarını düzenlemektedir*) ve bir gazetenin koyduğu ilan ücretlerini aşmıyacak surette müstahaklarına tevzi ve tediye etmek..."⁵⁸

1953-1957 yılları arasında, resmi ilan ve reklamlarla ilgili olarak başka bir kararname çıkmamış, ancak kamuoyunda, basında ve meclis görüşmelerinde konu sıkça dile getirilmiş ve tartışılmıştır. Dönemin basınından izlendiği kadarıyla, resmen tartışılmayan hususlar da "*fısıltı gazetesi*" mahiyetinde yayılma imkânı bulmuştur.

Bu arada 7-9 Mart 1954 tarihlerinde yapılan hararetli meclis görüşmeleri sonrasında; "*Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkındaki kanun tasarısı*" kabul edilmiş ve 1950 yılında çıkartılan 5680 Sayılı Basın Kanunu, seçimlerden hemen önce önemli değişikliklere uğramıştır. Buna ilave olarak eski kanunun 36. Md. de değiştirilmiştir.⁵⁹ Ayrıca bu esnada Türk Ceza Kanunu, 161. Md.'de yapılan düzenleme de tamamen basın

⁵⁷ *Resmi Gazete*, 12 Kasım 1953, Sayı: 8555.

⁵⁸ Fatma Gökçen Atuk, "Medya ve İktidar İlişkisi Bağlamında Demokrat Parti'nin İlan ve Reklam Politikaları", (Sicilli Tescil Gazetesi No: 50285), *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, Ocak 2020, 546.

⁵⁹ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IX, Cilt 29, İçtima 4, 7 Mart 1954, 386-431; 8 Mart 1954, 451-526; 9 Mart 1954, 530-572. *Resmi Gazete*, 17 Mart 1954, Sayı: 8660; "6334 Sayılı Kanun, *Neşir Yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkında Kanun*, Kabul Tarihi: 9 Mart 1954", "6337 Sayılı Kanun, *Basın kanununun 36. Maddesinin değiştirilmesi hakkında Kanun*, Kabul Tarihi: 9 Mart 1954"

yoluyla işlenebilecek suçlara yöneliktir.⁶⁰ Böylece 1954 yılından itibaren Basın ve Ceza Kanunlarında yapılan kısmi değişikliklerle, basının ceza alması kolaylaştığı gibi verilen cezaların miktarı da artırılmıştır. Söz konusu değişiklikler sadece hukuki alanla sınırlı kalmamıştır. Hükümet, resmi ilanların dağıtımını gibi mali olanakları kullanarak da basın üzerinde etkili olmayı denemiştir.⁶¹ DP bu yolda ilerledikçe, basın da yeni yollar bularak muhalefet yapmaya devam ettiği gibi CHP’ye sempatisi olmayan basın bile DP karşıtlığına yönelmiştir.⁶²

3. Üçüncü Menderes Hükümeti Dönemi (17 Mayıs 1954 - 9 Aralık 1955)

Adnan Menderes’in kurmuş olduğu yeni hükümet 17 Mayıs’ta teşkil edilmiş, ilk toplantısını da aynı gün yapmıştır. Hükümet programı, 24-26 Mayıs 1954 tarihlerinde Meclise sunulmuştur. 541 milletvekilinden, 520’si oylamaya katılmış 491’i lehte oy vermiş, böylece yeni kurulan hükümet güvenoyu almıştır.⁶³

Düzenli olarak tuttuğu notlarında (Haziran 1954) Nihat Erim, yeni yapılan milletvekili seçimlerinden hemen sonraki gelişmeler çerçevesinde basının durumunu şöyle açıklamaktadır:

“Adnan Menderes’in demokrasiye ve siyasi ahlaka en ağır uygulaması, gazetelere yaptığı muameledir. Resmi ilanlar, kredi, döviz kolaylığı yolundan gazeteleri satın almıştır. Bu durumda, piyasaya bir sürü satışı dahi olmayan gazete çıkmış, bunlar ayda 10 ila 20 şer bin liralık resmi ilan alımına başlamışlar ve devam etmektedirler. Resmi ilana muhtaç olmayan bazı zengin ve satış oranları yüksek olan gazeteler ise değişik usullerle yaptırım altına alınmıştır.”

Erim, resmi ilanlara ihtiyacı fazla olmayan, tirajları yüksek *Hürriyet*, *Cumhuriyet*, *Vatan*, *Akşam*, *Yeni İstanbul* ve *Yeni Sabah* gazetelerinin durumları hakkında da detaylı bilgiler vermektedir. O’na göre Menderes’in memlekete en büyük kötülüğü; kalem sahiplerini satılır, kiralanır olmaya alıştırmasıdır. Özellikle resmi ilan olayı, tamamen tenkidi azaltmak, denetimi kaldırmak ve menfaat sağlamak için uygulanmaktadır. Başbakan, meclis görüşmelerinde de bu durumu açıkça dile getirmektedir. Resmi ilanlar keyfi olarak dağıtılmaktadır. Başbakan çok kızdığı gazetelere hiç ilan dağıtmamakta, satışı çok az olan, fakat kendisine dalkavukluk eden gazetelere ayda 10 ila 20 bin lira arası ilan parası vermektedir. İstanbul ve Ankara’da satışları 3-5 bin hatta daha az olan 10-15 gazete tamamen resmi ilanla yaşamaktadır. Menderes’e çok yakın olan Dr. Mükerrrem Sarol’un (DP İstanbul M.) çıkardığı *Türk Sesi* gazetesine, iş adamları sadece iktidara yaranmak için ilan vermektedir. Erim, resmi ilan işinin CHP içinde de tahribata neden olduğunu, Cavit Oral’ın *Hürses*’i, Cemil Sait Barlas’ın da *Son Havadis*’i çıkarmak için Adnan Menderes’e yanaşmak durumunda kaldıklarını iddia etmektedir.⁶⁴

1954 yılının Haziran ayı sonunda meclisteki “Seçim Kanunu” çalışmaları devam ederken, “Resmi ilan ve reklamlar” konusu tartışmaya açılmıştır. Başbakan Adnan Menderes’in açıklamaları, DP’nin konuya ilişkin görüşlerini net bir şekilde ortaya koymaktadır. Özellikle CHP döneminde yapılan uygulamalar hakkındaki ifadeleri dikkate değerdir:

“... İki de bir de çok söylendi, resmi ilan tevziatı şöyle oldu böyle oldu... Çok hamiyetli Halk Partili gazete sahipleri, bu tevzide adaletli olamayan resmi ilanları, bir hamiyet ve vicdan protestosu mahiyetinde reddetmediler. Onlar, bunun gayri meşruluğuna tevzideki adaletsizliğe kani değillerdir. Bilakis onlar tevziatı adil bulmakta ve kabul etmektedirler. Resmi ilan tevziatını bu derecelerde ele almış, hatta seçimlere gelinceye kadar mücadelelerin tek silahı haline getirmiş olan bir parti, gönül arzu eder ki, kendi mensubu olan gazetecilere adil olmadığını bu derece haykırarak ilan ettiğimiz bu resmi ilanları asla almayınız, kötü bir vaziyete düşeriz desin, fakat öyle söylemek ahlakiliğini gösteremediler arkadaşlar...”

Zafer’e, 1950 senesine gelinceye kadar, o da seçimlerden ancak bir iki ay evvel resmi ilanlardan bir tutam tuz mahiyetinde olmak üzere para verdiler. *Ulus* ise 600-700 bin lira alıyordu. Hal böyle iken, iktidardan düştükleri gün, resmi ilan meselesini, mal bulmuş magribi gibi ele aldılar, sanki bir cankurtaranmış gibi ele

⁶⁰ *Resmi Gazete*, 16 Mart 1954, Sayı: 8659; “6329 Sayılı Kanun, Kabul Tarihi: 7 Mart 1954”; **Madde 161**. Harb esnasında âmmenin telâş ve heyecanını mucip olacak veya halkın maneviyatını kıracak veya düşman karşısında memleketin mukavemetini azaltacak şekilde asılsız, mübalâğalı veya maksadı mahsusa müstenit havadis veya haberler yayan veya nakleden veya millî menfaatlere zarar verecek her hangi bir faaliyette bulunan kimse beş seneden aşağı olmamak üzere ağır hapis cezasıyla cezalandırılır... Sulh zamanında âmmenin telâş ve heyecanını mucip olacak şekilde asılsız, mübalâğalı veya maksadı mahsusa müstenit havadis veya haber yayan veya nakleden veya millî menfaatlere zarar verecek herhangi bir faaliyette bulunan kimse altı aydan iki seneye kadar hapis ve 500 liradan 5.000 liraya kadar ağır para cezasıyla cezalandırılır...”

⁶¹ Nihat Erim, *Günlükler 1925-1979*, Cilt 2, Haz. Ahmet Demirel, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005, 590.

⁶² Tanel Demirel, *Türkiye’nin Uzun On Yılı*, Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs Darbesi, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016, 201.

⁶³ *Cumhuriyet*, 25-27 Mayıs 1954; *Zafer*, 25-26 Mayıs 1954.

⁶⁴ Erim, *Günlükler Cilt I (1925-1979)*, (Haziran 1954 Tarihli notunda), 524-529.

aldılar, ... mücadelelerinin tek silahı haline getirdiler... Allaha çok şükür, dostlar sağ olsun, mevcut olanı, hattâ olmıyanı millete ilân ve ithamda bir rütbe birbirlerinden geri kalmadılar. Bu rütbe birbirinden tekâsül göstermediler, bize atfettiklerinde, yaptıklarımız değil, fakat yapmadıklarımız büyük ekseriyeti teşkil etmekte idi.”⁶⁵

3.1. İktidar-Muhalefet Yakınlaşması ve Yeni Yılın Getirdikleri

Yeni yılın ilk günleri partiler arası münasebetlerin yeniden düzenlenmesi amacıyla, 2 Ocak 1955'te yapılan CHP Parti Meclisi toplantısında öncelik verilen hususlardan biri de basınla ilgilidir. Basın kanunu ve mahkûm gazeteciler konusunda söz alan Meclis üyeleri, mahkûm gazeteciler için bir af değil, basın kanununun tamamen değiştirilip, basın hürriyetinin teminat altına alınması isteğinde bulunmuşlardır. Affı sağlamak için de bir pazarlığa girişilmemesinde ısrar etmişlerdir. Muhalefetin denetim vazifesini yapabilmesi için hür bir basına ihtiyaç olduğunu, ceza kanununun da basınla ilgili maddelerinin demokratik anlayışa göre değiştirilmesini istemişlerdir. Toplantı sonrası yayınlanan bildiri de şu hususlar yer almaktadır:

“... Basınla ilgili kanunlar ve bunların tatbik şekli serbest tenkidin hududunu tamamen daraltmıştır... Resmi ilanların tevzi şekli, hususi ilanların tesir altında tutulması, kağıt ve diğer ithal malı malzeme tevziinin iktidarın takdirine bağlı kalması, basını bu yönden de ağır bir baskı altında tutmaktadır. Bugünkü basın rejimi neticesi olarak en yaşlı ve en tecrübelisinden en gencine kadar tenkit yolundaki bir çok gazeteciler ya hüküm giymiş, ya mevkuf veya takip altında bulunmaktadır. Bu şartlar altında serbest tenkidin yapılabilmesi mümkün olamaz. Açık ve resmi taahhütlere rağmen radyonun tek taraflı ve siyasi bir vasita olarak kullanılması devam etmektedir...”⁶⁶

Aynı günlere rastlayan notlarında Nihat Erim de; “Resmi ilanlar” konusunda yapmış olduğu girişimler ve düşüncelerini açıklamaktadır. Mükerrer Sarol’un, resmi ilanlar konusunda bankalara kendisinin emir verdiğini, her ay listelerin tanzim edildiğini, İş Bankası ve Akbank’a bile emirle ilan verdiklerini açıkça anlattığını belirtmektedir. Sarol, Nihat Erim’in bu konudaki sıkıntısını bildiğinden, “Müzayede ilanlarını koymaktan çekinirsiniz belki, resmi ilan aldığınız belli olmasın, şimdilik bankalara emir vereyim, onların ilanları size gönderilsin” deyince; Erim de şu şekilde cevap vermiştir:

“Ben üç defa teklif edildiği halde bugüne kadar resmi ilan almadım. Şimdi şartlar değişti, alacağım. Ama gizli değil, açıkça. İlk fırsatta gazetemde okuyuculara haber vereceğim. Resmi ilan benim gazetemin hakkı. Bir kuruluşluk resmi ilan almadım, türlü baskılara göğüs gererek gazeteyi yaşattım. Demek ki hususi ilan ve satış gazeteyi yaşıyor. Ankara’daki gazetelerin her birinden çok resmi ilan benim hakkım. Devletin parası.. Ama hakkaniyete uygun nispet dâhilinde isterim.”

Fakat bu konuşmadan bir şey çıkmadığını, yeni hazırlanmakta olan bir kararnamede, resmi ilan işinin baskı sayısına göre yeniden düzenleneceği konusunun öğrenildiğini, bu durumda *Zafer*’in birinci sırada, *Halkçı*’nın da ikinci sırada olacağını, beslemelerin de baskı miktarına göre ilan alabileceklerini belirtmektedir.⁶⁷ Erim, 22 Şubat 1955’te ki notunda ise Menderes’le yakınlaşması ve Sarol ile görüşmelerinin amacı hakkında da bilgi vermektedir. Söz konusu yakınlaşma ve görüşmeler her ne kadar İnönü’nün bilgisi dâhilinde ise de, bu konuda parti içi dedikoduların önüne geçilememiştir. Bu süreçte İnönü ile aralarında yaşanan bir sohbet esnasında, siyasi ilişkilerin yanında resmi ilanlar konusu da gündeme gelince, Erim şunları söylemiştir:

“... Resmi ilan almayı dedikodu mevzuu yapıyorlar. Benim gazetem satış ve özel ilan geliriyle yaşıyor. Resmi ilan almayan gazete var mı? Bana teminat verdiler. Tiraja göre verecekler. Yağma mı var? Ben resmi ilan almayacağım, ama parti *Ulus*’u çıkaracak, o resmi ilan alacak? Diğer taraftan, dün ben resmi ilan almadığım devirde gazeteler üzerinde belli başlı baskı vasıtası resmi ilan idi. Şimdi öyle mi? Gazetenin kâğıdı ve mürekkebi bile hükümetin her seferinde müsaadesi ile alınabiliyor. Hâkim teminatı yok. Cezaya adeta Başbakan hükmediyor. Bu durumda resmi ilan baskıların başlıcası değil, aynı ehemmiyette diğerleri arasında biri oluyor. Öteki baskılar bir gazeteyi öldürmeye kâfi. Bizim mahkûmiyetlerde ısrar etselerdi ve yenilerini getirtilerdi beni mahvederlerdi. Bu silah ellerindeyken başka baskının ne ehemmiyeti var? Resmi ilan almamakla baskıdan kurtulamadığımızı göre hiç olmazsa alırız ve müesseseyi maddeten takviye ederiz. Tekrar ediyorum. Türkiye’de çıkan gazeteler içinde bugün benden ileri muhalefet yapan yok. Şu halde daha ne istiyorlar benden...”⁶⁸

⁶⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt 1, İçtima Fevkalade, On beşinci Birleşim, 30.6.1954; 318-319.

⁶⁶ Cumhuriyet, 3-5 Ocak 1955.

⁶⁷ Erim, *Günlükler Cilt II (1925-1979)*, 589-591.

⁶⁸ Erim, *Günlükler Cilt II (1925-1979)*, 598.

Avni Başman'ın (Yazar, DP İzmir M. -1950-, DP'nin ilk Milli Eğitim Bakanı) belirttiğine göre aynı günlerde; gazetelerde yer alan bazı haberlerden Hükümetin yeni bir ihale kanunu tasarısı hazırladığı anlaşılmaktadır. Yeni tasarıya göre halen yürürlükte olan eski kanunun ilana ait hükmü değiştirilmekte, ilan işi tamamen Bakanlar Kurulunun takdir ve yetkisine bırakılmaktadır. *Yani mevcut kanunun ilân hakkındaki hükmünün halen fiilen tatbik edilen şekli, hükümet tarafından kanunlaştırılmak istenmektedir.* Mevcut uygulama aslında, bir kanun maddesinin belirli ve açık maksadının çerçevesi genişletilerek gazetelere Hükümetçe tespit edilen bir ölçüye göre resmi ilan dağıtmak, böylece, para yardımı yapmaktan başka bir şey değildir. *Eksiltme, Arttırma ve İhale Kanunu*; devlete ve kamu teşkilatlarına ait ihalelerin, mümkün olduğu kadar çok rakip çıkararak, kamu menfaatine en uygun şekilde yapılması için doğal olarak, en çok yayılan, en çok okunan gazetelerle ilan edilmesini istemektedir. Kanunun ilana dair maddesinin yegâne maksadı bundan ibarettir. Bu amaca, uygulamada kapsamı genişletilerek, gazetelere para yardımı yapmak için kanunî bir dayanak mahiyeti de kazandırılmıştır. 1950'den beri, Meclis içinde ve dışında, birçok tenkitlere uğrayıp bir kaç şekil değiştirdikten sonra şimdiki tarzda karar kılan bu yardımı savunanlar daima şu fikir üzerinde durmuşlardır:

“İstanbul'da çoktan beri yerleşmiş, kuvvetli sermayeye ve ticari ilanlara dayanan nisbeten yüksek tirajlı bir kaç gazete memlekette fiilî bir haber-verme ve fikir-yayma tekeli kurmuşlardır. Gerçekten de gazetecilik büyük bir endüstri işidir. Küçük sermaye ile gazete çıkarmak imkânsız gibi bir şeydir, çıkarılabilenler, büyük gazetelerin yanında, tutunup yaşayamaz, nitekim yaşayamadıkları da göz önündedir. Halk olan-biteni bir kaç büyük gazeteden öğrenmek zorunda kalmakta, o gazeteler de hadiseleri kendi öz menfaatlerine ve güttükleri özel politikaya göre yorumlamaktadırlar. Hükümet kamuoyunu bunların baskısından kurtarmak için az tirajlı gazeteleri himaye etmek, memleketin her yerinde yeniden gazeteler çıkmasını teşvik etmek istemektedir. Resmî ilânları dağıtırken bu maksadı göz önünde tutmakta memleket için fayda görmektedir.⁶⁹

Bu fikre dayanan himaye ve teşvik politikasının beş yıllık uygulaması sonucu birkaç gazete güçlenmiş, bir iki gazete de yeniden kurulup iyice tutunmuş ise de arada, resmi ilândan çok faydalanan bazı gazeteler de öyle bir rağbetsizliğe uğramıştır ki ancak o ilânların parası ile yaşayabilmektedirler. Resmi ilan dağıtımına, daha baştan, olumsuz tavır almış olan gazete ise (*Hürriyet*) bugün Türkiye'nin en yüksek tirajlı havadis-yayma vasıtasıdır. Bazı gazeteler de vardır ki bol bol ilân bedeli aldıkları halde sürümleri hiç artmamaktadır. İşin artık herkesce bilinen gerçeği şudur ki; radyoyu doğrudan doğruya idare eden hükümet, bir taraftan gazete kâğıtlarının, diğer taraftan resmî ilânların dağıtımını kendi elinde tutmak suretiyle, gazeteleri de nüfuzu altına alarak, memlekette *haber verme ve fikir yayma* vasıtalarını toptan ve devamlı surette kontrol altında bulundurmaya istemekte ve bu siyaseti memleket için hayırlı görmektedir. Ancak bu demokratik bir çözüm değildir. Uygulamalar göstermektedir ki; bu yöntemin özellikle manevi zararı, siyasî faydasından çok daha üstündür. Gazete alan ve takip eden halk kitlesinin; hükümetin işleri, izlediği politika, bunun memleketin toplumsal yaşamında yaptığı etkiler, mahalli idare işlerinin seyri ve gazetelerle hükümet arasındaki ilişkiler hakkında gerçekten isabetli sezisleri vardır. Hangi gazeteye, hangi gazetenin hangi haberlerine, hangi yazarın hangi fikirlerine inanılabileceğini rahatlıkla anlamakta ve okuyacağı gazeteleri ona göre seçmektedir. Bu çerçevede Avni Başman'ın önerisi şudur:

“... Hükümet basını himaye etmek istiyorsa gazetelerin ucuz ve bol kâğıt bulmalarına imkân verecek tedbirler almalı, kâğıdın dağıtımını Gazeteciler Cemiyetine bırakmalı, gazetelerin kolayca haber almalarına, serbestçe fikir yaymalarına engel olan şeyleri de kaldırmalıdır.

“...Yeni ihale kanunu tasarısı, hükümetin resmi ilanlar derdinden ve sorumluluğundan kurtulması için çok elverişli bir fırsat da olabilecektir. Yeni tasarıya “*Bu kanunun çerçevesi içine giren her türlü eksiltme ve arttırmaya ait ilânlar Resmî Gazetenin ‘İlân İlâvesi’ ile neşrolunur*” kapsamında bir madde konulması yeterlidir.”⁷⁰

4. Dördüncü Menderes Hükümeti Dönemi (9 Aralık 1955-25 Kasım 1957)

10 Aralık 1955 günü basında, görevden çekilen hükümetin yerine kurulan, Dördüncü Menderes Hükümeti'nin haberleri yer almaktadır. Yeni hükümet, 15 Aralık 1955 tarihinde Büyük Millet Meclisi'nde yapılan oylamada; 398'e karşı 58 muhalif oyla güven almış ve göreve başlamıştır.⁷¹

Meclis Bütçe Komisyonu'nda 26 Aralık'ta başlayan görüşmelerde, 3 Ocak'ta sıra Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğünün bütçesine gelmiştir. Ocak ayı ile beraber yılın ilk günlerinden itibaren gene gündemdeki konu

⁶⁹ Avni Başman, “Basın hürriyeti ve resmi ilanlar”, *AKİS*, Sayı: 51, 30 Nisan 1955; 11.

⁷⁰ Başman, “Basın hürriyeti ve resmi ilanlar”.

⁷¹ *Cumhuriyet*, 10-17 Aralık 1955; *Zafer*, 10 Aralık 1955.

"basın hürriyeti", "ispat hakkı" ve "laiklik"tir. Görüşmeler esnasında söz alan konuşmacılar özellikle resmi ilanlar konusu üzerinde önemle durmuşlardır.⁷² Zira konu, henüz herkesin arzuladığı şekilde tam olarak çözümlenememiş ve basını huzursuz eden yegâne mesele halinde ortadadır.

4.1. Resmi İlanların Dağıtım Hakkında Meclis Görüşmeleri

"Basın Hürriyeti" konusuna ilişkin, 16 Ocak 1956 tarihli Meclis görüşmeleri esnasında; Kars Milletvekili Sırrı Atalay'ın, "devletin verdiği resmi ilan bedelleri ve bu ilânların dağıtım ölçüleri"nin ne olduğuna dair Başbakan'a yönelttiği soruya, Devlet Bakanı Emin Kalafat'ın yanıtı önemli ipuçları vermektedir. Sırrı Atalay'ın Başbakan tarafından cevaplandırılması amacıyla yönelttiği sorular şunlardır:

1. 2 Mayıs 1954'ten, 12 Kasım 1955 tarihine kadar İstanbul, İzmir ve Ankara'da intişar eden ve etmiş olan gazete ve mecmualara ne miktar resmi ilan verilmiştir?
2. Bunların karşılıkları ayrı ayrı kaçır liradır?
3. Gazete ve mecmualara resmî ilân tevziyatı bu vilâyetlerde hangi ölçülere dayanılarak yapılmaktadır?"

Başbakan adına Devlet Bakanı ve Çanakkale Milletvekili Emin Kalafat, yöneltilen soruları özetle şu şekilde yanıtlamıştır:

"... 2 Mayıs 1954'ten 12 Kasım 1955 tarihine kadar İstanbul, İzmir ve Ankara'da intişar etmekte bulunan gazetelerde yayımlanan resmi ilân karşılığı olarak tevzi edilen para miktarı: Ankara'da 2.419.331,73 lira; İstanbul'da 5.166.363,98 lira; İzmir'de 1.018.969,87 lira; olmak üzere, Toplam: 8.604.666,58 liradır. Gazetelere resmî ilân tevziyatı *Resmî Gazetenin* 12 Kasım 1953 Tarih ve 8555 Sayılı nüshasında neşredilen 1696 Sayılı Kararnamenin dördüncü maddesinde tesbit edilen esas ve nispetlere göre tevzi edilmektedir..."⁷³

İlgili belgelerin incelenmesinde de görülmüştür ki; Ankara'da *Zafer* gazetesinin almış olduğu ilan bedeli 1.048.310,75 lira, diğerlerinin ki bunun en fazla 1/3'ü kadardır. İstanbul'da ise *Cumhuriyet* gazetesi 475.738 lira ile ilk sıradadır. Ancak Meclis görüşmelerinde dile getirilen hususların aydınlatılması amacıyla, *Cumhuriyet* gazetesi bir açıklama yapmak zorunda kalmıştır. Söz konusu açıklama; "*Resmi İlanlar*" hakkında detaylı bilgiler içerdiğinden aynen alıntılanmıştır;

"... Sayın Bakanın izahatına göre, İstanbul'da 2 Mayıs 1954 ile 12 Kasım 1955 tarihleri arasında en fazla resmi ilan alan gazete, 475 bin küsur lira ile *Cumhuriyet*'tir.

Bu bahiste, evvelki günkü celsede cereyan eden konuşmalardan anladık ki, ne Emin Kalafat dostumuz, ne de sayın milletvekilleri, öteden beri müzmin bir dert halini alan resmi ilanlar işinde kafi vuzühla (*açıklıkla*) bir malumat sahibi olamamışlardır. Binaenaleyh kendi hesabımıza, vaziyeti şöylece izah etmeyi umumi efkarı tenvir (*aydınlatma*) bakımından lüzumlu buluyoruz:

Evvela, Resmi İlanlar Müessesesini ikiye ayırmak lazımdır. Bunlardan biri, doğrudan doğruya devlet ihalelerine, müzayedelerine, münakaşalarına dahil olan ilanlardır. (Yol, köprü inşaatı, su yolları tamiri vesaire gibi...) ki bedelleri Hazine'den ödenmektedir.

Diğerleri dolayısıyla devletle alakalı, yani bir kısım sermayesine devlet iştiraki olan ticari müesseselerin ilanlarıdır (*Ziraat Bankası, Vakıflar Bankası, Sümerbank, Emlak Bankası, Emniyet Sandığı, Milli Piyango vesaire gibi...*) ki, bu müesseselerin ilanları 1954 senesine kadar hususi İlanlık Şirketleri tarafından gazetelere gönderilir ve parası ödenirken, III. Adnan Menderes Hükümetinin bir kararı ile 1954 yılından itibaren Resmi İlanlar Şirketi kanalı ile verilmeğe ve bedeli de gene bu kanalla ödenmeğe başlanmıştır. Büyük Millet Meclisindeki müzakereler sırasında bu iki çeşit resmi ilan birbirine karıştırılmış gibi görünüyor.

Esas itibarıyla, hakiki resmi ilanlar birincileridir ve tevzie tabi olanlar da onlardır. İkinciler ise gazetelere sadece Resmi İlanlar Şirketi kanalı ile gönderilir. Fakat ilan sahibi müesseseler hangi gazetede neşrini istiyorlarsa onu ismiyle tasrih ederler. Bunları hükümet tevzi etmez ve bedelini hükümet ödemez.

Resmi İlanlar Şirketi, hesaplarında ve faturalarında, bu iki ayrı çeşit ilanı, ister istemez toptan hesap eder. Böylece de resmi ilan tevziinde (*dağıtımında*) *Cumhuriyet*, İstanbul gazeteleri arasında baş mevki işgal etmiş görünür. İşin doğrusunda ise, Sayın Emin Kalafat'ın ağzından gazetemize verildiğini duyduğunuz 475 bin küsur liranın % 90'ı yukarıda isimlerini verdiğimiz müessese ilanlarıdır ve bunlar tarife olarak da tamamıyla hususi ilan veren firmaların ücretine tabidirler. Büyük Millet Meclisine verilmek icap eden izahat, parası doğrudan doğruya devlet tarafından ödenen ilanlara münhasır olmalıydı ve bu ikincileri ayırarak yapılmalıydı. Sayın milletvekilleri hakiki rakamları ancak o zaman anlıyacaktılar ve hiç şüphesiz, bugünkünden çok daha büyük hayretler içinde kalacaklardı."⁷⁴

⁷² *Cumhuriyet*, 4 Ocak 1956; *Zafer*, 2 Ocak 1956.

⁷³ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem X, Cilt 3, İçtima 2, 24. İnikat, 16 Ocak 1956, 117-123.

⁷⁴ *Cumhuriyet*, 18 Ocak 1956.

Kamuoyunun aydınlanması amacıyla, resmi ilanlar konusunda *Cumhuriyet* gazetesince yapılan açıklama gerçekten çok önemlidir. Zira, bu husus DP'nin iktidara gelişi itibarıyla açıkça belirlenemeyen, çoğu zaman kamuoyunun, hatta üst düzey yetkililerin bile yanılmasına neden olan bir mevzudur. Demokrat Parti, iktidarı süresince bu konuda birçok kararname çıkararak, kendi menfaatleri doğrultusunda durumu yönlendirmek istemiştir. Kimi zaman Başbakan bile net olarak, “*ilanların dağıtımının hükümetin istediği şekilde*” olacağı hakkında açıklamalarda bulunmuştur. Aslında DP, belki de dillendirildiği gibi ve masum bir şekilde basın organlarının çoğalmasını, yaygınlaşmasını istemektedir. Doğal olarak kendisini destekler tarzda olanlar da tercihidir. Ancak bazı basın organları işi gerçekten rayından çıkararak, kimi zaman “*kraldan çok kralcı*” olmuşlar, kimi zaman da dengesiz, anlamsız bir desteği partiye sağlamaya çalışmışlardır. Dolayısıyla hükümetin bu konuyla fazlaca ilgilenmesi, başta muhalefet olmak üzere, muhalif ve özellikle tarafsız basının tepkisini çekmiştir. Neticede ortada maddi bir durum vardır ve basın organlarının önemli bir bölümü de yaşam/varlık mücadelesi vermektedir. Doğal olarak bu durumda dengeyi sağlamak güçtür. Zaten DP ileri gelenlerinin bile hatıralarında yapılan incelemede bu husus açıkça ortaya çıkmaktadır.

Demokrat Parti Genel İdare Kurulunun, Cumhurbaşkanı Bayar'ın da hazır bulunduğu 31 Ocak 1956 günkü toplantısında Cumhurbaşkanı'nın temas ettiği konulardan biri de basın meselesidir.⁷⁵ Bayar, basının ittifak halinde iktidar aleyhtarlığı yaptığını, buna karşı DP'nin de tedbir alması gerektiğini anlatmış ve şunları söylemiştir:

“Gazetecilere maliyet fiyatı üzerinden kâğıt veriyoruz. Onlar da aldıkları kâğıtları karaborsada satıyorlar. Kilosunu 60 kuruşa aldıkları kâğıdı piyasada 150 kuruşa satıyorlarmış, bunu bana son defa İstanbul'da anlattılar...”

“... Resmi ilanlara gelince; *Cumhuriyet* gazetesi 18 ay zarfında 475 bin liralık resmi ilan almış. Bu adamların ceplerine yüzbinlerce lirayı açıktan koymakta ne gibi mecburiyet var? Vilayetlerde tek yaprak halinde gazeteler yayınlanıyor. Bütün bunlar resmi ilan almak içindir. Bu paraları bu adamların ceplerine koymaya esasen hakkımız da yoktur. Zaten, insanları ve hele gazeteciyi maddeten mükâfatlandırmak yoluyla insafa getirmeye çalışmanın beyhude olduğu tecrübe edilmiştir. Biz dürüst hareket etmeliyiz ve bu yersiz uygulamaların hepsini kaldırmalıyız...”

“...Basının bir başka tarafı daha var; gazetelere milyonlarca döviz veriyoruz. Baldır-bacak resimleri yayınlamaları ve bize hücum etmeleri için mi bunu yapıyoruz?”

Cumhurbaşkanının konuşmasından sonra konu üzerinde müzakere açılmış; katılanlar bu görüşleri onaylamışlardır. Aynı gün öğleden sonra devam eden toplantıda Başbakan, resmi ilanlar hakkında alınacak tedbirlerin Bayar'ın belirttiği çerçevede çözümleneceğini açıklayınca, grubun da bunu sabırsızlıkla beklediği görülmüştür.⁷⁶

4.2. Gazete Sayfalarında Sınırlandırma ve İlanlarla İlgili Yeni Gelişmeler

1956 yılının ilk aylarında “*ilanlar ve reklamların*” dağıtımı, basın organlarına sağlanan kâğıt ve matbaa yedek parçaları ile döviz desteği açıklamaları sonrası, 9 Şubat 1956 tarihinde, Hükümet; “*Milli Korunma Kanunu*”nun kendisine tanıdığı yetkiye dayanarak, günlük gazete sayfalarının ebatları hakkında bir kararname yayınlamıştır. Söz konusu kararnamenin önemli maddeleri özetle şu şekildedir;

“Sayfa sayıları belirlenen ebatlar çerçevesinde 6 ile 8 arasında sınırlandırılmıştır. Gazete satışlarında % 25'ten fazla iade kabul edilmeyecektir. Piyango ve diğer ikramileri veren gazeteler SEKA'dan kâğıt talep edemeyecekler ve bunların döviz talepleri de karşılanmayacaktır. Gazete sahipleri her ayın baskı sayılarını, SEKA'ya ve Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğüne bildireceklerdir. Gazete kâğıdının rulolarının hesaplanması ve bildirilmesine ilişkin teknik bilgiler de SEKA ve Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğüne bildireceklerdir. Kararname, Basın-Yayın Turizm Genel Müdürlüğüne uygulanacaktır.”⁷⁷

Yaşanan dönemde gazetelerin artan kâğıt ihtiyacı, üretilen kâğıt miktarı ile kıyaslanmayacak kadar büyüktür. Dış alımda da yaşanan problemler nedeniyle özellikle büyük gazeteler birkaç günlük stoklarla durumlarını sürdürmektedir. Bunun yanında bazı gazetelerin lüzumundan fazla sayfa kullanmaya başlaması hükümetin bu amaçla aldığı kararı haklı çıkarır niteliktedir. Diğer bir karar ise kâğıt fiyatındaki artışa bağlı olarak gazete satışının 15 kuruştan 20 kuruşa çıkarılmasıdır. Önemli bir diğer gelişme ise resmi ilanların gündelik gazetelere

⁷⁵ Rıfki Salim Burçak (DP Erzurum M.), *On Yılın Anıları (1950-1960)*, Ankara: Nurol Matbaacılık, 1. Baskı, 1998, 325-326.

⁷⁶ Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, 400-401.

⁷⁷ *Resmî Gazete*, 9 Şubat 1956, Sayı: 9229; “*Karar Sayısı: 4/6619, 1008, Karar Tarihi: 7 Şubat 1956.*”

verilmeyerek, ilanlar için çıkarılacak resmi bir gazetede yayınlanması hakkındadır. *Forum* dergisi bu durumu; “*Türk gazeteciliğine yapılabilecek bir iyilik olarak*” görmektedir. Böylece; sadece resmi ilanlarla hayatını idame ettiren gazeteler tasfiye edilecek, bunların kullanmakta ve israf etmekte oldukları matbaa kapasitesi, iş gücü, kâğıt ve mürekkepten tasarruf edilmiş olacaktır. Uygunsuz bir şekilde hayatını sürdüren bu kesimin ortadan kaldırılması suretiyle, basın hayatı da yeni bir düzene girmiş olacaktır. Özel ilanlara dayanmak zorunda ve basın üzerinde tekel kurmuş olan bazı müesseselerin tesirinin artacağına iddia edilmesi mümkündür. Ancak bu etkinin hiçbir zaman resmi ilan dağıtımındaki gibi adaletsiz bir şekil alamayacağı muhakkaktır. Ayrıca bu durumu adaletli esaslara ve düzenlere dayandırarak kontrol etmek her an mümkündür. Hükümetin basınla ilgili son geliştirdiği kararların, memleketin kaderi üzerinde büyük sorumluluk yüklenen gazetelere, zarardan çok fayda getireceği değerlendirilmektedir.⁷⁸

Aynı günlerde basına yönelik olarak yeni düzenlemeleri içeren “*Kanun Tasarısı*” mecliste 274’e karşı 48 ret oyuyla, 6334 Sayılı Kanunun değişikliği ise 51 ret oyuna karşın 297 oy ile kabul edilmiş ve böylece “*Türkiye’de basın, o zamana kadar ki şartlarından da çok daha ağır baskılar altına girmiştir.*” Kanunun yeni adı: “*Neşir yoluyla veya radyo ile yahut toplantılarda işlenen bazı cürümler hakkında kanun*”dur. 8 Haziran 1956’da Resmi Gazete’de ilan edilmiştir.⁷⁹ Böylece DP büyük bir iç sarsıntı yaşarken, baskıcı yöntemlerle halkın güncel olaylar hakkında yapılan yorumları okuma, hatta haber alma olanağını büyük ölçüde sınırlandırmış ve muhalefet yanlısı basının susturulmasını sağlayarak, sesini duyurmak isteyen muhalefetin önüne ciddi bir engel getirmiştir.⁸⁰ Üçüncü seçim dönemi yaklaşırken Hükümet artık eleştirileri ve denetlemeleri hainlik; muhalefeti, basını ve üniversiteyi ise düşman olarak görmektedir.⁸¹

4.3. Gazetelerin Sayfa Adetleri ve Yapıları Hakkında Yeni Düzenleme

1956 yılı sonunda Bakanlar Kurulu tarafından hazırlanmış olan bir kararnameyle “*gazetelerin sayfa adetleri ve ebatları*” hakkında Şubat ayında yayınlanmış olana bazı ilaveler yapılmıştır. Basın ortamını yakından ilgilendiren ve 1957 yılı itibarıyla yürürlüğe girecek olan söz konusu kararnameye göre;

“Gazeteler; her ayın baskı ve iade miktarları ile bunun oranlarını Devlet Bakanlığına ve Türkiye Gazete Sahipleri Sendikasına bildireceklerdir. Kâğıt bobinlerinin hasar veya başka sebepler bahane edilerek karaborsada satışının önlenmesi veya sınırlandırılması amaçlanmış, patlak adıyla satılan basılmamış gazete kâğıtlarının kilosunun 90 kuruştan fazlaya satılmayacağı kaydı getirilmiştir. Bu tür satışlarda (*basılmamış gazete kâğıtlarının*) bulunanların Milli Korunma Kanunu gereğince, haklarında soruşturma açılacağı belirtilmiştir. Gazete ve dergiler ikinci baskıyı yapamayacaklardır. Baskı sayıları yirmi bine kadar olan gazete ve dergiler % 25, kırk bine kadar olan gazete ve dergiler % 20 ve kırkbinden yukarı olan gazete ve dergiler ise % 15 den fazla iade kabulü esasına göre baskı ve satış yapamayacaklardır. Söz konusu kararnamede belirtilen esasların kontrolü, *Türkiye Gazete Sahipleri Sendikası* tarafından yapılacak ve tespit edilen hususlar Devlet Bakanlığına bildirilecektir. Sendikanın yönetim kurulunca, haklarında belirtilen esaslara uymadığı tespit edilenler olduğu takdirde, Milli Korunma Kanunu gereğince tahkikat açılacaktır.⁸²

Bu ve DP iktidarı süresince çıkarılan benzeri kararnameler basın dünyasını önemli ölçüde etkilemektedir. Çünkü “*basın âleminde ekonomik açıdan adeta bir yaşam savaşı sürmektedir.*” Bu durumu en iyi açıklayan örnekleri, dönemin etkili gazetecilerinden Yılmaz Çetiner şu şekilde vermektedir;

“... Ülke serbest ithalat rejimine kavuşana kadar gazetelerin, kâğıt, mürekkep, yedek parça ve makine tüketimi ihtiyaçları hükümettekilerin dudakları arasındaydı. Maliye Bakanı, Basın Yayın ve Turizm Bakanı, Ticaret Bakanı, elbette Başbakan, filanca gazetenin kâğıt, mürekkep musluğunu kısarsa, o gazete batmış demektir. İzmit Kâğıt Fabrikası’nın ürettiği kâğıt yetmiyordu. Kâğıt döviz ile dışarıdan ithal ediliyordu. O döviz kıtlığında dövizi kim verecek? Hükümet! Sen hükümetin canına rahmet okursan, hiç kendi eliyle sana silah verir mi? Öyle ki bazı İstanbul gazetelerinin, mesela *Hürriyet*’in o yıllarda “*besleme gazete*” lerden karaborsa

⁷⁸ FORUM, 1 Mart 1956, Sayı: 47.

⁷⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre X, Cilt: 12, İçtima: 2, Yetmiş üçüncü İnikat, 6 Haziran 1956, 91-195, 195-221, 232-236; Resmi Gazete, 8 Haziran 1956, Sayı: 9327; “*Kanun No: 6732, Kabul Tarihi: 7 Haziran 1956; Neşir yoluyla veya radyo ile işlenecek bazı cürümler hakkındaki 6334 sayılı kanunun adı ile bazı maddelerinin tadiline ve bir madde ilâvesine dair Kanun*”; “*Kanun No: 6733, Kabul Tarihi: 7 Haziran 1956; Basın Kanununun bazı maddelerinin tadiline ve kanuna muvakkat bir madde ilâvesine dair Kanun*”; Cumhuriyet, 8 Haziran 1956.

⁸⁰ Seçil Karal Akgün, 27 Mayıs, Bir İhtilal, Bir Devrim, Bir Anayasa, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş., 1. Basım, 2009, 21-22.

⁸¹ Hıfzı Oğuz Bekata (CHP Ankara M.), Birinci Cumhuriyet Biterken, Ankara: Çığır Yayınları, 1960, IX.

⁸² Resmi Gazete, 11 Ocak 1957 Tarih ve Sayı: 9506; “*Karar Sayısı: 8439/1063, Karar Tarihi: 18 Aralık 1956.*”

kâğıt aldığı, ihtiyacını ancak böyle karşılayabildiği de acı bir gerçektir.

Günde üç-dört yüz gazete basan besleme basının aldıkları resmi ilanlardan başka, asıl vurgunları kâğıt kontenjanlarıydı. Bunlardan bazıları hükümetten kopardıkları kontenjan kâğıdı, kilo başına bir ile beş lira arasında avanta alarak, bir başka gazeteye veya piyasaya satıyorlardı...”⁸³

Anılan dönemde bazı promosyon girişimleri de olmuştur. *Yeni Sabah* gazetesinin bu kapsamdaki faaliyetleri, diğer gazetelerin şikâyetleri üzerine Basın-Yayın Genel Müdürlüğü tarafından; 31 Ağustos ve 3 Eylül 1956 tarihlerindeki yazılılarıyla, 7 Şubat 1956 tarih ve 4/6619 sayılı kararnameye aykırı davranma nedeniyle durdurulmuştur.⁸⁴ Ancak bu dönemdeki promosyon girişimlerini gerçek anlamda sonlandıran, Milli Korunma Kanunu’na dayanılarak çıkartılan ve kâğıt tüketimini belirli bir düzeyde tutabilmek için gazetelerin sayfa sayılarını sınırlayan kararnamedir. Üçüncü maddesi; “... *Piyango ve bu mahiyette aynı ve nakdi ikramiyeler tertip eden gazetelere*” Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmesinden kâğıt verilmesini ve ithal kâğıt için de döviz tahsis edilmesini yasaklamaktadır.⁸⁵

4.4. Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığı

Resmi ilanların gazetelere dağıtım faaliyetlerini yürüten, *Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığının* 29 Mart 1958 günü, yapılan yıllık ortaklar kurulu toplantısından, şirketin faaliyetleri ve çalışma prensipleri hakkında detaylı bilgi elde etmek mümkündür. Şirketin adı; “*Türk Basın Birliği Resmi ve Ticari İlanlar Limited Ortaklığı*”dır.⁸⁶ Söz konusu toplantıda şirketin amacı şu şekilde belirlenmiştir:

“Bütün özel ve ticari ilan ve reklamlarla, resmi dairelerin ve resmi mahiyette olan teşekküllerin ve yayınlanması bir kanun, nizamname veya talimatname hükmünden olan resmi ilan ve reklamların gazetelere dağıtımı ve intikaline arabuluculuk etmektir. Resmi ilanların dağıtımı ile hükümet meşgul olmadığı veya bu işle ilgilenmediği takdirde; gazete ismi açıklanması suretiyle gelen ilanları ve reklamları ismi belli olan gazetelere vermek, ismi belirtilmeyen ilan ve reklamların ise şirket hissedarları arasında eşit olarak dağıtımını sağlamaktır. Ayrıca, ortaklığın dağıtımına arabuluculuk yaptığı bütün ilan ve reklamların ücretlerini tahsil etmektir.”⁸⁷

Şirketin ilk sermayesi 96.000 lirayken, yeni mukaveleden tespit edildiğine göre; her biri 6.000 lira kıymetinde 35 hisseyi kapsayan 210.000 liraya çıkarılmıştır. Mukavelenin 38 nci maddesinde belirtildiği üzere, ortaklığın gelirleri; gazetelerin resmi ilan ve reklam faturaları üzerinden kesilecek % 25’ler ve 27.11.1957 Tarih ve 4/9714 Sayılı kararname hükümlerine göre hükümetçe kabul olunacak hususi ve ticari ilan ve reklamlara ait arabuluculuk ücretleriyle, banka faizleri ve diğer çeşitli hâsılatın ibarettir. Ortaklarla yapılan işlemlerde bu oran, gerektiğinde müdürler heyetince belirlenecek veya değiştirilecektir. Bu değişiklikte ortaklığın devamına zarar vermeyecek oranlar göz önünde tutulacaktır. Ortaklık hâsılatından bütün masraflar çıkartıldıktan sonra kalan miktar, net karı oluşturmaktadır. Net kardan; Kurumlar Vergisi ve Ortaklık Vergisi adıyla alıkonulan miktar çıkarıldıktan sonra, kalan üzerinden her yıl % 5 ihtiyat akçesi olarak ayrılacaktır. Kalan miktardan da ilk önce sermayeye % 10 oranında kar payı ayrılarak, geri kalan bölüm o yıl içinde ortaklıkla yaptıkları işlem oranında şirket ortaklarına dağıtılacaktır. ⁸⁸ Toplantı sonucu hazırlanan ve noter tarafından onaylanan raporda şu hususlar yer almaktadır;

“Toplantıda 32 ortaktan, 29’u hazır bulunmuştur. (*Toplantıya katılanlar sıralandıktan sonra*)... katılmayanlar, “*Hadiselere Tercüman gazetesi, Ankara Telgraf gazetesi ve Son Saat gazetesi*” temsilcileridir, bunların olmayışı toplantıda alınacak kararlar açısından yönetmelik gereği sorun teşkil etmeyecektir. Toplantıya açık oylamayla seçilen Ethem İzzet Benice başkanlık etmiş, kâtipliklerde Sacit Oget ve Yılmaz Poda bulunmuş, oyların tasnifi için ise Arif Kamber ile Mehmet Tanrıku belirlenmişlerdir. Ticaret Vekâleti temsilcisi de Fuat Bayur’dur.”⁸⁹

⁸³ Yılmaz Çetiner, *Nefes Nefes Bir Ömür*, İstanbul: Epsilon Yayıncılık Hizmetleri A.Ş., 2005, 258.

⁸⁴ Tekin Erer, *Basında Kavgalar*, İstanbul: REK-TUR Kitap Servisi, 1965, 220-239.

⁸⁵ Tahsin Demiray, *Fiske Taşları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1956, 66-68; *Resmî Gazete*, 3 Ağustos 1959 Tarih ve Sayı: 10269.

⁸⁶ *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*, 13 Mart 1958, 19-20. Ortaklığın kuruluş esasındaki maksadı şu şekildedir; “1 Ağustos 1951 tarihli Resmî Gazetede yayınlanan 4.7.1951 gün ve 3/13294 sayılı kararname kapsamına dâhil, resmi ilanların ve reklamların hükümetçe verilecek talimat dâhilinde gazeteler arasında dağılımında arabuluculuk yapacaktır. Resmi ilanların dağıtımı ile hükümet meşgul olmadığı ve bu işle ilgilenmediği takdirde, gazete ismini belirlemek suretiyle, gelen ilanları ismi geçen gazetelere dağıtacaktır. İsim belirlenmeden gelen ilanları ise hissedarları arasında santim esasına göre eşit olarak dağılımını sağlayacaktır. Ortaklığın dağıtımına arabuluculuk yaptığı resmi ilanlara ait ücretleri tahsil edecektir.”

⁸⁷ *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*, 13 Mart 1958, 19.

⁸⁸ *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*, 13 Mart 1958, 19-20.

⁸⁹ *Türkiye Ticaret Sicili Gazetesi*, 13 Haziran 1958, 4-15

“Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığı”nın yapmış olduğu bir diğer toplantı hakkındaki haber ise; “resmi ve özel ilan-reklam” konusuna daha net olarak açıklık getirmektedir:

“... Umumi Heyet Toplantısına, 30 Gazete sahibi katılmıştır. Türkiye’nin her tarafında çıkan gazetelere verilen ilanlar hakkındaki rakamlara göre; bir yıl içinde gazetelere verilen resmi ilan miktarı 7.551.702,32 liradır. Resmi reklamların yekûnu ise 3.556.824,25 liradır. Gazetelere resmi sektörden intikal eden ilan ve reklamlar; 1958 senesinde 6.661.959,87 lira; 1959 senesinde 11.849.534,19 liradır. Gazetelerin özel ve ticari ilan gelirleri ise 1958 senesinde 13.516.117,60 lira, 1959 senesinde 19.765. 525, 86 liradır...”⁹⁰

Korkmaz Alemdar’ın tespitlerine göre, DP iktidarının resmi ilan ve reklamlar konusunda uygulamaları, çıkarılan kararnamelere göre de eşit biçimde olmamıştır. Hükümet ilan ve reklamları gazetelerin tutumuna göre dağıtma konusundaki politikasını iktidarın başından itibaren sürdürmüştür. Örneğin; 1950 kararnamesi rotatifle basılma koşulunu getirmesine ve iktidarın organı *Zafer* buna uymamasına rağmen önemli pay bu gazeteye aktarılmıştır. 1 Haziran-31 Aralık 1950 döneminde İstanbul’da yayınlanan 22 gazeteye toplam 480.000 lira ilan geliri verilirken, Ankara’da yayınlanan dört gazeteye 540.000 lira, İzmir’de yayınlanan yedi gazeteye 105.000 lira verilmiştir. Ankara’daki dağıtımda *Zafer*, toplam ilanların % 50.74’ünü almıştır. Aynı eşitsiz dağıtım ikinci kararname sırasında da sürdürülmüştür. *Zafer* öteki bütün gazetelere göre en çok resmi ve ticari reklam alan gazetedir. Üçüncü kararname döneminde ise hükümetin özel emirleri ağır basmaya başlamıştır. Mükerrrem Sarol, Ahmet Salih Korur (Başbakanlık Müsteşarı), Celal Yardımcı (DP Ağrı M. ve Adalet Bakanı), telefonla verdikleri talimatlarla ilan dağıtımını belirlemeye başlamışlardır. *Zafer* yine ayrıcalıklıdır. 1954 yılında toplam resmi ilanın % 13.38’i bu gazeteye, % 86.42 si 44 gazete ve sayısı bilinmeyen taşra gazetelerine verilmiştir. Bu oran 1955 yılında % 11.31- % 88.69 (50 gazete); 1956’da % 13.20-% 86.80 (53 gazete); 1957’de % 12.34-% 87.66 (55 gazete); 1958’de % 10.46-% 89.54 (58 gazete) olarak gerçekleşmiştir. 1959 yılında bu dağılım oranı *Zafer* için % 11.04, öteki 63 gazete için % 88.96’dır. Yani; *Zafer*’e yaklaşık 12 pay düşerken, diğer gazetelere en fazla 1,5 pay düşmektedir. DP kendi yayın organlarına böylesine bir destek sağlarken öteki gazetelerin yayını olumsuz yönde etkilemekten de geri durmamıştır. Basın Yayın ve Turizm Bakanı Haluk Şaman, 11 Ocak 1960 günü, *Türk Basın Birliği İlanlar Ltd. Ortaklığına*, *Yeni Sabah* gazetesinin 8 Ocak tarihli sayısında “*Nazizim hortluyor*” başlıklı yazının dost ve müttefik bir devletle aramızdaki geleneksel ilişkileri zedeleyici nitelikte olduğu ve makale sahibinin bu yazıyı tamamen kişisel ve özel maksatları için kaleme aldığı belirlendiğinden gazetenin resmi ilan ve reklamının kesilmesini buyurmuştur. Aşağıda; ilan ve reklam konusunda DP’nin tutumunu sergilemeye yarar genel rakamlar bulunmaktadır. 1 Temmuz 1950-31 Aralık 1959 arasında gazetelere verilen resmi ilan ve reklam tutarları şu şekildedir:⁹¹

Demokrat Partiyi Destekleyenler (Lira)	Diğer Gazeteler (Lira)
Havadis	Cumhuriyet
1.146.882	2.653.704
Zafer/Zafer Akşam Postası	Milliyet
7.114.330	2.271.437
Son Havadis	Hürriyet
690.418	2.269.643
	Vatan
	1.641.145
	Tercüman
	1.139.578
	Apoyevmatini
	91.460
	Son Posta
	2.145.394
	Yeni İstanbul
	1.817.612
	Hürses
	1.021.926
	Ankara Telgraf
	1.083.296
	Ulus
	930.953

4.5. Basına Getirilen Yeni Yaptırımlar

26 Kasım 1957 tarihli Resmi Gazete’de yer alan ve Ticaret Bakanlığınca yayınlanan bir tamimle; ithal edilmekte olan gazete ve dergi kâğıtlarının ticaretiyle uğraşanların, ithal izinleri yeniden düzenlenmiştir. Karaborsacıların faaliyetlerine engel olunması amacını taşıyan ve “*Milli Korunma Kanunu*” çerçevesinde çıkarılan bu tamimle, mevcut sirkülere sahip olmayanların, bir daha bu işlere kalkışmamaları sağlanmaya çalışılmıştır.⁹²

Diğer taraftan yeni hükümet kurulur kurulmaz, Bakanlar Kurulu 23 Kasım 1957’de almış olduğu karar çerçevesinde, 27 Kasım’da bir kararname yayınlamıştır. 4/9714 Sayılı bu kararname ile gazetelere özel kişiler

⁹⁰ *KİM*, 30 Mart 1960, Sayı: 93.

⁹¹ Korkmaz Alemdar, *İletişim ve Tarih*, Ankara: İmge Kitabevi, 1996, 134-136.

⁹² *Resmi Gazete*, 26 Kasım 1957, Sayı: 9766.

tarafından verilen ilanlara da öyle bir düzenleme getirilmiştir ki, artık özel ilanlar dahi istenilen gazeteye verilemeyecektir. İlanın hangi gazeteye verilebileceğine, *Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığı* karar verecektir. Yani, zaten çoğu devlete ait olan bankaların ilanı hükümetin belirlediği gazetelere giderken, şimdi özel ilanlar için de aynı durum geçerli olacaktır.⁹³

Daha detaylı açıklanacak olursa; 4/9714 Numarasını taşıyan Bakanlar Kurulu Kararının birinci maddesinde; bütün özel ve ticari, ilan ve reklamların; *“Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığının”* teşkilâtı bulunan yerlerde bu teşkilât tarafından, adları tespit olunacak gazete ve dergilerde, belirlenecek miktar ve oranlar çerçevesinde yayınlanacağı talimatı verilmektedir. Kararnamede, ilan ve reklam verebilecek, resmi ve özel kurumlarla şirketler teferruatıyla açıklanmaktadır.⁹⁴ İkinci maddede; kendilerine ilan ve reklam verilmesi kabul olunan gazete ve dergilerin, bu ilan ve reklamlar için alacakları ücretlerin, *Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığınca*, kendilerine tebliğ edilen esaslara göre belirleneceği belirtilmektedir. Ayrıca bu gazete ve dergilerin ödeyecekleri komisyon ücretlerinin oranı ilgili Bakanlığın onayı ile tespit edilecektir. Üçüncü maddede bu kararnamenin, 1 Ocak 1958’de yürürlüğe gireceği; dördüncü maddede de alınan kararların uygulanmasının Devlet Bakanlığınca denetleneceği belirtilmektedir.⁹⁵

Cumhuriyetçi Millet Partisi Genel Başkanı Fuat Arna’ya göre; kararname Anayasaya aykırıdır, zira fertlerin serbest ticaret hakkını ihlal etmektedir. Bunun yanında meclis kararı olmadan Bakanlar Kurulu tarafından alınmış olması da özellikle dikkat çekmektedir. Gazetelerin; ekonomik şartlarının güçsüzlüğü ve diğer zorunlu ihtiyaçları göz önüne alındığında, söz konusu kararnamenin bunları ne kadar zorlu koşullara sürükleyeceği anlaşılmaktadır. Sivas Milletvekili Turhan Feyzioğlu ise; *“DP’nin mesul idarecileri, milletimizin bütün ana hürriyetlerini kaldırıp murakabesiz ve mesuliyetsiz bir rejim kurmağa kararlı görünüyorlar. Muhalif veya bağımsız basına karşı yeni bir tazyik usulü düşünülmüştür”* demiş ve diğer olumsuz görüşlerini belirtmiştir. Hürriyet Partisi’den Turan Güneş’in ise düşünceleri şöyledir: *“... Yeni hükümet icraatının başlangıcını teşkil eden bu kararname, hükümetin hangi yoldan gitmek istediğini açıkça ortaya koyuyor. Birçok basın kanunlarına rağmen istediği gibi gazetelere sahip olmayan DP, anlaşılan onları büsbütün susturmak niyetindedir. Hiç bir tedbirin hakikatleri ve fikri karartamayacağını bu DP şefleri niye bir türlü anlamıyorlar? Hayret doğrusu...”*⁹⁶

CHP ise söz konusu kararnameye ilişkin şöyle bir bildiri yayınlamıştır:

“... Kararnamenin basın hürriyetini, hatta basın mevcudiyetini tehlikeye koyan bir mahiyette olduğu ittifakla müşahade edilmiştir.

CHP programı; basın hürriyetini partinin esas davalarından addeder. CHP’liler basın hürriyetini engellerden kurtarmak için yıllardanberi ve son seçim esnasında ayrıca mücadele etmişler, taahhüt altına girmişlerdir. CHP basın hürriyetinin müdafacısı ve teminatçısı olmayı siyasi hayatının başlıca hedeflerinden saymaktadır.

... Umumi efkârın emin olmasını isteriz ki, Büyük Mecliste ve parti teşkilatında basın hürriyetini korumak için CHP kat’i bir azimle mücadele edecektir. Her türlü baskı tedbirlerine rağmen fedakâr Türk basınının şerefle vazifesini ifaya devam edeceğine eminiz.”⁹⁷

⁹³ *Resmî Gazete*, 27 Kasım 1957, Sayı: 9767. “Bilûmum ilân ve reklâmlar, gazete ve dergilerle, aşağıdaki hükümler dâhilinde neşredilir:

1. Bilûmum hususi ve ticari ilânlar ve reklâmlar, Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığının teşkilâtı bulunan yerlerde bu teşkilât marifetiyle, adları tespit olunacak gazete ve dergilerde ve tâyin kılınacak miktar ve nispetler dairesinde neşrolunur.

Bu karar resmî makamatça görülecek lüzuma göre yapılacak ilânlarla, ücreti eşhas tarafından ödenen her türlü adlı tebligata, memleket içinde istihsal veya imal edilen veyahut ithal olunan her türlü eşya ve emtiaya, bilûmum bankalara, malî ve ticari müesseselere ve devlet iktisadi teşekkülleriyle, âmme müesseseleri ve onlara bağlı kurumların, imtiyazlılar da dâhil olmak üzere yerli ve yabancı şirketlerin ticari faaliyet ve teşebbüslerine ve her türlü sanat ve eğlence yerlerine ait olan ilân ve reklâmlara da şâmilidir.

2. Kendilerine ilân ve reklâm verilmesi kabul olunan gazete ve dergiler, bu ilân ve reklâmlar için Türk Basın Birliği Resmî İlanlar Limited Ortaklığına tebliğ olunan esaslar dâhilinde mutabık kalacakları tarifelere göre, ücret alırlar ve gazete ve dergilerin ödeyecekleri tavassut ücretlerinin nispetleri alâkalı Vekâletin tasvibi ile tatbik olunur.

3. Bu karar 1/1/1958 tarihinde mer’iyete girer.

4. Bu karar hükümlerini tatbika Devlet Vekâleti memurdur.”

⁹⁴ “Bu karar resmi makamlarca görülecek lüzuma göre yapılacak ilânlarla, ücreti şahıslar tarafından ödenen her türlü adlı tebligata, memleket içinde üretilen veya imal edilen veyahut ithal olunan her türlü eşya ve satılan mala, bütün bankalara, malî ve ticari müesseselere ve devlet iktisadi teşekkülleriyle, kamu müesseseleri ve onlara bağlı kurumların, imtiyazlılar da dâhil olmak üzere yerli ve yabancı şirketlerin ticari faaliyet ve teşebbüslerine ve her türlü sanat ve eğlence yerlerine ait olan ilân ve reklâmları da kapsamaktadır.”

⁹⁵ *Resmî Gazete*, 27 Kasım 1957, Sayı: 9767.

⁹⁶ *Cumhuriyet*, 26 Kasım 1957.

⁹⁷ *Cumhuriyet*, 27 Kasım 1957.

CHP Meclis Grubu tarafından yayınlanan tebliğ ise; ilanlar hakkında yeni çıkarılan kararnamenin tüm özelliklerini ortaya koyar niteliktedir:

“Grup, istifa etmiş olan geçici hükümet tarafından ittihaz edilen (*alınan*) ve bilumum ilan ve reklamların gazete ve dergilerde neşrini inhisar (*tekel*) ve kontrol altına alan kararname üzerinde müzakerelerde bulunarak aşağıdaki hususları ittifakla kabul etmiştir:

- Sözü geçen kararname Anayasamızca teminat altına alınan basın, akit ve çalışma hak ve hürriyetlerine aykırıdır.
- Hiç bir hukuki ve kanuni bir mesnede dayanmayan bu kararname, hükümetin selahiyet dışı bir tasarrufudur.
- Siyasi bakımdan bu karar; iktidarın hür basına ve hür fikre yönelttiği vahim bir baskıdır. Antidemokratik ve şiddetli ceza tehditleri ile susturulamayan, ilan, kâğıt, döviz matbaa malzemesi dağıtımındaki adaletsizlik ve partizan usulleriyle iktidara ram edilemeyen Türk basını, şimdi de yaşama şartlarından mahrum edilmek istenmektedir.
- Her türlü kâğıt ithalini ve dağıtımını siyasi inhisar altına alan kararlardan sonra, hususi şahıslara ve kurumlara ait ilanlara bile el konulması, memleket için çok zararlı ve demokrasi anlayışıyla bağdaşması imkansız bir temayülün ifadesidir.
- Hür fikre ve hakikatlere bu çeşit usullerle set çekmek teşebbüslerinin hüsrana mahkum olduğuna inanan CHP Meclis Grubu basının hak ve hürriyetlerini TBMM’de ısrarla savunmaya karar vermiştir.”

Londra’da yayınlanmakta olan *Times* da bu kararnameye yer vermiş, şöyle yorumlamıştır; “... *Gazete başmuharrirleri ve patronlarının hükümetin arzusuna göre hareket etmeleri için geliştirilmiş bir tedbirdir.*” Türk hükümetinin bu kararının “şayanı teessüf bir hareket (üzüntü verici)” olduğunu iddia eden *Times* gazetesi, daha sonra da şu hususu dile getirmektedir: “Başvekil Adnan Menderes, memleketinde milli birliği temine çalışmaktadır. Fakat Türk basınının susturulmasının bu birliği temin etmek için en iyi çare olmadığı aşikardır.”⁹⁸

Alınan bu karara birçok gazeteden tepkiler gelmiştir. Nadir Nadi, “*Yeni İlan Rejimi*” başlıklı makalesinde şöyle demektedir:

“... Bazı gazetelerden önemli kısıntılar yapılmış, bazılarında daha müsamahalı davranılmış, bir kısmının ilan gelirleri ise artırılmıştır. Özel ilanların bu şekilde dağılışı, insana ister istemez, hükümetçe basın hakkında yeni bir ceza ve mükâfat usulü denendiği hissini veriyor. Muhalif ve partisiz gazetelerin ilan gelirlerini kısmak suretiyle bunları ya hizaya getirmek, ya da adım adım kansızlığa sürükleyerek bir gün yaşayamaz hale gelmelerini sağlamak, övücü gazetelere de kucak açarak bol bol ilan dağıtmak gibi bir zihniyeti doğrusu biz bugünkü iktidara yakıştıramıyoruz. Bu kararname vatandaşın basına karşı güvenini sarsacak, onu ileride artık hiçbir takdir yazısına değer vermez edecektir. Her bakımdan yanlış olan bu kararnamenin bir gün yürürlükten kaldırılacağına biz eminiz. Bütün dileğimiz, bu kararname ile tehlikeye giren hürriyetlerin o güne kadar tamamen ortadan silindiğini görmek felaketine uğramamamızdır.”⁹⁹

Söz konusu kararnamenin yürürlüğe girmesi sonrası yapılan uygulamalarda şöyle bir özel ilan dağıtım tablosuyla karşılaşılmıştır:¹⁰⁰

	1958	1959	1960 (27 Mayıs’a kadar)
Zafer	963.248	1.234.884	403.364
Ulus	456.397	542.867	212.248

Resmi ilan ve reklamlar hakkındaki son kararnameye büyük bir tepki de *AKİS* mecmuasından gelmiştir. “*Öfke baldan tatlıdır*” başlıklı yazı; resmi ilan ve reklamlar ile gazete kâğıdı başta olmak üzere matbaa malzemeleri hakkında, Demokrat Parti iktidarı döneminde geliştirilen basına yönelik tedbirleri ve yaşananları bir bütün olarak yansıtmaya nedeniyle aynen alıntılanmıştır:

“Bu haftanın başında, herkes Menderes’in V. Kabinesi’nin ilânını merakla beklediği bir sırada, Menderes’in IV. Kabinesi, yaratmaya çalıştığı gül bahçesinin dikenlerinden en belâlisi olan basından adeta oç almakla meşgul bulunuyordu. Hususî ilânların tevzii ve kâğıt tahsislerine ait iki kararname, basına karşı beslediği sempati herkes tarafından bilinen iktidarın başının, halen üzerinde bulunduğu yolu açıkça gösteriyordu. Menderes IV. Hükümeti’nin bütün icraatı göstermiştir ki, bugün iktidarı elinde tutan siyasî teşekkülün en yüksek kademeleri iki müesseseden son derece şikâyetçidirler: ... Birincisi “*Muhalefet*” diğeri ise “*Basın*”dır...”

⁹⁸ *Cumhuriyet*, 29 Kasım 1957.

⁹⁹ Nadir Nadi, “Yeni İlan Rejimi”, *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1958.

¹⁰⁰ Alemdar, *İletişim ve Tarih*, 134.

İddialarına göre muhalefet, memleketin DP iktidarı sayesinde kavuşacağı nurlu istikbali geciktiren ve bu sebeple artık halledilmesinin zamanı gelen bir meseleydi. Basına gelince, bu doymak bilmeyen ejder son tadillerle getirilen bütün hukukî tazyiklere rağmen, mevcut hürriyetlerden faydalanarak muhalefetin yıkıcı zihniyetinin yanında yer alıyor ve iktidarı rahatsız ediyordu. İktidarın başı, memleketi vaat ettiği nurlu istikbale bir an önce kavuşturmak için, bu iki engelin ortadan kaldırılması zaruretine bütün kalbi ile inanmış gibi görünüyordu.

... Gazetecilik, dünyanın her yerinde olduğu gibi Türkiye’de de bir takım âmme hizmetlerini ifaya mecbur bir ticari teşebbüstü. Bir gazete, yekûnu milyonlarla ifade edilen sermayelerin yatırılması ile çıkabiliyordu ve bu milyonların karşılığı, kasaya yeniden ancak iki yoldan dönebilirdi; *Satış ve İlân bedelleri*. Herkes tarafından bilinen bu hakikat, şüphesiz iktidar ileri gelenlerinin meçhulü değildi. Nitekim alınan son tedbirler de bunu gösteriyordu. Yüksek tiraja paydos... Bir gazetenin satış yoluyla kazanç temin edebilmesi için ilk şart, tirajını yükseltme imkânına kavuşmasıydı. Yüksek baskı sayısı demek ise kâğıt ihtiyacının artması demekti. Zira gazeteler ne kâğıt helvasına, ne de avuca basılıyordu. Hükümet gazetelerin kâğıt tahsislerini resen tâyin etmek ve ithalâtı da kontrolü altına almakla bu doymak bilmeyen ejderin yularlarından birini eline geçirmiş oluyordu.

Gazeteler için kâğıt hakkındaki son kararnameden sonra iki yol kalıyordu: Ya sonu gazetenin kapanması ile neticelenebilecek zararları göz önüne alarak baskı sayılarını kendilerine tahsis edilen kâğıt seviyesine indirmek, ya da iktidarın hoşuna gidecek şekilde neşriyat yaparak, ihtiyacı olan kâğıttan mahrum kalmamak... Bu hale göre gazeteler şimdilik şu çatal yolun başındaydılar: İktidarın başını methetmek veya aksi halde kapanmayı göze almak. Başkasının cebine giren el iktidarın basın hakkındaki diğer tedbiri şüphesiz daha müessir ve o derecede de hayret uyandırıcıydı. Parası devlet tarafından ödenen resmî ilanların tevziini, hükümetin politikasının desteklenmesi mevzuunda bir koz olarak kullanan ve bu yüzden çok haklı tenkitlere maruz kalan hükümet, bu haftanın başında neşredilen bir kararı ile elini hususi ilânlara da uzatıyordu.

Yeni kararnameye göre, hususi ilânlar da yeni yılın başından itibaren hükümetin arzusuna göre tevzi edilecek, yani hükümetin politikasını tasvip etmeyen gazeteler en ehemmiyetli bir gelir kaynağında mahrum kalmak tehdidi ile başbaşa bırakılacaklardı. Basını bu şekilde tehditlerle kontrol altında tutmak istemek gayretinin ne derece tehlikeli bir zihniyetin tezahürü olduğu meselesi bir tarafa itilse bile, sadece başkasının parasını bir muayyen politikanın vasıtası yapmak ne demokrasi ile ne hürriyetle ve ne de Anayasa ile teminat altına alınmış mülkiyet hakkı ile asla kabili telif olamazdı. İktidar partisinin basın hakkındaki son tedbirlerinin bir adım ilerisinde; vatandaşları sadece iktidarı tutan *Zafer, Havadis* ve türeyecek olan benzerlerini okumaya mecbur kılmak vardı ki, işlerin bu şekilde yürütüldüğü memleketlerde kimse demokrasiden bahsetmiyordu.”¹⁰¹

Forum’un değerlendirmesine göre de modern gazeteciliğin ilanla yaşabildiği ve dünyada hiçbir gazetenin sadece satış ile yetinemediği bilinen bir gerçektir. Bu kararname ile hükümet gazetelerin şah damarlarını tam manasıyla eline almıştır. Bundan böyle hiçbir gazetenin fikri ve iktisadi bağımsızlığını muhafaza etmesi imkanı kalmamıştır. Hür fikir ancak özel aile ve dost sohbetlerinde söylenebilir bir hale gelmiştir. Daha fazlası ancak bir şahsın veya birkaç şahsın iznine bağlı kalmaktadır. Yani kararname fikir hürriyetinin yanında, ticaret serbestisini, hatta özellikle kişisel hakları da ortadan kaldırmaktadır. Bir ticarethane, herhangi bir malın imalatçısı, malının veya hizmetinin reklamını istediği gibi yapmak imkânından mahrum olacaktır. Malın satışı için verilecek bir reklam, istenilen şahısların okumasından mahrum kalacaktır. Yani malın hedef kitlesini de bu ilan şirketi tespit edecektir. bu kararname ile ülke basını üzerinde kısıtlanan hürriyetlerin sonuna gelindiğini düşünmek mümkündür.¹⁰²

5. Beşinci Menderes Hükümeti Dönemi (25 Kasım 1957 - 27 Mayıs 1960)

1957 seçimleri sonrası oluşan ve Adnan Menderes tarafından kurulan yeni hükümetin programı, 4 Aralık 1957’de okunmuş ve mecliste büyük bir çoğunluğa sahip olan DP milletvekillerinin oylarıyla kabul edilmiştir.¹⁰³

5.1. Gazetelerin Sayfa Sayıları ve Diğer Bazı Esaslarda Değişiklik

Beşinci Menderes Hükümeti’nin 5 Şubat 1958 tarihinde almış olduğu karar ile *Resmî Gazete* hariç olmak üzere; günlük ve haftalık gazetelerin sayfa sayıları sınırlandırılmış, gazete ve dergilerde piyango ve bu mahiyetteki ikramiyelerin yayını yasaklanmış, günü geçen nüshalarla ambalaj için kullanılacak gazete ve dergilerin satış şekilleri yeniden düzenlenmiştir.

¹⁰¹ AKİS, 30 Kasım 1957, Sayı: 186.

¹⁰² FORUM, 1 Aralık 1957, Sayı: 89.

¹⁰³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre XI, Cilt: 1, İçtima 1, Onuncu İnikat, 4 Aralık 1957, 57-120, 121-124. (536/610 Milletvekili oy kullanmıştır. Kabul edenler: 403, Reddedenler: 133, Oy’a iştirak etmeyenler: 66, Açık milletvekilliği: 8)

Yeni yayınlanan kararnameye göre; *Resmi Gazete* hariç olmak üzere günlük ve haftalık gazetelerden bir sahifenin ebadı 0,42x0,58 metre yani 0,2436 metre kare ve daha büyük olanlar haftada 42 ve bu ebadan küçük olanlar da haftada 56 sahifeden fazla, -yani günlük altı veya sekiz sayfa- baskı yapamayacaklardır. Gazete ve dergilerin ikinci baskı yapmaları, piyango ve bu mahiyette aynı ve nakdi ikramiyeler tertibi, ilan ve reklamlarla ilgili ikramiye ve iştirak kuponları basmaları, normal yayınları dışında ilâveler ve fevkalâde nüshalar yayınlamaları yasaklanmıştır.

Gazete ve dergiler her ayın baskı sayısı ile iade miktar ve oranını, o ay içerisinde sarf ettikleri kâğıt miktarı ile matbaa, depo ve ambarlarda veya yolda olan kendilerine ait yerli ve ithal malı kâğıt miktar ve ebadını ertesi ayın onuna kadar Devlet Bakanlığına, *Türkiye Gazete Sahipleri Sendikasına* ve *Türkiye Selüloz ve Kâğıt Fabrikaları İşletmeleri Umum Müdürlüğüne (SEKA)* birer beyanname ile bildirmeye zorludurlar. Bunu zamanında yerine getirmeyen gazete ve dergilerin ertesi aya ait kâğıt tahsisleri iptal edilecektir. Gazete ve dergiler kendilerine tahsis olunan kâğıttan kendi dâhili hizmetlerinin dışında başka bir maksat için kullanamayacakları gibi, meslekî icap ve zaruretle yapılan karşılıklı ödünç verme işlemleri dışında, her ne suretle olursa olsun başkalarına devredemeyeceklerdir. Baskı sayıları 20 bine kadar olan gazete ve dergiler % 25, 40 bine kadar olan gazete ve dergiler % 20 ve 40 binden yukarı olan gazete ve dergiler ise % 15 ten fazla iade kabul esasına göre baskı ve satış yapamayacaklardır.

Patlak bobinlerin başkalarına satılması veya başka maksat için kullanılması yasaklanmıştır. Bunlar bizzat gazete ve dergiler tarafından kullanılmadığı takdirde, SEKA'dan aynı miktarlarda değiştirilecektir. Tahsis sahibi gazete ve dergilerce baskı işlerinde kullanılmayan kırpıntı kâğıtlar hiçbir suret ve bahane ile müşteriye 100 kuruştan fazla fiyatla satılamayacak, bu miktar % 3'ü geçemeyecektir. Basılmış gazete ve dergiler her ne şekil ve suretle olursa olsun ambalaj için kullanılmak üzere satıldığı takdirde bunların kilosu tüketiciye 150 kuruştan yukarı fiyatla satılamayacaktır. Gazete ve dergiler, Devlet Vekâleti veya yetkili kılacağı makam veya teşekküller tarafından her istendikçe, günlük baskı sayıları ile satış ve iade miktarlarını ve bozuklarını tesbite yarayacak evrak ve vesikayı derhal ibraz etmeye mecburdurlar. Talep vukuunda veya yapılan davet üzerine tutulan evrakı beyan etmeyen dergi ve gazetelere bir daha kâğıt verilmeyecektir.¹⁰⁴

Şu hususu ifade etmek mümkündür ki; bu kararname ile hükümet basın-yayın ortamını tam anlamıyla kontrolü altına almıştır. Bağımsız basının kendi inisiyatifi ile geliştirebileceği tüm uygulamalar kısıtlanmıştır. Görünürde ülke ekonomisinin içinde bulunduğu buhranın biraz olsun hafifletilmesine, kağıt tasarrufuna ve karaborsanın engellenmesine yönelik olarak tedbir alınmaktadır. Oysa anlaşıldığı kadarıyla asıl maksat basın hürriyetinin mümkün olduğunca hükümet denetimine tabi tutulmasıdır.

Hükümet çevrelerinden almış olduğu, basına yönelik haberleri kamuoyuna yansıtan *Anadolu Ajansı'nın* verdiği bir bilgiye göre; "gazete ve mecmuaların almakta oldukları resmi ve hususi ilan ücretleri üzerinde ilgililerce inceleme yapılmaktadır." Haberin devamında, bu hususta "dengenin ve eşitliğin sağlanmasının hedeflendiği" belirtilmektedir.¹⁰⁵ Bu haber hakkında üzerinde durulması gereken asıl husus, daha önceki açıklamalarımızda olduğu gibi; tiraj -baskı sayısı- meselesidir. Resmi ilanlar, hükümet tarafından gazetenin durumuna göre (*Her ne kadar olayı tarafsız bir şekilde ele almaya çalışsak da, iktidarı destekleyen gazetelerin kayrılması, korunma adı altında da olsa kaçınılmaz bir gerçektir.*) dağıtılan ilanlardır. Dolayısıyla bunlar bazı gazetelere az ve bazalarına da fazla verilmiştir. Ticari ilanlar ise serbesttir. Yani ilan sahibi kuruluşlar, istedikleri gazeteyi seçerler ve ilanlarının burada yayınlanmasını isterler. Doğal olarak bu seçim işinde gazetenin tirajı ilk sırada göz önüne alınan husustur. Dolayısıyla ticari ilanlar, daha çok büyük gazetelerin, resmi ilanlar ise tirajı az gazetelerin aldıkları ilan çeşitleridir. Burada şu husus da dikkate alınmalıdır ki, tirajı fazla olan büyük gazetelerin, masrafları da aynı oranda çoktur. Yani yukarıdaki haberden de çıkarılan sonuca göre; "ticari ilan fiyatlarının indirilmesiyle bu tür büyük gazetelerin zarara uğrayacakları aşikardır." Nitekim Anadolu Ajansı'nın bu haberi üzerine bazı aydınlar yapmış oldukları açıklamalarla durumu kınayan görüşlerini bildirmişlerdir.

CHP Sivas Milletvekili Turhan Fevzioglu, partinin İstanbul İl Merkezinde gazetecilere yaptığı açıklamada; DP idarecilerinin Anayasa ve Hukuk Devleti prensiplerine aykırı olarak resmi ve özel ilan ücretlerini tek elden, siyasi menfaatlerine göre belirlediklerini ifade etmiştir. Siyasal Bilgiler Fakültesinden Prof. Yavuz Abadan da hükümet tarafından basın hakkında alınan, tedbir ve yapılacak yeni işlemlerin yasalara aykırı olduğu görüşündedir. Hürriyet Partisi ikinci başkanı Dr. İbrahim Öktem ise gazeteler hakkında geliştirilmeye çalışılan

¹⁰⁴ *Resmi Gazete*, 1 Nisan 1958, Sayı: 9873; "Karar Sayısı: 4/9933-1141, Karar Tarihi: 5 Şubat 1958"

¹⁰⁵ *Cumhuriyet*, 4 Eylül 1958.

son önlemler ile DP iktidarının giderek totaliterleşmeye başladığı düşüncesindedir. Basın-Yayın ve Turizm Bakanı Server Somuncuoğlu (DP Sinop M. 1957-1960), konuya ilişkin çalışmaların henüz başladığını ve devam ettiğini belirtmiştir. Bu arada, Somuncuoğlu bazı gazete sahipleri ve başyazarlarıyla bir toplantı yapmıştır. Toplantıya tirajları az olduğu için özel ilan alamayan ve hükümetin resmi ilanlarla desteklediği gazete sahipleri ile başyazarları da katılmıştır.¹⁰⁶ Nadir Nadi de gündemdeki tartışma hakkında, “*Yapar Ama*” başlıklı bir makale kaleme alarak, kamuoyuna ilişkin değerlendirmede bulunduktan sonra hükümetin her şeyi yapabileceğini ancak, “*ülke halkının gerçek gazeteye duyduğu özlemi söndürmesinin*” mümkün olamayacağını belirtmektedir:

“... Gazetecilik yalnız sermaye ile yalnız himaye ile yaşayan bir müessese değildir. Gazetecilik tıpkı yazarlık gibi, hekimlik gibi, müzisyenlik gibi bir sanattır. Sanatın bir vasfı ise içten gelmek, samimi olmaktır. Ancak, samimi olanlar sanatlarını sevip, kendilerini aşkla şevkle mesleğe verebilirler. Halkımız bu konuda çok hassastır. Halisini, yapmacığından hemen ayırd etmesini bilir ve daima birinciyi arar. Bunu halktan esirgemek mümkündür ama onun sahici gazeteye karşı duyduğu özlemi söndürmek mümkün değildir. İşte hükümet bunu yapamaz.”¹⁰⁷

İşin doğrusu artık bir yayın organının hayatta kalabilmesi, hükümet ile kurduğu ilişkiye bağlıdır. *Hafta* dergisi sahibi Tahsin Demiray bu durumu şöyle eleştirmektedir; “*Bu memleketin kültür ve irfanı sokakta bulunmuş bir kundak çocuğu muamelesi görmüştür ve görmektedir. Bu süt çocuğu kalın enseli yüz­süz beslemelerden artan kırıntılarla yaşamağa savaşmaktadır. Müntesibinin ambar kırıntılarıyla bir memleketin irfanının yaşamağa savaştığı dünyanın neresinde görülmüştür?*”¹⁰⁸

5.2. Resmi İlan ve Reklamlarla İlgili Son Kararname

Demokrat Parti iktidarının ilan ve reklamlara ilişkin olarak çıkardığı son kararname, Beşinci Menderes Hükümeti dönemindedir. 1 Ağustos 1959 tarihinde alınan Bakanlar Kurulu kararı, “*Resmi ilan ve reklam alacak gündelik gazetelerin haiz olmaları lazım gelen vasıflar*” hakkında olup, 11955 Karar sayısını taşımaktadır.¹⁰⁹ Genel olarak; Ankara, İstanbul ve İzmir şehirlerinde, kendilerine “*Resmî ilân ve Reklâm*” verilecek gazetelerin, belirlenen oranda baskı yapmaları, satışta bulunmaları ve iade kabul etmelerinin gerektiği şeklinde başlayan kararname; söz konusu gazetelerin sahip olması lazım gelen vasıfları içeren 12 Maddeden ibarettir.

Birinci maddede; gazetenin “*siyasi ve mesleki yayın yapıyor*” olması zorunluluğu belirtilmiş ve açıklamalarda bulunulmuştur. İkinci maddede; gazeteler, sabah-akşam ve mesleki olarak sınıflandırılmış, bunların baskı, satış, iade ve ebatları açıkça belirlenmiştir.¹¹⁰ Üçüncü maddede, gazetelerin tespit edilmiş vasıflarının kontrolünü sağlamak üzere Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığında bir büro kurulduğu, bu büroda çalışanların ücretlerinin ise “*Türk Basın Birliği Resmi ve Ticari İlanlar Ltd. Şirketi*” tarafından ödeneceği belirtilmektedir. Dört ve beşinci maddelerde gazetelerin ve bayilerin tutmak zorunda olduğu belge ve dokümanlar ifade edilmektedir. Altıncı maddede verilecek ilan ve reklamların gazetede yer alacağı boyut açıklanmaktadır. Yedinci maddede belirlenen esaslara uymayan, kayıtları uygun şekilde tutmayan gazetelere reklam ve ilan verilmeyeceği belirtilmektedir. Sekizinci maddede söz konusu gazete kâğıtlarının ambalaj için kullanılması halinde uygulanacak cezai yaptırım yer almaktadır. Dokuzuncu maddede; Ankara, İstanbul ve İzmir dışında kalan yerlerde resmi ilan verilecek gazetelerin seçimi o ilin valisinin takdirine bırakılmıştır. Onuncu madde ise; 1953 ve 1957’de yayınlanan kararnamelerin, bu kararnameye aykırı hükümlerinin geçersiz olduğu ifade edilmektedir. Onbirinci maddede; kararnamenin 3 Ağustos 1959 itibarıyla yürürlüğe gireceği, onikinci maddede ise kararnamenin uygulanmasının takip ve sorumluluğunun Basın-Yayın ve Turizm Vekâletinde olduğu belirtilmektedir.¹¹¹

Forum dergisinde özeti yer alan ve “*DP’nin Resmi İlan Çeşmesi*” olarak nitelenen, “*Resmi İlan ve Reklamaların Dağıtımı*” hakkındaki hususlar meclis tutanaklarında yer almıştır.¹¹² Demokrat Parti iktidarının devlet organları

¹⁰⁶ *Cumhuriyet*, 5-7 Eylül 1958.

¹⁰⁷ Nadir Nadi, “*Yapar Ama...*”, *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1958.

¹⁰⁸ Funda Şenol Cantek, “*Ellili Yıllar Türkiye’sinde Basın*”, *Türkiye’nin 1950’li Yılları*, Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015, 424-425.

¹⁰⁹ *Resmi Gazete*, 3 Ağustos 1959, Sayı: 10269.

¹¹⁰ *Sabah ve akşam gazeteleri*; 0.57X0.41 ebadında altı veya 0.50x0.37 metre ebadında sekiz sahife olarak rulo halinde kâğıda, *Meslekî gazeteler* 0.57x0.41 metre ebadında dört sahife olarak, basılmış olmak; *Sabah gazetelerinde*: Günde en az 10 000 nüsha baskı ve aboneler dâhil 7.500 nüsha satış yapmak ve en çok % 25 iade kabul etmek; *Akşam gazetelerinde*: Günde en az 6.000nüsha baskı ve aboneler dâhil 4.500 nüsha satış yapmak ve en çok % 25 iade kabul etmek; *Meslekî gazeteler* günde en az 1.500 nüsha baskı yapmak ve aboneler dâhil 1.125 nüsha satış yapmak ve en çok % 25 iade kabul etmek.

¹¹¹ *Resmi Gazete*, 3 Ağustos 1959, Sayı: 10269.

¹¹² *TBMM, Tutanak Dergisi*, Devre XI, Cilt 8, Toplantı 2, 23 Mart 1959.

ile kamu hizmetleri hakkında kendine özgü bir görüşü vardır. O da “Partinin devlete sahip olmasıdır”. Dolayısıyla devletin bütün organlarının işleyişi sadece iktidarın görüşlerini yansıtmalıdır. Radyo, mahkemeler, politik ve ekonomik teşkilatlar ve bütün basın organları, bu özel görüşe göre işlemelidir. Bu bakımdan çatlak ses çıkaran basından ahenkli ses temini için başvurulmuş ilk tedbir resmi ilanlar olmuştur. İlgili *Tutanak Dergisinde* tamamı yer alan resmi ilanlarla ilgili hususları *Forum* şu şekilde özetlemiştir:

“... *Zafer Akşam Postası*, 1951 yılından itibaren yayınlanmaya başlamıştır. Fakat satış miktarı ve halk tarafından tutunması, tanınması, bir isimden öteye geçmediği iddia edilebilir. Bu bakımdan devlet kasasından, *Güneş Şirketinin* Ankara kasasına, *Zafer* kanalıyla aktarılan paralar, *Zafer*'i bir resmi ilan gazetesi haline getireceği için bundan kurtulma çaresi olarak yayınlandığı değerlendirilmektedir. Ancak *Zafer*'in kapanmasıyla açılan boşluğu doldurmak için son haftalarda sarfedilen gayretler sonucu Ankara'da biraz tanınır hale gelmiştir. İzmir'de yayınlanan gazetelerin en eskisi *Anadolu* olup özellikle inkılapçı yapısıyla tanınan gazete, resmi ilan baskısının sonucu yayınına 1954 yılında son vermiştir. 30 küsur sene ara vermeden topluma hizmet eden bu gazete, türedi bir basın yaratma gayretlerine kurban edilmiştir. *Ulus* gibi geniş bir okuyucu kitlesine sahip gazeteyle verilen ilan yekünü 1951'den 1958 yılına kadar 539.761 lira olduğu halde, *Zafer-Zafer Akşam Postası* gazetelerine bu süre içerisinde verilen ilan tutarı 5.616.815 liradır. *Hür Ses*'e ise aynı müddet zarfında verilen 1.021.926 liradır. *Ankara Telgrafı* 1951-1958 arası verilen ilan tutarı 829.876 lira; *Medeniyet*'e 1954-1958 arası 734.337 lira; *Hâkimiyet*'e ise 705.054 lira verilmiştir. Bu gazetelere verilen ilanda ölçünün satış miktarı olmadığı aşikârdır. Çünkü birçoğu Ankara'da pek az tanınmaktadır. Tek ölçü/özellikleri iktidar yanlısı olmalarıdır. Resmi ilanı bir baskı vasıtası olarak iktidarın kullandığının bariz delili de; gazetelerin durumuna göre ilanın azaltılıp, çoğaltılmasıdır. Mesela; *Demokrat İzmir*'e 1951 yılında 128.112 liralık, 1952'de 159.412 liralık, 1953'de 122.011 liralık, 1954'te 130.506 liralık, 1955'te 154.668 liralık ilan verilmişken; 1956'da bu gazetenin iktidara karşı bir tutum alması sebebiyle 69.461 liralık, 1957'de 45.572 liralık, 1958'de 14.040 liralık resmi ilan verilerek yukarıda belirtilen görüş teyit edilmektedir.”¹¹³

Diğer yandan Demokrat Parti Genel Kurulu'nun 1 Ağustos 1959 Cumartesi günü İstanbul'da, Vilayet konağında, Adnan Menderes'in başkanlığında yapılan toplantısında görüşülen konular arasında resmi ilanlar ve basın affi meselesi de vardır. Başbakan, Türk gazeteciliğinin seviyesini yükseltmek amacıyla yeni bir kararname hazırladığını haber vermiştir. Bu yeni usulde resmi ilanlar o surette dağıtılacaktır ki, ıslaha ve iyileşmeye ihtiyacı olan gazeteler bu sayede durumlarını düzeltebileceklerdir. Toplantıya katılan Devlet Bakanı Abdullah Aker (DP İzmir M.) de yeni kararnameyi okuyarak açıklamalar yapmıştır. Buna göre; resmi ilanların santimi üç liradan on liraya çıkarılmaktadır. Resmi ilan, gazetenin satışına ve makinaların vasıflarına göre dağıtılacaktır. Kararname İstanbul, Ankara ve İzmir içindir. Anadolu şehir ve kasabalarındaki gazeteler şimdilik eski kararnamenin hükümlerine göre resmi ilan almaya devam edeceklerdir. Kararname yürürlüğe girince İstanbul, Ankara ve İzmir'de 25 gazete, yeni ölçülere uymadıkları için resmi ilan alamıyacaklardır. Abdullah Aker bu 25 gazetenin ve sahiplerinin adlarını da söylemiştir. Burçak (DP Erzurum M.); bu gazetelerin arasında piyasada hiç satılmayan bir takım gazetelerin de bol miktarda resmi ilan almakta olduklarını üzüntü ile öğrendiklerini belirtmektedir. Ayrıca yapılan açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla; “*Tirajı yüksek olan gazeteler resmi ilana iltifat etmeyip, sayfalarını hususi ilanlarla doldurmakta imişler. Hususi ilanların santimi 15 lira ile 27 lira arasında değişiyormuş. Resmi ilan daha ziyade hususi ilan alamayan gazeteler için önem taşıyormuş.*” Demokrat Parti yanlısı *Zafer*, *Havadis* ve *Köylü* gazetelerinin İdare Meclis üyesi sıfatıyla resmi ilan işi ile yakından ilgilenen Kurul Üyesi Kamil Gündeş (DP Kayseri M.), parti gazetelerinin mali durumlarını anlatmış ve kendisine bir buçuk aylık bir zaman verilirse gazetelerin kalitesini de, onların dağıtım usullerini de yeniden düzenleyebileceğini söylemiştir.¹¹⁴

Şevket Süreyya Aydemir'in değerlendirmesine göre de; DP iktidarının sonuna doğru çıkarılan bu kararname ve on yıl süresince yapılan değişiklikler, DP'nin yıpratılmasına neden olmuştur. Ne yazık ki bu sistem, DP iktidarının en aktif vekilleri tarafından, hem de hiçbir itiraz veya düzeltme çabasına gidilmeden işlenmiştir. Dünyanın hiçbir demokrasisinde eşi benzeri olmayan “*Resmi İlanlar Sistemi*”, giderek içinden çıkılamayan bir baskı düzeni haline almıştır. Sistemi bulan, düşünen de DP iktidarı değildir. Fakat DP, bu uygulamayı hazır bulunca, onun üzerine bir ağ gibi atılmıştır. Ondan sonra her şey bu ağın içinde, basın organlarını, iktidarın dilediği gibi oynadığı, yaşatmamak için şartlar tayin ettiği bir karanlık düzen haline gelmiştir.¹¹⁵

¹¹³ FORUM, 15 Haziran 1959, Sayı: 126. (EK-1)

¹¹⁴ Burçak, *On Yılın Anıları (1950-1960)*, 622.

¹¹⁵ Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam*, 3. Cilt, İstanbul: Remzi Kitabevi, 6. Basım, 2000, 172-174.

5.3. Siyaset Gazetesi ve Resmi İlanlar

1959 yılının Ağustos ayı başında görülmemiş bir oranda resmi ilan fiyatlarının artırılması üzerine gazetelerin yayınlarında çok ani bir değişiklik meydana gelmiştir. Hemen bütün gazeteler “*iktidarı methetmeğe, icraatını haklı göstermeğe, işlerin iyi gittiği yolunda ve Türk demokrasisinin kudretli ellerde geliştiği*” çerçevesinde yazılar yayımlamağa başlamışlardır. Ancak basındaki bu değişiklik iki-üç ay devam edebilmiştir. Yeni fiyatlara alışan basın, sene sonuna doğru yeniden eski hüviyetine bürünmüştür. Yeni ilan fiyatlarının tespit edildiği dönemde Devlet Bakanı Abdullah Aker (DP İzmir M.) basınla ilgili tüm işlerden de sorumludur. Tekin Erer’e göre, hükümetin basını bu kişinin ellerine teslim etmesi büyük bir hatadır. Zira Abdullah Aker, yeni kararnameyi bahane ederek, İstanbul’da Demokrat Parti taraftarı olan birkaç gazeteyi daha ortadan kaldırma imkânı bulmuştur. Aker’in düşüncesine göre, “*böylece muhalif gazeteler kazanılmış olmaktadır.*” İlanları kesilmek suretiyle kapanmak mecburiyetinde kalan gazetelerden biri de *Siyaset*’tir. *Siyaset*’in sahibi o esnada DP’nin Kırklareli Mebusu olan Hüsnü Yaman’dır. Bu şahıs, gazetenin ilanlarını kestirmemek için başta Menderes olmak üzere her tarafa başvurmuştur. Mevcut gazete çalışanlarını da başka bir yere yerleştirme imkânı bulamamıştır. *Siyaset*’in son sayısında Yazı İşleri Müdürü Turgut Fethi, “*Abdullah Aker’e açık mektup*” başlığı altında şunları yazmaktadır:

“*Siyaset*’de ne vardı da kapanmasını istediniz? Bu gazetede memleketi dışarıya jurnal eden yazılar mı çıktı? Hangi hükümet icraatına bu gazetede kara kalem batırıldı? Doğruları eğri, eğrilere doğru mu dendi? Resmi ilan verilen gazetelerden hiç birine yapılmayan tahkikatı *Siyaset* için yaptırarak ilan kesmek cihetine gittiniz. Hem de gazete, yeni kararnamenin her şartını haiz durumda iken... Rotatifle basılan, altı sayfalı, muhtevası geniş bir gazetede nasıl bir kusur buldunuz? Memleketin fikir, ideal ve icraat cephesine hizmet için elinden gelen fedakarlığı esirgemeyen *Siyaset* gibi bir fikri teşebbüsün nefesini boğmanın, sesini kısmanın, makul bir izahını siz yapınız!... *Siyaset*, her nasılsa düşürülmüş olmanın kurbanı bulunuyor. Yalnız ezilenin kendinizden olduğunu bilmeli ve hissetmelisiniz.”¹¹⁶

Siyaset’in ilanlarının kesilmesinin sebebi de, Hüsnü Yaman’ın büyük gazeteleri gücendirmiş olduğuna dair beliren bir kanaattir. Gerçekten de *Siyaset*’in 28 Nisan 1959 tarihli nüshasında “*Başvekilimize açık mektup*” başlığı altında yayınlanan ve birçok gazeteler tarafından alıntılanan başyazıda Hüsnü Yaman, Fransa’yı örnek göstererek, “*... Faşist idareden demokratik idareye geçerken Fransa neyi yapmışsa, Milli Şeflik devrinden demokratik devreye geçerken Türkiye’nin de aynı şeyleri yapmasını*” teklif etmektedir. Aynı yazıda ülkedeki basın düzeninin durumu çok açık olarak yansıtılmaktadır.¹¹⁷

Diğer taraftan Meclis bütçe müzakereleri esnasında DP sözcüsü Gaziantep Milletvekili Bahadır Dülger, daha sonra radyodan da defalarca tekrarlanan konuşmasında; muhalif ve tarafsız basının aldığı ilanlarla DP’yi destekleyen gazetelerin ilanlarını karşılaştırırken, devletin verdiği resmi ilan ve reklamlar ile özel kurum ve kuruluşların tercihleri arasındaki farkı ortaya koymayarak önemli bir hata yapmıştır. *Cumhuriyet* gazetesi, bunun izahını şöyle yapmaktadır:

“Bilinmesi gerekir ki, gazeteler muhtelif kaynaklardan ilan almaktadırlar. Bunların en ehemmiyetlisi ticari ve hususi ilanlardır ki; iş sahipleri, müesseselerinin, reklamlarını diledikleri gazetelere doğruca kendileri vermektedirler. İkinci cins ilanlar ise, kanunen neşri mecburi olan ilanlardır ki, resmi ilan adını almakta ve hükümetin dilediği gazeteyle dilediği nispette dağıttığı ilanlar kategorisini teşkil etmektedirler.

DP sözcüsünün, çok muhtemeldir ki, kasten yaptığı yanlışlık buradadır ve eski gazeteci Bahadır Dülger ne hikmetse, sermayesinin ekseriyeti devlet elinde olan ve tıpkı hususi ilanlar gibi idarecileri tarafından gazete tasrih edilerek (belirtilerek) verilen ve fiyatları hükümetçe değil gazetelerce tayin edilen müessese ilanlarını da, ki hükümetçe bunlara verilen ad resmi ilan değil, resmi reklamdır, sanki hükümet dağıtımına tabi ilanlar gibi resmi ilanlar arasında zikredilmektedir.

Nitekim böylece mesela gazetemizin aldığı ilan yekunu Bahadır Dülger’in ağızından 590.000 lira iken aslında bu ilan miktarı şöyledir: Resmi ilan (yani hükümetçe tevzie tabi tutulan ilan) yılda 60.000 liradır. Üst tarafı, yani 500 bin küsur lira ise resmi reklamdır.

Aynı şekilde *Dünya* gazetesinin durumu da ele alınca görülür ki, Bahadır Dülger’in 300.000 lira olarak bahsettiği ilanların en az 1/3’ü yine resmi reklamlardır. *Milliyet* arkadaşımızın da durumu böyledir. O da DP sözcüsü tarafından aldığı söylenen miktarın en az 3/4’nü resmi ilan değil, reklam olarak almıştır. Gazetelerin tamamen idari ve hususi durumlarını teşkil eden bu bahislere temas etmekten öteden beri kaçınmakta olduğumuz ve okurlarımızı bu gibi iç meselelerimizle meşgul etmeyi hiç istemediğimiz halde, bu açık tahrif

¹¹⁶ Erer, *On Yılın Mücadelesi*, 365-367.

¹¹⁷ *Siyaset*, 28 Nisan 1959, Sayı 372.

karşısında ister istemez izahat vermek zorunu duyduk. Son olmasını temenni ederiz.”¹¹⁸

Bu bildirinın gazetedede yer alması üzerine bir açıklama yapan ve bunu da savcılık kanalıyla yayınlatan Bahadır Dülger; beyanattaki amacını, tecrübeli bir gazeteci olarak resmi ilan ile resmi reklam arasındaki farkı bildiğini, belirttiği rakamların Resmi İlanlık Şirketi tarafından Basın-Yayın ve Turizm Vekâletine resmen iletilmiş olduğunu, bu listeden ilgili rakamları aldığını belirttiikten sonra şunları ifade etmiştir; “... *Benim meclis kürsüsünden söylediğim rakamlar, gazetenizde intişar edenlere tamamen tetabuk etmiyorsa (uyuşmuyorsa), bunun suçunu bende değil, okuyucularınıza karşı resmi ilan gelirlerini olduğundan çok aşağı göstermek hususundaki aldatici itinada veya gazetenizin muhasebesinde aramak icap eder.*” Daha sonra da tespit ettiği hususları şu şekilde açıklamıştır:

“Cumhuriyet gazetesi; resmi ilan 130.488 lira, resmi reklam 460.322,50 lira, ticari ilan 3.369.005,96 lira; Yekun: 3.786.012,96 lira.

Milliyet gazetesi; resmi ilan 120.243 lira, resmi reklam 296.764 lira, ticari ilan 3.369.005,96 lira; Yekun: 3.786.012,96 lira.

Dünya gazetesi; resmi ilan 208.818 lira, resmi reklam 91.256,50 lira, ticari ilan 772.342,75 lira; Yekun: 1.072.417,25 lira.

Bu tafsilatın 1 Mart 1960 tarihli nüshanızdaki yazınızla mukayesesi, okuyucularınıza kimin hakikatleri tahrif etmek yolunda olduğu hakkında bir fikir verebilirse kendimi bahtiyar addedeceğim. Gaziantep Mebusu Bahadır Dülger.”¹¹⁹

Demokrat Parti'nin basın ile ilişkileri hakkında değerlendirmelerde bulunan dönemin etkili gazetecilerinden Enver Behnan Şapolyo da, resmi ilan ve reklamlar konusundaki görüşlerini şöyle belirtmektedir:

“Cumhuriyetin ilk devirlerinde gazeteler hükümetten yardım görmekte idiler. Fakat 1950'de iktidara gelen Demokrat Parti, “*Resmi İlan*” yardımı yapmaya başladı.

Bu yardım dolayısıyla birçok gazeteler meydana çıkmaya başladı. Bunların yazı kadroları ve satış miktarları çok azdı. Fakat İzmit Kâğıt Fabrikasından bu gazetelere tahsis edilen kâğıtları piyasaya fazla fiyatla satarak zengin oldular. Bunlar matbaalar kurdular ve apartmanlara sahip oldular. Böylece bir gazete enflasyonu hâsıl oldu ki, bu durum mesleki bir çöküntü yarattı. Meslekten olmayan insanlar gazetecilik hayatına atıldılar. Bunun yanında birçok milletvekili de gazete çıkardı.

Bu yol birçok insanı kolayca zengin edebiliyordu. Fakat gazeteciliği meslek edinmiş olanlara karşı Demokrat Parti cephe almıştı. Basın mensuplarını tutmamak gafletine düştü. Bunun üzerine muhalefet gazeteleri bütün güçleriyle Demokratları tenkide başladılar. Demokratlar da bunlara karşı bir şiddet politikası takip etti. Gazetecilerin birçoğunu basın kanununun 19. Maddesine dayanarak, bir kısmını da tezkip maddesinden ve hükümetin manevî şahsiyetine hücum dolayısıyla tevkif etti. Bu hareket basın hürriyetine bir darbe idi. Gazetecilerin durmadan hapsedilmesi de halkın Demokrat Partiye sevgisinin azalmasını neden olmuştur. Nihayet basına vurulan bu darbe, 27 Mayıs ihtilalini hazırlamıştır.”¹²⁰

5.4. Milli Birlik Komitesi'nin Basınla İlgili Kararnamesi

“27 Mayıs 1960 Askeri Müdahalesi” sonrası oluşturulan Milli Birlik Komitesi, DP iktidarının yanında yer alan basına ve basın mensuplarına sağladığı desteği ele alarak incelemiş ve bu konuda bir kararname yayınlamıştır. 29 Ekim 1960 tarihli *Cumhuriyet* gazetesi, haberi “*Besleme Basınla İlgili Kararname Dün Yayınlandı*” başlığı ile vermiştir. Haberin girişi şu şekildedir:

“Sabık ve sakıt iktidar organı bulunan gazetelerle, iktidarı destekleyen gazete ve dergileri resmi ilan ve reklamlar, Başbakanlık Örtülü Ödeneği vesaire kaynaklarla beslemek, ihtiyaçlarından fazla kâğıt tahsis ederek maddi imkânlarını genişletmek ve muhalefeti tutan, mücadelecı vasfını taşıyan gazete ve dergilere az miktarda resmi ilan ve ihtiyaçlarından noksan kâğıt tahsis eylemek ve bazen bunları tamamen keserek, tazyik altında bulundurmak suretiyle vazifenin kötüye kullanılmasına dair, son tahkikat bugün yayınlanmıştır.”

Kararnamede; öncelikle resmi ilan ve reklam konularında daha önce yayınlanmış olan kararların incelendiği ve bunlara göre her kararnamenin uygulanması sonrası gazetelerin almış oldukları ilan bedellerinin tespit edildiği belirtilmektedir. Buna göre; DP iktidarı döneminde “*baskı sayısı bakımından oldukça düşük olan gazetelere, baskı sayısı yüksek olan gazetelerden daha çok veya aynı ölçüde ilan verildiği, resmi ilanlarda Zafer gazetesinin aldığı miktarın 500-900 bin lira arasında olduğu, İzmir'de rekorun Yeni Asır'da ve İstanbul'da Havadis'te olduğu*”

¹¹⁸ *Cumhuriyet*, 1 Mart 1960.

¹¹⁹ *Cumhuriyet*, 4 Mart 1960.

¹²⁰ Enver Behnan Şapolyo, *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*, Ankara: Güven Matbaası, 1969, 258-259.

ifade edilmektedir. 1959 Ağustos ayından itibaren baskı sayısı ve abone esasına göre yürürlüğe giren kararnamenin de suiistimal edildiği, DP organı olan gazeteler birinci kategoriye, DP iktidarını destekleyen gazeteler ikinci kategoriye, tarafsızların da üçüncü kategoriye alındığı belirtilmektedir. Buna bağlı olarak *Ulus*, *Dünya* ve *Yeni Gün* gazetelerinin adlarının ilan listesinden çıkarıldığı, daha sonra *Yeni Sabah*'ın da ilanlarının kesildiği, Yüksek Soruşturma Kurulunun bu konuda birçok gazetecinin ifadesine başvurduğu, bu arada resmi ilanların kesilmesini müteakip, özel ilanların da verilmemesi için Genel Müdürlere telefonların edildiği tespit edilmiştir. Kâğıt tahsisi konusunda da yine DP yanlısı gazetelere baskı sayılarına oranla fazla miktarda kâğıt verildiği, tarafsız ve muhalefet gazetelerine ise kâğıt tahsisinde çok hasis davranıldığı görülmüştür. Hatta *KİM* dergisinin 1958 Temmuz ayında kâğıdının kesildiği, 1960 Mayıs ayında askeri müdahaleden evvel yeniden verilmeye başlandığı da tespit edilen hususlar arasındadır. Kâğıt tahsisinde de eldeki kararnameler yerine şahsi emirlerden istifade edilmiş ve kontenjanlar bu emirlere göre yükseltilmiştir. Kâğıt konusunda yapılan baskı dolayısıyla muhalefet yanlısı gazetelerin bir kısmı, baskı sayılarını azaltmak mecburiyetinde kalmışlardır. Milli Birlik Komitesi kararnamesinde, “*besleme basın*” sisteminin genel işleyişi ortaya konulduktan sonra diğer detaylardan bahis edilmektedir. Örtülü ödenek yoluyla desteklenen gazeteler, bunların “*beslenme*” şekilleri ve isimleri de kararnamede yer almaktadır. Bu örtülü ödenekten Necip Fazıl Kısakürek'in 27 Mayıs 1960 tarihine kadar 147.500 lira aldığı, Orhan Seyfi Orhon'a ve Yusuf Ziya Ortaç'a muhtelif tarihlerde 100.000 liraya yakın para verildiği, Peyami Safa'nın da Başbakanlığa dilekçeler göndererek yardım istediği tespit edilmiştir. Örtülü ödenekten yaklaşık 724.000 lira yardım yapılan ajans ve gazetelerin listesi EK-2'de sunulmaktadır.¹²¹

Sonuç

Demokrat Parti iktidarı süresince kamuoyunun gündemini oluşturan “*Resmi İlan ve Reklamların Dağıtımı*” hususu tam anlamıyla çözümlenememiş, başlı başına bir meseledir. Bu konuda yaklaşık olarak on ay görevde kalmış olan ilk hükümet döneminde bile birbirinin içeriğini değiştirir nitelikte üç farklı kararname çıkarılmış, TBMM'ne de iki gensoru önergesi verilmiştir. Tarafsız bir gözle gelişmelere bakıldığında; DP'nin muhalefette iken, iktidarda olan CHP'den izlediklerini uygulamaya çalıştığı açıkça görülmektedir. CHP'nin sözde haksız edinmiş olduğu mal varlığına el konulduğu gibi, resmi ilan ve reklamların dağıtımı konusunda da kamuoyunun DP ile aynı görüşe sahip olduğunu ileri sürerek hızlı ve yanlı, biraz da abartılı bir şekilde davranmıştır. Ülke kültürünün artırılması bahanesiyle, birçok yeni gazetenin yayına başlaması için bunlara ilan ve reklam vermiş, daha doğrusu para dağıtmıştır. Açıkçası, kendisine her konuda destek olacak bir basın yaratmayı amaçlamıştır. Konuya ilişkin olan hemen her meclis görüşmesinde Başbakan ve DP milletvekillerince geçmişten örnekler verilmiş, iktidar mensupları bu konuda haklı olduklarını savunmaya çalışmıştır. Fakat bu duruma bağlı olarak, “*besleme basın*” uygulamasının yaratılmasını ve yıllarca gündemde kalmasına engel olamamışlardır. O kadar ki, günümüzde bile bu niteleme adeta DP iktidarı döneminin bir simgesi halindedir.

Muhalefet günlerinde (1945-1950) basının, önemli bir çoğunluğu ile Demokrat Parti'yi desteklediği bilinen bir gerçektir. DP'liler de bunun hep böyle sürüp gideceğini, bu desteğin hiçbir zaman kesilmeyeceğini zannetmişlerdir. Ancak daha iktidara gelişlerinin ikinci ayından itibaren, ülkede yaşanan gelişmeler çerçevesinde basın aleyhlerine dönmeye başlamıştır. Gittikçe büyüyen eleştiriler karşısında, kamuoyunun oluşturulmasına yönelik olarak çeşitli çarelere başvurmuşlardır. Ankara'da yayınlanan *Zafer* gazetesi dışında kendilerine bağlı ve destekleyecek bir yayın vasıtasına sahip olma fikri de o günlerde doğmuştur. Nihayet 1951 yılında İstanbul'da haftalık olarak “*Siyaset*” sonra da günlük “*Akın*” isimli iki gazete çıkarmışlardır. Açıkçası siyasi bir teşkilatın, amacına ulaşmak için basın vasıtasıyla halkla doğrudan temas kurma bilincinin, DP'de iktidara geldikten sonra oluştuğu görülmektedir. Çünkü basının muhalefetteyken DP'ye verdiği destek, içinde bulunulan dönemde partinin halk tarafından da benimsenmesiyle ilgilidir. Zaman içerisinde ülkede yaşanan daha önemli ve güncel gelişmeler karşısında ise bu destek doğal olarak azalmıştır.

Demokrat Parti iktidarı sürecinde, “*Resmi İlan ve Reklamların Dağıtımı*” hakkında çıkarılan bir kararname ile “*dağıtım yetkisinin neredeyse tamamen Başbakanlığa verilmesi*”nin yanı sıra, basının kalbi olan İstanbul'da da gazetelerin üç sınıfa ayrıldığı görülmektedir. Buna göre; tamamen hükümeti destekleyen gazetelere çok özel bir hak tanınmakta, CHP yanlısı veya sahibi CHP'li olan gazeteler resmi ilan ve reklam dağıtımından mahrum edilmekte, tiraj durumu dikkate alınmadan dağıtım esası getirilmektedir. Böylece; resmi ilan ve reklamların verilmesi, kâğıt fiyatlarının artırılması ve dağıtımın tek elde toplanması ile buna benzer daha birçok ekonomik yaptırımla muhalif basın denetim altına alınmaya çalışılmıştır.

¹²¹ *Cumhuriyet*, 29 Ekim 1960.

Açıkçası Demokrat Parti, basında kendisine gereken desteği sağlamak, muhalefetin desteklenmesini asgari seviyeye indirmek ve en önemlisi kamuoyu adına kendisini denetleyen basın, yönetimin bazı uygulamalarını görmezlikten gelmesini beklemek gibi bir tutum içerisine girmiştir. Bu amacını gerçekleştirmek için kendisinin yanında yer alacak basın organları yaratmış, bunların desteklenmesi amacıyla her türlü ekonomik yaptırımını uygulamış ve tüm bunların düzenlenmesi, kontrolü çerçevesinde de çeşitli şirketler kurmuştur. Bu şirketlere maddi ve manevi destek sağlamıştır. Hatta şirket sermayesi içinde partiye ait hissenin açıkça yer almasında bir sakınca görmemiştir. Söz konusu şirketlerin bünyesinde başta ülkenin büyük sermayedarları olmak üzere, bankacılar, iş adamları ve gazeteciler yer almaktadır. Bunlar DP iktidarı süresince açıkça faaliyet göstermiştir. Çıkardıkları gazeteler, sağlanan reklam ve ilan gelirleri, çoğu zaman da kâğıt ithali ve SEKA yoluyla dağıtımı üzerinde etkili olmuşlardır.

Sonuçta; Demokrat Parti iktidarı süresince “Resmi reklam ve ilanların dağıtımı” konusunun bir türlü çözümlenemediği görülmüştür. Meclis görüşmelerinde sıkça gündeme getirilen bu husus, çoğunluk engeline takılmış, basında da zaman içerisinde durumdan hoşnutsuz olan önemli bir kitle oluşmuştur. Bunun açıklanması, herhangi bir gazetenin aldığı ilan veya reklam konusunda kamuoyu önünde kendisinin haklı olduğunu ortaya koymaya çalışması sıkça gözlemlenen bir durum halini almıştır. Örneğin bazı gazetelerin tirajı, önceden gelen alışkanlıklar veya halkta uyandırdığı ilgi nedeniyle yüksektir. Doğal olarak özel firmalar reklamlarını veya ilanlarını bu tip gazetelere vermektedir. Ancak, bazı kişilerin özel ilan ve reklamlar ile resmi olanların aralarındaki farkı tam olarak anlayamamaları veya kasıtlı olarak anlamamış görünmeleri, kamuoyunun da düşüncelerinde kavram kargaşalığı yaratmaktadır. Bu defa da kamuoyunun aydınlanması amacıyla, resmi ilanlar konusunda bazı açıklamaların yapılması gerekmektedir. Oysa Demokrat Parti, iktidarı süresince bu konuyu çıkarları doğrultusunda birçok defalar yönlendirmiştir. Başbakan bile, “ilanların dağıtımının hükümetin istediği şekilde olacağı” hakkında sıkça açıklamalarda bulunmuştur. Burada iktidarı destekleyenlerin tercih sebebi olmasını doğal karşılamak mümkündür. Fakat bazı gazeteler bu desteği çoğu zaman abartmışlar ve dengesiz bir duruma getirmişlerdir. Hükümetin bu konuyla fazlaca ilgilenmesi de başta muhalefet olmak üzere, muhalif ve özellikle tarafsız basının tepkisini çekmiştir. Zira ortada ekonomik bir durum vardır ve basının önemli bir bölümü de yaşam/varlık mücadelesini, iktisadi olarak sağlanan bu destekle, yani resmi ilan ve reklam gelirleriyle sürdürmek zorundadır. İşte böyle bir ortamda iktidarın basın hayatında gereken dengeyi oluşturamadığı açıkça görülmüştür. Hatta Demokrat Parti ileri gelenlerinin anılarında yapılan incelemede, onların bile zaman içerisinde bu durumdan şikâyetçi oldukları anlaşılmıştır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Resmi Yayınlar

Resmi Gazete

Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi

Telif Eserler

Ahmad, Feroz ve Bedia Turgay. *Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1976.

Akgün, Seçil Karal. *27 Mayıs, Bir İhtilal, Bir Devrim, Bir Anayasa*. Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayıncılık ve İletişim A.Ş., 2009.

Alemdar, Korkmaz. *İletişim ve Tarih*. Ankara: İmge Kitabevi, 1996.

Alemdar, Korkmaz. “DP’nin Etkili Aracı-Resmi ve Özel İlanlar”. *Tarih ve Toplum Dergisi*, Sayı 53, 5/1988.

Atuk, Fatma Gökçen. “Medya ve İktidar İlişkisi Bağlamında Demokrat Parti’nin İlan ve Reklam Politikaları”. *Erciyes İletişim Dergisi*, Cilt 7, Sayı 1, Ocak 2020.

- Aydemir, Şevket Süreyya. *İkinci Adam*. Cilt 3, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1968.
- Başman, Avni. “Basın hürriyeti ve resmi ilanlar”. *AKİS*, Sayı: 51, 30 Nisan 1955.
- Bekata, Hıfzı Oğuz. *Birinci Cumhuriyet Biterken*. Ankara: Çığır Yayınları, 1960.
- Burçak, Rıfki Salim. *On Yılın Anıları (1950-1960)*. Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998.
- Cantek, Funda Şenol. “Ellili Yıllar Türkiye’sinde Basın”. *Türkiye’nin 1950’li Yılları*. Haz. Mete Kaan Kaynar, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.
- Çetiner, Yılmaz. *Nefes Nefes Bir Ömür*. İstanbul: Epsilon Yayıncılık Hizmetleri A.Ş., 2005.
- Demiray, Tahsin. *Fiske Taşları*. İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1956.
- Demirel, Tanel. *Türkiye’nin Uzun On Yılı, Demokrat Parti İktidarı Ve 27 Mayıs Darbesi*. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2. Baskı, 2016.
- Erer, Tekin. *On Yılın Mücadelesi*. İstanbul: Ticaret Postası Matbaası, 1963.
- Erer, Tekin. *Basında Kavgalar*. İstanbul: REK-TUR Kitap Servisi, 1965.
- Erim, Nihat. *Günlükler 1925-1979*. Cilt 2, Yay. Haz. Ahmet Demirel. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2005.
- Erkin, Feridun Cemal. *Dışişlerinde 34 Yıl Vaşington Büyükelçiliği*. Cilt 2, Kısım 1, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1986.
- Ersen, M. Cavit. *Beyaz İhtilal, Demokrat Partinin Hürriyet Mücadelesi*. Adana: Demokrat Matbaası, 1953.
- Kabasakal, Mehmet. *Türkiye’de Siyasal Parti Örgütlenmesi 1908-1960*. İstanbul: Tekin Yayınevi, 1991.
- Karakuş, Emin. *40 Yıllık Bir Gazeteci Gözüyle İşte Ankara*. İstanbul: Hürriyet Yayınları, 1977.
- Nadi, Nadir. “Yandan Baskı”, *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1951.
- Nadi, Nadir. “Yeni İlan Rejimi”, *Cumhuriyet*, 5 Ocak 1958.
- Nadi, Nadir. “Yapar Ama...”, *Cumhuriyet*, 7 Eylül 1958.
- Öymen, Altan. *Değişim Yılları*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., 11. Baskı, 2014.
- Öymen, Altan. *Öfkeli Yıllar*. İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık Tic. A.Ş., 11. Baskı, 2014.
- Şapolyo, Enver Behnan. *Türk Gazetecilik Tarihi ve Her Yönüyle Basın*. Ankara: Güven Matbaası, 1969.
- Turan, Şerafettin. *Türk Devrim Tarihi*. 4. Kitap, 2. Bölüm, Çağdaşlık Yolunda Yeni Türkiye, 14 Mayıs 1950-27 Mayıs 1960. Ankara: Bilgi Yayınevi, Birinci Basım, 1999.
- Yalman, Ahmet Emin. *Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim*. Cilt 2 (1922-1971), Yay. Haz. Erol Şadi Erdinç. İstanbul: Pera Turizm ve Tic. A.Ş., 1997.

Sürelî Yayınlar

Akis
Akşam
Cumhuriyet
Forum
Hürriyet
Kim
Kobi Efor
Siyaset
Türkiye Ticaret Sicili
Ulus
Zafer

EKLER

EK-1 Resmi İlanlar ile İlgili Çizelgeler (Özet)¹²²**Zafer ve Zafer Akşam Postası:**

Resmi İlan	:	1951	506.972,22 TL.
		1952	711.207,20 TL.
		1953	797.542,89 TL.
		1954	607.299,60 TL.
		1955	707.196,50 TL.
		1956	764.697,60 TL.
		1957	819.599,05 TL.
		1958	469.999,95 TL.
Resmi Reklam	:	1958	239.300,00 TL.

Ankara Vilayeti Resmi İlanlar (Lira):

<u>Gazeteler</u>	<u>1951</u>	<u>1955</u>	<u>1957</u>	<u>1958</u>	
				<u>İlan</u>	<u>Reklam</u>
Hürses	164.294	191.841	-	-	-
Ankara Telgraf-		163.830	137.087	113.160	6.127
Medeniyet	-	144.868	181.457	159.743	3.925
Hâkimiyet	-	144.808	180.279	153.760	8.113
Son Havadis	-	97.875	135.432	116.055	-
Ulus	216.353			73.845	10.200

İzmir Vilayeti Resmi İlanlar (Lira):

<u>Gazeteler</u>	<u>1951</u>	<u>1955</u>	<u>1957</u>	<u>1958</u>	
				<u>İlan</u>	<u>Reklam</u>
Yeni Asır	131.801	236.721	236.897	247.895	87.082
Demokrat İzmir	128.112	154.668	45.572	14.864	14.040
Ege Ekspres	-	152.861	143.320	99.261	30.306
Ticaret	62.207	67.336	56.772	37.291	21.645
Halkın Sesi	27.810	36.056	57.446	55.955	-
Sabah Postası	-	43.599	56.862	45.242	17.227
Anadolu	41.655	-	-	-	-
Hergün	-	-	-	66.308	30.027

İstanbul Vilayeti Resmi İlanlar (Lira):

<u>Gazeteler</u>	<u>1951</u>	<u>1955</u>	<u>1957</u>	<u>1958</u>	
				<u>İlan</u>	<u>Reklam</u>
Cumhuriyet	98.831	330.354	346.741	11.245	316.717
Son Posta	166.339	214.806	205.375	183.525	75.425
Vatan	93.015	159.192	309.732	7.482	288.094
Her Gün	87.919	152.349	153.095	108.438	3.850
Son Telgraf	72.303	127.538	152.545	138.509	8.208
Hürriyet	96.982	265.730	214.415	188	322.569
Havadis	-	119.192	52.927	52.022	36
Büyük Doğu	47.408 (1952)				
Türk Sesi	-	52.707	56.276 (1956)		

¹²² TBMM Tutanak Dergisi, Devre XI, Cilt 8, Toplantı 2, 23 Mart 1959, EK.

EK-2 Örtülü Ödenekten Yardım Yapılmış Olan Ajans, Gazete ve Kişilerin Listesi (Lira)¹²³

- Türk Haberler Ajansı	35.518
- Yeni Cephe Gazetesi	14.700
- Türk-Anglo Amerikan	16.500
- Atom Gazetesi	17.300
- Yeni Asır (Baskı makinesi için)	74.151
- Müslümanın Sesi	8.500
- Ankara Telgraf	1.550
- İstanbul Ekspres (Burhan Belge)	51.621
- Ali Dayı Gazetesi	6.000
- Akın Gazetesi	22.300
- Havadis (İst. M. C. Ramazanoğlu)	55.000
- Mizah Gazetesi	8.000
- Siyaset Gazetesi (Hüsnü Yaman)	7.000
- Büyük Doğu (Necip Fazıl)	147.500
- Cavit Yamaç	300
- Medeniyet Gazetesi	11.000
- Anadolu Gazetesi	4.000
- Hizmet Gazetesi (Kemal Onan)	23.500
- Etem İzzet Benice	15.000
- Horoz Gazetesi	3.000
- Türk Düşüncesi (Peyami Safa)	49.100
- İstanbul Ekspres	1.500
- İKA Ajansı (Ziya Tansu)	8.700
- Aydın DP Gazetesi	10.000
- Hergün Gazetesi	1.597
- Ege Ekspres Gazetesi	12.200
- Akbaba Mecmuası	63.313
- DP İzmir Gazetesi	21.000
- Meram Gazetesi (Konya)	1.000
- Ayrıca iki gazeteye	33.000

¹²³ Cumhuriyet, 29 Ekim 1960.

ATATÜRK VE ULUSLARARASI MARK TWAIN CEMİYETİ MADALYASI:
“KEMAL ATATÜRK MODERN ROMULUS”
ATATÜRK AND THE INTERNATIONAL MARK TWAIN SOCIETY MEDAL:
“KEMAL ATATÜRK MODERN ROMULUS”

MURAT SOYSAL*

ÖZ

ABD’li ünlü yazar Mark Twain, başta edebiyat alanında olmak üzere yazdığı eserler ve yaşam serüveni ile tanınmaktadır. Uluslararası Mark Twain Cemiyeti ise Cyril Clemens ve bir grup aydın tarafından 1930 yılında kurulmuştur. Cemiyetin kuruluş amacı ve faaliyetleri Twain’in eserlerinin güncelliğini sağlamak, edebiyat yarışmaları düzenlemek, biyografik çalışmaları ve diğer eserleri dergide yayınlamak vb. şeklindedir. Cemiyet aynı zamanda ülkelere, insanlığa, bilime, siyasete ve uluslararası sahaya katkılarından ötürü bazı isimlere onursal üyelik ve madalyalar vermiştir. Cemiyetin ödül verdiği devlet adamlarından biri de Mustafa Kemal Atatürk’tür. Atatürk, 1937 yılında kendisine verilen bu ödülü, insani tarafına yapılan vurgu ve iltifattan ötürü memnuniyetle kabul etmiştir. Bu çalışmanın amacı, Türkiye’deki tarih yazımında belirli kısa yazılar dışında hakkında ayrıntılı bir bilimsel çalışma olmayan Mark Twain madalyasının/ödülünün önemini irdelemek ve takdim edilme sürecinin izini sürmektir. Çalışmada uluslararası kuruluşların üyeliklerini, madalya ve ödüllerini kabul etme konusunda seçici davranan Mustafa Kemal Atatürk’ün, Mark Twain Cemiyeti ödülünü kabul etmesinin gerekçesine, Cemiyetin bu ödülü ona hangi nedenlere istinaden verdiği ve ödül/madalya haberinin kamuoyuna nasıl yansıdığına dair bilgilere yer verilmiştir. Bu çalışma sonunda tarihi olayın yaşandığı dönemin gazetelerinde ve günümüzdeki bazı kaynaklarda parçalar halinde bulunan Mark Twain madalyasına dair yeni kaynaklara, arşivlere ulaşılmış ve böylece literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır.

ABSTRACT

The famous American writer Mark Twain is known for his works and life adventure, especially in the field of literature. The International Mark Twain Society was founded in 1930 by Cyril Clemens and a group of literaries. The purpose and activities of the society are to ensure the up-to-dateness of Twain's works, to organize literary competitions, to publish biographical works and other works in journals, etc. The Society has also awarded honorary memberships and medals to some names for their contributions to their countries, humanity, science, politics, and the international arena. One of the statesmen awarded by the Society was Mustafa Kemal Atatürk. Atatürk gladly accepted this award, which was given in 1937, for the emphasis and compliment given to the humanitarian side. The aim of this study is to examine the importance of the Mark Twain medal/award, about which there is no detailed scientific study in historiography in Turkey except for certain short writings, and to trace the process of presenting the medal. In the study, the reason why Mustafa Kemal Atatürk, who was selective about accepting the memberships, medals, and awards of international organizations, received the Mark Twain Society award, the reasons for which the Society gave this award to him and how the news of the award/medal was reflected the public was included. The study aims to new sources and archives about the Mark Twain medal, which were found in fragments in the newspapers of the period when the historical event took place and in some sources today, were accessed and thus try to contributed to the literature.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, Cyril Clemens, Madalya, Mark Twain Cemiyeti, Modern Romulus, Samuel L. Clemens.

Keywords: Atatürk, Cyril Clemens, Medal, Romulus, Samuel L. Clemens, The Mark Twain Society.

* Öğr. Gör. Dr., Uşak Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, murat.soysal@usak.edu.tr, ORCID: 0000-0003- 2725-2681.

Extended Abstract

The International Mark Twain Society, which was founded to keep Mark Twain's name, his works, and his contribution to the world alive and "knitting the whole world in bonds of cultured peace", has turned into an internationally renowned organization. The purpose and activities of the Society are largely educational and include: establishing memorials, publishing the Mark Twain Quarterly, as well as biographical and other works, organizing chapters, and conducting literary contests. Another important activity of the Mark Twain Society is awarding the its Membership and Medal. The Mark Twain medals are awarded to those who have achieved significant success in any field of humanity. The life of Atatürk, the founder of modern Turkey, has been always attracted attention and has become the subject of various research. In addition to his founding and military identity, Atatürk was also a leader known for the importance he gave to education and science in the process of modernization. Atatürk, who left his mark on the principles and foreign policy of the Republic of Turkey, was closely followed by statesmen, institutions, and organizations of many countries during his lifetime and after his death.

Cyril Clemens, the president of the Mark Twain Society, sent a letter to Atatürk in November 1937, informing that they wanted to award him with a gold medal. The Society, which gave medals to state leaders such as Franklin D. Roosevelt and Winston S. Churchill and was praised by them, also awarded Atatürk the Mark Twain Society medal with a great compliments. The President of the Society, Cyril Clemens, in a letter to Atatürk about the award, described him as the one who "taught the Turkish people to laugh and enjoy life". Atatürk accepted the gold medal by finding this expression and society's sympathy for him very valuable. News about the medal given to Atatürk has been published in various journals, newspapers and articles since the day it was given. However, there is no comprehensive information about the awarding process of this award in the sources in Turkey and other countries. The aim of this study is to examine the importance of the Mark Twain medal/award, about which there is no detailed scientific study in historiography in Turkey except for certain short writings, and to trace the process of its presentation. For this purpose, various libraries, archive, and museum catalogs in Turkey and the USA were examined.

Atatürk received the Mark Twain Gold Medal for 1938. The Society added a different interpretation to the shape and content of the medal due to the fact that Atatürk was the founder of Turkey. The inclusion of the phrase "Kemal Atatürk Modern Romulus" on one side of the medal given to Atatürk pointed to both the fact that Atatürk was the founder of Turkey and the mythological symbol of heroism. As a matter of fact, it is possible to say that the source of this statement is based on a mythological narrative ranging from the legends in Central Asia to Romulus, the founder of Rome. The news of the gold medal given to Atatürk was announced in the agencies and newspapers of countries such as the United States, Australia, and England as well as Turkey. In addition, another source of news about the medal is an article published in the Mark Twain Quarterly (Journal) in 1938 under the title "Kemal Ataturk Receives Mark Twain Medal". Atatürk, who accepted a limited number of medals throughout his life, accepted the medal given by the Mark Twain Society without hesitation. One of the reasons why Atatürk accepted the gold medal was the emphasis on Atatürk's humanitarian aspect in the letter presented by the president of the Society, Cyril Clemens, presenting the award. It is possible to say that another reason why Atatürk accepted the award could be the purpose of the foundation of the society, its activities, Mark Twain's anti-slavery stance, and his strong anti-imperialist line.

Giriş

Liderlerin kuruluşunda etkili olduğu devletlerin ortaya çıkış süreçleri, devletlerin felsefeleri ve kurumsal yenilikleri, bu ülkelerin vatandaşlarının ve diğer ülkelerin toplumlarının ilgi duyduğu konular arasında yer almaktadır. Bu ilgi, kurucu kadroların ortaya koyduğu siyasi uygulamalarının toplumsal açıdan sağladığı dönüşümün öneminden kaynaklanmaktadır. Bunun yanı sıra toplumların, devlet kurucularının meydana getirdiği birlik, bütünlük ve ortak idealler yaratma çabalarına duyduğu özlem, bu ilgiyi daha fazla açığa çıkarmaktadır.

Modern Türkiye'nin kurucusu Atatürk'ün yaşamı, her dönem ilgi çekmiş ve çeşitli araştırmaların konusu haline gelmiştir. Atatürk'ün olgunlaştırmaya çalıştığı rejimin, uygulamaların ve ulaşmaya çalıştığı hedefin ne anlama geldiği, sayısız bilimsel çalışmada irdelenmiş ve araştırma konusu haline gelmiştir. Atatürk, kurucu ve askeri kimliğinin yanı sıra modernleşme sürecinde eğitim ve bilime verdiği önemle de tanınan bir liderdir. Siyasal ve toplumsal dönüşümlere katkı sağlamakla kalmayan Atatürk, aynı zamanda devletin prensiplerine ve dönemsel olarak dış politikasına damgasını vurmuştur. Atatürk'ün sahip olduğu kişilik özelliklerine dair kendi değerlerine yabancılaşmadan, çağdaş ve evrensel değerlerden de uzaklaşmadan sürekli gelişen dinamik bir toplum idealini barındırdığı ve yaşamının hemen her anının millet, devlet, vatan gibi kavramlarla dolu olduğu değerlendirmesi öne çıkmaktadır.¹ Atatürk'ün hem teorisyeni hem de uygulayıcısı olduğu Türk Devrimi süreci, Kurtuluş Savaşı ve çağdaşlaşma hamleleri ile aynı zamanda ezilen uluslar için bir model olmuştur. Türk Devrimi evrensel nitelikleri barındırırken, Atatürk öncelikle ezilen uluslar olmak üzere tüm dünya tarafından 20. yüzyıla damga vuran bir devlet adamı olarak hatırlanmaktadır.² Andrew Mango, Atatürk'ün radikal bir çağdaşlaştırıcı ve batıcı olarak bilindiğini ancak asıl manada onun hedefinin taklitçilik değil, evrensel bir uygarlığa katılma yönünde olduğunu, uygar insanların meydana getireceği evrensel bir toplumu amaç edindiği için antiemperyalist olduğunu belirtmiştir. Mango Atatürk'ün her şeyden önce o bir kurucu ve çağın en büyük ulus-yaratıcısı olduğunu dile getirmiştir.³ Bernard Lewis'e göre Atatürk'ün hatırlandığı en önemli hususlardan biri, ulusal kurtuluş hareketinin eksenini oluşturmasının yanı sıra Türk halkının bağımsızlığını kendi gücü ile kurtarmasına kaynaklık etmiş olmasıdır.⁴ Bu özellik kendi döneminde ve sonraki dönemlerde Atatürk'ü diğer liderlerden ayıran bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Atatürk'ün siyasi ve askeri kişiliğinin yanı sıra tarihin en kritik döneminde "Yurtta Sulh Cihanda Sulh" temel ilkesi çerçevesinde ortaya koyduğu uygulamalar örnek teşkil etmiştir. Tüm bu değerlendirmelerin yanı sıra insani açıdan öne çıkan düşüncelerine dair vurgular da belirgindir. Ülkeyi ziyaret eden yabancı devlet temsilcilerine ve halka hitap ederken, milli ve insani yüksek prensipleri öne çıkarmış ve "Milletleri antlaşmalardan çok duygular bağlar... Milletler gam ve keder bilmemelidir. Liderlerin vazifesi hayatı neşe ve şevkle karşılamak hususunda milletlerine yol göstermektedir"⁵ fikrini savunmuştur. Atatürk,

"İnsanları mes'ut edeceğim diye onları birbirine boğazlatmak gayri insani ve son teessüfü şayan bir sistemdir. İnsanları mes'ut edecek yegâne vasıta, onları birbirlerine yaklaştırarak, onlara birbirlerini sevdirecek, karşılıklı maddî ve manevî ihtiyaçlarını temine yarayan hareket ve enerjidir. Cihan sulhu içinde beşeriyetin hakiki saadeti, ancak bu yüksek ideal yolcularının çoğalması ve muvaffak olmasıyla mümkün olacaktır."⁶

ifadeleriyle toplumların ihtiyacı olan insani prensiplere dikkat çekmiştir.

Atatürk'e çeşitli zamanlarda askeri başarılarından dolayı liyakat ve istiklal madalyaları verilmiş ve devlet liderleri tarafından kendisine nişan ve plaklar takdim edilmiştir. Avusturya-Macaristan Hükümeti tarafından 27 Temmuz 1916'da Muharebe Liyakat Madalyası, Afgan Kralı Amanullah Han tarafından 27 Mart 1923 tarihinde nişan ve İran Şahı Rıza Pehlevi tarafından 1934 yılında sunulan plaka, bu takdimler arasında yer almaktadır.⁷ Tevcih edilen bu sembollerin yanı sıra Atatürk'ün barışa katkılarından dolayı birtakım adımlar da atılmıştır. Bu konuda Yunanistan'ın siyasi tarihinde önemli bir yere sahip olan Venizelos hem Türkiye ve Yunanistan arasında hem de

¹ Hakan Uzun, "Çeşitli Yönleriyle Atatürk", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı II, 29 (2009), 1245.

² Temuçin Faik Ertan, "Atatürk İlkeleri", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*, Ed. Temuçin Faik Ertan, Ankara: Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, 2022, 249.

³ Andrew Mango, *Atatürk-Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Türk. Fusun Doruker. İstanbul: Remzi Kitabevi, 19. Basım, 2021, 9.

⁴ Özer Ozankaya, *Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Basım, 2004, 21.

⁵ *Ulus*, 20 Mart 1937.

⁶ *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938)*, Cilt: 2, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 5. Baskı, 1997, 396.

⁷ *Anıtkabir Atatürk Müzesi*, Ankara: Anıtkabir Komutanlığı, 1994, 44-55, 203-213.

Balkanlarda sağlanan barışın gerçek mimarı olarak gördüğü Atatürk'ü, 12 Ocak 1934 tarihinde Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiştir.⁸

Bu çalışmanın amacı, Uluslararası Mark Twain Cemiyeti'nin 1937 yılının sonunda Atatürk'e vermiş olduğu madalyanın/ödülün önemine, neden verilğine ve Atatürk'ün bu madalyayı hangi gerekçeyle kabul ettiğine dair bilgilere ulaşmaktır. Böylelikle Mark Twain Cemiyeti Madalyası ile ilgili çeşitli kaynaklarda parça parça yer alan bilgilerin ve araştırmalar sonrasında elde edilen yeni bulguların bilimsel bir çerçevede kaleme alınarak literatüre katkı sağlanmaya çalışılmıştır. Bu amaç doğrultusunda öncelikle Anıtkabir Atatürk ve Kurtuluş Savaşı Müzesi, Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivi, Atatürk Müze Köşkü'nün arşiv ve kataloglarına bakılmıştır. Ancak bu arşiv ve müze kataloglarında çalışma konusuna dair istenilen bilgiye ulaşılamamıştır.⁹ Araştırmanın ABD'deki ayağında ise Mark Twain Cemiyeti Müzesi ile iletişime geçilmiş, çeşitli kütüphane-arşiv katalogları taranmış, kurum ve kuruluşlarla yazışmalar gerçekleştirilmiştir.¹⁰ Araştırma sürecinde takip edilen yol bu şekildeyken Türkiye'deki ulusal basında yer alan gazete haberleri, yazılı kaynaklar, yabancı devletlerdeki gazeteler, ABD'deki Library of Congress arşivinden elde edilen belgeler ve Mark Twain Quarterly (Journal) adlı derginin sayılarında madalyaya dair yazılmış olan metinler, çalışmanın ana kaynağını oluşturmuştur.

1. Mark Twain ve Uluslararası Mark Twain Cemiyeti Madalyası'nın Önemi

Mark Twain mahlasını kullanan mizah yazarı, gazeteci ve akademisyen kimlikleriyle bilinen Samuel L. Clemens (d. 30 Kasım 1835, Florida, Missouri, ABD - ö. 21 Nisan 1910, Redding, Connecticut), *The Innocents Abroad* (1869), *Roughing It* (1872), *Life on the Mississippi* (1883) ve çocukluk macera hikâyeleri, özellikle de *The Adventures of Tom Sawyer* (1876) ve *Adventures of Huckleberry Finn* (1884) adlı öykü ve eserleriyle üne kavuşan dünyaca ünlü bir romancıdır.¹¹ Yaşamı boyunca ABD'nin iç çatışmalarla parçalanmış bir ulustan uluslararası güce dönüşme sürecini izlemiştir. Batıya doğru genişlemeden sanayileşmeye 'köleliğin sona ermesine' teknolojideki ilerlemelerin yaşandığı, büyük hükümetlerin kurulduğu ve dış savaşların meydana geldiği geniş bir zaman diliminde, ABD'nin büyük bir güce dönüşme aşamalarını deneyimleme fırsatını elde etmiştir. Bu geniş ve derin süreçte ülkesinde meydana gelen değişiklikler hakkında sık sık söyleyecek bir şeyleri olmuştur.¹²

Mark Twain yetişme biçimi, şahit olduğu olaylar ve süreçler açısından kölelik, baskı ve şiddete karşı olmuştur. Kölelik üzerine kurulu olan medeniyetlerin gerçek yüzünü yazı ve romanlarında dile getirmiş, köleliğin katı bir eleştirisini yapmıştır. Köleliğin şiddetli bir karşıtı olan Twain, *Tom Sawyer*'ın Maceraları (*The Adventures of Tom Sawyer*) ve *Huckleberry Finn*'in Maceraları (*Adventures of Huckleberry Finn*) isimli birbirinin devamı niteliğinde

⁸ Zafer Çakmak, "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem*, 52 (2008), 99-100, <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/43874/539865>, Erişim 28.02.2023. Balkan Paktı'nın imzalanmasından sonra Yunanistan ile Türkiye ilişkilerinde olumlu gelişmeler yaşanmıştır. Yunanistan, Türkiye'nin Milletler Cemiyeti'ne girmesine ve Türkiye'nin Boğazlarda değişiklik yapmak için bir konferans toplanması isteğine destek vermiştir. Pakt'ın imzalanmasından bir süre önce 12 Ocak 1934'te Venizelos, "Barışa yaptığı katkılar nedeniyle" Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne aday göstermiş ve bunun için Nobel Barış Ödülü komitesine yazdığı metnin girişinde şu ifadelerle yer vermiştir: "Bir ulusun yaşamında bu kadar kısa bir süre içinde böylesine köklü bir değişime çok ender olarak gerçekleşmiştir. (...) Barışı güçlendirme hareketi, yeni ve seçkin Türk Devleti'ne bugünkü görüntüsünü veren bu iç reform hareketleriyle birlikte yürümüştür. Türkiye yabancı ögelerin yerleştiği ilkeleri terk etmekte duraksamamış ve kendi ulusal sınırları ile içtenlikle yetinerek Yakın Doğu'da barışın gerçek bir savunucusu olmuştur...". Hakan Uzun, "1919-1950 Yılları Arasında Türkiye-Yunanistan İlişkileri", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 5/2 (2004), 45. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefad/issue/57226/808279>, Erişim 27.02.2023.

⁹ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivlerinde Atatürk'e verilen madalyaya dair resmi yazışmalara ulaşılamamıştır. Arşivde Cemiyet ile ilgili bulunan belgeler arasında, Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun fahri üyeliğe kabulü ve bu konuyla ilgili Cemiyet Başkanı Cyril Clemens ile olan yazışmaları bulunmaktadır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0. 268-805-17. Arşivde ayrıca Cyril Clemens'in, Cemiyet'in fahri üyeliğine seçilen Başbakan Süleyman Demirel'e gönderdiği teşekkür mektubu ve buna dair yazışmalar vardır. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0. 9-51-4.

¹⁰ Araştırmanın ABD ayağında ilk olarak Mark Twain Cemiyeti'ne Atatürk ile yapılan yazışmaların kayıtları ve Atatürk'ün taktığı madalyanın fotoğrafı sorulmuştur. Cemiyet yetkilisi, Cemiyetin kurucusu olan Cyril Clemens'in yazışma metinlerinin ve fotoğraf arşivlerinin farklı zamanlarda çeşitli üniversitelerin kütüphane ve arşivlerine bağışlandığını ifade etmiştir. Bu bilgi doğrultusunda cemiyetin yönlendirdiği Library of Congress, St. Louis Üniversitesi, Fantbonne Üniversitesi, Yale Üniversitesi kütüphane ve arşivlerinde yer alan kataloglar taranmış ve bu kurumların yetkilileriyle yazışmalar gerçekleştirilmiştir. Madalyaya dair Atatürk'ün Cemiyet başkanına yazmış olduğu mektuba Library of Congress kataloglarında ulaşılmıştır.

¹¹ Thomas V. Quirk, "Mark Twain", *Britannica*, <https://www.britannica.com/biography/Mark-Twain>, Erişim 15.02.2023.

¹² "A Life Lived in a Rapidly Changing World: Samuel L. Clemens, 1835-1910", <https://marktwainhouse.org/about/marktwain/biography/>, Erişim: 15. 02.2023.

olan yapıtlarında kölelik, önyargı, ikiyüzlülük ve ahlak gibi önemli konuları ele alarak kölelik ve özgürlük arasındaki çarpınışı okuyucularına ulaştırmaya çalışmıştır.¹³ Twain, kabiliyetli bir öykücü, kendine özgü bir mizahçı, öfkeli bir ahlakçı ve popüler bir halk figürü olarak, hem yaşadığı dönemde hem de sonraki yıllarda Amerika'nın en iyi ve en sevilen yazarlarından biri olmuştur. Twain'in edebi ve ahlakçı yönü ile toplumların sorunlarını ifade etme biçimi, farklı kesimlerin dikkatini çekmiş ve kuvvetli övgüler almıştır.

Cyril Clemens,¹⁴ akrabası ve uluslararası bir üne sahip olan Mark Twain'in eserlerini, yaşamsal pratiklerini, düşüncelerini ve toplumsal yaşama katkılarını yaşatmak adına 1930 yılında bir grup aydın ile Uluslararası Mark Twain Cemiyeti'ni kurmuştur. Cemiyet, edebiyatçı A. E. Coppard'ın tabiriyle "tüm dünyayı kültürlü barış bağlarıyla donatmak" amacıyla kurulmuş ve bu ifadede yer alan ilke, örgütün sloganı olarak benimsenmiştir. Cemiyetin amacı ve faaliyetleri, Mark Twain ve yazılarının güncelliğinin sağlanması ve tartışılmasını teşvik etmenin yanı sıra; anıtların kurulması, biyografik ve diğer eserlerin dergide yayınlanması, bölümlerin oluşturulması, edebiyat yarışmaları düzenlenmesi, onursal üyelik ve madalyalar verilmesi şeklinde sıralanmıştır.¹⁵ Mark Twain Madalyası ise sanat ve bilimde öne çıkan başarılar için verilmiştir. Cemiyet üyeleri arasında madalya alan bazı isimler şunlardır; William Marconi, John J. Pershing, Charles Evans Hughes, Oliver Wendell Holmes, Rudyard Kipling, Booth Tarkington, W. W. Jacobs, Hilaire Belloc, Franklin D. Roosevelt, David Lloyd George, George Bernard Shaw, Robert Frost, Nicholas Murray Butler, John Masefield, Stanley Baldwin ve Winston Churchill.¹⁶

2. Mark Twain Cemiyeti'nin Atatürk'e Gönderdiği Mektup ve Atatürk'ün Cevabı

Uluslararası Mark Twain Cemiyeti madalyasının takdimine dair ilk bilgi, Cemiyetin kurucusu ve başkanı olan Cyril Clemens tarafından Atatürk'e bir mektup yoluyla iletilmiştir. Cemiyet Başkanı Clemens tarafından 4 Kasım 1937 tarihinde Atatürk'e gönderilen mektupta şu ifadeler yer almıştır:

"Sayın Cumhurreisi Atatürk, lütfen kabul buyurduğunuz Mark Twain madalyasını büyük memnuniyetle takdim ediyoruz. Mark Twain hayatta olsaydı bugün Türk milletine gülmesini ve hayattan zevk almasını öğretmiş olan sizden fazla hiç kimseye hayran olmazdı fikrindeyiz."¹⁷

Atatürk'e verilen madalya haberi, Türkiye ve diğer ülkelerin gazetelerinde kısa metinler şeklinde duyurulmuştur. Ödülün neden verildiğine ve madalyaya dair ayrıntılı bilgiye ise Harvey Allen isimli yazarın 1938 yılında Mark Twain Quarterly adlı dergide "Kemal Atatürk Receives Mark Twain Medal" başlığıyla yayınladığı makalede ulaşılmıştır. Allen, makalesinde Atatürk'e verilen Mark Twain Altın Madalyasının geçmiş sahipleri arasında Benito Mussolini,¹⁸ Charles Evans Hughes, Franklin D. Roosevelt, Ramsay MacDonald ve David Lloyd George gibi devlet adamlarının olduğunu belirtmiştir. Allen, madalyanın Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir ülke ve Ankara'da yeni bir başkent kurması nedeniyle "Atatürk, Modern Romulus" olarak oyulduğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda madalyanın üzerindeki yazıtın, madalyayı takmadan önce ilk

¹³ <https://www.gale.com/open-access/the-adventures-of-huckleberry-finn>. Erişim: 17. 02.2023.

¹⁴ Samuel L. Clemens'in (Mark Twain) kuzeni olan Cyril Clemens, St. Louis, MO'da James R. ve Kathryn T. Clemens'in oğlu olarak dünyaya geldi. Lisans ve yüksek lisans öğrenimini Washington Üniversitesi'nde (St. Louis) tamamladı. 1930 yılında Uluslararası Mark Twain Cemiyeti'ni kurdu ve 1936-1982 yılları arasında kurucusu olduğu Mark Twain Quarterly adlı derginin editörlüğünü yaptı. Üne sahip kuzeninin ve G.K. Chesterton ile A.E. Housman da dahil olmak üzere diğer edebi figürlerin biyografilerini ve biyografik eskizlerini yazdı. <https://cather.unl.edu/writings/letters/let1214>. Erişim, 19.02.2023.

¹⁵ Walter E. Orthwein, "Mark Twain Society Is His Life's Work: Cyril Clemens Has Gathered Vast Collection of Author's Letters and Books", Mark Twain Journal, Vol. 37, No. 1/2, Cyril Coniston Clemens: July 14, 1902-May 16, 1999, Spring, Fall (1999), 10. <https://www.jstor.org/stable/41641462>. Erişim 19.02.2023.

¹⁶ *International Mark Twain Society*, W. E. B. Du Bois Papers (MS 312). Special Collections and University Archives, University of Massachusetts Amherst Libraries, 1947, 3. <https://credo.library.umass.edu/view/full/mums312-b115-i463>. Erişim 17.02.2023.

¹⁷ *Posta*, 3 Aralık 1937, 3; *Ulus*, 3 Aralık 1937, 1, 3.

¹⁸ Mark Twain Cemiyeti'nin diğer üye devlet adamları gibi Benito Mussoli ile olan iletişimi iyi yönde ilerlermiştir. Ancak Mussolini'nin savaş kampanyaları sonrasında işler değişmiş ve Cemiyetin üyeleri arasında Mussolini'ye yönelik tepkiler oluşmuştur. Churchill ve Roosevelt D. Roosevelt'in aralarında olduğu çoğunluk, kanaatini korumuştur. Nitekim Mussolini, İtalya'yı savaşa sokunca Mark Twain Cemiyeti'nden kovulmuş ve bu rezalete maruz kalan kalan yegâne üye olmuştur. Orthwein, "Mark Twain Society Is His Life's Work: Cyril Clemens Has Gathered Vast Collection of Author's Letters and Books", 9.

olarak Atatürk tarafından onaylandığı belirtmiştir.¹⁹ Atatürk, madalyayı aldıktan sonra kaleme aldığı ve Cemiyet Başkanı Cyril Clemens'e gönderdiği mektupta şunları ifade etmiştir:

"Ankara, 19 Ocak 1938,

Sayın Clemens,

Şahsıma iletme nezaketinde bulunduğunuz Mark Twain Madalyası'na eşlik eden nazik mektubunuz beni derinden etkiledi. Amerika Birleşik Devletleri'nde ve tüm dünyada böylesine yüksek bir itibara sahip olan bir Cemiyetten gelen alaka tecellisi benim için çok kıymetlidir. Lütfen en içten şükranlarımı kabul edin ve derin minnettarlığımı Cemiyetinizin saygıdeğer üyelerine iletin.

Saygılarımla, Kemal Atatürk."²⁰

Allen, haber metnini kaleme aldığı tarihten bir ay önce Atatürk'ün, memnuniyetinin bir göstergesi olarak, Cemiyet'e altın "K.A." monogramı ile sağlam gümüş bir çerçevede yazılı fotoğrafını gönderdiğini belirtmiş ve resimde Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Mark Twain Madalyası takılı olduğunu ifade etmiştir. Allen, yazısının sonunda Atatürk'ün Fransızca çevirilerini okuduğu Mark Twain'ın eserlerinin samimi bir hayranı olduğunu belirtmiştir.²¹

Atatürk, Cemiyet Başkanı Cyril Clemens'e yazdığı mektupta kendisine takdim edilen madalyaya dair duygularını ve yorumunu ifade etmiştir. Atatürk'ün madalyaya yönelik verdiği anlık tepkinin ne olduğuna ise Atatürk ile birçok kez yüz yüze görüşme imkanı bulan Münir Hayri Egeli, yazmış olduğu kitapta yer vermiştir. Egeli, Atatürk'ün İngiltere kralının meşhur dizbağı nişanının kendisine tevcih edilebileceği ihsas edildiği zaman, itiraz ederek reddettiğini ifade etmiştir. Ancak bir hayli zaman geçtikten sonra Atatürk'e Mark Twain Cemiyeti'nden "*Türk milletine neşe içinde yaşama yolunu açtığı ve rehberlik ettiği için Mark Twain nişanı tevcih edildiği*"ne dair bir mektubun geldiğini belirtmiştir.²² Egeli yazısının devamında, Atatürk'ün bu mektuptan dolayı çok memnun görüldüğünü ve bu haberi ajansa vermelerini emrettiğini, etraftan bazılarının şaşırdığını görünce de "*Hayatta işittiğim en büyük kompliman budur. Benim insan tarafımı övüyorlar*" ifadelerini kullandığını dile getirmiştir.²³

Mark Twain Madalyasına dair açıklanmaya değer konulardan biri de madalyanın üzerinde yer alan "Modern Romulus Kemal Atatürk" ifadesidir. Madalyanın, Cumhurbaşkanı Atatürk'ün Türkiye Cumhuriyeti'nde yeni bir ülke ve Ankara'da yeni bir başkent kurması nedeniyle "Atatürk, Modern Romulus" olarak oyulduğu ifade edilmiştir. Madalyanın üzerinde yazılı olan "Romulus" ifadesi, kaynağı ve anlamı açısından Roma mitolojisine dayanmaktadır. Roma mitolojisine göre Remus'un ikiz kardeşi Romulus, Roma'nın kurucusudur. Ancak "Remus ve Romulus" efsanesini ilginç kılan asıl husus, Türk mitolojisine benzerliği ve Türklerdeki türeme efsanesinin "Remus ve Romulus" hikâyesine yansımış olma savının öne çıkmasıdır.

Roma'nın kuruluşuna dair öne çıkan mitoslardan ilki, Roma'nın Remus ve Romulus adlı ikiz kardeşler tarafından kurulduğunu anlatan mittir. Özetle efsaneye göre, taht mücadelesinin yaşandığı bir dönemde doğan Remus ve Romulus adlı ikizler, ölmelerini isteyen amcaları Amulius tarafından sepet içinde bir nehre bırakılmıştır. Devamında ikizler, lupa adlı dişi bir kurt tarafından emzirilmiş ve sonrasında ikizlerden biri olan Romulus, bir şehir kurmuştur. Bu şehre Roma adını vermiş olan Romulus, ilk lejyonları ve senatosunu oluşturmuştur.²⁴ Türklerin Kurt Ana (Kurt Tanrıça) efsanesine bakıldığında ise; hemen hemen tüm Türk boyları, ortak bir inanış olarak dişi kurttan türediklerine inanır. Hun ve Vusun (Wu-Sun) ortak söylencelerinde bulunan bir öykü, çöle bırakılmış olan ve dişi bir kurt tarafından emzirilen çocuğun, onu yanına alan Hun Kağanı tarafından yetiştirilmesi ve sonrasında Kağanın, krallığını ona geri vermesini anlatılır. Göktürklerin türeyiş efsanesinde ise ataları olan kişi, çocuk iken düşmanları tarafından ailesi öldürüldükten sonra bir bataklığa atılır, burada dişi bir kurt tarafından emzirilir ve onunla evlenir, bunlardan doğan on çocuk, Göktürklerin on boyunu oluşturur. Aşına ailesi de bu çocuklardan birinin soyundan gelir ve Göktürk Devletini ise bu aile kurar.²⁵ Roma'nın kuruluşuyla

¹⁹ Hervey Allen, "Kemal Atatürk Receives Mark Twain Medal", *Mark Twain Quarterly*, 3/1 (Winter 1938), 5. <https://www.jstor.org/stable/42656915>. Erişim 14.01.2023.

²⁰ Container 1, Cyril Clemens Collection, Manuscript Division, Library of Congress; Allen, "Kemal Atatürk Receives Mark Twain Medal", 5.

²¹ Allen, "Kemal Atatürk Receives Mark Twain Medal", 5.

²² Münir Hayri Egeli, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hikayeleri*, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1954, 49.

²³ Egeli, *Atatürk'ün Bilinmeyen Hikayeleri*, 50.

²⁴ Derya Şahin, *Roma Mitolojisi*, SD Yayınevi, İstanbul, 2017, 21-22.

²⁵ Deniz Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, E-kitap, 1. Baskı, 2011, 143.

<https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>. Erişim 6.3.2023. Roma mitolojisinde yer alan

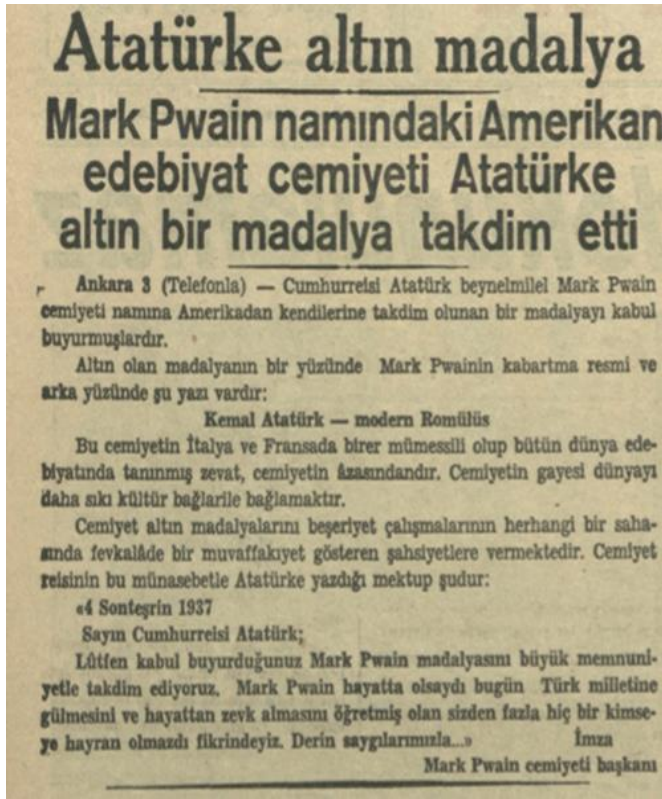
ilgili Remus ve Romulus efsanesindeki motifin, Türklerin mağarada kurt tarafından beslenen çocuk motifi ile bire bir aynı olduğu ve Türkler ile bağlantılı bir kavim olduğu tahmin edilen Etrüskler aracılığıyla İtalya'ya ulaşılabileceği iddia edilmiştir.²⁶

3. Ödülün Türkiye'deki ve Dünyadaki Basına Yansımaları

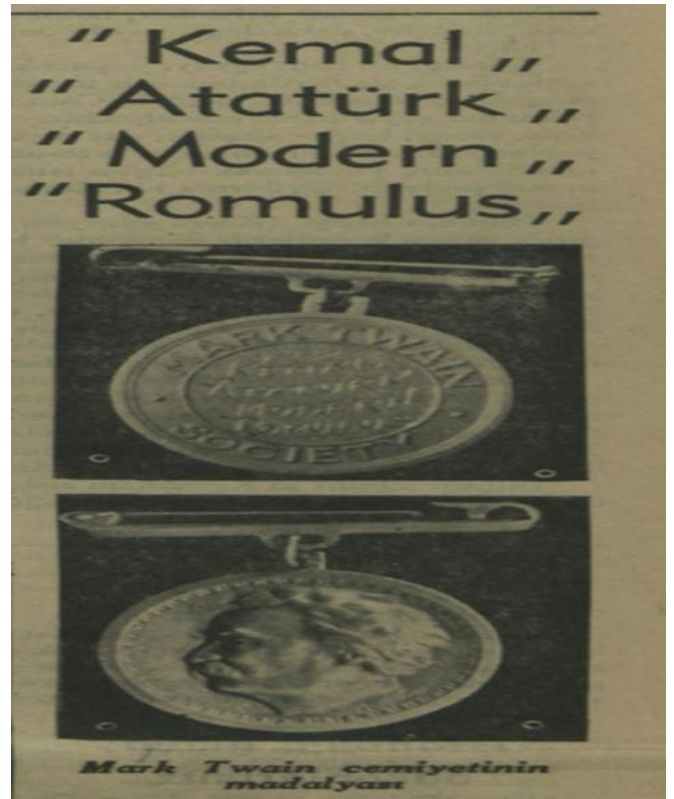
Atatürk'ün kendisine tevcih edilen madalyayı kabul etmesi ve bunun duyurulmasını istemesinden sonra konu dönemin basın organlarında geniş yer bulmuştur. Bu konuda Posta gazetesi haberi, "Beynelmilel Mark Twain Cemiyeti Atatürk'e Bir Altın Madalya Gönderdi" başlığıyla duyurmuştur. Devamında da;

"Cumhurreisi Atatürk beynelmilel Mark Twain Cemiyeti namına Amerikadan kendilerine takdim olunan bir madalyayı kabul buyurmuşlardır. Bu altın madalyanın bir yüzünde Mark Twain kabartma resmi, arka tarafında "Kemal Atatürk, Modern Romülüs" cümlesi vardır. İngiltere, İtalya ve Fransa'da birer mümessili olup bütün dünya edebiyatında tanınmış zevat bu cemiyetin azasındandır..."²⁷

ifadelerine yer vermiş ve Cemiyet başkanının bu münasebetle Atatürk'e yazdığı mektubu paylaşmıştır. Akşam gazetesi haberi "Atatürk'e Altın Madalya Mark Twain Namındaki Edebiyat Cemiyeti Atatürk'e Altın Bir Madalya Takdim Etti" başlığıyla duyurmuştur.²⁸ Bir diğer gazete de yine konuyla alakalı haberi "Atatürk Amerika'dan Gönderilen Bir Altın Madalyayı Kabul Buyurdular" başlığıyla paylaşmış ve devamında Cemiyetin altın madalyalarını beşeriyet çalışmalarının herhangi bir sahasında fevkalade bir muvaffakiyet gösteren şahsiyetlere verdiğini yazmıştır.²⁹ Ulus gazetesi ise madalya haberine daha geniş bir biçimde yer vermiştir. Gazete, ilk sayfasında haberi madalyanın üzerinde yazılı olan "Kemal Atatürk Modern Romulus" başlığıyla paylaşmış ve Cemiyetin Atatürk'e gönderdiği madalyanın arkalı ve önlü görüntüsüne yer vermiştir.

Akşam, 3 Aralık 1937

Ulus, 3 Aralık 1937

Remus ve Romulus adlı kuruluş efsanesi ve motifinin, türeme efsanesinin bir parçası olduğu ve Etrüsk mitlerinden Roma mitlerine ulaştığına dair iddia hakkında ayrıca bkz. Yaşar Çoruhlu, "Kurttan Türeme Efsaneleri ile İlgili Avrasya Tasvirleri Üzerine Düşünceler", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 KASIM 2016)*, Cilt: II, Ed. Ela Taş, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017, 993.

²⁶ Karakurt, *Türk Söylence Sözlüğü*, 143, 175.

²⁷ *Posta*, 3 Aralık, 1937, 3.

²⁸ *Akşam*, 3 Aralık 1937, 2.

²⁹ *Kurun*, 4 Aralık 1937.

Yazının devamında Cemiyetin İngiltere, Fransa ve İtalya'da birer mümessili olduğunu ve bütün dünya edebiyatında tanınmış kişilerin üyeleri arasında yer aldığını, Cemiyetin gayesinin ise "Dünyayı daha sıkı kültür bağları ile bağlamak" olduğunu belirtmiştir. 1932 yılında madalyalardan birinin ABD Başkanı Franklin D. Roosevelt'e verildiği belirten gazete, Roosevelt'in aldığı madalyaya yönelik duygularına yer vermiştir. Devamında da Cemiyetin, altın madalyalarını beşeriyet çalışmalarının herhangi bir sahasında üstün başarı gösteren şahsiyetlere verdiğine dikkat çekmiş ve Cemiyet başkanının bu münasebetle Atatürk'e yazdığı mektubu yayımlamıştır.³⁰ Atatürk'e verilen madalyanın haberi birkaç gün sonra dünya basınına da yansımıştır. Avustralya'da günlük yayımlanan bir gazete olan *The Age* haberinde, Atatürk'ün Mark Twain Cemiyeti'nden "Kemal Atatürk, modern Romulus" yazılı bir madalya kabul ettiğini yazmış ve Cemiyet başkanının mektubuna yer vermiştir.³¹ Avustralya'da yayımlanan bir diğer gazete *The Telegraph*, Atatürk'ün bir fotoğrafıyla birlikte "Modern Romulus" başlığıyla haberi yapmış ve Cemiyetin mektubuna paylaşmıştır.³² Birleşik Krallıkta yayım yapan *The Yorkshire Evening Post* gazetesi "Modern Romulus" başlığıyla duyurduğu haberin devamında Mark Twain Cemiyeti altın madalyasının Modern Romulus olarak tanımlanan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kemal Atatürk'e verildiğini aktarmıştır.³³ *Daily Mirror* gazetesi Atatürk'ün bir fotoğrafıyla,³⁴ *The Nottingham Evening Post* gazetesi ise "Atatürk'e Madalya"³⁵ adlı bir başlık ve mektup içeriği ile haberi kamuoyuna duyurmuştur.

Sonuç

Ödül veren kurum veya kuruluşların ilkeleri, amaçları ve uluslararası ölçekte tanınırlığı, verilen ödüllerin anlamını arttıran ve kabulünü daha rahat kılan hususlar arasındadır. Bu bağlamda değerlendirildiğinde Mark Twain'in adını, eserlerini, dünyaya katkısını yaşatma ve dünyayı barış bağıyla donatma gayesiyle kurulan Mark Twain Cemiyeti uluslararası çapta üne sahip bir kuruluş olmuştur. Mark Twain Cemiyeti'ni önemli kılan bir diğer önemli husus ise üyelerinin, madalya verdiği kimselerin dünya ölçeğinde öne çıkan isimler olmasıdır. Öncesinde Franklin D. Roosevelt, Winston S. Churchill gibi devlet liderlerine madalya veren ve bu isimlerin de övgüyle bahsettiği Cemiyet, Atatürk'ü de büyük bir iltifat ile Mark Twain Cemiyeti madalyasına layık görmüştür. Madalya Atatürk'e takdim edilirken kullanılan dil ve aynı zamanda Atatürk'ün insani yönüne dair vurgu, ödülün önemini daha da kuvvetlendirmiştir. Nitekim Atatürk, "*Türk milletine gülmesini ve hayattan zevk almasını öğretmiş*" kişi olarak nitelendirilmesini ve Cemiyetin sempatisini değerli bularak madalyayı kabul etmiştir. Madalya, verilme nedeni ve bağlamı yönünde ele alındığında "insanlığa katkı" şeklinde değerlendirilmelidir. Cemiyet, Atatürk'ün Türkiye'nin kurucusu olması nedeniyle madalyanın şekline ve içeriğine farklı bir yorum katmıştır. Atatürk'e verilen madalyanın bir yüzünde "Kemal Atatürk Modern Romulus" ifadesine yer verilmesi, Atatürk'ün hem Türkiye'nin kurucusu olması yönüne hem de mitolojik açıdan öne çıkan kahramanlık sembolüne işaret etmiştir. Yaşamı boyunca sınırlı sayıda madalya ve nişanı kabul eden Atatürk'ün, Mark Twain Cemiyeti'nin verdiği madalyayı tereddüt etmeden kabul etmesinin nedenlerinden birinin, Cemiyetin kuruluş amacı, faaliyetleri ve Mark Twain'in yaşamında, kölelik karşıtı ve güçlü bir antiemperyalist çizgiyi takip etmesi olabileceğini belirtmek gerekir.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

³⁰ *Ulus*, 3 Aralık 1937, 1,3.

³¹ *The Age*, 11 Aralık 1937, 28.

³² *The Telegraph*, 11 Aralık 1937, 2.

³³ *The Yorkshire Evening Post*, 8 Aralık 1937, 6.

³⁴ *Daily Mirror*, 09 Aralık 1937, 20.

³⁵ *The Nottingham Evening Post*, 8 Aralık 1937, 4.

KAYNAKÇA**Arşivler**

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Container 1, Cyril Clemens Collection, Manuscript Division, Library of Congress.

Resmi Yayınlar

International Mark Twain Society. W. E. B. Du Bois Papers (MS 312). Special Collections and University Archives, University of Massachusetts Amherst Libraries, 1947: 1-4. <https://credo.library.umass.edu/view/full/mums312-b115-i463>. Erişim 17.02.2023.

Telif Eserler

Anıtkabir Atatürk Müzesi. Ankara: Anıtkabir Komutanlığı, 1994, 44-55, 203-213.

Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri (1906-1938). Cilt: 2, Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 5. Baskı, 1997.

Allen, Hervey. "Kemal Atatürk Receives Mark Twain Medal", *Mark Twain Quarterly*. 3/1 (Winter 1938): 5. <https://www.jstor.org/stable/42656915>. Erişim 14.01.2023.

Çakmak, Zafer. "Venizelos'un Atatürk'ü Nobel Barış Ödülü'ne Aday Göstermesi", *Erdem*. 52 (2008): 91-110. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/erdem/issue/43874/539865>. Erişim 28.02.2023.

Çoruhlu, Yaşar. "Kurttan Türeme Efsaneleri ile İlgili Avrasya Tasvirleri Üzerine Düşünceler", *XX. Uluslararası Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri (02-05 KASIM 2016)*. Cilt: II. Ed. Ela Taş. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Yayınları, 2017: 988-1003.

Egeli, Münir Hayri. *Atatürk'ün Bilinmeyen Hikayeleri*, İstanbul: Ahmet Halit Yaşaroğlu Kitapçılık ve Kağıtçılık, 1954.

Ertan, Temuçin Faik. "Atatürk İlkeleri", *Başlangıcından Günümüze Türkiye Cumhuriyeti Tarihi*. Ed. Temuçin Faik Ertan. Ankara: Siyasal Kitabevi, 9. Baskı, 2022: 229-251.

Karakurt, Deniz. *Türk Söylence Sözlüğü*, E-kitap, 2011, <https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/0/00/TurkSoylenceSozlugu.pdf>. Erişim 06.03.2023.

Mango, Andrew. *Atatürk-Modern Türkiye'nin Kurucusu*, Türk. Fusun Doruker. İstanbul: Remzi Kitabevi, 19. Basım, 2021.

Orthwein, Walter E. "Mark Twain Society Is His Life's Work: Cyril Clemens Has Gathered Vast Collection of Author's Letters and Books", *Mark Twain Journal*, Vol. 37, No. 1/2, Cyril Coniston Clemens: July 14, 1902-May 16, 1999, Spring, Fall (1999): 9-13. <https://www.jstor.org/stable/41641462>. Erişim 19.02.2023.

Ozankaya, Özer. *Dünya Düşünürleri Gözüyle Atatürk ve Cumhuriyeti*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 3. Basım, 2004.

Şahin, Derya. *Roma Mitolojisi*, İstanbul: SD Yayınevi, 2017.

Uzun, Hakan. "Çeşitli Yönleriyle Atatürk", *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*. Prof. Dr. Reşat Genç Özel Sayı II, 29 (2009): 1226-1249.

Uzun, Hakan. "1919-1950 Yılları Arasında Türkiye-Yunanistan İlişkileri", *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*. 5/2 (2004): 35-50. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/kefad/issue/57226/808279>. Erişim 27.02.2023.

Quirk, Thomas V.. "Mark Twain", *Brittanica*. <https://www.britannica.com/biography/Mark-Twain>, Erişim 20.02.2023.

Sürelî Yayınlar

Akşam

Daily Mirror

Kurun

Posta

The Age

The Kalgoorlie Miner

The Nottingham Evening Post

The Telegraph

The Yorkshire Evening Post

Ulus

İnternet Kaynakları

A Life Lived in a Rapidly Changing World: Samuel L. Clemens, 1835-1910" <https://marktwainhouse.org/about/mark-twain/biography/>. Erişim 15. 02.2023.

<https://www.gale.com/open-access/the-adventures-of-huckleberry-finn>. Erişim 17. 02.2023.

<https://cather.unl.edu/writings/letters/let1214>. Erişim 19.02.2023.

EKLER

EK-1 Atatürk'ün Uluslararası Mark Twain Cemiyeti Başkanı Cyril Clemens'e gönderdiği mektup.

Ankara, January 19th, 1938.

Mr. Cyril Clemens
President of the International
Mark Twain Society
Webster Groves, Missouri
U. S. A.

Dear Sir :

Your courteous letter accompanying the Mark Twain Medal which you were kind enough as to transmit to me has profoundly touched me . This manifestation of sympathy coming from a Society which has such a high reputation in the United States of America and in the world at large is most valuable to me .

Please receive my earnest thanks and kindly convey to the honorable members of your Society the expression of my deep gratitude .

Yours very sincerely,

K. Atatürk

Kaynak: Container 1, Cyril Clemens Collection, Manuscript Division, Library of Congress.

EK-2 Atatürk'e verilen Mark Twain Madalyasının Avustralya basınına yansımaları

THE TELEGRAPH, BRISBANE, FRIDAY EVENING

**lish
olled
nt"**

**owers
Accident
ion
ees**

Correspondent.
e vested in the five
are to conduct in-
crashes of Royal
rice machines. The
ees investigating air
out in a special
the Air Navigation
d on August 5 last.
of the investigation
reed landings, the
writing under the
man, summon any
fore, the committed

**"MODERN ROMULUS"
Mark Twain Medal
For Kemal Ataturk**

LONDON, December 9.
The Istanbul correspondent
of "The Times" says that
Kemal Ataturk, the President
of the Turkish Republic, has
accepted a

KEMAL ATATURK

medal from
the Mark
Twain Society,
inscribed,
"Kemal Ata-
turd, the
modern Romu-
lus."
Accompany-
ing the medal
was a message
which stated
that if Mark
Twain were alive he would
consider that no man had
better taught the Turkish
people to laugh and enjoy
life.

**Mooroo
Hold P
Against**

Intermittent
who are paid in
area, held a m
the Moorooka
this morning at
motion protestu
relief pay con
which men had
distant areas, s
bury. Cooper's
bank, Runcorn,
Woodridge for
it is claimed in
expense whic
obviated.

Return fares, to
stated to be as full
Cooper's Plains, 5d
Runcorn 16d, R00

Kaynak: The Telegraph, 10 Aralık 1937, 2.

**Taught Turks to Laugh
MEDAL FOR ATATURK**

London, Dec. 9.
The "Times" correspondent in
Istanbul states that Kemal Ataturk,
President of the Turkish Republic,
has accepted a medal from the Mark
Twain Society inscribed "Kemal
Ataturk, the modern Romulus."
The accompanying message
reads:—"Honourable President of
the Republic, we present to you in
great faith the Mark Twain medal
you have consented to accept. If
Mark Twain were alive he would
consider that no man had better
taught the Turkish people to laugh
and enjoy life."

Kaynak: The Kalgoorlie Miner, 11 Aralık 1937, 9.

EK-3 Atatürk'e verilen Mark Twain Madalyasının Birleşik Krallık basınına yansımaları

Daily Mirror, 09 Aralık 1937, 20.

The Yorkshire Evening Post, 8 Aralık 1937, 6.

The Nottingham Evening Post, 8 Aralık 1937, 4.

**SOLİDARİST KORPORATİST DÜŞÜNCE BAĞLAMINDA
İKTİSADİYAT MECMUASI'NDA MADENCİLİK YAKLAŞIMLARI
MINING APPROACHES IN THE İKTİSADİYAT MAGAZINE IN THE CONTEXT OF
SOLIDARIST CORPORATIST THOUGHT**

SERAP TAŞTEKİN*

ÖZ

Osmanlı Devleti'nin ekonomik dönüşümünde XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren iktisadi liberalizmin karşısında himayeci görüş tartışılmaya başlandı. Liberal iktisadi yaklaşımın yerini korumacı görüşlere bıraktığı yıllarda bu durum, milli ekonomi düşüncesini işleyen iktisadi yayınlara da yansdı.

İktisadiyat Mecmuası, tarım, sanayi, ziraat ve bankacılık gibi ekonomi araçları üzerinde solidarist ve korporatist anlayışla örtüşen yayınlar yaptı. İktisadiyat Mecmuası'nın kurucuları Ziya Gökalp ve Tekin Alp, Fransa'daki Üçüncü Cumhuriyet'in resmi ideolojisi olan solidarizmin Osmanlı düşün dünyasına taşıyıcıları oldular. Yeni Mecmua'da solidarizmin yeni sentezini yapan Ziya Gökalp ve Tekin Alp, İktisadiyat Mecmuası'ndaki konularını bu bağlamda da ele aldılar. Solidarizm sınıf ayrılığına karşı çıkan, fakat sosyalist olmayan halkçı; aynı zamanda sınıflar arasında çıkar eşitliğini savunan dayanışmacı (tesanütçü), bunun yanında emperyalist olmayan bir devletçi yaklaşımı tasarlar. Bu çerçevede derginin, ülkenin önemli bir ekonomik değeri olan madenlerin kullanımındaki yaklaşımı, bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Derginin iki yıllık yayın hayatı boyunca maden politikasıyla makaleleri solidarist korporatizm bağlamında incelenmiştir. Madencilikle ilgili yayınlanan haberleri ise çoğunlukla maden arama ve işletme imtiyazı haberleri oluşturmuştur.

İktisadiyat Mecmuası ile ilgili yapılan çalışmalarda derginin yayıncılığı milli iktisat politikası çerçevesinde değerlendirilmiştir. Solidarist korporatist düşünce bağlamında maden yaklaşımlarının konu edilmemiş olması, bu çalışmanın önemini belirtir.

Anahtar Kelimeler: İktisadiyat Mecmuası, Korporatizm, Madencilik, Solidarizm, Tekin Alp.

ABSTRACT

The protectionist view began to be discussed as opposed to economic liberalism in the economic transformation of the Ottoman Empire, starting from the second half of the 19th century. In a period when the liberal economic approach was replaced by protectionist views, this tendency was also reflected in the economic publications dealing with the idea of a national economy.

İktisadiyat Mecmuası (The Economy Journal), included articles on economic instrumentstartings such as agriculture, industry and banking that overlapped with the solidarist and corporatist understanding. Ziya Gökalp and Tekin Alp, the founders of İktisadiyat Mecmuası, brought the idea of solidarism, the official ideology of the Third Republic in France, to the Ottoman intellectual world. Ziya Gökalp and Tekin Alp, who had made a new synthesis of solidarism in Yeni Mecmua (The New Journal), also discussed topics in İktisadiyat Mecmuası in this context. Solidarism envisions a solidarist approach that is populist but not socialist, and opposes class separation and at the same time advocates equality of interests between classes and a non-imperialist statist approach. In this regard, the journal's approach to the operation of mines, which is an important economic asset for the country, was chosen as the subject of this study. During the two-year publication life of the journal, it examined the mining policy in its articles in the context of solidarist corporatism. Mining news, on the other hand, mostly dealt with news on mineral exploration and mineral operation concessions.

In the studies on İktisadiyat Mecmuası, the articles of the journal have been evaluated within the framework of national economic policy. The fact that mining approaches have not been not discussed in the context of solidarist corporatist thought indicates the importance of the present study.

Keywords: Corporatism, İktisadiyat Mecmuası, Mining, Solidarism, Tekin Alp.

* Dr. Öğr. Üyesi, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başkanlığı, seraptastekin@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0854-8623.

Extended Abstract

This study was conducted to evaluate the approaches of the authors of İktisadiyat Mecmuası, which is known as the publishing tool of the national economic policy, to the mining policies of the period.

Those who advocated the protectionist view increased as a result of the criticisms leveled against the liberal economic approach, which was dominant until the end of the century, and the products of this thought were reflected in the media activities. Shortly before the First World War, advocacy of a liberalist economy was abandoned and the theses that envisaged nationalism and state protection in economics were adopted. The national economic policy, in its various aspects under discussion, was embraced in the intellectual realm. In this context, innovations such as the creation and management of domestic capital, which was considered to be one of the important tools of financial administration, were discussed in order to implement the national economic policy.

Solidarism is a versatile approach that opposes class conflict in social life and adopts a conciliatory ideology that advocates secularism in education. This view, which is deemed as populism of the constitutional monarchy, is a doctrine that enjoys political, social as well as economic aspects. Economic solidarism, began to be discussed in Ottoman economic publications with the emergence of the Constitutional Monarchy period. Tekin Alp and Ziya Gökalp, authors of İktisadiyat Mecmuası, penned articles adopting a state economy that did not totally abolish individual economics.

İktisadiyat Mecmuası was published in 69 issues between 1916 and 1917. The journal followed a publishing policy that adopted the national economic policy. The magazine featured articles and news about mining. The first article about mining in the journal was titled *Mines in Our Country* and it was penned with the signature M.S. In this article, the mining law was discussed and the uncertainties contained in the law were criticized. Another article about mining in the magazine was published anonymously with the title "New Mining Regulations". In the article, existing mining policies were evaluated and the old and new mining laws were compared. The aspects of the new provided the state with the opportunity to intervene when necessary. Moreover, it protected the public interest. In this regard, the solidarist and protectionist approach stood out. In this article, the fact that the ownership of the mines belonged to the ones who discovered them was criticized. Moreover, citing the example of Prussia, it was found undesirable for a company to have monopoly as a result of the policy of giving the ownership of a mine to the one who discovered it. This situation, which was open to speculation, was considered as a warning.

Tekin Alp, the lead author of İktisadiyat Mecmuası, wrote an article titled "Our Mines" in the 41st issue of the magazine. According to Tekin Alp, the only source of wealth sufficient to close the economic deficit was mines. Not enough effort had been made before to take advantage of this asset. 600 mines had been discovered, 150 mining concessions had been granted, and more than 200 exploration licenses had been awarded, but only 94 mines had gone into production. The number of enterprises producing large scale mines did not exceed 10. Based on this information, Tekin Alp criticized the fact that the mines remained inactive.

Tekin Alp associated national economy with mining and attributed the progress of mining to the same conditions as the development of industry in a country. The state had capital shortage owing to wealth transfer to Europe until then. Incompetent and malicious persons in the mining sector transferred their rights to European companies after obtaining the exploration licenses. No one thought about extracting the mines. One of the biggest problems was that the people who had obtained the exploration license did not plan to operate the mine. According to Tekin Alp, the interests of the country were not in the discovery of the mine, but in its production. If the discovered mines were operated, the mineral wealth could be sufficiently utilized.

In his article on mines, Tekin Alp claims that the view of state intervention when necessary, with the idea that the state must have control of this important wealth of the country, rather than granting privileges to foreigners in this sector. However, according to Tekin Alp, statist economy does not aim to abolish individual economy. As a matter of fact, according to the writings of Tekin Alp and Ziya Gökalp, corporatism, which corresponds to statism,

stands against capitalism. In economic terms, the corporate state is a state in which the corporate economy system is implemented. This model corrects the failings of the capitalist economy.

In addition to columnists' articles, news about the mines was also included in the İktisadiyat Mecmuası. The news included the names of those who had obtained prospecting licenses and the regions where the mines were located. Such news was a useful source for those who closely followed the mining tenders. In the magazine, the names of the mines with concession edicts were published. The news also announced the mines with exploration licenses or operating concession rights as well as the mines whose concession edicts terminated.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı siyasi ve ekonomik gerilemenin ardından girdiği borç serüveni ve nihayetinde 1875 yılında iflasının açıklanmasının ardından ülkede Düyun-ı Umumiye Borçlar İdaresi'ni Avrupalı alacaklıların teminatı haline getiren sistem işlemeye başladı. İktisadi hayatın tüm yönleriyle tartışıldığı Tanzimat döneminde Osmanlı aydınları liberal siyaseti benimsiyorlardı. Tanzimat döneminde bankacılığın başlamasının ticaretin önündeki engelleri kaldıracağı düşüncesi, aynı zamanda liberal ekonomik görüş doğrultusunda devletin de ekonomiden tasfiyesini öngörüyordu. Devletin ekonomik alanda varlığının küçültülmesi, dönemin iktisadi anlayışını oluşturuyordu. Gazetelerde ve dergilerde bu iktisadi yaklaşımı benimseyen yayınlar yapıp, iktisatla ilgili müfredata yansıtıldı.

Ekonomide liberal yaklaşımı benimseyen görüşler, gazeteler ve dergilerde işlendi. 1862 yılında yayın hayatına başlayan Tasvir-i Efkâr'da yazan İbrahim Şinasi, devletin toplumun faydasına hizmet etmesi ve ekonomik serbestiden yana yayınlar yapan bir yazardı. Namık Kemal de serbest liberalizmi savunan yazılarında sanayi ve ticaretle beraber bankaların da geliştirilmesiyle sermaye birikiminin sağlanacağı görüşündeydi.¹ Namık Kemal'in de savunucusu olduğu serbest ticaret ilkeleri, himayeciliğe ve yedd-i vahit denilen tekel sistemine karşı düşünce, Tanzimat döneminin kabul gören iktisadi yaklaşımıydı.

Tanzimat dönemi iktisat kültüründe Avrupalı anlayışın izleri görülürken, dönemin iktisadi yayınlarında içerik açısından bağlantılar dikkati çekiciydi.² Batı etkisi, 1870'ten sonra iktisadi yayınlarda da kendisini gösterdi. Bu dönemde aynı zamanda yükseköğretimde de iktisat dersleri veren Mehmet Şerif *Tercüman-ı Ahval*'de, Münif Paşa *Ceride-i Havadis*'te iktisadi görüşlerini İdare-i Mülkiye başlığıyla yayınladılar. Aynı yıllarda Avrupalı iktisatçılığın bir diğer örneği de Mehmet Mithat Bey'in, Otto Hübner'den *Ekonomi Tercümesi* adı ile yayınladığı kitabı oldu. Kitapta sermaye, faiz, işçi, çiftçi, yoksulluk ve çareleri gibi bölümler yer alıyordu.³ Mehmet Mithat'tan sonra iktisadi yazılarıyla dikkati çeken bir diğer isim ise Ahmet Mithat oldu. Tercüme iktisat kitaplarına, her iktisat eserinin yazarın milleti ile alakalı olduğu görüşüyle karşı çıkan Ahmet Mithat, Türkiye için yazılacak iktisat kitabının da Türkiye'ye uygun olması gerektiğini belirtmişti.⁴ Liberal görüş ve serbest ticaret karşıtlığıyla bilinen *Ekonomi Politik*⁵ yazarı Ahmet Mithat Efendi'ye göre, imtiyaz kayıtları incelendiğinde yabancılar memleketin servet kaynaklarını sömürüyordu. Yabancılar parayı hariçten getirmediyse, bu zenginlik bize aittir ve orman, maden gibi kaynakların işletme imtiyazlarını yabancılara kaptırmamalıdır.⁶ İktisadi himayecilik düşüncesini savunan ve bu doğrultuda Osmanlı hükümetlerinin görevinin ziraat, sanayi ve ticareti himaye etmek olduğunu belirten Ahmet Mithat Efendi, ziraat, sanayi ve ticareti himaye etmenin, devletin görevi olduğu düşüncesindedir. Gelişigüzel iktisat düşüncesini eleştiren Ahmet Mithat Efendi, Türklere askeri kabiliyetler yüklenip, iktisadi hayatın dışında tutulmalarının hata olduğu görüşündedir.⁷ Ekonomi yazarı Ahmet İhsan Bey'in 1891 yılında

¹ Tefvik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*, İmge Kitabevi, 2003, 22.

² Tanzimat dönemindeki iktisadi neşriyatla ilgili bkz. Ziyaeddin Fahri Fındıkoğlu, *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İçtimaiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul: Akgün Matbaası, 1946.

³ Fındıkoğlu, *İktisat Tedrisatı Tarihçesi*, 20-25.

⁴ Fındıkoğlu *İktisat Tedrisatı Tarihçesi*, 26.

⁵ *Ekonomi Politik*, Ahmet Mithat Efendi'nin yazılarından derlediği eserdir. Ahmet Mithat Efendi, *Ekonomi Politik*, Sadeleştirenler: Erdoğan Erbay-Ali Utku, Konya: Çizgi Kitabevi, 2005. Ahmet Mithat Efendi'nin bu eseri Belçikalı Charles de Brouckere'nin *Ekonomi Politik*'in Genel İlkeleri adlı risalesinden faydalanarak yazdığı bilinmektedir. Bkz. Engin Çağman (2017), Ahmet Mithat Efendi'nin *Ekonomi Politik* Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Güz sayısı, 31-48.

⁶ Fındıkoğlu, *İktisat Tedrisatı Tarihçesi*, 25-28, Çağman, 2017, 34-41.

⁷ Fındıkoğlu, *İktisat Tedrisatı Tarihçesi*, 27.

yayınlanan *İlm-i Servet* adlı eseri ise Ahmet Mithat Efendi'ye benzer olarak iktisadi zihniyet ve servet kazanma, refahı artırma üzerinde duruyordu.

İktisadi zihniyeti halk arasında yaymak amacıyla yayınlar artarken, ticaret serbestisi savunucularından Sakızlı Ohannes Paşa, Tanzimat döneminin önemli iktisadi yazarlarındandı. İktisadi liberalizmin yanlısı olan Sakızlı Ohannes, himayeciliğe karşıydı. *Mebadi-i İlm-i Servet-i Millet* adlı kitabında himayeci ekonomiye karşı çıkarak iktisadi liberalizmi savundu.⁸ Osmanlı ekonomisinin dünya ile bütünleşmesi gerektiği görüşündeki Mehmet Cavid Bey, *İlm-i İktisat* kitabını yazdı ve *Ulûm-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*'ndaki yazılarında iktisadi liberalist düşüncelerini ortaya koydu.⁹ Yabancı sermayeye karşı olmayan Mehmet Cavid Bey, memleketin yollarının yetersiz bulunmasını, madenler ve zirai zenginliklerden faydalanılmasını olumsuz etkilediği görüşüyle, durumun maliyeye zarar verdiğini ifade etmiştir.¹⁰ Mehmet Cavid Bey, ayrıca tarım alanının iktisadi ilerleyiş için daha uygun olduğu düşüncesindedir. Devletin bayındırlık işlerine bütçe ayırması gerektiği görüşünde olan Mehmet Cavid Bey, sermayedarın yük olmaması gerektiğini ifade eden makaleler yazdı.¹¹

İkinci Meşrutiyet döneminde Tanzimat devrinin sanayii mi/ziraat mi, liberalizm mi/devletçilik mi tartışmaları devam ederken, liberalizm yanlıları Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası etrafında toplandılar.¹² Derginin yazarları, liberalist iktisadi politikanın savunuculuğunu yapan yazılar kaleme aldılar.¹³ Bir yandan millî sanayii kurmak ve yerli sanayiciyi desteklemek, diğer yandan ülkenin sanayileşmesi gerektiğini savunan ve "ziraatçı" olarak adlandırılan grubun görüşlerinin çarpıştığı XIX. yüzyılın son çeyreğinde itibaren çeşitli teoriler ortaya atıldı. Liberal iktisat yanlıları Türkiye'yi tarım ülkesi olarak değerlendirip, aynı zamanda serbest dış ticareti önerdiler.¹⁴ Musa Akyiğitzade gibi himayecilik politikasını ve tarım ile sanayiinin aynı zamanda gelişmesi gerektiğini savunanlar ise Türkiye'ye özgü bir politika geliştirilmesi gerektiği görüşünde oldular.¹⁵ İktisadi görüşlerini Friedrich List'ten alan Musa Akyiğitzade, *Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye* adlı kitabında Alman List ve Fransız Cauwes'in bazı görüşlerini eleştirdi, ticaret ve sanayinin birlikte geliştirilmesi suretiyle gerçekleşecek iktisadi ilerleme kuramını ortaya koydu.

XIX. yüzyılın sonlarına kadar egemen olan liberal iktisadi yaklaşıma yönelik eleştirilerin karşısında millî iktisat görüşünü savunanlar çoğaldı ve basın yayın faaliyetlerine de bu düşüncenin ürünleri yansdı. I. Dünya Savaşı'na girilirken liberalist iktisat savunuculuğu terk edilerek, iktisatta milliliğin öngörüldüğü tezler benimsendi. Osmanlı kaynaklarını sömürme araçları olarak görülen Düyun-ı Umumiye ve Osmanlı Bankası'na karşıtlığının yanı sıra, ülkenin iktisadi-mali konularıyla da ilgili olan İttihatçı çevre, Babiâli'nin ülke çıkarlarına uygun para ve kredi politikası uygulamamasını eleştiriyor,¹⁶ bu tepkilere basın da katılıyordu. İttihat ve Terakki idaresinin planladığı, fakat düşünüldüğü gibi uygulamaya koyamadığı bir model olarak sanayileşmeyle birlikte ilerleyecek millî ekonomi politika, tartışılan çeşitli yönleriyle beraber, düşün dünyasında benimsendi. Bu bağlamda millî ekonomi politikasının uygulanması amacıyla, mali idarenin önemli araçlarından bankacılık sisteminin değiştirilmesi ve millî burjuvazinin oluşturulması gibi yenilikler düşünüldü. Ekonomik bağımlılık ve yabancılara

⁸ Ohannes, *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milet*, Dersaadet Mihran Matbaası, 1297, *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*, Haz. Filiz Dırioğlu, M. Erdem Özgür, Hamdi Genç, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.

⁹ Mehmet Cavid, *İlm-i İktisat*, C.1, Karabet Matbaası: İstanbul, 1316. Nazmi Eroğlu, "Mehmet Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Sayı 2, 2002, 163-183.

¹⁰ Mehmet Cavid, "Müessesat-ı Nafiyemiz"; *Ulum-ı İktisadiyye ve İctimaiyye Mecmuası*, C.1, İstanbul: Hilal Matbaası, 1324, 71-75.

¹¹ Mehmet Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, No: 1, 1 Şubat 1324, 14 Şubat 1909, 26-29, Eroğlu, *Mehmet Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri*.

¹² Fındıkoğlu, *İktisat Tarihi Tedrisatı*, 54.

¹³ Ulûm-ı İktisadiye ve İctimaiyye Mecmuası'nın önemli yazarları arasında Ahmed Şuayb, Rıza Tevfik Bey ve Mehmed Cavid Bey geliyordu. İlm-i İktisat'ın yazarı Mehmet Cavid Bey daha sonra Maliye Nazırlığı yapacaktır. Bkz. Tevfik Çavdar, *Türkiye'de Liberalizmin Doğuşu*, İstanbul: Uygur Yayınları, 1982, 123-124.

¹⁴ François Georjeon, *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

¹⁵ Bu teori ile ilgili bkz. Musa Akyiğitzade *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314, 7-10, aynı yazar *İlm-i İktisad veyahut İlm-i Servet Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyye Havidir*, İstanbul: Pangaltı Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1916, ayrıca bkz. Hayrettin Pulat, "Musa Akyiğitzade'nin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 38, Sayı 66, 2019, 326-353, Serdar Sağlam, Türkiye'de Özel Teşebbüs Yaratma Düşüncesi ve Özel Teşebbüsün Gelişmesi 1839-1960", *Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi*, Ankara: 1994, aynı yazar, "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat" *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 1, 2004, 68-69.

¹⁶ Zafer Toprak, *İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016, 81.

verilen imtiyazlardan kurtulmak gereği, en çok işlenen konular oldu. Milli iktisat görüşündeki Parvus Efendi de iktisadi bağımlılığa karşı söylem geliştirdi:

“Avrupa, Türkiye ile bir taraftan orduları vâsıtasıyla muhârebe ederek Memâlik-i Osmâniyye'den mütemâdiyyen parça parça yerler almakta olduğu gibi diğer taraftan da kendisinin kuvvâ-yı mâliyyesi sâyesinde Devlet-i Osmâniyye'yi büyük borçlarla bağlayarak devlet-i muşârun-ileyhâyı hem iktisâden, hem de siyâseten taht-ı esâretine almaktadır. Avrupa, hâricden indirmekte olduğu darbeleriyle istiklâl-ı Osmanî'yi mahv etmekte olduğu gibi, dâhilde icrâ eylemekte bulunduğu mu'âmelât-ı mâliyye vâsıtasıyla da Türkiye'yi bir sermayedâr müstemlekesi hâline düşürmektedir.”¹⁷

Parvus Efendi'ye göre, Türkiye'nin Avrupa'nın iktisadi esareti altına girmesinin sebebi, Avrupa sermayesine, mamüllerine, fen ve sanatına muhtaç olmasıdır. Türkiye'nin siyasi esaretten kurtulması için öncelikle iktisadi esaretten kurtulması gerekir. Bunun yolu da sanayi ve ziraatin birlikte yükselmesidir.¹⁸ Yusuf Akçura da Türk Yurdu Dergisi'ndeki yazısında Türk-Müslümanların yabancı ürünleri satın almamalarını önererek Türklere yalnız askerlik mesleğinin uygun görülmesini eleştirdi. Akçura zamane devletlerinin temelini burjuvazi olduğu, Osmanlı Devleti'nde de Türk burjuvazisinin oluşmasıyla ekonominin şekilleneceğini ifade etmiştir:

“Bence, bugünkü günde Türkler, ne siyâseten ve ne de iktisâden taarruzî hareketinde bulunmamalıdır. Türklerin iktisadî fa'âliyeti, hayât-ı iktisâdiyyelerini müdâfa'a etmek, tenemmu' ve tekemmül ettirmek cihetine masrûf kalmalıdır. Bu tedâfü'î vaz'iyet, ma'kûl, sebâtlı ve devâmlı muhâfaza olursa Türklerin esâret-i iktisâdiyyeden kurtulmasına yol açılmış olur. Hasım ve rakîblerinin Türklere isnâd ettikleri taarruzî hareketlerin vücûduna inanmıyorum; lâkin biz o isnâdlara vesîle olabilecek fi'lden bile müctenib davranmalıyız; çünkü hakîkî kuvvetlere istinâd etmeyerek, sırf his ve heyecân ile yapılan ef'âl muvaffakiyetsizliğe mahkûmdur.”¹⁹

Milli burjuvaziye, ülkenin iktisadi hayatını yönlendiren yabancı sermayenin el çektirilmesi için öngörülen bir çare olarak yaklaşıldı. Yabancı sermayenin Osmanlı ekonomisindeki etkinliğinin azaltılması ve yabancılara verilen ekonomik ayrıcalıkların sonlandırılması gibi konular, iktisat dergilerinde sıkça işlendi. Milli iktisat politikasının, memleketin iktisadi bağımsızlığını kazanması ve ilerlemesi için yegâne yol olduğunu düşüncesindeki ülkenin önde gelen yazarları, bu yönde yayınlar yapmaya başladılar. Bu bağlamda iktisat alanında yayın yapan dergiler de konuyu işlediler. Bu dergilerden birisi olan *İktisadiyat Mecmuası*'nın yazarları da özellikle yabancı sermayeye karşı çıkan iktisat görüşlerini yansıtan yazılar yazdılar. Dayanışmacı ruhun işlendiği yazılar, solidarist korporatist bağlamda iktisadi hayatın çeşitli alanlarında ele alındı.

1. İktisadi Solidarizm

Osmanlı ekonomisinde Avrupa sermayesine bağlaşımanın kaçınılmaz hale geldiği XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren milli iktisat modeli işlenmeye başlandı. Yabancı sermayeye tepki için desteklenen bu modelin anlatıcısı olarak değerlendirilen İktisadiyat Mecmuası'nda milli iktisattan bazı yönleriyle ayrışan solidarist korporatist yaklaşımda yayınlar yapıldı. Solidarizmin öncüleri, Ziya Gökalp, Tekin Alp, Necmettin Sadık, M. Zekeriya Sertel ve Yusuf Kemal gibi İttihatçı çevrelerdi.²⁰

Solidarizm, toplumsal yaşamda sınıf çatışmasına karşı çıkan, eğitimde laikliği savunan uzlaşmacı bir ideoloji benimseyen çok yönlü bir yaklaşımdır. Meşrutiyet dönemi halkçılığı olarak değerlendirilen bu görüş, ekonomik olduğu kadar siyasal ve toplumsal yönleri de bulunan bir öğretilerdir.²¹ Toprak'a göre solidarizm; “*Teşebbüs serbestiyeti ve mülkiyetin dokunulmazlığına gölge düşürmeden liberalizmle sosyalizm arası bir "orta yol" aramayı amaçlayan, ekonomide devlet müdahaleciliğini öneren, sosyal mevzuatı gündemine alan, toplumsal yaşamda sınıf*

¹⁷ Parvus, “İktisâd: Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça”, *Türk Yurdu*, Cilt 3, Sayı 25, İstanbul, 18 Teşrînievvel 1325/31 Ekim 1912, 23.

¹⁸ Parvus, “Köylüler ve Devlet”, *Türk Yurdu*, Cilt 1, Sayı 9, İstanbul, 9 Mart 1327, 22 Mart 1912, 146.

¹⁹ Yusuf Akçura, “Geçen Yıl: 1329 Senesinde Türk Dünyası”, *Türk Yurdu*, Cilt 6, Sayı 63, 2 Nisan 1330, 1914, 262, Akçura'nın görüşleri için ayrıca bkz. Mehmet Refik Bürüngüz, *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algıları*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi, 2013, 167-168.

²⁰ Toprak, Zafer, “II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 1, 93

²¹ İktisadiyat Mecmuası'nı maden politikalarında solidarizmi devlet müdahalesini öngören ekonomik görüş yönünden ele alacağız. Bu çalışmada solidarizmin ekonomik yönü ve daha spesifik bir konu olarak madencilik politikasına yaklaşımı değerlendirilecek ve iktisadi solidarizmin, İttihat ve Terakki döneminin uluslaşma sürecindeki görüşlerinin madencilik politikalarına yansması ele alınacaktır.

çatışmasının gereksizliğine inanan, çelişkiden arınmış, uzlaşma esasına dayalı organik dayanışmayı, Osmanlıcasıyla tesanüdü benimseyen, laik eğitimi savunan, pasifist, uzlaşmacı bir ideoloji” olarak tanımlanabilir.²²

Fransa’da Üçüncü Cumhuriyetin resmi ideolojisi olarak benimsenen solidarizm görüşüyle serbest teşebbüs ve mülkiyet dokunulmazlığını dikkate alan bir model amaçlanmıştır.²³ Solidarizmin liberalizm ve sosyalizmden ayrıştığı görüşler net olarak ortaya konulmuştur. Sosyalizmin aksine mülkiyet dokunulmazlığı solidarizmde esastır. Solidarizm, aynı zamanda liberalizmin bazı ilkelerini içinde barındırsa da toplumsal ve siyasal örgütlenme modeli olarak onu reddeder.²⁴ İktisadi solidarizm, II. Meşrutiyet döneminin başlamasıyla Osmanlı İmparatorluğu’nda da etkili olmuştur. Solidarizmin ve onun devlet felsefesi olan halkçılığın ilk temsilcileri olarak Ziya Gökalp ve Tekin Alp dikkati çeker.²⁵ Sundukları ekonomik örgütlenme biçimi sanayinin önce devlet tekelinde kurulması, sonra özel teşebbüse devredilmesi şeklindeydi.²⁶ Parla’ya göre Ziya Gökalp’in solidarizmi ve devlet sosyalizmi, o dönemdeki hatalı yorumlar gibi kapitalizm ve sosyalizm arasında üçüncü seçenek değil, liberalizm ile burjuva tarzı siyasetler altında sınıflandırılır.²⁷ Ferdi tamamen ortadan kaldıran devletçi yaklaşım da sosyalizmle solidarizmin ayrıştığı yönlerden biridir. Solidarist (tesanütçü) görüş, sosyalizmdeki tekdüze kitleyi toplum olarak kabul etmez. Halkçılığın iktisadi yönü olarak solidarizm; toplumda sınıf ayrımının olmamasını öngörür. Sosyalizmle halkçılığın ayrıştığı, aynı zamanda bireysel liberalizme karşı koyulduğu bu yeni tasarımda korporatist bir teori üretilmiştir.

Ziya Gökalp, Yeni Mecmua’daki yazısında solidarizmi “Türk hukukundan tabiatıyla doğmuş milli bir meslek” olarak tanımlar. Gökalp’e göre fertçiler yalnızca ferdi mülkiyeti, içtimaiciler ise yalnız içtimai mülkiyeti kabul ederken, tesanütçüler (solidaristler) ikisini birden benimserler.²⁸ Artık değere salt bireysel mülkiyet açısından bakmayan ve köken olarak Fransız toplumbiliminden esinlenen solidarist yaklaşım, bireyin artık değerini toplum kaynaklı kabul eder.²⁹

Hem liberal bireyciliğe direniş, hem de sosyalizme karşı koyuş olarak; fakat bir yandan da ferdi kapitalizmin yerine devlet kapitalizmini koyan tasarımı Ziya Gökalp şöyle ifade eder: “Bugün Avrupa emperyalizmi ferdi emperyalizme isnat ediyor. Biz, devlet kapitalizmi sistemini kabul edersek, kapitalist namile açgözlü ve yırtıcı bir taifenin memleketimizde vücade gelmesine mani oluruz.”³⁰ Ziya Gökalp, *İktisadi Ademi Merkezîyet* başlıklı yazısında, devletin iktisadi hayata müdahale etmesi gerektiği görüşünü yazar. Ziya Gökalp, Charles Gide’den örnek verdiği yazısında iktisadi hayatı geliştirmek için nüfusun artmasını ve hükümetin milli iktisat programına sahip olmasını gerekli gördüğünü, iktisadi işlerin uzmanları tarafından yapıldığı zaman devletin ekonomiye müdahalesinin ortadan kalkabileceğini ifade eder.³¹

Ziya Gökalp, *İktisadiyat Mecmuası*’nda iktisadi hayatta solidarizme dikkati çeken yazılar yazdı. Gökalp, ekonomi için karma bir model önererek devletin ekonomiye liberal müdahaleciliğın ötesinde hem işletmeci, hem de sermayedar olarak katılmasını öngörür.³² Alman milli iktisat modelini de milletin mizacına vakıf olduğu için savaş zamanında iktisadi güçlülere dahiyane çareler bulunabildiği tespitini yapan³³ Gökalp, “*Türklerde Milli İktisat Devreleri*” yazısının başlangıcında milli iktisadi şöyle tanımlar: “*Milli iktisat, bir toplumda iktisadi müesseselerin umumi bir tesanüt husule getirecek surette birbirine merbut bulunması demektir. Cemiyetin hukuk tesanüdünü devlet irae ettiğinden milli iktisat devletin şekliyle de alakadardır...*”³⁴ İttihatçıların iktisadi görüşlerindeki devlet

²² Toprak, *Solidarist Düşünce: Halkçılık*, 93.

²³ Toprak, *Solidarist Düşünce: Halkçılık*, 94-95.

²⁴ Taha Parla, *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye’de Korporatizm*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989, 129.

²⁵ Çağdaş Görücü, “Tek Parti Döneminde Halkçılık ve Sosyal Politika: Solidarizm ve Korporatizm Kavramları Çerçevesinde 1936 İş Kanunu Hakkında Bir Değerlendirme”, *Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, Sayı 54, 2017, 1338.

²⁶ Ziya Gökalp, “İktisadi İnkılap İçin Nasıl Çalışmalıyız?” *Küçük Mecmua*, 5 Mart 339/18 Mart 1923, Sayı 33, 3. Ziya Gökalp, imtiyaz sahibi olduğu ve Diyarbakır’da yayınlanan derginin son sayısında Umumculuk başlığıyla da bir yazı kaleme almıştı. Gökalp, bu yazılarında devlet kapitalizmine yakın görüşleri ifade eder.

²⁷ Parla, *Türkiye’de Korporatizm*, 159.

²⁸ Ziya Gökalp, “Rusya’daki Türkler Ne Yapmalı?”, *Yeni Mecmua*, Sayı 38, 4 Nisan 1918, 234.

²⁹ Zafer Toprak, “Osmanlı Devleti’nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye*, Cilt 2, 381, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

³⁰ Ziya Gökalp, *İktisadi İnkılab İçin Nasıl Çalışmalıyız*, 33.

³¹ Ziya Gökalp, “İktisadi Ademi Merkezîyet”, *Cumhuriyet*, No: 9, 3, 15 Mayıs 1340/15 Mayıs 1924, Cavit Orhan Tütengil, “Ziya Gökalp’in İktisadi Görüşleri”, *Sosyoloji Konferansları*, Kırkıncı Konferans, Sayı 5, 1964, 138.

³² Parla, *Türkiye’de Korporatizm*, 206.

³³ Ziya Gökalp, “Türklerde Milli İktisat Devreleri”, *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı 44, 8 Mart 1333, 1917/8 Mart 1917, 1-3.

³⁴ Ziya Gökalp, *Türklerde Milli İktisat Devreleri*, 1.

müdahaleciliği eğilimi liberal iktisada karşı tavır alan List, Cauwes, Müller ve John Rea'nin görüşlerine dayanır.³⁵ Tekin Alp ise yazılarında devlet iktisadiyatının ferdi iktisadı ortadan kaldırmayı amaçlamadığını belirtmiştir.³⁶ Devlet iktisadiyatı yanlısı görüşlerini Ziya Gökalp, Küçük Mecmua'da şöyle dile getiriyordu:

"Tanzimattan beri, millî ruhumuza uymayan İngilizlerin iktisat nazariyeleri bizi şaşırttı: Hükümet fabrika tesis edemezmiş. Millî sanayi'i ihyaya ve himayeye çalışamazmış. Belediyeler ticaret yapamazlarmış. İktisadî teşebbüsler yalnız fertlerden ve şirketlerden beklenirmiş... İşte bu gibi umumî mahiyeti haiz olmayan nazariyeler, eski iktisadımızın yıkılmasına sebep olduğu gibi, yeni bir iktisadî hayata girmemize de mâni oldu. ...Türkiye'de büyük sanayi'in teşekkülüne şiddetle ihtiyaç vardır. Memleketimizde büyük sanayi'in teşekkülü ise, asla fertlerin ve şirketlerin teşebbüsleriyle olamaz. Bilakis, hükümetin, vilayet şûralarının, belediyelerin teşebbüsü ile memleketimizde her türlü sanayi teessüs edebilir."³⁷

Ziya Gökalp, İktisadiyat Mecmuası'nın ilk sayısındaki *Millet Nedir, Milli İktisat Neden İbarettir* başlıklı yazısında, milli iktisadın iki önemli hususu olarak üretimin ihtiyacı karşılayacak düzeye çıkarılması ve bunun fertler arasında eşit şekilde dağıtılmasına dikkati çeker.³⁸ Alman iktisat modeli ile Fransız solidarizmini benimseyen Gökalp, iktisadi yazılarında toplumun menfaatini ferdin menfaatinden önde tutan bir görüşü benimseyerek ferdi mülkiyeti ancak toplumun faydasına olacaksa meşru sayar.³⁹ Ziya Gökalp'in görüşleri, İktisadiyat Mecmuası'nda *Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir*⁴⁰ ve *Türklerde Milli İktisat Devreleri*⁴¹ başlıklı yazılarda da etraflıca ifade edilmiştir.

2. İktisadi Anlayış Bakımından Korporatizm

Farklı tarihsel dönemlerde, farklı içeriklerde ve ideolojik bağlamlarda kullanılan korporatizm, İngilizce işbirliği anlamına gelen *corporation* sözcüğünden gelir. Kavram, XX. yüzyılda hiyerarşik bir örgütsel yapı ve bu yapının üyeleri üzerindeki tekeli güce sahip çıkarıcı grupların varlığına dayandırılmaktaydı. Bu yüzyılın başında Türkiye'de ise korporatizm otoriter karar alma mekanizması ile dayanışmacı bir görüşe dayalı çıkar temsili arasında, diğer bir deyişle mesleki temsil örgütleriyle devlet arasında sağlıklı bir ilişkinin varlığıdır.⁴² Korporatizm, bu çalışmada yaklaşım olarak ortak ilkeler ve ekonomik uyumda toplumsal faaliyetlerin dayanışma ve ortak menfaati temelindedir.⁴³ Farklı dönemlerde farklı anlamlarda kullanılsa da korporatizm; temel olarak hem liberalizmi, hem de Marksizmi reddeder.⁴⁴ Korporatizm, birincil kategori olarak liberalizmde birey; Marksizmde ise sınıfın aksine mesleki grubu temel sayar. Mesleki gruplar ve onlara ait korporasyonlar, solidarist korporatizmde birey ve devlet arasında bir tampon işlevindedir.⁴⁵ Parla'ya göre korporatizmde devlet ekonomiye yön verir:

"Bir ekonomi modeli olarak korporatizm toplumsal sınıf modeline karşı çıkar. Korporatizm, hem Marksizm gibi liberal modele karşı çıkar, hem de Marksizmin aksine sınıfın yerine korporasyonu geçirir. Korporatizm, bireyin kendi menfaatine yönelik bir ekonomik faaliyetin aksine, mesleki korporasyonlar tarafından temsil edilen karar alma organlarını ön planda tutar. Devlet ve ekonominin arasında belirgin bir ayrım yoktur. Devletin ekonomiye müdahalesi teşvikle sınırlandırılmaz, devlet bizzat yetkilerini kullanarak ekonomiye yön verir, faaliyetleri denetler ve aynı zamanda yönetir."⁴⁶

Korporatif devleti, sosyal olarak ferde tüm vasıflarını kazandıran yegâne yapı olarak değerlendiren Göze'ye göre toplum, devlet teşkilatı içinde varlık ve değer kazanır, mücerret olarak fert, bir değer ve varlık olarak kabul

³⁵ Toprak, *II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık*, 118.

³⁶ Tekin Alp, "Harpten Sulhe İntikal İktisadiyatı-1-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, 2/62, 16 Ağustos 1333/16 Ağustos 1917, 1-2.

³⁷ Ziya Gökalp, "İktisadî Mucize", *Küçük Mecmua*, Sayı 23, 30 Teşrin-i sâni 1338/30 Kasım 1922, 1-3.

³⁸ Ziya Gökalp, "Millet Nedir, Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı 35, 24 Teşrin-i sani 1332/7 Aralık 1916, 1-3, Rifat Önsöy, "Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Matbaası, 1982, 359.

³⁹ Önsöy, *Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri*, 365.

⁴⁰ Ziya Gökalp, *Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir*, 1-3.

⁴¹ Ziya Gökalp, *Türklerde Milli İktisat Devreleri*, 1-3.

⁴² Ahmet Makal, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları", *Toplum ve Bilim*, Sayı 93, Yaz/2002, 173-199.

⁴³ Bahadır Eser, Hasan "Yüksel, Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 8, Sayı 16, 2012, 181-200.

⁴⁴ Korporatizm kavramı ekonomide devletçi politikanın eleştirildiği tek parti dönemiyle ilgili kullanılsa da bu çalışmanın kapsamı gereği II. Meşrutiyet döneminde Milli İktisat politikası görüşünü savunan Ziya Gökalp ve Tekin Alp'in yerli burjuva sınıfının olmadığı ekonomik ortamda yabancılara verilen imtiyazlara son verilmesi görüşünün temelini oluşturduğu bir yaklaşımdır.

⁴⁵ Parla, *Türkiye'de Korporatizm*, 112.

⁴⁶ Parla, *Türkiye'de Korporatizm*, 105-107.

edilmez. Bu görüşte ferdi devlet içindeki yeri dâhil oldukları sosyal teşekküller aracılığıyla elde edilebilir. Ferdi için hakları değil, görevleri esastır. Ekonomi politika olarak devletçilikte karşılık bulan korporatizm, kapitalizme karşıdır. Ekonomik açıdan korporatif devlet, en basit tanımı ile korporatif ekonomi sisteminin uygulandığı devlettir. Korporasyonlara dayanan bu model, kapitalist ekonomi modelinin aksayan yanlarını düzeltir.⁴⁷ Devlet, korporatizmde sosyal ve kurumsal hiyerarşinin işlemlerini gözetken ve kollayan bir organdır ve referans noktasına zarar vermesi, olası ekonomik ve sosyal konulara doğrudan müdahale etme hakkını doğurur, bu durumda eşitlik ilkesini gözetmez.⁴⁸

II. Meşrutiyet dönemindeki milli iktisat modeline atfedilen korporatizm ise ekonominin siyasi iktidara tabi kılındığı bir sistem olarak anlaşılmaktadır. Bu dönemdeki milli iktisat tartışmalarında ferdi menfaat ve milli menfaat işlenmiştir. Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*'nda "Türk harsına en uygun olan sistem solidarizm, yani tasanütçülüktür. Ferdi mülkiyet, içtimai tasanüte hizmet etmek şartıyla kabul edilebilir. Sosyalistlerin ve komünistlerin ferdi mülkiyeti ilgaya teşebbüs etmeleri doğru değildir. Yalnız, içtimai tasanüde hizmet etmeyen ferdi mülkiyetler varsa, bunlar meşru sayılamaz"⁴⁹ tespitiyle toplumsal mülkiyeti ferdi mülkiyetten üstün tutan görüşünü açıklar ve artı değer toplum adına kullanılması gerektiği, toplumsal servet arttığında halktan vergi almaya da gerek kalmayacağını savunur.⁵⁰ Bu dönemde yabancıların elindeki imtiyazların sona ermesine dayanan ekonomik işleyişte ferdi menfaati eleştirilir, bunun yerine milli menfaatin ön planda tutulması gerektiğine vurgu yapılır. Bu bağlamda İktisadiyat Mecmuası'nın madencilik yaklaşımları da milli menfaatin gözetildiği değerlendirmelerden oluşmuştur. Mecmua yazarları Tekin Alp ve Ziya Gökalp'e göre korporasyon bir meslek birliği olarak değil; devletin ekonomi fonksiyonları üzerinde kamu yararı yönünde kontrolüdür. Korporasyon, devlet mekanizmasını elinde tutan sınıfın ekonomik hayata hâkim olduğu sistem olarak değil, milli menfaatlerin ön planda tutulduğu sistem olarak anlaşılmalıdır.

Farklı ülkelerde, farklı dönemlerde görülen korporatizm uygulamaları türdeş bir nitelik göstermez.⁵¹ Korporatizmin bir alt türü olarak solidarist korporatizm, dönemin dayanışmacı (solidarist) kategorisine uyum sağlamaktadır.⁵² Parla, solidarist korporatizmi korporatizmin iki alt türünden biri olarak tanımlar. Ona göre solidarist korporatizm daha çoğulcu ve ılımlı devletçi, alt türü olan faşist korporatizm ise tekçi ve totaliterdir.⁵³

Korporatizmin meslek grupları dayanışması ve belli grupların ekonomik çıkarlarına dayalı bir yaklaşım olduğuna yukarıda değinmiştik. Bu bağlamda solidarist korporatizmde bahsedilen mesleki örgütlenmeler, bireyle devlet arasında bir tampon görevi görür.⁵⁴ İktisadiyat Mecmuası Yazarı Ziya Gökalp, korporatist düşünceleri, Durkheim aracılığıyla tanıdı.⁵⁵ Gökalp'in korporatizmi dayandırdığı görüşlerinde Durkheim'ın toplumsal iş bölümü kuramı etkili oldu. Sosyolojik olarak Durkheim'dan esinlenen Gökalp korporatist düşünceleri 1915'te İslam Mecmuası'nda yazmaya başladı. Gökalp'in İktisat Mecmuası'nda madencilikle ilgili yazısı yoktur. Fakat milli iktisatla ilgili yazılarında korporatist düşünceyi ifade eden yazılar yazmış, iktisadi dernekler kurulması gerekliliği yönünde görüş belirtmiştir. Ziya Gökalp *İktisadi Vatanperverlik* başlıklı yazısında Almanya'da List ve Amerika'da John Ray'ın milli iktisat görüşünün oluştuğundan bahsederken, "Yalnız zavallı bizler, İngiliz iktisadının bir firiftesi olarak kaldık" diyerek eleştiri getirir.⁵⁶

İktisadiyat Mecmuası'nda *Türklerde Milli İktisat Devreleri* adlı makalesinde Ziya Gökalp, iktisadın tanımını korporatist görüşe uygun olarak yapar ve toplumda iktisadi kuruluşların dayanışma sağlayacak tarzda birbirleriyle ilişkili ve uyumlu olmaları şeklinde ifade eder. Ziya Gökalp yine aynı makalede Almanya'daki hızlı

⁴⁷ Ayferi Göze, *Korporatif Devlet*, Fakülteler Matbaası: İstanbul, 1968, 7-10.

⁴⁸ G. Gürkan Öztan, "Korporatizm", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Siyasal İdeojiler*, Der. Birsen Örs, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015, 528-529.

⁴⁹ Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Varlık Yayınları: İstanbul, 1918, 162-163,

⁵⁰ Ziya Gökalp, "Türklerin En Zayıf ve En Kuvvetli Noktaları", *Cumhuriyet*, Çınaraltı Konuşmaları, 1924, 33-37.

⁵¹ Makal, *Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları*, 173-199.

⁵² Parla, korporatizmin iki alt türünden bahseder ve solidarist korporatizmi siyasal Kemalizm ile örtüştürür ve otoriterliği, devletçiliği, tek partililiği ve seçiciliği nedeniyle demokratik olduğu savunulamayacak bir siyasal ideoloji ve rejim türü olarak tanımlar. Bkz. Parla, *Türkiye'de Korporatizm*, 10. Parla, sol korporatizm ve liberal korporatizm gibi terimleri kendi içinde çelişkili bulur. Parla'ya göre korporatizm, tanımı gereği anti sosyalist ve anti Marksist'tir. Felsefesi, siyaset ve iktisat anlayışı bakımından anti liberaldir, ancak antikapitalist değildir.

⁵³ Parla, *Türkiye'de Korporatizm*, 8.

⁵⁴ Görücü, *Tek Parti Döneminde Halkçılık ve Sosyal Politika*, 1350.

⁵⁵ Avrupalı korporatist düşünürlerden bazıları Fransız ekonomist Charles Cauwes ve Alman List'tir. Gökalp, bu düşünürlerin liberalizmi eleştiren ulusal ekonomiyi savunan görüşlerinden etkilenmiştir. Bkz. Parla, *Türkiye'de Korporatizm*, 97-98.

⁵⁶ Ziya Gökalp, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, Sayı. 43, 9 Mayıs 1918, 322-323.

gelişme ve sanayileşmeye atıfta bulunur; "Almanya'da milletin mizacına muvafık (uygun) bir milli iktisat teşkilatı olduğu içindir ki, orada harp zamanında birçok iktisadi güçlüklerle dahiyane çareler bulunabildi. Türkiye'nin istikbali milli iktisattaki derece-i muvaffakiyetine tabidir."⁵⁷

3. İktisadi Dergicilikte İktisadiyat Mecmuası

İktisadiyat Mecmuası 21 Şubat 1916 tarihindeki ilk sayısı ile yayın hayatına başlamış, 20 Aralık 1917 tarihinde 69'uncu ve son sayısı yayınlanmıştır. Mecmua müdürü Celal Sâhir, idare yeri ise önce Sultanhamam'daki Makulyan Hanı, sonra ise Yeni Postahane Caddesi'ndedir.⁵⁸ Mecmuada Adolf Rosenweig, Carl Schaefer, Friedrich Hoffmann, Kautness, Schmidt, Veil gibi yabancı yazarların da makalelerine yer verilmiştir. İktisadiyat Mecmuası'nın başlıca yazarları Ziya Gökalp, Tekin Alp, Galip Haldun, İsmail Rifki, Süleyman Sırrı'dır. Mecmuada bazı yazarların isim yerine harflerin kısaltılmasından oluşmuş mahlas kullandıkları görülür. Bunlar; Cim, Cim Dal, Cim Sin, Mim Sin, Mim Te, Zel gibi kısaltmalardır.

Dergide en çok ziraat haberleri ve makalelerine yer verilmiştir. Ardından ticaret, sanayi, şirketler, milli iktisat, bankalar ve madenlerle ilgili yazılar yer almıştır. Mecmuada çeşitli vilayetlerin haberlerine yer verilirken, en fazla haber ticaret ve ziraatın canlı olduğu İzmir (27) ve Aydın (19) vilayetlerinden yapılmıştır.⁵⁹ Mecmua, Türkçe ve Fransızca yayımlanmış, Osmanlı ve diğer ülkelerden iktisadi haberleri kapsayan bir içerikte hazırlanmıştır. Derginin başyazarı Tekin Alp, ilk sayıdaki yazısında yayın politikasını şöyle açıklamıştır:

"Mecmuamız sütunlarında kemal-i ihtimam ile milli iktisadın ilmi esasları araştırılacaktır. Gerek memleketimizde ve gerek Avrupa'da Türkiye'nin ahval-i iktisadiyesiyle erbab-ı tetkike müracaat edilerek vakıfane yazılar istihsal olunacak ve bu suretle muhtelif fikir ve nazariyelerin meydan-ı aleniyete çıkmasına vesile ihzar edilmiş olacaktır. Mecmuamızın en mühim vezaifinden biri de ziraat, ticaret ve sanayimizin hakiki hal-i hazırını malumat-ı ihesaiye ve bunlara müstenit mütalaat ve isidlat ile meydana çıkarmaktan ibarettir. Teceddüde doğru adım atmak için evvel emirde mevcudu layığıyla bilmek lazımdır. İslah için noksanı bilmek, tedavi için hastalığı teşhis etmek nasıl zaruri ise iktisadiyatta terakki ve teali için de evvel emirde hal-i hazır keşf ve tayin etmelidir."⁶⁰

Tekin Alp, İktisadiyat Mecmuası'nın 8 Şubat 1331 /21 Şubat 1916 tarihli ilk sayısında yayınlanan *Mecmuamızın Mesleği, Milli İktisada Doğru*⁶¹ başlıklı yazısında milli iktisadın önemini "...hazain-i maneviyenin birliği milli hars ile kaim olduğu gibi, menafi-i maddiyede iştirak da ancak milli iktisatla vücut bulur" ifadesiyle vurgular. Alp, başlangıç yazısında milletin ortak maddi çıkarlarının şuurlu bir hale gelmesi durumunda iktisadın kalkınacağını belirtir ve bu sonuca ulaşmak için milli iktisadın esaslarının tespit edilmediği, iktisadın yükseltilmesi için milli cemiyetin harekete geçirilmediği eleştirisini yapar.⁶²

Milli cemiyetin harekete geçirilmesi vurgusunda solidarist (tesanütçü) ve korporatist yaklaşımı ifade eden Alp, milletin iktisadi hayattan haberdar olması, dolayısıyla katılması yönünde basına da görev düştüğünü vurgular:

"...Toprağımızda en ziyade neler yetişiyor? Madenlerimiz, ormanlarımız ne halde bulunuyor? Bütün vücuda usare-i hayat nakleden kan damarlarına benzeyen şimendifer hudutu ile sair vesait-i nakliye bizde neden geri kalıyor? Anadolu'nun birçok münbit ve feyyaz noktalarında neden manhsulât-i arziyemiz çürüyüp mahvoluyor? Sermayelerin vasita-i tedavülü olan bankalardan, erbab-ı say u amelin en büyük istinatgahı olan kooperatiflerden, sigortalardan ve daha bunlar gibi içtimai müesseselerden neden layığıyla istifade olunamıyor? Az çok sermayeye malik olan erbab-ı yesarımız niçin memleketin teşebbüsât-ı sınaiesine lakayd kalıyor? Bütün bu gibi mesail matbuatımızın sütunlarında yer bulamıyor, ahali bunlardan bittabi bihaber kalıyor?"⁶³

⁵⁷ Ziya Gökalp, "Türklerde Milli İktisat Devreleri, *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı 44, 8 Mart 1333/8 Mayıs 1917.

⁵⁸ İktisadiyat Mecmuası'nın tüm sayıları için bu çalışmada Türkiye Büyük Millet Meclisi Kütüphanesi ve Milli Kütüphane'den yararlanıldı. Tüm sayıların bir arada bulunmadığı İktisadiyat Mecmuası'nın incelenmesinde ayrıca dergi üzerine yapılan lisan üstü çalışmalardan ve yayınlardan da faydalanıldı. Bkz. Dr. Murat Koraltürk, "İktisadiyat Mecmuası ve Dizini" *Kebikeç Dergisi*, Sayı 11, Ankara, 1997, 295-332. Mehmet Cebeci, *Milli İktisat Düşüncesi ve İktisadiyat Mecmuası*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997. *Muharrem Duş, İktisadi Düşünce Tarihimizde İktisadiyat Mecmuası'nın Önemi*, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

⁵⁹ Duş, *İktisadiyat Mecmuası'nın Önemi*, 70, Koraltürk, *İktisadiyat Mecmuası Dizini*, 298.

⁶⁰ Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği, Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, 1/1, 8 Şubat 1331/1916, 1-2

⁶¹ Tekin Alp, *Milli İktisada Doğru*, 1-2. Koraltürk, *İktisadiyat Mecmuası Dizini*, 300-304.

⁶² Alp, *Milli İktisada Doğru*, 2.

⁶³ Tekin Alp, "Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916, 1-2.

Tekin Alp, yazısında madenlerin, ormanların, demiryollarının durumu, tarım arazilerinin verimsiz kullanılmaması; bankalar, kooperatifler ve sigortalar gibi kurumlardan en verimli şekilde yararlanılması gerekliliği görüşüyle, bu alanlardaki meselelerin duyurulup tartışılacağı yer olarak iktisadi yayınları adres göstermiştir. İyileştirme için öncelikle eksik bilmek gerekliliğine vurgu yapan Alp, yazısında basın bu konudaki önemine de dikkati çekerek iktisadi kalkınmada Almanya'yı örnek olarak göstermiş, bu ülkede iktisatta her şeyin milli bakış açısından muhakeme olduğunu ifade etmiştir. Alman hayatında her hususta milliyet hakim olduğu için iktisatta da milli bakış açısından muhakeme olduğuna dikkati çeken Alp'e göre bizim de yükselmemiz için Almanların kırk elli senede iktisat dünyasında geçirdikleri safhalar tetkik edilmelidir.⁶⁴

Alman milli iktisadının dayanağı List'in ekonomi esasları, Tekin Alp tarafından da hayranlıkla benimseniyordu. Tekin Alp, List'i "milli kahraman, milli iktisatçı ve ikinci Bismarck" olarak tanımlıyordu.⁶⁵ List'in birey ve insanlık arasında ulus gerçeği, ortak çıkar uğruna bireyin özveride bulunması gerekliliği, milli iktisat için milli şuur şartı gibi ekonomik öğretileri Tekin Alp ve Ziya Gökalp tarafından benimsenmişti. İktisatta ulusalcılık ve dayanışmacılık görüşünü benimseyen Tekin Alp ve Ziya Gökalp, ekonomide bireycilikten ziyade millet gerçeğine ulaşılması gerekliliği konusunda yazılar kaleme alıyorlardı. Tekin Alp, Yeni Mecmua'da "Tesanütçülük" adıyla bir yazı dizisi hazırladı. Yazılarında sınıf çatışmasının toplumsal dengeyi bozma tehlikesine dikkati çeken Tekin Alp, solidarizmi sosyalizm ve kapitalizmin aşırılıklarından sıyrılmış bir ideoloji olarak değerlendiriyordu. Tekin Alp, bu yönüyle solidarizmi sınıf çatışmalarının karşısında bir tedbir olarak düşünüyordu.⁶⁶

3.1. Mecmuada Madencilik Makaleleri

Yazarlarının solidarist düşünce bağlamında makaleler kaleme aldığı İktisadiyat Mecmuası'nda memleketin en büyük sermayelerinden biri olarak değerlendirilen madenler konusuna da değiniliyordu. Mecmuanın yayın hayatı boyunca madencilikle ilgili 3'ü makale, 38'i haber olmak üzere 42 yazı kaleme alındı.⁶⁷ Diğer konularla kıyaslandığında, derginin yayın politikasında madencilğe verilen önem dikkati çekmektedir. Dergide en fazla işlenen konu 118 makale ve haberle ziraat iken, şirketler konusundaki 58, sanayi ile ilgili 36 ve bankalar hakkındaki 35 haber ve makaleyi madencilik izlemiştir.⁶⁸ İktisadiyat Mecmuası'nın madencilik politikasına yaklaşımını yansıtan makaleler üç adettir. Bunlardan kronolojik sıraya göre ilki M.S. imzalı yazıdır. İkinci köşe yazısı 10. sayıda Yeni Maden Nizamnamesi başlıklı yazıdır. Madencilikle ilgili üçüncü ve son makaleyi Tekin Alp, "Madenlerimiz" başlığıyla yazmıştır.

3.1.1. "Memleketimizde Madenler"

İktisadiyat Mecmuası'nda madenlerle ilgili ilk makale 6 Mart 1916 tarihinde yayınlanan "*Memleketimizde Madenler*" başlıklı M.S. imzalı yazıdır. Bu makalede madenlerin önemli bir ayrıcalık olduğu, fakat bu hazineyi layıkıyla istifade edilmediğinden bahsedilerek, Tekin Alp gibi taharri (maden arama) ruhsatnamelerinin kötüye kullanıldığına dikkat çekilmiştir. Yazıda aldıkları ruhsatlarla ciddi tahribat yaparak madeni keşfedenlerin işletme aşamasına gelmeden spekülasyona yöneldikleri yazılmıştır. Bu makalede Maden Nizamnamesi, taharri, imtiyaz ve madende üretime geçilmesi safhaları yönünden analiz edilerek, belirsizlikler eleştirilmektedir. Maden Nizamnamesi ile ilgili eleştirilerin üretim kapasitesinin kullanılmaması ve bu değerli kaynaktan memleketin faydalanmaması yönünde olduğu dikkate alındığında, bu yazıda da yine solidarist (dayanışmacı) bir yaklaşım görülür.

Bu makalede, maden imtiyazlarının sermaye erbabı ve liyakat sahibi olanların eline geçse bile diğer içtimai ve iktisadi şartları taşımadıkça fayda sağlanmayacağı görüşü savunulur. Örnekle de madenler için nakliye yolunun bulunması gerekliliği esas koşul olarak belirtilir. Bu doğrultuda trenler madenin nakline hizmet ettiği gibi, maden de tren yolu inşasına vesile olur. Yazıda Almanya ve Fransa'dan örnek verilerek madenlerin merkeze mutlaka trenle iskelelere taşındığından bahseder. Yazar, eski Maden Nizamnamesi'ni eleştirerek; ruhsatname sahiplerinin, madenin kendilerine teslim edilmesinden iki sene zarfında imalata başlamaları hükmüne değinmiş, bu mecburiyete rağmen imalatına başlanmamış madenin teslimini eleştirmiştir. Madenin imali sürecine de

⁶⁴ Alp, *Milli İktisada Doğru*, 2.

⁶⁵ Tekin Alp, "Milli İktisat", *İslam Mecmuası*, Sayı 22, 12 Şubat 1330/25 Şubat 1915, Zafer Toprak, *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995, 13-15.

⁶⁶ Serdar Sağlam, *Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat*, 73. Tekin Alp, "Tesanütçülük, Tesanütçülüğün Gayesi", *Yeni Mecmua*, Sayı 43, 9 Mayıs 1918, 335-337.

⁶⁷ Duş, *İktisadiyat Mecmuası'nın Önemi*, 70.

⁶⁸ Koraltürk, *İktisadiyat Mecmuası Dizini*, 298.

değinen yazar, madenin uzun planlardan sonra işletilmesi, disiplinli ve her türlü tedbirin alındığı bir süreçte imale geçilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Ancak bu şartlara uygun bir şekilde başarıyla neticelenen madencilik faaliyetleri yapılabilir.

3.1.2. “Yeni Maden Nizamnamesi”

İktisadiyat Mecmuası'nın 4 Mayıs 1916 tarihli 10. sayısında madencilikle ilgili *Yeni Maadin Nizamnamesi* başlıklı, isimsiz bir makale yer almaktadır. Madencilik ile diğer sektörler arasında farklılıklar olduğu belirtilerek başlayan makaleye göre; madenler sanayinin dayanağını oluşturur. Farklı sanayi hammaddelerinin aksine maden, bir gün bitmek ihtimaline maruzdur. Bu sebeple madenin mülkiyet ve tasarrufu sıradan haklar konusu değil, devlet hakları meselesidir.

Maden Nizamnamesi'ni ele alan yazı, derginin memleketteki maden politikalarını değerlendirir, eski ve yeni maden nizamnamelerini kıyaslar. Bu kıyaslamada, eski maden nizamnamesinin ferde haksız ayrıcalıklar veren yanlarını eleştirir, yeni kanunun kamu yararını koruyan ve devlete müdahale hakkı veren taraflarını över. Bu yönüyle, yazarı belirtilmeyen bu makaledeki himayeci ve solidarist iktisadi yaklaşım kendini gösterir. Bu yazı, dergi yazarlarının solidarist bakış açısını kapsayan fikirleri yansıtır. Madenin mülkiyetinin ve tasarrufunun bireysel olarak kabul edilmediği bu yaklaşım, Ziya Gökalp'in bireyin üretim araçlarını verimli kullanmadığı durumlarda devletin müdahale etmesi gerektiği görüşüyle örtüşür. Gökalp'e göre bireyler, üretim araçlarında tasarruf sahibidir, devlet ise gerek görürse üretim araçlarını istimlak edebilir.⁶⁹

Madenin mülkiyetinin kime ait olacağı ve mülkiyet şartlarının tartışıldığı bu yazıda imtiyaz sahibinin hak ve görevleri, alınacak vergilerin mahiyeti, arazi sahibiyle imtiyaz sahipleri arasındaki ilişkinin nelerden ibaret olacağı, madenin usulüne uygun olarak imal edilmesi için ne tür teftişlerin yapılacağı gibi konular devletin bakış açısından hallolmalıdır. Bunları alelade hukuk kurallarına tabi etmek madenin önemini ve iktisadi hayattaki görevini takdir etmemek demektir. Makaleye göre yürürlükte olan maden nizamnamesi bu konuları halletmeye çalışmıştır fakat birçok eksikleri vardır. Bu nizamnamenin takip ettiği esaslar, kamu yararının korunması açısından yetersizdir. Makalede nizamnamenin esaslarının kamu yararını koruma açısından ele alınması, solidarist yaklaşımla örtüşür. Yazıda nizamnamenin taharri işlemleri tek tek yazılarak kamu faydası açısından olumsuzlukları ifade edilir. Buna göre mevcut nizamname gereğince maden arama hakkı, ruhsatname ile kazanılmaktadır. Ruhsatname ise vali tarafından verilip Maden Nezareti'ne gönderilir. Nezaret bu talebi reddedemez. Valinin verdiği ruhsatname aleyhinde Meclî-i Vükelâ'ya durumu bir şikâyet olarak sevk eder. Bir kere maden arama iznini mutlaka almak uygun değildir. Çünkü bulma hakkı kayıt kabul etmez. Fakat bu hakkın kullanılması, diğer hakları iptal edecek bir mahiyet alırsa devlet buna müdahale eder.

Makaleye göre, isteyen herkes kendi arazisinde maden arayabilir veya sahibini razı ettiği arazide ruhsatnameye gerek kalmaksızın maden arayabilir. Fakat bir arazide maden arandığından hükümeti haberdar edilmelidir. Arazinin sahibi maden aranmasına razı olmazsa, izin konusuna kamu yararı açısından bakılması gerektiğini ifade eden yazar, bu yaklaşımla da döneminin tesanütçü ve korumacı iktisadi görüşünü yansıtır. Yazar, devletin maden aranmasına kamu yararını gözeterek izin verdiği durumda, arazi sahibinin karşı çıkmasının da önüne geçileceği görüşündedir. Yazıda önceki nizamnamenin madenin mülkiyetinin bulana ait sayması şiddetle eleştirilir ve bu durum mantığa aykırı kabul edilirken, yeni nizamnamenin bu eksikliği giderdiği belirtilir. Bununla beraber madeni bulana teşvik konusu da işlenerek, bulanın masrafına karşılık bir miktar tazminat veya bulunduğu maden oranında bir pay alabileceği önerilir. Fakat madeni bulana ayırım yapılmaksızın madenin mülkiyeti verilirse, bu durumun iktisaden zararlı sonuçlar doğurabileceğine dikkat çekilir.

Madeni bulmak sanatı ile işletmek sanatının birbirinden farklı olduğu vurgulanarak, birincisi için gerekli vasıflara sahip olanın, ikincisi için de ehil olduğunun kabul edilmeyeceği belirtilir. Bu görüşe göre madeni bulmak ve işletmek birbirinden tamamen ayrı tecrübeleri gerektirir. Bu nedenle madenin işletmesinin her halde bulana verilmesi kamu yararı açısından mahzurlu görülür. Madenin mülkiyetinin bulana ait olmasının mahzurları Prusya örneği ile daha çarpıcı hale getirilmeye çalışılır. İlgili bölüme göre, Prusya 1865 maden kanunu ile madenin mülkiyetini bulana verdi ve kısa zamanda bir şirket, Prusya madenlerini bularak elinde toplamaya

⁶⁹ Zafer Toprak, “II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüd, Meslek ve Milli İktisat”, *Osmanlı*, cilt 3: İktisat. Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 571-586.

başladı. Bu durum karşısında hükümet telaşa düşerek bu sorunu düzeltti. Bu yönüyle zararları daha önceden tartışılan maden sektöründeki tekelleşme sorununa dikkat çekilir.⁷⁰

İktisadiyat Mecmuası'ndaki bu isimsiz yazı, Maden Nizamnamesi'nin milli iktisada olumlu katkı sağlayacak bir yönünden de bahseder. Buna göre o zamana kadar bir madenin imtiyazını alan, senede iki ton maden çıkararak madeni imal etmiş sayılıyor ve imtiyazı feshedilmiyordu. Bu şekilde madenler atıl bir şekilde Avrupalıların veya yetersiz kişilerin elinde kalarak memleket bu servet kaynaklarından mahrum oluyordu. Yeni maden nizamnamesinin kabul ettiği esasların bütün bu zararlı sonuçları bertaraf edecek mahiyettedir.⁷¹ Bu bakımdan yeni maden nizamnamesi, memleketin maden kaynaklarından mahrum edilmeyip faydalanılması yönündeki değişikliklerle olumlu değerlendirir.

3.1.3. Tekin Alp: "Madenlerimiz"

İktisadiyat Mecmuası'nın başyazarı Tekin Alp, derginin 8 Şubat 1917 tarihli 41. sayısında "*Madenlerimiz*" başlıklı bir makale yazdı. Tekin Alp, yazısına madenleri milli iktisadın en esaslı, en hayati meselelerinden biri ve üretim kaynaklarımızdan en mühimi olarak tanımlayarak başlar. Ümitsizlik verici bir halde bulunan milli serveti artırmak ve her yıl endişe verici büyük açıklarla kapanan dış ticarete dengeyi sağlayabilmek; iktisadi açığı acilen kapatmaya yetecek yegâne servet kaynağı ve hazinesi olan madenlerden ibarettir. Fakat maden meselesine gereken önem verilmemiş ve bu sınırsız kaynaklarımızdan yararlanmak için yeterince gayret gösterilememiştir. Tekin Alp, Türkiye maden gelirlerinin istatistiğini verdiği yazısında keşfedilen 600, imtiyazlı 150 ve arama ruhsatlı 200'ü aşkın maden olmasına rağmen, ancak 94 madenin üretimde bulunmasını eleştirerek, büyük ölçekte üretim yapan madenlerin sayısının ise 10'u geçmeyeceğine vurgu yapar. Yazar, bu durumu son derece üzücü olarak değerlendirirken, milli iktisadın içinde bulunduğu vaziyet dikkate alındığında madenlerin atıl kalmasını eleştirir.

Tekin Alp, milli iktisatla madencilikliği bağdaştırarak, bir memlekette sanayinin gelişmesi neye bağlı ise; madencilikğin yükselmesini de aynı şartlara bağlar. Sanayinin aşağı halde kalması tabii görülürse madenlerin işletilememesini de olağanüstü bir durum olarak değerlendirmeyiz. Tekin Alp, milli iktisat görüşü çerçevesinde asırlardan beri devam eden kapitülasyonlar ve bu gibi kötü siyaset sonucunda milletin fertlerinde sermaye oluşmadığını, köylülerin alın teri dökerek meydana çıkardıkları servetlerin yabancıların kendi tarafına çekmesi için mütemediyen Avrupa'ya gittiğini, memlekette küçük ve büyük sermayenin oluşmasına meydan kalmadığı görüşündedir.

Tekin Alp'in bu yazısındaki değerlendirmesine göre, milli menkul sermayenin yokluğundan dolayı memlekette yollar ve nakliye vesaitleri meydana gelmemiş ve milletin irfan seviyesini yükseltmemiş, bundan dolayı zirai ve sınai kuvvetler gelişmemiştir. Tekin Alp'e göre madencilikğin ilerlememesinin sebeplerden birisi de bu alanda faaliyet gösterenlerin yetersizliği ve yanlış telakkileridir. Madencilikle uğraşanların yegâne gayesi bir arama ruhsatı elde edip, birden bire zengin kesilmek için ruhsatları bir Avrupa şirketine devir ve havale etmektir. Madeni bizzat işletmeyi kimse düşünmez.⁷² Yazısında arama ruhsatı elde edilmesine rağmen işletme imtiyazı alınmamasının sebebinin de irdeleyen Tekin Alp, bu durumun madende cevher bulunmamasından kaynaklanmadığı görüşündedir. Çünkü geniş ölçekte cevherin bulunup bulunmadığını tayin etmek ayrıntılı kazı ve imalatla mümkündür. Hâlbuki taharri ruhsatnamelerini elde eden kişilerin hiçbiri bu hafriyatı yapmazlar ve yapacak güçte de değillerdir. Yüzeysel kazının sonucu, ruhsatnamenin verilmesinden önce belli olur, eğer cevher varsa ruhsatname çıkarılır. Sahibi ise iki sene zarfında imalata geçmeyip yabancı şirketlerin idarelerinde tellallık etmekle vakit geçirirler. İki senenin sonunda ise hazine hayalleri yerini boşluğa bırakır. Aslında taharri sahiplerinin bu şekildeki faaliyetleri hepten boşuna değildir. Taharri faaliyetleri, madenlerin yerlerinin belirlenmesi açısından verimlidir.

Tekin Alp de diğer isimsiz yazıdaki gibi arama ruhsatnamesinin elde edilmesinden sonra imtiyazın alınmamasını eleştirerek bunun sebebinin ilgili yerde cevher yokluğu olmadığını belirtir. Yazar, arama ruhsatnamelerinin

⁷⁰ Osmanlı ekonomisinin Avrupa ile bütünleştiği, yabancı sermayedarın Osmanlı topraklarında fırsatlar yakaladığı XIX. yüzyılın son çeyreğinde maden sektöründe bazı isimlerin tekelleşmesi dikkat çekicidir. Bu konuda yapılmış bir çalışma için bkz. Reyhan, Cenk, Serap Taştekin, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Madeni İmtiyazları", Memleket Siyaset Dergisi, 34, 2020: 337-372.

⁷¹ İsimsiz, *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 10, 2.

⁷² Tekin Alp, yazının bu bölümünde ilerde yayınlanacak bir cetvelde Ticaret ve Ziraat Nezareti'nden yüzlerce taharri ruhsatnamesi alındığını ve bunların yalnızca %10'unun elli liralık harcı verip imtiyaz sahibi olduğunu belirtmiştir.

yabancı şirketlere gitmesini eleştirdiği bu yazısında, madenciliğin ilerlemesine engel olan sebeplerden birisinin de bu işle meşgul kişilerin yanlış kanaatlerinden kaynaklandığı tespitini yapar. Servet ümitlerini piyangodan kazanca bağlayacak kişiler gibi, madencilikten de birdenbire zengin olmayı hayal eden yüzlerce kişi vardır. Bu kişiler madencilik sektöründe bulunmasaydı, sermaye erbabı için fırsat doğabilirdi.

Tekin Alp, memleketin menfaatinin madenin keşfinde değil, imalinde olduğunu vurgular. Tekin Alp'e göre keşfedilen madenler işletilirse maden servetimiz yeterince istifadeye açılmış olur. Son dönemlerde bütün iktisadi hayatta oluşan uyanış sayesinde madencilikte de yeni bir faaliyet dönemi başlamıştır. Yazarın sektörle ilgili tespitine göre, hükümet bir yandan maden imalâtını düzen altına almak için yeni bir nizamname düzenlemektedir, diğer yandan milletin medarı iftiharını olan müesseselerde maden işletilmesini temin etmek için çabalamaktadır.

3.2. Madencilikle İlgili Haberler

İktisadiyat Mecmuası'nın tüm sayıları incelendiğinde, madencilikle ilgili haberlerin içeriğinin çoğunlukla arama (taharri) veya işletme ruhsatı olduğu dikkati çeker. Madenlerin bölgeleri ve yerleri verilerek ruhsatlarının verildiği yazılır. Madenlerin ruhsatnamelerini alanların isimleri ve madenin bölgesinin yazıldığı haberler, maden ihalelerini takip edenler için bir başvuru kaynağı vasfını taşımaktaydı. Mecmuada özellikle imtiyaz fermanları çıkan madenlerin isimlerinin verildiği ilan türünde haberler yer almaktadır. İmtiyaz haberlerinde madenlerin bulunduğu mevki, madenin türü ve imtiyaz sahipleri yazılıydı.

Maden ruhsatnameleriyle ilgili haberlerin içeriğinde ise arama ruhsatnamesi alan şahıslar, bu kişilerin arayacakları maden türü ve madenin mevkiinin bulunduğu yer ile ruhsatnamenin geçerlilik süresi bulunuyordu. Bazı haberlerde "*...Denizli'de zahiren çıkarılan krom madeni 99 sene müddetle talibine ihale edilmiştir*" türünde genel bir bilgi verilerek imtiyaz hakkını alan şahıs ya da ortaklarının ismi yazılmıyordu. Arama ruhsatı veya işletme imtiyaz hakkı verilen madenlerin yanı sıra imtiyaz fermanları feshedilen madenler de haberlerde duyurulmaktaydı. İktisadiyat Mecmuası'ndaki maden haberlerinin başlıkları ve yayımlandıkları sayılar ve tarihleri şöyledir:

- 1- 1332 Senesi Nisan ve Mayıs Aylarında İmtiyaz Fermanları Çıkan Madenler, 1/17, 9 Haziran 1332/22 Haziran 1916, 7.
- 2-1332 Nisan ve Mayıs Aylarında İmtiyaz Fermanları Feshedilen Madenler, 1/17, 9 Haziran 1916, 7.
- 3- Adem-i İmaline veyahut Fermanın Vaktü Zamaniyle Alınmasına Mebni Ziraat ve Ticaret 4-Nezareti Tarafından Fesh Olunan Madenler", 1/2, 22 Şubat 1331/6 Mart 1916, 8.
- 5- Ağaçlı Madenini Ziyaret: 3/68, 8, 22 Teşrin-i sani 1333/22 Kasım 1917.
- 6- Almanya'ya Maden Amelesi İzamı: 2/50, 29 Mart 333/1917, 8,
- 7- Almanya'ya Maden Amelesi: 3/64, 14 Eylül 333/1917, 8.
- 8- Balkan Kömür Şirketi, 1/17 (9 Haziran 1332/22 Haziran 1916), 6.
- 9- Beyrut ve Havalisi Petrol Madenleri, 1/20, 30 Haziran 1332/13 Temmuz 1916, 8.
- 10- Demirhaneler, 1/39, 12 Kanun-i Sani 1332/25 Ocak 1917, 8.
- 11- Kükürt Fabrikası, 1/19, 23 Haziran 1332/6 Temmuz 1916, 6.
- 12- Maadinin İşletilmesi, 1/15, 26 Mayıs 1332/15 Haziran 1916, 7.
- 13- Macar Petrol Şirketi, 1/18, 16 Haziran 1332/29 Haziran 1916, 8.
- 14- Maden İhalesi: 2/52, 19 Nisan 333/1917, 7-8.
- 15- Maden İhalesi: 1/30, 6 Teşrin-i Evvel 1332, 19 Nisan 1916, 7-8
- 16-Maden Keşfi: 1/30 6 Teşrin-i Evvel 1332/19 Ekim 1916, 5-6⁷³
- 17- Maden Ruhsatları 1/22, 21 Temmuz 1332/3 Ağustos 1916, 7.
- 18- Maden Ruhsatnameleri: Sayı 22, sayfa 7 1/22, 21 Temmuz 1332

⁷³ Bu haberde Bornova'da çimento yapmaya elverişli bir maden keşfedildiği ve ileri gelen zenginlerden birkaçı tarafından bu madeni işletmek için bir şirket kurulduğu yazılmaktadır. Bu madenin, Avrupa'dan gelen çimentolardan daha kuvvetli ve daha iyi mal çıkaracak kadar kıymetli olduğu belirtilmektedir.

SOLİDARİST KORPORATİST DÜŞÜNCE BAĞLAMINDA İKTİSADİYAT MECMUASI'NDA MADENCİLİK YAKLAŞIMLARI

halinde milli servetten faydalanılacağı, Avrupalı şirketlerin bu sektörde etkisinin devam etmesinin yerli sermayeye faaliyet alanı bırakmadığı görüşü belirtildi. Dergide yazarı açıklanmayan *Memleketimizde Madenler* başlıklı makalede maden arama ruhsatlarının kazanılmasındaki spekülasyona vurgu yapıldı. Bu yazıda madenlerin kapasitesinin altında üretim yapması ve atıl kalması solidarist yaklaşımla eleştirildi.

Yeni Maden Nizamnamesi başlıklı yazı ise korporatist yaklaşımla, madenin mülkiyet ve tasarrufunu sıradan haklar değil, devlet hakları meselesi olarak ele aldı. Makaleyi kaleme alan yazar, Ziya Gökalp'in görüşleriyle örtüşen bir yaklaşımla madenlerin kullanılmasında tekele yol açacak uygulamaları eleştirir, Yeni Maden Nizamnamesi'nin milli iktisada katkı sağlayacak olumlu yönlerini över. Dergideki madencilik haberleri ise çoğunluğunun imtiyazı veya taharri hakkı verilen madenler veya yeni keşfedilen madenlerle ilgilidir.

İktisadiyat Mecmuası'nda gerek isimsiz makalelerin, gerekse Tekin Alp'in madenlerin kamu yararı gözetilerek değerlendirilmesi gerektiğine vurgu yapan yazılarının, solidarist düşünceyle örtüşmesi dikkati çeker. Dönemin dayanışmacı milli iktisat yaklaşımı, bu makalelere yansımıştır. İktisadiyat Mecmuası yazarları, iktisadi hayattaki öncelikli kamu yararı savunularını, madencilik alanındaki yazılarında da ifade ettiler. Makalelerde dönemin Maden Nizamnameleri, olumlu yeniliklerinin yanı sıra, milli ekonomi politikasına mahzurlu görülen yönleriyle de ortaya konuldu. Solidarist ve korporatist yaklaşım çerçevesinde, madenlerin devlet eliyle işlenerek ülkenin faydasına olacak şekilde tasarruf edilmesi, yazarların genel görüşü olarak dikkat çekti.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Telif Eserler

Ahmet Mithat Efendi. *İktisat Metinleri*. Sadeleştirenler: Erdoğan Erbay, Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2005.

Akçura, Yusuf, "Geçen Yıl: 1329 Senesinde Türk Dünyası", *Türk Yurdu*, Cilt 6, 63. 2 Nisan 1330, 1914, 262.

Bürüngüz Mehmet Refik. *Son Dönem Osmanlı Aydınlarının Sömürgecilik ve Emperyalizm Algıları*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Ankara, 2013.

Cebeci, Mehmet. Milli İktisat Düşüncesi ve İktisadiyat Mecmuası. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1997.

Çağman, Ahmet, "Mithat Efendi'nin Ekonomi Politik Adlı Eserinde İktisadi Serbestiyet ve Korumacılık Düşünceleri", *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, Güz/2017: 31-48.

Çavdar, Tevfik. *Türkiye Ekonomisinin Tarihi*. Ankara: İmge Kitabevi, 2003.

Duş, Muharrem. *İktisadi Düşünce Tarihimizde İktisadiyat Mecmuası'nın Önemi*. Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2000.

Eroğlu Nazmi, "Mehmet Cavid Bey'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, 2. 2002: 163-183.

Eser, Bahadır, Yüksel Hasan, "Korporatizm, Faşizm ve Solidarizm Kavramları Ekseninde Erken Dönem Cumhuriyet Siyaseti Üzerine Bir İnceleme", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, Cilt 8, 16. 2012: 181-200.

Fındıkoğlu, Ziyaeddin Fahri. *Türkiye'de İktisat Tedrisatı Tarihçesi ve İktisat Fakültesi Teşkilatı*. İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat ve İhtimaiyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul: Akgün Matbaası, 1946.

Georgeon, François. *Osmanlı-Türk Modernleşmesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2013.

Gökalp, Ziya, "Millet Nedir, Milli İktisat Nasıl Vücuda Gelir", *İktisadiyat Mecmuası*, Sayı 35, 24 Teşrin-i sâni 1332/7 Aralık 1916:1-3

Gökalp, Ziya, "İktisadî Mucize", *Küçük Mecmua*, Sayı 23, 30 Teşrin-i sâni 1338/30 Kasım 1922: 1-3.

Gökalp, Ziya, "Türklerin En Zayıf ve En Kuvvetli Noktaları", *Cumhuriyet*, Çınaraltı Konuşmaları, 1924, 33-37.

- Gökalp, Ziya, "İktisadi Ademi Merkeziyet", *Cumhuriyet*, No: 9, 15 Mayıs 1340/15 Mayıs 1924, 3.
- Gökalp, Ziya, "İktisadi İnkılap İçin Nasıl Çalışmalıyız?" *Küçük Mecmua*, 33. Mart 1923: 6.
- Gökalp, Ziya, "İktisadi Vatanperverlik", *Yeni Mecmua*, Sayı. 43, 9 Mayıs 1918: 322-323.
- Gökalp, Ziya, "Kışla Meydanı", *Diyarbakir Gazetesi*, 10.5.1320, sayı 1388, 1904.
- Gökalp, Ziya, "Rusya'daki Türkler Ne Yapmalı?", *Yeni Mecmua*, Sayı 38, 4 Nisan 1918: 233-235.
- Gökalp, Ziya, "Türklerde Milli İktisat Devreleri", *İktisadiyat Mecmuası*, sayı 44, 8 Mart 1333/8 Mart 1917: 1-4.
- Gökalp, Ziya, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul: Varlık Yayınları, 1918.
- Görücü Çağdaş, "Tek Parti Döneminde Halkçılık ve Sosyal Politika: Solidarizm ve Korporatizm Kavramları Çerçevesinde 1936 İş Kanunu Hakkında Bir Değerlendirme", *Çalışma ve Toplum: Ekonomi ve Hukuk Dergisi*, 54. 2017: 1335-1368.
- Göze, Ayferi. *Korporatif Devlet*. İstanbul: Fakülteler Matbaası, 1968.
- Koraltürk, Murat, "İktisadiyat Mecmuası ve Dizini" *Kebikeç Dergisi*, 11. Ankara: 2001, 295-332.
- Makal, Ahmet, "Türkiye'de Tek Parti Dönemi ve Korporatizm Tartışmaları", *Toplum ve Bilim*, Sayı 93, Yaz, 2002: 173-199.
- Mehmet, Cavid, "Memleketimizin Vesait-i Serveti", *Mülkiye*, 1. 1 Şubat 1324/ 14 Şubat 1909.
- Mehmet, Cavid, "Müessesat-ı Nafiyemiz"; *Ulum-ı İktisadiye ve İçtimaiye Mecmuası*, C.1, İstanbul: Hilal Matbaası, 1324: 71-75.
- Mehmet, Cavid. *İlm-i İktisat*, C.I. İstanbul: Karabet Matbaası, 1316.
- Musa Akyiğitzade, *İktisad yahut İlm-i Servet Azadegi-i Ticaret ve Usul-i Himaye*, İstanbul: Karabet Matbaası, 1314.
- Musa Akyiğitzade, *İlm-i İktisad veyahut İlm-i Servet Kavaid-i Mühimme-i İktisadiyeyi Havidir*, İstanbul: Pangaltı Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1916.
- Ohannes. *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*. Dersaadet Mihran Matbaası, 1297.
- Ohannes. *Osmanlı'da Modern İktisadın İzinde 1*. Haz. Filiz Dırıoğlu, M.Erdem Özgür, Hamdi Genç, İstanbul: Dergah Yayınları, 2015.
- Önsoy, Rifat, "Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi*, Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı, Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul, 1982, 355-366.
- Öztan, G. Gürkan, "Korporatizm", *19. Yüzyıldan 20. Yüzyıla Siyasal İdeolojiler*. Der. Birsen Örs, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2015: 515-537.
- Parla, Taha. *Ziya Gökalp, Kemalizm ve Türkiye'de Korporatizm*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- Parvus, "İktisad: Türklerin Ödünç Almaya En Haklı Oldukları Bir Akça", *Türk Yurdu*, Cilt 3. 25, İstanbul, 18 Teşrinievvel 1325/31 Ekim 1912.
- Parvus, "Köylüler ve Devlet", *Türk Yurdu*, Cilt 1, 9. İstanbul, 9 Mart 1327, 22 Mart 1912.
- Pulat, Hayrettin, "Musa Akyiğitzade'nin Ekonomik Görüşleri ve Osmanlı İktisat Anlayışına Etkileri", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt 38, Sayı 66, 2019: 326-353.
- Reyhan, Cenk, Serap Taştekin, "Emperyalizm Çağında Osmanlı İmparatorluğu'na Sermaye İhracı: Krom Madeni İmtiyazları", *Memleket Siyaset Dergisi*. 34, 2020: 337-372.
- Sağlam, Serdar, "Ziya Gökalp'te Solidarizm ve Milli İktisat", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 1. 2004: 67-84.
- Sağlam, Serdar. *Türkiye'de Özel Teşebbüs Yaratma Düşüncesi ve Özel Teşebbüsün Gelişmesi 1839-1960*. Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 1994.
- Tekin Alp, "Harpten Sulhe İntikal İktisadiyatı-1-Devlet İktisadiyatı", *İktisadiyat Mecmuası*, 2/62, 16 Ağustos 1333/16 Ağustos 1917, 1-2.
- Tekin Alp, "Mecmuamızın Mesleği, Milli İktisada Doğru", *İktisadiyat Mecmuası*, 1/1, 8 Şubat 1331/21 Şubat 1916.
- Tekin Alp, "Milli İktisat", *İslam Mecmuası*, Sayı 22, 12 Şubat 1330/25 Şubat 1915.
- Tekin Alp, *Tesanütçülük, Tesanütçülüğün Gayesi*, *Yeni Mecmua*, Sayı 43, 9 Mayıs 1918: 335-337.

SOLİDARİST KORPORATİST DÜŞÜNCE BAĞLAMINDA İKTİSADİYAT MECMUASI'NDA MADENCİLİK YAKLAŞIMLARI

Toprak, Zafer, "Osmanlı Devleti'nde Uluslaşmanın Toplumsal Boyutu: Solidarizm", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye*, Cilt 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 377-381.

Toprak, Zafer, "Türkiye'de Korporatizmin Doğuşu", *Toplum ve Bilim* 12, 1980: 41-49.

Toprak, Zafer, II. Meşrutiyet'te Solidarist Düşünce: Halkçılık", *Toplum ve Bilim* 1, 1977: 92-123.

Toprak, Zafer. İttihat-Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik 1914-1918. İstanbul: Kaynak Yayınları, 2016.

Toprak, Zafer. *Milli İktisat-Milli Burjuvazi*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995.

Toprak, Zafer, "II. Meşrutiyet'te Toplumsal Proje: Tesanüd, Meslek ve Milli İktisat", Osmanlı, cilt 3-İktisat, editör: Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, 571-586.

Tütengil, Cavit Orhan, Ziya Gökalp'in İktisadi Görüşleri, *Sosyoloji Konferansları*, Kırkıncı Konferans, Sayı 5, 1964: 122-141.

AĞRI'NİN JEOPOLİTİK KONUMUNUN TÜRK-İRAN İLİŞKİLERİNE YANSIMASI THE REFLECTION OF THE GEOPOLITICAL POSITION OF AĞRI INTO THE TURKISH-IRANIAN RELATIONS

SAİME YÜCEER*

ÖZ

Jeopolitik, doğal çevre koşullarının ve coğrafi durum özelliklerinin devlet politikasına belirlediği hedefleri çizdiği ve aşılacağı karakteri inceler. Başka bir deyişle jeopolitik, bir memleketin güvenlik politikasının coğrafya olaylarına göre planlanmasıdır. Bu bağlamda Ağrı'nın coğrafi özellikleri ve demografik yapısı, Ankara'nın güvenlik politikalarını ve Türkiye ile İran arasındaki ilişkileri etkilemiştir. İki devlet arasındaki sınır anlaşmazlıklarında, Ağrı özel bir konuma sahip olmuştur. Bu durum Türk-İran sınır sorununun çözülmesine kadar devam edecektir.

Bilindiği üzere ülkelerin demografik yapısı da jeopolitik bakış açısı içinde değerlendirilmektedir. Ağrı jeopolitiği denildiğinde coğrafi özelliklerinin yanında; demografik yapısı da önem arz etmektedir. Birinci ve İkinci Ağrı İsyanlarının ardından; 1930'da başlayan Üçüncü Ağrı İsyanı, Türk İran ilişkilerinde krize neden oldu. Eylül 1930'da başlayan harekât sürecinde Türk Kuvvetleri İran topraklarına girdi ve Küçük Ağrı Dağı ele geçirildi. Böylece isyancıların yenilgiye uğratılması mümkün oldu. Bu fiili durumun daha sonra İran tarafından da kabul edilmesi, Türkiye'nin Ağrı bölgesindeki güvenlik sorununu çözecekti. 23 Ocak 1932'de de Tahran'da biri "Türk-İran Sınır Hattının Tayini" diğeri ise "Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik" başlıklı iki antlaşma imzalandı. Daha sonra bu sınırdaki bir düzeltme yapılması için Tahran'da 27 Mayıs 1937'de bir Antlaşma daha imzalandı. Bu Antlaşmayla Türkiye-İran arasındaki sınır sorunu çözüme kavuşturulmuş oldu.

Anahtar Kelimeler: Ağrı İsyanları, İran, Jeopolitik, Küçük Ağrı Dağı, Türkiye.

ABSTRACT

Geopolitics studies the character where natural environmental conditions and geographical position characteristics determine state policies and draw and inoculate targets. In other words, geopolitics is the planning of a country's security policy according to geographic events. In this context, the geographical characteristics and the demographic structure of Ağrı have affected Ankara's security policies and the relations between Turkey and Iran. Ağrı has a special place in the boundary conflicts between the two states. This situation will continue until the settlement of the Turkish-Iranian border problem.

As it is known, the demographic structures of countries are also evaluated within the geopolitical point of view. When the geopolitics of Ağrı is mentioned, not only its geographical characteristics, but also its demographic structure is of importance. Following the First and the Second Ağrı Revolts, the Third Ağrı Revolt starting in 1930 caused a crisis in the Turkish-Iranian relations. In the process of the operation starting in September 1930, the Turkish forces entered the Iranian lands and the Little Ağrı Mountain was captured. Hence, it became possible to defeat the rebels. The acceptance of this actual state by Iran would settle the security problem of Turkey in the Ağrı region. Moreover, on 23rd January, too, two treaties were signed in Teheran under the titles of "Determination of the Turkish-Iranian Border Line" and "Reconciliation, Legal Liquidation and Arbitration". Later, one more treaty was signed on 27th May 1937 in Teheran with the aim of making a correction on the border. With this treaty, the border problem between Turkey and Iran was settled.

Keywords: Ağrı Revolts, Geopolitics, Iranian, Little Ağrı Mountain, Türkiye.

* Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, syuceer@uludag.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2436-9596.

Extended Abstract

The imperialist policies, which played a role in the end of the Ottoman Empire, were put into practice against the young Republic in areas where it was possible. One of these was experienced with the uprising projects programmed for the Eastern regions of Türkiye. One of the most dangerous of the uprisings, which received strong support from these imperialist policies, was the Ağrı rebellion, which lasted for four years.

Geopolitical theory, in general, aims to establish principles by which international relations can be explained by geographical factors. In this context, it does not cover only physical elements such as mountains or waterways. In addition to these situations, climatic conditions, demographic situation, cultural differences and natural resources are also included in the concept of geopolitics. These elements can positively or negatively affect different processes from human social development to including political and military strategies, culture, science and economy. The impact of geographical features on national and international politics cannot be ignored. Because geography is one of the basic elements that affect the fate of societies and states.

Geopolitics can affect the security policies of states positively as well as negatively. The geopolitics of Ağrı had a negative impact on the security policies of the state at that time. This geopolitical feature was effective in determining Ağrı as a rebellion zone. In the face of the potential threat, the Republic of Türkiye created different areas of struggle. From time to time, military power was brought to the fore. From time to time, diplomacy and political psychology were put into practice as a priority.

In this context, the geographical situation of Ağrı affected Turkish-Iranian relations closely. The Türkiye-Iran border is Türkiye's second longest border after the Syrian border. Ağrı, which has been in the status of a province since 1927, constituted the 145 kilometer of the Turkish-Iranian border. The demographic structure also affected the Turkish-Iranian border incidents closely. In the context of Turkish-Iranian relations, Ağrı had an important position. As in some other places, the social structure in Ağrı was unique and based on feudal-like formations that emerged in the historical process. These structures were acting against the state. These formations were not included in the state administration and it can be said that they had no loyalty. For example, they did not fulfill their tax and military obligations. First of all, this climate of thought was also blocking the development paths of the people. The public was prevented from benefiting from the development opportunities provided by the state. The desperation of the people was indescribable. This situation caused cultural backwardness and thus the population of the region to lag behind. Secondly, the citizens, who were not at the center of the feudal-like formations in question, had to join these systems in order to meet their natural needs. This ensured the continuation of the process of backwardness for the broad masses of the people. The minority had created an order of exploitation over the majority of the people.

In the region where this atmosphere was dominant, border security started to be experienced as a de facto problem with the border conflicts that took place in 1923. This situation came to the fore again in the Simko Agha rebellion in Iran and the Sheikh Said rebellion in Türkiye. During the Ağrı rebellion, it turned into a major crisis. The situation got worse with the last Ağrı rebellion that started in June 1930. It created a difficult situation for both states to overcome. The aforementioned negativity was not limited to Iran. Anti-Türkiye organizations, which established in other neighboring countries, had been preparing for a long time. They thought they had reached the point where they would get results, and they took action. The hope that they would find broad support was also effective in their action.

However, Ankara managed to resolve its disagreements with Iran and create a situation against the expectations of the imperialists and the rebels. Ağrı's geopolitical position was failing Türkiye's security policies. This situation was extinguished with the capture of the Little Ağrı mountain by the Turkish forces. Thus, the geopolitical superiority passed into the hands of Türkiye and the rebellion movement was ended.

Türkiye produced policies that would accelerate its progress and implemented them successfully. By establishing good relations with its neighbors, it tried to eliminate the application areas of imperialist policies. It acted with awareness of the fact that the way of regional development passes through the cooperation of regional states. The Republic of Türkiye wanted to develop cooperation between the states of the region, it saw as one of the prerequisites for modernizing its economy and ensuring its economic development and implemented policies to achieve this. At this point, Turkish-Iranian relations were raised to the highest level during the Atatürk Era.

Giriş

20. yüzyıl başında, Türkiye ikinci defa; İran ise ilk olarak rejimlerinde modern politik sisteme yöneldiler. Bu yönelişte, Japonya'nın 1905'te Rusya'ya karşı kazandığı zaferin, yarattığı yeni bir demokrasi rüzgârının etkisi de yadsınamaz. Japon Zaferi, aynı zamanda emperyalist tehdit nedeniyle güvenlik endişesi yaşayan Türkiye ve İran'da, memnuniyet yarattı ve emperyalizme karşı kazanılan başarı olarak algılandı. Demokratik rejimle, ilerleme arasındaki bağlantı da bu şekilde kurulmuş oldu. İran 1906'da Meşrutiyet ilan ederek anayasalı rejime geçti. İran için bu bir ilkti. Türkiye ise bu rejimi 1908'de ikinci defa denemeye değer gördü.

Bu süreci takip eden tarihin ortaya çıkarttığı koşullarda Türkiye demokratikleşmesini sürdürdü ve Cumhuriyeti önce hükümet sonra devlet şekli olarak uygulamaya koydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasında etkili olan emperyalist politikalarla,¹ genç Cumhuriyet de mücadele etmek zorunda kaldı. Bu çetin mücadelelerden birisi de Türkiye'nin Doğu bölgelerinde çıkan ve emperyalist destek alan ayaklanma bölgelerinde yaşandı. Bu ayaklanmaların en uzun soluklu olanlarından biri de dört yıl süren Ağrı isyanlarıydı.

Jeopolitiğin devletlerin güvenlik politikalarını olumlu ya da olumsuz etkilediği bilinmektedir. Ağrı'nın jeopolitiği o günkü sınırlar kapsamında devletin güvenlik politikalarını olumsuz etkiliyordu. İsyân yeri de bu nedenle Ağrı olarak belirlenmişti. Zaman zaman askeri gücünü, diplomasisini ve siyaset psikolojisini ön plana çıkartarak, Türkiye Cumhuriyeti, sürecin sonunda, bu krizden de kuvvetlenerek çıkmayı başaracaktı.

Bu araştırmada, Ağrı'nın jeopolitik konumunun Türk-İran ilişkilerine, hangi boyutlarda yansıdığı ve ortaya çıkan sorunların çözümünde uygulanan politikaların ne olduğu sorularına yanıt aranacaktır.

1. Ağrı'nın Jeopolitik Konumu

Jeopolitik teori, genel olarak uluslararası ilişkilerin coğrafi faktörlerle açıklanabileceği ilkeler oluşturmaya odaklanır; dağların doğal engelleri veya suyuolları gibi yalnızca fiziksel unsurlar değil, bunun yanında iklim koşulları, demografik durum, kültürel farklılıklar ve doğal kaynaklar da jeopolitik kavramı kapsamında değerlendirilir. Bu unsurlar, siyasi ve askeri stratejilerden kültür, bilim ve ekonomi de dâhil olmak üzere insanın sosyal gelişimine kadar birçok süreci olumlu ya da olumsuz etkileyebilir. Fiziksel gerçeklerin ulusal ve uluslararası siyasete etkisi yadsınamaz; ancak tarih yazımında bu gerçeklik, genelde göz önünde bulundurulmaz. Oysa coğrafya toplumların ve devletlerin kaderini etkileyen temel unsurlardan biridir.²

Bu bağlamda Türk-İran ilişkilerini de coğrafi durum yakından etkilemiştir. Türkiye-İran sınırı, 560 km. ile Türkiye'nin 911 km. olan Suriye sınırından sonra en uzun ikinci sınırır. Türk-İran sınırınının 145 km'sini, 1927 yılından bu yana il statüsünde bulunan Ağrı, sınırı oluşturmaktadır. Yüzölçümü 11.376 km² olan ve Doğu'da İran sınırında bulunan Ağrı'ya komşu iller ise, Erzurum, Muş, Bitlis, Van, Iğdır ve Kars'tır. Ağrı ilinin nüfusu, 1935 sayımına göre 106.727 iken³, 2021 yılı verilerine göre 524.644'e yükselmiştir.⁴ Halkın temel geçim kaynağını hayvancılık oluşturmaktadır. Dericilik de önemli bir yere sahiptir. Ayrıca arpa, buğday, soğan, şalgam ve lahana da üretilmektedir. Ağrı'da, şeker fabrikasının kurulmasını takiben pancar yetiştiriciliği de gelişmiştir.⁵

Jeopolitik bakış açısı içinde yer alan demografik yapı, Türk-İran sınır olaylarını etkilediği gibi aynı dönemde Türk-İrak sınır olaylarını da etkilemiştir. Ağrı olayları nedeniyle Irak Hükümeti de uyarılmıştır.⁶ Türk-İran ilişkileri⁷ bağlamında Ağrı önemli bir yere sahiptir. Ağrı'da ve Ağrı'ya komşu illerde yaşanan güvenlik olayları ile sınır olayları dönemin istihbarat raporlarına da yansımıştır.⁸

¹ Bkz. Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*, London, 1966.

² Tim Marshall, *Coğrafya Mahkûmları, Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita*, Çev. Mert Doğruer, İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2018, 8.

³ "1935 20 İltişrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakamlar" Ankara: Ulus Basım Evi, 1935, 11; 1927 yılındaki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Nüfus Sayımı için bkz. "Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927 -Muvakkat Rakamlar-", Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

⁴ "Yıllara Göre İl Nüfusları, 2000-2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500>, Erişim 03.06.2022.

⁵ Yusuf Halaçoğlu, "Ağrı", *İslam Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/agri>, Erişim 15.03.2022.

⁶ 2 Ağustos'ta Cumhuriyet gazetesi, "Irak'a İhtar! Cenup komşusunun nazarı dikkatini celbettik." manşetiyle çıkmıştır. Ayrıca Ağrı'da sükûnetin sağlandığına ve Hüsrev Bey 15 gün sonra Tahran'a gideceği haberlerine de yer verilmiştir. Cumhuriyet, 02.08.1930, 1.

⁷ Bkz. Mehmet Saray, *Türk-İran İlişkileri*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999; Gökhan Çetinsaya, "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*, 5/3 (1999), 148-175.

⁸ T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı (BCA), 030 10, 127.914.26. 19 Haziran 1929 Tarihli Asayiş Raporu.

Diğer bazı yerlerde olduğu gibi Ağrı'da da sosyal yapı, tarihi süreçte ortaya çıkan feodalite benzeri oluşumlara ve aşiret düzenine dayanıyordu. Bunlara ek olarak Ağrı'da ayrılıkçı hareket içinde rütbeli isyancılar da bulunuyordu. Bunlar buldukları yerlerde, İsmet Paşanın söylemiyle, küçük hükümet halinde idiler.⁹ Devlete karşı olan görevleri ve bağlılıkları yoktu denilebilir; örneğin vergi ve askerlik yükümlülüklerini yerine getirmiyorlardı. Bu durum millet ve devlet için büyük olumsuzluklar oluşturuyordu. Öncelikle bu düşünce iklimi içinde yaşayan halk, kültürel açıdan gündün güne geriliyordu. Çünkü devletin sağladığı gelişme olanaklarından faydalanmıyorlardı. Bu durum da kültürün aynı seviyede kalmasını hatta daha geriye gitmesi sonucunu doğuruyordu. İkinci olarak bu oluşumların merkezinde yer almayan vatandaşlar, sağlanan imtiyazlardan faydalanmak için bu sistemlere eklenmek istiyorlardı. Bu da daha geniş halk kitlelerine gelişme kapılarını kapatıyordu. Azınlık çoğunluğa tahakküm ediyordu demek yanlış olmaz.¹⁰

Ağrı'nın da içinde bulunduğu bölgede, kanuna saygı alışkanlığının henüz tam olarak oluşturulmadığı görülmektedir. Başbakan İsmet (İnönü)'ye gönderilen mektupta, Ağrı ve civarında eşkıyalık yapmak suçuyla tutuklu bulunan 7 kişinin salıverildiği eleştirilmekteydi.¹¹ Yine 11 Nisan 1932'de yardım ve yataklık suçundan tutuklanan 14 Temmuz 1932'de serbest bırakılan Diyadin Taşkesen köyünden 45 yaşındaki bir kişinin, Korhan çatışmasından sonra Diyadin bölgesindeki köylerde saklanan isyancılara yataklık ve halka zorbalık ettiği ve İran'a kaçtığı daha sonra Ağrı'ya geldiği ve köyüne de gittiği belirtiliyordu. Söz konusu kişinin suçlulara yataklık yaptığı, halkı devlete karşı kıskırttığı, Kürtçülük propagandası yaptığı ve Kürtçü olduğu iddia edilerek serbest bırakılması eleştirilmekteydi.¹²

21 Nisan 1929 tarihli asayiş raporunda yer aldığı üzere, 10 Nisan 1929 gecesi, Çelikanlı aşiretinden 135 kişi Ağrı bölgesinde sınır üzerinde bulunan Neçon köyüne baskın yaptı. Sabaha kadar devam eden çatışma sonunda, taraflardan 3 kişi öldü. 7 kişi ise yaralandı. Olaya müdahale etmek üzere güvenlik güçleri geldiğinde saldırganlar, İran topraklarına geçtiği için yakalanamadılar.¹³ Belgelere yansıdığı üzere iç güvenlikle ilgili olaylarda da jeopolitik konum, devlet için asayiş sağlamada zorluk oluşturuyordu. Bu ise saldırıya uğrayan masum vatandaşların aleyhine durum yaratıyordu.

Suçlular için İran toprakları, sığınak görevi görmekteydi. Özellikle o günlerde İran sınırları içinde yer alan Küçük Ağrı, isyancılar için güvenli bir saklanma yeri olmuştu.¹⁴ Bakanlar Kurulu, 2 Nisan 1930 tarihinde kabul ettiği kararname ile Ağrı harekâtı nedeniyle Beyazıt ve İğdır'da toplanacak iâşe maddeleri için bölgeye gönderilecek satın alma komisyonlarına yirmişer bin lira avans verilmesi kararını almıştı.¹⁵ 1929 Dünya Ekonomik Krizinin yaşandığı bir ortamda, isyana yönelik harcamaların devlete ek bir yük getirmesi, ayrı bir araştırmaya konu olabilir. Ağrı, isyan hareketlerini bastırma faaliyetleri bağlamında coğrafi zorluklara sahipti. Bu durum, ayrılıkçı aşiretlerin gerek bölge halkına saldırılarının cezasız kalmasını sağlayabildiği gibi; gerekse güvenlik güçlerine karşı saldırılarının sonlandırılmamasında etkili oldu. Coğrafyanın sağladığı olanaklar nedeniyle isyancılar İran topraklarına kaçıyor, operasyonlardan sonuç almak da mümkün oluyordu.

2. Ağrı İsyancıları

Bir Kürt devleti kurma amacı güden Ağrı isyanlarının ilki, 16 Mayıs 1926 tarihinde başladı. Bundan sonra 1927 ve 1930 isyanları yaşandı. Son Ağrı İsyanı, İran sınırları içerisindeki Küçük Ağrı ve Aybey dağlarına gerçekleştirilen Türk askerî harekâtı sonunda bastırıldı.

Ağrı İsyânında, etkin rol oynayan Hoybun Cemiyetinin, Şeyh Sait İsyânının bastırılması üzerine Türkiye'yi terk eden isyanda önemli rol üslenmiş ayrılıkçılar, Suriye, Irak ve İran'daki ayrılıkçı aşiretlerin önemli isimleri, Kürt Teali Cemiyeti, Kürt Teşkilatı İçtimaiye Cemiyeti, Kürt Millet Fırkası ve Kürt Ulusal Birliği temsilcileri tarafından oluşturulduğu anlaşılmaktaydı. Bunlar arasında, 1 Haziran 1924 tarihinde yürürlüğe giren Türk Bağımsızlık Savaşı'nda işgalci güçlerle iş birliği yapmış ve sürgün edilmeleri kararlaştırılmış yüzelliklerden de isimler yer

⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi Devre: 3 İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930, Pazartesi, 4.

¹⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

¹¹ BCA, 030 10, 69.454.8.

¹² BCA, 030 10, 69.457.8.

¹³ BCA, 030 10, 127.914.2. 21 Nisan 1929 tarihli Asayiş Raporu.

¹⁴ BCA, 030 10, 127.913.12. 30 Ocak 1929 tarihli Asayiş Raporu.

¹⁵ BCA, 030 0 18 01 02, 9.16.7.

almaktaydı. Ermeni Taşnak Komitesi de etkin bir rol oynuyordu. Şeyh Sait İsyanında somut olarak tespit edilemeyen İngiltere'nin rolü, Ağrı İsyanında, belgelere yansımıştı.¹⁶

Ağrı isyanlarına büyük güçler arasında en büyük desteği veren İngiltere, başat güç olma durumunu sürdürme stratejisinin önemli gereklerinden biri olarak Ortadoğu petrolerine sahip olma ve bu sahipliği sürdürme stratejileri ekseninde bağımsız bir Türk devletinin kurulmasına engel olmak için bütün araçları kullanmıştı. Ancak başarılı olamamıştı. Lozan'dan sonra da Türkiye karşıtı politikalarını sürdürdü. İngiltere, kendi ulusal çıkarları gereği olarak Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı -tarihi süreç içerisinde oluşmasına büyük katkı sağladığı- ayrılıkçı Kürt unsurları desteklemeye devam etti. Bölgede tarihi süreç içerisinde devlete karşı yükümlülükleri bulunmayan imtiyazlı sınıflar oluşmuştu. Cumhuriyet'le birlikte, yeni rejimin eşit yurttaş anlayışı doğrultusunda her türlü imtiyaza son verme politikaları uygulanmaya başlandı. Bölgede devlet dışı oluşan güç odakları, bu politikaların karşısında yer aldılar ve ayrıcalıklarını sürdürebilmek için dış kaynaklı politikalara verimli zemin oluşturdular.¹⁷

Türkiye ise İngiltere'nin Ortadoğu'da uyguladığı politikalara karşı stratejiler geliştiriyor; İngiliz egemenliğindeki ulusların kurtuluşuna yönelik bölge ülkeleriyle iş birliğini içeren politikalar yürütüyordu.¹⁸ Tam bağımsız Türkiye, bölgede varlığını devam ettirmek isteyen emperyalist devletler için tehlike arz ediyordu. Ortadoğu halkları için Türkiye model örnekti. Bu ise büyük güçlerin bölgede yürüttükleri emperyalist politikaları başarısızlığa uğratacak potansiyele sahip bir tehlike olarak görülüyordu.

Bu nedenle Türkiye'nin iç işleriyle meşgul edilmesi ve zayıf düşürülmesi gerekiyordu. Şeyh Sait isyanında yer alanlardan kaçmayı başaranlar, Ağrı dağına sığındılar ve yeniden güç topladılar. Mayıs 1926 tarihinde saldırıya geçtiler. Bu şekilde başlayan Ağrı İsyanları, 1926-1930 döneminde Türkiye'nin gündemini meşgul etti. Devlet güçleri tarafından ilk isyan bastırıldı. Ancak İsyanlıların İran topraklarına kaçmaları nedeniyle kesin sonuç alınamadı. 1927 yılının Eylül ayında İkinci Ağrı İsyanı patlak verdi. Bunun üzerine tekrar isyanı bastırmak için askerî harekât düzenlendi; ama isyancılar, aynı şekilde Türk topraklarını terk ettikleri için kesin sonuç alınamadı. Yüzbaşı İhsan Nuri ve adamları, Ağrı dağındaki kamplarda son Ağrı isyanına hazırlandı. Nihayet 1930'da Üçüncü Ağrı İsyanı olarak isimlendirilen kalkışma başladı. Eylül 1930'da güvenlik güçleri harekete geçti. Bu sefer planlar, kesin sonuç almaya yönelik hazırlanmıştı. Bu nedenle başlayan harekât sonucunda Küçük Ağrı dağı tümüyle çevrildi. Burası o günlerde İran sınırları içinde yer alıyordu. Yani Türk ordusunun harekâtı, İran sınırları içine uzanmıştı. Kaçış yolları kapanan isyancıların büyük kısmı ele geçirilecekti.¹⁹

Ağrı İsyanında yüzelliliklerden bazı isimler de devlete karşı isyancılarla birlikte hareket etmekteydi.²⁰ Yine bu hareketin içinde Bağdat ve Musul'da teşkilatlanmış Taşnak Cemiyetinin de yer aldığı; bu Ermeni Örgütünün Hoybun Cemiyetiyle yakın ilişkide olduğu dolayısıyla ayaklanmada Ermenilerin de yer aldığı kayıtlara geçti.²¹ Bu bağlamda Casus Lavrens'in de isyanla bağlantılı olduğuna dair halk arasında söylentiler dolaştığını, bunun dikkate alınması gereken bir bilgi olduğu vurgulanmaktaydı.²²

Son Ağrı İsyanı, 1929 yılında Musul'da toplanan Kürt Kongresinde kararlaştırıldı. Hazırlık aşamasında başta İngiltere olmak üzere yabancı devletlerden alınan silahların, Selman dağlarına taşınmasına karar verildi. Diğer taraftan Çerkez Ethem ve Şeyh Sait'in oğulları ve taraftarlarının faaliyete geçtiği, İran sınırındaki ayrılıkçı Kürt aşiretlerinin sınır dâhiline alınarak zan altında bulunan reislerinin tutuklandığı konuyla ilgili iddialar arasında yer almaktaydı.²³

¹⁶ Mehmet Çay Abdülhaluk, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Turan Kültür Vakfı, 1996, 331-332.

¹⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İctima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

¹⁸ BCA, 030 10, 106.696.25. Yüzelliliklerden Celal Kadri'nin, Beyrut'ta Fevkalade Komiserlik İstihbarat Askeriye Riyasetine gönderdiği 11 Ocak 1927 tarihli rapor.

¹⁹ Bkz. *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, Yay. Haz. Ruhat Alakom, İstanbul: Avesta Yayınları, 2011; Milliyet, 03 Temmuz-21 Ağustos 1930, 12-15 Eylül 1930; Cumhuriyet, 04 Temmuz-16 Ağustos 1930, 15, 17 Eylül 1930.

²⁰ BCA, 030 10, 83.549.2.

²¹ BCA, 030 10, 83. 549.5.

²² BCA, 030 10, 83. 549.5.

²³ BCA, 030 10, 83.549.18. (Bu belgede yer alan bilgiler, Mısır'da çıkan El-Ehram gazetesinin 9 Temmuz 1930 tarihli nüshasına atfen yazılmıştır.) Yine bu bağlamda Cumhuriyet Arşivinde şu bilgiler tespit edilmiştir: "1-Ferzende, Halit, İhsan Nuri, Kör Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Nadir'in maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26-8-929'da Hangediği ve Sarıçimen'den Zilân deresine gittikleri, 2-Simko'nun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi ve saire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği, 3-Tozu ve avenesine ait çadırların buldukları mahalden, Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardımanlarından fazla korktukları, 4- Kör Hüseyin Paşanın oğullarında Jafi nam küçük oğlunun İran'da Yusuf

Son isyanda İran da isyancılara karşı harekete geçtiği için İran topraklarında da isyancılarla çatışmalar yaşanmaya başladı.²⁴ Bu konuda Yüzbaşı Zühtü Güven,

“... iki memleket eşkıyaları birbirlerini koruyorlardı. Bir tarafın vurduğu eşkıyaları öbür taraf saklıyordu. Yani çok sıkı bir işbirliği yapmış bulunuyorlardı. İran topraklarında da gerek kendi eşkıyalarını gerekse bizim taraftan o tarafa geçmiş eşkıyaları takip için süvari birlikleri vardı. İşte Şeyh Zahir Tuzluca ve Iğdır'dan kaçarak, İran'a atladığı zaman İranlıların süvari kuvvetleriyle karşılaşmış ve orada bir çarpışma vermişti. Şeyh Zahir bu müsademe neticesinde geri dönerek Van hudut birliklerimizin kurdukları pusuya düşmüş, böylece iki ateş arasında kalarak 17 arkadaşı ile birlikte imha edilmişti.”²⁵

demektedir.

5 Haziran 1930 tarihinde İran'dan gelen 70 kişilik bir isyancı kolu Milanlı Osman Bey'i hayvanlarıyla birlikte Orican istikametine kaçırdı. Körican hudut karakolu ve jandarmalarla isyancılar arasında çıkan çatışmada bir jandarma şehit düştü ve iki nizamiye eri yaralandı. Bir er de isyancıların eline düşerek Kaleniye götürüldü. İsyancılardan ise 6 kişi öldürüldü.²⁶ Ağrı bölgesinde Şeyh Tahir çetesiyle yapılan çatışma sonucunda 1000 hayvan ve askeri eşyalar ele geçirildi.²⁷ Ağrı dağındaki isyancılara düzenlenen askeri operasyonun başarıyla devam ettiği ve İran Hükümetinin isyancılara yardım ettiği ve Ermenilerin de aktif rol oynadığı bilgilerine ulaşılmıştı.²⁸

Özellikle İran Hükümetinin isyancılara yardım ettiği bilgisinin doğru olup olmadığından şüphe etmek gerekir. Çünkü İran'ın hem isyancılarla çatışması hem de yardım etmesi yaşamın olağan akışına aykırı bir durum oluşturmaktadır. Bu bilgiyi, İngiltere'nin bölgede, Türkiye-İran çatışması yaratma politikası ekseninde değerlendirmek gerekir. Şu da bir gerçektir ki bölge politikalarını etkileyecek potansiyele sahip olan iki devletin varlığı, İngiltere'nin Ortadoğu'daki çıkarlarına ters düşmekteydi. Ancak İngiltere'nin beklentileri, Türkiye ve İran'ın liderlik düzeyindeki öngörülü politikaları sayesinde o dönem için gerçekleşmedi. İran Şahının Türkiye gezisinde gördüğü ilginin İngiltere'yi rahatsız etmesini, bir de bu boyutuyla değerlendirmek gerekir.

25 Temmuz 1930 tarihli haberlerde, İsyancılara Irak'ın yardım ettiği; bunlara İran yoluyla söz konusu devletten savaş araç gereci gönderildiğinin saptandığı ve Erciş halkının şehitler adına bir anıt yaptıracağı bilgileri yer almaktaydı. Ayrıca Doğu olaylarından bahseden bir telgrafta, isyancılar arasında rütbeli subayların bulunduğu ve şifre ile muhabere ettikleri bilgilerine yer verilmekteydi.²⁹ Ağrı İsyanına destek vermek için Musul bölgesinde Harzan Şeyhine ait 500 kadar atlı, Hakkâri'nin Oratan nahiyesine saldırıya geçmiş; ancak Türk sınır birlikleri tarafından püskürtülmüşlerdi. Bu isyan sırasında zaman zaman Irak ve Suriye sınırından da saldırılar gerçekleştirildi.³⁰ Bu konuda Türkiye Büyük Millet Meclisinde yaptığı konuşmada İsmet (İnönü),

“... Irak hududundan (Barzan)'dan bazı çeteler içeri girdiler. Geniş yüzlerce kilo metre imtidat eden hududun herhangi bir noktasını boş bulmak iş değildir. Fakat bu boş bulunarak girilen yerde az bir zamanda Cumhuriyet kuvvetleriyle karşılaşılıp onun kuvvet ve satvetile ezilmeleri de gecikmedi, tahayyül ettikleri ümitleri kendileriyle birlikte imha edildi, Bundan sonra, Suriye hududundan birkaç noktadan tecavüz vuku buldu. Bu tecavüzler de hareketlerinin akim kalması ve ümitlerinin kırılması neticelendi. Tecavüz edenler dahilde ümit ettiklerini de asla bulamadılar.”³¹

abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmed'in (noksan) ettiği, 5- İran tahdidi hudut komisyon işlerinin nezdine Halekanlı Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratin on tayyare bombardımanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malumat verdikleri, Ceneralin kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk (alakalı) ettiği mevsukan istihbar kılınmıştır.” BCA, 030 10, 112.753.14.

²⁴ Örneğin: Akgöl civarında ve 19 tarihinde yapılan çatışmanın gecesinde isyancıların İran askerlerine, mukabil bir gece baskını yaptığı ve İranlılardan 150 kişinin yaşamını yitirdiği; Halhal köylü Kuluhan'ın oğlu ile Emir Tümen'in amcasının oğlunun da ölenler arasında bulunduğu ve bu bilginin güvenilir kaynaklara dayandığı Karaköse Kaymakamlığının istihbaratına atfen bildirilmiştir. BCA, 030 10, 112.755.8.

²⁵ *Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları*, 128.

²⁶ BCA, 030 10, 128.920.6. 11 Haziran 1930 tarihli Asayiş Raporu.

²⁷ BCA, 030 10, 128.920.24. 11 Aralık 1930 tarihli Asayiş ve Harekât Raporu.

²⁸ BCA, 030 10, 83.549.6.

²⁹ BCA, 030 10, 83.549.16. Milliyet, 25 Temmuz 1930.

³⁰ BCA, 030 10, 83.549.19. “Şark olayı dolayısıyla İran Hükümetini mes'ul vaziyete koyan Türk gazetelerine Tahrandaki münteşir gazetelerin verdiği cevaplardan bahs ve Ecnebi gazetelerin bu bapta neşriyat ile beraber bazı delail serdetmek suretile Tahran gazetelerine cevabı mutazammın bir makale ve Politika gazetesi de aynı esasata istinat etmekle beraber mevzuu bahs dostluğun filiyat ile gösterilmesinden bahis bir makale neşretmiştir.” BCA, 030 10, 83.549.16.

³¹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

ifadeleriyle konuyu başbakan düzeyinde dile getirdi. 17 Ağustos tarihli basında,

“...İran hükümeti, hududumuzdan İran toprağına iltica eden Kürtlerin tedibine başlamıştır. İran Şahının bizzat bu mesele ile meşgul olduğu bildirilmektedir. İran Hükümeti eşkıyayı tedip için hudutta asker toplamış ve hemen harekâta başlamıştır. İran sefaretinin verdiği habere göre, İran hududuna geçen Halit ağa bütün aşireti ile beraber İran askeri ile karşılaşmış ve orada çetin bir müsademe olmuştur. Müsademe İranlıların muvaffakiyetiyle neticelenmiş, Halit ağanın avenesi imha edilmiştir. Müsademe mahallinde 300 ceset sayılmıştır. İran askerinden 40 maktul vardır. Halit, perişan bir halde kaçmıştır.”³²

şeklindeki bilgilere yer verilmekteydi.

İsyancılar, Ağrı'nın, kurmayı tasarladıkları bağımsız Kürdistan'a ait olduğunu iddia ettiler. Hoybun Cemiyeti, Celali Aşireti Başkanı İbrahim Heski'ye, “Ağrı valisi” unvanı verdi.³³ Şu anda Ermenistan'ın yaptığı gibi(!) Kürt aşiretleri sahip oldukları özerkliklerini, bütün vatandaşları eşit kabul eden ulus devlet modeline karşı korumak istiyorlardı. Feodal geleneklerin, kendilerine -diğer vatandaşlar aleyhine olarak- sağladığı çıkarlardan vazgeçmek istemiyorlardı. Buna karşı olabileceğini düşündükleri her gelişme karşısında şiddete başvurmaktan çekinmiyorlardı. Güvenlik ve toplumsal huzuru sağlamakla görevli kolluk kuvvetleri de karşı harekette bulunmak durumunda kalıyordu. Bu çatışmalar çoğu zaman sınırın diğer tarafında da sürüyor; bu da iki ülkeyi çatışma noktasına kadar getirebiliyordu.

Türkiye-İran sınırı konusu, ilk olarak Amasya Barış Antlaşması'na (1555) dahil edilmişti. Daha sonra da 1639 yılında imzalanan Kasr-ı Şirin Antlaşması ile belirlenen sınır hattı önemli ölçüde korunmuştu. Osmanlı Dönemi'nde, söz konusu sınırı, en son belirleyen antlaşma ise 1913 tarihli İstanbul Protokolü oldu. Ama o günlerin olağanüstü koşulları nedeniyle olsa gerekir; bu anlaşma ne padişah ne de hükümet tarafından onaylanmadı. Bu nedenle sınır üzerinde sağlıklı bir işaretleme de yapılamadı.³⁴

İran'ın kuzeyini kapsayan dış ticareti, Türkiye ve SSCB olmak üzere iki ana hatta gerçekleşiyordu. Türkiye hattı olan: Tebriz-Erzurum-Trabzon ticaret yolunun güvensiz hale getirilmesi; ticaretin tamamının Enzeli-Bakü-Batum hattında gerçekleşmesini sağlayacaktı. Bu, SSCB'ye İran üzerinde nüfuz kurabilme olanağı yaratacaktı. Moskova için stratejik kazanım, ekonomik kazanımdan çok daha önemliydi. Bu nedenle de bölgedeki karmaşaya Sovyet Rusya da katkı sağlıyordu ve Kürt aşiretlerini, ticaret kervanlarının yağmalanması konusunda kışkırttığına dair Türk tarafında kuvvetli şüpheler mevcuttu.³⁵

1923'te yaşanan sınır çatışmalarıyla fiili bir sorun olarak ortaya çıkan sınır güvenliği, İran'daki Simko Ağa ve Türkiye'deki Şeyh Sait isyanlarında, tekrar gündem oldu. Bu sorun, Ağrı isyanları sırasında krize dönüştü ve Haziran 1930'da başlayan son Ağrı İsyânında ise daha da aşılması zor bir durum oluşturdu. Komşu ülkelerde yapılan Türkiye karşıtı örgütler, uzun süredir yaptıkları hazırlıkları tamamladıklarını düşündüler ve içeride geniş destek bulacakları umuduyla harekete geçtiler. Aynı zamanda bu durumun Türkiye'nin komşularıyla ilişkilerini bozacağı beklentisini de taşıyorlardı. Ayrıca demiryolu hattı tamamlanmadan ve Ağrı Dağındaki isyancılar ortadan kaldırılmadan, hazırlıklarının sonucunu almak istediler.³⁶

Bu konuda İsmet Paşa,

“...Haziran sonundan itibaren hudutlarda intizar edilen büyük taarruzlar ve kıyاملar oldu. Hemen her huduttan yekdiğerine müteakiben memleketimiz dâhiline müsellaah çeteler girdi. Boş buldukları yerde hâkim olmaya çalıştılar. Halkı kendilerine iltihaka icbar etmek istediler. Bu surette kıyami; müteakiben ve tedricen birkaç vilayetimizde umumi bir hale getirmeye çalıştılar...”³⁷

³² Cumhuriyet, 17 Ağustos 1930, 1.

³³ Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal (Atatürk) başkanlığında, 28 Aralık 1929'da Bakanlar Kurulu toplandı; toplantıya Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak ile Genel Müfettiş İbrahim Tali (Öngören) Bey de katıldı. Burada 1930 yılı Haziran ayında, Ağrı'da isyancılara karşı askeri harekât düzenlenmesine karar verildi ve gerekli hazırlıklara başlandı.

³⁴ Atay Akdevelioğlu, Ömer Kürkçüoğlu, “Orta Doğu'yla İlişkiler”, *Türk Dış Politikası 1919-1980 Cilt I*, Ed. Baskın Oran, İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011, 360.

³⁵ Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, “Orta Doğu'yla”, 360-361.

³⁶ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 3.

³⁷ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 3.

diyecekti. Ama her noktadan gerçekleşen saldırılar neticesiz kalıyordu. Bununla beraber, isyancılar yeni saldırı hazırlığı için olanaklara sahiptiler. Şöyle ki sıkıştıkları zaman Küçük Ağrı'ya geçiyorlardı. Burası İran sınırları içinde olduğu için yakalanmaları mümkün olmuyordu. Bu duruma son vermek isteyen Ankara, Küçük Ağrı'yı Türkiye sınırları içine dahil etme kararını aldı. Mareşal Fevzi (Çakmak)'ın, "Yeni Türk-İran hududu Aybey dağlarıdır. Artık Küçük Ağrı tamamen bize kalmıştır..."³⁸ şeklinde ifade ettiği üzere Küçük Ağrı, fiilen Türk kuvvetlerinin eline geçti ve böylece kesin sonuç alınarak isyan sona erdirildi. Başarısızlığın nedenlerinden biri de isyancıların yerli halktan geniş çaplı bir destek görmemesiydi.³⁹ Türkiye Büyük Millet Meclisi, isyan sona erdiğinde orduya ve bölge halkına takdir ve teşekkür beyanında bulundu.⁴⁰

3. Ağrı'nın Jeopolitik Konumunun Türk-İran İlişkilerine Yansıması

Jeopolitiğin devletlerarasındaki ilişkileri olumlu ya da olumsuz etkileme potansiyeli vardır. Bu durum, Türkiye gibi orta büyüklükte olan bir devletin büyük devletlerle olan ilişkilerinde; ulusal politikalara avantaj olarak yansyacağı gibi dezavantaj olarak da yansyabilir. Aynı durum komşu devletlerarasında da söz konusudur. Ağrı'nın jeopolitik konumu başlangıçta Türk-İran ilişkilerine olumsuz olarak yansımıştır.

Şeyh Sait İsyanının bastırılmasından sonra isyancılar, Ağrı bölgesinde yeni bir ayaklanma başlatmak için hazırlıklara başladı. Ağrı bölgesi özellikle tercih edilmişti. Çünkü bölge, jeopolitik açıdan düzenli ordunun harekâtına elverişli değildi. İsyanıcılar için ise değişik olanakları barındırıyordu: İran topraklarına geçmek gibi...

Bu durum 1926'dan beri Türk-İran ilişkilerini etkiledi. 1930'daki isyanda ise krize dönüştü. Dolayısıyla o dönemde Türk-İran ilişkilerinin odağında Ağrı İsyanı vardı. Nitekim iki devlet arasındaki ilişkiler, isyanın bastırılması sürecinden başlayarak olumlu yönde yükselişe geçecekti. Atatürk Dönemi'nin bir kesitini kapsayan bu süreçte, isyanın bastırılmasını takiben daha önceki dönemlerde yaşanmamış düzeyde tarafların dostluğu, en üst seviyesine ulaşacaktı. Ancak yine Atatürk Dönemi'nde yaşanan, Ağrı İsyanları kapsamında ortaya çıkan sınır olayları ise iki devlet arasındaki ilişkilerde gerginliğe zaman zaman da krize dönüşerek yaşanan önemli bir sorun olarak tarihte yerini alacaktı.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş süreci 1919'da başlamıştı. Yeni Türkiye devleti, tam bağımsız modern ulus devlet temeline dayalı olarak inşa ediliyordu. İran'da ise 1921 yılı Şubat ayında Savunma Bakanlığına getirilen Rıza Han 1923'te Başbakan olduğunda aynı modeli İran'da uygulamak için oldukça istekliydi. Atatürk Dönemi Türkiye'si geri kalmış ve gelişmekte olan ülkeler için model ülke konumundaydı. Bu durum İran için de geçerliydi.

İran'ın Türkiye'yi örnek alarak uygulamak istediği ilk devrimin, "Cumhuriyet" olduğunu söyleyebiliriz. Bu konuda Türkiye, Şah Rıza'yı, cesaretlendiriyordu. 1925 yılında Tahran Büyükelçiliğine atanan Memduh Şevket Bey (Esental) aracılığıyla da Rıza Han'a, İran'da, Cumhuriyet ilan edilmesinin, Türkiye'yi çok memnun edeceği bildirildi. Ama İran'daki durum Türkiye'den çok daha karmaşıktı ve geleneksel sınıf daha kuvvetliydi. İran ulemasına karşı başarılı olamayacağını gören Rıza Han, Kum'a giderek, Cumhuriyete karşı olduğuna dair bir bildiri yayımlamak zorunda kaldı. Aynı yıl İran'da, Kaçar Hanedanlığı yerine Pehlevi⁴¹ Hanedanlığı kuruldu.

Buna rağmen Şah'ın, Memduh Şevket Bey'e aslında kendisinin Cumhuriyet ilan etmek istediğini; ama buna gücünün yetmediğini, bu nedenle Pehlevi Hanedanlığını ilan etmek zorunda kaldığını bildirmesi; İran üzerinde, Türkiye'nin etkisini gösteren önemli bir durumdu. 1926'da Rıza Han'ın tahta çıkma töreninde, Türkiye Cumhurbaşkanı'nın, mesajını ve hediyesini getiren Türk havacılar da halkı etkileyen görkemli gösteri uçuşu yaptılar. Bu gibi olaylar ve Türkiye'de gerçekleşen devrimler, İran'ın yenilikçi kesiminde, Türkiye hayranlığının devam etmesini sağlamaktaydı.⁴²

³⁸ Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları, 117.

³⁹ Bu konuda İsmet Paşa, "...Tecavüz edenler dâhilde ümit ettiklerini de asla bulamadılar. Şurada burada bir iki köy kendilerine iltihak etti ve cezasını çekti. Asilerin birçok propagandalar neticesinde ümit ettikleri vasi miyastaki mahallî kıyamlar tahakkuk etmedikten maada bilakis vatandaşlar cumhuriyeti ve vatanî birliği müdafaada müsallah kuvvetler derecesinde gayret ve tehlik gösterdiler, (Alkışlar). Şark vilâyetlerinde ekseriyeti mutlakanın vatanı ve cumhuriyeti müdafaa etmek için ordu ile beraber çalıştıklarını birçok mukni ve parlak misaller ile zikredebilirim..." diyecektir. TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 4.

⁴⁰ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre:3, İçtima: 3, C. 21, Seksen Birinci İnikat, 22 Eylül 1930 Pazartesi, 5

⁴¹ "Pehlevi" ismi eski Pers kabilelerinden birine aitti. Bu ulusal kimlik oluşturma politikasıyla uyumluuydu. Cumhuriyet ilan edemediyse de tam bağımsız ulus devlet kurma yolunda Türk Devriminin özüne uygun reform hareketleri gerçekleştirilecektir. Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 359.

⁴² Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 357-358.

1921 yılında, İran'ın seçkin bürokratlarından Mümtazüddeve, ilk olağanüstü temsilci olarak Ankara'ya gönderilmişti.⁴³ Daha sonra Ankara Hükümetinin, Türkiye'nin Doğu politikasını en iyi bilenlerden biri olan ve ılımlı kişiliği ile tanınan, Memduh Şevket (Esendal) Bey'i, Tahran Büyükelçisi olarak atadığını yukarıda da söylemiştik. Bu aynı zamanda Tahran'a bir dostluk mesajıydı.⁴⁴

Musul sorunu sürecinde Türk-İran sınırına yakın bölgelerde yaşayan aşiretlerden bazılarının silahlı saldırılarda bulunması, Türk ve İran yönetimlerinin karşılıklı suçlama ve protestolarına neden olmuştu. Sınır uyuşmazlıkları, Şeyh Sait İsyanının 1925 yılında bastırılmasından sonra da sona ermedi. Sonuç olarak, Tahran'da sınır sorunlarına son vermek ve iki ülkenin ilişkilerini geliştirmek amacıyla 22 Nisan 1926'da Güvenlik ve Dostluk Antlaşması imzalandı.⁴⁵ Söz konusu Antlaşmanın 6. Maddesinde;

“Bağıtlı Taraflar sınır bölgeleri halkının esenlik ve güvenliğini sağlamak amacıyla, sınıra yakın kesimlerde bulunan aşiretlerin iki ülkenin güvenliğini bozucu biçimde yaratageldikleri suç niteliğindeki eylem ve hazırlıklara son vermek için gerekli tüm önlemleri alacaklardır. Bu önlemler iki Taraf Hükümetlerince ayrı ayrı ya da gerekli olduğunu görürlerse, birlikte alınacaktır.”⁴⁶

denilerek sınır olaylarına son verme iradesi iki devlet tarafından da gösterilmiş oldu. Ama yapılan bu ilk antlaşma sorunu çözmede yeterli olmadı. Bu süreçte, Ağrı İsyanının patlak vermesi, iki devlet arasındaki ilişkileri son derece olumsuz etkiledi.

Sınır bölgesindeki aşiretlerin baskınları -ki, bunun için en etkin kullanılan mevki Ağrı sınırıydı- Türk-İran ilişkilerini olumsuz etkilemeye devam etti; ek olarak, Türk-İran diplomatik ilişkilerin kesilmesi durumu dahi gündeme geldi. Ama sağduyunun hâkim olması sonucunda 15 Haziran 1928'de Tahran'da, 1926 tarihli Türk-İran Dostluk ve Güvenlik Antlaşmasına ek bir Protokol imzalandı.⁴⁷ Protokolün birinci maddesinde taraflardan biri saldırıya uğrarsa öteki taraf savaşı önlemeye çalışacaktı. Bunu başaramazsa, iki tarafın çıkarlarına uygun bir şekilde durum yeniden gözden geçirilecekti. İmzalanan ek protokol, Ankara ve Tahran arasında 1926 antlaşmasıyla tesis edilen dayanışma ruhunu daha da ileriye taşımaktaydı.⁴⁸

Nitekim Başbakan İsmet (İnönü), 13 Eylül 1928'de Malatya'da verdiği demeçte;

“İran komşumuzla imzaladığımız protokoller iki memleket münasebetlerinde esasen hüküm süren dostluğun ve iki komşu arasında iktisadi inkişaf ve işbirliği arzularının samimiyetine delildir. İki memleketin temasları ve ulaştırma vasıtaları arttıkça iyi geçinme ve birbirine emniyet etme esaslarının her iki taraf için hayırlı semereleri daha iyi toplanacaktır.”⁴⁹

diyecekti.

1928 Protokolünün iki ülke arasında doğurduğu ılımlı hava, 1930'da tekrar patlak veren Üçüncü Ağrı İsyanı olarak da tanımlanan ayaklanmayla yeniden gerginleşti. İsyancılara İran'ın yardım ettiği Türk basınında geniş şekilde yer almaya başladı. Ağrı harekâtına komuta eden Salih Paşa yayımladığı tebliğde, Ağrı İsyanının Şeyh Sait İsyanından daha önemli olduğunu vurguladıktan sonra;

“... İran'ın ayan ve beyan müzaheretleri, Hubyan Cemiyetinin Suriye'deki teşebbüsleri, İngiliz casusu Lavrens'in Irak ve Acem hudutlarında gezip durması, yüzelikliklerden Kiraz Hamdi'nin harekât sırasında hududa gelmiş olması bu endişelere hak veriyordu... İran hudutları bize karşı açık ordugâh halindedir. Hubyan Cemiyeti fesat tohumları hazırlamaktan fariğ değildir. Lavrens "Hacı Mehmed" namı altında Bağdat'ta bulunuyor”.⁵⁰ “Eşkiyaya dışarıdan yardımı meydana koyan bir

⁴³ İran heyeti, Ankara'ya geldiğinde Mukaddem Mahallesinde beş altı odalı bir binaya yerleşti. Mukaddem Camii'nin karşısında bulunan bu bina, İstasyondan Saman Pazarı'na gelen yol üzerindeydi. Aptülâhat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991, 191-195.

⁴⁴ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 191-192.

⁴⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 2, İçtima: 3, C. 25, Yüzbeşinci İçtima, 22 Mayıs 1926 Cumartesi, 399-400.

⁴⁶ İsmail Soysal, *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları Cilt I (1920-1945)*, Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1989, 277; Mehmet Gönülöbol, Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1973, 86.

⁴⁷ T.C. Resmî Gazete, Sayı: 1065, 13 Kânunuevel 1928 Perşembe, 6212-6213.

⁴⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 274-275. Gönülöbol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 87.

⁴⁹ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 192-193.

⁵⁰ Basında yer alan bilgiye göre, “30 Temmuz 1930'da yeni bir çete Irak'tan Şemdidan mıntıkasına tecavüz etmiş, müfrezeler tarafından karşılanarak müsademeye girişilmiştir. Taarruz edenlerin tenkillerine devam ediliyor Musul hududu takviye edilmiştir.” Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1.

sebepler de bu aşiretlerin mitralyöz makineli tüfek gibi son fenni silahlarla hazırlanmış olmalarıdır. Celalilerin, Kör Hüseyin oğullarının oturduğu beyabanda silah fabrikası olmadığına, bu heriflerin inayeti rabbaniyeye mazhar bulunmadığına göre kendilerine herhalde havadan teçhizat gelmiş değildir..."⁵¹

demekteydi. Burada İran açık bir şekilde isyancılara yardım etmekle suçlanmaktadır. Yine İngiltere'nin isyana verdiği destek bu demeçte de yer bulmuştur. Ayrıca Irak ve Suriye'deki hareketliliğe de dikkat çekilmektedir.

Diğer taraftan İran bu suçlamaları hiçbir zaman kabul etmedi. İran'ın Ankara Maslahatgüzarı Mehmet Sait Han, gazetelerde çıkan İran Hükümetinin isyancıları silahlandırdığı ve yardım ettiği iddialarını yalanlayarak, Türkiye dostluğunun, İran'ın dış politikasında en önemli amillerden biri olduğunu söyleyecekti.⁵² İran'ın Erzurum Konsolosu da aynı şekilde, İran'ın isyancılara silah verdiğini yalanlayacak; tam aksine silahların toplandığını iddia edecekti. İran'ın yaşaması Türkiye'ye bağlıdır dedikten sonra iki kardeş ülkeye bu olaylar zarar veremez açıklamasında da bulunacaktı.⁵³ İran'ın sınır kontrol zafiyetinin olması, sınırların kesin bir şekilde tespit edilmemiş olması ki her iki tarafın kolluk kuvvetleri için sınırın nerede başlayıp nerede bittiğine ilişkin işaretler mevcut değildi, o nedenle karşılıklı olarak sınır ihlalleri olabiliyordu. İran'da eski düzenin yerine yeninin tam olarak geçirilememesi, önce İran unsurlarının Şiilik altında toplanması, şimdi bunun ortadan kalkması güvenlikte sorun oluşturduğu bilgileri de Türk basınında yer almaktaydı.⁵⁴

Son Ağrı İsyanında Ankara, şahin olarak tanımlanan Hüsrev Gerede'yi İran Büyükelçisi olarak atadı. Bu vesile ile yaptığı konuşmada Gazi Mustafa Kemal;

"Bugünkü Türkiye Cumhuriyeti ricali, mazinin manasız kör dövüşlerini bilir, onu hiçbir sebep ve suretle, asla, tekrar etmek istemez. Bugünkü Türk Cumhuriyeti müdürleri, bilâkis hem-ırk olduğuna, bilhassa yeni tarihi vesikalarla kani olduğu İran'ın muntazam, mazbut, kuvvetli bir devlet olmasını temenni eder. Bugün İran devletinin başında bulunan Rıza Han Hazretlerinin, bu hakikati bilenlerin başında bulunduğu kaniim; müşterek hudutlar üzerine tezahür eden hadiseler beni Rıza Han hakkında asla şüpheye düşürecek mahiyette değildir; zira, hatırlarım ki, Pehlevi Hz. bu gibi meselelerin müşterek faaliyetimizle bertaraf edilmesinde kuvvetlerimizi teşrik edebileceğimizi de kabul eden samimi fikirlerle bize hakiki dostluk eserleri mahiyetinde sözler söylemiştir. Buna nazaran Tahran memuriyetiniz Türk ve İran dostluğunun zaten mevcut olan yüksek ve kavi temelleri üzerinde âli bir karabet binası kuracaktır. Zatı âliniz de benim ilk inkılâp ve müşkülât arkadaşım olmak itibarile, bu nazik vazifenizi muvaffakiyetle ifa edeceksiniz; buna emniyetim vardır. Zatı âlinizi İran'ın muhterem ve benim şahsıma muhip olduğunu yakinen bildiğim Şahı Rıza Pehlevi Hz.ne yazılacak olan itimatnamenizde sizi bu sıfatlarınızla zikredeceğim."⁵⁵ diyecekti. Hüsrev Bey de, "Maksadınızı ve İran Şahı Hazretleriyle olan samimi münasebetinizi anladım. Vazifemi zatı devletlerini ve Şah Hazretlerini ve iki kan kardeş milleti memnun edecek tarzda ifaya çalışacağıma emniyet buyurabilirsiniz."⁵⁶

karşılığını verecekti.

İç politikada, hükümetin aldığı tedbirlerden biri de iskân edilmemiş hiçbir aşiret bırakmamaktı. Göçebelik tamamen kaldırılacak, bunlar arasında suç işleyenlere yönelik olarak da yasal işlemler başlatılacaktı. Bu suretle Doğu'daki kabile yaşamına son verilmesi planlanıyordu. Söz konusu durum, aynı zamanda Türkiye'nin hukuk devleti olmasının gereği olarak görülüyordu. Bütün vatandaşlar aynı hukuk metnine tabi olmalıydı. Modern devletin olmazsa olmaz koşullarından biri buydu. Böylece ülkenin her noktasında yaşayan vatandaşların tamamı, hukukun üstünlüğü ilkesinin sağladığı güvencelere sahip kılınacaktı.⁵⁷

Diğer taraftan isyancıların, bir Kürt devleti kurmayı amaçladığı kesinleşmişti. İsyancıların köylülere dağıttığı beyannamenin içeriği şu şekildeydi:

⁵¹ Cumhuriyet, 15 Temmuz 1930, 1.

⁵² Cumhuriyet, 21 Temmuz 1930, 2. 8 Ağustos 1930 tarihli basında çıkan haberlere göre, İran'ın, Türk kuvvetlerinin İran topraklarına girmesini kabul etmediğini dolayısıyla Tahran'ın müşterek harekâtı kabul etmediğini yazıyor. Cumhuriyet, 8 Ağustos 1930, 1.

⁵³ Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 4.

⁵⁴ "İran ve Komşuları", Cumhuriyet, 21 Temmuz 1930, 2.

⁵⁵ Cumhuriyet, 27 Temmuz 1930, 1, 2.

⁵⁶ Cumhuriyet, 27 Temmuz 1930, 1, 2.

⁵⁷ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1. İran sınırında isyancılar tarafından gözleri oyulmak suretiyle işkence edilerek öldürülen Şehit Doktor Yüzbaşı Fatin Bey'in vahşice şehit edilmesi millette büyük üzüntü yaratmıştır. Cumhuriyet, 25 Temmuz 1930, 1.

"Ey büyük bir millet olmaya layık Kürt kardeşler! Bütün milletlerin istiklallerini kurtardıkları bugün Türk idaresinde kavru lan aziz Kürt milletinin hala esaret altında yaşamasına tahammül edecek misiniz? Bize Şark hudutlarında İran'a doğru, cenup hudutlarında Irak'a doğru geniş bir mintika vadedildi. Ancak Türkiye'de esarete bulunan kardeşlerimizi kurtarmak ve Türkiye hudutları dâhilinde asırlardan beri bizim olan yerlerimizi kurtarmak için açtığımız mukaddes cihada iştirak ediniz."⁵⁸

Bu bildiride de Ağrı İsyânında dış güçlerin önemli bir rol oynadığı gözlemlenmekteydi. İngiltere'nin işin içinde olmasının yanında; Suriye'deki Hubyan cemiyetinden başka, Irak'ta Türkiye aleyhine çalışacak bir Kürt birliği meydana getirmek isteyen bir örgütün kurulduğu bilgileri de basına yansımıştı.⁵⁹

Diğer yandan Türkiye'nin İran'a yönelik diplomatik girişimlerinin, sonuç vermeye başladığı görülmekteydi.⁶⁰ Türkiye tarafından üç cephe ile kuşatılan Ağrı'nın Doğu cepheleri de İran askeri tarafından çember altına alındı. Küçük Ağrı vadilerinden İran'a sarkmaya kalkışan isyancılar ile İran süvarileri arasında şiddetli çatışmalar yaşandı. İlk çatışmada, isyancılardan Halikanlı Halit ağanın kardeşi öldürüldü. Basında yer alan bilgilerden, Tahran'ın gerekli tedbirleri aldığı ve İran sınır Komutanı Sadık Han kuvvetlerini, Ağrı'daki isyancılara karşı harekete geçirdiği anlaşılıyordu.⁶¹ İran Hükümeti tarafından aşiretlerin silahtan arındırılması için verilen genel emre itaat etmeyen İran'ın Hamidi aşireti ile müfrezeler arasında şiddetli çatışmalar olduğu ve birkaç yüz kişinin ölmüş olduğu Türkiye'ye ulaşan haberler arasındaydı. Yakında mukavemetin kırılacağı tahmin ediliyordu.⁶² Nihayet, İran, iki devlet için de zararlı sonuçlar verecek olan tarafsızlığını bozmuştu. Tahran'ın, ortak sorunun çözümü için çaba göstermesi, isyanın bastırılmasının daha kısa sürede gerçekleştirilmesine katkı sağlayacaktı.

İran arazisi içinde kalan 3862 metre yükseklikte olan Küçük Ağrı dağı, Türk kuvvetleri tarafından ele geçirilerek; isyancıların kaçmasına imkân bırakılmamıştı. Bu bölgede isyan bugün için bastırılmış olsa da gelecekte bölgenin jeopolitik konumu, ülke güvenliği için tehdit olmaya devam edecekti. Bu nedenle kesin bir sınır düzenlemesi yapmak Türkiye'nin hedefleri arasında idi. Yetkililer de bunu Türkiye'nin güvenlik politikaları bağlamında zorunlu bir durum olarak görüyorlardı. İran tarafındaki Küçük Ağrı ve Aybey dağlarının Türk sınırları içine alınması hem bugünkü harekâtı kolaylaştıracak hem de gelecekte sınır durumunu güvenli hale getirecekti.⁶³

Küçük Ağrı Dağının Türk kuvvetlerinin eline geçmesine İran müdahale etmedi. Türkiye ele geçirdiği stratejik öneme sahip dağlık bölge karşılığında tarım yapılabilen bir araziyi İran'a teklif etti. Başlangıçta İran bunu kabul etmedi. 1913 protokolüne göre sınırın değiştirilmesi konusunda ısrar etti. Türkiye ise söz konusu protokolün geçersiz olduğunu iddia etti. Çünkü onaylanmamıştı. İran'ın ısrarcı olmasının gerçek nedeni, 1913 protokolüne, Şattülarap üzerinde tespit edilen sınırla ilgili İran'a çıkar sağlayan maddeler konulmuş olmasıydı. İran, Türkiye'nin önerisini kabul ederse, Irak'a karşı ileri sürdüğü tezi, temelden yoksun kalacaktı. Ama daha sonra Türkiye ile ilişkilere verdiği önemi gösterecek şekilde bu durumu kabul edecekti.⁶⁴

Sonuçta Türkiye ile İran arasındaki sınır sorunu: 23 Ocak 1932'de, Tahran'da, biri Türk-İran sınır hattının tayini diğeri de Uzlaşma, Adli Tesviye ve Hakemlik konularında imzalanan iki antlaşma ile çözümlendi.⁶⁵ 23 Ocak Antlaşmalarının ardından, 5 Kasım 1932'de Türk-İran Güvenlik Tarafsızlık ve Ekonomik İşbirliği Antlaşması imzalandı. Bu Antlaşmanın 5. Maddesinde:

"Bağıtlı taraflar kendi ülkeleri içinde, öteki Taraf ülkesinin esenlik ve güvenliğini bozmak ya da Hükümetini değiştirmek amacını güden örgüt ve toplulukların oluşmasına ve yerleşmesine; bundan başka, öteki ülkeyi karşı propaganda yoluyla ya da başkaca herhangi bir araç ile savaşım amacını güden kişilerin ya da toplulukların oturmasına olanak vermemeyi üstlenirler."⁶⁶

⁵⁸ Cumhuriyet, 29 Temmuz 1930, 1,4. Ağrı dağının doğu, batı ve güney taraflarında mahsur kalan eşkıyanın Karatepe'yi tutan Türk Müfrezesine baskın yaptıkları ancak zayıf verdikleri; sayılarının ise bazı rivayetlere göre 400, 800 ya da 1500 arasında değiştiği ve civar köylere bu şekilde baskınlar yaptıkları basında yer almıştır. Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 1.

⁵⁹ Cumhuriyet, 29 Temmuz 1930, 1, 4.

⁶⁰ Cumhuriyet, 31 Temmuz 1930, 1.

⁶¹ Cumhuriyet, 28 Temmuz 1930, 4.

⁶² Cumhuriyet, 22 Ağustos 1930, 1.

⁶³ Cumhuriyet, 22 Temmuz 1930, 1.

⁶⁴ Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 362.

⁶⁵ T. C. Resmi Gazete, Sayı: 2132, 23 Haziran 1932 Perşembe, 1605-1609; Dışişleri Bakanlığı, "Uluslararası Anlaşmalar", <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?795>, Erişim 03.06.2022; Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 356; Gönübol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 87.

⁶⁶ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 425.

hususunu yer alıyordu. 27 Mayıs 1937'de imzalanan başka bir antlaşmayla ise Türk İran sınırı, son halini aldı.⁶⁷ Bu antlaşmaya göre Küçük Ağrı Türkiye'ye geçti. Böylece Türkiye Ağrı dağlarının tamamına sahip oldu. Küçük Ağrı'ya karşılık olarak İran'a, Van'ın Kotur bölgesinden stratejik önemi olmayan tarım arazisi verilecekti. Sonuç olarak, 10 yıldan uzun bir süre devam eden Kürt aşiretlerinin yarattığı sınır sorunu çözülmüş oldu.⁶⁸

23 Ocak 1932 tarihli Antlaşmanın TBMM'nin onayına sunulduğu toplantıda konuşan Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras;

"...hudut mıntıklarından birinde mütehasıslar hududun teferruatını çizerken bir noktada anlaşamamışlar ve celse birden bire durmuş ve diğer taraf mütehasısları mevzu hakkında âmirlerinden emir almak istemişler. Hususî muttali olduğum malûmata göre bu iş ta Şah Hazretlerine kadar intikal etmiş, Büyük Reisi Devlet mütehasıslardan, niçin halletmiyorlar diye meseleyi sordurmuş; ileride Türkiye ile her hangi bir ihtilâfta, bu yer müdafaa noktası teşkil edecektir demişler. Buna karşı Büyük Reisi Devlet demiş ki, meseleyi bu noktadan düşünmeyiniz, Türkiye ile İran, hiç bir vakit müsellâh bir ihtilâfa gitmeyecektir. Mesele de bu suretle hallolunmuştur. Bunu huzurunuzda arzetmeyi kendim için bir vazife ve bir zevk bildim. İşte bu fikra belâğatinin tarif ettiği hava içinde her iki taraf tatmin edilerek ve ayrılmamak üzere birleşmek yolundaki en esaslı bir hatveyi atmak suretile hudut ihtilâfı hallolunmuştur... Aynı zamanda bu vesile ile Osmanlı Hükümeti devrinde hakikaten yine arkadaşımın uzaktan işaret ettiği gibi. Çarlık Rusyasının ve o devirdeki İngiltere İmparatorluğu'nun müdahalesile iki hükümetin menfaatinden ziyade müdahillerin arzu ve keyfine hizmet ederek yapılmış olan ve Büyük Millet Meclisi tarafından asla tanınmamış bulunan vesika da ebedî surette tarihe intikal etmiştir..."⁶⁹

Dışişleri Bakanı da bu konuşmada iki devletin arasının bozulmasından hoşnut olacak dış güçlere işaret etmişti. Ayrıca Aras'ın konuşmasından, arazi konusunda çıkan anlaşmazlığı gidermek için Şah'ın, Türkiye lehine karar verdiği de anlaşılmaktaydı.

Şah Rıza Pehlevi'nin, 1934 Haziran'ında gerçekleştirdiği Türkiye ziyaretiyle, iyi ilişkiler daha da pekişti. Şahın şerefine verdiği yemekte Gazi Mustafa Kemal Atatürk,

"...Bütün Türk Milleti zati şahanelerinin bu ziyaretiyle son derece mesut ve bahtiyardır. Türk-İran münasebetlerinin tarihi incelenirse görülecektir ki bu iki memleket dostluk yolundan ayrıldıkları zamanlar tarihlerinin en çetin devrelerini yaşamışlardır, aralarındaki dostluk bağları sıkı olduğu devirlerde ise mesut ve bahtiyar olmuşlardır. Bu gerçeği iyi bilen ve takdir eden Türkiye Cumhuriyeti Türk-İran dostluğunu dış politikasının bir ana prensibi haline getirmiştir. Zati Şahanelerinin yüksek idareleri altında olan kardeş İran'da da bu gerçeğin böylece anlaşılması sayesinde ki bugünkü sarsılmaz ve sonsuz Türk-İran dostluğu kurulabilmiştir..."⁷⁰

diyerek bugün hala geçerli olduğunu gözlemlediğimiz stratejik durumla ilgili tarihe not düşü. İran Dışişleri Bakanı, Tahran Millet Meclisinde, yaptığı konuşmada, 15 ile 18 gün arası planlanan ziyaretin 27 gün sürmesini, Şah'a gösterilen yoğun samimi kardeşçe ilgiye bağladı ve "*Şimdiye kadar yalnız Türkiye'de değil, fakat dünyanın pek az memleketlerinde böyle hararetli ve samimi bir hüsnü kabul yapılmıştır.*"⁷¹ dedi.

Bu durum Türkiye'nin İran'la ilişkilere verdiği önemi göstermesi bakımından da önemlidir. Bu da Atatürk'ün, barışın egemen olduğu, bölge ekonomisinin dünyada söz sahibi olacağı idealine ulaşma yolunda kat edilmiş bir aşamaydı. Bu politikaya Sadabad Paketi kurularak devam edilecekti.

Sonuç

Emperyalizmin hedefindeki bölgelerin en önemlilerinden biri Ortadoğu oldu. Devletlerin yaşam süresi perspektifinden değerlendirildiğinde bile, bu hedef olma durumu, çok uzun bir zaman dilimini kapsamaktaydı. Özellikle de enerji kaynakları nedeniyle bölgeye olan büyük güçlerin ilgisi, 19. yüzyıldan itibaren artarak devam

⁶⁷ Türkiye İran'la aynı yılın Ocak ve Nisan ayları arasında on antlaşma daha imzaladı. Bunlar: 7 Ocak tarihli Telgraf ve Telefon Hatlarının Tesisine Dair Özel Antlaşma; 14 Mart tarihinde: İkamet Antlaşması; Suçuların İadesi ve Adli Müzaheret Antlaşması; Sınır Bölgesinin Güvenliği Hakkında Antlaşma; Gümrük Faaliyetlerinin Tanzimi Hakkında Antlaşma; Ticaret ve Seryrisefain Antlaşması başlıklarını taşımaktadır. 20 Nisan'da ise Trabzon-Tebriz-Tahran Transit Yolu Antlaşması; Hava Seyriseferi Antlaşması; Baytarî Antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmaların hepsi Tahran'da imzalanmıştır. Gönübol, Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin*, 105.

⁶⁸ Soysal, *Türkiye'nin Siyasal*, 420-426, Akdevelioğlu, Kürkçüoğlu, "Orta Doğu'yla", 363.

⁶⁹ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: 4, Cilt: 9, İçtima: 1, Altmış Beşinci İnikat, 18 Haziran 1932 Cumartesi, 163-164.

⁷⁰ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 191-195.

⁷¹ Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika*, 196.

etti. Doğal olarak bölgede egemen olan Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist politikaların odak noktasında yer aldı. Bu sürecin sonunda da yıkımdan kendini kurtaramadı.

Emperyalizme karşı Bağımsızlık Savaşını zaferle sonuçlandıran genç Türkiye Cumhuriyeti de kuruluş sürecinden itibaren zaman zaman emperyalist politikalara hedef olmuştur. Büyük güçlerin Ortadoğu'daki çıkarları, bölge devletlerinin güçlenmesi olgusuyla ters orantılıdır. O nedenle de bölge devletleri arasında çatışma alanları yaratıp ve bu alanları körükleme stratejisini uygulama alanına koymuşlardır. Bunu yaparken de etnik ve kültürel yapıları azami düzeyde oyuna dâhil etmişlerdir. Tabi ki, bu politikaların sonuç verip vermemesi durumu, bölge güçlerinin takip edeceği politikalara bağlıdır. Yoksa süreci tek belirleyen olgu, büyük güçlerin politikaları değildir.

Ağrı İsyanlarını da bir boyutuyla bu bağlamda değerlendirmek gerekir. Bu olayla İngiltere'nin yakından ilgili olduğu bilinmektedir. Ortadoğu halklarının, aydınlanma devrimini yaşamamaları için büyük çaba sarf etmişlerdir. Bu İsyan, iç ve dış dinamiklerin etkisiyle, bölgenin lider devleti olarak tanımlayabileceğimiz Türkiye ile -yine bölgede güç odaklarından biri olan- İran'ı zaman zaman karşı karşıya getirmiştir. Ancak Türkiye'nin askerî açıdan kat ettiği aşamalar: Örneğin hava gücünün kuvvetlendirilmesi gibi; isyanın bastırılmasında etkili olmuştur. Ağrı'nın Türkiye'nin güvenlik politikalarının aleyhine olan jeopolitik konumu, Küçük Ağrı dağının Türkiye sınırları içine dâhil edilmesiyle lehine dönmüştür. İran'la olan anlaşmazlık noktaları ise giderilerek; emperyalist beklentilerin hilafına samimi dostluğa dönüştürülmüştür.

Türkiye, ilerlemesine zemin oluşturacak politikaları üretmiş ve uygulamıştır. Bunlardan birisi, komşularıyla karşılıklı güvene dayalı ilişkilerini güçlendirmek stratejisi olmuştur. Bu politikanın, bölgede emperyalizmle mücadelenin temel koşullarından biri olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bölge devletleri arasında güç birliği sağlanırsa, büyük devletlerin emperyalist hedeflerine karşı daha etkin politikalar uygulanabilirdi. Bölge barışı için de bu, mutlak uygulanması gereken koşulların başında geliyordu. İktisadi temel üzerine bina edilmek istenen Türkiye Cumhuriyeti'nin ekonomisini çağdaşlaştırması ve kuvvetlendirmesi için de barış ortamı gerekiyordu. Bunun koşulları oluşturulmaya çalışıldı. Bu politikanın, somut göstergesi, ikili antlaşmaların yanında Sadabad Paktının kurulmasıdır.

Bugün Türkiye aynı tehlikelerle karşı karşıyadır. Tarihte başarı sağlamış politikalar, günümüz koşullarına uygun olarak bilimin ve aklın süzgecinden geçirilerek; bölge devletleriyle iş birliği alanlarını geliştirecek şekilde yeniden uygulamaya koyulmalıdır. Sonuç olarak bölgede terörün etkisizleştirilmesi ve zenginleşmenin temel koşullarından birisi bu olacaktır.

Finansal Destek ve Teşekkür/Grant Support and Acknowledgement	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / The author declared that this study has received no financial support.
Çıkar Çatışması/Conflict of Interest	Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir. / The author has no conflict of interest to declare.

KAYNAKÇA

Arşivler

T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Resmi Yayınlar

Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Zabıt Ceridesi

T. C. Resmî Gazete

Dışişleri Bakanlığı, "Uluslararası Anlaşmalar", <http://ua.mfa.gov.tr/detay.aspx?795>, Erişim 03.06.2022.

"1935 20 İkteşrin Genel Nüfus Sayımı Türkiye Nüfusu Vilâyet, Kaza, Şehir ve Köyler İtibarile Muvakkat Rakkamlar". Ankara: Ulus Basım Evi, 1935.

"Umumî Nüfus Tahriri 28 Teşrinievvel 1927 -Muvakkat Rakamlar-", Ankara: Türk Ocakları Merkez Heyeti Matbaası, 1927.

"Yıllara Göre İl Nüfusları, 2000-2021", <https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Adrese-Dayali-Nufus-Kayit-Sistemi-Sonuclari-2021-45500>, Erişim 03.06.2022.

Telif Eserler

Akdevelioğlu, Atay, Ömer Kürkçüoğlu. "Orta Doğu'yla İlişkiler", *Türk Dış Politikası 1919-1980 Cilt I*. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 16. Baskı, 2011: 357-369.

Akşin, Aptülahat. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1991.

Anderson, Matthew Smith. *The Eastern Question, 1774-1923: A Study in International Relations*. London, 1966.

Bir Türk Subayının Ağrı İsyanı Anıları. Yay. Haz. Ruhat Alakom. İstanbul: Avesta Yayınları, 2011,

Çay, Abdülhaluk Mehmet. *Her Yönüyle Kürt Dosyası*. Ankara: Turan Kültür Vakfı, 1996.

Çetinsaya, Gökhan. "Atatürk Dönemi Türkiye-İran İlişkileri 1926-1938", *Avrasya Dosyası Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Dergisi*. 5/3 (1999): 148-175.

Gönlübol, Mehmet, Cem Sar. *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 2. Baskı, 1973.

Halaçoğlu, Yusuf. "Ağrı", *İslam Ansiklopedisi*. <https://islamansiklopedisi.org.tr/agri>, Erişim 15.03.2022.

Marshall, Tim. *Coğrafya Mahkûmları, Dünyanın Kaderini Değiştiren On Harita*. Çev. Mert Doğruer. İstanbul: Epsilon Yayınevi, 2018.

Saray, Mehmet. *Türk-İran İlişkileri*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.

Soysal, İsmail. *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları Cilt I (1920-1945)*. Ankara: TTK Yayınları, 2. Baskı, 1989.

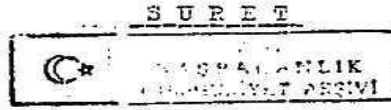
Sürelî Yayınlar

Cumhuriyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi

EKLER

Ek-1

Dahiliye vekâletine

Karaköse
30/8/929
4509

96A
311

J . 4509 . HQ:

Karaköse kaymakamlığının gifre sureti berveçhi zir azrolunur .

Vali
Etem

Ferzende , Halit , İhsan Muri , Kbr Hüseyin paşa oğullarından Mehmet ve Madirin Maiyetlerinde 160 atlı ile takriben 26/8/929 da Hangediği ve Sarıçimen den Zilân deresine gittikleri .

2/ Sirkonun Delman civarında kendi köyü olan Avaride oturduğu ve İranlıların kendisine arazi ve saire verilmek hususundaki tekliflerini kabul etmediği .

3/ Tozu ve avenesine ait çadırların buldukları mahalden Ovacık civarındaki İran köylerine civar mahallere sokulduğu ve bunların tayyare bombardumanlarından fazla korkdukları .

4/ Kbr Hüseyin paşanın oğullarından Şafi nam küçük oğlunun İrane da Yusuf abdalın nezdinde olduğu ve diğer oğlu Mehmedin (noksan) ettiği .

5/ İran tahdidî hudut komisyon işlerinin nezdine Halekânlı Halit ve Tozu ağaların gelerek beş altı saat komisyonla görüştükleri ve bu müzakeratın on tayyare bombardumanında kendilerine yaptığı tahribat hakkında malûmat verdikleri ; Generalın kendilerine hediye verdiği ve fotoğraflarını aldığı ve bu temasların hudut asayişine taalluk ettiği mevzûkan istihbar kılınmıştır .

Aslı gibidir . 3/9/929

030	10			112	753	14
-----	----	--	--	-----	-----	----

2

BCA, 030 10, 112.753.14.

Ek-2

T. C.
BAŞBAKANLIK
MÜHÜR VE ARŞİVİ

Ankara

**DAHİLİYE VEKÂLETİ
UMUM
JANDARMA KUMANDANLIĞI**

Ş. Ks.
Sayı

Bayazıt Vilâyetinin 26/5/31 ve
233 NO:11 şifre suretidir.

Cevap

Ş. Ks
-1931
No

- 1 - İranlılarla şakiler arasında Akgöl civarında ve 19 tarihinde yapılan musadememin gecesi şakilerin İran-askerine , mukabil bir gece baskını yaptığı ve İranlılardan 150 kişi telefata vukubulduğu .
- 2 - Olenler arasında Halhal köylü Kuluhanın oğlu ile Emir Tümenin amcası oğlunun buldukları ve bu istihbaratın tamik edildiği Karaköse Kaymakamlığının istihbaratına atfen maruzdur .
- 3 - Dahiliye Vekâletine , B.U.kf.liğe arzedilmiştir .

Vali

Mihtar

Aslı gibidir .
31/5/31

030	10			112	755	P
-----	----	--	--	-----	-----	---

2

BCA, 030 10, 112.755. 8.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU

Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi/Journal of Atatürk Yolu, 72 (2023), s. 324-326.

Geliş/Received: 23.02.2023

Kabul/Accepted: 26.02.2023

(Kitap İncelemesi/Book Review)

YUNAN BASININDA İZMİR'İN İŞGALİ VE BOZGUN

Çeviren: F. Şemseddin Benlioğlu / **Yayıma Hazırlayan:** Engin Berber

EMEL AKBAŞ*

* Doktora Öğrencisi, akbassezell@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7539-9763.

Türklerin *Kurtuluş Savaşı*, Yunanların *Küçük Asya Felaketi* olarak tanımladığı olay, Adalar Denizi'nde karşılıklı konumlanmış iki halkın tarihi ve siyasetinde yeri tartışılmaz bir öneme sahiptir. Öyle ki, söz konusu iki halka mensup bireyler, daha küçük yaşlarda olaya ilişkin öğretilmiş hassasiyetler edinmektedirler. TV ve radyo programları, filmler, tiyatro oyunları, masal ve ders kitapları, hatta arkadaş seçimleri bile bu hassasiyetler doğrultusunda şekillenebilmektedir.

Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerinin atıldığı Kurtuluş Savaşı hakkında, Türklerce yazılmış çok sayıda çalışma varken, *öteki* durumundaki Yunanların olaya bakışı hakkında yazılıp Türkçeye çevrilmiş çalışmalar, iki elin parmaklarını geçmemektedir. Günümüzde bile zaman zaman Türk-Yunan ilişkilerini zehirleyen söz konusu olayın paydaşlarınca kaleme alınmış her türden yazının, konunun anlaşılması bağlamında taşıdığı önem ortadadır.

Geçtiğimiz günlerde, Yunan basınının *Küçük Asya Felaketi* hakkında neler söylediğine ışık tutan bir çalışma, İzmir Büyükşehir Belediyesi Ahmet Pirıştina Kent Kitaplığı ve İZELMAN A.Ş tarafından yayımlandı. İzmir'in kurtuluşunun 100. Yılına anmak için basılan çalışma, "Yunan Basınında İzmir'in İşgali ve Bozgun" başlığını taşımakta olup Faik Şemseddin Benlioğlu tarafından Türkçeye çevrilmiş ve Prof. Dr. Engin Berber tarafından yayıma hazırlanmıştır.

Esasen, Osmanlı'nın son çeyreğinde yayıma başlayan İzmir gazetelerinden olan *Anadolu*'da, 1935 yılında Yunan gazetelerinden çevrilerek tefrika edilmiş 33 makaleyi içeren kitap, farklı görüşler çerçevesinde *Küçük Asya Felaketi*'ne odaklanmaktadır. Kitap, imparatorluktan milli devlete geçiş sürecinde, Türk-Yunan ilişkileri hakkında yazdıkları ve Yunanca çeviri kitaplarından bildiğimiz Berber'in, bir sunuş yazısı ile başlamaktadır. Oldukça ayrıntılı olan bu sunuşta (13 s.), Yunan iç siyasetini 1980'li yıllara kadar ipotek altına almış Küçük Asya Felaketi'nin sorumlusu kim veya kimlerdi sorusu etrafındaki tartışmalar anlatılmaktadır. Bu tartışmaların tarafları olan Konstantinistler ile Venizelistler arasındaki bölünmüşlüğü, Yunan İşgal Ordusu üzerindeki olumsuz etkileri ile tefrika yazıların öznesi olan aktörler hakkında bazı biyografik veriler okuyucularla paylaşılmıştır.

Anadolu gazetesi hakkında temel bilgilerin de edinilebileceği aynı sunuş ile "İçindekiler" bölümünden, söz konusu kitabın üç ana bölümden oluştuğu görülmektedir. Bu bölümler: Tümgeneral Ioannis Metaksas'ın 1935 yılında Atina'da basılmış, "Milli Bölünmenin Tarihi ve Küçük Asya Felaketi" (İstoria tou Elliniki Dihasmou kai Mikrasiatiki Katastrofi) başlıklı kitabından seçilip alınmış 21; kimliği tespit edilemeyen bir Venizelist subaya ait 10 tefrika ile Fransız yazar Richard Gondard'ın (olasılıkla İzmirli bir Levanten'di), Yunanistan'ın Anadolu seferini anlattığı 140 sayfalık eserinden bir özetle Benlioğlu'nun kendi görüşlerini paylaştığı üç olmak üzere, toplam 33 adet tefrikadır.

"Yunanlılara Göre Anadolu Hezimetinin Gizli Safhaları" (altı tefrika) ve "Anadolu'da Yunan Bozgunluğunun Gizli Sebepleri" (15 tefrika) başlıklı ilk 21 tefrikada, Yunan Ordusu'nun yaptığı stratejik hatalar eleştirilmiş ve savaşın seyrine dair istatistiki veriler aktarılmıştır. Konstantinist bir subay olan Metaksas anılarında, Yunan kurmaylarının cephede gereken ciddiyeti göstermedikleri ve Yunanistan'ın müttefik devletler tarafından yalnız bırakıldıklarını iddia etmektedir. Bu iddiaların *Anadolu* gazetesinin bazı okurları tarafından eleştirilmesinin nedeni, Türk Ordusu'nun başarısını gölgeleyebileceği iddiasıdır ki, haksız da sayılmazlar. Çünkü yazıda, Türk Ordusu'nun kazandığı başarının ana sebebi, doğrudan Yunan Ordusu'nun stratejik hatalarına bağlanmaya çalışılmıştır.

Kitabın ikinci bölümünü oluşturan makalelerin kime olduğu bilinmese de, Venizelist bir subay tarafından kaleme alındığı bellidir. Bu bölüm cepheden ziyade, cephe gerisinde yaşanan drama dikkat çeker, özellikle de Türk Ordusu'nun Yunan savunma hatlarını yarmasından sonra, Anadolu'dan kaçma telaşına düşen Rum ve Ermenilerin dramına. Bir sosyal tarih çalışması olarak da değerlendirebileceğimiz bu bölümde, İzmir Yunan Yüksek Komiseri A. Stergiadis'in, Türk casusu Çerkes Emine ile yaşadığı gönül ilişkisi; İzmir Rum-Ortodoks

Metropoliti Hrisostomos'un Nurettin Paşa'nın yönlendirmesiyle öfkeli halk tarafından katledilmesi ve faili veya faileri ile nedenleri halen tartışma konusu olan Büyük İzmir Yangını'na yer verilmiştir.

Son bölüme gelince, Gondard'ın Yunan hezimetini hakkında kısa bir değerlendirmesinden oluşmaktadır. Fransız yazara göre, Yunan Ordusu'nun başarısızlığının başlıca sorumlusu, A. Stergiadis'tir. Zira Stergiadis, Rum halkı dışında İzmir'deki hemen herkese kötü muamele yapmış olup işgal ettiği makamın özelliklerini taşıyamıyordu. Gondard bilhassa Stergiadis'in gönül ilişkisini şiddetle eleştirmiş ve hezimetin hem Venizelistlerin, hem de Konstantinistlerin başarısız faaliyetleri nedeniyle olduğunu yazmıştır.

Güzel bir kapak tasarımı ve zengin kaynaklara sahip kitaba "Ek" olarak, bir Yunan gazetecinin *Küçük Asya Felaketi*'nden 13 yıl sonra kaleme aldığı "*Gâvur İzmir Değil, Türk İzmir*" başlıklı makalesi eklenmiştir. Tefrika yazıların *Anadolu* gazetesindeki sütunları tıpkıbasım olarak verilmiş, böylece okuyucu orijinal sayfaları görme imkânına sahip olmuştur. Kitabın mizanpajında bazı sorunlar mevcut olup ikinci basımda bunlar ve yazım yanlışlarının düzeltilmesi yerinde olacaktır. Ayrıca eski Türkçe kelimelerinin bir kısmının köşeli parantez içinde karşılığı verilirken, bir kısmının karşılığı verilmemiştir ki, mutlaka gereği yapılmalıdır. Daha çok biçime ilişkin bu eksiklikler, kitabın içeriğinin önemi ve bir dönemin aydınlatılmasına yaptığı katkıyı hiçbir şekilde ortadan kaldırmamaktadır. Bu bağlamda, daha erken cumhuriyet döneminde çevirmek yoluyla bu tefrikaları Türk okurları ve ilgililerle ve neredeyse 100 yıl sonra, bunları derleyip notlamak suretiyle bizlerle buluşturan Benlioğlu ile Berber'e teşekkür etmemiz gerekir.

ATATÜRK YOLU DERGİSİ YAZIM KURALLARINA İLİŞKİN ESASLAR

Atatürk Yolu Dergisi'ne yayımlanmak üzere gönderilen yazılar, **Atatürk Yolu Dergisi Makale Şablonu** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>) kullanılarak hazırlanmalıdır. Çift taraflı kör hakemlik uygulaması gereği, makale şablonunda yazarın/ yazarların kimlik ve iletişim bilgilerine yer verilmemelidir.

NOT: Yazılar, makale şablonuna aktarılırken, "Biçimlendirmeyi Birleştir" seçeneğinin tercih edilmesi, şablonun tasarımının korunması konusunda kolaylık sağlayacaktır.

Makale; **Öz, Abstract, Giriş, Bölümler, Sonuç, Kaynakça ve Ekler** şeklinde düzenlenmelidir. Değerlendirme süreci olumlu sonuçlanan Türkçe makaleler için ayrıca İngilizce genişletilmiş özet (**Extended Abstract**) talep edilir. **Extended Abstract**, makalenin amaç, yöntem ve sonucunu içermeli ve 600-800 kelimedenden oluşmalıdır.

NOT: **Extended Abstract**, başyuru sırasında gerekli değildir.

ÖNEMLİ NOT: **Dergimize gönderilen yazılar 10 bin kelimeyi aşmamalıdır.**

KAYNAK VE REFERANS GÖSTERME YÖNTEMİ

Atatürk Yolu Dergisi, kaynak gösterme yöntemi olarak Chicago Manual of Style kullanır. Dergiye gönderilen yazılar, söz konusu yöntemle uygun olarak hazırlanmalıdır.

Dergiye katkıda bulunacak yazarların, aşağıdaki örneklere dayanarak dipnotları düzenlemeleri ve kaynakça oluşturmaları gerekmektedir.

Ayrıntılı bilgiye http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html adresinden ulaşılabilir. Aşağıda verilen örnekler, Chicago Manual of Style yönteminin dergimize uyarlanmış halidir.

ÖRNEKLER:

ID: İlk dipnot **SD:** Sonraki/kısa dipnotlar **K:** Kaynakça

NOT 1: Sonraki/kısa dipnotlarda "a.g.e. (adı geçen eser)" kısaltması ile "aynı yer" ifadesi kullanılmamalıdır. Yerine eser ismi uzunsa kısa olarak verilmelidir. Örnekler aşağıda yer almaktadır.

NOT 2: Dipnot numaraları, metin içinde, varsa noktalama işaretlerinden hemen sonra verilmelidir.

Kitap (tek yazarlı):

ID: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SD: Ertan, *Kadrocular*, 241. (Eser ismi uzunsa kısaltılmalıdır.)

K: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

Kitap (iki yazarlı):

İki yazarlı eserlerde, dipnotlarda her iki yazar da belirtilmelidir. Kaynakçada ise birinci yazarın soyadı ve adından sonra ikinci yazar virgülle ayrılarak ad-soyad sıralamasıyla yazılmalıdır.

ID: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010, 55.

SD: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

K: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Baskı, 2010.

Kitap (çok yazarlı):

Çok yazarlı eserlere verilen kısa dipnotlarda yalnızca birinci yazar belirtilip ardına ve diğerleri anlamında "vd." kısaltması kullanılır. Kaynakçada ise yazarlar iki yazarlı kitap örneğinde olduğu gibi açık olarak yazılmalıdır.

ID: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Tokar, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Cilt I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SD: Ertan, vd., *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

K: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Cilt I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Kitap (çeviri):

İD: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Çev. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004, 78.

SD: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

K: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Çev. Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Baskı, 2004.

Kitap (yazarla birlikte yayıma hazırlayanı veya derleyeni varsa):

İD: Celal Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, Der. İsmet Bozdağ, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986, 113.

SD: Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, 113.

K: Bayar, Celal. *Başvekilim Adnan Menderes*. Der. İsmet Bozdağ. İstanbul: Tercüman Yayınları, 1986.

Kitap (yazarı yok/belli değil, yayıma hazırlayanı veya editörü varsa):

İD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014, 58.

SD: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*, 58.

K: *Anadolu'da Ortodoksluk Sadası*. Yay. Haz. Çiğdem Aslan, Mustafa Toker. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2014.

Kitap Bölümü (editörlü):

İD: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SD: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

K: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Ed. Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Dergi Makalesi (basılı):

İD: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*, 67 (2020), 41-74.

SD: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

K: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Atatürk Yolu Dergisi*. 67 (2020): 41-74.

Dergi Makalesi (elektronik):

Eğer makalenin DOI numarası varsa eklenmeli ve erişim tarihi belirtilmelidir.

İD: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Erişim 16.06.2021.

SD: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

K: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Erişim 16.06.2021.

Gazete Makalesi:

İD: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 Ağustos 1945, 1.

SD: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

K: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 Ağustos 1945.

Ansiklopedi Maddesi:

İD: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SD: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

K: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Tez:

ID: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017, 147.

SD: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

K: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, 2017.

Arşiv Belgesi:

Yararlanılan arşiv belgesi, ilk dipnotta açık olarak verilmeli, kaynakçada ise yalnızca arşivlerin isimleri "Arşivler" başlığı altında belirtilmelidir.

ID: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SD: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

K: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Web Sayfası:

ID: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

SD: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

K: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak->. Erişim 16.06.2021.

NOT: Kaynakça'ya eklenecek olan eser türleri aşağıdaki sırada ve başlıklar altında düzenlenmelidir:

Arşivler

Resmi Yayınlar

Telif Eserler (Kitap, kitap bölümü, makale, sempozyum bildirisi, ansiklopedi maddesi, gazete makalesi, tez, sözlük gibi yayınların tümüne bu başlık altında yer verilmelidir.)

Sürelî Yayınlar

İnternet Kaynakları

Sözlü Tarih Görüşmeleri

NOT: Ekler, makalenin sonunda verilmeli ve altında belgenin içeriği hakkında kısa bir bilgi ile bilimsel kaynak gösterme ölçütlerine uygun bir şekilde kaynak yer almalıdır.

JOURNAL OF ATATÜRK YOLU PRINCIPLES ON THE WRITING RULES

Manuscripts sent to the Journal of Atatürk Yolu for publication should be prepared using the **Article Template** (<https://dergipark.org.tr/tr/download/journal-file/23325>). Due to double blind peer review, the identity and contact information of the author(s) should not be included in the manuscript template.

The manuscript should be arranged as **Abstract, Introduction, Chapters, Conclusion, Bibliography** and **Appendix**. Extended Abstracts are also requested for Turkish articles after the evaluation process is approved. **Extended Abstract** should contain the purpose, method and conclusion of the article and should consist of 600-800 words.

NOTE: Extended Abstract is not required during submission.

REFERENCES AND BIBLIOGRAPHY

References should be in accordance with Chicago Manual of Style. Authors are required to edit footnotes and create bibliography based on the examples below.

Detailed information is available at http://www.chicagomanualofstyle.org/tools_citationguide/citation-guide-1.html. The examples given below are the adaptation of the Chicago Manual of Style method to the Journal of Atatürk Yolu.

EXAMPLES:

FF: First footnote **SF:** Subsequent/short footnotes **B:** Bibliography

NOTE: In the subsequent/short footnotes "ibid (mentioned work)" or any abbreviation like this should not be used. If the title of the reference is long, it should be shortened. Examples are below.

Book (one, two or more authors):

FF: Temuçin Faik Ertan, *Kadrocular ve Kadro Hareketi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, 241.

SF: Ertan, *Kadrocular*, 241.

B: Ertan, Temuçin Faik. *Kadrocular ve Kadro Hareketi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994.

FF: İlhan Tekeli, Selim İlkin, *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, 55.

SF: Tekeli, İlkin, *Cumhuriyetin Harcı*, 55.

B: Tekeli, İlhan, Selim İlkin. *Cumhuriyetin Harcı, Köktenci Modernitenin Doğuşu*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010.

FF: Temuçin F. Ertan, Hakan Uzun, Mustafa Toker, *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*, Vol. I, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019, 65.

SF: Ertan, et al, *Milli Mücadele Yıllarında*, 65.

B: Ertan, Temuçin F., Hakan Uzun, Mustafa Toker. *Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Arşiv Belgelerinde Milli Mücadele Yıllarında İstanbul'dan Anadolu'ya Silah ve Cephane Sevkiyatı (M.M. Grubu Ekseninde) 2 Mayıs 1921-31 Aralık 1921*. Volume I. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 2019.

Book (if there is a translator/editor in addition to the author):

If there is an editor, then one should cite it as "Ed." instead of "Trans." in footnotes; as for the bibliography "Edited by" instead of "Translated by".

FF: Bernard Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Trans. Metin Kıratlı, Ankara: TTK, 9. Edition, 2004, 78.

SF: Lewis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, 78.

B: Lewis, Bernard. *Modern Türkiye'nin Doğuşu*. Translated by Metin Kıratlı. Ankara: TTK, 9. Edition, 2004.

Book Chapter:

FF: Hakan Uzun, "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*, Ed. Fatma Bıkmaz, Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017, 209-222.

SF: Uzun, "Atatürk Döneminde", 221.

B: Uzun, Hakan. "Atatürk Döneminde İzlenen Kültür Politikasına Genel Bir Bakış", *Cumhuriyetimizin Kültür ve Eğitim Politikaları*. Edited by Fatma Bıkmaz. Ankara: Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Yayınları, 2017: 209-222.

Journal Article:

FF: Necdet Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*, 67 (2020), 41-74.

SF: Aysal, "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin", 41.

B: Aysal, Necdet. "Osmanlı Donanma Cemiyeti'nin Sosyal ve Kültürel Çalışmalarına Bir Örnek: Osmanlı Denizcilik Yurdu", *Journal of Atatürk Yolu*. 67 (2020): 41-74.

Journal Article (electronic):

FF: Kadri Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*, 16/2 (2021), 773-787, doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164, Accessed 16.06.2021.

SF: Unat, "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü", 773.

B: Unat, Kadri. "Cumhuriyet'in On Beşinci Yıl Dönümü Kutlamaları: Başkent Ankara Örneği", *Turkish Studies*. 16/2 (2021): 773-787. doi.org/10.7827/TurkishStudies.49164. Accessed 16.06.2021.

Newspaper Article:

FF: Mümtaz Faik Fenik, "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*, 15 August 1945, 1.

SF: Fenik, "Dünya Harbi Bitti", 1.

B: Fenik, Mümtaz Faik. "Dünya Harbi Bitti", *Ulus*. 15 August 1945.

Encyclopedia Entry:

FF: Sina Akşin, "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Vol. 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, 1422-1435.

SF: Akşin, "İttihat ve Terakki", 1422.

B: Akşin, Sina. "İttihat ve Terakki", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*. Volume 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985: 1422-1435.

Thesis or Dissertation:

FF: Çiğdem Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*, PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017, 147.

SF: Kılıçoğlu Cihangir, *İkinci Meşrutiyet'ten*, 147.

B: Kılıçoğlu Cihangir, Çiğdem. *İkinci Meşrutiyet'ten Milli Mücadele'ye Anadolu'da Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Boyutlarıyla Rum Örgütlenmeleri (1908-1922)*. PhD Diss., Ankara University Institute of Turkish Revolution History, 2017.

Archive Document:

FF: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA), 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

SF: BCA, 30-10-0-0.6-32-38, (28.11.1923).

B: T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Cumhuriyet Arşivi (BCA).

Website Content:

FF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

SF: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

B: <https://www.aa.com.tr/tr/pg/foto-galeri/ankara-universitesi-radyosu-dunyaya-19-mayis-ozel-yayini-yapacak-> Accessed 16.06.2021.

NOTE: The types of works to be added to the Bibliography should be arranged in the following order and under these headings:

Archives

Official Publications

Copyright Works

Periodicals

Internet Resources

Oral History Interviews

NOTE: **Appendix** should be indicated at the end of the manuscript, a short information about the content of the document should be included and the resource of the document should be written in accordance with scientific citation rules below the appendix.